

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2026-6/3
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2026

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
 Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
 Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
 Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
 Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
 Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
 Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
 Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,
 Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
 Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
 Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
 Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
 Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
 Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
 Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
 Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
 Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., prof.
 Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
 Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
 Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
 Kadirova Shaxnoza Abdusalilovna, k.f.d., prof.
 Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
 Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
 Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
 Karimov Ravshanbek Allayarovich, PhD, k.i.x.
 Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
 Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
 Qutlijev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
 Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
 Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
 Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
 Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
 Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
 Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
 Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
 Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, f.f.f.d., dots.
 Omonov Mamatqobil Ismoilovich, b.f.d., dots.
 Pazilov Abduvayeit, b.f.d., prof.
 Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
 Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
 Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
 Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
 Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
 Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
 Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
 Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD, dots.
 Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
 Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
 Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
 Safarov Alisher Karimjanovich, b.f.d., dos.
 Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
 Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
 Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
 Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
 Xollijev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
 Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
 Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
 Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
 Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
 Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
 O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
 O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
 Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
 Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
 Xudayberganova Durдона Sidiqovna, f.f.d.
 Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
 Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№6/3 (139), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2026 y. – 347 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA TARIX FANLARI

Achilov A.T., Sharifov S.O. Buyuk ipak yo'lining janubiy tarmoqlaridagi o'zaro aloqalarining tahlillari	6
Adilov J.X. Xiva xonligiga Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy yurishining xorijiy tarixshunoslikda tadqiq etilishi	9
Alinazarova D.V. Fotojurnalistika va O'zbekiston davriy matbuoti: tarixiy tahlil	13
Axmedov B.H. O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillarida harbiy sudyalarning mustaqilligi va kasbiy salohiyatini ta'minlashda tayinlash, attestatsiya va malaka oshirish institutining o'rni	17
Azimbayev V. Movarounnahrlik olim Abul Barakot Nasafiy ilmiy merosining tadqiq etilishi	19
Bolliye S.A. O'rta Osiyo temir metallurgiyasi tarixi va tarixshunosligi	22
Bozorov M.S. O'zbekistonda 2017-yildan keyingi ta'lim islohotlarining tarixiy tahlili: yangi bosqich va tendensiyalar	26
Buriyev Sh.A. Qashqadaryo viloyatida xizmatlar sohasini barqaror rivojlantirishning hududiy tahlili	29
Dusaliyev M.T. Qo'qon xonligida mansablar va unvonlar tarixi	32
Dusaliyev M.T. Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi o'zaro aloqalar	35
Elmurodov J.A. Madaniy diplomatiya – Qozog'iston Respublikasining mintaqa davlatlari bilan hamkorligining muhim omili	38
Gadayeva M.M. Cho'lponning 1917–1937 yillardagi faoliyati va qatag'on qilinishi	41
Gadayev O.O. O'rta Osiyo yahudiylarining etnomadaniy taraqqiyoti	44
Hamrayev M. 1911–1912-yillarda Buxoro amirligida ijtimoiy-siyosiy islohotlar va konservativ qarshilik	47
Haydaraliyev X. Qo'qon xonligining tugatilishi tarixi	50
Ibodullayeva O.Sh. Xiva xonligi hunarmandchilik tarixi	52
Idrisov A.R. Agiografik ma'lumotlarning tarixiy manbashunoslik ahamiyati	56
Jumaniyazova F.J. Tomirlari tutash millatlar	62
Kamolova M.M. Temuriylar davri me'moriy merosi: tarixiy manbalar va arxeologik ma'lumotlar asosida yaxlit tahlil	65
Kazakova M. Jamoat xavfsizligini ta'minlashda xotin-qiz xodimlarning o'rni: O'zbekiston tajribasi va xalqaro qiyosiy tahlil	68
Khatamov T.Kh. U.S. – Uzbekistan diplomatic and strategic partnership in 2017–2025: dynamics, challenges, and prospect	72
Mahmudova G. 1910-yilda Buxoro amirligidagi Shia–Sunnii mojarolari: siyosiy inqirozning konfessional ko'rinishi	74
Mannonova Sh.Sh. Qadimgi va ilk o'rta asrlar davri Kesh viloyatining tarixiy geografiyasi	77
Mavlanov A.Sh. XIX asr ingliz sayyohlari va arxeologlarining Samarqand haqidagi tadqiqotlarida Samarqandning mintaqa miqyosida tutgan o'rniga e'tibor	80
Matyakubova M.M. Xiva xonligi xazina boshqaruvida daromad manbalarining iqtisodiy asoslari	83
Ne'matov Sh.B. O'zbekiston SSR da umumta'lim maktablar ahvoli: yutuq va kamchiliklar	87
Normetov B.J. Qadimgi Xorazm atamasining kelib chiqishi va mazmuni bo'yicha mulohazalar	90
Obilov A. O'rta Osiyodagi birinchi renessansning shakllanish omillari va uning jahon sivilizatsiyasidagi o'rni	95
Odinayev Ch.T. Turk xoqonligida savdo-sotiq aloqalari	98
Oralov D.R. Birinchi jahon urushi yillarida turkiston aholisining etnik tarkibi va siyosiy ziddiyatlar	102
Oripova L.Z. Mustaqillik yillari O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Qashqadaryo bo'limining faoliyati	106
Otajonova L.O. Xiva xonligi solnomalaridagi tarixiy-milliy realiyalar tarjimasi	108
Otaxonov A. Temuriylar davrida tibbiyot rivoji	112
Oxunjanov A. Abu Hafs Nasafiyning ilmiy-tarixiy merosi	114
O'tkirov A.F. Buxoro amirligi mukofotlash tizimidagi islohotlarning tarixiy tahlili	117
Pasilov B.A. Totalitar mexanizmlarning O'zbekiston SSRda sovet iqtisodiy-ijtimoiy modelini yaratishdagi o'rni va uning oqibatlari	119
Priniyazov J.A. Qadimgi Qo'qonning moddiy madaniyatiga doir yangi ma'lumotlar	122
Rajabova D.Sh. Giyohvandlikka qarshi kurash: millat salomatligi yo'lida	126

Raimov A.Y. XX asrning 70–90-yillarida O'zbekistonda yilqichilikning tarixiy rivojlanishi va veterinariya muammolari	130
Raximov O.H. Ole Olufsen asarlarida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti	133
Raxmatullayeva B. Mirzo Ulug'bekning «Ziji jadidi Ko'ragoniy» asari va uning jahon ilm-fandagi o'rni	136
Raxmonov B.G'. Shanxay Hamkorlik Tashkilotining shakllanish genezisi	140
Ro'ziyev B.G. Mustaqillik yillarida Shahrisabz shahar xalq ta'limi tizimining rivojlanish bosqichlari	144
Ro'zimova I.F. O'zbek xonliklari davrida qishloq xo'jaligini rivojlanish tarixi	147
Sabirov G.G. Zamonaviy davlatlararo munosabatlarda chegara hamkorligi: nazariya va amaliyot	151
Salomova B.J. Ayollar davriy matbuoti tarixi - gender va ijtimoiy o'zgarishlarni o'rganish manbai sifatida	154
Satimov B.M. O'zbekiston qishloqlari mudofaa inshootlarining o'rganilishi tarixi	158
Shadiyeva D.A. Qarshi davlat universitetida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish bosqichlari	161
Sharafiddinova N.X. Xonlik marosimlari: oq kigiz, qizil qon va ularning tarixiy talqini	164
Temirova M.A. Janubiy Toxariston simobko'zachalari: ftir tahlili va ishlab chiqarish texnologiyasiga doir mulohazalar	166
To'rayeva Sh.S. Nurota turkman-yuzlarining o'rganilishi	168
To'xtashev Sh.O'. Surxondaryo viloyatida xalq ta'limi tizimining tashkil topishi va urush yillaridagi faoliyati	171
To'ychiyeva D.B. Mehmet Said Partav poshoning «Devoni Partav» asari Xivada ko'chirilishi va Muhammad Rahimxon Feruz davridagi madaniy hayot	174
Tojiboyev J.I. Turkiston harbiy asirlar lagerlarida sanitariya, oziq-ovqat ta'minoti va epidemiyalar: tibbiy-gumanitar inqirozning tarixiy talqini	177
Tojiyev Sh.A. Mustaqillik yillarida O'zbekiston paleolitining madaniy-davriy talqini	180
Toshpo'latov B.Sh. Tibbiyot ilmiy-tadqiqot muassasalari rivojlanishining tarixiy bosqichlari	183
Toshtemirova S.J. Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi va uning siyosiy tarixi	185
Tuvlikova M.O. O'zbekistonda soliqchi kadrlar va ularni tayyorlash tizimi tarixidan	188
Umurqulov K.Ch. Sharq xalqlarining farzand tug'ilishi bilan bog'liq urf-odat va marosimlari	191
Urinov I.O. 1970-1990-yillarda O'zbekiston SSRda ipakchilik sanoatida kadrlar masalasi	194
Usenov S.X. Tarixiy shaxs Xonmaqsim haqida yozma va og'zaki manbalar	197
Xamidov O.A. Moddiy manbalarda Boxtar satrapligi tarixi	201
Xamrakulova M.M., Jabborov A.A. Markaziy Osiyoning qadimgi davlatlarida me'morchilik hokimiyat vositasi sifatida	206
Xolmatova U.N. Qang' davlati davrida Sug'dda din, diniy qarashlar	212
Xolmurodov D.B. O'zbekiston va Qirg'iziston Respublikalari savdo-iqtisodiy hamkorligi tarixi	215
Адилова М.Ф. Женская эмансипация в Центральной Азии 1920-1930-х гг.: анализ современной зарубежной историографии	218
Ахмедов Т.О. Россия империяси босқини арафасида Жиззах беклиги аҳолиси, унинг миллий ва ижтимоий таркиби	222
Жолдасбаева Г.А. Отражение пищевых традиций в героических эпосах каракалпаков	225
Каримов С.Ю. Ислам в Советской Бухаре (вторая половина XX в.) в фокусе англо-американской гуманитаристики	232
Маматраимов У.М. Сурхондарё вилоятида дорихона ишларининг ташкил этилиши ва ривожланиш тарихи	235
Мамбетназарова А.А. Развитие системы здравоохранения Каракалпакстана в период модернизации общества XX-XXI века	237
Муминов И.Т. Реконструкция дипломатических маршрутов Шарафа Рашидова в страны Европы: проблемы поиска источников и их интерпретации	240
Муртазова С.Б. Ўзбек мақом санъати ва унинг етук намоёндалари фаолияти тарихидан	244
Пуговкина О.Г. Советская интеллигенция между лояльностью и контролем	247
Турсунметов А.А. Туркистон генерал-губернаторлигида қовунчи шакар заводи ва барпо этиш масаласи ҳусусида	251
Тухтаева М.С. Монументально-декоративное искусство Ташкента 1960–1980-х годов как форма визуальной организации городской среды	254
Ходжалепесов И.М. Эволюция форм земледельческой культуры населения Южного Приаралья в средневековье	263

Холмўминов Ф.З. Мадҳалийлар ҳаракатининг салафийлик мафкураси ривожига таъсири	267
PEDAGOGIKA FANLARI	
Abdullayeva Yu.D. The role of artificial intelligence in tesol teacher professional development: opportunities and challenges in Central Asia	271
Ashirova B.Yu. Fransuz tilini xorijiy til sifatida o'qitishda pedagogik o'yinlarning amaliy qo'llanilishi	274
Ergashev A.B. Nemis tilining global mehnat bozoridagi o'rni: Germaniya, Avstriya va Shvetsariyada kasbiy imkoniyatlar va soha tahlili	277
Fayziyeva Z.S. Texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashning innovatsion metodlari	279
Fayzulloyeva S.F. Kimyo texnologiya va tabiiy fanlarga bo'lgan qiziqishlarni oshib borishida o'qitishda zamonaviy, noodatiy o'qitishning asosiy yo'nalishlari	282
Juramurodov D. The significance and pedagogical approaches of teaching the japanese language through contemporary information technologies	285
Ismoilova O'.Z. Tarbiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning o'quv dezadaptatsiyasini bartaraf etishning pedagogik vositalari va shart-sharoitlari	288
Khabibullayeva M.Y. Artificial intelligence in english language teaching: opportunities and challenges	291
Mamaniyozov X.T. Yangi O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning strategik yo'nalishlari	293
Nasriddinov K.Yo. Harbiy xizmatchilarda milliy g'urur va vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish mexanizmlari	296
Olimova Z.R. Bo'lajak "tarbiya" fani o'qituvchilarida axborot olish kompetentligini rivojlantirishning pedagogik asoslari	299
Pulotov A.A. Materialshunoslik asoslari fanidan amaliy mashg'ulotlarni bajarish tartibi	301
Raxmanova S.A. O'quvchilarning nutqiy faoliyatini shakllantirishning psixologik va psixolingvistik omillari	304
Raxmonova E.Sh. Sun'iy intellektga asoslangan adaptiv til o'rganish platformalarining pedagogik imkoniyatlari	306
Raxmatullayeva D.F. Jismoniy imkoniyati cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirish bosqichlari	309
Saydaliyeva N.K., Hakimova F.M. Maktabgacha va maktab ta'limida ekologik bilimlarni bosqichma-bosqich shakllantirish	312
Shodikulova A.Z. Methods of communicative language teaching	315
Shukurova N.O. Mobile applications in foreign language learning	318
Tulyanova D.Ya. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida klinik anatomiya fanini o'qitishga innovatsion pedagogik yondashuvlar	321
Tursunova F., Kuchkarova M. Sun'iy intellekt vositalari orqali talabalarning ingliz tilida yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirish	323
Urmonov A.A. Sharq mutafakkirlarining boshqaruvchilik faoliyatiga oid pedagogik qarashlari	325
O'mirbaeva A.B. Media savodxonlik va feyk yangiliklarni aniqlash ko'nikmalarini shakllantirish	328
Кудридинова Н.Д. Трудности усвоения видов глагола русского языка студентами с узбекским языком обучения	331
Матенова Ф.М. Методы озвучивания литературных текстов и их дидактический потенциал в развитии рецептивных навыков	334
Хайитова М.К. Основные факторы и условия, влияющие на формирование лингвистической компетентности	336
Шаропова Н.Б. Инновации и их место в школьном образовании	340
Шаропова Н.Б., Рахманова М.Х. Методические аспекты изучения творчества А. С. Пушкина в школах с узбекским языком обучения	343

UO'K 94(575.171)

**BUYUK IPAK YO'LINING JANUBIY TARMOQLARIDAGI O'ZARO ALOQALARINING
TAHLILLARI****A.T.Achilov, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi**
S.O.Sharifov, magistrant, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buyuk ipak yo'lining janubiy tarmoqlaridagi o'zaro aloqalarining tahlillari tarixiy manbalar va adabiyotlar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Janubiy Sug'd, Buyuk ipak yo'li, Toxariston xaytallari, Kumiji turk, migratsiya jarayonlari, etnomadaniy jarayonlar, Ptolomey kartasi, Yozma manbalar, Xankin boshqaruvi, Eftaliylar,

Аннотация. В Данной статье на основе исторических источников и научной литературы анализируются взаимосвязи на южных ветвях Великого шелкового пути.

Ключевые слова: Южный Согд, Великий шелковый путь, Тохаристанские письма, кумиджийские тюрки, миграционные процессы, этнокультурные процессы, карта Птолемея, письменные источники, система управления хана, эфталиты,

Abstract. This article analyzes the interactions along the southern branches of the Great Silk Road based on historical sources and academic literature.

Key words: Southern Sogd, the Great Silk Road, Tokharistan letters, Kumiji Turks, migration processes, ethnocultural processes, Ptolemy's map, written sources, khan's administration system, Hephthalites,

O'rta Osiyoning janubiy hududlari, xususan, Sug'd va Xutan (Sharqiy Turkiston) o'lkalari o'zlarining geografik joylashuviga ko'ra, Buyuk ipak yo'lidagi savdo manzillarining chorrahasidan o'rin olib, ularning ko'pchiligi antik va ilk o'rta asrlarda ushbu savdo yo'lining qadimiy va muhim yo'nalishi bo'lmish "Janubiy tarmoq" bo'ylab joylashgan edi. Shu bilan birga, Sug'd o'lkasidagi bir qator shaharlar, xususan, Janubiy Sug'd ushbu tarmoq bilan uzviy bog'langan bo'lib, Sug'dlik savdogarlar Ipak yo'li tijorati faoliyatida katta o'rin tutganlar.[1] Shuningdek, tadqiqotchilar orasida ushbu tarmoqlar bo'yicha farqli fikrlar ham mavjud bo'lib, unga ko'ra, ilk o'rta asrlarda Buyuk ipak yo'lining 3-tarmog'i - Dasht (Shimoliy) yo'li, Markaziy yo'l va Janubiy yo'l tarmoqlari mavjud edi.[2]

Ma'lumki, Sug'd vohasi ushbu savdo yo'lining har ikkala tarmog'i - Shimoliy va Janubiy yo'nalish oralig'ida o'rin olgan bo'lsa, ikkinchisi – qo'shni Toxariston esa ko'proq ikkinchi yo'nalishdagi asosiy manzillardan biri edi. Shimoliy Afrika, Old Osiyo o'lkalari va Yevropa savdo karvonlari O'rta Yer dengizi qirg'oqlaridan yo'lga chiqib, Suriya, Iroq, Sosoniylar Eroni orqali Xurosonga kelgan savdo karvonlari ikki yo'nalishda - Amudaryoning yuqori havzalari bo'ylab, Badaxshondan Sharqiy Turkiston (Xutan)ga yoki Hindistonga, u yerlardan esa Xitoy va Tibetga borsa, Hindiston va Fors ko'rfazidan shimolga qarab yo'lga chiqqan tijoratchilar karvoni Toxariston orqali Sug'dga borib, bu yerdan shimol, shimoli-g'arb va shimoli-sharqqa - Yevrosiyo dashtliklari: Sharqiy Yevropa, Qora dengizning shimoli, Shimoliy Kavkaz, Volga-Ural bo'ylari, Yettisuv, Sharqiy Turkiston (Koshg'ar, Turfon) orqali Oltoy, Janubiy Sibir, Xitoy va Uzoq Sharq o'lkalariga yetib borishar edi.[1]

Tadqiqotchilarning fikricha, antik davrga kelib, O'rta Osiyo aloqa yo'llari tizimida muhim o'zgarishlar yuz beradi.[3] Mintaqadagi turli-tuman iqtisodiy-madaniy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari va yo'nalishlariga bu davrda vujudga kelgan siyosiy vaziyat, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar sezilarli ta'sir ko'rsatgani bilan izohlanadi.

Ushbu tarixiy yo'lining bu ikkita tarmog'i qadimgi davrlar davomida o'zaro bir-biri bilan aloqada bo'lib, turli xalqlarning madaniy hamkorligini ta'minlashi bilan birga antik davr davomida Janubiy tarmoqning mavqei yuqori bo'lib kelgan bo'lsa, Turk xoqonligi davriga kelib Shimoliy tarmoqda rivojlanish jadallashgani kuzatiladi. Ayniqsa, quyi Sirdaryoning va uning o'rta havzalarida

o'nlab yirik manzilgohlar va shaharlar tashkil topgani, O'tror, Choch, Ustrushona, Sug'd va Yettisuvda iqtisodiy taraqqiyot kuzatilib, bu holat xoqonlikning boshqaruv markazlari asosan Suyob (Yettisuv) va Choch vohasida va Sug'dda joylashgani bilan izoxlanadi.[4]

Ma'lumki, antik davrdan boshlab Buyuk Ipak yo'lining Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi tarixiy viloyatlardan o'tgan yo'nalishlari orasida Farbiy Sug'dning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o'rin egallagan Samarqand - Buxoro yo'nalishi va uning tarmoqlarining ahamiyati ancha ortadi. Bu tarmoq asosan Zarafshon daryosi va uning irmoqlari havzalaridan o'tib, ilk o'rta asrlar davri yozma manbalarida "Shohroh" ("Shoh yo'li", "Bosh yo'l") nomi bilan eslatilgan. Hunarmand aholi va atrofi yashil bog'larga o'rangan o'nlab o'troq shahar va qishloqlardan o'tuvchi bu yo'nalish Samarqanddan Janubiy Sug'd - Qashqadaryo vohasi orqali Amudaryoning o'rta oqimidagi Termiz kechuvlaridan o'tib, Toxaristonga eltuvchi eski yo'nalishga nisbatan ancha qulay va samarali edi.

So'nggi antik davrda, ayniqsa, Eftaliylar davlati hukmronligi yillarida Janubiy Sug'dning siyosiy va iqtisodiy mavqei yanada ortib, Naxshab shahri ushbu davlatning siyosiy markazlaridan biri bo'lgani,[5] Kesh shahri ma'lum bir muddat butun Sug'dning siyosiy markaziga aylangani,[6] bu davrda Sug'dning Toxaristonga tutashgan joylari mavqei oshishida bosh omillarni tashkil etardi. Bu hududlardan o'tuvchi karvon yo'llari bu yerdagi yirik shahar — Naxshabda birlashib, bu yerdan janubga Darband (Temir darvoza – Boysun – G'uzor yo'lida) darasi orqali Toxaristonga, undan janubi g'arbga yo'l olganlari esa, ushbu o'lkaga tutash Xurosonga olib chiqqan.[7] Birinchi yunalish Xuzor (G'uzor) orqali Darbanddan o'tib Chag'oniya va Termizga olib borsa, ikkinchisi Amudaryoning o'rta oqimidagi Kelif, Kerki, Burdalik kabi kechuv yo'lida joylashgan shaharlardan o'tib, Toxaristondan o'tib Hindistonga, Xurosondan o'tib esa, Eron va Old Osiyoga eltuvchi karvon yo'llari edi.[2]

Antik davrda Sug'd va Toxaristonning Buyuk ipak yo'li tarmoqlaridagi faoliyati va bu yerdan o'tgan yo'llarni asosan Janubiy Sug'd va Shimoliy Toxariston asosida ko'rib chiqib[8] xulosa qilish mumkinki, bu davrda ushbu hududlar aholisining iqtisodiy va madaniy xayotida xalqaro savdo-sotiq katta o'rin egallagan. Bu esa har ikkala hududning chuqur migratsiya jarayonlariga tortilishiga olib kelgan. Yozma manbalar va arxeologik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, bu davrda Sug'd va Toxariston orasida o'zaro etnomadaniy jarayonlar yuz berishi bilan birga mintaqaning shimoli-sharqiy hududlardan ba'zi ko'chmanchi xalqlarning Zarafshon (Markaziy Sug'd) va Qashqadaryo (Janubiy Sug'd) vohasiga, shuningdek, Amudaryoning yuqori oqimida joylashgan tarixiy-geografik viloyatlarga kelib joylashuvi keng avj olgan edi.[9]

Ushbu tarixiy madaniy viloyatlar orasida kechgan migratsiya jarayonlarida ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va diniy omillar ham ma'lum darajada rol o'ynaydi. Bu davrda Sug'dda buddizmning ta'siri kuchayib, uning ildizi Kushon saltanati (mil.av. I - mil. III asrlar) davriga borib taqalishi bilan birga ushbu e'tiqod an'analari ilk o'rta asrlarda Toxariston viloyatida davlat dini darajasida bo'lib, Sug'd viloyatida ham o'z ta'sirini kursata boshlaydi. Sug'dda asosan zardushtiylik e'tiqodi o'z mavqeini saqlab qolgan, biroq, har ikkala din tizimida o'zaro ta'sir holatlari ko'zga tashlanib, bu holat ko'proq tasviriy san'atda o'z aksini topadi. Afrosiyob, Panjikent, Bolaliktepa kabi saroy devoriy rasmlarida buddaviylikka xos an'analari - ilohlar tasviri, turli ramziy belgilar buning yaqqol misolidir.[10] Shuningdek sug'diylarga xos diniy an'analari Toxaristonga, xususan, uning shimoliy qismidagi hukmdorliklar -Chag'oniya, Termiz, Xuttal va Kubodiyon jamiyatiga ta'sir qilgan numizmatik materiallardan o'rin olgan o'sha davr boshqaruvi hamda diniy e'tiqodlari bilan bog'liq sug'diy iboralar uchrashida ham o'z dalilini topadi.[11]

Toxariston va Sug'd o'lkalarida migratsiya jarayonlari aynan ilk o'rta asrlarga kelib yanada kuchayishi va unga sabab bo'lgan omillar hamda natijalari ko'proq har ikkala hududga mintaqaning shimoli-sharqiy hududlari - Oltoy, Sharqiy Turkiston va Yettisuvdan bo'lgan migratsiyalarda ko'rinadi.

Sug'ddagi migratsiya jarayonlarida faol ishtirok etgan turkiy urug'lardan biri qarluqlar hisoblanadi. Ular Turk xoqonligi davridan to XIX asr oxiri - XX asr boshlarigacha "turk qarluqlar", "qarluq" kabi etnonimlar ostida uzlarining etnik o'zligini saqlab qolib, Zarafshonning yuqori o'rta va Qashqadaryoning quyi oqimidagi yirik o'zbek urug'laridan biri sifatida e'tirof etiladilar.[12] Ilk o'rta

asrlarda Sug'dagi eftaliylar bilan qarluq turklari orasida qandaydir bir darajada etnik bog'liqlik borligini ko'rsatuvchi dalillar ko'plab uchraydi. Gardiziy "Zayn al-axbor" asarida (XI asr) Sug'd va Toxariston xaytallari va xallux (qarluq)lar orasida yaqin aloqalar bo'lgani to'g'risida quyidagicha yozgan: «Turk xoqoni qarluqlarning ko'paygani, ustunlikka ega bo'lgani Sug'd va Toxariston xaytallari bilan ittifoq tuzib, ulardan qiz olib, qiz bergani va Turkistonning zaiflashganini ko'rgach, o'lkasining oqibatidan qo'rqdi». Ushbu ma'lumotdan ko'rinadiki, qarluqlar turk xoqonlariga qarshi tura oladigan harbiy kuchga ega bo'lib, son jixatdan ham anchagina ustun bo'lishgan. Ayniqsa, ular Sug'd Toxaristondagi elatlar, xususan, Eftaliylar bilan birlashishi natijasida xoqonlikka xavf soladigan darajaga yetganlar. Bugungi kunda Mintaqaning janubiy xududlarida - Janubiy Tojikiston, Janubiy Uzbekiston, Shimoliy Afg'oniston va Hindiqush tog'lari atrofida o'zlarini qarluq urug'iga mansub deb biladigan aholi maskanlarining ancha-muncha uchrashi ilk o'rta asrlardagi migratsiya jarayonlarining mahsulidir.[12]

Antik davrda Amudaryoning yuqori oqimidagi tog'lik viloyat bo'lgan Kumed va uning aholisi kumediylar yoki kumijiylar Sug'd va Toxaristondagi etnomadaniy jarayonlarda faol ishtirok etgan qadimiy elat xisoblanadi. Arab manbalaridagi Badaxshon va qo'shnildagi tojik qabilalari va "Kumiji turk"lar orasida qandaydir bir bog'liklik ko'rinib, yashash hududi Toxaristondagi Vashgird va Badaxshon oralig'iga to'g'ri keluvchi kumijilar bu yerda azaldan yashagan axolisi bo'lishi bilan birga, keyinchalik eftaliylar, so'ngra esa turklar orasiga aralashib ketgani yoki qadimdanoq turkiy tilli bo'lgani extimoldan yiroq emas. Ular boshqa xalqlar emas, turkiy elat, deb ko'rsatilishi o'z-o'zidan bo'lmasa kerak. Kumed o'lkasi bo'yicha dastlabki ma'lumotlar yunon manbalaridan joy olgan. Ptolomey kartasi (II asr)da Comedae toponimi uchrab, uning joylashuvi Pomir tog'lari tevaraklariga to'g'ri keladi. Ptolomeyning yozishicha, Baqtriyadan shimolga yo'l olgan karvonlar tog'li Kumed o'lkasidan o'tib, Syg'diyonaga yetib borishgan. Xitoy roxibi Syuan Szan (639-645) Kyumito yoki Kyumichje deb ataladigan tog'lik o'lkaning kunbotar tomonida Kedulo(Xuttal) va Sug'd o'lkasi bilan tutash ekani haqida yozadi.[13] Janubda Shikini (Shug'non), janubi-g'arbda Fochu (Panj) viloyatlari bilan chegaradosh bulgan Kumed o'lkasi ayrim paytlarda Xuttalga buysungan.

Antik davrda o'rta Osiyoning janubidagi migratsiya jarayonlarida faol qatnashgan yana bir ko'chmanchi elat xalajlar bulib, Surxondaryo viloyatidagi Xolchayon, Buxoro va Samarkand viloyatlaridagi Xalaj, Xalajon kabi aholi maskanlari ular bilan bog'lanadi.[14] "Tan-shu" yilnomasida xalajlar haqidagi VII asrning ikkinchi yarmiga oid bo'lgan quyidagicha ma'lumot mavjud: "Syue xukmdorligi Tuxolo (Toxariston)dan janubi-g'arbdadir. O'z nomi Saogyuychji va Saogyuy (Zobul) deb ataladi. Xankin boshqaruvi (656-660 yy.)da Xedaloji (Xalaj) deb atala boshlandi Boshqaruvchisi Xosina (Razni) shahrida o'tiradi".15]

Demak, Buyuk ipak yo'lining janubiy tarmog'ida migratsiya jarayonlari, hamda bu jarayonlarning sabablari va oqibatlari masalalarini bilan antik ilk o'rta asrlar misolida o'rganib chiqish shuni kursatadiki, bu davrda O'rta Osiyoning janubiy xududlari - tarixiy Sug'd o'lkasi o'zining siyosiy voqeliklarga qanchalik boyligi bilan ajralib tursa, etnomadaniy jarayonlarning bir qismi bo'lgan migratsiyalarga ham to'la bir tarixiy davr dalillanadi. Migratsiya jarayonlarining bosh sabablaridan biri avvalo, ushbu o'lkaning tabiiy geografik joylashuvi va iqlim sharoiti bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan Buyuk ipak yo'li bo'ylab joylashgan o'nlab iqtisodiy markazlar-shaharlarning qadimdan turli el va elatlarni o'ziga jalb qilib kelishi bilan bog'langan.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, biz o'rganayotgan davr So'g'dning madaniy va savdo aloqalarida ichki omillar, ayniqsa, qo'shni Toxariston va qisman Sharqiy Turkiston hamda Ustrushona tarixiy-madaniy viloyatlarining ta'siri kuchli bo'lgan. Bronza davri sharqdagi xususan, Moxenjadaro, Xarappa, Elam kabi sivilizatsiyalarning ta'siri (uy-joy qurilishlar, asosan hunarmandchilik buyumlari) esa ko'proq Shimoliy va Janubiy Baqtriyada (Surxon vohasi, Tojikiston, Afg'oniston) kuzatiladi. So'g'd hududlaridagi qadimgi sharq madaniyatining ta'siri deyarli kuzatilmaydi.

Xulosa qilib aytganda, Buyuk ipak yo'li va uning tarmoqlari orqali mintaqaning janubiy xududlarida turli madaniyatlarining - sharqiy eroniy, turkiy va hind urf-odatlarining o'zaro aralashuvi natijasida o'ziga xos etnik turli xillik vujudga kelib, bu holat qariyb bir yarim ming yildan beri bugungi kungacha u yoki bu darajada saqlanib kelayotganligi bilan muhim ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. - Т.: Узбекистон миллий энциклопедияси, 1999. - С. 105-116.
2. Mavlonov U. Markaziy Osiyoning kadingi yullari -- Toshkent: Akademiya, 2008. - B. 139-142
3. Shoniyoov K. Sh. Karluk davlati va Karluklar. - T., Shark, 1999. - B. 124-144;
4. Xatamova M. Turk xokonlarining Chochdagi karorgoxlari: Jabgukat va Xotunkat // O'zbekiston tarixi, №1, 2009. - B. 3-13
5. Suleymanov R. X. Drevniy Naxshab. - T.: Fan, 2000. - S. 313-315
6. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. - М. - Л.: Изд. АН СССР. Том II. - 1950. - С. 316.
7. Рапэн К., Бо Э., Грене Ф., Рахманов Ш. Исследования в районе «Железных ворот»: краткое состояние проблемы в 2005 г. // ИМКУ. - Т., 2006. - №35. - С. 94-101.
8. Аннаев Т.Дж. Образ коневода и приручителя коней на терракотовой плакетке из Тохаристана // Узбекистан археологияси. № 1 (10) - Самарканд, 2015. - Б. 29-32.
9. Абдуллаев К. Живопись крепости Тавка, к проблеме этнической ситуации Северного Тохаристана (по данным настенных росписей) // Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии. Материалы Международной конференции Самарканд, 7-8 сентября 2009 г. - Самарканд-Ташкент - 2010. - С. 235-245.
10. Альбаум Л. И. Живопись Афрасиаба. - Т.: Фан, 1975; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. - М.: Искусство, 1982. - С. 101-144.
11. Зеймаль Е.В. Монеты раннесредневековой Средней Азии // Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. - М., 1999. - С. 192-206
12. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. - М.: Наука, 1976. - С. 8-15
13. Камолиддинов Ш.С. К вопросу об этнической принадлежности древних кумедов // Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Вып. 12.- Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2023. - С. 5-7.
14. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана. - Т.: Muharrir nashriyoti, 2018. - С. 144, 155, 179, 180.
15. Абаева Т.Г. Тюрки-хильжи в Афганистане // Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Вып. 3. Древность. Средние века. Новая время / Под редакцией Ш.С. Камолиддина. - Saarbrücken: LAP - Lambert Academic Publishing RU, 2018. - С. 33.

UO'K: 9(47)(09).930.1(09).

911.398.9(58)(584.4)

XIVA XONLIGIGA ALEKSANDR BEKOVICH-CHERKASSKIY YURISHINING XORIJY TARIXSHUNOSLIKDA TADQIQ ETILISHI

(Turkiya tarixshunosligi misolida)

J.X.Adilov, PhD, ilmiy kotib, Fanlar akademiyasi Antropologiya instituti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada Aleksandr Bekovich-Cherkasskiyning 1714–1717-yillarda Xiva xonligiga amalga oshirgan harbiy yurishining xorijiy tarixshunoslikda, xususan Turkiya tarixshunosligida tadqiq etilishi tahlil qilingan. Tadqiqotda xorijiy adabiyotlarning shakllanish bosqichlari, ularning manbaviy asoslari hamda yurish tarixiga nisbatan ilgari surilgan nazariy va metodologik yondashuvlar o'rganilgan.

Kalit so'zlar. Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy, Xiva xonligi, harbiy yurish, Turkiya tarixshunosligi, xorijiy tarixshunoslik, Rossiya imperiyasi.

Аннотация. В данной статье анализируется изучение военного похода Александра Бековича-Черкасского против Хивинского ханства 1714–1717 гг. в зарубежной историографии, в частности в турецкой исторической науке. В исследовании рассматриваются этапы формирования зарубежных работ, их источниковая база, а также теоретические и методологические подходы к интерпретации данного похода.

Ключевые слова. Александр Бекович-Черкасский, Хивинское ханство, военный поход, Турецкая историография, зарубежная историография, Российская империя.

Abstract. This article analyzes the study of Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy's 1714–1717 military expedition against the Khiva Khanate in foreign historiography, with particular attention to Turkish historiography. The research examines the stages of development of foreign scholarship, its source base, and the theoretical and methodological approaches used in interpreting the campaign.

Keywords. Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy, Khiva khanate, military campaign, Turkish historiography, foreign historiography, Russian Empire.

Kirish. Rossiya davlati XVIII asrga kelib faol ravishda o'z hududlarini kengaytirishga kirishadi. Bu jarayon to XX asrning boshigacha olib boriladi. Sharq yo'nalishida Osiyoning katta qismlari – Sibir, Uzoq Sharq va Markaziy Osiyo XX asr boshiga kelib to'liq egallanadi. Markaziy Osiyoda ushbu jarayon o'zgacha xususiyat kasb etib, bu yerdagi asosiy harbiy harakatlar XIX asrning ikkinchi yarmidan to XX asrning boshlarigacha davom etgan. Lekin ushbu harbiy harakatlarning dastlabkisi XVIII asrning boshida, aniqrog'i 1714-1717-yillarda amalga oshirilgan Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy harbiy yurishi edi.

Markaziy Osiyo va Rossiya tarixida o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan ushbu yurish tarixi tarixshunosligi tahlilidan avval uning tarixiga qisqacha to'xtalib o'tish lozim. Demak, 1714-yilda Markaziy Osiyoning oltinlari va Hindistonga boradigan yo'lni aniqlash maqsadida Pyotr I buyrug'iga ko'ra ikki harbiy yurishni tashkillashtirishga qaror qilindi. Bulardan biri I.D. Buxgols yurishi bo'lsa, ikkinchisi A. Bekovich-Cherkasskiyning yurishi edi. Ushbu yurish dastlab 1714-yildan boshlab Kaspiy bo'yida bir muncha faoliyat yuritib, ba'zi topografik ma'lumotlarga ega bo'ladi. 1717-yilda bevosita Xiva xonligiga uyushtirilgan yurish rus qo'shining mag'lubiyati bilan tugaydi. Xiva xoni Sherg'ozixon o'z davlati hududiga bostirib kirgan kuchli rus qo'shinini 5 qismga bo'lib joylashtirish bahonasi bilan ularni kuchsizlantirib, 1717-yilning avgustida qirib tashlash yoki asirga olishga erishadi. A. Bekovich-Cherkasskiy ham qatl etiladi. 1717-yilning sentyabrda Pyotr I yurishning mag'lubiyati to'g'risida xabar topadi [*Yurish tarixi haqida batafsil qarang*: 1: 11, 22, 27, 28, 29]. Ushbu yurish keyinchalik Rossiya imperiyasini Markaziy Osiyodagi harbiy strategiyasi va siyosatiga katta ta'sir o'tkazgan.

Mavzuning dolzarbligi va uning zamonaviy o'rganilishi. O'tgan 300-yildan ziyod vaqt oralig'ida ushbu mavzu bo'yicha katta miqdordagi tarixiy adabiyotlar to'plangan bo'lib, afsuski, tarixshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilmagan. Bizning fikrimizcha, bunday vaqt keldi. Zero, D.A. Alimova ta'kidlaganidek: "... *ma'lum bir vaqtda, tarixiy bilimlarni yetarli miqdordagi to'planishi ularning sifatiga nisbatan munosabat bildirishga ehtiyoj sezadi*"[30].

Mavjud adabiyotlarning tizimli tahlili asosida A. Bekovich-Cherkasskiy yurishi tarixiga oid tadqiqotlarni quyidagi to'rt guruhga bo'lish mumkin:

birinchi guruh – Rossiya imperiyasi davrida (Rossiya kolonial tarixshunosligi) yaratilgan juda ko'p ilmiy va ilmiy-ommabop ishlar bo'lib, ularning ba'zilari manbaviy ahamiyat ham kasb etadi[1: 31-61]. Bu davrda yurish tarixi shu mavzuga, boshqa masala doirasidagi tadqiqotlarda yoritilgan.

Ikkinchi guruh – sovetlar davrida (Sovet tarixiy revizionizmi) mavzu yuzasidan bir necha ishlar olib borilgan[24]. Ushbu tadqiqotlar ham aynan yurish tarixi va umumiy tarixiy tadqiqotlar doirasida yoritilgan.

Uchinchi guruh – 1991 yildan so'ng olib borilgan izlanishlarda (Mustaqillikdan keyingi milliy tarixshunoslik), fikrlar turfaligi kuzatiladi[25]. Bevosita mavzu yuzasidan hamda **Rossiyaning Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarini yorituvchi tadqiqotlarda masala o'z aksini topgan.**

Shuningdek, alohida to'rtinchi guruh sifatida xorijiy tadqiqotlarni (Zamonaviy xorijiy tanqidiy-pozitivistik tarixshunoslik) ko'rsatish mumkin. Ushbu tadqiqotlar aksariyat hollarda Rossiya manbalari va ularning imperiya hamda sovet davridagi reprezentatsiyasiga asoslanadi[23, 26]. Ular yurish tarixiga doir fakt va ma'lumotlarni keltirishda yuqorida qayd etilgan birinchi va ikkinchi guruh, so'nggi o'n yillikda yaratilganlari esa uchinchi guruh tadqiqotlariga tayanish kuzatiladi.

A. Bekovich-Cherkasskiyning 1714-1717-yillarda Xiva xonligiga qarshi amalga oshirgan yurishi nafaqat ushbu tarixiy jarayon bo'lib o'tgan hududlardagi davlatlarda tadqiq etilgan, balki ko'plab xorij davlatlari tarixshunosligida ham o'rganilgan. Bu hol avvalo ushbu yurishning o'z davri va undan keyingi davr siyosatiga o'tkazgan ta'siri va mintaqadagi geosiyosiy jarayonlarning kechishini belgilab beruvchi omil bo'lganligi bilan izohlanadi. Shu sababli yurish tarixi Rossiya imperiyasi davridayoq bir qancha turli darajadagi tadqiqotlar doirasida tahlil etilgan.

XX asrning so'nggi o'nyilligi va XXI asr boshida yuz bergan siyosiy o'zgarishlar, geosiyosiy vaziyatning Markaziy Osiyoda tig'izlashuvi, mintaqadagi postsovet davlatlarda milliy identiklik va o'zlikni anglashga bo'lgan kuchli qiziqish, xorijiy davlatlarning ushbu davlatlar bilan endilikda alohida o'ziga xos siyosat yuritish zarurati endilikda ularning tarixiga bo'lgan qiziqishni yanada ortirdi. Bu qiziqish qator xorijiy tadqiqotchilar tomonidan xususan, o'lkani Rossiya tomonidan bosib olinishi, "Katta O'yin" jarayoni tarixi va xonliklar tarixini tadqiq etish yo'nalishlariga oid tadqiqotlarida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot qismi. 2000-yildan so'ng uzoq xorijda (AQSH, Yevropa davlatlari, Turkiya, Avstraliya) yurish tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'payishi kuzatiladi[2, 3, 5, 6, 8, 18, 19, 20, 21]. Ularning aksariyati ingliz tilida turli ilmiy nashrlarda e'lon qilingan bo'lib, bir qismi rus arxivlari va nashr etilgan hujjatlar hamda Xiva xonligi manbalari tahlili asosida yozilgan bo'lsa-da, katta qismi Rossiya imperiyasi va sovet davri tadqiqotlariga asoslanadi.

Xususan, yurish tarixi so'nggi 20 yilda faol ravishda Turkiyada ham tadqiq qilinmoqda[4, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17]. Ushbu tadqiqotlar bevosita yurish tarixiga bag'ishlangan alohida tadqiqotlar va Markaziy Osiyo tarixining boshqa masalalariga oid ishlar doirasida ham yoritilmoqda.

Xususan, Do'g'on O'rxon o'z maqolasida yurish haqida qisqa ma'lumot bersada uning natijalariga doir bildirgan fikri e'tiborga molik. Muallif, *"Pyotr I buyrug'i bilan amalga oshirilgan bu harbiy ekspeditsiyaning O'rta Osiyodagi faoliyatidan kutilgan natijalarga erishib bo'lmadi. Biroq, ushbu harbiy razvedka guruhi tomonidan Qozog'iston-Rossiya chegarasida qurilgan mudofaa chiziqlari va qal'alardan keyinchalik Rossiyaning O'rta Osiyoga ekspansiyasi uchun platsdarm sifatida foydalanilganini hisobga olsak, bu operatsiyada ruslar muvaffaqiyatga erishgan deyish mumkin"*[4] – deb, xulosa beradi.

Boshqa bir tadqiqotchi okan O'kan Yeshilot aynan yurishni diplomatik jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida Eronga jo'natilgan Artemiy Volinskiy elchiligi tarixini tahlil etar ekan yurishni haqida ham ma'lumot berib o'tadi. Xususan, u Rossiyaning Kavkazdagi elchilik faoliyatlari haqida gapira turib, *"Mintaqaga yuborilgan delegatsiyalardan (sic! – J.A.) biriga knyaz Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy boshchilik qildi. Buyuk Pyotr tomonidan Kaspiy dengizi va uning atroflarini o'rganish uchun yuborilgan bu delegatsiya Kaspiy dengizining sharqiy qirg'oqlari xaritasini tuzdi va mintaqaga haqida ma'lumot berdi. Biroq, knyaz Cherkasskiy 1717 yil avgust oyida Xiva xoni tomonidan o'ldirilgan"*[15] – deb, ta'kidlaydi. Bu yerda biz muallifni o'z tadqiqotiga asos bo'lgan Rossiya va sovet tarixshunosligi ta'siriga tushib qolganligini ko'rishimiz mumkin.

Yana bir tadqiqotchi Murod O'zkan Markaziy Osiyo va Rossiya imperiyasi munosabatlari tarixi bo'yicha maxsus shug'ullanuvchi mutaxassis bo'lib, bevosita yurish tarixiga bag'ishlangan alohida maqola ham nashr etgan[10, 11, 12, 13, 14]. Ushbu maqolasida muallif A. Bekovich-Cherkasskiy yurishini batafsil tahlil etadi[12]. Ushbu tadqiqot Turkiya va umuman xorijdagi tadqiqotlardan manbaviy asosini kengligi, muallif tomonidan yurish tarixiga oid ko'plab ishlarni tahlil qilinganligi bilan ajralib turadi. Asosan rus arxiv hujjatlari va avvalgi tadqiqotlar tahlili asosida yurish tarixi muallif tomonidan batafsil yoritilgan. Maqolaning xulosa qismida Murod O'zkan *"Pyotr XVIII asr boshida Usmoniylar imperiyasi va Shvetsiyaga qarshi kurash uchun moliyaviy mablag' topish uchun Osiyoda oltin zaxiralarini topish istagi, Hindistonga to'g'ridan-to'g'ri savdo yo'liga ega bo'lish istagi va Turkiston xonliklarining rus fuqaroligiga aylanishini kafolatlash istagi uni Xivaga ekspeditsiyani ma'qullashga majbur qildi"*[12] – deydi yurish sabablarini ko'rsatish uchun. Yurish halokatini tahlil qilar ekan, muallif, *"Rossiya nuqtayi nazaridan, ekspeditsiya muvaffaqiyatsizligiga sabab bo'lgan ko'plab omillar mavjud. Ulardan birinchisi va eng muhimi, Rossiya qo'shinlariga harbiy logistikani tashkil etish etishmaydi. Ikkinchisi, Cherkasskiy tomonidan qal'alar qurish uchun belgilangan joylar yaroqsiz bo'lib, buning oqibatida harbiy qismlarda epidemik kasalliklar avj olganligi"*[12] ta'kidlaydi. E'tiborli jihati muallif yurishni natijalari haqida: *"Ekspeditsiyaning asosiy maqsadi savdo aloqalarini yo'lga qo'yishdan iborat bo'lsa-da, operatsiyaning harbiy xarakterga ega bo'lganligi, ruslar o'lkani, uning o'ziga xos xususiyatlarini va aholisini yaxshi bilmaganliklari, Turkiston xonliklariga yetarli baho bermaganliklari, Osiyo tarixi haqida yetarli bilimga ega bo'lmaganliklari ekspeditsiya muvaffaqiyatsizligini boshqa sabablari edi"*[12] – deb fikr bildiradi muallif. Bu yerda biz muallif tomonidan yurish mag'lubiyati sabablari chuqur o'rganilib, bunga sabab

bo'lgan bir qancha omillar jimlangan holda yakunda uning tor-mor etilishiga olib kelganligi haqidagi mantiqiy to'g'ri fikrini e'tirof etishimiz kerak.

Umuman olganda zamonaviy Turkiya tarixshunosligida yurish tarixi faol ravishda tadqiq qilinmoqda. Lekin aksariyat tadqiqotlar sovet davrida va hozirda postsovet davlatlarida yaratilgan ishlar asosida olib borilmoqda. Faqatgina Murod O'zkaning tadqiqotlari bu borada istisno hisoblanadi.

Xulosa sifatida ta'kidlash mumkinki ushbu yurish tarixi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab xorijiy tadqiqotlarda yoritila boshlangan. Ammo uning keng ko'lamda ilmiy o'rganilishi XX asrning ikkinchi yarmidan so'ng amalga oshiriladi. XX asrning so'nggi o'n yilligi va XXI asrdan boshlab tadqiqotlar ko'lami kengayadi. Markaziy Osiyo tarixiga 2000-yildan so'ng kuchaygan qiziqish yurish tarixga oid ishlarni son va sifat jihatidan o'sishga olib keldi.

Xorijiy tarixshunoslikda Xiva xonligiga A. Bekovich-Cherkasskiyning harbiy yurishi masalasiga asosan Rossiya davlatining Markaziy Osiyoga nisbatan mustamlakachilik siyosati doirasidagi ishlarda murojaat qilingan. Ushbu ishlarning aksariyatida mazkur masala Rossiyaning Markaziy Osiyoni bosib olish yo'lida amalga oshirgan dastlabki urinishi nuqtayi nazaridan yoritilgan va ular umumiy ma'lumot berib o'tish xususiyatiga ega. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, xorijiy tadqiqotlar masalani yoritishda Rus tilidagi manbalar ya'ni, Rossiya imperiyasi, sovet va zamonaviy davrda amalga oshirilgan manba va tadqiqotlarga tayanganligini ko'rish mumkin. Ammo, ularning interpretasiyasida o'z ijtimoiy-siyosiy muhiti va tarixni tadqiq etish bo'yicha qadriyatlaridan kelib chiqqan holda bayon qilinganligi kuzatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Adilov J. Aleksandr Bekovich-Cherkasskiyning Xiva xonligiga harbiy yurishi tarixshunosligi (XVIII asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshlari): tar. fanl. fals. dokt. (PhD) diss. Toshkent, 2025. 190 b.
2. Allworth, Edward. Central Asia, 130 Years of Russian Dominance: A Historical Overview. 1994. Durham and London: Duke University Press.
3. Aminat Chokobaeva. Frontiers of Violence: State and Conflict in Semirechye, 1850-1938. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy. The Australian National University. 2016. P. 196.
4. Doğan Orhan, Çarlık Rusya'sının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge// Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Konya, 2004. Sayı, 11, s.287–302,
5. John H. Appleby. Mapping Russia: Farquharson, Delisle and the Royal Society // Notes and Records of the Royal Society of London, Vol. 55, No. 2 (May, 2001), pp. 191-204.
6. John Ledonne. Building an Infrastructure of Empire in Russia's Eastern Theater, 1650s-1840s // Cahiers du Monde russe, Vol. 47, No. 3, La Russie au XVIIIe: Sources et histoire (Jul. -Sep., 2006), pp. 581-608.
7. Mehmet Akif Ünal. Petro'nun Batı Türkistan'a karşı izlediği altın madeni politikası // I. Genç Türkologlar Çalıştayı Bildiri kitabı. Ordu Üniversitesi Tü rkiye, 22-23 Mart 2018. S. 315-322.
8. Michal Wanner. Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India 1714-1717// O'T KONTINENS. No 2014/1, s. 9-32.
9. Muhammed Bilal Celik, Emre Keser. Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati. Mavi Atlas, 6(2)/2018: S. 28-45.
10. Murat Özkan Buhara, Petersburg ve İstanbul arasında diplomasi trafiği: molla İrnazar Maksutov elciliği// Gazi Türkiyat, Bahar 2019/24: S. 165-183.
11. Murat Özkan, Mesut Karakulak. Florio Beneveni'nin Buhara Elciliği (1718-1725) // Turkish Studies-Historical Analysis. Volume(Issue): 15(1) 30 Mart 2020. S. 209-227.
12. Murat Özkan. Bekoviç Gibi Kaybetmek Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi // Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 2018. 5 (1), 93-111.
13. Murat Özkan. Hive Hanligi (1511-1920). Selenge yayınları. No: 222. Selenge Bilgi Serisi:29. 2022.
14. Murat Ozkan. Petro'nun altın düşleri: İvan Dmitrievic Buhgolts'un Yarkend keşif seferi (1714-1716) // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2020 Bahar (32), 187-202.
15. Okan Yeşilot. Artemiy Volinskiy'in Elcilik Raporu (1715–1718)// Актуальные вопросы тюркологических исследований. К 180-летию кафедры тюркской филологии Санкт-Петербургского государственного университета. СПб.: СПбГУ, 2016. С. 574-584.
16. Okan Yeşilot. Şah'ın Ülkesinde. Rus Carı I. Petro'nun İran Elcisi Artemiy Volinskiy'nin Kafkasya Raporu. Yeditepe Yayınevi, 2014, 192 s.
17. Orta Asya Türk Tarihi. Anadolu Üniversitesi. Eskişehir, Mayıs 2013.
18. Paul Bushkovitch. Princes Cherkasskii or Circassian Murzas: The Kabardians in the Russian Boyar Elite, 1560-1700 // Cahiers du Monde russe, Vol. 45, No. 1/2, Strategies imperiales: Expansion, colonisation, integration, conversion (Jan. - Jun., 2004), pp. 9-29.
19. Rene Letolle. Les expeditions de Bekovitch-Tcherkassy en Turkestan (1714-1717) et le debut de l'infiltration russe en Asie central // Cahiers d'Asie centrale, № 5/6. 1998. P. 261-284.

20. Samantha Rogers. Alexander Bekovich-Cherkassky: Beginning of Russia's Imperialistic Expansion in Central Asia// Journal of Caucasian Studies, 7, no. 13 (May 2022): 87-122.
21. Ulfat Abdurasulov. Passage to India: Rhetoric and Diplomacy between Muscovy and Central Asia in 17th Century// Itinerario, 2021. Vol. 44, No. 3, 502-527.
22. Адилов Ж.Х. Экспедиция Александра Бековича-Черкасского в Среднюю Азию: историографическая динамика// O'zbekiston tarixi. 2014. №4. С. 47-61.
23. Адилов Ж.Х. Замонавий Россия тарихшунослигида хонликлар даври тарихини ўрганишда янги ёндашувлар ва тенденциялар (Александр Бекович-Черкасскийнинг Хива юриши мисолида) // Ўзбекистон давлатчилиги тарихшунослиги очерклари. III жилд. Тошкент: "Bookmany print", 2024. Б. 124-147.
24. Адилов Ж.Х. Александр Бекович-Черкасскийнинг Хива хонлигига ҳарбий юриши Совет даври тадқиқотларида // Маданият чораҳалари. 2023. №3. Б. 27-32
25. Адилов Ж.Х. Александр Бекович-Черкасский юриши тархига доир янги ёндашувлар (*Ватан тарихшунослиги мисолида*) // Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлимининг Ахборотномаси. 2022. №1. С. 112-118.
26. Адилов Ж.Х. Экспедиция Александра Бековича-Черкасского в современной российской историографии// Сборник тезисов XXX Международного Конгресса по источниковедению и историографии стран Азии и Африки: К 150-летию академика В. В. Бартольда (1869-1930). 19–21 июня 2019 г., Восточный факультет СПбГУ. С. 25-27.
27. Андреев А.А. Пребываю верным слугою Вам моему Государю, князь Александр Черкасский: [о сподвижнике Петра I А. Б. Черкасском]. СПб.: Наука 2021. 238 с.
28. Гуломов Х.Г. Средняя Азия и Россия: истоки формирования межгосударственных отношений (начало XVIII века). Ташкент: Университет, 2005. 58 с.
29. Иллерицкий В. Экспедиция князя Черкасского в Хиву //Исторический журнал. 1940. ИЖ. №7.С. 40-51.
30. Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии (Очерки историографии и источниковедения) Ташкент: Yangi nashr, 2014. С. 4.

UO'K 070.44:778.5

FOTOJURNALISTIKA VA O'ZBEKISTON DAVRIY MATBUOTI: TARIXIY TAHLIL*D.V.Alinazarova, dots., PhD, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent*

Annotasiya. *Mazkur maqolada O'zbekistonda fotojurnalistikaning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari XIX asr oxiridan XX asrning 1980-yillarigacha bo'lgan davr misolida tahlil qilinadi. Fotojurnalistikaning jahon matbuotidagi ilk namunalari, Turkiston o'lkasida fotografiya san'atining paydo bo'lishi va rivoji, shuningdek, ushbu jarayonda mahalliy va xorijiy fotojurnalistlarning o'rni yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *fotojurnalistika, davriy matbuot, fotografiya tarixi, O'zbekiston matbuoti, Ikkinchi jahon urushi, fotomuxbirlar, hujjatli fotografiya.*

Аннотация. *В статье рассматриваются этапы становления и развития фотожурналистики в Узбекистане с конца XIX века до 1980-х годов. Анализируются первые образцы фотожурналистики в мировой и туркестанской периодической печати, процесс внедрения фотографии в газетно-журнальную практику, а также вклад отечественных и зарубежных фотожурналистов.*

Ключевые слова: *фотожурналистика, периодическая печать, история фотографии, пресса Узбекистана, Вторая мировая война, фотокорреспонденты, документальная фотография.*

Abstract. *The article examines the stages of formation and development of photojournalism in Uzbekistan from the late nineteenth century to the 1980s. It analyzes the earliest examples of photojournalism in world and Turkestan periodical press, the introduction of photography into newspaper and magazine practice, and the contribution of local and foreign photojournalists.*

Key words: *photojournalism, periodical press, history of photography, Uzbekistan media, Second World War, photo correspondents, documentary photography.*

Kirish. Fotojurnalistika 1880–1890-yillarda janr sifatida shakllanib, poligrafiya sohasida qo'llanila boshlandi va bosma nashrlar hayotiga kirib keldi. Birinchi yarim sahifalik reproduktiv yangilik 1880-yil 4-mart kuni Nyu-Yorkda chop etiladigan *The Daily Graphic* gazetasida e'lon qilingan. Ingliz fotografi Jeykob Riis tomonidan olingan ushbu surat matbuot tarixidagi ilk fotomaterial sifatida e'tirof etiladi. 1897-yildan boshlab fotografiya gazeta va jurnallarning ajralmas

qismiga aylandi. 1927-yildan e'tiboran esa ko'plab sensatsion gazetalar, jumladan, "sariq matbuot"da rangli fotosuratlar ham chop etila boshladi [1, c.11].

O'zbekiston fotojurnalistikasi tarixi jahon foto san'ati tarixining ajralmas qismi ekanini ta'kidlash mubolag'a bo'lmaydi. Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston bu san'at turiga qiziquvchilar uchun o'ziga xos maydon bo'lib xizmat qilgan. Toshkent shahrining ilk fotosuratlari Turkiston general-gubernatori topshirig'iga binoan fon Kaufman tomonidan Politeknik ko'rgazma uchun olingan bo'lib, 1871–1872-yillarda sharqshunos va etnograf Aleksandr Kun tomonidan tuzilgan "Turkiston albomi" nashr etilgan. Shahar manzaralari N. Nekhoroshev, K. Sitsiborovskiy, D. Nazarov va S. Nikolayevlar tomonidan suratga olingan. 1910-yilga kelib Toshkent shahrida 20 ta fotoatele faoliyat yuritgan. Ulardan eng mashhuri Toshkent gimnaziyasida rasm o'qituvchisi bo'lgan Dmitriy Nazarov tomonidan ochilgan fotoatele hisoblangan. D. Nazarov yoshligidan fotografiyaga qiziqqan bo'lib, uning suratlari o'ziga xos yondashuv va yuqori mahorat bilan ajralib turgan. 1908-yilda Fransiyaning Marsel shahrida o'tkazilgan Butunjahon fotoko'rgazmasida uning 14 ta asari yuksak baholanib, eng oliy mukofot — Gran-pri bilan taqdirlangan [1, c.12].

Biroq XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkistonda fotografiya bilan shug'ullanish shariat qonunlari bilan cheklangan bo'lib, mullalar bunga keskin qarshi chiqqanlar. 1889-yilda mashhur shoir Furqat Toshkentga safari chog'ida D. Nazarovning uyida va fotootelesida bo'lib, fotoapparatning ishlash jarayoni bilan qiziqqan hamda bu haqda "Turkiston viloyatining gazetasi"da batafsil maqola e'lon qilgan. Ushbu maqoladan so'ng mahalliy aholi orasida fotografiyaga bo'lgan qiziqish yanada ortgan.

O'zbek fotojurnalistikasining yana bir asoschisi — Xudoybergan Devanovdir. Asrlar davomida jonli mavjudotlarni tasvirlash diniy jihatdan taqiqlangan ortodoksal islom jamiyati sharoitida X. Devanov O'zbekistondagi ilk fotograf sifatida tanilgan.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi xolati. Mazkur ilmiy tadqiqotda fotojurnalistlarning hayoti va faoliyatiga oid muhim voqealar turli manbalar asosida o'rganiladi. Tadqiqot jarayonida obyektivlik, tarixiy izchillik va tarixiy materiallarni tizimli tahlil qilishga asoslangan kompleks metodlardan foydalanildi. Alohida e'tibor T. E. Ernazarov, A. I. Akbarov, N. Abduazizova, S. Shodmonova, N. Qosimova va boshqa olimlarning ilmiy ishlari tahliliga qaratildi [2].

Tajriba qismi (tadqiqotni amalga oshirish). Tadqiqotning ob'ekti sifatida fotojurnalistika olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili. XX asrning 1920-yillari o'rtalaridan boshlab foto san'atida fotomuxbirlar yetakchi o'ringa chiqa boshladi. O'sha davr Toshkent fotografchilari orasida "Pravda Vostoka" gazetasi fotomuxbiri Maks Pensonga (1893–1959) alohida o'rin beriladi. Maks Pensonga keng shuhrat keltirgan asar — uning "O'zbek Madonnasi" nomli fototyudi bo'lib, mazkur asar 1938-yilda Parijda bo'lib o'tgan Butunjahon ko'rgazmasida Gran-pri — bosh mukofot bilan taqdirlangan. Uning eng mashhur ishlaridan "Mashhur quruvchi Dunan Dusmanov", "Tamara Xonum va Mukarram Turg'unboyevaning chiqishi" kabi fotolarni alohida qayd etish mumkin.

1939–1940-yillarda sobiq SSSR hududidagi eng yirik gidrotexnik inshootlardan biri — Usmon Yusupov nomidagi Katta Farg'ona kanali barpo etildi [3, 6. 6]. Albatta, Katta Farg'ona kanalini qurish jarayonini yoritish maqsadida dastlabki kunlardan boshlab bosma ommaviy axborot vositalari — rus va o'zbek tillarida chop etilgan «На Сталинской стройке» [4] va «Сталинча курилишда» [5] gazetalarining faoliyati yo'lga qo'yildi. «На Сталинской стройке», «Северный Ферганский канал» gazetalarida M. Penson bilan bir qatorda A. Shayxet, M. Albert, G. Zilmu kabi fotomuxbirlar ham faol hamkorlik qilganlar.

Ikkinchi jahon urushi yillarida matbuot Sovet davlatining muhim va qudratli ma'naviy quroli bo'lib, xalq va armiyani dushmanga qarshi kurashga safarbar etishda, jang maydonlarida askarlarning jangovar ruhini yuksaltirishda muhim rol o'ynadi. Buyuk G'alabaga qo'shilgan hissada, ayniqsa, 1941–1945-yillarda O'zbekistondan majburiy mehnat armiyasiga safarbar etilgan, "qurolsiz askarlar" deb ataluvchi kishilarning o'rni alohida e'tiborga loyiqdir. Ularning hayoti va taqdiri qahramonona, ammo bir paytda fojeaviy xarakterga ega ham bo'lgan.

1943-yil 24-maydagi “Qizil Armiyadagi partiya tashkilotlari tuzilmasini qayta tashkil etish va front, armiya hamda diviziya gazetalarining rolini kuchaytirish to‘g‘risida”gi MK qarori tasdiqlangach, siyosiy organlar jurnalist kadrlarni tarbiyalash, askar va ofitserlar orasidan jurnalistik hamda adabiy faoliyatga qodir bo‘lgan yangi kuchlarni matbuotga jalb etish borasida katta ishlarni amalga oshirdilar [7].

Har bir harbiy jurnalistning ishchanlik va axloqiy fazilatlari sinchiklab tahlil qilinadi, bunday mas’uliyatli lavozimga munosib bo‘lmagan shaxslar tahririyatlardan chetlashtiriladi. Front gazetalarida faoliyat yuritgan jurnalistlarga nisbatan harbiy bilimlar va kasbiy mahoratga qo‘yiladigan talablar keskin oshdi. Jurnalistlar urush sharoitida zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni puxta o‘zlashtirib, maxsus dasturlar asosida sinovlardan o‘tdilar.

Ikkinchi jahon urushining boshlanishi matbuot tizimini harbiy sharoitga moslashtirishni taqozo etdi. Urushning ikkinchi kunidayoq VKP(b) MK va SSSR XKSning qo‘shma qarori bilan Sovinformbyuro tashkil etildi hamda qisqa muddatda ko‘p millatli xarakterga ega bo‘lgan front matbuoti tizimi shakllantirildi. Barcha viloyat gazetalarida “Sovinformbyurodan” rukni doimiy bo‘limga aylandi va unda front hamda front ortidagi voqealar haqidagi ertalabki va kechki xabarlar chop etib borildi [6].

Frontdagi sovet kishilarining qahramonligini aks ettiruvchi materiallarda harbiy muxbirlar va matbaa xodimlarining maqolalari, xat-xabarlari, ocherklari hamda axborot xabarlari muhim o‘rin egalladi.

Respublika foto san’atining urushdan keyingi rivojlanish bosqichi 1946–1955-yillarni qamrab oladi. Ushbu davr kun tartibiga yangi iqtisodiy va tarixiy sharoitlar asosida respublika xalq xo‘jaligi va madaniyatini qayta tiklash hamda yanada yuksaltirish masalalari qo‘yildi. Aynan shu davrda urush sababli vaqtincha faoliyati to‘xtatilgan gazeta va jurnallar yana nashr etila boshladi. Bu esa ko‘plab fotomuxbirlarga matbuot sohasiga kirib kelish imkonini yaratdi.

Mazkur davrda fotomuxbirlar A. Tursunov, K. Rozikov, N. Klyuchnev, G. Permenov, I. Glauberzon, V. Sirotkin, I. Zbarskiy [1, 15-bet] katta tajriba orttirdilar.

Mazkur davrda respublikamizda markaziy boshqaruv organlariga qarashli 53 ta gazeta, 18 ta viloyat gazetasi, 6 ta yoshlar gazetasi hamda 3 ta umumrespublika miqyosidagi umumpartiyaviy gazeta nashr etilgan. Umuman olganda, bir martalik tiraji 1,5 million nusxadan ortiq bo‘lgan jami 124 ta gazeta chop etilgan [8].

1960-yillardan keyin gazeta va jurnallarda chop etilgan fotosuratlar mavzusi nihoyatda xilma-xil tus oldi. Fotojurnalistlar asarlaridan iborat fotoko‘rgazmalarni tashkil etish ishlari yo‘lga qo‘yila boshlandi. O‘tgan asrning oltmishinchi, yetmishinchi yillari va saksoninchi yillarning birinchi yarmi tarixga turg‘unlik davri sifatida kirdi. Bu davrda shaxsga sig‘inish, asossiz madh etish, munosib bo‘lmagan yutuqlarni ulug‘lash keng tarqaldi, kamchiliklarga ko‘z yumish holatlari kuzatildi. Fotografiya ham kirib boradigan ommaviy axborot vositalari asosan ijobiy voqeliklarni tasvirlash bilan cheklanib qoldi.

Ikkinchi Jahon urushidan keyin Toshkent shahrida “Еженедельная фотогазета” nashrining yo‘lga qo‘yilishi fotosan’at, xususan fotojurnalistika rivojiga kuchli turtki berdi. Gazeta sahifalarida G. Permenyov, V. Kosovski, R. Shamsutdinov kabi fotojurnalistlarning suratlari muntazam chop etildi [1, 26–27-b.]. Ushbu fotosuratlarida ijtimoiy, madaniy, siyosiy va iqtisodiy hayotning turli jihatlarini hamda muhim voqealar aks ettirilgan.

1966 yilda Toshkent shahrida sodir bo‘lgan zilzila va undan keyin amalga oshirilgan keng ko‘lamli qurilish ishlari hujjatli fotojurnalistikani yangi bosqichga ko‘tardi, deb aytish mumkin. 1960–1970-yillar gazeta va jurnal sahifalariga nazar tashlasak, fotosuratlariga berilgan izohlarda R. Albekov, S. Mahkamov, R. Sharipov, V. Molgachev, N. Muhammadjonov, Sh. Sharopov, A. Turaev va boshqa fotojurnalistlar nomlarini uchratish mumkin [1, 27-b.].

Shuni ta’kidlash joizki, hatto 1980-yillarda ham Ikkinchi Jahon urushi davrida qahramonlik ko‘rsatgan shaxslar haqidagi maqolalar chop etilishi to‘xtatilmagan. Bunga yorqin misol sifatida har bir o‘zbek oilasiga tanish bo‘lgan Fayzulla Norxo‘jaev haqidagi “O‘zimizning general” maqolasini keltirish mumkin. Maqolada uning Namangan viloyati Chust tumanida tug‘ilgani haqida ma’lumot beriladi. Sovet armiyasi safidagi fidokorona mehnati va urushda ko‘rsatgan qahramonligi uchun F.

Norxo'jaev "Lenin", "Qizil bayroq", "Suvorov", "Qizil yulduz", "Hurmat belgisi" ordenlari bilan taqdirlangan [9]. Maqolani qahramonning orden va medallari bilan tasvirlangan fotosurati bezab, uni yanada mazmunli qilgan. Suratning aniqligi va ta'sirchanligi o'quvchilarga ushbu shaxsning ulug'vorligini to'la namoyon etgan. Bu esa fotokorrespondent mahoratining naqadar muhim ekanini ko'rsatadi.

Bunday yuksak mahorat sohibi, "Namangan haqiqati" gazetasining tajribali va iqtidorli fotokorrespondenti Shukri Usmonov edi. "U bilan biz ko'plab ijodiy xizmat safarlarida bo'lganmiz", — deb eslaydi F. Sirojiddinov "Gazetaning baxti" maqolasida [10].

1980 yil 2 aprel kuni "Namangan haqiqati" gazetasida "Namanganda Berlin sirki gastrollari" sarlavhali maqola chop etildi. Namangan shahrida gastrollar qay darajada o'tgani, Germaniya Demokratik Respublikasining "Bush" nomidagi davlat sirki jamoasining namoyish chiqishlari Sh. Usmonov suratlari orqali yaqqol aks ettirilgan [11].

Gazetaning deyarli barcha sonlarida uning ijodiy ishlari chop etilgan. 1980 yil 24 aprel kuni "Namangan haqiqati" gazetasida uning suratlari bilan uchta maqola e'lon qilingan. Oradan to'qqiz yil o'tib, 1989 yil 24 aprel kuni sonda esa fotojurnalist Sh. Usmonovning o'ziga bag'ishlangan maqola chop etilgan. Gazeta tahririyati davriy matbuot rivoji yo'lida o'z mehnati va qalbini baxsh etgan iqtidorli xodimlarini yuksak qadrlaydi.

1950-yillarning ikkinchi yarmidan 1980-yillarning o'rtalarigacha bo'lgan 30 yil davomida ommaviy axborot vositalari, jumladan fotojurnalistika izchil rivojlandi va ularning tuzilmasida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi.

Xulosa: Yuqorida bayon etilganlardan ko'rinib turibdiki, XX asrning 1930-yillari oxirida jahon hamjamiyati bir vaqtning o'zida kuchayib borayotgan ikki qarama-qarshi tendensiyaga guvoh bo'ldi. Ulardan biri fashistik Germaniyada milliy-sotsializmning tajovuzkor intilishlari kuchayganini, ikkinchisi esa SSSRda totalitar tizimning nazoratsiz hokimiyati hamda I. Stalinning shaxsiy diktaturasiga asoslangan siyosiy rejimning o'rnatilganini aks ettirar edi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida fotojurnalistlar jang maydonlari, askarlar va tinch aholi hayotini hujjatlashtirishda beqiyos rol o'ynadilar. Ularning suratlari nafaqat tarixiy manba, balki voqealarni yoritish va targ'ib qilishning muhim vositasiga aylandi. Fotojurnalistlar surat orqali voqealar mohiyatini, insonlarning his-tuyg'ularini va davr muhitini yetkazib berdilar. Urushdan keyingi davrda ham fotojurnalistlar sovuq urush, ijtimoiy harakatlar, qurolli to'qnashuvlar, gumanitar inqirozlar va madaniy o'zgarishlar kabi muhim tarixiy jarayonlarni hujjatlashtirishni davom ettirdilar. Ularning ishlari jamoatchilikni xabardor qilish bilan birga, dunyoni anglash va qabul qilish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Фотожурналистика [Матн]: ўқув кўлланма / Н.Қосимова [ва бошқ.]– Тошкент: «TURON-IQBOL», 2018. 136 б.
2. Эрназаров Т.Э. Акбаров А.И. История печати Узбекистана (1925 – 1952). – Ташкент: Ўқитувчи, 1977; Эрназаров Т.Э. Акбаров А.И. История печати Узбекистана (1952-1977). – Ташкент: Ўқитувчи, 1978; Abduazizova N. History of national journalism. – Tashkent: Uzbekistan, 2021. Шодмонова С. Туркистон тарихи - матбуот кўзгусида. – Тошкент: Yangi nashr, 2011; Фотожурналистика [Матн]: ўқув кўлланма / Н.Қосимова [ва бошқ.] – Тошкент: «TURON-IQBOL», 2018. 136 б.
3. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). К. 2. Ўзбекистон 1939-1991 йилларда / масъул муҳаррирлар: Р. Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов; Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси тарих институти. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019.
4. На Сталинской стройке // 18 августа. 1939. – № 22.
5. Сталинча қурилишда // 1 сентябр. 1939. – № 33.
6. За Коммунизм. 1 январь. 1942.
7. Муллоев Ш.Б. Периодическая печать в годы Великой Отечественной войны // Электронный режим: <https://mulloevsharif.wordpress.com/2011/09/28/132/> [Дата обращения: 15.01.2024].
8. НА Уз, ф. Р- 2364, оп. 1, д. 56, л. 55.
9. Насриддинов А. Ўзимизнинг генерал // 24 апрель. Наманган ҳақиқати. 1980.
10. Сирождидинов Ф. Газетанинг бахти // 24 апрель. Наманган ҳақиқати. 1989.
11. Маҳорат ва эпчилик намоиши // 2 апрель. Наманган ҳақиқати. 1989.

**O'ZBEKISTONDA MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA HARBIY
SUDYALARNING MUSTAQILLIGI VA KASBIY SALOHİYATINI TA'MINLASHDA
TAYINLASH, ATTESTATSIYA VA MALAKA OSHIRISH INSTITUTINING O'RNI**

B.H.Axmedov, tadqiqotchi, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda mustaqillik yillarida harbiy sudyalarning mustaqilligi va kasbiy salohiyatini ta'minlashda tayinlash, attestatsiyadan o'tkazish hamda malaka oshirish institutining o'rni tahlil qilib beriladi. Shuningdek, harbiy sudyalar korpusini shakllantirishning tashkiliy-huquqiy asoslari, ularning kasbiy tayyorgarligi va malaka darajasini oshirish mexanizmlariga alohida e'tibor qaratilganligi, sudyalar mustaqilligini ta'minlashga ta'sir etuvchi omillar hamda attestatsiya jarayonining ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Harbiy sudyalar, sud hokimiyati mustaqilligi, harbiy sud tizimi, sudyalarni tayinlash, attestatsiya jarayoni, malaka oshirish instituti, kasbiy salohiyat, sudyalarning huquqiy maqomi, sud-huquq islohotlari, harbiy adliya.

Аннотация. В данной статье анализируется роль института назначения, аттестации и подготовки кадров в обеспечении независимости и профессионального потенциала военных судей в годы независимости Узбекистана. Также раскрыты организационно-правовые основы формирования корпуса военных судей, особое внимание, уделяемое механизмам их профессиональной подготовки и повышения уровня квалификации, факторы, влияющие на независимость судей и значение процесса аттестации.

Ключевые слова: Военные судьи, независимость судебной власти, система военных судов, назначение судей, процесс аттестации, институт подготовки, профессиональный потенциал, правовой статус судей, судебная реформа, военная юстиция.

Absrtact. This article analyzes the role of the institution of appointment, certification and training in ensuring the independence and professional potential of military judges in the years of independence in Uzbekistan. Also, the organizational and legal foundations of the formation of the corps of military judges, the special attention paid to the mechanisms of their professional training and qualification level improvement, the factors affecting the independence of judges and the importance of the attestation process are revealed.

Key words: Military judges, judicial independence, military court system, appointment of judges, certification process, training institute, professional capacity, legal status of judges, judicial reforms, military justice.

XXI asr boshlariga kelib O'zbekiston Respublikasida harbiy sudlarni institutsional jihatdan shakllantirish, ularni lavozimga tayinlash mexanizmlarini takomillashtirish, attestatsiya jarayonlarini tizimlashtirish hamda kasbiy malakasini muntazam oshirib borish masalalari davlat huquqiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etildi. Harbiy sudyalarning kasbiy kompetensiyasi va huquqiy bilim darajasi harbiy xizmat sohasida qonun ustuvorligini ta'minlash, huquqbuzarliklarning oldini olish hamda adolatli sudlovni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil 24-sentabrdagi PF-2943-sonli farmoni bilan "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish bo'yicha Oliy malaka komissiyasi to'g'risida"gi Nizom yangi tahrirda tasdiqlandi. Mazkur normativ-huquqiy hujjatga muvofiq, Komissiya zimmasiga sud hokimiyati faoliyatini tashkiliy-huquqiy jihatdan ta'minlash, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo'jalik sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi sudlari, viloyatlar hamda Toshkent shahar xo'jalik sudlari sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish, shuningdek viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, tumanlararo, tuman (shahar) sudlari hamda harbiy sudlar sudyalarni lavozimlarga taqdim etish vakolatlari yuklatildi.

Shu bilan birga, Komissiya o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va amaldagi qonunlar, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining kadrlar siyosatini amalga oshirishga qaratilgan farmon va farmoyishlari hamda

mazkur Nizom asosida, sudyalarning mustaqilligi va ularning faqat qonunga bo'ysunishi tamoyillariga qat'iy rioya etgan holda olib borishi belgilab qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2001-yil 7-dekabrda 323-II-sonli qarori bilan "Sudyalarning malaka hay'atlari to'g'risida"gi Nizom[1] tasdiqlandi. Mazkur Nizomga muvofiq, harbiy sudlar sudyalarning malaka hay'atlari tegishli okrug va hududiy harbiy sudlar hamda yuqori instansiya sudlari sudyalari orasidan besh yil muddatga saylanishi belgilab qo'yildi. Shuningdek, Nizomda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish bo'yicha Oliy malaka komissiyasining vakolatlari doirasida sudyalar malaka hay'atlari raislarining sudya kadrlar bilan ishlash holati to'g'risidagi hisobotlarini muntazam ravishda eshitib borishi nazarda tutilgan bo'lib, bu holat sudya kadrlarini tanlash, baholash va nazorat qilish mexanizmlarining institutsional asoslarini mustahkamlashga xizmat qildi.

O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi malaka hay'ati tomonidan 2002-yilda 1015 nafar xalq maslahatchisining ro'yxati tasdiqlangan[2]. Harbiy xizmatchilardan saylangan xalq maslahatchilarining xizmat joylarini tez-tez o'zgarishi, ularni harbiy xizmatdan zaxiriga bo'shatilishi holatlari malaka hay'atlari tomonidan har yilda bu ro'yxatlarni yangilashni talab qilar edi. Shu sababli, har yilning boshida xalq maslahatchilarining ro'yxati tasdiqlanib, tegishli harbiy sudlarga sud majlislarida ishtirok etishlarini ta'minlash uchun yuborib borilgan. Xalq maslahatchilarining huquqiy savodxonligini oshirish vazifasi hududiy harbiy sudlar zimmasiga yuklatilgan bo'lib, bu borada har yilning boshida maxsus o'quv mashg'ulotlari rejalari tuzilgan va rejaga asosan o'quv mashg'ulotlari o'tkazib borilgan.

Statistik ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, 2001-yildan 2007-yilning dastlabki 9 oyigacha bo'lgan davr oralig'ida sudyalar malaka hay'atlari tomonidan sudyalikka nomzodlik zaxirasiga kiritish to'g'risida, jami 3417 ta ariza qabul qilingan va ko'rib chiqilgan. Ulardan malaka imtihoni topshirgan 3305 nafar shaxs zaxiraga olingan, 112 nafariga nisbatan zaxiraga olish rad etilgan[3].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish bo'yicha Oliy malaka komissiyasi tomonidan 2002-yil 8-yanvar holatiga harbiy sudyalik lavozimlariga nomzodlar zaxirasining shakllantirish holati o'rganilganda, mavjud 42 nafar harbiy sudyalik shtatidan 20 tasi vakant, ya'ni bo'sh turgani aniqlangan bo'lib, mazkur holat harbiy sudlar faoliyatining barqarorligini ta'minlashda kadrlar masalasining dolzarbligini yaqqol namoyon etar edi[4].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2006-yil 17-mart kuni qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish bo'yicha Oliy malaka komissiyasi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi farmon hamda unga ilova sifatida tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish bo'yicha Oliy malaka komissiyasi to'g'risida"gi Nizom sud-huquq islohotlarining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynadi. Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar sudyalar zaxirasini shakllantirish, nomzodlarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish jarayonlarida demokratik tamoyillarni mustahkamlash, sudyalik korpusining barqarorligini ta'minlash va Oliy malaka komissiyasining faoliyatini tashkil etish mexanizmlarini tubdan takomillashtirishga xizmat qildi.

Yuqorida ta'kidlangan hujjatga asosan sudyalik lavozimlariga nomzodlarni tanlash va tavsiya etish masalalari Komissiya majlislarida ko'rib chiqilayotganda nomzodni taqdim etayotgan tegishli sudyalar malaka hay'atining raisi maslahat ovozi bilan ishtirok etishi majburiyligi belgilandi. Bundan tashqari, viloyat sudi raisi nomzodning nafaqat bilim va ishchanlik salohiyatini, balki uning ahloqiy-ma'naviy dunyoqarashi bilan ham yaqindan tanish bo'lishi talab etilar edi. Bu esa sud tizimiga vijdonli va axloqan pok nomzodlarni tayinlashda muhim omil bo'lib xizmat qildi.

Komissiya faoliyatini tashkiliy va moddiy jihatdan ta'minlash maqsadida Komissiya kotibiyati tashkil etildi. Shuningdek, sudlarni halol va malakali kadrlar bilan ta'minlash, sudyalarni kasb burchi va xizmat odob-axloq me'yorlariga rioya qilishlarini nazorat qilish maqsadida Komissiya huzurida sud inspeksiyasi tashkil etildi. Vakant o'rinlarni to'ldirish maqsadida 2007-yil avgust holatiga ko'ra, harbiy sudyalikka nomzodlar zaxirasi malaka hay'atiga ariza berib, malaka imtihonidan o'tgan 50 nafar shaxsdan iborat bo'lgan[5]. Shuningdek, 2007-yil davomida bo'sh harbiy sudyalik lavozimiga

tavsiya etilgan nomzodlardan 18 nafari (60 %)ga Oliy malaka komissiyasi ijobiy xulosalar bergan bo'lib, ular harbiy sudyalik lavozimlariga tayinlangan; 7 nafari (23,3 %) zaxirada qoldirilgan va 5 nafari (16,7 %)ning hujjati qo'shimcha o'rganish uchun qaytarilgan[6].

2012-yil 25-yanvar holatiga ko'ra, umumiy yurisdiksiya sudlarida jami 843 ta sudyalik lavozimi mavjud bo'lishi lozim bo'lgan bo'lsa-da, ularning 205 tasi (24,3%) vakant bo'lgan, natijada 638 nafar sudya (75,7%) faoliyat olib borgan. Bo'sh lavozimlarning tarkibi quyidagicha bo'lgan: jinoyat ishlari bo'yicha sudlarda 111 ta, fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarda 82 ta va harbiy sudlarda 9 ta sudyalik lavozimi[7]. Shu bilan birga, 2012-yil yakuni bo'yicha vakant harbiy sudyalik o'rinlarining ulushi 45,3 foizni tashkil qilgan[8]. Faqat 2014-yilga kelib, 42 nafar shtat birligidan 39 nafar harbiy sudya faoliyat yuritgan, natijada 3 nafar (7%) sudyalik lavozimi vakant bo'lgan.

2014-yildagi harbiy sudyalarning ish staji tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning 1 nafari (2,5%) 20–25 yil, 2 nafari (5%) 10–20 yil, 18 nafari (46%) 5–10 yil va yana 18 nafari (46%) esa 5 yilgacha sudyalik ish stajiga ega bo'lgan. Faqat 2015 yilda harbiy sudyalari 42 ta shtat birligi bo'yicha to'liq tarkibda faoliyat yurita boshlaganlar[9].

Sud kadrlarini, shuningdek harbiy sudyalikka nomzodlarning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy bilim va ko'nikmalarini, kasbiy mahoratlarini oshirish maqsadida Respublika harbiy sudlari sudyalari, zaxiradagi nomzodlar hamda sud xodimlari har yili tasdiqlanib kelayotgan maxsus o'quv-rejalar asosida o'qitib borilgan. Sud sohasida ilgari ishlamagan zaxiradagi nomzodlar esa amaliyotini harbiy sudlarda o'tkazishgan. Shu bilan birga, zaxirada bo'lgan va ilk bor sudyalik lavozimiga tavsiya etilayotgan nomzodlar uchun uch oylik maxsus malaka oshirish kurslarini tashkil etish rejasiga muvofiq, ularni Respublika Yuristlar malakasini oshirish markazida o'qitish ishlari amalga oshirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. “Sudyalarning malaka hay'atlari to'g'risida”gi Nizom, Elektron manba: <https://lex.uz/ru/docs/-300090>.
2. O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi joriy arxivi materiallari, malaka hay'atiga oid yig'majildi, 2002 yil, 1-111 varaqlar.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarori. Umumiy yurisdiksiya sudlarida kadrlar bilan ishlash holati va sudyalari tomonidan sudyalik qasamyodiga rioya etilishi masalalari to'g'risida. Elektron manba: <https://lex.uz/ru/docs/-1479950>¹⁰⁴
4. O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi joriy arxivi materiallari, 2001-2002 yillardagi O'zbekiston Prezidenti huzuridagi sudyalarni tanlash va lavozimlarga tavsiya etish komissiyasi bilan yozishmalar yig'majildi, 2001-2002 yillar, 55-varaq.
5. O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi joriy arxivi materiallari, sudlar faoliyatiga oid hujjatlar yig'majildi, 2007 yil, 224 varaq.
6. O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi joriy arxivi materiallari, sudlar faoliyatiga oid hujjatlar yig'majildi, 2008 yil, 32 varaq.
7. O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi joriy arxivi materiallari, Umumiy yurisdiksiya sudlari sudyalari Oliy malaka hay'ati majlislarining kun tartibi va bayonnomalari papkasi, 2012-yil, 21 varaq.
8. Samarqand harbiy sudi joriy arxivi materiallari, sudlar faoliyatiga oid hujjatlar yig'majildi, 2012 yil, 431 varaq.
9. O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi joriy arxivi materiallari, sudlar faoliyatiga oid hujjatlar yig'majildi, 2015 yil, 212 varaq.

UO'K 929:297(092)

MOVAROUNNAHRLIK OLIM ABUL BARAKOT NASAFIY ILMIY MEROSINING TADQIQ ETILISHI

V.Azimbayev, tayanch doktorant, O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada XII-XIV asrlar Movarounnahr islom ilmlari rivojida alohida o'rin tutgan, Ulumul Qur'on, fiqh, kalom, tasavvuf, tarix, lug'at ilmlariga doir qimmatli asarlar muallifi bo'lgan Abul Barakot Nasafiyning hayoti, ilmiy faoliyatiga doir maahlliy va xorijiy tadqiqotlar va ularning yo'nalishlari tadqiq etilgan. Shuningdek, mazkur tadqiqotlarning mazmuni va o'zaro qiyosiy tahlili amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, Nasafiy, islom ilmlari, tafsir, kalom, fiqh, tasavvuf, qiroat, zamonaviy tadqiqotlar.

Аннотация. В данной статье рассматривается жизнь и научная деятельность Абул Бараката Насафи, сыгравшего особую роль в развитии исламских наук в Моваруннахре в XII-XIV веках и являвшегося автором ценных трудов по наукам Корана, юриспруденции, теологии,

мистицизму, истории и лексикографии, а также их направлениям. Проведен также содержательный и сравнительный анализ этих исследований.

Ключевые слова: Моваруннахр, Насафи, исламские науки, тафсир, теология, юриспруденция, мистицизм, декламация, современные исследования.

Abstract. This article examines the life and scientific activities of Abul Barakat Nasafi, who played a special role in the development of Islamic sciences in Movarunnahr in the 12th-14th centuries and was the author of valuable works on the sciences of the Quran, jurisprudence, theology, mysticism, history, and lexicography, and their directions. The content and comparative analysis of these studies were also carried out.

Keywords: Movarunnahr, Nasafi, Islamic sciences, tafsir, theology, jurisprudence, mysticism, recitation, modern studies.

Kirish. Movarounnahr hududi tarixiy “Ipak yo‘li” va qadimgi savdo yo‘llarining kesishmasida joylashgani sababli, u uzoq asrlar davomida turli sivilizatsiyalar va madaniyatlar maskani bo‘lgan. Biroq hijriy VII–VIII asrlarga kelib, mo‘g‘ul istilosi oqibatida O‘tror, Samarqand, Buxoro, Marv va Nishopur kabi yirik ilm-madaniyat markazlari vayron etildi, son-sanoqsiz kutubxonalar talon-toroj qilindi. Bunday siyosiy-iqtisodiy tanazzul sharoitida ilm-fan an‘analarini saqlab qolish va uni keyingi avlodlarga yetkazish muhim vazifaga aylandi. Nasafiyning tug‘ilgan shahri Nasaf (Naxshab, Qarshi) ham ushbu ilmiy markazlar silsilasida muhim o‘rin tutgan. Shaharning Buxoro xonligidagi geosiyosiy va iqtisodiy ahamiyati, ayniqsa, savdo karvonlarining o‘tish yo‘li ekanligi uni ilm va madaniyat o‘chog‘iga aylantirdi. Nasaf maktabi kalom va fiqh ilmlarida Abul Muin Nasafiy, Umar Nasafiy va Burhoniddin Nasafiy kabi yirik allomalarni yetishtirib chiqargan. Ushbu muhit Abul Barakat Nasafiyning ilmiy metodologiyasi shakllanishida hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qildi.

Asosiy qism. Abul Barakat Nasafiy (vaf. 710/1310 y.) islom ilm-fani tarixida, xususan, Movarounnahr ilmiy maktabida muhim o‘rin tutgan zabardast olimlardan hisoblanadi. U Markaziy Osiyoning qadimgi Nasaf (hozirgi Qarshi) shahrida tavallud topgan bo‘lib, fiqh, tafsir, aqida va hadis ilmlarida yuksak mavqega erishgan. O‘z davrining ilmiy muhitida chuqur bilimdonligi va diniy ilmlarni himoya qilishdagi faoliyati tufayli olimga “Hofiziddin” (Dinni himoya qiluvchi) sharaflil laqabi berilgan.

Olimning ilmiy shakllanish jarayoni va ustozlari haqida manbalarda yetarli ma’lumotlar saqlangan. Jumladan, Nasafiy fiqh ilmini Shamsul-aimma Kardariydan o‘zlashtirgan. Shuningdek, Ahmad ibn Muhammad Attobiyning “az-Ziyodot” asarini o‘rgangan. Hadis ilmi borasida esa u Sig‘noqiy bilan ilmiy munosabatda bo‘lgan. Manbalarga ko‘ra, Abul Barakat Nasafiy 710/1310 yil rabiul-avval oyida vafot etgan va o‘z yurtida dafn etilgan.

Shihobuddin ibn Hajar Asqaloniy o‘zining “ad-Durar al-komina fi a’yonil-mi’ah as-somina” asarida Abul Barakat Nasafiyning yetakchi faqih va muhaddis sifatida ta’riflaydi. Hofiz Abdulqodir uni “Tabaqot” asarida keyingi davr zohid olimlari qatorida qayd etib, uning fiqh va usulul-fiqh ilmlariga oid fundamental asarlar muallifi ekanligini alohida ta’kidlagan. Nasafiyning ilmiy merosi islom ilmlarining turli sohalarini qamrab olgan. Abdulhay Laknaviy “al-Favoidul-bahiyya fi tarojimil-hanafiyya” asarida Abul Barakat Nasafiyning ilmiy-bibliografik tavsifini quyidagicha tizimlashtiradi:

□ Islom huquqiga oid asarlari: “Kanzud-daqiq” (fiqh), “Al-Vofiy” (furu’ al-fiqh), “Al-Kofiy” (sharh);

□ Usulul-fiqh va aqida: “Al-Manor” (fiqh asoslari), “Kashful-asror” (“Al-Manor”ga sharh), “Umdatul-aqoid”;

□ Ixtiloflar va sharhlar: “Al-Musaffo” (ixtiloflar haqida), “Al-Mustasfo”.

□ Mufasssarning eng mashhur va muhim asari hisoblangan “Madorikut-tanzil va haqiqut-ta’vil” uch jildlik Qur’on tafsiri bo‘lib, u o‘z davridagi tafsir an‘analarining cho‘qqisi hisoblanadi va islom olamida keng e’tirof etilgan.

Muhokama va natija. Abul Barakat Nasafiy hayoti, faoliyati, ilmiy merosi G‘arb va Sharq sharqshunoslari, islomshunos olimlari tomonidan tadqiq etilgan. G‘arb olimlaridan: K.Brokkelman, F.Myuller, A.Shimmel, K.Jillio va I.Goldsier o‘z tadqiqotlarida Nasafiyning hayoti va ilmiy merosi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni bayon etganlar.

Sharq musulmon olimlaridan: Muhammad Shafiq G'irbol, Abdulhay Laknaviy, Mavlono Toshko'prizoda, Hoji Xalifa, Shamsiddin Dovudiyning tabaqot-bibliografik kitoblarida Abul Barakot Nasafiyning hayoti va asarlari haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Hozirgi davr arab tadqiqotchilaridan Abu Adib Muhyiddin va Yusuf Ali Badyaviy, Muhammad Husayn Zahabiy, Amir Abdulaziz, Ahmad Muhammad Sa'd G'omidiy, Abdulloh Ali Abulvafo, Muhammad Rushdiy Ahmad Mansur olimning asarlarini nashr ettirganlar.

Turkiyalik olimlardan: Hasan Uvzar va Muhammad Chapa, Rejep O'nal, Muhammad Murtazo Jovish, Kilich Aslan, Siddiq Baysal, Ulugo'l Fatih, Ali Ero'g'lu, Baysal Siddik va Muhammad Bahouddin Yuksel, Akman Gulsum va Nurulloh Denizer, Yunus Akcha, Ahmet Duman kabilar Abul Barakot Nasafiy hayoti va uning asarlari bo'yicha tadqiqotlar olib borganlar. Ular orasida Huseyn Albayrak "Madorikut-tanzil" asarning qiroat ilmidagi o'rnini (Albayrak H., 2003:245), Ahmet O'zdemir "Madorikut-tanzil"ning yozilish metodologiyasi, manbalari va muallifning mufasssirlilik mahoratini (O'zdemir A., 2010:210), Abdulloh Gurba Nasafiy tafsiridagi aqidaviy masalalarni, xususan, muallifning Moturidiya maktabi vakili sifatida mo'taziliy qarashlarga bergan raddiyalarini, Mustafu O'z asarning kalom va fiqh ilmlari bilan bog'liq jihatlarini, Rajab Arpa "Madorikut-tanzil"dagi lingvistik tahlillarni hamda Ismoil Cholishkan Nasafiyning tafsir qilish jarayonida qo'llagan manbalarini tasniflab, asarning "Anvorut-tanzil" va "al-Kashshof" asarlari bilan aloqasini tadqiq etgan.

O'zbekistonlik olimlardan: U.Uvatov, A.Saidov, R.Obidov, A.Abdullayev, N.Muhammad, D.Maxsudov, A.Mallaboyev, B.Muxtarov, S.Ahmedov allomaning ilmiy faoliyati hamda yozgan asarlari haqida bir qator tadqiqotlar amalga oshirganlar. Xususan, islomshunos olim D.Maxsudov Nasafiyning hayoti hamda tafsir ilmida tutgan o'rni haqida monografiya chop ettirgan.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan Abul Barakot Nasafiy ilmiy merosi, xususan, uning "Madorikut-tanzil va haqiqut-ta'vil" asari bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishlari to'rtta asosiy prizma orqali yoritib beradi:

1. Tafsirshunoslik yo'nalishida. Ushbu yo'nalishda olimlar Nasafiyning Qur'on oyatlarini sharhlashda qo'llagan xususiy metodlarini tadqiq etganlar. D.Maqsudov Nasafiyning Movarounnahr tafsir maktabidagi o'rnini tarixiy-qiyosiy metodlar yordamida tahlil qilgan. U Nasafiy metodini "mo'taziliy qarashlarga nisbatan akademik raddiya" sifatida baholab, asarning madrasalar o'quv dasturiga kiritilishi sabablarini yoritgan (Maqsudov D., 2020:112-120). M.Muhammadsiddiqov tadqiqotlarida "Madorikut-tanzil"ning "muxtasar" (iqcham) tafsirlar sirasiga kirishi, ammo mazmun jihatidan "mutavval" (keng) asarlarning kuchiga ega ekani isbotlangan. Muallif Nasafiyning ahli sunna val jamoa aqidasi himoya qilishdagi ekzegetik mahoratini ochib bergan (Muhammadsiddiqov M., 2012:45-58).

2. Fiqhiy va qiroatshunoslik yo'nalishida. Nasafiy tafsirining amaliy fiqh va qiroat ilmi bilan bog'liqligi eng dolzarb yo'nalishlardan biridir. U.Idrisov Nasafiyning qiroatlar borasidagi pozitsiyasini tahlil qilib, muallif "yetti harf" konsepsiyasini hanafiy mazhabi hukmlarini kuchaytirish uchun qanday qo'llaganini tadqiq etgan. Uning ishida qiroatlarning huquqiy argumentatsiyadagi o'rni birinchi planga chiqadi (Idrisov U., 2019:14-18). A.To'raxo'jayev Nasafiyning qiroatlar tafovuti orqali fiqhiy "intiboq" (muvofiqlik) hosil qilish metodini o'rgangan. Tadqiqotchi Nasafiyning "shoz" qiroatlarga munosabati va ulardan hukm chiqarishda foydalanish texnikasini aniq misollar bilan asoslab bergan (To'raxo'jayev A., 2021:18-24).

3. Lingvistik va balog'at tahlili yo'nalishida. Asarning til xususiyatlari va arab adabiy tili normalarini saqlashdagi roli filolog olimlar tomonidan o'rganilgan. N.Hasanov va G'.To'piyev Nasafiyning "nahviy" (grammatik) qarashlarini tahlil qilib, Kufa va Basra tilshunoslik maktablari orasidagi munosabati va uning oyatlar balog'atini ochishda "e'rob" (kelishik) o'zgarishlaridan qanday foydalanganini ko'rsatib berganlar (Hasanov N., 2018:216).

4. Manbashunoslik, aqida va ta'limiy ahamiyat yo'nalishida. Bu yo'nalish Nasafiy merosini tizimlashtirish va uning jamiyatdagi ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Sh.Bobojonov Sharqshunoslik institut fondlaridagi Nasafiy qo'lyozmalarini paleografik tavsif qilgan. Uning ishi Nasafiy asarlarining nafaqat matni, balki ularning tarixiy nusxalari va kotiblar tomonidan kiritilgan "hoshiya" (izoh)larning ilmiy ahamiyatini ochib beradi (Bobojonov Sh., 2019:22). S.Oqilov va

I.Usmonov Nasafiyning “Umdat al-aqida” va “Madorikut-tanzil” asarlari orasidagi mantiqiy bog‘liqlikni — ya’ni tafsirning aqidaviy poydevorini tahlil qilishgan (Oqilov S., 2018).

Xulosa. S.Agzamxodjayev va A.Ochildiyev Nasafiy merosini Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi kontekstida, uning ma’rifiy va tarbiyaviy funksiyalarini ijtimoiy-tarixiy nuqtayi nazardan o‘rganganlar. Zamonaviy islomshunoslikda, xususan, D.Maqsudov va boshqa mahalliy olimlarning tadqiqotlarida ta’kidlanganidek ajdodlar meros qilib qoldirgan ilmlarning jamiyatda bag‘rikenglik muhitini qaror toptirishdagi roli alohida qayd etilgan. Shuningdek, qiroat ilmi muayyan bir matnni faqat bir xil tushunish kerak, degan radikalistik yondashuvlarga ilmiy raddiya beradi. Turli mutavotir qiroatlarning mavjudligi ilohiy vahiyni o‘zidayoq xilma-xillikka yo‘l qo‘yilganini anglatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Albayrak H. Nesefti Tefsiri'nde Kıraatler. – İstanbul: İFAV Yayınları, 2003.
2. Ahmedov S. Abu Barakot Nasafiyning Movarounnahr hanafiy fihi rivojiga qo‘shgan hissasi (“al-Vofiy” asari asosida): Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2024.
3. Brockelman C. Geschichte der arabischen litteratur. 2. Band. – Berlin: Verlag, 1902.
4. Bobojonov Sh. Abul-Barakot an-Nasafiy qo‘lyozmalarining ilmiy tavsifi. – T.: Sharqshunoslik instituti, 2019.
5. Oqilov S. Moturidiylik ta’limoti va Imom Nasafiy asarlari. // “Islom ziyosi” jurnali. – 2018. – №4.
6. Maqsudov D. Movarounnahr tafsir maktabi tarixi. – T.: O‘XIA, 2020.
7. Muhammadsiddiqov M. Abul Barakot Nasafiyning “Madorikut-tanzil” asari va undagi tafsir metodlari. – T.: TIU nashriyoti, 2012.
8. Idrisov U. Movarounnahr tafsirlarida qiroatlar va fihiy hukmlar mutanosibligi. Avtoreferat. – T., 2019.
9. To‘raxo‘jayev, A. Nasafiy tafsirida qiroatlarning huquqiy ta’siri. // “Islom ziyosi” jurnali. – Toshkent: O‘XIA, 2021. – №2.
10. Hasanov N.A. Arab filologiyasi rivojida Movarounnahr ulamolarining o‘rni. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2018.
11. Schimmel A. Islam in the Indian Subcontinent. – Leiden: Brill, 1980.
12. Özdemir A. Nesefti'nin Tefsir Metodu ve Kaynakları. – Ankara: TDV Yayınları, 2010.

UO‘K 94(575.1):669

O‘RTA OSIYO TEMIR METALLURGIYASI TARIXI VA TARIXSHUNOSLIGI

S.A.Bolliyev, tayanch doktorant, O‘zFA Antropologiya instituti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘rta Osiyoda temirga oid yozma manbalar va arxeologik tadqiqotlar tahlil qilinadi. Qadimgi yunon va xitoy mualliflari asarlaridagi ma’lumotlar hamda arxeologik tadqiqotlar asosida mintaqada temir metallurgiyasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari O‘rta Osiyoda temir ishlab chiqarish hududiy jihatdan notekis rivojlanganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: O‘rta Osiyo, temir metallurgiyasi, arxeometallurgiya, yozma manbalar, arxeologik topilmalar, temir konlari, metall ishlab chiqarish, Samarqand, Farg‘ona, Ustrushona.

Аннотация. В данной статье анализируются письменные источники и археологические исследования, посвящённые железу в Центральной Азии. На основе сведений, содержащихся в трудах древнегреческих и китайских авторов, а также результатов археологических исследований рассматриваются этапы формирования и развития железной металлургии в регионе. Результаты исследования показывают, что производство железа в Центральной Азии развивалось неравномерно в территориальном отношении.

Ключевые слова: Центральная Азия, железная металлургия, археометаллургия, письменные источники, археологические находки, железные руды, производство металла, Самарканд, Фергана, Уструшана.

Abstract. This article analyzes written sources and archaeological studies related to iron in Central Asia. Based on information found in the works of ancient Greek and Chinese authors, as well as archaeological research, the stages of the formation and development of iron metallurgy in the region are examined. The results of the study indicate that iron production in Central Asia developed unevenly across different regions.

Key words: Central Asia, iron metallurgy, archaeometallurgy, written sources, archaeological evidence, iron ore, metal production, Samarkand, Ferghana, Ustrushana.

Kirish. O'rta Osiyo hududi qadimdan turli metall resurslariga boy bo'lib, bu yerda metallurgiya ishlab chiqarishining shakllanishi va rivojlanishi mintaqa iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Metallurgiya, ayniqsa temir ishlab chiqarish texnologiyalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyatning ishlab chiqarish kuchlari rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Arxeologik topilmalar va yozma manbalar O'rta Osiyoda metallardan foydalanish qadimgi davrlardan boshlanganini ko'rsatadi. Dastlabki metall buyumlari miloddan avvalgi VI–V ming yilliklarga oid arxeologik qatlamlarda aniqlangan [14]. Keyinchalik miloddan avvalgi II ming yillikka kelib metall ishlab chiqarish texnologiyalari rivojlanib, metall savdosi keng ko'lamda shakllana boshlagan [3;6]. Mazkur maqolada O'rta Osiyoda temirga oid yozma manbalar hamda arxeologik dalillar tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. O'rta Osiyo metallurgiyasi tarixini o'rganish mintaqa iqtisodiy va madaniy rivojlanishini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Temir metallurgiyasi ishlab chiqarish jarayonlari, xomashyo bazasi va savdo aloqalarining shakllanishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Shu sababli temir ishlab chiqarish tarixini o'rganish qadimgi jamiyatlarning iqtisodiy tuzilmasi va texnologik taraqqiyotini rekonstruksiya qilish imkonini beradi.

Qadimgi davrda yunon, rim va xitoy mualliflari asarlarida, o'rta asrlarda arab va fors manbalarida O'rta Osiyo hududlaridagi metall resurslari haqida ma'lumotlar berilgan.

Arxeologik tadqiqotlar esa yozma manbalarda keltirilgan ma'lumotlarni to'ldiradi. O'zbekiston hududining turli mintaqalarida qadimgi temir konlari, metall shlaklari va eritish pechlari qoldiqlari aniqlangan. Biroq mavjud tadqiqotlar ko'proq alohida konlar yoki metallurgiya markazlarini tavsiflash bilan cheklanib, temir ishlab chiqarishning hududiy rivojlanishi va texnologik evolyutsiyasi yetarli darajada kompleks o'rganilmagan.

Tadqiqot jarayonlari. Mazkur tadqiqotda O'rta Osiyoda temir metallurgiyasiga oid yozma va arxeologik tadqiqotlar kompleks tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalarni tahlil qilish, arxeologik ma'lumotlarni taqqoslash hamda tarixiy-geografik yondashuv metodlaridan foydalanildi.

Qadimgi yozma manbalarda O'rta Osiyodagi metall resurslari haqida qator ma'lumotlar uchraydi. Yunon tarixchisi Herodot massaget qabilalari haqida yozar ekan, ularning mamlakatida temir va kumush mavjud emasligi, ammo oltin va mis juda ko'pligini qayd etadi [1]. Shunga o'xshash ma'lumotlar Strabonning "Geografiya" asarida ham uchraydi. Muallif massagetlar yashagan hududlarda temir kam, biroq oltin va mis ko'pligini ta'kidlaydi [7].

Xitoy tarixchisi Sima Qian ham O'rta Osiyo hududlari haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan. Uning "Shiji" asarida Farg'ona va unga tutash hududlar haqida so'z yuritilib, bu yerda temirdan idish-tovoq yasash keng tarqalmaganligi qayd etiladi [5].

O'zbekistonning janubiy hududlarida — Hisor tog'lari, Shahrisabz atrofi, Tanhozdaryo va Qizildaryoning yuqori oqimlarida qadimgi temir konlari hamda metall shlaklari aniqlangan. Boysuntog' va Ko'hitangtog' tizmalari ham temir rudasiga boy hududlar sirasiga kiradi. Mazkur konlardan olingan metall Termizga yetkazilgan. Qadimgi Termiz hududidan Kushon imperiyasi davri qatlamalarida temir shlaklar aniqlangan [17]. Shuningdek, shahardan X–XII asrlarga oid metallurglar mahallasi aniqlangan [17, 2].

Arab manbalarida Ustrushonada temir qazib olingani haqida berilgan ma'lumotlar Jizzax va Zomin hududlarida aniqlangan qadimgi kon ishlanmalari bilan tasdiqlanadi. Ayniqsa, Mink tog' okrugi va Marsmanda shahri atrofida temir ishlab chiqarish jamlangan bo'lib, bu hudud savdo aloqalarida muhim o'rin tutgan. Marsmanda yarmarkasining yillik savdo hajmi 100 ming dirhamga yetgani bu yerda rivojlangan metallurgiya hunarmandchiligi bilan bevosita bog'liq edi [16].

Temirning bir qismi Ustrushonadan Farg'onaga olib kelinib, bu yerda po'lat va harbiy buyumlar tayyorlangan. Farg'ona ustalari ishlab chiqargan mahsulotlar Xuroson, Iroq va Bag'dod bozorlarida yuqori baholangan [24].

O'rta asrlarda Chotqol va Qurama tog' tizmalari ham metallurgiya markazlari sifatida shakllanganligi haqida yozma manbalarda ma'lumotlar keltiriladi. Toshkent vohasining turli hududlaridan ko'plab ruda konlari, ruda eritish pechlari qoldiqlari aniqlangan. Ruda ko'pincha konlarga yaqin joylarda eritilgan. Milodiy I mingyillikning o'rtalaridan boshlab, Qoraqiyasoy bo'ylab

temir rudalarini qazib olish, maydalash hududlari paydo bo'la boshlagan. Rudani qazib olish dastlabki vaqtda Shovvozsoyda bo'lgan [9].

Keyingi asrlarda mahalliy metallurgiya asta-sekin o'z ahamiyatini yo'qota boshlagan. Temuriylar davrida Samarqanddagi yirik davlat ustaxonalari mavjud bo'lsa-da, Klavixo ma'lumotlariga ko'ra, ommaviy ishlab chiqarilgan qurollarning sifati past bo'lgan. XVIII–XIX asrlarga kelib esa O'rta Osiyo xonliklari metall importiga tobora qaram bo'lib qoldi. Buxoro, Qo'qon va Xiva xonliklarida ruda konlari mavjud bo'lishiga qaramay, ularni sanoat miqyosida o'zlashtirishga yetarli e'tibor qaratilmagan. Metallurgiya asosan hunarmandchilik darajasida qolib, ichki ehtiyojlarning faqat oz qismini ta'minlagan. Natijada, yuqori sifatli temir va po'lat buyumlar asosan Rossiya va boshqa hududlardan import qilingan metallardan tayyorlangan [15].

O'rta Osiyoda metallurgiyaga oid tadqiqotlar asosan konchilik tarixi va konlarni aniqlash bo'yicha qilingan ilmiy izlanishlardan iborat bo'lib, dastlabki izlanishlar hududda Rossiya imperiyasi hukumronligi o'rnatilgandan so'ng boshlanadi. Tadqiqotlarning asosiy maqsadi yangi konlarni o'zlashtirish va ulardan foydalanish istiqbollari aniqlashdan iborat bo'lgan. Shu maqsadda bir qancha ekspeditsiyalar uyushtirilgan va foydali qazilmalar xaritalari tuzilgan.

XIX asr oxiri XX asrning boshlarida I.V. Mushketov, D.K. Mishenkov, A.P. Mixaylov, V. Veber, A. Andreyev va boshqa muhandislar tomonidan Turkiston hududidagi foydali qazilmalarning ro'yxati hamda xaritalari tuzilgan. Bu tadqiqotlar arxeometallurgiyaga aloqador bo'lmasada keyingi metallurgiyaga oid tadqiqotlarni olib borishda muhim ahamiyat kasb etgan.

XX asrning I yarimida tadqiqotchilar metal shlaklarni texnologik jihatdan o'rgana boshlashgan. Bu boradagi tadqiqotlarga arxeologlar ham jalb qilinib, tog'-konchilik ishlari tarixini o'rganish bo'yicha bir qancha ishlar amalga oshirilgan.

P.P. Ivanov yozma manbalar va rus muhandislari tomonidan to'plangan ma'lumotlar asosida O'rta Osiyoda VIII – IX asrlardan to XIX asr oxiriga qadar bo'lgan tog'-konchilik ishlari jumladan metallurgiya tarixini qisqacha yoritib bergan [11].

B.N. Nasledov Qoramosor tog'lari hududlaridagi qadimgi metallurgiya izlari borasida tadqiqotlar olib borgan. U hududning geologiyasi, qadimgi metall ruda konlari, eritish punktlari va shlak qoldiqlarini tadqiq etgan. Bu tadqiqot Qoramosor hududlari metallurgiyasi tarixi borasida qimmatli ma'lumotlar berishi bilan ahamiyatlidir [18].

O'zbekiston arxeologiyasining yirik namoyondalaridan biri M.Y. Massonning O'zbekistonda konchilik ishlari, qora va rangli metallurgiyasi tarixi, ishlab chiqarish jarayonlari haqida etnografik, yozma va arxeologik manbalar asosida tadqiqotlari metallurgiya tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. U temirchilikning kelib chiqishi haqida xalq orasidagi afsonalarni ilmiy tadqiq qilgan. Yozma va arxeologik manbalar asosida temirning O'rta Osiyoda paydo bo'lishi, temir eritish jarayonlari va texnologiyasi haqida umumiy ilmiy xulosalar bergan [16].

Geolog olim O.I. Islamov qadimgi va o'rta asrlarda geologik bilimlarning rivojlanishiga oid tadqiqotlarni olib borgan hamda metallurgiya tarixi bo'yicha qimmatli ma'lumotlarni bergan [13].

XX asrning 50-yillaridan boshlab Y.F. Buryakov o'rta asrlar Toshkent vohasi metallurgiyasi va tog'-konchilik tarixini tadqiq qilgan. Uning tadqiqot ishida Chotqol va Qurama tog' tizmalarida VIII – XVI asrlarda mavjud bo'lgan qadimgi turli xil metall jumladan temir ruda konlari, eritish manzillari, eritish pechlari tuzilishi va shlak qoldiqlari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, O'zbekiston metallurgiyasi tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega [9].

O'zSSR FA Tarix va arxeologiya instituti hamda O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyi hamkorligida Toshkent vohasi hududida 1959-1968-yillarda amalga oshirilgan qidiruv tadqiqot ishlari natijasida ko'plab qadimgi metall ruda konlari va eritish manzilgohlari aniqlangan. 1960-yillardan boshlab, bir qancha olimlar tomonidan Markaziy Osiyoning tarixdan oldingi metall buyumlari bo'yicha katta hajmdagi tadqiqotlar olib borildi va ko'plab metall tahlillari nashr etildi.

Y.B. Pruger tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar O'rta Osiyoda tog'-konchilik ishlari tarixini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Olim mintaqaning qadimgi va o'rta asrlar davridagi konchilik an'analari, foydali qazilmalarni qazib olish usullari hamda metallga ishlov berish jarayonlarini tarixiy-manbaviy va arxeologik ma'lumotlar asosida tahlil qilgan [20].

V.D. Ruzanov O'rta Osiyo arxeometallurgiyasida alohida e'tirofga loyiq olim hisoblanadi. U o'z tadqiqotlarida bronza va ilk temir davri metallurgiyasi texnologiyasini rekonstruksiya qilishda spektor va kimyoviy analiz metodlarini qo'llagan [22].

O.A. Papaxristuning tadqiqotlari O'zbekiston qora metallurgiyasi tarixini o'rganishda alohida ilmiy ahamiyatga ega. U Farg'ona vodiysining qadimiy shahri — Axsikent misolida shaharlarda temirchilik uchun homashyoning qanday bo'lganligi, qaysi metallar tigellarda eritilganligi, metallurgiya va temirchilik texnologiyasini chuqur tahlil qilgan. Shuningdek, olim o'rta asrlarda temirchilik taraqqiyotining asosiy bosqichlarini yoritib, uning shahar xo'jaligi va ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi tutgan o'rnini ilmiy asosda ko'rsatib bergan. Axsikent shahrining o'rta asrlar davri madaniy qatlamlaridan topilgan metall eritish tigellari, shlak qoldiqlarining petrografik va kimyoviy tarkibini tahlil qilgan va temirga ishlov berish texnologiyalarini rekonstruksiya qilgan. Uning tadqiqot ishi tigellarni o'rganishga qaratilganligi bilan alohida ajralib turadi. Chunki, metall eritish tigellari O'rta Osiyo hududida kam topilgan va kam o'rganilgan muhim arxeologik topilma hisoblanadi [19]. Olimaning keyingi tadqiqotlari ham metallurgiya va temirchilik bilan bog'liq bo'lib O'zbekistonning turli hududlarida chet ellik hamda mahalliy olimlar bilan hamkorlikda tadqiqotlar olib borgan.

Farg'ona vodiysi tog'-konchilik ishlari va metallurgiyasi tarixi ham yaxshi o'rganilgan. S.A. Dudakov Farg'ona vodiysida aniqlangan qadimgi ruda konlarining joylashuvi, metall qazib olish, eritish jarayonlari va turli xil usullari haqida ilmiy xulosalar bergan [10].

Hozirgi kunda O'zbekistonda tog'-konchilik tarixi va arxeometallurgiya bo'yicha tadqiqotlar Z. Raxmonov [21], B. Isabekov [12] va boshqa mahalliy olimlar tomonidan olib borilmoqda.

O'zbekiston metallurgiyasi tarixi va tarixshunosligini o'rganish bo'yicha yangi tadqiqotlardan biri S.R. Turayeva tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, O'zbekiston hududida XVI – XIX asrning 70-yillarida metallurgiya tarixi yozma manbalar va arxiv hujjatlari asosida tadqiq etilgan [8].

Olingan natijalar tahlili. Yuqorida keltirilgan yozma manbalar va ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston hududida metallurgiya, xususan temir ishlab chiqarish va unga ishlov berish an'analari qadimiy ildizlarga ega bo'lib, turli tarixiy davrlarda o'ziga xos bosqichlarni bosib o'tgan. Qadimgi yunon mualliflari — Herodot va Strabon hamda xitoy tarixchisi Sima Qian asarlarida uchraydigan ma'lumotlar O'rta Osiyo hududida metallar, ayniqsa oltin va misning keng tarqalganligi, temir esa ayrim hududlarda kam bo'lganligi ko'rsatadi. Bu ma'lumotlar temir metallurgiyasining hududiy rivojlanishi bir tekis kechmaganligi anglash imkonini beradi.

Ilk va rivojlangan o'rta asrlarga kelib yozma manbalarda temir konlari, eritish markazlari va hunarmandchilik ustaxonalari haqida ancha aniq ma'lumotlar uchraydi. Samarqand, Ustrushona, Farg'ona, Toshkent vohasi, Hisor va Boysuntog' hududlari metall xomashyo bazasi va ishlab chiqarish markazlari sifatida shakllangan.

Arxeologik tadqiqotlar yozma manbalarni to'ldirib, kon ishlanmalari, eritish pechlarini, shlak qoldiqlari va tigellar asosida ishlab chiqarish texnologiyasini rekonstruksiya qilish imkonini bermoqda. XIX asr oxiridan boshlab rus muhandislari va geologlari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy ekspeditsiyalar hududning foydali qazilmalar xaritasini tuzishda muhim rol o'ynadi. Keyingi bosqichda P.P. Ivanov, B.N. Nasledov, M.Y. Masson, Y.F. Buryakov, O.A. Papaxristu kabi olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar O'zbekiston metallurgiyasi tarixini manbaviy va arxeologik jihatdan tizimli o'rganishga zamin yaratdi.

Xulosa. Yozma manbalar va arxeologik tadqiqotlar tahlili O'rta Osiyoda temir metallurgiyasi qadimiy ildizlarga ega ekanligi ko'rsatadi. Qadimgi yunon va xitoy mualliflari asarlarida mintaqadagi metall resurslari haqida qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlar ko'proq konchilik geografiyasi va alohida metallurgiya markazlarini tavsiflash bilan cheklanib, ishlab chiqarishning texnologik rekonstruksiya, xomashyo bazasining dinamikasi, savdo tarmoqlari bilan bog'liqligi va hududiy ixtisoslashuv masalalari yetarli darajada kompleks o'rganilmagan. Ayniqsa, temir metallurgiyasining dastlabki bosqichlari, ishlab chiqarish hajmi va texnologik o'zgarishlarining xronologiyasi aniqlashtirishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Herodotus. The Histories. Translated by A. D. Godley. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1920, Book I, 215–216.

2. Papakhrystou O., Rehren Th. Iron and steel production in old Termez (Research Prospects). In: La Bactriane au carrefour des routes et des civilisations de L'Asie centrale: Termez et les villes de Bactriane-Tokharestan. Paris, 2001.
3. Parzinger H. (2014). Central Asia before the Silk Road. In C. Renfrew & P. Bahn (Eds.), The Cambridge World Prehistory. Chapter III, Cambridge: Cambridge University Press. 2014. pp. 1617–1637.
4. Sarmiento, J. B. The first nomads in Central Asia's steppes (Kazakhstan). In A. Averbouh, N. Goutas, & S. Méry (Eds.), Nomad lives. Paris: Publications scientifiques du Muséum. 2021. Pp. 479-503.
5. Sima Qian. Records of the Grand Historian (Shiji). Translated by Burton Watson. New York: Columbia University Press, 1993. Chapter 123: "The Account of Dayuan (Ta-yuan)". p.p. 231-252.
6. Stöllner T., & Gontscharov A. Social practice and the exchange of metals and metallurgical knowledge in 2nd millennium Central Asia. Metalla, 25(2), 2020. Pp. 45–76.
7. Strabo. Geography. Translated by H. L. Jones. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917. Book XI, Chapter 8 (sections 6–7).
8. Turayeva S.R. O'zbekiston hududida tog'-kon ishlari, metallurgiya tarixi (XVI – XIX asrning 70-yillari). t.f.d. dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2024.
9. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака (V – начало XIII в.). Москва: «Наука», 1974.
10. Дудаков С.А. Истории горнорудного дела средневековой Ферганы. Авто. дис. канд. ист. наук. Ташкент, 1996.
11. Иванов П.П. К истории развития горного промысла в Средней Азии (краткий исторический очерк). Ленинград – Москва. 1932.
12. Исабеков Б. Юкори Оҳангарон водийси кончилик соҳасининг археологик ўрганилиши. Ангрен шаҳар тарихи музейи ташкил топганининг 60 йиллиги муносабати билан ўтказилган илмий –амалий анжумани материаллари. Ангрен 2020. –Б. 55–56.
13. Исламов О.И. Разведка памятников горного дела в республиках Средней Азии в 1955 г. // «Труды Института истории естествознания и техники АН СССР», Т. XXIII. Москва, 1960. С.192-200.
14. Кузьмина Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии. Археология СССР свод археологических источников. В4–9. Москва, 1966.
15. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент. 1953.
16. Массон М.Е. К истории черной металлургии Узбекистана. Ташкент. 1947.
17. Массон М.Е. Работы Термезской археологической комплексной экспедиции (ТАКЭ) 1937 и 1938 гг. //Труды Академии наук УзССР. Серия 1. История, археология. Термезская археологическая экспедиция. Том II. Ташкент. 1945. С.5.
18. Наследов Б.Н. Карамазар. Ленинград. 1932.
19. Папахристу О.А. Черная металлургия Северной Ферганы (По материалам археологического исследования городища Ахсикет IX – начала XIII вв.). Дисс. канд. ист. наук. Москва, 1985.
20. Пругер Е.Б. К истории горного дела в Средней Азии. Диссертация кандидата исторических наук. Ташкент, 1971.
21. Рахманов З.О. Место и роль минеральных и рудных ресурсов Ферганской долины в сложении и развитии культур на ее территории // «CHRONOS: мультидисциплинарные науки». Россия. 2021. –№1(21). С.4-8.
22. Рузанов В.Д. История древней металлургии и горного дела Узбекистана в эпоху бронзы и раннего железа. Дисс. канд. ист. наук. Москва, 1982.
23. Сверчков Л.М. Поселение Мык – источник по истории средневековой Уструшаны. Дис. канд. ист. наук. Самарканд. 1991. С.126.

UO'K 37(575.1)(091)"2017"

O'ZBEKISTONDA 2017-YILDAN KEYINGI TA'LIM ISLOHOTLARINING TARIXIY TAHLILI: YANGI BOSQICH VA TENDENSIYALAR

M.S.Bozorov, mustaqil izlanuvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida 2017-yildan keyingi davrda amalga oshirilgan ta'lim islohotlarining yangi bosqichi, asosiy yo'nalishlari va rivojlanish tendensiyalari kompleks tahlil qilingan. Tadqiqot maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimlarini qamrab olgan holda, islohotlarning normativ-huquqiy asoslari, moliyalashtirish mexanizmlari, xalqaro hamkorlik aloqalari va boshqaruv tizimidagi o'zgarishlarni o'rganadi. Maqolada 2017-2026-yillar oralig'idagi statistik ma'lumotlar, Jahon banki, UNICEF, UNESCO kabi xalqaro tashkilotlarning hisobotlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va strategik dasturlari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *ta'lim islohotlari, maktabgacha ta'lim, oliy ta'lim, dual ta'lim, raqamli transformatsiya, xalqaro hamkorlik, ta'lim sifati, qamrov, inklyuziv ta'lim, ta'lim boshqaruvi.*

Аннотация. В данной статье проведен комплексный анализ нового этапа, основных направлений и тенденций развития образовательных реформ, реализованных в Республике Узбекистан в период после 2017 года. Исследование охватывает системы дошкольного, общего среднего, среднего специального и высшего образования, изучая нормативно-правовые основы реформ, механизмы финансирования, международное сотрудничество и изменения в системе управления. В статье проанализированы статистические данные за 2017-2026 годы, отчеты международных организаций (Всемирный банк, ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО), а также законодательные акты и стратегические программы Республики Узбекистан.

Ключевые слова: образовательные реформы, дошкольное образование, высшее образование, дуальное образование, цифровая трансформация, международное сотрудничество, качество образования, охват, инклюзивное образование, управление образованием.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the new stage, main directions, and development trends of educational reforms implemented in the Republic of Uzbekistan during the post-2017 period. The study covers preschool, general secondary, secondary specialized, and higher education systems, examining the legal and regulatory foundations of the reforms, financing mechanisms, international cooperation, and changes in the governance system. The article analyzes statistical data for 2017-2026, reports from international organizations (World Bank, UNICEF, UNESCO), as well as legislative acts and strategic programs of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: educational reforms, preschool education, higher education, dual education, digital transformation, international cooperation, education quality, coverage, inclusive education, education management.

O'zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki yillardayoq ta'lim tizimini tubdan isloh qilish zarurligini anglab yetdi. 1997-yilda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi mamlakatda zamonaviy ta'lim tizimining asosini yaratdi. Biroq, XXI asrning birinchi o'n yilligi oxiriga kelib, global iqtisodiyot, texnologik taraqqiyot va mehnat bozoridagi o'zgarishlar ta'lim tizimidan yangicha yondashuvlarni talab qila boshladi. 2017-yilga kelib, O'zbekiston ta'lim tizimi maktabgacha ta'lim qamrovining pastligi (atigi 27-28%), oliy ta'limga kirish imkoniyatining cheklanganligi (8% qamrov), ta'lim dasturlarining mehnat bozori talablariga mos kelmasligi, moddiy-texnika bazasining eskirganligi, xalqaro hamkorlikning sustligi kabi bir qator tizimli muammolarga duch kelgan edi[2].

Aynan shu sababli 2017-yildan boshlangan islohotlar yangi bosqich – tizimli, kompleks va strategik yondashuv bosqichi sifatida tarixga kirdi. Mamlakat rahbariyatining ta'lim sohasiga siyosiy e'tiborning keskin ortishi, ushbu sohaga ajratilayotgan mablag'lar hajmining oshishi va xalqaro standartlarni joriy etishga bo'lgan intilish islohotlarning asosiy tamoyillarini belgilab berdi.

Ta'lim islohotlarining dolzarbligi bir necha omillar bilan belgilanadi. Xususan, globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida mamlakatning raqobatbardoshligi bevosita inson kapitali sifati bilan bog'liq. Jahon iqtisodiy forumining hisobotlariga ko'ra, O'zbekistonning global raqobatbardoshlik indeksidagi o'rni bevosita ta'lim sifatining xalqaro taqqoslamalardagi ko'rsatkichlari bilan korrelyatsiya qiladi[3].

Shuningdek, O'zbekistonda demografik o'sish sur'atlari – aholining yiliga 1,5-2% ga ko'payishi – ta'lim tizimining doimiy ravishda kengayishini talab qiladi. 2025-yilga kelib maktab yoshidagi bolalar soni 7 million nafardan oshdi, bu esa maktablar soni va o'qituvchilar salohiyatini oshirishni taqozo etadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, barqaror iqtisodiy o'sish va ijtimoiy taraqqiyot faqat sifatli ta'lim tizimi orqali ta'minlanadi. Janubiy Koreya, Singapur, Finlyandiya kabi mamlakatlar tajribasi ta'limga investitsiyalarning uzoq muddatli iqtisodiy samaradorligini isbotlagan[4].

Ta'lim islohotlari muammosi zamonaviy pedagogika, sotsiologiya, iqtisod va siyosatshunoslikning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Ta'lim islohotlari nazariyasiga doir adabiyotlarni shartli ravishda bir necha guruhlariga bo'lish mumkin[5].

Birinchi guruh – ta'lim islohotlarining falsafiy va sotsiologik asoslarini o'rganuvchi tadqiqotlar. J.Dyuining pragmatik pedagogikasi, P.Freirening tanqidiy pedagogikasi va J.Delorsning "ta'limning to'rt ustuni" konsepsiyasi ta'lim islohotlarining gumanistik yo'nalishini belgilab berdi. UNESCO tomonidan 2015-yilda qabul qilingan "Ta'lim – 2030" kun tartibi ta'lim islohotlarining global maqsadlarini belgilab bergan.

Ikkinchi guruh – ta'lim iqtisodiyoti sohasidagi tadqiqotlar. G.S.Bekkerning inson kapitali nazariyasi, T.Shultsning ta'limga investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi haqidagi qarashlari ta'lim islohotlarining iqtisodiy asoslarini yaratdi. E.Xanushek va L.Vossmaninning ta'lim sifati va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi empirik tadqiqotlari ta'lim sifati iqtisodiy o'sishning eng muhim omillaridan biri ekanligini isbotlagan.

Uchinchi guruh – xalqaro tajribani o'rganuvchi tadqiqotlar. P.Peterson, A.Schleixer va B.Moon kabi tadqiqotchilar PISA, TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlari natijalarini tahlil qilgan holda ta'lim islohotlarining samarali modellarini aniqlagan. Finlyandiya, Singapur, Janubiy Koreya, Estoniya kabi mamlakatlar tajribasi alohida qiziqish uyg'otadi[6].

2017-yildan keyingi ta'lim islohotlarining huquqiy bazasi bir qator muhim hujjatlar bilan mustahkamlandi. Ushbu hujjatlarni shartli ravishda bir necha bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich (2017-2018) – asos yaratish. "O'zbekiston – 2030" strategiyasi va 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi ta'lim sohasini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Harakatlar strategiyasining uchinchi ustuvor yo'nalishi – "Ijtimoiy sohani rivojlantirish" qismida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, xalqaro standartlarga mos keluvchi ta'lim tizimini yaratish vazifalari qo'yilgan[4].

Shuningdek, 2017-yil sentyabr oyida "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident qarori qabul qilindi. Ushbu qaror oliy ta'lim sohasidagi islohotlarning boshlang'ich nuqtasiga aylandi.

Ikkinchi bosqich (2019-2021) – tizimli o'zgarishlar. 2019-yil oktabr oyida "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" tasdiqlandi. Konsepsiyada oliy ta'lim muassasalarining mustaqilligini kengaytirish, kredit-modul tizimini joriy etish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, ta'lim sifati monitoringini yo'lga qo'yish kabi vazifalar belgilandi[5].

2019-yil dekabr oyida "Maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" qabul qilindi. Ushbu konsepsiya maktabgacha ta'limni rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyasini belgilab berdi.

Uchinchi bosqich (2022-2024) – joriy etish va kengaytirish. "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" (2022–2026) islohotlarning yangi bosqichiga asos bo'ldi. Taraqqiyot strategiyasining 50-55-maqsadlari ta'lim sohasiga bag'ishlangan bo'lib, unda maktabgacha ta'lim qamrovini 80% ga, oliy ta'lim qamrovini 50% ga yetkazish, xalqaro reytinglarda 10 ta universitetni TOP-1000 ga kiritish kabi aniq maqsadlar qo'yilgan. 2022-yilda Oliy ta'lim vazirligi qoshida Kadrlar tayyorlash tizimining sifatini baholash agentligi tashkil etildi. 2023-yilda esa "Dual ta'lim to'g'risida"gi Nizom tasdiqlandi.

To'rtinchi bosqich (2025-2026) – sifat va raqobatbardoshlik. 2025-yilda "O'rta maxsus va professional ta'lim tizimini takomillashtirish" konsepsiyasi qabul qilindi. 2026-yil fevral oyida esa bir yillik majburiy maktabgacha ta'lim joriy etildi[6].

2017-yildan 2020-yilgacha O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar tizimli o'zgarishlarda muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda sohani rivojlantirish uchun mustahkam huquqiy, me'yoriy va institutsional asos yaratildi. Xususan, Maktabgacha ta'lim vazirligining tashkil etilishi, "Oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi"ning qabul qilinishi va keng xalqaro hamkorlik aloqalarining o'rnatilishi ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning keyingi bosqichlari uchun mustahkam poydevor yaratdi. Bu jarayonlar mamlakat ta'lim siyosatiga strategik yondashuvni ishlab chiqqanligini ko'rsatdi.

2017-2026 yillar oralig'ida ta'lim sohasida miqdoriy jihatdan tarixiy natijalarga erishildi. Xususan, maktabgacha ta'limga qabul qilish 27% dan 84% gacha, ya'ni uch baravardan ko'proq o'sdi. Oliy ta'limga qabul qilish 8% dan 48% gacha, ya'ni deyarli olti baravar oshdi. Bundan tashqari,

oliy ta'lim muassasalari soni 77 tadan 207 tagacha ko'paydi, bu esa oliy ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishga hissa qo'shdi. Xalqaro fan olimpiadalari va musobaqalarida qo'lga kiritilgan medallar sonining 15 tadan 195 tagacha oshishi yoshlarning intellektual salohiyati va ta'lim sifatining o'sib borayotganining muhim ko'rsatkichiga aylandi.

2023-yildan boshlab ta'lim islohotlari yangi bosqichga – sifat va raqobatbardoshlik bosqichiga o'tdi. Endilikda nafaqat miqdoriy o'sishga, balki ta'lim sifatiga, xalqaro standartlar va mehnat bozori talablariga muvofiqligiga ham e'tibor qaratilmoqda. Xalqaro reytinglardagi o'rinlar, xalqaro olimpiadalardagi natijalar, bitiruvchilarning ish bilan ta'minlanish darajasi va ish beruvchilarning qoniqish ko'rsatkichlari ta'lim samaradorligining muhim ko'rsatkichlariga aylanib bormoqda. Bu tendensiyalar O'zbekiston ta'lim tizimining xalqaro maydonda zamonaviy, raqobatbardosh va ochiq tizim sifatida paydo bo'layotganidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullaev M. O'zbekiston ta'lim tizimi: islohotlar va istiqbollari. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2019.
2. Abduqadrirov A., & Xodjayev B. Oliy ta'limda kredit-modul tizimini joriy etishning pedagogik asoslari. *Pedagogik ta'lim*, 4(2), 2021. – B. 15-28.
3. Bekker G. S. Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. Chicago: University of Chicago Press. 1993.
4. Dewey J. Democracy and education: An introduction to the philosophy of education. New York: Macmillan. 1916.
5. DeYoung A. J. The transformation of Central Asian education: From Soviet to post-Soviet. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 2018.
6. Freire P. Pedagogy of the oppressed. New York: Continuum. 1970.
7. Hanushek E. A., & Woessmann L. The knowledge capital of nations: Education and the economics of growth. Cambridge, MA: MIT Press. 2015.
8. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2018.

UO'K 908

QASHQADARYO VILOYATIDA XIZMATLAR SOHASINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING HUDUDIIY TAHLILI

Sh.A.Buriyev, mustaqil izlanuvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatida xizmatlar sohasining barqaror rivojlanishi hududiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda 2021–2025-yillar davomida aholi jon boshiga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmining o'zgarish dinamikasi o'rganilib, hududlar kesimidagi farqlar aniqlangan. Tadqiqot natijalari asosida xizmatlar sohasini yanada rivojlantirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: xizmatlar sohasi, hududiy rivojlanish, aholi jon boshiga xizmatlar, iqtisodiy tahlil, infratuzilma, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В данной статье проведён территориальный анализ устойчивого развития сферы услуг в Кашкадарьинской области. В исследовании изучена динамика изменения объёма услуг на душу населения за 2021–2025 годы и выявлены различия по регионам. На основе результатов исследования разработаны предложения по дальнейшему развитию сферы услуг.

Ключевые слова: сфера услуг, территориальное развитие, услуги на душу населения, экономический анализ, инфраструктура, устойчивое развитие.

Abstract. This article provides a territorial analysis of the sustainable development of the service sector in Kashkadarya region. The study examines the dynamics of changes in per capita service volume for the period 2021–2025 and identifies regional differences. Based on the results of the study, proposals for further development of the service sector have been developed.

Keywords: service sector, regional development, per capita services, economic analysis, infrastructure, sustainable development.

Kirish. Bugungi kunda xizmat ko'rsatish sohasi global iqtisodiyotning eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Savdo va rivojlanish bo'yicha konferensiyasi (UNCTAD) ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda xizmat ko'rsatish sohasi global savdo o'sishining asosiy

qismini tashkil qilib, 33 trln AQSh dollarini tashkil etdi[10]. Bu xizmat ko'rsatish sohasining iqtisodiy o'sish, bandlik va mintaqaviy raqobatbardoshlik uchun ahamiyatini yanada mustahkamlaydi.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish ham iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Xususan, mintaqalarda xizmat ko'rsatish tarmoqlarini kengaytirish va ularning sifati va samaradorligini oshirish bo'yicha islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. Shu munosabat bilan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xizmatlar sohasi barqaror rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-78-son Qarori qabul qilingan bo'lib, unda sohadagi bandlikni 3 mingga yetkazish, va YAIMdagi ulushni 15 ga oshirish kabi vazifalar belgilangan[1]. Respublikada yuqori turuvchi Qashqadaryo viloyatida ham xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanish darajasi va mintaqaviy farqlarni tahlil qilish, mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish va sohada barqaror rivojlanish yo'nalishlarini aniqlash katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan Qashqadaryo viloyatida xizmat ko'rsatish sohasining barqaror rivojlanishining mintaqaviy tahlilini o'tkazish dolzarb masala hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Xizmatlar sohasini rivojlantirish zarurligi bo'yicha bugungi kunga qadar ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilib, tadqiqotchilar tomonidan turli yondashuvlar berilgan. Xususan, V.R. Fuchs xizmatni moddiy mahsulot yaratmaydigan, ammo insonlarga bevosita naf keltiruvchi faoliyat turi sifatida izohlaydi[2]. T. Hill esa xizmatni mijozga nisbatan amalga oshiriladigan faoliyat turi deb ta'riflaydi[3].

B. Genkin va Y. Golubkovlarning fikricha, xizmat iste'molchining ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan nomoddiy faoliyat natijasi bo'lib, uning asosiy xususiyati moddiy shaklga ega emasligidadir[4]. N. Fedko xizmatlar sohasini shaxsiy va ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan nomoddiy faoliyatlar majmui sifatida baholaydi[5].

Mahalliy olimlar M. Yusupov va Sh. Ergashxodjayevlar xizmatlar sohasining inson hayotidagi ahamiyatiga e'tibor qaratib, uning bo'sh vaqtni tejash, mehnat unumdorligini oshirish va turmush sifatini yaxshilashdagi rolini ta'kidlaydilar[6]. S.Djumayeva uni ijtimoiy ishlab chiqarish tizimida nomoddiy ne'matlar yaratish bilan bog'liq faoliyatlar majmui deb hisoblaydi[7]. Shuningdek, Jahon banki xizmatlar sohasini iqtisodiyotda moddiy mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan, biroq turli xizmatlarni taklif etishga yo'naltirilgan faoliyat turlari yig'indisi sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuvlar xizmatlar sohasining nomoddiylik, iste'molchi ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilganligi hamda iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishdagi muhim o'rnini ko'rsatadi[9].

Yuqorida berilgan ta'riflar xizmatlar sohasining rivojlanishi va yangi iqtisodiy mazmunni kasb etishi natijasida o'zgarishlar uchramoqda va bu holat xizmatlar sohasi bo'yicha tadqiqot olib boorish zarurligini ko'rsatib beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda Qashqadaryo viloyatida xizmatlar sohasining rivojlanish holatini o'rganishda statistik tahlil, qiyosiy tahlil va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Asosiy axborot bazasi sifatida O'zbekiston Respublikasi statistika ma'lumotlari hamda hududiy ko'rsatkichlar tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida aholi jon boshiga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmi dinamikasi o'rganilib, hududlar kesimida o'zgarishlar solishtirildi. Shuningdek, o'sish sur'atlariga ta'sir etuvchi asosiy omillar aniqlanib, xizmatlar sohasidagi hududiy tafovutlar baholandi.

Qashqadaryo viloyati o'zining iqtisodiy salohiyati, tabiiy resurslari va aholi soni bilan mamlakatning muhim hududlaridan biri hisoblanadi. Viloyatda sanoat, qishloq xo'jaligi hamda energetika tarmoqlari bilan bir qatorda xizmatlar sohasini rivojlantirish uchun ham keng imkoniyatlar mavjud. Biroq xizmatlar bozorining rivojlanish jarayonida qator muammolar saqlanib qolmoqda. Xususan, xizmat turlarining yetarlicha xilma-xil emasligi, zamonaviy servis texnologiyalarining joriy etilish darajasining pastligi, infratuzilmaning hududlar bo'yicha notekis rivojlanganligi va aholi talablariga mos xizmatlar ko'lamining cheklanganligi mazkur sohaning mavjud imkoniyatlaridan to'liq foydalanishga cheklolar mavjud.

Qashqadaryo viloyatida xizmatlar sohasi hududiy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq holda taraqqiy etib, iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi muhim omillardan biriga aylanmoqda. So'nggi yillarda xizmatlar sektori viloyat iqtisodiyotida tobora muhim o'rin egallab, zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish, tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash hamda yangi

xizmat yo'nalishlarini rivojlantirish orqali yalpi hududiy mahsulot hajmining ortishiga sezilarli hissa qo'shmoqda. Qashqadaryo viloyatida aholi jon boshiga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmini tahlil qilish hududiy rivojlanish va xizmatlar sohasi samaradorligini baholashda katta ahamiyatga ega. Tegishli ma'lumotlarga ko'ra (1-jadval), 2021–2025-yillar davomida viloyatda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmi o'rtacha 9,6 foizga oshgan. Bu esa xizmatlar hajmi nafaqat umumiy miqdorda, balki aholi jon boshiga nisbatan ham barqaror ravishda ko'payib borayotganidan hamda xizmat ko'rsatish sektorining hududiy farovonlikni oshirishdagi hissasi kuchayayotganidan dalolat beradi.

1-jadval

Qashqadaryo bo'yicha aholi jon boshiga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmi (ming so'm)

Tumanlar	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.	2025-yil	2025-y.da 2021-y.ga nisbatan o'zgarish
Qashqadaryo viloyati	6743,5	8 310,9	10151,2	12182,7	14713,6	7 970,1
Qarshi sh.	12961,3	13 990,1	16 403,1	22 546,6	29 300,2	16 338,9
Shahrisabz sh.	5 634,5	5 315,2	6 535,8	8 605,8	10 481,1	4 846,5
G'uzor	3 117,7	2 713,1	3 214,1	4 063,3	4 899,2	1 781,6
Dehqonobod	3 896,2	3 387,2	4 262,0	5 146,9	6 220,3	2 324,2
Qamashi	2 204,8	3 983,2	4 755,8	5 815,1	7 035,9	4 831,1
Qarshi	2 842,4	4 336,3	5 450,1	6 542,9	8 038,4	5 195,9
Koson	2 687,6	2 917,2	3 406,2	4 612,7	5 632,0	2 944,4
Kitob	2 958,3	4 254,6	5 348,5	6 453,5	7 898,2	4 940,0
Mirishkor	4 239,9	6 128,1	7 379,0	9 050,8	10 910,6	6 670,7
Muborak	6 100,0	9 515,8	11 371,2	13 854,9	17 098,7	10 998,7
Nishon	3 632,4	4 536,7	5 733,9	6 651,8	8 086,6	4 454,2
Kasbi	2 687,8	4 082,4	5 039,5	6 103,0	7 506,2	4 818,4
Ko'kdala	-	1 589,3	1 915,4	2 201,3	2 677,1	
Chiroqchi	1 775,3	2 107,6	2 528,4	2 863,7	3 433,7	1 658,4
Shahrisabz	2 806,0	4 087,0	4 683,2	5 579,2	6 766,2	3 960,2
Yakkabog'	2 413,9	2 960,2	3 483,9	4 116,5	5 046,6	2 632,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi milliy statistika qo'mitasi asosida muallif ishlarnasi

Viloyatda xizmatlar ko'rsatkichining 2021-yildagi 6 743,5 ming so'mdan 2025-yilda 14 713,6 ming so'mga yetishi (118,2 foizga o'sishi)ga xizmatlar sektoriga yo'naltirilgan investitsiyalar, aholi real daromadlarining oshishi, raqamli xizmatlar hamda infratuzilma loyihalarining qo'llab-quvvatlanishi asosiy sabab bo'lgan. Hududlar kesimida Qarshi shahri va Muborak tumani eng yuqori ulushni qayd etgan bo'lib, Qarshi shahrida aholi jon boshiga xizmatlar hajmi 2025-yilda 2021-yilga nisbatan 16 338,9 ming so'mga (126,1%ga) ortgan, Muborak tumanida esa bu ko'rsatkich 3 barobarga oshgan. Ushbu yuqori ko'rsatkichlar Qarshi shahrida uning ma'muriy markazligi va xizmat turlarining jamlangani hamda aholi talabi oshishi bilan izohlansa, Muborak tumanida ish haqining yuqoriligi va xodimlarning xizmatlarga bo'lgan yuqori talabi bilan bog'liqdir.

image_818004.png rasmidagi ma'lumotlarni o'z shaklini (strukturasini) saqlagan holda qayta yozilgan varianti:

2021–2025-yillar davomida Qamashi, Qarshi, Muborak, Kasbi va Kitob tumanlarida aholi jon boshiga xizmat ko'rsatish hajmi yuqori o'sish sur'atlarini qayd etdi. Aksincha, G'uzor, Dehqonobod, Chiroqchi tumanlari hamda Shahrisabz shahrida ushbu ko'rsatkich viloyat o'rtacha darajasidan past bo'lib qolmoqda.

Ushbu holatdan kelib chiqib, kelgusida Qashqadaryo viloyati tumanlarida quyidagi ixtisoslashgan xizmat turlarini rivojlantirish yuqori samara beradi:

- Dehqonobod, G'uzor, Chiroqchi va Ko'kdala tumanlarida: hududdan o'tgan avtomagistral yo'l bo'yida kichik biznesga tegishli xizmat ko'rsatish maskanlarini tashkil etish;
- Nishon, Koson va Kasbi tumanlarida: qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash hamda saqlash xizmatlari tarmog'ini kengaytirish;
- Qamashi, Yakkabog', Shahrisabz va Kitob tumanlarida: turizm infratuzilmasini rivojlantirish orqali mehmonxona, umumiy ovqatlanish, transport va ekskursiya xizmatlarini yo'lga qo'yish;

• Ko'kdala va Muborak tumanlarida: "G'uzor–Beynou" avtomagistralining Muborak tumanidan o'tgan qismida hamda Ko'kdala tumanida chegara (tranzit) imkoniyatlaridan foydalangan holda xizmat ko'rsatish klasterlarini barpo etish shular jumlasidandir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari Qashqadaryo viloyatida xizmatlar sohasi 2021–2025-yillar davomida barqaror o'sib borayotganini ko'rsatdi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmining sezilarli oshishi hududda xizmatlar sektorining iqtisodiy ahamiyati ortib borayotganidan dalolat beradi. Biroq hududlar kesimida sezilarli tafovutlar saqlanib qolmoqda: Qarshi shahri va ayrim tumanlarda ko'rsatkichlar yuqori bo'lsa, ayrim hududlarda nisbatan past darajada qolmoqda.

Shu bois xizmatlar sohasini yanada rivojlantirish uchun quyidagi takliflar beriladi: hududlar infratuzilmasini modernizatsiya qilish va xizmat ko'rsatish obyektlarini ko'paytirish; kichik biznes va tadbirkorlikni moliyaviy qo'llab-quvvatlashni kengaytirish; turizm va transport xizmatlarini rivojlantirish; hamda qishloq xo'jaligi hududlarida qayta ishlash va servis xizmatlarini yo'lga qo'yish.

Umuman olganda, xizmatlar sohasining barqaror rivojlanishi viloyat iqtisodiy o'sishini tezlashtirish va aholi farovonligini oshirishda muhim omil bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 27-fevraldagi «Xizmatlar sohasi barqaror rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-78-son Qarori. Manba: <https://lex.uz/docs/-7408455>
2. Victor R., Fuchs. The Service Economy. National Bureau of Economic Research, 1968. 280 p
3. Hill, T.P. (1977) On Goods and Services. Review of Income and Wealth, 23, 315-338
4. Экономика и социология труда: учеб. для вузов /Б.М.Генкин. — 7-е изд., доп. — М. : Норма, 2007. — 448 с
5. Федько Н.Г. Основы маркетинга / В.П.Федько, Н.Г.Федько. —Ростов н/Д: Феникс, 2002. —С. 23-24
6. Yusupov M.A., Ergashxodjayeva Sh.D. O'quv qo'llanma. —T.: TDIU, Iqtisodiyot, 2013. —174 bet
7. Джумаева, С. К. (2016). Иқтисодийта хизматлар соҳасининг ривожланиши ва унинг диверсификациясини таъминлаш йўллари. Экономика и финансы (Ўзбекистан), (4), 16-23
8. Stat.uz- O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi rasmiy sayti
9. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/538321490128452070-0290022017/original/NewSectorTaxonomyanddefinitions.pdf>
10. <https://unctad.org/news/global-trade-hits-record-33-trillion-2024-driven-services-and-developing-economies>

UO'K 94(575.1)

QO'QON XONLIGIDA MANSABLAR VA UNVONLAR TARIXI

M.T.Dusaliyev, o'qituvchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

ORCID 0009-0007-5427-4161

Аннотация. Ushbu maqolada XVIII-XIX asrlarda Qo'qon xonligida mavjud mansablar va unvonlarning tarixi to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, davlat boshqaruvida olib borilgan islohotlarda mansabdorlarning o'rni muhim ahamiyat kasb etganligi bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, xonlik hukmdorlari, albatta, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy-ma'rifiy hayot va davlatning tashqi hamkorlik munosabatlarida salohiyatli mansabdorlar tomonidan bildirilgan maslahatlar hukmdorlar uchun juda ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Калит so'zlar: Xon, Shayxulislom, qozikalon, mingboshi, otaliq, qushbegi, mehtar, parvonachi.

Аннотация. В данной статье представлены сведения об истории должностей и титулов, существовавших в Кокандском ханстве в XVIII–XIX веках. Также приводится информация о значимой роли должностных лиц в реформах государственного управления. Подчеркивается, что советы, данные компетентными сановниками в социально-экономической, политической, культурно-просветительской сферах, а также во внешнеполитических отношениях государства, имели крайне важное значение для правителей ханства.

Ключевые слова: Хан, Шейх-уль-ислам, кази-калон, мингбоши, аталык, кушбеги, мехтар, парваначи.

Abstract. This article provides information on the history of positions and titles that existed in the Kokand Khanate during the 18th and 19th centuries. It also highlights the significant role of officials in the reforms carried out within the state administration. The councils and advice provided

by competent officials in socio-economic, political, cultural-educational spheres, as well as in the state's external cooperation relations, were of paramount importance for the rulers of the khanate.

Key words: Khan, Shaykh al-Islam, Qazi-kalon, Mingboshi, Ataliq, Kushbegi, Mehtar, Parvonachi.

Kirish. Tarixda barcha davlatlarda mavjud bo'lgan mansablar va unvonlar tarixini o'rganish doimo muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Har bir davlatda mansablar va unvonlar davlatchilikning shakllanish jarayoni rivojlanib borgan sayin mansablar ham yangilanib, yoki ularning vazifalari takomillashtirib borilgan. Shu jumladan, O'rta Osiyoda 1709-1876-yillarda mavjud bo'lgan Qo'qon xonligida ham bir qator mansablar joriy etilgan bo'lib, ular turli xil vazifalarni ado etishgan. Xonlikda mavjud bo'lgan mansablar va unvonlar tarixini chuqur o'rganish, ularni tadqiq etish xonlikning siyosiy hayotini yoritishda dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada Qo'qon xonligida mavjud bo'lgan mansab va unvonlar tarixi tarixchi olimlarning tadqiqotlaridagi ma'lumotlar orqali tadqiq qilindi. Shuningdek, mavzuni yoritishda tarixiylik hamda qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natija va muhokama. Qo'qon xonligiga 1709-yilda Buxoro xonligidan ajralib chiqqan ming urug'i vakillaridan biri Shohruhbiy asos solgan. Xonlikning geografik joylashuviga e'tibor qaratadigan bo'lsak, qulay geografik sharoit bilan bir qatorda karvon yo'llari ustida joylashgan edi. Bu esa qo'shni mamlakatlarning xonlikka bo'lgan qiziqishini yanada ortishiga sabab bo'lgan. Xonlik Buxorodan ajralib chiqqandan so'ng, xonlik hukmdorlari davlat boshqaruvini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratib boshlashgan. Shohruhbiy hokimiyatga kelgandan so'ng mamlakat poytaxtini Eski qo'rg'onidan Qo'qon (Tepaqo'rg'on)ga ko'chiradi. Uning davrida mamlakatning shimoliy chegarasi Namanganning Shohidonigacha cho'ziladi [1].

1734-yilda Qo'qon taxtiga o'tirgan Muhammad Abdulkarimbiy asosiy e'tiborini davlatni mudofaa qilish ishlariga qaratadi. Uning hukmronlik davrida poytaxt Qo'qon shahri atrofi qo'rg'on bilan o'raladi, Isfara, Qatag'on, Marg'ilon, Haydarbek nomli shaharlar quriladi.

Qo'qon xonligida mavjud mansablar va unvonlar Buxoro xonligidagi mansablar va unvonlar bilan deyarli farq qilmagan. Eng yuqorida, albatta, xonlikda xon turgan.

Xondan keyin ijtimoiy ahvolga ko'ra iyerarxiya bosqichlarida quyidagi mansablar mavjud bo'ladi: 1. Shayxulislom, qozikalon, xo'jakalon, naqib va mullalar; 2. Mingboshi, otaliq, qushbegi, mehtar; 3. Parvonachi; 4. Dodxoh; 5. biy; 6. Eshik og'asi, inoq va shig'ovul; 7. To'qsabo; 8. Miroxo'r; 9. Qorovulbegi [2].

Albatta, xonlikda katta hurmatga ega bo'lgan mansablar ham mavjud bo'lgan.

Bu mansablarga: ruhoniylar mansabi, harbiylar mansabi, podsho saroyidagi unvon va mansablar hamda ma'muriy mansab va lavozimlar kirgan. Xo'jakalon, naqib, mirasad, sadr, sudur kabi mansablar faqat Muhammad payg'ambar va to'rtta (Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali) xalifalar avlodlariga mansub shaxslarga taqdim qilingan. Bu mansabga ega bo'lgan shaxslarga katta imtiyozlar bilan bir qatorda yaxshigina oylik ham olishgan. Qo'qon xonligida bu mansabdagilar bir yilda 120 dan 1200 tangagacha oylik hamda 50 dan 70 botmongacha g'alla ham olganlar [3].

Xonlikda, albatta, mansablar uchun bir qator talablar ham qo'yilgan edi. Jumladan, Shayxulislom, mavlavi, qozikalon, qozial quzzot, qozi askar, qozi mutloq, qozi rais, mufti, a'lam, mudarris, imomlar shunday shaxslar bo'lishi kerak ediki, ular musulmon maktab va madrasalarida ta'lim olgan bo'lishlari zarur edi. Bu esa talabgorlardan madrasalarda puxta ilmni egallashni anglatadi. Biroq, xonlikda ayrim unvonlarni olish uchun shaxslarning kelib chiqishiga qaratilgan. Bu esa xonlikda mansab va unvonlarni taqsimlash jarayonida tabaqalanish mavjudligini ko'rsatadi. Masalan, Shayxulislom unvonini olish uchun bilimdon, o'qimishli bo'lish haqidagi hujjatdan tashqari tayinli nasil-nasab ham talab qilingan. U xo'jalar avlodidan bo'lishi lozim edi. Ruhoniylar vaqflar daromadi yoki jamoatchilikdan yig'ilgan narsalar hisobiga hayot kechirishgan. Bundan tashqari, ular har yili xondan ko'p kiyimlar, g'alla va puldan iborat bo'lgan turli-tuman sovg'alar olib turganlar. Kechqurun va kechasi musulmonlarning yaxshi muomalasi, xulqi va umuman shahardagi tartibni qurboshi boshchiligidagi ma'lum miqdordagi soqchi (mirshab)lar nazorat qilardi [2].

Bundan tashqari xonlikda muhtasib lavozimi ham mavjud bo'lib, bu lavozimni egallagan shaxslarning axloqiy sifatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Shu sababli bunday lavozimdagi shaxslar yuksak darajadagi axloqiy jihatlari bilan jamiyatda ajralib turish bilan bir qatorda shariat qonunlarini ham yaxshi bilgan. Chunki ular musulmonlarning diniy burchlaridan voqif bo'lishlari kerak edi. Shu sababdan ularni rais – a'lam deb ham atashgan [4].

Xonning daromadini maxsus amaldorlar boshqarishgan: mirzayi daftar xon xazinasining ahvoli haqida maxsus daftarga qayd qilib borgan. Sarkor va inoq xonlik xazinasiga qabul qilinadigan mahsulotlarni saqlovchi hisoblangan. Bu amaldor saroyda xonning xavfsizligini qo'riqlovchilar va xizmatkorlarning ehtiyojlarini ta'minlangan. Pullarning hammasini mehtar yoki xonning g'azinachisi (kasseri) qabul qilgan, shuningdek, u xonning barcha qimmatbaho buyumlarini boshqaruvchi bo'lib ham hisoblangan [2].

Odatda vaqtincha hukmronlik qiluvchi guruhning eng nufuzli, obro'li shaxslari xonlikdagi yaxshi lavozimlarni egallab olganlar. Barcha masalalarni hal qilish uchun xonga qarashli doimiy kengash tashkil qilingan edi. Unga xonning o'zidan tashqari otaliq, mingboshi, otabek, sarkor, dasturxonchi, risolachi, g'aznachi, mehtar, noib, xudaychi va xonning istagi bilan ba'zi bir boshqalar, amalda esa mingboshining maslahatiga muvofiq kiritilgan.

Shahar hayotida ruhoniylar fuqarolar ishini hal qilishda qozilikka (sudga) oid hamma ishlarni oshkor qilardilar. Qo'qonda qozilik ishlarni oshkor qilardilar. Qo'qonda qozilik ishlarini ma'lum tartibda ko'rish faqat shariat va odatlar asosida olib boriladi. Masalan, 10 tanga (2 so'mga yaqin) dan ortiq o'g'irlaganlik uchun qo'li kesib tashlanadi, o'ldirganlik uchun kallasi kesib tashlanadi, e'tiqod, din, imondan, yo'ldan urish, yomon yo'lga solish – toshbo'ron qilinadi, faxsh yo'lga kirgan xotinlarni ham tosh bilan urganlar [5].

Qo'qonshunos olimlardan Bobobekov xonlikda o'g'irlik uchun qo'llanilgan jazo choralarini o'z ko'zi bilan ko'rgan F.Nazarovning ma'lumotlarini berib o'tadi: 1814 yilda F.Nazarov 30 ta qo'yni o'g'irlagani uchun bitta musulmonning o'ng qo'li panjasini qilich bilan kesib tashlaganliklarining guvohi bo'ladi. U shuningdek, Qo'qonda 17 yoshli qizning boshqaga turmushga chiqishdan bosh tortib, o'z sevgilisini ketib qolgani uchun o'ldirishganini ham o'z ko'zi bilan ko'radi. Ruhoniylarning o'taketgan mutaassibli shu darajaga borib yetadiki, hattoki Qo'qon xoni Umarxon qizning husni, chiroyi uchun ham uni qutqara olmaydi. Shu tufayli F.Nazarov bunday deb yozgan edi: "Qonun bo'yicha uni o'limga mahkum etishga hukm qilish kerak edi, podsho uni o'limga mahkum etishga hukm qilish kerak edi, podsho uni o'limdan qutqarish huquqiga ega bo'lmasa ham, uning yoshligi, husni, chiroyiga rahm-shafqat qilib, unga yashirincha odam yuborib, o'z ko'rsatmalarini rad etib, sochlari kasalligi sababli to'kilib ketganini aytishini ta'kidlaydi. U unga o'zining qadrli shirin so'zligidan voz kechib, usiz yashashni istamasligini, sabotli bo'lib qolishini aytib qo'yishni iltimos qildi [6].

Ma'lumki, reaksiya ruhoniylar qozilik ishlarini o'z qo'lida saqlab turardi va feodal oliy tabaqalar uning yordamida erkin, hur fikrlovchilarning zarracha harakatlarini va xalq ommasining jabr-zulmga va adolatsizlikka qarshi chiqishlarini kuch bilan bostirib, yo'q qilardi. Oliy sud qozilar va ruhoniylar qo'lida hokimiyat uchun ko'r-ko'rona qurol bo'lib, bunda gunohsizlarni o'lim jazosiga hukm qilish tez-tez uchrab turardi. Qozilarning hukmlaridan norozi bo'lgan fuqarolar xonga arz qilishlari mumkin edi. Ammo bunga kamdan-kam odam murojaat qilardi. Chunki shariat qonunlarini yaxshi bilmaganlar uning nozik tomonlarida adashib qolib, barcha qozi va amaldorlarni o'zlariga qarshi qilib olardilar va dinga qarshi chiqdilar deb ular oddiy jazoning o'rniga o'lim hukmiga ham duchor bo'lishlari mumkin edi [7].

Qo'qon xonligida mavjud bo'lgan harbiy unvonlar quyidagicha bo'lgan: mingboshi – odatda u vazirlik vazifasini birga olib borgan. Sheralikxon va Xudoyorxonlar davrida mingboshi bosh qo'mondon hisoblangan. Keyin ponsadboshi, yuzboshi, ellikboshi, o'nbooshi, to'pchiboshi, zambarakchi va boshqalar. Har bir kishi harbiy xizmatga kirishda hukumatdan ot va ot abzalini olgan. Yuzboshi unvonidagi shaxslar safarga chiqishdan oldin 2 tillo, ellikboshilar esa – 1,5 tillo, oddiy askarlar – 1 tillo olgan [8].

Qo'qonda harbiy unvonlardan tashqari harbiy mansablar ham mavjud bo'lib, ular shtatdagi o'rinlar bilan belgilangan va davlat hisobidan oylik maosh bilan ta'minlangan.

Umuman olganda xonlikda unvon va mansablar ular ijrochilarining vazifalari hamda martabalariga qarab harbiy, harbiy-ma'muriy, saroy unvon va mansablari hamda ma'muriy vazifalari, diniy mansab va unvonlar hamda diniy qozixona amallariga bo'lingan [9].

Qo'qon xonligidagi barcha amal va mansab egalari o'z xizmatlari evaziga yillik maosh (pul, ot, qo'y, g'alla ko'rinishida) olganlar. Bundan tashqari, ularga tegishli yer-mulklar ham berilgan. Davlat o'zining ichki va tashqi siyosati, jamiyat bilan olib boruvchi aloqalarini asrlar davomida shakllanib, mukammallashib borgan murakkab boshqaruv organiga tayanib amalga oshirgan. Bu organ Markaziy Osiyo xonliklarida hukmdorlarning huzuridagi Oliy kengash bo'lib, tarixiy manbalarda u "maslahat", "xos majlis", "mashvarat", "majlisi sultoni" kabi so'zlar bilan ifoda qilinadi. Albatta, bunday vaziyat Qo'qon xonligi boshqaruviga ham xos edi. "Ansob us-salotin va tavorix ul-havoqin" asarida Abdulkarimbiy huzurida kengash mavjud bo'lganligi tasdiqlanib, bu kengashda umaro va fuzalolar pinhoniy maslahat qilishlari va muayyan masalalar yuzasidan qaror chiqarishlari haqida xabar beriladi deb ta'kidlanadi [10]. Albatta, kengash mamalakat hayoti uchun muhim va dolzarb bo'lgan masalalarni muhokama qilishgan. Bunda ilmiy, salohiyatli mansabdor shaxslarning uzoqni ko'zlab bergan strategik maslahatlari hukmdor uchun juda ham asqotgan. Shuning uchun hukmdorning huzuridagi bu kengash faoliyati yildan-yilga rivojlanib, tarkibi ham kengayib borgan. Buning tasdig'i tarixiy manbalarda ham keltirib o'tiladi [11]. Jumladan, Qo'qonshunos T.Xudayqulovning tadqiqotlarida Qo'qon xonligida XIX asrning 30-yillariga kelib markaziy davlat boshqaruvida muhim vazifalar qatoriga kirgan dasturxonchi va risolachi ham kengash a'zosi bo'lganligi ta'kidlanadi [10].

Xulosa qilib aytganda, xonlikda davlatchilik rivojlanib borgan sayin unvon va mansablarning ham vazifalari takomillashtirib borilgan. Xonlik hukmdorlarining olib borgan islohotlari tufayli davlat boshqaruvi o'z davrida o'ziga xos xususiyatga ega edi. Davlat boshqaruvi ayniqsa, Amir Olimxon, Amir Umarxon hamda Muhammadalixonning hukmronlik davrlarida markazlashib, tashqi siyosatda ham qo'shni mamlakatlar bilan faol hamkorlik olib borildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик. Тошкент. – 2010. – Б.12 (313 б)
2. Бобобеков Х. Н. Қўқон тарихи. Тошкент "Фан". – 1996. – 240 б. (Б.38)
3. Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876, 52-бет.
4. Остроумов Н. П. Сарты. Ташкент, 1890, 38-бет.
5. Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб., 1871, 64-бет.
6. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии, 52-53-бетлар.
7. Горчаков Н. Д. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки Императорского Русского географического общества. Кн. III. СПб, 1849. – С. 199-200.
8. Военно-статистический сборник, 1868 г. Вероисповедание и образование, 142-143-бетлар.
9. Воҳидов Ш., Холикова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. Тошкент. Янги аср авлоди. 2006. – Б. 6-21.
10. Худайкулов Т. Д. Марказий Осиё давлатларининг бошқарув тарихи (марказий, маҳаллий, ҳарбий, диний ҳокимият (XVIII-XX аср бошлари)). Монография. Тошкент: "O'ZKITOBSAVDONASHRIYOTI", 2023. – Б.80. (200 Б).
11. Мирзо Олим Махдумхожа. Тарихи Туркистон. Тошкент. – Янги аср авлоди. 2008. – Б.54.

UO'K 94(575.1):94(575.2)

BUXORO AMIRLIGI VA QO'QON XONLIGI O'RTASIDAGI O'ZARO ALOQALAR (XVIII-XIX ASRLAR)

M.T.Dusaliyev, o'qituvchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi o'zaro aloqalar tahlil qilinadi. Tadqiqotda ikki davlat o'rtasidagi siyosiy, harbiy, iqtisodiy hamda madaniy munosabatlarning shakllanishi va rivojlanish jarayonlari tarixiy manbalar hamda zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida yoritilgan. Ayniqsa, Toshkent va Farg'ona vodiysi hududlari uchun olib borilgan siyosiy kurashlar, harbiy to'qnashuvlar hamda hududiy ta'sir doiralarini kengaytirish masalalari muhim omil sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Qo'qon xonligi, Markaziy Osiyo, siyosiy munosabatlar, diplomatik aloqalar, savdo munosabatlari, hududiy raqobat, XVIII–XIX asrlar.

Аннотация. В данной статье анализируются взаимоотношения между Бухарским эмиратом и Кокандским ханством в XVIII–XIX веках. На основе исторических источников и современной научной литературы освещаются процессы формирования и развития политических, военных, экономических и культурных связей между двумя государствами. В частности, в качестве важных факторов рассматриваются политическая борьба за территории Ташкента и Ферганской долины, военные столкновения и вопросы расширения территориальных сфер влияния.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Кокандское ханство, Центральная Азия, политические отношения, дипломатические связи, торговые отношения, территориальное соперничество, XVIII–XIX века.

Abstract. This article analyzes the mutual relations between the Emirate of Bukhara and the Khanate of Kokand during the 18th and 19th centuries. Based on historical sources and modern scholarly literature, the research highlights the formation and development of political, military, economic, and cultural relations between the two states. In particular, political struggles for the territories of Tashkent and the Fergana Valley, military conflicts, and issues regarding the expansion of territorial spheres of influence are examined as key factors.

Key words: Emirate of Bukhara, Khanate of Kokand, Central Asia, political relations, diplomatic ties, trade relations, territorial competition, 18th–19th centuries.

XVIII–XIX asrlar Markaziy Osiyo tarixida muhim siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar bilan tavsiflanadi. Ushbu davrda mintaqada Buxoro amirligi, Qo‘qon xonligi va Xiva xonligi kabi yirik davlat tuzilmalari shakllanib, o‘zaro siyosiy raqobat, diplomatik aloqalar va iqtisodiy munosabatlar orqali mintaqaviy rivojlanishga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, Buxoro amirligi va Qo‘qon xonligi o‘rtasidagi munosabatlar Markaziy Osiyodagi siyosiy muvozanat, hududiy kurashlar hamda savdo yo‘llarining nazorati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Tarixchi olim Hamid Ziyoyev ta’kidlaganidek, «bu davrdagi xonliklar o‘rtasidagi doimiy nizolar markazlashgan davlatchilik asoslariga putur yetkazgan edi»[1].

Mazkur davrda ikki davlat o‘rtasidagi aloqalar turli shakllarda namoyon bo‘lgan. Bir tomondan, ular o‘rtasida hududiy nizolar va harbiy to‘qnashuvlar kuzatilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan diplomatik elchiliklar almashinuvi, savdo aloqalari va madaniy ta’sirlar ham rivojlangan. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi, Toshkent va unga tutash hududlar ustidan nazorat masalasi ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarning muhim omillaridan biri hisoblangan.

Buxoro amirligi va Qo‘qon xonligi o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni o‘rganish Markaziy Osiyodagi siyosiy jarayonlarni, davlatlararo munosabatlar tizimini hamda mintaqaviy iqtisodiy aloqalarning shakllanishini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu sababli ushbu maqolada XVIII–XIX asrlarda Buxoro va Qo‘qon o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va diplomatik munosabatlarning asosiy yo‘nalishlari tahlil qilinadi, ularning mintqa tarixidagi o‘rni va ahamiyati yoritib beriladi.

Buxoro amirligi va Qo‘qon xonligi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar Markaziy Osiyo tarixshunosligida muhim mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu masala turli davrlarda mahalliy tarixchilar, rus sharqshunoslari hamda zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan turli jihatlarida o‘rganilgan.

Birinchi navbatda, XVIII–XIX asrlarga oid voqealar haqida ma’lumot beruvchi mahalliy tarixiy manbalar alohida ahamiyatga ega. Qo‘qon xonligi tarixiga oid mahalliy manbalarda Buxoro bilan bo‘lgan siyosiy va harbiy aloqalar muhim voqealar sifatida qayd etilgan[2]. Jumladan, Muhammad Hakimxon To‘raning “**Muntaxab ut-tavorix**”, Muhammad Solih Toshkandiyning “**Tarixi jadidayi Toshkand**”, shuningdek, Mirzo Olim Mushrifning “**Ansob us-salotin**” kabi asarlarida Qo‘qon xonligi tarixiga oid muhim ma’lumotlar keltirilgan. Ushbu manbalarda Buxoro va Qo‘qon o‘rtasidagi siyosiy munosabatlar, harbiy yurishlar va hukmdorlar o‘rtasidagi aloqalar haqida qimmatli tarixiy ma’lumotlar uchraydi.

Shuningdek, rus sharqshunos olimlari tomonidan XIX–XX asr boshlarida olib borilgan tadqiqotlar ham mazkur mavzuni o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. V.V. Bartold, N.A. Aristov, A.P. Kun kabi tadqiqotchilar Markaziy Osiyodagi siyosiy jarayonlar, xonliklar o‘rtasidagi munosabatlar

hamda mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida muhim ilmiy xulosalar bildirganlar. Ularning asarlarida Buxoro va Qo'qon o'rtasidagi siyosiy raqobat va diplomatik aloqalar masalasi qisman yoritilgan.

Zamonaviy o'zbek tarixshunosligida ham mazkur masalaga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, H. Ziyoyev, A. Sagdullayev, R. Shamsutdinov, Sh. Vohidov kabi olimlarning tadqiqotlarida Markaziy Osiyodagi xonliklar tarixiga oid muhim ilmiy tahlillar berilgan. Ushbu ishlarda Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy aloqalar ayrim jihatlar bilan yoritilgan.

Shunga qaramay, mavjud tadqiqotlarda ikki davlat o'rtasidagi o'zaro aloqalar ko'pincha umumiy siyosiy jarayonlar doirasida ko'rib chiqilgan bo'lib, ularni kompleks tarzda, ya'ni siyosiy, iqtisodiy va diplomatik jihatlarining o'zaro bog'liqligi asosida o'rganish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. Shu bois mazkur maqolada mavjud tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar tahlili asosida Buxoro va Qo'qon o'rtasidagi munosabatlarning asosiy yo'nalishlari yoritib beriladi.

XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyodagi siyosiy jarayonlarda Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi munosabatlar muhim o'rin egallagan. Ushbu ikki davlat o'rtasidagi aloqalar murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ular siyosiy raqobat, harbiy to'qnashuvlar, diplomatik aloqalar hamda iqtisodiy manfaatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Qo'qon xonligi Farg'ona vodiysida siyosiy jihatdan mustahkamlanib bordi va mintaqadagi muhim siyosiy kuchlardan biriga aylandi. Natijada, Qo'qon xonligi bilan Buxoro amirligi o'rtasida hududiy ta'sir doirasini kengaytirish masalasida raqobat kuchaygan. Ayniqsa, Toshkent, Farg'ona vodiysi va unga tutash hududlar ustidan nazorat o'rnatish masalasi ikki davlat o'rtasidagi siyosiy munosabatlarning asosiy omillaridan biri bo'lgan.

Manbalarga ko'ra, Qo'qon xonligining dastlabki hukmdorlari davrida Buxoro amirligi mintaqada yetakchi siyosiy kuch sifatida e'tirof etilgan. Biroq XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Qo'qon xonligining siyosiy mavqei mustahkamlanib, u mustaqil siyosat yurita boshladi. Bu jarayon ikki davlat o'rtasida siyosiy raqobatning kuchayishiga olib kelgan [4].

XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligi hududiy jihatdan kengayib, Toshkent, Chimkent, Turkiston va boshqa hududlarni o'z tasarrufiga kiritdi. Bu esa Buxoro amirligi bilan siyosiy ziddiyatlarning kuchayishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, Amir Nasrulloh davrida (1827–1860) Buxoro amirligi Qo'qon xonligiga nisbatan faol harbiy siyosat olib borgan. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, Nasrulloh Qo'qon xonligiga bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirib, hatto ma'lum davrda Qo'qon shahrini ham egallagan [1]. Umuman olganda 1842-yilda Buxoro qo'shinlarining Qo'qonni ishg'ol qilishi va Madalixonning qatl etilishi mintaqadagi siyosiy vaziyatni keskinlashtirib yubordi [3]. Rossiya elchisi N. Ignatyev o'zining 1858-yildagi hisobotlarida ikki davlat o'rtasidagi adovat Rossiya imperiyasi uchun strategik imkoniyat ekanligini qayd etadi: «Ushbu ikki xonlik bir-birini shunchalik yomon ko'radiki, hatto umumiy dushman qarshisida ham birlasha olmaydi»[5].

Biroq ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar faqat harbiy to'qnashuvlar bilan cheklanmagan. Ular o'rtasida diplomatik aloqalar ham mavjud bo'lgan. Elchilar almashinuvi, savdo munosabatlari va iqtisodiy hamkorlik ikki davlat o'rtasidagi aloqalarning muhim jihatlaridan biri bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, savdo yo'llari orqali amalga oshirilgan iqtisodiy aloqalar mintaqadagi iqtisodiy hayotning rivojlanishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan. Biroq, Ignatyev Buxoro bozorlaridagi iqtisodiy holatni tahlil qilar ekan, xonliklar o'rtasidagi doimiy urushlar savdo yo'llarining xavfsizligiga zarba berganini ta'kidlagan: «Buxoro va Qo'qon o'rtasidagi nizolar tufayli savdo karvonlari katta yo'qotishlarga uchramoqda, bu esa rus mahsulotlarining mintaqaga kirib borishini qiyinlashtiradi»[5].

Shuningdek, madaniy va diniy aloqalar ham ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarda muhim rol o'ynagan. Buxoro shahri Markaziy Osiyodagi yirik ilmiy va diniy markazlardan biri bo'lganligi sababli Qo'qon xonligidan ko'plab ulamolar va talabalar bu yerga kelib tahsil olgan. Bu jarayon ikki davlat o'rtasida madaniy aloqalarning mustahkamlanishiga xizmat qilgan [6].

Shunday qilib, XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi munosabatlar bir tomondan siyosiy raqobat va harbiy to'qnashuvlar bilan tavsiflansa, ikkinchi tomondan diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalar orqali ham rivojlanib borgan.

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi o'zaro munosabatlar Markaziy Osiyodagi siyosiy jarayonlarning muhim tarkibiy qismi bo'lgan. Ushbu davrda ikki davlat o'rtasidagi aloqalar murakkab va ko'p qirrali xarakterga ega bo'lib, ular siyosiy, harbiy, iqtisodiy hamda madaniy omillar bilan belgilangani kuzatiladi.

Avvalo, Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi munosabatlarda hududiy ta'sir doirasini kengaytirish masalasi asosiy omillardan biri bo'lgan. Ayniqsa, Toshkent va unga tutash hududlar ustidan nazorat o'rnatish uchun olib borilgan kurashlar ikki davlat o'rtasidagi siyosiy raqobatni kuchaytirgan. Bu jarayon ayrim davrlarda harbiy to'qnashuvlar va siyosiy ziddiyatlarga sabab bo'lgan. Toshkent shahri XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyodagi strategik va iqtisodiy ahamiyatga ega hududlardan biri bo'lib, u uchun Buxoro va Qo'qon o'rtasida kurash kuchaygan[6].

Shu bilan birga, ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar faqat qarama-qarshiliklar bilan cheklanib qolmagan. Diplomatiq aloqalar, elchilar almashinuvi hamda savdo munosabatlarining mavjudligi ularning o'zaro manfaatlarga asoslangan hamkorlik elementlariga ham ega bo'lganini ko'rsatadi. Savdo karvonlari orqali amalga oshirilgan iqtisodiy aloqalar mintaqaviy iqtisodiy hayotning rivojlanishida muayyan ahamiyat kasb etgan.

Bundan tashqari, madaniy va diniy aloqalar ham ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning muhim jihatlaridan biri sifatida namoyon bo'lgan. Buxoro shahri Markaziy Osiyodagi yirik ilmiy va diniy markaz sifatida Qo'qon xonligi hududidan kelgan talabalar va ulamolar uchun muhim ta'lim maskani bo'lib xizmat qilgan. Bu esa ikki davlat o'rtasidagi madaniy aloqalar va ilmiy an'analarning uzviyligini ta'minlagan.

Umuman olganda, XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi o'zaro aloqalar Markaziy Osiyodagi davlatlararo munosabatlar tizimining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur munosabatlarni o'rganish mintaqa tarixining siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi hamda Markaziy Osiyo tarixshunosligida muhim ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ziyoyev H. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000. – 368 b.
2. Muhammad Hakimxon To'ra. Muntaxab ut-tavorix. – Toshkent: Fan, 2010. – 320 b.
3. Mirzo Olim Mushrif. *Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin*. – Toshkent: Fan, 1995. – 256 b.
4. Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть 1. Общие работы по истории Средней Азии. — Москва: Издательство восточной литературы, 1963. — 1020 с.
5. Игнатьев Н. П. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 году. – Санкт-Петербург: Типография В. Березовского, 1897. – С. 182
6. Sagdullayev A.S. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Universitet, 2015. – B. 88.

UO'K 327.271

MADANIY DIPLOMATIYA – QOZOG'ISTON RESPUBLIKASINING MINTAQADAVLATLARI BILAN HAMKORLIGINING MUHIM OMILI

J.A.Elmurodov, mustaqil tadqiqotchi, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada madaniy diplomatiya Qozog'iston respublikasining mintaqadavlatlari bilan hamkorligining muhim omili tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Madaniy diplomatiyaning nazariy metodologik jihatlari, shakllanishi, evolyutsiyasi, diplomatik funksiyalari va mintaqaviy siyosatdagi ahamiyati yoritilgan. Qozog'iston Respublikasi tashqi siyosati Konsepsiyasi qabul qilinishi, ikki va ko'p tomonlama tashqi siyosati tarixiy jihatdan ochib berilgan. Qozog'iston Respublikasi madaniy diplomatiyasining Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida xizmat qilshi izohlab berilgan.

Kalit so'zlar: madaniy diplomatiya, Markaziy Osiyo, Qozog'iston, Tojikiston, Tashqi siyosat konsepsiyasi, tashqi siyosat ustuvorliklari, ko'p vektorli yondashuv, pragmatizm, mintaqaviy hamkorlik.

Аннотация. В данной статье анализируется исторический контекст культурной дипломатии как важного фактора сотрудничества Республики Казахстан со странами региона. Освещены теоретические и методологические аспекты культурной дипломатии, её формирование, эволюция, дипломатические функции и значение в региональной политике.

Исторически раскрыты процесс принятия Концепции внешней политики Республики Казахстан, её двусторонняя и многосторонняя внешняя политика. Объяснена роль культурной дипломатии Республики Казахстан как средства позитивного влияния на сотрудничество со странами Центральной Азии.

Ключевые слова: Культурная дипломатия, Центральная Азия, Казахстан, Таджикистан, концепция внешней политики, приоритеты внешней политики, многовекторный подход, прагматизм, региональное сотрудничество.

Abstract. This article analyzes the historical background of cultural diplomacy as an important factor in the cooperation of the Republic of Kazakhstan with the countries of the region. The theoretical and methodological aspects of cultural diplomacy, its formation, evolution, diplomatic functions and significance in regional policy are highlighted. The adoption of the Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan, its bilateral and multilateral foreign policy are revealed historically. The role of cultural diplomacy of the Republic of Kazakhstan as a means of positively influencing cooperation with the countries of Central Asia is explained.

Key words: cultural diplomacy, Central Asia, Kazakhstan, Tajikistan, Foreign Policy Concept, foreign policy priorities, multi-vector approach, pragmatism, regional cooperation.

Markaziy Osiyo davlatlarining boy tarixiy va madaniy merosini hisobga olgan holda, shuni aytish mumkinki, madaniy hamkorlik tashqi siyosatning muhim yo'nalishlaridan biridir. Bugungi kunda diplomatik amaliyotning o'zgarishi fonida, bu sohaning virtualizatsiyasi/raqamlashtirilishining ortib borishi va uni amalga oshirish shakllari va usullarining kengayishi bilan bog'liq holda, madaniyat davlatlarning diplomatik arsenalida muhim resursga aylanib bormoqda. Boshqacha qilib aytganda, madaniyat va diplomatiya o'rtasidagi bog'liqlik nafaqat davlatlar va xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish vositasi, balki o'zini ifoda etish va davlatni global maydonda va xalqaro hamjamiyat ongida o'rnini egallash vositasi sifatida ham xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, madaniy almashinuv ko'pincha "imkoniyatlar oynasi", ya'ni, munosabatlarida nodo'stona tendentsiyalar belgilari kuzatilayotgan davlatlar o'rtasidagi muloqot shakli bo'lib xizmat qiladi. Bunday sharoitda muvaffaqiyatli madaniy muloqot davlatlararo munosabatlar muhitini yaxshilashga, mamlakatlar o'rtasidagi keskinlikni kamaytirish va uzoq muddatli istiqbolda ularning hamkorligini rivojlantirish uchun sharoit yaratishga hissa qo'shishi mumkin [2].

Shu nuqtai nazardan, madaniy diplomatiya fenomenining paydo bo'lishi va unga tadqiqotlarda e'tiborning ortishi mantiqan to'g'ri keladi. Ushbu maqolaning maqsadi Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirishda madaniy diplomatiyaning salohiyatini baholashdir.

Qozog'iston Respublikasining Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorligi va madaniy diplomatiyaning nazariy metodologiyasiga doir ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, Y.A.Aldanov [1], A.N.Sharipov [7], N.V.Banshikova [2] larning tadqiqotlarida madaniy diplomatiyasi tarixi va nazariyasi hamda Qozog'istonning xalqaro madaniy aloqalari, madaniyat sohasidagi Qozog'istonning Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligi haqida so'z yuritiladi.

Qozog'istonning xalqaro madaniy aloqalar tajribasidan foydalanishning dolzarbligi, birinchi navbatda, respublikaning hozirgi kunda global miqyosdagi munosabatlardagi roli bilan belgilanadi. Qozog'istonning xalqaro nufuzining oshishi va jahon hamjamiyatidagi mavqeining mustahkamlanishida madaniy diplomatiya muhim omil hisoblanadi. Mutaxassislar uni milliy "yumshoq kuch"ning asosiy manbai [9] va davlatning xalqaro brendining konstruktiv elementi sifatida ko'rishadi. Suveren Qozog'istonning qo'shni va uzoq mamlakatlardagi integratsiya jarayonlariga qo'shgan ulkan hissasi, uning iqtisodiy va ilmiy salohiyati, demokratik va umuminsoniy normalar va qadriyatlarga sodiqligi katta ahamiyatga ega.

Binobarin, "Madaniy diplomatiya" tushunchasining umume'tirof etilgan ta'rifi yo'q. Bu atama birinchi marta ilmiy muomalaga amerikalik F.Barghorn tomonidan kiritilgan, u 1960-yillarning boshlarida xalqaro munosabatlarning mafkuraviy muhiti ta'sirida madaniy diplomatiyani targ'ibot maqsadlarida madaniy materiallar va xodimlarni manipulyatsiya qilish vositasi sifatida ko'rgan [3]. Biroq, madaniy diplomatiyaning eng mashhur va tez-tez tilga olinadigan ta'rifi boshqa bir amerikalik

olim Milton K.Kamminsdan olingan. U madaniy diplomatiyani “xalqlar va ularning davlatlari o’rtasidagi o’zaro tushunishni yaxshilashga hissa qo’shishi mumkin bo’lgan g’oyalar, ma’lumotlar, qadriyatlar, an’analar, e’tiqodlar va madaniyatning boshqa jihatlari almashinuvi” deb ta’riflaydi[8]. Madaniy diplomatiyaning bu qadar keng talqini ko’pincha chalkashliklarga olib keladi va amalda madaniy diplomatiya chegaralarini belgilashga turli xil yondashuvlarni keltirib chiqaradi. Ba’zi tadqiqotchilar madaniy diplomatiyani davlatning jamoatchilik diplomatiyasining asosiy yo’nalishlaridan biri deb bilishadi [5], boshqalari esa madaniy diplomatiyaning “mustaqilligi”ni ta’kidlab, agar davlat ularni tashqi siyosat maqsadlari bilan, ya’ni siyosiy yo’naltirilgan jamoatchilik diplomatiyasi bilan bog’lamasa, madaniy dasturlarning foydasi ko’proq bo’lishini ta’kidlaydilar [9].

Ko’p hollarda, davlat madaniy diplomatiyaning yagona ishtirokchisi degan taxminga shubha bilan qarash mumkin. Ba’zida madaniy loyihalar va tadbirlar alohida fuqarolar guruhlar yoki nodavlat/davlat muassasalari tomonidan davlat ishtirokisiz amalga oshirilishi ham mumkin. Biroq, ushbu maqolada madaniy diplomatiya Qozog’istonning kengroq diplomatik yoki ommaviy-diplomatik faoliyatining bir qismi sifatida ko’rib chiqiladi.

Ta’kidlash joizki, madaniy diplomatiyaning kontseptual tushunchasi har xil bo’lishi mumkin, ammo barcha variantlarda madaniy diplomatiya deb nomlanuvchi faoliyatning asosiy maqsadlari milliy madaniyatni ommalashtirish va madaniy almashinuvni kuchaytirish, aniq maqsadli jamiyatlar/davlatlar bilan ishonchli munosabatlarni o’rnatish va oxir-oqibat madaniy diplomatiya bilan shug’ullanuvchi aktyorning ijobiy imidjini shakllantirish sifatida qaraladi. Bu yondashuv o’zining mafkuraviy ildizlarini madaniyatni davlatning yumshoq kuch ta’sirining asosiy resurslaridan biri sifatida ko’radigan neoliberal “yumshoq kuch” konsepsiyasidan oladi [4].

Boshqacha qilib aytganda, ko’pincha ilmiy va ta’lim almashinuvlarining, xalqaro ko’rgazmalar, forumlar, festivallar va boshqalarning o’ziga xos jihatlari sifatida tushuniladigan madaniy diplomatiyaning asosiy shakllari milliy madaniyatlar o’rtasidagi o’zaro muloqotni osonlashtiradi va ikki tomonlama munosabatlarni mustahkamlaydi. Shuning uchun madaniy diplomatiya, siyosiy va iqtisodiy aloqalarni muhim to’ldiruvchi sifatida, davlatning tashqi siyosat manfaatlariga hissa qo’shadigan muhim omilga aylanadi.

Sharq va G’arb chorrahasida joylashgan Markaziy Osiyo zamonaviy davlatlarining ming yillik tarix davomida paydo bo’lgan davlat tuzilmalari nafaqat mintaqaviy atrof-muhitning madaniy ta’sirini his qilishdi, balki qo’shni davlatlar va xalqlarga ma’naviy va madaniy ta’sir ko’rsatishdi. Bu sohada Markaziy Osiyoning mustaqil davlatlari ular o’zlarining boy tarixiy va madaniy merosidan madaniy diplomatiyalarida faol foydalanadilar. B.X.Baxriyev fikricha, mintaqadagi davlatlar o’rtasida madaniy va diplomatik faoliyatning kuchayishi ularning xalqaro o’zaro ta’sirini kengaytirishga ijobiy ta’sir ko’rsatadi [4].

Markaziy Osiyo mamlakatlarining bu sohadagi faoliyati juda xilma-xil - eng g’ayratli Qozog’istondan tortib, ancha passiv Turkmanistongacha kuzatish mumkin [6].

Markaziy Osiyo davlatlari o’rtasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirishda madaniy diplomatiyaning salohiyatini qisqacha tahlil qilish bizga bir nechta umumiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Birinchidan, madaniy diplomatiya kichik davlatlarda qattiq hokimiyatning yo’qligini qoplash mexanizmi sifatida qaraladi. Muayyan ogohlantirishlar bilan, bu Markaziy Osiyo davlatlari uchun ham amal qiladi; ikkinchidan, madaniy diplomatiya nafaqat moliyaviy investitsiyalarni, balki dunyoga ochilishga tayyorlikni ham talab qiladi. Har qanday bir tomonlama madaniy diplomatiya o’zining tarkibiy qismi uchun ijobiy imidjni shakllantirishda muvaffaqiyatga erisha olmaydi; uchinchidan, mintaqaning xalqaro brend yaratishga va global jamoatchilik nazarida o’zlarini ijobiy his qilishga tobora ko’proq e’tibor qaratayotgani fonida, madaniy diplomatiya resurslari ularning tashqi siyosat arsenalida tobora ko’proq foydalaniladi. Shu nuqtai nazardan, Markaziy Osiyo mamlakatlari o’rtasida ko’plab tarixiy va madaniy elementlar mavjudligini hisobga olgan holda, madaniy diplomatiyada ular o’rtasida muvofiqlashtirishni kuchaytirish mumkin. Bu, masalan, mintaqani jozibador sayyohlik maskani sifatida targ’ib qilish bo’yicha qo’shma sa’y-harakatlarda yoki mintaqada faol muhokama qilinayotgan yagona mintaqaviy sayyohlik vizasi - SilkVisa joriy etilishida o’zini namoyon qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алданов Е.А. Международные культурные связи Казахстана, 1991-1995 гг. Автореферат дисс. на степен канд. и.н. Москва, 2001.
2. Банщикова Н.В. Внешняя культурная политика и дипломатия: концептуализация различий // Сборник работ 70-й научной конференции студентов и аспирантов Белорусского государственного университета (15-18 мая 2013 г., Минск): в 3 ч. Ч. 3. – Минск, 2013. – С. 121-122.
3. Barghoorn F.C. The Soviet Cultural Offensive. The role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. – Princeton, 1960. – 353 p.
4. Бахриев Б.Х. Культурная дипломатия в развитии международного сотрудничества государств Центральной Азии // Национальные стратегии новых государств Центральной Азии в XXI веке: приоритеты, механизмы реализации, международное сотрудничество: мат-лы международ. науч. конф. – Душанбе: РТСУ, 2019. – 256 с.
5. Василенко Е.В. Культурная дипломатия как инструмент «мягкой силы» государства // Перспективы. Электронный журнал. – 2016. – №1(5). – С.68-80.
6. Шарипов А.Н. Дипломатические, торгово-экономические и культурные взаимоотношения Таджикистана с Казахстаном: 1991-2006 гг. Автореферат дисс. на степен канд. и.н. Москва, 2001.
7. Milton Cummings. Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey // Center for Arts and Culture. – 2003.
8. Nye J. Public Diplomacy and Soft Power // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 2008. – Vol. 616. – P.94-109.
9. Walter R. Roberts. What Is Public Diplomacy? Past Practices, Present Conduct, Possible Future // Mediterranean Quarterly. – 2007. – Vol.18(4). – P.36-52.

UO'K 821.512.1(575.1)-8:94(575.1)

CHO'LPONNING 1917–1937 YILLARDAGI FAOLIYATI VA QATAG'ON QILINISHI

M.M.Gadayeva, o'qituvchi, Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asr o'zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri Cho'lponning 1917–1937-yillardagi ijodiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati yoritilgan. Adibning milliy uyg'onish g'oyalari, publitsistik faoliyati, she'riy va nasriy ijodi hamda tarjimonlik sohasidagi xizmatlari tahlil qilingan. Shuningdek, sovet mafkurasi sharoitida Cho'lpon ijodiga nisbatan bildirilgan tanqidlar, uning "xalq dushmani" sifatida ayblanishi va qatag'on qilinishi sabablari ilmiy manbalar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Cho'lpon, jadidchilik, milliy uyg'onish, qatag'on, o'zbek adabiyoti, publitsistika, "Kecha va kunduz", tarjimonlik, repressiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается творческая и социально-политическая деятельность Чолпона, одной из величайших фигур узбекской литературы XX века, в период 1917–1937 годов. Анализируются идеи писателя о национальном возрождении, его журналистская деятельность, поэтические и прозаические произведения, а также его заслуги в области перевода. Кроме того, на основе научных источников раскрываются критика творчества Чолпона в условиях советской идеологии, причины его обвинений в «враге народа» и репрессий.

Ключевые слова: Чолпон, джадидизм, национальное возрождение, репрессии, узбекская литература, журналистика, «Ночь и день», перевод, репрессии.

Abstract. This article covers the creative and socio-political activities of Cholpon, one of the great figures of Uzbek literature of the 20th century, in 1917–1937. The writer's ideas of national revival, journalistic activities, poetic and prose works, and his services in the field of translation are analyzed. Also, the criticisms of Cholpon's work in the conditions of Soviet ideology, the reasons for his accusation as an "enemy of the people" and repression are revealed based on scientific sources.

Keywords: Cholpon, Jadidism, national revival, repression, Uzbek literature, journalism, "Night and Day", translation, repression.

Kirish. XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida yuz bergan siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar milliy uyg'onish harakatining kuchayishiga sabab bo'ldi. Chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosati natijasida mahalliy xalqning siyosiy huquqlari cheklanib, milliy madaniyat va ma'rifat rivojiga to'siqlar yuzaga kelgan bir davrda jadid ma'rifatparvarlari xalqni ilm-ma'rifatga

chorlash, milliy o'zlikni anglash va zamonaviy taraqqiyot yo'liga olib chiqishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Ana shunday murakkab va ziddiyatli tarixiy sharoitda yetishib chiqqan buyuk ijodkorlardan biri Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon hisoblanadi.

Cho'lpon o'zbek adabiyoti tarixida nafaqat iste'dodli shoir, yozuvchi va dramaturg, balki millat taqdiri uchun qayg'urgan ma'rifatparvar ziyoli, mohir tarjimon va faol publitsist sifatida ham muhim o'rin egallaydi. Uning ijodida xalqning ozodlik, erk va mustaqillik haqidagi orzu-intilishlari, milliy qadriyatlarini asrab-avaylash, inson erki va qadr-qimmatini ulug'lash g'oyalari yetakchi mavzu sifatida namoyon bo'ladi. Adibning she'riy, nasriy va publitsistik asarlarida Turkiston xalqining murakkab ijtimoiy hayoti, milliy ozodlikka intilishi hamda mustamlakachilik siyosatining salbiy oqibatlari chuqur badiiy talqin etilgan.

1917-yilgi Fevral va Oktabr inqiloblaridan so'ng Turkiston hududida yuz bergan siyosiy o'zgarishlar Cho'lpon faoliyatida yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu davrda u matbuot sahifalarida faol qatnashib, milliy uyg'onish, ma'rifat, taraqqiyot va xalq manfaatlarini bog'liq masalalarni yoritdi. 1920–1930-yillarda esa Cho'lpon o'zbek adabiyotining eng yetuk namoyandalaridan biri sifatida shakllanib, she'riyat, nasr, dramaturgiya va tarjimachilik sohalarida samarali ijod qildi. Ayniqsa, uning “Kecha va kunduz” romani, “Buloqlar”, “Tong sirlari”, “Uyg'onish” kabi asarlari o'zbek milliy adabiyotining nodir namunalariidan biri sifatida e'tirof etiladi.

Biroq sovet hokimiyatining mafkuraviy siyosati milliy ruhdagi ijodkorlarga nisbatan tobora keskinlashib bordi. Milliy qadriyatlar, erkinlik va mustaqillik g'oyalarini targ'ib qilgan ko'plab ziyolilar qatori Cho'lpon ham mafkuraviy tazyiq va ta'qiblarga duchor bo'ldi. Uning asarlari “millatchilik” va “xalq dushmanligi”da ayblanib, adibning o'zi ham siyosiy repressiya qurboniga aylandi. 1937–1938-yillardagi ommaviy qatag'onlar natijasida Cho'lpon asossiz ayblovlar bilan hibsga olinib, qatl etildi. Natijada o'zbek xalqining eng iste'dodli farzandlaridan biri uzoq yillar davomida xalqdan yashirildi va uning nomini tilga olish taqiqlandi.

Adabiyotlar sharhi. Cho'lpon hayoti va ijodini o'rganish o'zbek adabiyotshunosligining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng jadid adabiyoti vakillari merosini xolisona tadqiq etish imkoniyati yuzaga keldi. Natijada Cho'lponning adabiy merosi, ijtimoiy-siyosiy qarashlari, publitsistik faoliyati hamda qatag'on qilinishi bilan bog'liq masalalar yuzasidan ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi.

Cho'lpon hayoti va faoliyatini o'rganishda adabiyotshunos olim Naim Karimovning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. Olimning “Cho'lpon. Hayoti va ijodi”, “Cho'lpon”, “Qatag'on qurbonlari xotirasi” kabi asarlarida adibning tarjimai holi, ijodiy shakllanish bosqichlari, jadidchilik harakatidagi o'rni hamda qatag'on qilinish sabablari arxiv hujjatlari asosida yoritilgan. N. Karimov Cho'lpon faoliyatini tarixiy voqealar bilan bog'liq holda tahlil qilib, uning milliy istiqlol g'oyalariga sodiqligini asoslab bergan.

O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinov Cho'lpon ijodining badiiy-estetik xususiyatlarini tadqiq qilgan yirik olimlardan biridir. Uning “Cho'lponni anglash” asarida adib she'riyatining g'oyaviy-badiiy mazmuni, milliy ruh va inson erkinligi masalalari chuqur tahlil etilgan. Olim Cho'lpon ijodini sovet davridagi mafkuraviy talqinlardan xoli ravishda baholash zarurligini ta'kidlaydi.

Umarali Normatovning ilmiy tadqiqotlarida Cho'lponning adabiy mahorati, badiiy tafakkuri va o'zbek romanchiligi taraqqiyotiga qo'shgan hissasi yoritilgan. Olim, ayniqsa, “Kecha va kunduz” romanining badiiy xususiyatlarini tahlil qilib, uni o'zbek realizmining yirik namunasi sifatida baholaydi.

B. Qosimovning jadid adabiyoti va milliy uyg'onish davri adabiyotiga bag'ishlangan tadqiqotlarida Cho'lponning ma'rifatparvarlik faoliyati, milliy ozodlik g'oyalarini targ'ib etishdagi xizmatlari hamda jadidchilik harakatidagi o'rni keng yoritilgan. Olim Cho'lponni milliy uyg'onish davri adabiyotining eng yirik vakillaridan biri sifatida e'tirof etadi.

Ibrohim G'afurovning ilmiy va publitsistik maqolalarida Cho'lpon shaxsiyati hamda uning ijodiy olami falsafiy-estetik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotchi adib asarlaridagi inson va jamiyat munosabatlari, milliy ong va erkinlik masalalariga alohida e'tibor qaratadi.

Mustaqillik yillarida Cho'lponning publitsistik merosi ham alohida tadqiqot obyektiga aylandi. Olimlar tomonidan uning gazeta va jurnallarda chop etilgan maqolalari, ijtimoiy-siyosiy qarashlari va ma'rifatparvarlik faoliyati o'rganildi. Ushbu tadqiqotlar Cho'lponning faqat badiiy ijodkor emas, balki faol jamoat arbobi va millat manfaatlarini himoya qilgan ziyoli sifatidagi qiyofasini ham ochib berdi.

Shuningdek, qatag'on qurbonlari hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan tarixiy tadqiqotlarda Cho'lponning 1937–1938-yillardagi repressiya jarayonlarida ayblanishi, tergov qilinishi va qatl etilishi bilan bog'liq masalalar hujjatlar asosida tahlil qilingan. Ushbu manbalar sovet totalitar tuzumining milliy ziyolilarga nisbatan olib borgan siyosatini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, Cho'lponning adabiy merosi va ijtimoiy-siyosiy faoliyati ko'plab tadqiqotlarda yoritilgan bo'lsa-da, uning 1917–1937-yillardagi faoliyatini tarixiy voqealar bilan uzviy bog'liq holda kompleks o'rganish bugungi kunda ham dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur maqola aynan shu jihatlarni yoritishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Asosiy qism. 1917-yilgi Fevral va Oktabr inqiloblaridan keyin Turkiston o'lkasida murakkab siyosiy jarayonlar yuz berdi. Mintaqada mustamlakachilik siyosatiga qarshi kayfiyat kuchaydi, milliy uyg'onish harakati yangi bosqichga ko'tarildi. Aynan shu davrda Cho'lpon o'zining faol ijtimoiy-siyosiy va ijodiy faoliyati bilan xalq orasida tanila boshladi.

Cho'lpon jadidchilik harakatining ilg'or g'oyalari qo'llab-quvvatlab, xalqni ilm-ma'rifatga, milliy o'zlikni anglashga va taraqqiyot sari intilishga da'vat etdi. Uning maqola va publitsistik chiqishlarida Turkiston xalqining erkinligi, milliy mustaqillik, ta'lim va madaniyat masalalari asosiy mavzu sifatida ilgari surildi. Adib matbuotni xalqni uyg'otuvchi muhim vosita deb bilgan va o'z qarashlarini gazeta-jurnallar orqali keng ommaga yetkazishga harakat qilgan.

1917–1920-yillarda Cho'lpon "Turkiston", "Ishtirokiyun", "Qizil Bayroq", "Buxoro axbori" kabi matbuot nashrlarida faol qatnashdi. Uning maqolalarida Turkistonning siyosiy kelajagi, milliy madaniyatni rivojlantirish va xalq ma'rifatini oshirish bilan bog'liq masalalar yoritilgan. Bu davr publitsistikasi Cho'lponning nafaqat adib, balki faol jamoat arbobi sifatidagi qiyofasini ham namoyon etadi.

Cho'lponning she'riy ijodi ham aynan shu davrda yangi bosqichga ko'tarildi. Uning dastlabki she'rlarida xalqning og'ir turmushi, mustamlakachilik zulmi va ozodlikka intilish kayfiyati aks etgan. Shoirning "Ozod turk bayrami", "Turkistonli qardoshlarimizga", "Qurboni jaholat" kabi she'rlarida milliy uyg'onish g'oyalari yaqqol ifodalangan.

1922-yilda nashr etilgan "Uyg'onish" she'riy to'plami Cho'lpon ijodida muhim o'rin tutadi. To'plamdagi she'rlarda xalqni uyg'onishga, milliy g'urur va erkinlik uchun kurashga da'vat etuvchi fikrlar ilgari surilgan. Shoir inson erki va millat ozodligini eng oliy qadriyat sifatida talqin qiladi.

Bu davrda Cho'lpon dramaturgiya sohasida ham qalam tebratdi. U teatr san'atining xalq ma'naviyatini yuksaltirishdagi ahamiyatini chuqur anglagan holda sahna asarlari yaratishga kirishdi. Uning dramatik asarlarida jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, jaholat va ma'rifat o'rtasidagi kurash masalalari aks ettirilgan.

1920-yillarning boshlarida Cho'lpon Buxoro va Toshkentdagi madaniy-ma'rifiy muassasalarda faoliyat yuritib, o'zbek madaniy hayotining rivojlanishiga munosib hissa qo'shdi. Shu bilan birga, u yosh ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash, milliy matbuotni rivojlantirish va o'zbek adabiy tilini takomillashtirish masalalariga ham alohida e'tibor qaratdi.

Umuman olganda, 1917–1924-yillar Cho'lpon hayoti va faoliyatida shakllanish hamda ijodiy kamolot davri bo'ldi. Aynan shu yillarda uning milliy uyg'onish g'oyalari bilan sug'orilgan ijodiy konsepsiyasi shakllandi va keyingi yillardagi adabiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari belgilandi.

Xulosa. Cho'lpon XX asr boshlaridagi o'zbek milliy uyg'onish harakatining eng yirik namoyandalaridan biri sifatida xalqimizning ma'naviy va madaniy taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan ijodkordir. Uning 1917–1937-yillardagi faoliyati o'zbek adabiyoti, matbuoti, dramaturgiyasi va tarjimachiligi rivojida muhim o'rin tutadi. Cho'lpon o'z asarlari orqali xalqni ma'rifatga, milliy o'zlikni anglashga, ozodlik va taraqqiyot sari intilishga da'vat etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Cho'lpon. Asarlar. 4 jildlik. – Toshkent: Akademnashr, 2016.
2. Cho'lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2019.
3. Karimov N. Cho'lpon. Hayoti va ijodi. – Toshkent: Fan, 1991.
4. Karimov N. Cho'lpon. – Toshkent: Sharq, 2003.
5. Karimov N. Qatag'on qurbonlari xotirasi. – Toshkent: Sharq, 2001.
6. Sharafiddinov O. Cho'lponni anglash. – Toshkent: Ma'naviyat, 1994.
7. Qosimov B. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004.
8. Normatov U. Ijod sehri. – Toshkent: Sharq, 2007.
9. G'afurov I. Cho'lponning ijod olami. – Toshkent: Sharq, 2003.
10. Jalolov A. O'zbek adabiyoti tarixi. XX asr boshlari. – Toshkent: O'qituvchi, 2006.

UO'K 39(=512.1)

**O'RTA OSIYO YAHUDIYLARINING ETNOMADANIY TARAQQIYOTI
(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI XX ASR BOSHLARI)**

O.O.Gadayev, dots., Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'rta Osiyo yahudiylarining kelib chiqishi, migratsion jarayonlari, ijtimoiy-huquqiy holati hamda etnomadaniy taraqqiyoti tarixiy manbalar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, ularning til, folklor, diniy marosimlar, kundalik turmush tarzi, xo'jalik faoliyati va sovet davridagi madaniy transformatsiyalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo yahudiylari, Buxoro yahudiylari, diaspora, etnomadaniyat, migratsiya, folklor, diniy marosimlar, Turkiston, sovet davri.

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников анализируются происхождение, миграционные процессы, социально-правовое положение и этнокультурное развитие евреев Центральной Азии. Также освещаются их язык, фольклор, религиозные обряды, повседневный быт, хозяйственная деятельность и культурные трансформации в советский период.

Ключевые слова: евреи Центральной Азии, бухарские евреи, диаспора, этнокультура, миграция, фольклор, религиозные обряды, Туркестан, советский период.

Abstract. This article, based on historical sources, analyzes the origins, migration processes, socio-legal status, and ethnocultural development of the Jews of Central Asia. It also examines their language, folklore, religious rituals, everyday life, economic activities, and cultural transformations during the Soviet period.

Key words: Jews of Central Asia, Bukharan Jews, diaspora, ethnoculture, migration, folklore, religious rituals, Turkestan, Soviet period.

Kirish. O'rta Osiyo qadimdan turli xalqlar, madaniyatlar va diniy jamoalar kesishgan hudud hisoblangan. Ushbu mintaqada shakllangan etnik guruhlar orasida yahudiy jamoalari ham muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, Buxoro yahudiylari nomi bilan mashhur bo'lgan O'rta Osiyo yahudiylari asrlar davomida mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida faol ishtirok etganlar. Mazkur maqolaning maqsadi O'rta Osiyo yahudiylarining tarixiy shakllanishi, etnomadaniy taraqqiyoti hamda ularning mahalliy xalqlar bilan o'zaro madaniy aloqalarini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iboratdir. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va etnografik usullardan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'rta Osiyoda, xususan O'zbekiston hududida sefard yahudiylari qadim zamonlardan beri yashab kelgan. Tarixiy manbalarda ular "yahud", "isroil", "o'rtaosiyolik", "buxorolik", "mahalliy" hamda "tuzem yahudiylari" nomlari bilan tilga olingan.

Yahudiylarning O'rta Osiyoda paydo bo'lishi qadimgi Yaqin Sharqdagi siyosiy voqealar bilan bog'liqdir. Miloddan avvalgi II ming yillikda Falastinda Isroil va Yahudiya podsholiklari mavjud bo'lgan. Miloddan avvalgi 722-yilda Ossuriya podshosi Sargon II Isroil podsholigini bosib olib, aholisini Shimoliy Mesopotamiyaga ko'chirgan. Keyinchalik ular boshqa xalqlar orasiga singib ketgan[1].

Bobil podshosi Navuxodonosor II miloddan avvalgi 586-yilda Yahudiyani bosib olib, yahudiylarni Bobilga ko'chirgan[2]. Oradan 47 yil o'tib, fors podshosi Kir II Ahmoniy Bobilni zabt

etdi va Yahudiya Fors imperiyasi tarkibiga kirdi. Keyinchalik bu hudud Aleksandr Makedonskiy, Ptolemeylar, Salavkiylar va rimliklar hukmronligi ostida bo'ldi.

Milodiy 66-73-yillardagi yahudiylarning Rimga qarshi qo'zg'oloni mag'lubiyat bilan yakunlandi[3]. Natijada ko'plab yahudiylar qullikka sotildi, ayrimlari esa Misr rudniklaridagi og'ir mehnatga yuborildi[4].

Milodiy 132-135-yillarda Bar-Koxba boshchiligidagi yahudiylar qo'zg'oloni ham mag'lubiyat bilan yakunlandi. Rimliklar Yahudiya aholisini ommaviy qirg'in qilib, mamlakatni vayronaga aylantirdilar[5]. Qo'zg'olon qatnashchilarining katta qismi Osiyo, Gretsiya, Iroq, Arabiston va Armanistonga ko'chib ketdi. Shu tariqa yahudiylarning keng diaspora jarayoni yuz berdi.

Yahudiylarning Eron va qo'shni hududlardan O'rta Osiyoga ko'chishi eramizdan avval ham boshlangan[6].

Natijalar va muhokama.

O'rta Osiyo xonliklarida yahudiylarning ijtimoiy-huquqiy holati. L.V. Oshanin fikricha, antropologik jihatdan O'rta Osiyo yahudiylari qadimgi ikki daryo oralig'i aholisi bilan bog'liq bo'lib, ayrim tashqi belgilariga ko'ra tojik va o'zbeklardan farqlangan hamda ularda old osiyolik xususiyatlar yaqqol namoyon bo'lgan[10].

O'rta Osiyo xonliklarida yashagan yahudiylar, nasroniylar va boshqa chet ellik guruhlar qonuniy jihatdan kamsitilgan hamda alohida mahallalarda yashashga majbur etilgan. N.V. Xanikov ma'lumotiga ko'ra, XIX asrning birinchi yarmigacha ayrim shaharlarda yahudiylar uchun shahar chekkalaridagi xaroba hududlar ajratilgan[11].

Ko'p asrlar davomida O'rta Osiyo xonliklarida yahudiylarga nisbatan kamsituvchi qoidalar kuchayib bordi. Buxoro amirligida ularning huquqlarini cheklovchi 21 ta qoida amal qilgan. N.V. Xanikov ma'lumotiga ko'ra, yahudiylarga belbog'siz chopon kiyish, ot va hatto eshakka minish taqiqlangan edi[12].

Yahudiylar siyosiy va mulkiy huquqlardan mahrum etilib, yer sotib olish, mahalladan tashqarida uy qurish hamda dehqonchilik bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lmaganlar; asosan hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar[13].

Bundan tashqari, voyaga yetgan barcha yahudiylar "jizya" solig'ini to'lashga majbur bo'lgan. Soliqni vaqtida to'lay olmaganlar qattiq jazolangan. E.K. Meyendorf ma'lumotiga ko'ra, ular qamchilangan, ayrim hollarda esa og'ir qiynoqlarga duchor etilgan[14]. Yahudiylarning mol-mulki musodara qilinib, oilalari boshpanasiz qoldirilgan.

1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgach ham chor ma'muriyati yahudiylarga nisbatan cheklov siyosatini davom ettirdi. 1897-yilgi Senat qaroriga ko'ra, faqat Turkiston Rossiya tomonidan bosib olinmasidan oldin kelganligini isbotlay olgan "mahalliy yahudiylar"gina rasman tan olingan. 1901-yildan boshlab esa ularga faqat Osh, Kattaqo'rg'on va Petro-Aleksandrovskda yashashga ruxsat berildi; keyinchalik Samarqand, Qo'qon va Marg'ilon ham ushbu shaharlarga qo'shildi [15].

Til, folklor va madaniy an'analar. Ko'p asrlik qo'shnichilik natijasida O'rta Osiyo yahudiylarining tili tojik tiliga yaqinlashgan bo'lsa-da, unda qadimgi ibroniy, eron, o'zbek, afg'on va rus tillariga oid unsurlar saqlanib qolgan. Yozuvda qadimgi yahudiy alifbosidan foydalanilgan.

Ularning folklorida rivoyat, ertak, afsona, maqol va diniy hikoyalar muhim o'rin tutgan. Ertaklar odatda qish oqshomlarida yoki bayram kunlari aytilib, insonparvarlik, poklik, mehnatsevarlik va ezgulik g'oyalarini targ'ib qilgan. Buxoro yahudiylari ertaklari uslub jihatidan O'rta Osiyo xalqlari folkloriga yaqin bo'lib, arab ertaklari va "Ming bir kecha" syujetlari bilan hamohang rivojlangan.

O'rta Osiyo yahudiylari adabiyoti asosan diniy mazmundagi asarlardan iborat bo'lsa-da, u Sharq xalqlari adabiyoti bilan uzviy aloqada rivojlangan. Shoxin Sheroziy, Hazin Buxoriy, Rahim Samarqandiy kabi ijodkorlar mashhur bo'lgan. "Haft barodar" dostoni esa xalq orasida keng tarqalgan[16].

O'rta Osiyo yahudiylarida musiqa madaniyati, ayniqsa vokal san'ati rivojlangan bo'lib, qo'shiq va kuylarning asosiy qismi o'zbek hamda tojik xalqlari madaniyati bilan chambarchas bog'liq edi. Shashmaqom tanbur, dutor, g'ijjak va doira jo'rligida ijro etilgan[16].

Kundalik turmush va xo'jalik faoliyati. O'rta Osiyo yahudiylarining kundalik hayoti diniy qoidalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Taomlar sutli va go'shtli turlarga ajratilib, ayrim mahsulotlarni iste'mol qilish taqiqlangan.

Bolalarning aksariyati "heder" diniy maktablarida tahsil olgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida savdo-sanoat taraqqiyoti ta'sirida dunyoviy ta'limga ehtiyoj ortib, rus-tubjoy yahudiy maktablari ochila boshlandi[19].

Uy-joylar o'zbek va tojiklarning an'anaviy uylariga o'xshash bo'lib, loy va xom g'ishtdan qurilgan. Rossiya hukmronligidan keyin boy oilalar turmushida samovar, kerosin lampasi va boshqa Yevropa buyumlari keng tarqaldi.

Kiyim-kechaklarda ham o'ziga xoslik saqlangan. Erkaklar qorako'l telpak, "kurta", "yaktak" va chapon kiygan bo'lsa, ayollar ipak ko'ylak, ro'mol va bezakli oyoq kiyimlardan foydalanganlar[19].

O'rta Osiyo yahudiylari iqtisodiyotida bo'yoqchilik, to'quvchilik, tikuvchilik, zargarlik, qurilish va savdo muhim o'rin tutgan.

Sunnat, balog'at va to'y marosimlari muhim diniy-ijtimoiy an'analar hisoblangan. To'ylar bir necha kun davom etib, "xina qo'yish", "ketuba" tuzish va "xupo" ostida nikoh o'qish kabi marosimlar bilan o'tgan[19].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, O'rta Osiyo yahudiylari ko'p asrlik migratsion jarayonlar, siyosiy o'zgarishlar va mahalliy xalqlar bilan madaniy integratsiya natijasida shakllangan noyob etnomadaniy diaspora hisoblanadi. Ularning tili, folklori, diniy marosimlari, musiqa va kundalik turmush madaniyati O'rta Osiyo xalqlari bilan uzviy aloqada rivojlangan. Shu bilan birga, yahudiy jamoalari o'z diniy va milliy an'alarini ham saqlab qolishga muvaffaq bo'lganlar.

Sovet davrida esa O'rta Osiyo yahudiylarining siyosiy-huquqiy mavqei va madaniy hayotida sezilarli o'zgarishlar yuz berib, ularning ta'lim, matbuot, adabiyot va san'at sohalaridagi faoliyati yanada kengaydi. Mazkur tadqiqot O'rta Osiyo yahudiylarining tarixiy va etnomadaniy taraqqiyotini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Садаев Д. Ч. История древней Ассирии. – М.: Наука, 1979. – С. 102.
2. Рот С. История евреев с древнейших времен по шестидневную войну // Вестник еврейской культуры. – 1989. – № 3. – С. 49.
3. Флавий Иосиф. Иудейская война. – СПб., 1894. – С. 484.
4. Лифшиц Г. М. Классовая борьба в Иудее и восстания против Рима. – Минск, 1957. – С. 292.
5. Грец Г. История евреев от древнейших времен до настоящего. – Одесса, 1907. – Т. 5. – С. 109-123.
6. Советский Союз. Общий обзор / Под ред. акад. С. В. Калесника. – М., 1972. – С. 420; Наливкин В. П. Ислам и закон Моисея // Справочная книжка Самаркандской области. – Вып. 6. – Самарканд, 1898. – С. 71.
7. Солодухов Л. А. Движение маздака и восстание еврейского населения Ирана в первой половине VI в. н.э. // ВИ. – М., 1940. – № 3-4. – С. 145.
8. Велиханов Н. И. О торговых путях купцов-русов и купцов-евреев ар-Рази по сочинению Ибн-Хордадбега "Книга путей и владений" // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья.
9. Плетнева С. А. Хазары. – М.: Наука, 1986. – С. 72.
10. Ошанин Л. В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов // Труды САГУ. Новая серия. – Вып. 46. – Исторические науки. – Кн. 16. – Ереван, 1957. – С. 115.
11. Ханьков Н. В. Городское управление в Средней Азии // Журнал Министерства иностранных дел. – 1844. – Кн. 5. – С. 346.
12. Ханьков Н. В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С. 72.
13. История Узбекской ССР. – Т. 1. – Ташкент: Фан, 1968. – С. 95.
14. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М., 1975. – С. 96.
15. Левинский И. К истории евреев в Средней Азии // Еврейская старина. – Т. 12. – Л., 1928. – С. 323.
16. Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 2. – Иерусалим, 1982. – С. 451.
17. Олимова К., Ахмедов М. Ўзбекистон халқ созандалари. – Тошкент, 1959. – 41-бет.
18. Калонтаров И. И. Среднеазиатские евреи // Народы Средней Азии и Казахстана. Этнографические очерки. – Т. 1. – М., 1963. – С. 614;
19. Сухарева О. А. Квартальная община дофеодалного города Бухары. – М.: Наука, 1976. – С. 77.
20. ЦГА УзССР. Ф. Р-86. Оп. 1. Д. 2788. Лл. 67-68, 68-об.

1911–1912-YILLARDA BUXORO AMIRLIGIDA IJTIMOY-SIYOSIY ISLOHOTLAR VA KONSERVATIV QARSHILIK**M.Hamrayev, PhD, Sharq universiteti, v.b. dots., doktorant, Navoiy davlat universiteti, Navoiy**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro amiri Said Olimxon hukmronligining dastlabki yillarida (1911–1912) amalga oshirilgan ijtimoiy-siyosiy islohotlar va ularning natijalari tahlil qilinadi. Unda davlat boshqaruvi, soliq tizimi, sud ishlari, maorif va sog'liqni saqlash sohalaridagi o'zgarishlar, shuningdek, savdogarlar va jadid ziyolilar tomonidan ilgari surilgan modernizatsiya g'oyalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Said Olimxon, Buxoro amirligi, islohotlar, modernizatsiya, jadidchilik, konservativ qarshilik, ruhoniylar, davlat boshqaruvi, maorif, Rossiya protektorati.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-политические реформы, предпринятые в первые годы правления эмира Саида Алимхана (1911–1912 гг.), а также их результаты. Анализируются преобразования в сфере государственного управления, налоговой системы, судопроизводства, образования и здравоохранения, а также идеи модернизации, выдвинутые бухарскими купцами и джадидской интеллигенцией. В исследовании обосновывается, что сопротивление консервативного духовенства и традиционной политической элиты стало одним из главных факторов, ограничивших реализацию реформ.

Ключевые слова: Сеид Алимхан, Бухарский эмират, реформы, модернизация, джадидизм, консервативное сопротивление, духовенство, государственное управление, образование, российский протекторат.

Abstract. This article examines the socio-political reforms initiated during the early years of Emir Said Alim Khan's reign (1911–1912) and evaluates their outcomes. It analyzes the changes proposed in the fields of state administration, taxation, judicial affairs, education, and public health, as well as the modernization ideas advanced by merchants and Jadid intellectuals. The study argues that the resistance of conservative religious circles and the traditional political elite was a major factor behind the limited success of these reforms.

Key words: Sayyid Alim Khan, Emirate of Bukhara, reforms, modernization, Jadidism, conservative resistance, religious elite, state administration, education, Russian protectorate.

Kirish. XX asr boshlarida Buxoro amirligi murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bosqichiga kirdi. Bir tomondan, Rossiya imperiyasi protektorati sharoitida amirlikning siyosiy va iqtisodiy hayotida muayyan o'zgarishlar yuz berayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, an'anaviy boshqaruv tizimi va konservativ ijtimoiy kuchlar mavjud tartiblarni saqlab qolishga intilar edi. Amir Abdulahadxonning vafotidan so'ng 1910-yilda hokimiyat tepasiga kelgan Said Olimxon davlat boshqaruvi, maorif, sud ishlari va ijtimoiy hayotning ba'zi sohalarida islohotlar amalga oshirishga urindi. Biroq mazkur islohotlar qisqa vaqt ichida konservativ ruhoniylar, saroy amaldorlari va an'anaviy siyosiy elita qarshiligiga duch kelib, kutilgan natijalarni bermadi.

Buxoro amirligining XX asr boshlaridagi siyosiy hayoti masalalari S. Ayniy, Mirzo Abdulazim Somiy, Mirzo Salimbek kabi mahalliy mualliflar hamda S. Becker, A. Morrison va boshqa xorijiy tadqiqotchilar asarlarida qisman yoritilgan. Maqolaning manbaviy asosini Rossiya imperiyasi davriy matbuoti materiallari, xususan, *Pravitelstvennyy vestnik*, *Turkestanskiye vedomosti* va boshqa nashrlarda e'lon qilingan xabarlar, shuningdek, Rossiya harbiy-ma'muriy idoralari hujjatlari hamda mahalliy tarixiy manbalar tashkil etadi.

Asosiy qism. 1910-yil dekabr oyida amir Abdulahadxon vafot etishi bilan valiahd Said Olimxon taxtga chiqdi. Mang'itlar sulolasida shakllangan vorisiylik an'analari Said Olimxonning hokimiyatga nisbatan siyosiy legitimligini mustahkamlagan [1].

Olimxonning taxtga chiqish davrida davlat boshqaruv apparatida mansabdor amaldorlar suiiste'molli oshgan edi. Shuningdek, soliq tizimidagi kamchiliklar, ta'lim va sog'liqni saqlash

sohalarining qoloqligi islohotlarni zarur qilib qo'ygan edi. Rossiyada harbiy ta'lim olgan Said Olimxon amirlik boshqaruvini qisman takomillashtirishga intildi.

1911-yil yanvar oyida e'lon qilingan farmonlarda aholining ijtimoiy ahvolini yaxshilashga qaratilgan muhim choralar nazarda tutilgan edi. Ba'zi soliqlar kamaytirildi, sud yig'implari tartibga solindi va mahkumlarning bir qismi afv etildi. Amaldorlarga xizmat vazifasini bajarish vaqtida pora va sovg'alar olish taqiqlandi.

Amir Olimxon davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirishga ham e'tibor qaratdi. Manbalarda aholining murojaatlarini bevosita amirga yetkazish maqsadida "adolat sandig'i" tashkil etish rejalashtirilgani qayd etiladi [2][6]. Shuningdek, aholining arizalari ma'lum kunlarda shaxsan amir tomonidan qabul qilinishi amaliyoti joriy etildi. Bu esa mahalliy mansabdorlar faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirishga qaratilgan urinishlardan biri edi.

1911-yil boshlarida Buxoroning yirik savdogarlari K. Azizov va J. Arabov amirga iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar dasturini taqdim etdilar. Unda bir qancha loyihalar aks etgan edi. Jumladan, savdo birjasini tashkil etish, yangi ko'priklar qurish, suv taqsimotini yaxshilash, bozor o'lchovlarini nazorat qilish hamda dabdabali marosimlarni cheklash kabi takliflar ilgari surilgan [3]. Olimxon hukmronligining dastlabki bosqichida boshlang'ich ta'limni rivojlantirish va maktablar faoliyatini takomillashtirish masalalari ham ko'tarildi [4]. Mazkur tashabbuslar jadidlarning modernizatsiya g'oyalari bilan uyg'unlashgan edi. Biroq islohotlarning ayrimlari amirlikdagi an'anaviy siyosiy kuchlar manfaatlariga mos kelmadi. Said Olimxon islohotlarining muhim yo'nalishlaridan biri maorif sohasi bilan bog'liq edi. Maorif sohasida maktablar faoliyati ustidan nazorat kuchaytirildi, ayrim o'quv muassasalariga davlat mablag'lari ajratildi.

1911-yilda chiqarilgan farmonlarga ko'ra, madrasalarda ta'lim mazmunini takomillashtirish, turli ikkinchi darajali hoshiyalar o'rniga tafsir va hadis ilmlarini chuqurroq o'qitish belgilandi [5]. Bundan tashqari, maktablarni tartibga solish, ularga malakali muallimlar tayinlash va vaqf mablag'laridan ta'lim ehtiyojlari uchun foydalanish masalalari kun tartibiga qo'yildi. Tarjimon gazetasi sahifalarida e'lon qilingan xabarlarida Buxoroda eng avvalo maktablarni isloh qilish zarurligi alohida ta'kidlangan. Ismoil Gaspirinskiy va jadid ziyolilari ham yangi amirning maorif sohasidagi tashabbuslarini qo'llab-quvvatlab, mamlakat taraqqiyotini ta'lim tizimini yangilash bilan bog'lagan edilar [6]. 1912-yilda Buxoroda fors tilidagi "Buxoroi Sharif" va turkiy tildagi "Turon" gazetalarning nashr etilishi ham mamlakatdagi nisbatan erkin ma'rifiy muhitning shakllanganidan dalolat beradi [7]. Garchi bu nashrlar uzoq faoliyat yuritmagan bo'lsa-da, ular Buxoro ijtimoiy fikrining rivojlanishida muhim o'rin tutdi. Amir Olimxon aholining ijtimoiy turmushiga ta'sir ko'rsatadigan qator tadbirlarni ham amalga oshirdi. Jumladan, dabdabali to'y va marosimlarni cheklash haqida farmon chiqarildi. Bu tashabbus jamiyatdagi ortiqcha xarajatlarni kamaytirish va aholining iqtisodiy ahvolini yaxshilashga qaratilgan edi. Shuningdek, aholiga foizsiz qarz berish, ayrim nikoh va mahr to'lovlarini tartibga solish bo'yicha ham choralar ko'rilgan [8].

1913-yilda o'tkazilgan tekshiruvlar Buxoro aholisining katta qismi bezgak va boshqa yuqumli kasalliklarga chalinganini ko'rsatgan edi. Olimxon qo'llagan sog'liqni saqlash sohasidagi tadbirlar esa ijtimoiy, balki siyosiy jihatdan ham ahamiyatlidir [9]. 1911–1912-yillarda islohotlar faqat ma'muriy va maorif sohalarini bilan cheklanib qolmadi. Zarafshon daryosi ustida yangi ko'priklar qurish loyihasi ishlab chiqildi [10], Buxoroni elektrlashtirish bo'yicha musulmon shirkatini tashkil etish masalasi ko'tarildi [11]. Bu tashabbuslar mamlakat iqtisodiy infratuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan edi.

Biroq islohotlarning kengayib borishi konservativ kuchlarning qarshiligini ham kuchaytirdi. Ruhoniylar va saroy amaldorlarining bir qismi maorif tizimidagi yangiliklar, davlat boshqaruvidagi nazoratning kuchayishi hamda iqtisodiy o'zgarishlarni an'anaviy tartibot uchun xavf deb hisobladilar. Natijada 1911-yilning ikkinchi yarmidan boshlab islohotlar sur'ati sekinlashdi. Ba'zi tashabbuslar davom ettirilgan bo'lsa-da, davlat va jamiyatni yangilashga qaratilgan keng ko'lamli dastur to'liq amalga oshmadi. Shunga qaramay, Said Olimxon hukmronligining dastlabki yillaridagi bu urinishlar Buxoro amirligida modernizatsiya g'oyalarining amaliy ifodasi sifatida tarixda muhim o'rin egalladi.

Tahlil va muhokama. Olimxon hukmronligining dastlabki yillarida Buxoro amirligida amalga oshirilgan islohotlar ko'lamini va mazmuni jihatidan avvalgi hukmdorlar davridagi ayrim

o'zgarishlardan farq qilardi. Modernizatsiya jarayonlari ma'muriy boshqaruvni takomillashtirishga xizmat qildi, maorif, sog'liqni saqlash va ijtimoiy hayotning boshqa sohalarini ham qamrab oldi. Bu yangilanishlar Buxoro amirligida XX asr boshlarida yuzaga kelgan modernizatsiya jarayonlarining asosiy ko'rinishlaridan biri edi.

Tarixshunoslikda Said Olimxon islohotlarining mohiyati masalasida turli qarashlar mavjud. Sovet davri adabiyotlarida bu islohotlar ko'pincha Rossiya imperiyasi bosimi ostida amalga oshirilgan va amirning samimiy islohotchilik niyatlari bilan bog'liq bo'lmagan harakatlar sifatida talqin qilingan. Biroq manbalar tahlili bunday yondashuvning biryoqlama ekanligini ko'rsatadi. Darhaqiqat, Turkiston general-gubernatorligi va Rossiya siyosiy agentligi Buxoroda ayrim islohotlar o'tkazilishidan manfaatdor bo'lgan [12]. Biroq amirning dastlabki farmonlarida aholining turmush darajasini yaxshilash, maorifni rivojlantirish, amaldorlar faoliyatini nazorat qilish va ijtimoiy adolatni ta'minlashga qaratilgan qator tashabbuslarning mavjudligi bu siyosat faqat tashqi bosim mahsuli bo'lmaganligini ko'rsatadi.

Ayniqsa, Tarjimon gazetasi sahifalarida e'lon qilingan xabarlar yangi amirning faoliyati jadid ziyolilari tomonidan katta umid bilan kutib olingan. Ismoil Gaspirinskiy, Fitrat va boshqa ma'rifatparvarlar Said Olimxonni mamlakatni yangilashga qodir hukmdor sifatida ko'rgan edilar. Biroq islohotlarning muvaffaqiyatsizligi amirlikdagi siyosiy kuchlar nisbatini hisobga olmasdan turib tushuntirilishi mumkin emas. Buxoro davlat boshqaruvida amir hokimiyati rasman cheklanmagan bo'lsa-da, amalda u yirik ruhoniylar, qozikalon, qo'shbegi va boshqa nufuzli amaldorlarning manfaatlari bilan hisoblashishga majbur edi. Buxoro diniy elitasi bilan yaxshi tanish bo'lgan Gaspirinskiy ularni ochiqchasiga ko'zi ko'r johil ulamo deb ayblagan edi. Ulamolar yomg'irdan keyin loyga botgan ko'chalarga tosh to'shalishini isrofgarchilik deya hisoblagan, eski maktablarni bir nizomga qo'yilishiga qarshi fasod chiqargan edilar [13].

Xulosa. 1911–1912-yillarda Buxoro amirligida Said Olimxon tomonidan boshlangan islohotlar mamlakat tarixidagi muhim modernizatsion urinish bo'ldi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mazkur islohotlar nafaqat Rossiya imperiyasi ma'muriyatining tavsiyalari, balki amirlikda yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni bartaraf etish zarurati bilan ham bog'liq edi. Said Olimxon hukmronligining dastlabki yillaridagi islohotlar Buxoro amirligi tarixida an'anaviy boshqaruv tizimi bilan modernizatsiya talablari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni yaqqol aks ettirgan davr sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mahmudova, G. (2025). Mang'it amirlarining taxtga vorisiylik huquqi. «*ACTA NUUZ*», 1(1.3), 13-15.
2. Ergashev B.X. Iz istorii obshchestvenno-politicheskoy zhizni Buxary nachala XX veka // *Obshchestvennye nauki v Uzbekistane*. – Tashkent, 1992. – № 2. – S. 49–51.
3. РГВИА, ф.400, оп.1, д.3926, л.87-87а.
4. Янги амирнинг джулуси. *Терджиман*. 1911. №3;
5. Milliy maishat // *Vaqt*. – 1911. – 4 mart. – № 10.
6. Мулла Абдулмомин. Бухарадан мактуб. *Терджиман*. 1911. №4.
7. Khalid A. Society and Politics in Bukhara, 1868–1920 // *Central Asian Survey*. – 2000. – Vol. 19. – No. 3–4. – P. 379.
8. Milliy maishat // *Tarjimon*. – 1911. – 11 mart. – № 11.
9. Ахмедов Р, Наимов Н. *Бухоро тиббиёти тарихи*. - Бухоро, 2009. -Б. 53.
10. «Дохилия хабарлари» // *Таржimon*. – 1912. – 28 сентябрь. – № 40.
11. «Миллий матбуот» // *Таржimon*. – 1912. – 10 октябрь. – № 3.
12. Абдирашидов З.Ш. Во имя просвещения... Исмаил Гаспринский и Туркестанская дворцовая элита. *Minbar. Islamic Studies*. 2022;15(3):549-575.
13. Бухараи шариф. *Терджиман*. 1911. №37.
14. Hamrayev, M. (2025). Amir Said Olimxonning Millatlar Ligasiga qilgan murojaatnomasi hamda “Buxoro xalqining hasrati tarixi” xotiralari to'g'risida. «*ACTA NUUZ*», 1(1.8), 43-45.

QO'QON XONLIGINING TUGATILISHI TARIXI

X.Haydaraliyev, Muso-zoda, talaba, Qo'qon davlat universiteti, Qo'qon

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qo'qon xonligining tugatilishiga olib kelgan ijtimoiy, siyosiy va harbiy omillar tahlil qilinadi. Shuningdek, Rossiya imperiyasining Turkistondagi bosqinchilik siyosati, ichki siyosiy nizolar hamda xonlik boshqaruvidagi tanazzul jarayonlari yoritiladi. Qo'qon xonligining tugatilishi natijasida mintaqaning siyosiy va ijtimoiy hayotida yuz bergan o'zgarishlar ilmiy asosda bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Qo'qon xonligi, Rossiya imperiyasi, Turkiston, bosqinchilik siyosati, xonlik boshqaruvi, siyosiy inqiroz, harbiy yurishlar, mustamlakachilik.

Аннотация. В данной статье анализируются политические, социальные и военные факторы, приведшие к ликвидации Кокандского ханства. Освещаются колониальная политика Российской империи в Туркестане, внутренние политические конфликты и процессы ослабления ханской власти. Также на научной основе раскрываются изменения, произошедшие в политической и общественной жизни региона после упразднения Кокандского ханства.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Российская империя, Туркестан, колониальная политика, ханская власть, политический кризис, военные походы, колониализм.

Abstract. This article analyzes the political, social, and military factors that led to the abolition of the Kokand Khanate. It also examines the colonial policy of the Russian Empire in Turkestan, internal political conflicts, and the weakening of the khanate's administration. Furthermore, the article scientifically explains the political and social changes that occurred in the region after the dissolution of the Kokand Khanate.

Key words: Kokand Khanate, Russian Empire, Turkestan, colonial policy, khanate administration, political crisis, military campaigns, colonialism.

XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda juda muhim va ahamiyatli siyosiy o'zgarishlar ro'y berdi, bu mintaqaning umumiy siyosiy manzarasini tubdan o'zgartirdi. Aynan shu davrda Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyo mintaqasiga faol, qat'iyat bilan va keng ko'lamda kirib bora boshladi, harbiy yurishlar va siyosiy bosim orqali o'z ta'sirini kuchaytirdi. Bu jarayon mahalliy davlatlarning siyosiy mustaqilligiga, ularning ichki va tashqi siyosatiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatdi va ko'plab mustaqil rejimlarning mavjudligiga jiddiy tahdid soldi. Ushbu mustaqil davlatlardan biri, ya'ni o'sha davrning muhim siyosiy tuzilmalaridan biri XVIII asr boshlarida Farg'ona vodiysida paydo bo'lgan va uzoq vaqt davomida o'z mavqeini saqlab qolgan Qo'qon xonligi edi[2].

Qo'qon xonligi o'zining gullagan davrida, ya'ni eng qudratli va rivojlangan davrlarida Markaziy Osiyoning eng muhim siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biri sifatida tanilgan va katta ahamiyat kasb etgan edi. Xonlikning hududida qishloq xo'jaligi sohasi, xususan, dehqonchilik va sug'orish tizimi yuqori darajada rivojlangan, shuningdek, turli hunarmandchilik turlari, masalan, ipakchilik, kulolchilik, temirchilik va boshqa ko'plab kasb-hunarlar gullab-yashnagan, savdo-sotiq ham juda faol olib borilgan edi. Biroq XIX asrga kelib, ya'ni o'sha asrning o'rtalaridan boshlab xonlik ichidagi siyosiy nizolar, ichki mojarolar, hokimiyat uchun kurashlar va boshqa salbiy omillar kuchayib bordi, shu bilan birga tashqi bosimlar, xususan, Rossiya imperiyasining harbiy va siyosiy harakatlari ham tobora ortib bordi. Bularning barchasi natijasida Qo'qon xonligining ichki va tashqi quvvati asta-sekin zaiflashib, quvvatsizlanib bordi va bu holat uning mustaqilligini saqlab qolish imkoniyatlarini keskin cheklab qo'ydi. Mazkur maqolada, ya'ni ushbu yozilayotgan ilmiy ishda Qo'qon xonligining tugatilishiga, ya'ni uning mavjudligi barham topishiga olib kelgan asosiy va hal qiluvchi siyosiy omillar, shuningdek, harbiy omillar batafsil va chuqur tahlil qilinadi, bu omillarning o'zaro ta'siri va oqibatlari ko'rib chiqiladi.

Rossiya qo'shinlari Markaziy Osiyo xonliklariga bosqinchilik yurishlarining avvalida Qozog'iston hududlari orqali janubiy yo'nalishda siljib, asta-sekin Turkiston o'lkasiga yaqinlashdi va bu hududdagi muhim shaharlarni birin-ketin egallay boshladi. Ayniqsa, 1865-yilda Toshkent

shahrining Rossiya qo'shinlari tomonidan bosib olinishi butun mintaqadagi siyosiy vaziyatni keskin va tubdan o'zgartirib yubordi, chunki Toshkent o'sha paytda savdo va siyosiy jihatdan juda muhim markaz hisoblanardi. Bu voqea mahalliy davlatlar uchun katta xavf-xatar belgisi bo'lib xizmat qildi[4].

Qo'qon xonligi ichkarisida ham shu davrda siyosiy barqarorlik tobora zaiflashib, ichki tinchlik va tartib buzila boshladi. Xonlikda taxt uchun doimiy kurashlar, ya'ni hukmdorlik uchun raqobat va nizolar kuchayib bordi, mahalliy amaldorlar va zodagonlar o'rtasidagi ichki mojarolar va kelishmovchiliklar yanada chuqurlashdi. Shu bilan birga xalq noroziligi ham ortib bordi, chunki soliqlarning og'irligi, adolatsizlik va boshqaruvdagi zaifliklar xalqning hayotini qiyinlashtirgan edi. Bularning barchasi natijasida davlat boshqaruv tizimi yanada zaiflashdi, markaziy hokimiyatning obro'si pasaydi va xonlikning ichki quvvati sezilarli darajada kamayib ketdi[1].

1875-yilda Qo'qon xonligi hududida juda katta va keng ko'lamli qo'zg'olon boshlandi. Bu qo'zg'olon xalqning noroziligining cho'qqisi bo'lib, butun xonlik bo'ylab tarqaldi va siyosiy vaziyatni yanada keskinlashtirdi, ichki beqarorlikni avj oldirdi. Qo'zg'olon natijasida xonlikdagi vaziyat butunlay murakkablashdi va bu holatdan foydalangan Rossiya imperiyasi o'z qo'shinlarini xonlik hududiga kiritishga qaror qildi. Harbiy harakatlar tez va qat'iy olib borildi, Rossiya qo'shinlari xonlikning asosiy shaharlari va muhim nuqtalarini bosib oldi. Natijada Qo'qon xonligi Rossiya qo'shinlari tomonidan to'liq egallab olindi va mustaqil mavjudligi xavf ostida qoldi.

1876-yilda Rossiya imperatori Aleksandr II ning maxsus farmoni bilan Qo'qon xonligi rasman tugatildi va uning davlat sifatidagi mavjudligiga barham berildi. Xonlikning butun hududi Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shib olindi va shu yerda yangi ma'muriy birlik sifatida Farg'ona viloyati tashkil etildi. Shu tariqa, uzoq yillar davomida Farg'ona vodiysining siyosiy va iqtisodiy markazi bo'lib kelgan Qo'qon xonligi mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lishdan butunlay to'xtadi va o'z tarixiy yo'lini yakunladi[3].

Qo'qon xonligining tugatilishi Markaziy Osiyo tarixida juda muhim va ta'sirli siyosiy voqea sifatida qayd etiladi. Bu hodisa nafaqat bir davlatning yo'q bo'lib ketishi, balki butun mintaqaning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish yo'nalishini tubdan o'zgartirib yuborgan jarayon bo'ldi. Xonlikning rasman tugatilishiga bir qancha ichki va tashqi omillar birgalikda sababchi bo'ldi. Bu omillar qatoriga, avvalo, xonlik ichidagi siyosiy nizolar va beqarorlik, taxt uchun doimiy kurashlar, mahalliy hokimlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar kiradi. Shuningdek, iqtisodiy qiyinchiliklar, ya'ni soliqlarning og'irligi, savdo va qishloq xo'jaligidagi muammolar, xalqning noroziligi ham xonlikni zaiflashtirgan muhim omillar edi. Albatta, eng hal qiluvchi rolni Rossiya imperiyasining kuchli harbiy bosimi va mintaqaga qaratilgan tajovuzkor siyosati o'ynadi, bu bosim xonlikning mustaqilligini saqlab qolish imkoniyatlarini butunlay yo'q qildi[6].

1876-yilda Qo'qon xonligi rasman tugatilgach, uning butun hududi Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shib olindi va shu yerda yangi ma'muriy birlik sifatida Farg'ona viloyati tashkil etildi. Bu jarayon nafaqat Qo'qon xonligining mavjudligiga barham berdi, balki Markaziy Osiyoda mustamlakachilik davrining boshlanishi va chuqurlashishiga ham asosiy sababchi bo'ldi. Rossiya imperiyasining mintaqaga to'liq nazorat o'rnatishi bilan birga, mahalliy davlatlarning mustaqil mavjudligi tugadi va yangi siyosiy tartib o'rnatildi. Natijada, Farg'ona vodiysi va butun Markaziy Osiyo mintaqasining keyingi tarixiy rivoji, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlari, madaniy va ma'muriy tuzilmalari Rossiya mustamlakachilik siyosati ta'sirida shakllandi. Shu sababli, Qo'qon xonligining tugatilishi nafaqat o'sha davrning, balki keyingi o'n yilliklar va hatto asrlar davomidagi voqealarning boshlanish nuqtasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega bo'lib qoldi[7].

Qo'qon xonligining tugatilishi XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda ro'y bergan siyosiy, harbiy va ijtimoiy jarayonlarning muhim avj nuqtasi bo'lganini ta'kidlash kerak. Xonlikdagi ichki siyosiy beqarorlik, hukmdorlar o'rtasidagi nizolar, mahalliy amaldorlarning markaziy hukumatga bo'ysunmasligi va xalq noroziligi davlatning zaiflashishiga olib keldi. Xususan, soliqlarning ko'payishi, qabilalararo nizolar va taxt uchun kurash xonlikning ichki birligiga putur yetkazdi. Ushbu qiyin vaziyatdan foydalanib, Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olish siyosatini yanada kuchaytirdi.

Rossiya imperiyasining harbiy yurishlari natijasida Qo'qon xonligining muhim strategik hududlari egallab olindi. Toshkent, Chimkent, Turkiston va boshqa hududlarning egallab olinishi xonlikning siyosiy va iqtisodiy qudratini sezilarli darajada zaiflashtirdi. Xudoyorxon davrining siyosiy zaifligi, Rossiyaga qaramlik siyosati va xalq noroziligining kuchayishi vaziyatni yanada murakkablashtirdi. Natijada, 1875-1876-yillardagi xalq qo'zg'olonlari va siyosiy beqarorlik Rossiya imperiyasiga Qo'qon xonligini butunlay yo'q qilish uchun qulay imkoniyat yaratdi[9].

1876-yilda Rossiya imperatorining farmoni bilan Qo'qon xonligi rasman tugatildi va uning hududi Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga Farg'ona viloyati sifatida kiritildi. Shunday qilib, qadim davlatchilik an'alariga ega hududlardan biri mustamlakachilar hukmronligi ostiga tushdi. Bu jarayon nafaqat siyosiy mustaqillikning yo'qolishiga, balki mahalliy o'zini o'zi boshqarish tizimida, iqtisodiy munosabatlarda va ma'naviy-madaniy hayotda ham sezilarli o'zgarishlarga olib keldi.

Xulosa sifatida aytganda, Qo'qon xonligining tugatilishi o'zbek xalqi tarixidagi muhim tarixiy voqea bo'lib, mustamlakachilik siyosatining kuchayishiga olib keldi. Bu voqea mahalliy aholining milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash ruhini yanada kuchaytirdi. Keyingi davrlarda paydo bo'lgan mustaqillik harakatlari, jadidchilik g'oyalari va milliy uyg'onish jarayonlari bu tarixiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq. Shunday qilib, Qo'qon xonligining tugatilishi nafaqat davlatning tugashi, balki butun Turkiston tarixida yangi siyosiy bosqichning boshlanishi sifatida ham katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 496 b.
2. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000. – 365 b.
3. Babadjanov B. Qo'qon xonligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2006. – 292 b.
4. Bartold V.V. Turkiston mo'g'ullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1990. – 419 b.
5. Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2011.
6. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
7. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Fan, 2004.
8. Nabiev A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Universitet, 2005.
9. Rahimov S. Farg'ona vodiysi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2008.
10. Shamsutdinov R. Turkiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2011.
11. Sodiqov H. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2008.
12. Tursunov S. Qo'qon xonligi siyosiy tarixi. – Toshkent: Fan, 2012.

UO'K 94(575.1):681

XIVA XONLIGI HUNARMANDCHILIK TARIXI O.Sh.Ibodullayeva, talaba, Ma'mun universiteti, Xiva

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xiva xonligida hunarmandchilikning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va uning jamiyat hayotidagi o'rni tahlil qilinadi. Xonlik hududida kulolchilik, zargarlik, to'qimachilik, yog'och o'yakorligi kabi an'anaviy hunar turlarining rivojlanishiga ta'sir etgan omillar yoritiladi. Shuningdek, hunarmandlar faoliyatining ichki va tashqi savdo bilan bog'liqligi, ularning iqtisodiy va madaniy hayotdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Maqolada tarixiy manbalar asosida Xiva hunarmandchiligining o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, hunarmandchilik, kulolchilik, zargarlik, to'qimachilik, yog'och o'yakorligi, an'anaviy hunar, ichki savdo, tashqi savdo, iqtisodiy hayot, madaniy meros.

Аннотация. В данной статье анализируются становление, этапы развития и роль ремесленничества в общественной жизни Хивинского ханства. Освещаются факторы, повлиявшие на развитие традиционных видов ремесел, таких как гончарное дело, ювелирное искусство, ткачество и резьба по дереву на территории ханства. Также рассматривается связь деятельности ремесленников с внутренней и внешней торговлей, их значение в экономической и культурной жизни общества. На основе исторических источников раскрываются особенности хивинского ремесленничества.

Ключевые слова: Хивинское ханство, ремесленничество, гончарное дело, ювелирное искусство, ткачество, резьба по дереву, традиционные ремесла, внутренняя торговля, внешняя торговля, экономическая жизнь, культурное наследие.

Abstract. *This article analyzes the formation, stages of development, and the role of handicrafts in the social life of the Khiva Khanate. It highlights the factors that influenced the development of traditional crafts such as pottery, jewelry making, weaving, and wood carving within the khanate. In addition, the relationship between artisans' activities and domestic as well as foreign trade, along with their significance in economic and cultural life, is examined. Based on historical sources, the specific features of Khiva handicrafts are revealed in the article.*

Key words: *Khiva Khanate, handicrafts, pottery, jewelry making, weaving, wood carving, traditional crafts, domestic trade, foreign trade, economic life, cultural heritage.*

Xorazm hududi juda qadim zamonlardan turli hunarmandchilik sohalari rivoj topgan o'lkasi hisoblanadi. Buni turli o'rta asr mualliflarining fikrlari ham isbotlaydi. Xususan, Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashgan Xorazm haqida alMuqaddasiy (X asr) uning juda ko'p shaharlar, bog'lar daraxtzorlar va ekinzorlarga ega ekanligi, bu yerda uzum sharbati ishlab chiqaradigan qurilmalar borligini eslatib o'tadi.

Xorazm turli hunarmandchilik sohalari rivoj topgan hudud ekanligini mo'g'ullar bosqiniga Xorazm tasvirlangan "Ta'rifi Xorazm" asari ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Mazkur asarda: "Xorazm mamlakatida 60 yerda bozor bor. O'n ming qassob, o'n ming baqqol, o'n ming bazzoz, sakkiz ming attor, yigirma ming muzado'z (etikdo'z), olti ming kavushdo'z do'koni, besh ming rangrez (bo'yoqchi) do'koni, sakkiz ming oxangar (temirchi) do'koni, uch ming misgar do'koni, uch ming zargar do'koni..." deb qayd etiladi.

Tarixchi al-Maqdisiy Bulg'ordan Xorazmga bir qator buyumlar qatorida "mis, xanjar va sovutlar" olib kelinganligini, vohadan esa "...qulf, kuchli odamlargina tortishi mumkin bo'lgan o'q yoylar" tashqi savdoga chiqarilishini ma'lum qiladi[1].

Boshqa bir manbada esa mo'g'ullar bosqiniga qadar Xorazmdan tashqi savdoga qulf, egar-jabduq, ot taqalari chiqarilganligi aytiladi. Arab mualliflari an-Nuvayriy va Ibn Abdzuhrlar qulf, egar-jabduq, ot taqalari Xorazmdan XIII–XIV asrlarda ham tashqi savdoga chiqarilganligi va yuqori baholanishini ta'kidlaganlar. Muhammad ibn Mansur va Shahobiddin al-Umariyning yozishicha Xorazmdan tashqi savdoga feruza, serdolik va toshdan ishlangan boshqa mahsulotlar chiqarilganini ta'kidlaydilar. XIII asr mualliflaridan al-Qurayshiy bu davrda Xorazm poytaxtida 50 ga yaqin asosiy ixtisoslashgan hunarmandchilik turlari bo'lganligini, Zakariyo al-Qazviniy Urganch aholisi mohir hunarmandlar bo'lib, ayniqsa, hunarmandchilikning temirchilik, duradgorlik sohalari zamonasida yuksak darajada ekanligini ta'kidlaydi. XIII asrga kelib, Xorazmda hunarmandchilik yuqori darajaga ko'tarildi. Bu davrda tashqi savdoda, oldingi davrlarda bo'lganidek, Xitoy, Mo'g'uliston, Movarounnahr, Eron, Iroq, Kavkaz orti, Volga bo'yi davlatlari (Bulg'or) va ko'chmanchi dasht qabilalari bilan aloqalarga katta ahamiyat berildi[2].

XIV asrda poytaxt ko'hna Urganch haqida yozgan Ibn Batutta (1338), undagi bozorni tasvirlab, turli hunarmandchilik sohalari rivoj topgan bu shahar bozori juda gavjumligidan, u "odam tiqilinchligidan oldiga ham, orqaga ham yura olmay qolganligini[3]" yozadi. 1558-yilda Ko'hna Urganchda bo'lgan A.Jenkinson Xorazmda kamon, paykon, qilich, nayza va boshqa qurol-aslahalar qadimgi an'anaviy uslubda tayyorlanishi xususida ma'lumot beradi[4].

Xiva xonligi davrida, O'rta Osiyoning boshqa davlatlaridagi kabi hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi hamda savdo iqtisodiy hayotning asosini tashkil qilgan. 1697-yil Buxoro va Xivada bo'lgan F.Skibin Buxoro haqida: "odamlari hunarmand va savdogardirlar". Xiva haqida esa: "shaharlari ko'p bo'lib, odamlari jangari emas, hunarmanddirlar. Ular dehqonchilik bilan ham shug'ullanib, qurolyaroqni o'zlari ishlab chiqaradilar[5]" - deb qayd etadi. Alohida qayd etish lozimki, hunarmandchilik tarmoqlarining rivojlanishida Xorazmdagi rivojlangan sug'orma dehqonchilikning ham ta'siri kuchli bo'lgan.

Xorazmda asrlar davomida takomillashgan va rivojlangan hunarmandchilik an'analari, keyingi asrlarda hokimiyat tepasiga kelgan sulolalar hukmronligi davrida ham davom ettirildi. Markazlashgan davlatning salohiyati kuchli bo'lgan davrlarda iqtisodiy hayot va uning asosiy tayanchlaridan biri hisoblangan hunarmandchilik rivojlangan, markaziy hokimiyatning mamlakatni boshqaruv qobiliyati susaygan davrlarda esa buning aksi yuz bergan.

Tahlil va natijalar: Xiva xonligi taxtiga chiqqan Olloqulixon davrida (1825-1842) mamlakatda obodonchilik ishlari ko'p olib borilgan. Mamlakat iqtisodiyotining asoslaridan biri bo'lgan hunarmandchilik rivojlangan, ichki va tranzit savdoning taraqqiy etishi natijasida qo'shni uzoq yaqin mamlakatlar bilan tashqi savdo aloqalarining faollashuvi yuz bergan. Bu esa o'z navbatida xonlikda shahar hayotining rivojlanishi, ularning tarkibiy tuzilishi o'zgarishi, hunarmandchilikni me'morchilik sohasining taraqqiy etishiga olib kelgan. Bu sohada mashg'ul bo'lgan hunarmandlarga alohida hurmat va ehtirom ko'rsatilgan. Olloqulixonidan keyin taxtga Rahimqulixon (1842-1846), Muhammad Aminxon (1846-1855), Abdullaxon (1855), Qutlug' Murodxon (1855-1856), Said Muhammadxon (1856-1864), Muhammad Rahimxon II Feruz (1864-1910) kelgan. Bu hukmdorlar davrida ham mamlakat obodligi yo'lida katta ishlar amalga oshirildi. Xususan sug'orish inshootlari, yangi madrasa, masjidlar, bozorlar, karvonsaroylar va boshqa jamoat inshootlari barpo etildi. Ularning har birida shu davr hunarmandchiligi an'analarini kuzatish mumkin edi. Turli yozma manbalar ma'lumotlari asosida xonlik iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan kasb-hunarlarini uch toifaga ajratish mumkin: Birinchi toifaga tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchilar kirib, ularni ham shartli ravishda quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin: 1)metallga ishlov beruvchilar (kandakor – mis idishga naqsh soluvchi; misgar – mis metalidan idishlar yasovchi; miltiqchi – miltiq yasovchi; mixchi – mix yasovchi; muhrkan – 40 muhr yasovchi; mang'allar – mang'al (quyma o'choq) yasovchi; simkor – kandakrolikning bir uslubi bo'lib, metall ustiga mis, kumush, tilla simlarni qadab nozik naqshlar yasovchi; temirchi – temirga ishlov bergan; zargar – zeb-ziynat buyumlari yasovchilar; pozachi – omoch tishini yasovchi; sakkof-tanga zarb qiluvchi; taqachi – otlar tuyog'iga qoqiladigan na'l (taqa); rextagar – bronzaga ishlov beruvchi; qoshiqchi; qinchi-pichoqchi; qulfgar; qozonchilik. 2)to'qimachilik va kiyim-bosh ishlab chiqaruvchilar. 3)yog'och buyumlar ishlab chiqaruvchilar. 4)teriga ishlov berish bilan bog'liq hunar turlari. 5)loyga ishlov beruvchilar. 6)oziq – ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar. 7)boshqa hunar turlari: doruchi – porox tayyorlovchi; ipakchi – ipak etishtiruvchi va savdosi bilan shug'ullanuvchi; sovunchi – sovun ishlab chiqaruvchi; sangrez – toshga naqsh o'yuvchi; xakkok – fil suyagiga naqsh soluvchi; xadjachi – gipsga ishlov beruvchi, chig'iriqchipaxtani qo'l asbobi yordamida chigitdan ajratuvchi; chaqmoqsoz – toshtarosh, tosh kesuvchi; qag'ozgir; shamchi va hokazo. Ikkinchi toifaga kundalik turmushda aholining turli tabaqalari vakillariga xizmat ko'rsatuvchi kasb-hunar egalarini kiritish mumkin. Bular – bo'yovchi – rangrez – kabutgar; duruzgar – tikuvchi; dilkor – loydan paxsa uy quruvchi; oshpaz - taom pishiruvchi; kallapaz – chorva mollarining kallasini pishirib sotuvchi; sartarosh; soatsoz – soat tuzatuvchi; saxxof – kitob muqovalovchi; muzahhib – oltin suvini qog'oz chetiga yurituvchi, lavvoh – sarlavha yozuvchi, tarozudor; hammomchi; hattotlar – kitob va risolalalar ko'chiruvchi kotib; g'assollar – mayit yuvuvchi; kuchanchilik – yollanma xizmat ko'rsatuvchi; me'mor – bino loyihasini chizuvchi; suvoqchi – devorlarni suvab tekislovchi; naqqosh – naqsh soluvchi va h.k. dan iborat edi. Uchinchi toifaga o'z faoliyati bilan hunarmandlarni savdo ahli bilan bog'lagan kasb egalarini kiritish mumkin. Shuningdek, ular ko'p hollarda ayrim hunar turlarini xom ashyo bilan ham ta'minlaganlar. Aholining kundalik turmush ehtiyojlari uchun mahsulot etkazib berishga ixtisoslashgan kasb-hunarlarini kiritish mumkin. Bular attor – attorlik mollari, atir-upa va dorivor tovarlar bilan savdo qiluvchi; bazzoz – hunarmandchilik mahsulotlari bilan savdo qiluvchi; baliqchi – 41 baliq bilan savdo qiluvchi; baqqol – chirchi – turli mayda tovarlar, oziq-ovqat mollari bilan savdo qiluvchi; og'ochfurush; ko'mirchi; kigizfurush; ro'yanfurush; tuzchi; qandolatfurush-shirapaz; choponfurush; choyfurush; qassob; supurgifurush va boshqalarni kiritish mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki xonlik iqtisodiy hayotida muhim o'rin egallaydigan 100 dan ortiq kasb-hunarlar mavjud bo'lib, metallga ishlov beruvchilarniki xilma-xil turlari bo'lgan. XIX asrning 60-yillarida Xivada hunarmandchilikning 27 turi rivoj topgan, shaharlardagi bozorlarda hunarmandlarning 556 ta do'koni bo'lgan, 80-yillarda shaharda 2528 ta xo'jalik hunarmandchilik bilan shug'ullangan. Mamlakat hududida Hazorasp, Xiva, Gurlan, Yangi Urganch, Shohobod kabi yirik markazlar bilan bir qatorda kichik shaharlar ham mavjud edi. G.I.Danilevskiy (1842) Xiva xonligidagi hunarmandchilik va savdo markazlari bo'lgan shaharlarni 29 tasini sanab o'tadi. A.Vamberi (1863) esa Xiva xonligi shaharlarining sonini 32 ta ekanligini qayd etib o'tgan. XVIII asr mualliflari Xiva xonligini "Besh qal'a mamlakati" deb nomlaydilar va ular: Hazorasp, Xonqa, Urganch, Kat va Shohobod shaharlari

nazarda tutilib, ular tarkibiga poytaxt Xiva shahri kirmagan. XVIII asrning o'rtalaridan shu asr oxirigacha bo'lgan davr xonlik shaharlari hayotida tushkunlik davri, siyosiy va iqtisodiy parokandalik bilan bog'liq edi. Bu holat aholining yoppasiga boshqa o'lkalarga ko'chib ketishiga sabab bo'lgan. Qirg'izlar, forslar, qisman afg'on qabilalari, yahudiylar, ruslar va XIX asr boshlarida xonlik hududiga kelib joylashgan nemis mennonitlari xonlik hunarmandchiligi rivojiga o'z hissalarini qo'shdilar. Xonlik hunarmandlari orasida Iliya Xofiz yahudiy o'g'li usta Xudoy yahudiy[6], ro'yan yetishtiruvchi darbandlik Lazgin Mashadi Navro'z, Buxorodan kelgan 8 ta yahudiy bo'yoqchi oilalari, rus, eron va afg'on urug'iga mansub qurolsozlar faoliyat ko'rsatib, o'zlari egallagan muayyan hunarmandchilik sohasida ilg'or tajribalarning almashinishiga ta'sir ko'rsatgan.

Xiva xonligi hunarmandchiligining rivoji bevosita qishloq xo'jaligi va savdo bilan bog'liq edi. Qishloq xo'jaligi hunarmandchilikning turli tarmoqlariga xom ashyo etkazib bergan. Hunarmandlar esa aholiga tayyor mahsulot yetkazib berish bilan shug'ullanganlar. Xonlik iqtisodiy hayotining hunarmandchilik bilan chambarchas bog'langan sohalaridan biri savdo edi. Mamlakatning turli markazlari ichki va tashqi tranzit savdo rivojlangan manzillar hisoblangan. Ularda amalga oshirilgan savdoda, uning shaklidan qat'iy nazar, xonlikda ishlab chiqarilgan hunarmandchilik mahsulotlari muhim o'rin tutgan. XIX asr boshlarida xonlikning tashqi savdo aloqalari natijasida xonlik hududiga tayyor fabrika mahsulotlarining kirib kelishi ayrim hunarmandchilik turlari, xususan, to'qimachilik, bo'yoqchilik va h.k. taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu jarayon xonlikda Rossiya imperiyasi protektorati o'rnatilganidan so'ng yanada jadallashdi. Bu davrda yangi hunar turlari, zamonaviy qurol yarog'lar ishlab chiqarish kabilar rivojlandi. Davr talabiga javob bermaydigan mahsulotlarga talab susaygan – xanjar, dubulg'a, sovut, qilich, ishlab chiqarish sur'ati pasaygan. Shu bilan birga, XIX asrning boshlaridan kuchaygan migratsion jarayonlar natijasida ham xonlik hunarmandchiligida bir qator o'zgarishlar yuz berdi. Turli sabablarga ko'ra, xonlikka kelib qolgan shaxslar ismiga xonlikda faoliyat ko'rsatayotgan hunarmandlar singari ular shug'ullanayotgan hunar nomi ham qo'shib yozilgan. Tahlil etilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Xorazm qadimdan turli hunarmandchilik sohaları rivojlangan hudud bo'lib, bu yerda mavjud davlatlar iqtisodiy hayotining asoslaridan birini tashkil etgan. Mahalliy hunarmandlar hududning iqlim sharoiti, aholining turmush tarzi va ehtiyojlariga mos ravishda asrlar davomida shakllangan an'analar asosida o'z mahsulotlarini yaratganlar. Bu mahsulotlar bilan ichki va tashqi bozorda qizg'in savdo amalga oshirilgan. Bu esa davlat iqtisodiy salohiyatining oshishiga xizmat qilgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida gliptika san'ati taraqqiy etdi, qimmatbaho toshlar va metallardan muhrilar tayyorlandi, doira, oval, ko'pqirrali, bodomsimon shakllarga yozuvlar mahorat bilan joylashtirildi. Yozuvlar nafis gullarning mo'jaz tasvirlari bilan to'ldirildi[7].

Iqtisodiy va texnika taraqqiyotining yangi sharoitlarida yangi xususiyatlar yuzaga keldi. Bu davrda amaliy bezak san'ati sekin va notekis rivojlandi, unga uslubiy birlikning yo'qligi xos bo'lib, qarama-qarshi an'analar va xususiyatlarni kuzatish mumkin. Mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar amaliy bezak sa'natida badiiy yo'qotishlarga olib keldi. Zargarlik. Xiva xonligida hunarmandchilikning turli sohaları kabi zargarlik hunarmandchilik sohasi ham taraqqiy qilgan. Shu bilan birga zargarlik bilan uzviy bog'liq bo'lgan boshqa hunarmandchilik sohaları ham taraqqiy qilgan edi. Xonlikda yuksalgan muhr ishlash, zargarlik buyumlarini yasash hunarlari ham metalsozlikning muhim sohalaridan biri hisoblanadi. Ularda faoliyat ko'rsatgan hunarmandlar mahalliy va xorijdan olib kelingan qimmatbaho metallar hisoblanuvchi oltin va kumushdan o'z mahsulotlarini yaratganlar. Muhrkanlik. Xivada oltin bilan kumushga ishlov berish bilan uzviy bog'liq bo'lgan hunarmandchilikning turi – muhrkanlik sohasi ham ancha yuksalgan edi. Muhrkanlik xonlikda ko'p asrlik tarixga ega hunar turlaridan biridir. Muhr yasash bilan shug'ullangan usta "muhrkan" deb atalgan. Xiva xonligida aslzoda ayollar nomiga ham buyurtma asosida turli xil muhrilar yasalgan. "Firdavs ul-iqbol" asarida "jig'ali muhr" tilga olinadi[8]. Jig'a qushining toji shaklidagi naqsh bo'lib qo'ng'iroqlar sulolasining ramziy bezagi hisoblangan va tojga, muhrga, xonlik xonadoni vakillarining kiyim-boshlariga, egar-jabduqlariga, ayrim qurolaslahalariga o'yib ishlangan. Muhr tayyorlashda hunarmandlar turli metallardan foydalanganlar. Yuqori tabaqa vakillari uchun oltin va kumushdan muhr tayyorlangan.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, XVIII asr o'rtalarida mamlakatda kuzatilgan siyosiy va iqtisodiy hayot inqirozi natijasida tanazzulga uchragan hunar turlari XIX asr boshlariga kelib qayta tiklangan, mahsulotiga talab pasaygan hunar turlari o'z ahamiyatini yo'qota borgan, yangi hunar turlari urf bo'la boshlagan. Xonlikda 100 dan ortiq hunar turlari mavjud bo'lib, ularga bevosita tayyor mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va o'z faoliyati orqali hunarmandlarni savdo ahli bilan bog'lagan kasb-hunar egalarini kiritish mumkin. Ularning faoliyati uzviy aloqadorlikda kechib, Xiva iqtisodiy hayotining rivojiga samarali ta'sir ko'rsatgan; mamlakatning qo'shni davlatlar bilan xorijiy davlatlar bilan savdo va iqtisodiy aloqalari yangi asosda davom ettirilgan. Ularning natijasida yuz bergan emigratsion va migratsion jarayonlar faollashib, xonlik hududida kelib o'rnatilgan turli xalqlar vakillari orqali mahalliy aholi yangi hunar turlari va mahsulot ishlab chiqarish usullari bilan tanishganlar. Natijada an'anaviy Xiva hunarmandchiligi boyib borgan va transformatsion jarayonlarga uchragan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. МИТТ.Т.1. – С. 202
2. Кдрниязов М.Ш. О роли Хорезма в Евразийской торговле XIII-XIV вв. // ОНУ-2000. – № 1. – С. 25-31.
3. Ibn Batutta.
4. Дженкинсон Антонио. Путешествие в Среднюю Азию в 1558-1559 гг... – С. 178.
5. Скибин Ф.
6. Каталог хивинских казийских документов XIX – начала XX вв.. – С. 39.
7. Каталог хивинских казийских документов XIX – начала XX вв.. – С. 15-16.
8. Shir Muhammad mirab Munis and Muhammad Riza mirab Agahi. Firdaws al-iqbal. History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. – E.J.Brill. Leiden – E.J.Brill. Leiden – New York – Kobenhavn – Koln, 1988. – P. 1020; Shir Muhammad mirab Munis and Muhammad Riza mirab Agahi. Firdaws al- Iqbal. History of Khorezm / Translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel. – Brill – Leiden – Boston – Koln, 1999. – P. 464.

UO'K 930.85

AGIOGRAFIK MA'LUMOTLARNING TARIXIY MANBASHUNOSLIK AHAMIYATI (KARDAR ULAMOLARI MEROSI MISOLIDA)

*A.R.Idrisov, doktorant, O'zFA QB Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti,
Nukus*

<https://orcid.org/0009-0000-7812-3068>

Annotatsiya. Ushbu maqolada agiografik ma'lumotlarning tarixshunoslik va manbashunoslikdagi o'rni tahlil qilingan. Agiografiyaning diniy va tarixiy xususiyatlari, uning klassik islom tarixnamasidagi shakllanish bosqichlari hamda «Siyrat», «Manoqib», «Tabaqot» kabi janrlarning o'ziga xos jihatlari yoritilgan. Shuningdek, maqolada Kardar hududidan yetishib chiqqan ulamolar hayoti va ilmiy merosini o'rganishda agiografik manbalarning ahamiyati, ularni zamonaviy tarix fani nuqtayi nazaridan tanqidiy tahlil qilish masalalari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: agiografiya, manbashunoslik, islom tarixshunosligi, Kardar ulamolari, tabaqot, manoqib, siyrat, tarixiy tanqid, tasavvuf, Hanafiy mazhabi.

Аннотация. В данной статье анализируется роль агиографических данных в историографии и источниковедении. Рассматриваются религиозные и исторические характеристики агиографии, этапы ее формирования в классической исламской историографии, а также особенности таких жанров, как «Сира», «Манакиб» и «Табакат». Также в статье исследуется значение агиографических источников в изучении жизни и научного наследия ученых из региона Кердер, а также вопросы их критического анализа с точки зрения современной исторической науки.

Ключевые слова: агиография, источниковедение, исламская историография, ученые Кердера, табакат, манакиб, сира, историческая критика, суфизм, Ханафитский мазхаб.

Abstract. This article analyzes the role of hagiographic data in historiography and source studies. It examines the religious and historical characteristics of hagiography, the stages of its formation in classical Islamic historiography, and the specific features of genres such as «Sira», «Manaqib», and «Tabaqat». Furthermore, the article explores the significance of hagiographic

sources in studying the lives and scholarly heritage of ulama from the Kardar region, alongside issues concerning their critical analysis from the perspective of modern historical science.

Key words: hagiography, source studies, Islamic historiography, Kardar scholars, *tabaqat*, *manaqib*, *sira*, historical criticism, *sufism*, Hanafi school.

Kirish. «Agiografiya - bu qisqacha qilib aytganda «avliyolar haqidagi yozuvlar.» Bu qadimgi yunon soʻzidan olingan boʻlib: «ἅγιος,» yaʼni muqaddas yoki boshqacha aytganda, avliyo va γράφω, yaʼni yozuv. Agiografiya rukniga kiradigan adabiyot juda koʻp, shu jumladan, avliyolarning tarjimai hollari, karomatlar haqidagi hikoyalar toʻplamlari va boshqalar kiradi. Aniqrogʻi, agiografiya - diniy shaxslarning tarjimai holi va ularning fazilatlarini haqida bayon etuvchi tarixiy manba. Bu maʼlumotlar koʻpincha avliyolarning hayotini, ularning qilgan ajoyib ishlarini, diniy va madaniy taʼsirini tasvirlaydi. Agiografiyaga yana rus olimi Paramanova tomonidan quyidagicha taʼrif ham berilgan: «Oʻrta asrlar agiografiyasi - avliyolarning ishlarini tasvirlovchi yoki ularning qahramonliklarini ulugʻlovchi turli janrlardagi asarlar»[1].

Agiografiyaning bir qismi biografiya, bir qismi teologiya, bir qismi axloq-odobdan iborat adabiyot turi hisoblanadi. Hozirgi zamon biografiyalaridan farqli oʻlaroq, agiografiya asosan obyektiv tarixiy aniqlik bilan shugʻullanmaydi. Aksincha, ularning maqsadi avliyolarni hurmat qilish va ulugʻlash, dindorlar orasida ixlos va ibrat uygʻotish, ularning hayotida karomatlar orqali ilohiy kuchning faoliyatini tasdiqlashdan iborat. Avliyolar agiografiyasi afsonalari kitobida: «Hujjat qatʼiy agiografik boʻlishi uchun diniy xarakterga ega boʻlishi va pand-nasihatga qaratilgan boʻlishi kerak»[2], deyilgan.

Agiografik asarlarning yozilish tarixini quyidagicha aytish mumkin:

1. **Dastlabki va klassik davr** (VIII-X asrlar). Eng dastlabki biografik asarlar yashab turgan musulmon jamiyatining asosiy ehtiyojlari asosida paydo boʻlgan.

Islom agiografiyasida tarixiylik masalasi murakkab va nozik mavzu. Paygʻambarlik anʼanalarining isnod zanjirini tekshirish maqsadida olimlar hadisshunoslar (muhaddis(محدث boʻyicha, ularning ishonchliligi (siqa(ثقة, zaifligi (daʼif(ضعيف yoki ochiqdan-ochiq yolgʻon ekanligi (kozib(كاذب boʻyicha biografik qaydlar tuza boshladilar. Bu faktik aniqlikka, tanqidiy baholashga yoʻnaltirilgan janrni vujudga keltirdi. Dastlabki islom olimlari ilm al-rijol علم الرجال (erkaklar haqidagi ilm) deb ataluvchi anʼanalarning toʻgʻriligini tekshirishning mukammal tizimini ishlab chiqdilar, «muhaddislar eng koʻp ahamiyat bergan ilmlardan biri rijal ilmi, ular buni hadis ahli ilmi, deydilar, chunki ular undagi har bir fanni ilm deb ataydilar, bunga erkaklar rivoyat qilgan hadislar ham, ayollar rivoyat qilgan hadislar ham kiradi»[3]. Bu tizim har bir hadisning (paygʻambarning gapi yoki harakati) rivoyat zanjiri (isnod) ni puxta oʻrganib chiqdi. «Isnod - lugʻatda «tirgak, tayanch,» degan maʼnoda, Ibn Munzir: «Bir narsaga sanad qildi, deyilgani mustahkam suyandi, degan maʼnoda, qoʻllanishda, isnod - hadis matnining yetib kelish yoʻli haqidagi maʼlumot, deb tushuntiriladi»[4]. Bu qatʼiy metodologiya maʼlum darajada biografik va agiografik asarlarga ham tatbiq etilgan.

Islom agiografiyasining asosiy matni Muhammad paygʻambarning hayoti va gʻazotlari haqida batafsil maʼlumot beruvchi «Siyrat-an-Nabaviya» (Nabaviylar tarixi) janridagi kitoblardir. «Siyra» bir kitob emas, balki dastlabki ogʻzaki anʼanalardan rivojlangan adabiyot janri. Bu janrdagi eng mashhur va taʼsirchan ilk kitob Ibn Isʼhoqning «Siyrat Rasululloh» (Rasulullohning hayoti) kitobi boʻlib, u keyinchalik Ibn Hishom tomonidan qayta yozilgan va toʻldirilgan. «Shazaratuz zahab» kitobida: «Siyra boʻyicha aytilgan gaplarning manbasi Ibn Isʼhoqqa boradi»[5], deyilgan.

Siyra janrining asosiy belgisi - tarixiy voqealar bilan birga gʻayritabiiy voqealarning berilishi. «Siyra» Paygʻambarimiz hayotidagi tarixiy voqealarni bayon etishga qaratilgan boʻlsa-da, oyni yorilishi yoki tungi sayohat (Isro va Meʼroj) kabi gʻayritabiiy hodisalar haqidagi maʼlumotlarni ham oʻz ichiga oladi. Bular afsonaviy boʻrttirishlar emas, balki uning paygʻambarlik missiyasining ilohiy dalillari (dalāʼil al-nubuwwah) sifatida qaraladi.

Paygʻambarning nasl-nasabi Ibrohim paygʻambar davridan boshlanib, uning obroʻ-eʼtiborini va oldingi yakkaxudolik anʼanalari bilan bogʻliqligini aniqlash yoʻli bilan oʻrganiladi. Paygʻambarning hayoti Qurʼonning jonli sharhi sifatida qaraladi.

Tasavvufning rivojlanishi bilan agiografiyaning o'ziga xos turi ham rivojlangan. Dastlabki ijodiy ishlar tarkidunyochilar va so'fiylar guruhlariga qaratilgan. Asosiy dastlabki asarlardan biri - Abu Nuaym al-Isfahoniyni «Hilya al avliyo va tabaqot al asfiya حُلَّةُ الْأَوْلِيَاءِ وَطَبَقَاتُ الْأَصْفِيَاءِ» asaridir. Bu kitobda zohid kishilar, ularning rivoyatlari, so'zlari jamlanib, ularning ma'naviy fazilatlarini, karomatlarini, ruhiy holatlarini ta'kidlab ko'rsatilgan. Bu asarning uslubi uncha tanqidiy emas, balki ko'proq targ'ibot yo'nalishida edi. «Somiy Anvar Jahin bu kitob haqida bir necha olimlarning fikrlarini keltirgan, shulardan Ibn Mufaddal Hofiz: «Hilyatul avliyo»dek boshqa kitob yo'q», degan. Ibn Kasir: «Abu Nuaym buyuk muhaddis, ko'p foydali va mashhur kitoblari bor, shulardan biri ko'p jildli Hilyatul avliyo»[6], degan.

2. Tizimlashtirish va kengaytirish davri (XI-XV asrlar). Bu davr janrning ko'lamini kengaytib, tizimli shakllangan davri bo'ldi.

Bu asrlarda olimlar davr, geografik hudud yoki huquqiy maktab bo'yicha tartibga solingan katta, mukammal biografik asarlar tuzishga kirishdilar. Asosiy ishlar:

Ibn Xalliqon deb tanilgan Abu Abbos Ahmad ibn Muhammad (1211-1282)ga tegishli: «Vafayat al-Ayan va anbau abnai az zamon وَفَيَاتُ الْأَعْيَانِ وَأَنْبَاءُ أُنْبَاءِ الزَّمَانِ» (Ulug' kishilarning vafoti va zamon farzandlarining xabarlarini)[7] - islom dunyosining mashhur kishilarini qamrab olgan, go'zal nasr bilan yozilgan bu janrning durdonasi.

Muhammad ibn Ahmad az-Zahabiy (1274-1348)ning «Siyaru A'lamun nubala سِيرُ أَعْلَامِ النَّبَلَاءِ» (Afzal insonlarning tarjimai hollari)[8] kitobi. Imom Zahabiy bu kitobda o'zining avvalgi katta «Tarixul islom» degan kitobini qisqartirib faqat ulamolarning tarjimayi hollarini yozib chiqqan. «Tarixul islom» kitobida dastlabki sahobalarning vafot etgan davridan boshlab hijriy yettinchi asrgacha bo'lgan ulamolar haqida so'z yuritilgan. Birinchi va ikkinchi jildda Nabi alayhissalom va xulafoi roshidinlarning siyratlari haqida yozilgan, ammo bular «Siyaru a'lamun nubala» kitobiga kiritilmagan, faqat «Tarixul islom» kitobida bor. Nusxa ko'chiruvchi Ibn Tufayl avvalgi ikki qismni tashlab ketib, «Asharai mubashshara»lar bo'limidan boshlab yozgan. Imom Zahabiy musulmon olami «Tarojim» kitoblari uslubidagidek qilib o'z kitobini qirq qismga bo'lgan. Bu kitob musulmon ulamolari haqida ma'lumotlarni aniqlash uchun juda katta manba hisoblanadi. Unda olimlarning otabobolari, nasl-nasabi, darajasi, ilmiy ahamiyati, tarbiyasi, ta'lim olishi, ustozlari, shogirdlari, tug'ilgan va vafot etgan yillari qayd etilgan. Ushbu kitob 2004-yilda Livanda nashr etilgan, 4683 sahifadan iborat.

Xalil ibn Oybek ibn Abdulloh As-Safadiy (1296-1363)ga tegishli «Al-Vofiy bil-Vafiyot الوافي بالوفيات» (Vafot etganlar haqida to'liq ma'lumotlar)[9] kitobi yana bir katta to'plam bo'lib, hajmi bilan ajralib turadi. As-Safadiyning bu keng qamrovli asari tarjimayi hollarga oid bo'lib, kitob o'ttiz jilddan iborat. U «At-Tazkirat as-Safadiya» yoki «At-Tazkirat as-Salohiya» kitobidan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Bu tarix, til va adabiyotga oid katta kitob. As-Safadiy bu kitobda «A'yonul-asr va a'von an-nasr» kitobiga murojaat qilgan va unga havola bergan. Kitobdagi tarjimai hollar islomgacha bo'lgan davrdan boshlab, hijriy VIII asrda yashaganlarning (ya'ni, As-Safadiyning zamondoshlari bo'lgan) ayrimlari bilan yakunlangan keng davrni qamrab oladi. Biografiyalar uzoq sharqdan g'arbga bo'lgan keng geografik hududni ham qamrab oladi. Ibn Tag'riy Bardiy «Al-Vofiy bil-Vafiyot»ga asoslanib, o'zining («Al-Manhal as-Safiy va al-Mustavfiy ba'd al-Vofiy») kitobini hijriy 650-yildan hijriy 874-yilgacha yozgan, ya'ni Ibn Tag'riy Bardiy umrining oxirigacha «Al-Vofiy»ga ilova tuzgan.

Ibn Hajar al-Asqaloni (1372-1449): Uning «Al-Isoba fi tamyiz as-sahoba الاصابة في تمييز الصحابة» («Sahobalarni bir-biridan farqlash bo'yicha qo'llanma»)[10] asari Payg'ambar sahobalarining aniq tarixiy lug'ati bo'lib, u hadis ilmidan olingan tanqidiy uslubning eng yuqori darajaga ko'tarilganligini ko'rsatadi. Asqaloni bu asarida sahobani boshqalardan ajratib turish yo'llarini sanab, ularni to'rt guruhga bo'ladi. Birinchi guruh: U kishidan yoki boshqalardan kelgan rivoyatlar orqali sahobaligi xabar qilingan, rivoyatlar silsilasi sahihmi, yaxshimi yoki zaifmi, yoki qandaydir usul bilan sahobalikka dalil bo'ladigan tarzda esga olinganlar. Ikkinchi qism: Sahobalar orasida qayd etilganlar, jumladan, Payg'ambarimiz (sollallohu alayhi va sallam) hayotlik vaqtida tug'ilgan bolalardan, ayrim sahobalar, erkaklar va ayollar, balog'atga yetmay vafot etganlar. Uchinchi qism: Yuqorida qayd etilgan kitoblarda islomgacha va islom davrida yashagan nufuzli insonlar orasida qayd etilganlar.

To'rtinchi bo'lim: Yuqorida tilga olingan kitoblarda xato yoki yangilishish yo'li bilan ko'rsatilganlar. Bu aniq bayon etilgan va hadis ulamolarining uslublariga asoslanadi.

Hududiy va mavzuiy asarlarga kelsak, alohida shaharlar (masalan, al-Xatib al-Bag'dodiy (1002-1071)ning «Tarix Bag'dod تاريخ البغداد» [11] yoki ilmiy jamoalar (masalan, qozilar, shoirlar, tabiblar) haqidagi biografik asarlar ko'p tarqalgan.

Bu davrda tasavvuf agiografiyasida ham bir necha kitoblar yozilgan. Fariddin Attor (1145-1221) ning «Tazkiratul avliyo تذكرة الأولياء» (Avliyolarni eslash) [12] kitobi eng mashhur misol hisoblanadi. Bu ajoyib va chuqur ma'lumotlarga to'la mashhur insonlar haqidagi she'riy va ilhombaxsh hikoyalar to'plamidir. U agiografiyaning to'liq gullab-yashnashining bir belgisidir. Kitob agiografik ma'lumotlardan iborat bo'lib, unga to'qson olti so'fiy avliyolar va ularning karomatlari kiritilgan. Attorning asari Ja'far as-Sodiq hayotidan boshlanib, so'fiy Mansur Al-Hallojning hayoti bilan yakunlangan 72 bobdan iborat. Ro'yxatga sunniy ulamolar, ya'ni Sufyon as-Savriy, Abu Hanifa, Shofeyy va Ahmad ibn Hanballar ham kiritilgan.

Tazkirada allomalarning o'z ilmiy-nazariy qarashlari va ta'limotini asoslash maqsadida tarixiy voqealar, hayotiy tajriba, o'tmish shayxlarining ibratli hayoti hikoya, masal va naqlar bilan keltirilgan. Kitobda aks etgan tarixiy lavhalar juda jonli va ta'sirchanligi bilan asarni yuksak badiiy asar namunasi darajasiga ko'targan. Ushbu asar tasavvuf tarixi va nazariyasi, amaliyotini o'rganishda g'oyat katta ahamiyatga ega.

Mazkur kitob O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2010-yil 7-oktyabrdagi «2010-2020-yillarda nomoddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish, asrash, targ'ib qilish va ulardan foydalanish Davlat dasturi» [13] asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mitaning 2012-yil 26-dekabrdagi 2883-sonli xati bilan nashrga tavsiya etilgan.

3. Yangi davr (XVI-XIX asrlar). Bu davrni ko'pincha yangilik yaratish emas, balki takrorlash davri sifatida qaraydilar. Olimlar aksariyat hollarda o'zlarining klassik ustozlari tomonidan belgilangan doirada ish olib bordilar.

An'ananing davomi sifatida katta hajmdagi biografik kitoblar yozildi, masalan, Ahmad ibn Mustaf o Toshko'pirzoda (1495-1561) ning «Shaqoiqun nu'maniya» (Nu'moniy qarindoshlar) kitobi. Kitobning to'liq nomi «Shaqoiq al nu'moniya fi ulamo al davlat al usmoniya الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية» ma'nosi («Usmoniylar davlatidagi ulamolar haqida nu'moniy qarindoshlar») [14]. Bu kitobda XVI asrning o'rtalarigacha yashagan ayrim ulamolar haqida ma'lumotlar to'plangan. Bu kitobda ulamolar Usmoniy sultonlarning davriga qarab o'n qismga bo'lingan, ya'ni Sulton Usmon g'oziy birinchi qism etib, undan keyingi sulton davridagi ulamolar ikkinchi qism va shunday qilib o'ninchi sulton bo'lgan Sulton Sulaymon Qonuniy Salimxon o'g'li davridagi ulamolar o'ninchi qism bo'lgan. Demak, bu kitobga Sulton Usmondan boshlab Sulton Sulaymon davri oralig'ida yashagan ulamolar kiritilgan.

Birinchi bo'limda 6 shayx, ikkinchi bo'limda 11 shayx, uchinchi bo'limda 6 shayx, to'rtinchi bo'limda 33 shayx, beshinchi bo'limda 21 shayx, oltinchi bo'limda 38 shayx, yettinchi bo'limda 93 shayx, sakkizinchi bo'limda 99 shayx, to'qqizinchi bo'limda 70 shayx, o'ninchi bo'limda 200 dan ortiq shayxlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bu kitob keyinchalik yana ulamolar tomonidan boyitib borilgan, Ahmad ibn Ali tarafidan «Zayl al shaqoiq al nu'moniya ذيل الشقائق النعمانية» kitobi [15] yozilgan. keyingi boyitilgan nusxalaridan biri «Hadoiq al haqoiq fiy takmilat al shaqoiq حدائق الحقائق» (Shaqoiq kitobini to'ldirishda haqiqatlar bog'i), bu kitob yana qayta to'ldirilib, Ashshaqiy zoda tomonidan «Zaylu hadoiq al haqoiq fiy takmilat al shaqoiq ذيل حدائق الحقائق في تكملة الشقائق» deb atalgan, shuningdek, Muhammad ibn shayx Hasan Fayziy tomonidan yana to'ldirilgan nusxa «Vaqoi'ul fuzalo وقائع الفضلاء» (Fazilatli kishilarning voqealari) deb ataladi. Bu kitob bundan keyin ham to'ldirib borilgan.

Bu davrda janr o'z ahamiyatini saqlab qoldi, lekin ko'pincha Usmonli, Safaviy va boshqa imperiyalarining ilmiy va siyosiy elitasini hujjatlashtirishga xizmat qildi.

4. Zamonaviy va hozirgi zamon fani (XIX asrdan hozirgi kungacha). G'arb bilan uchrashuv va zamonaviy tarixiy usullarning rivojlanishi bu matnlarni tadqiq etish usulini tubdan o'zgartirdi.

Ijtimoiy va madaniy tarixga burilish bu tarixshunoslikdagi eng muhim o'zgarish bo'ldi. Olimlar «Bu voqea haqiqiymi?» degan savolni qo'yishdan «Bu voqea nima uchun aytilgan? U qanday vazifa bajargan?» degan savollarga o'tdilar.

G'arb olimlari (sharqshunoslar) asosiy biografik matnlarni tahrir qilish, nashr etish va tarjima qilish orqali ularni kengroq o'quvchilar auditoriyasiga yetkazib bera boshladilar. Bu katta hissa bo'ldi. Ular qat'iy, ko'pincha tarixiy-tanqidiy usulni qo'lladilar. Ular avliyolar haqidagi hikoyalarga, ayniqsa karomatlariga notarixiy afsonalar sifatida qarar edilar. Ularning e'tibori «diniy bezak» deb hisoblangan narsalardan «faktlarni» olishga qaratilgan edi.

Hadis va dastlabki biografyaning rivojlanishini o'rgangan venger sharqshunosi Ignac Goldzier[16] (1850-1921) Mansur Halloj haqidagi asari bilan avliyolar haqidagi an'anaga chuqur aloqador bo'lgan fransuz sharqshunosi Lui Massinyon[17] (1883-1962) kabi olimlar bo'ldi.

Kardar olimlari haqida qadimgi manoqib va tabaqot kitoblarida ko'plab ma'lumotlar bor, hozirgi vaqtda ham bir necha olimlar o'z ilmiy ishlarida keltirib o'tgan. Shulardan ba'zilarini quyida keltiramiz.

Abdulkhakim Shariy Juzjoni[18] ning 2002-yil Toshkent shahrida nashr etilgan «Ислом ҳуқуқшунослиги, Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари»[19] nomli kitobida maxsus tarzda Xorazm faqihlari bo'limi mavjud bo'lib, unda biz ushbu ilmiy ishda o'rganayotgan Tojuddin Kardariy, Shamsul aimma Kardariy va Hafizuddin Kardariylar haqida ma'lumotlar berilgan.

Abdulkhakim Juzjoni[18]ning bu kitobi Islomning paydo bo'lganidan boshlab mazhablarga bo'linishi, mazhab ulamolari, mazhab bo'yicha ma'lumotlar, Hanafiy fiqhining paydo bo'lishi va rivojlanishi, Abu Hanifa va uning shogirdlari, Movarounnahrda hanafiy fiqhining rivojlanishi, Marv, Buxoro, Samarqand, Nasaf, Farg'ona va Xorazm diyorlarida hanafiy fiqh olimlarining yetishib chiqishi haqida keng ma'lumotlar berilgan.

Ashirbek Mo'minovning 2015-yili Olma-ota shahrida nashrdan chiqqan «Ханафитский мазҳаб в истории Центральной Азии»[20] kitobida Xorazm diyoridan chiqqan faqihlar haqida ma'lumotlar yozgan. Bu kitob hanafiy ulomalarining tabaqot kitoblari haqidagi ma'lumotlar bilan boshlanib, ikkinchi paragrafda Imom Kafaviy va uning «Kataib» kitobi haqida keng ma'lumotlar berilgan. Shu bilan birga hanafiy fiqhiiy maktablari sanab o'tilgan, shular qatorida Kardar hududidan bo'lgan islom huquqshunosligi bo'yicha yirik ulamolarni ham tilga olgan. Ashirbek Mo'minovning bu kitobida Kardar ulomalarining ahamiyati ham alohida ochib ko'rsatilgan, masalan Shamsul aimma Kardariy haqida, barcha faqihlar «Hidoya» kitobini faqat Shamsul aimma Kardariy orqali rivoyat qilganligi haqida yozgan. Undan tashqari Kardarli ulamolar islom ilmlari rivojida muhim o'rin tutganini ko'rsatgan[21].

Turkiya Respublikasi Erjiyes universiteti ijtimoiy fanlar bo'limida Chetin Olotosh tarafidan tayyorlangan «Abdulgafur b. Lokman el Kardarining «Hayratul fuqaho» adliya asarining tahqiqi, tersumi va tahriri»[22] nomli dissertatsiya ishida Tojuddin Kardarining tarjimai holi, kitoblari va u kishining «Hayratul fuqaho» nomli kitobining tarjimasi va u kitob haqida keng tadqiqot ishi yozilgan.

Turkiya Respublikasi Erjiyes universiteti ijtimoiy fanlar bo'limida Dovud Eshit tomonidan tayyorlangan «Shamsulaimme el-kardarining «Risâle fir-radd 'alal-imam el-g'azzali» adliya asarining tahqiqi, tarjimasi va tahlili»[23] nomli ilmiy ishida Shamsul aimma Kardariy va u kishining «Rad al manhul» kitobi haqida ko'p ma'lumotlar berilgan.

Jo'rayev Husan Alisherovichning «Muhammad Kardariyning «Al-Fatvo al-Bazzoziya» asari manbashunoslik tahlili»[24] mavzusida Toshkent Islom universitetida magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi bor. Bunda 14-15 asrlarda ijtimoiy-siyosiy vaziyat va Movarounnahr fiqh ilmi rivojida Muhammad Kardariyning tutgan o'rni hamda Fatvoi Bazzoziyaning tuzilishi va ushbu kitobdagi dolzarb masalalar bayon etilgan. Jo'rayev Husan Alisherovichning «Muhammad Kardariy «Al-Jomi' al-Vajiz» kitobining 14-15 asrlar Movarounnahr diniy-ijtimoiy hayotidagi o'rni» nomli tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi ham bor. Birinchi bobda Movarounnahrda 14-15 asrlarda turli fanlar va ijtimoiy-ma'naviy vaziyatning rivojida olimlarning o'rni tahlil qilingan. Ayniqsa, faqihlar va tasavvuf ulomalarining xalq ma'rifatini yuksaltirish bilan jamiyat boshqaruvidagi xizmatlari beqiyos ekani yoritilgan. Ikkinchi paragraf «Movarounnahrda hanafiy mazhabi fiqhining rivojlanish bosqichlari» deb nomlanib, unda fiqh ilmi,

uning Movarounnahrğa kirib kelishi va rivojlanish bosqichlari haqida so'z yuritiladi. Ilmiy ishning ikkinchi bobi «Kardar madaniyati va Muhammad Kardariy ilmiy merosining ahamiyati,» deb nomlangan. Bunda Kardar tarixi, geografik o'rni, Muhammad Kardariyning hayoti va u kishining Fatvoi Bazzoziya kitobi va uning fiqh ilmi rivojida tutgan o'rni ochib berilgan. Jo'rayev Husan Alisherovichning PhD darajasini olish uchun olib borgan tadqiqot ishi[25] ham bu mavzuni yoritishda ahamiyatli.

Toshkent islom universitetida Sag'idulla Jamalov tomonidan yozilgan «Abdulhay Laknaviyning «Al Favoidul bahiyya» kitobi Movarounnahr faqihlariga oid muhim manba» nomli dissertatsiya ishida Xorazmlik faqihlar haqida ma'lumotlar orasida Kardar olimlari ham qayd etilgan.

Qozog'iston Respublikasi «Sulaymonov» nomidagi Sharqshunoslik instituti direktori - Abdussattar Derbisaliyning 2014-yili «Мәңгі ел» jurnalida chop etilgan «Кердери және кердерлілер» nomli maqolasida Kardariylar haqida ma'lumotlar berilgan.

Iroq islomiy ilmlar fakulteti o'qituvchisi Ali Qosim Zeydonning Al Isti'ab jurnalida chop etgan «رسالة في تحقيق جواز الذكر الجهرى للعلامة محمد البزازي الحنفى» Alloma Muhammad al-Bazzoziy al-Hanafiyning jahriy zikrining joizligini tekshirishga oid risolasi"[26] nomli maqolasi Hafizuddin Kardariyning asari bo'yicha qimmatli ma'lumotlarni beradi.

Kalmurza Uuluning ilmiy tadqiqotlarining natijasi bo'lgan «Hârizm Hanefi Ekolu»[27] nomli kitobi Xorazmda o'tgan juda ko'p olimlar haqida ma'lumotlar bergan va bu kitobda Kardar olimlari haqida ham ba'zi ma'lumotlarni yozgan.

Xulosa. Musulmon dunyosidagi biografik va agiografik kitoblarning tarixshunosligi diniy, huquqiy va ijtimoiy maqsadlar uchun ichki, ijtimoiy hujjatlashtirishdan sharqshunoslar tomonidan tashqi tanqidiy nuqtai nazardan o'rganish obyektiga va nihoyat islom dunyosining ijtimoiy, madaniy va intellektual tarixini tushunish uchun boy manba sifatida hozirgi darajasigacha bo'lgan yo'lini ko'rsatadi. Zamonaviy olimlar endi avliyolar haqidagi elementlarni inkor qilmaydi, balki ularni o'sha davrdagi jamiyatlarning dunyoqarashi, qadriyatlari va hokimiyat tuzilishini tushunish uchun zarur deb hisoblaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Thomas Head "Medieval Hagiography an anthology", New York, 2001, p. 14
2. Pere H. Delehay, The legends of the saints an introduction to hagiography (translated by Virginia Mary Crawford), 1907, Pg. 2.
3. سيد عبدالمجيد غوري, علم الرجال تعريفه و كتبه, دار ابن كثير, بيروت ٢٠٠٧, ٨٠٧ ص.
4. سيد عبدالمجيد غوري, علم الرجال تعريفه و كتبه, دار ابن كثير, بيروت ٢٠٠٧, ١٥ ص.
5. عبدالحى ابن احمد العكري, شذرات الذهب في اخبار من ذهب, دار ابن كثير, بيروت, ١٤٠٦ هـ, ج١, ١٧ ص.
6. ابو نعيم اسفهانى حلية الاولياء و طبقات الاصفياء, دار الحديث, القاهرة, ٢٠٠٩, ج١, ٧ ص.
7. احمد ابن محمد ابن ابو بكر ابن حلكان, وَفَيَاثُ الْأَعْيَانِ وَأَنْبَاءُ أَوْثَاءِ الزَّمَانِ, بيروت, دار الصدر, ٢٠١١, ٧ ص.
8. محمد ابن احمد الذهبي, سير اعلام النبلاء, بيروت, بيت الافكار الدولية, ٢٠٠٤
9. خليل ابن ابيبيك الصدفى, الوافي بالوفيات, بيروت, دار احياء تراث العربية, ٢٠٠٠
10. احمد ابن علي ابن حجر الاسقلاني, الاصابة في تمييز الصحابة, بيروت, دار بشارت الاسلاميه, ١٤١٤ هـ
11. احمد ابن علي ابو بكر الخطيب البغدادي, تاريخ بغداد, دار الكتب العلمية, بيروت, ٢٠٠٤
12. Фаридиддин Аттор «Тазкиротул авлиё», Тошкент, «Ғофур Ғулом» 2013 й. <https://lex.uz/docs/-1688222?ONDATE2=07.10.2010&action=compare>
13. احمد ابن مصطفى طاشكوب زاده, الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية, القاهرة, دار الهداية, ٢٠٠٠
14. احمد ابن عبس زين العابدين, ذيل الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية, دار الهداية, ٢٠٠٧
15. Ignats Goldsiyer - vengriyalik sharqshunos, arabshunos, islomshunos. 1876-yildan Vengriya FA muxbir a'zosi, 1897-yildan Sankt-Peterburg FA muxbir a'zosi. Fundamental «Islom ensiklopediyasi» mualliflaridan biri.
16. Lui Massignon - fransuz olimi, sharqshunos, islomshunos va arabshunos. 1919-yildan Sorbonna professori, 1924-yildan beri SSSR Fanlar akademiyasining xorijiy muxbir a'zosi. «Revue de monde muslim» jurnaliga muharrirlik qilgan.
17. Said Abdulhakim Shar'iy Juzjoniy – Yuridik fanlari doktori, professor 1934 yili Afg'onistonning Juzjon viloyati Saripul shahrida tug'ilgan. Afg'onistonda Adliya vaziri, Bosh prokuror, Oliy Sudi rais o'rinbosari, 1994-yildan Toshkent Davlat Yuridik universitetida talabalarga dars bergan, 2000 yili Said Abdulhakim Shar'iy Juzjoniy Toshkent Islom universitetida «Islom huquqi» kafedrasini tashkil etishda bosh-qosh bo'ladi, «Islom huquqshunosligi» o'quv qo'llanmasi yaratadi.
18. Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари, (масъул муҳаррирлар: А.Х.Саидов, А.Мансур).-Т.: «Тошкент ислом университети», 2002
19. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / под редакцией С.М.Прозорова. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015

13. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / под редакцией С.М.Прозорова. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015
14. Çetin Alataş, Abdülğafûr b. Lokman el-Kardarî'nin “Hayretü'l-fukâha” adli eserinin tahkiki, tercümesi ve değerlendirmesi: dis. Kayseri, 2012.
15. Davut Eşit, Şemsüleimme el-Kardarî'nin “Risâle fi'r-redd ‘ale'l-imâm el-gazzâlî” adli eserinin tahkiki, tercümesi ve tahlili: dis. Kayseri, 2010.
16. Жўраев Х.А. Мухаммад Кардарийнинг “ал-Фатова ал-Баззозия” асари манбашунослик таҳлили: магистр. Тошкент – 2011
17. Жўраев Х.А., Мухаммад Кардарий “ал-Жомиял-важиз” асарининг XIV-XV асрлар мовароуннахр диний-ижтимоий ҳаётидаги ўрни: дис. Тошкент–2020
18. علي قاسم زيدان, رسالة في تحقيق جواز الذكر الجهرى للعلامة محمد البرازي الحنفى, مجلة الاستيعاب, ٢٠٢٢, ج٤, ص٢٥-٧.
19. Kalmurza Uulu, Ulanbek. Hârizm Hanefî Ekolü. Ankara: Oku Okut Yayınları, 2025. <https://doi.org/10.55709/okuokutyayinlari.77>

UO'K 39(=512.153)(=512.14)

TOMIRLARI TUTASH MILLATLAR

F.J.Jumaniyazova, PhD, kat.i.x., Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

<http://orcid.org/0009-0009-4929-3143>

Annotatsiya. Maqolada Xorazm viloyatida istiqomat qilib kelayotgan turkman millati urf-odatları, an'analari, shug'ullanib kelayotgan mashg'ulotlari to'g'risida ma'lumot tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada turkman tadbirkorlari faoliyati to'g'risida keng ma'lumotlari beriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm, o'zbek, turkman, do'stlik, tarix, dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik, millat.

Аннотация. В статье анализируется информация об обычаях, традициях и занятиях туркменского народа, проживающего в Хорезмской области. В статье также приводится обширная информация о деятельности туркменских предпринимателей.

Ключевые слова: Хорезм, узбек, туркмен, дружба, история, сельское хозяйство, ремесла, животноводство, нация.

Abstract. The article analyzes information about the customs, traditions, and occupations of the Turkmen people living in the Khorezm region. The article also provides extensive information about the activities of Turkmen entrepreneurs.

Keywords: Khorezm, Uzbek, Turkmen, friendship, history, agriculture, crafts, livestock, nation.

Kirish. Bugungi kunda Yangi O'zbekistonda millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mamlakatda turli millat va elat vakillarining huquq va erkinliklarini ta'minlash, ularning ona tili, milliy an'analari, urf-odatları va madaniy merosini saqlash hamda rivojlantirish uchun keng huquqiy va tashkiliy imkoniyatlar yaratilgan. Ko'p millatli jamiyat sharoitida o'zaro hurmat, bag'rikenglik va hamjihatlik tamoyillarining qaror topishi mamlakatdagi ijtimoiy barqarorlik va fuqarolik birdamligini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Natijada turli millat vakillari O'zbekistonni o'z umumiy Vatani sifatida qabul qilib, uning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga munosib hissa qo'shmoqdalar.

Ko'pmillatli O'zbekistonda qadimdan tinch va osoyishta yashab kelayotgan turkman millati vakillari bugungi kunga kelib Xorazm viloyatining Urganch tumanida joylashgan G'oybu qishlog'ida istiqomat qilib kelmoqda. Turkmanlarning solor urug'iga XVII asr boshlarida A.Bahodirxon tomonidan hozirgi Urganch tumani hududlaridan yer ajratib berilgan. Bu tarixiy fakti o'zbek va turkman do'stligi ramzi, shuningdek abadiyat ko'prigi bo'lgan desak xato bo'lmaydi. G'ozibod kanali atrofida kelib joylashgan turkmanlar mahalliy o'zbek aholisi bilan tinch-totuv munosabat o'rnatgan. O'zbeklar ularga yer ajratib, sug'orish tizimlaridan foydalanishga ruxsat berishgan. Bu esa turkmanlarning shu hududda muqim yashab qolishi, uy-joy qurishi va xo'jalik yuritishiga imkoniyat yaratgan.

Turkmanlar bu yerlarda asosan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Ular kanal atrofida yerlarni o'zlashtirib, hosildor dalalarga aylantirishgan. Vaqt o'tishi bilan G'ozibod kanali atrofida turkman qishloqlari shakllanib, aholi soni ortib boravergan"[1]. Bu tarixiy jarayon ikki xalq - o'zbek va turkman xalqlari o'rtasidagi qardoshlik,

hamjihatlik va o'zaro yordam an'analarining yorqin namunasi hisoblanadi. G'ozibod kanali atrofidagi hamkorlik natijasida hudud iqtisodiy jihatdan rivojlanib, madaniy aloqalar ham mustahkamlanib boravergan.

Adabiyotlar tahlili. Turkman millati tiraixiga oid ko'pgina tadqiqotlar olib borilgan bo'lsada, bugungi kunda Xorazm viloyatida yashab kelayotgan turkmanlar mahallasi, ularni mashg'ulotlari, yaratilgan sharoitlar to'g'risida "Turkman milliy-madaniy markazi" hamda "O'zbek-Turkman Do'stlik uyi" va Ullihovli sayyohlik direksiyasida juda ko'p ma'lumotlar mavjud.

Metodlar. Bugungi kunda O'zbekistonda uzoq yillardan buyon tinch, totuv yashab kelayotgan turkman millati vakillarining tarixi, madaniyatini o'rganishda tarixiy-qiyosiy tahlil metodidan va statistik usuldan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O'zbekistonda barcha millat va elat vakillariga barcha sharoitlar yaratilib, ularning ona tili, urf-odati, milliy madaniyatini saqlab qolish va rivojlantirish borasidagi katta imkoniyatlar mavjud. Bag'rikeng, o'zga millatlar vakillarini, ularning o'zligini qadrlaydigan yurtida yashayotganingdan faxrlanib ketasan odam. Hatto qonun bilan mustahkamlab qo'yilgan bu ezgu fazilatlarimiz sabab ham turli millat vakillari O'zbekistonga o'zimizdek mehr qo'yadi, shu jannatmakon yurtga abadiy bog'lanadi.

Ma'lumotlarga ko'ra, bugungi kunda O'zbekistonda 202 mingdan ortiq turkman millatiga mansub aholi istiqomat qilmoqda. Mamlakatimizda 44 ta turkman tilli maktablar mavjud bo'lib, shularning bittasi Xorazm viloyatida joylashgan. Nukus davlat universitetida "Turkman filologiyasi", Nukus shahridagi Ajiniyoz nomidagi pedagogika institutida turkman tilida boshlang'ich sinflar uchun o'qituvchilarni tayyorlash fakulteti faoliyati yo'lga qo'yilgan.

Mamlakatimizda yashayotgan har bir xalq va millatning etnik o'ziga xosligi, tili, urf-odati, tarixi va an'analarini saqlashda muhim rol o'ynaydigan milliy madaniy markazlar faoliyati rivojlantirilishi, shubhasiz, ularning tinch va osoyishta hayoti, ertangi kunga bo'lgan ishonchining mustahkamlanishiga xizmat qilmoqda.

Yurtimizdagi qator davlatlar milliy madaniy markazlari orasida Toshkentdagi "Turkman madaniy markazi" alohida o'rin tutadi. Hozirda respublikamizning barcha viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasida markazning bo'linmalari ish olib boryapti.

Markaz a'zolari yillar davomida O'zbekiston va Turkmaniston tomonidan tashkil etilayotgan xalqaro konferensiya, seminar, forum va festivallarda faol ishtirok etib kelmoqda. Qoraqalpog'istondagi markaz tomonidan turkman tilida "Mekan" nomli gazeta nashr etilishi bilan birga turkman xalqining milliy etnografik qadriyatlarini avloddan-avlodga yetkazish maqsadida "Orzu" musiqa-raqs ansambli ham faoliyat yuritaypti.

Markaz va uning bo'linmalari faollari barcha bayramlar va tadbirlarda jonbozlik ko'rsatib kelayotgani e'tiborga molik. Turkman milliy madaniyat markazi vakillari har yili Turkmaniston davlatida o'tkaziladigan dunyo turkmanlarining gumanitar assotsiatsiyasi, turkman qo'l gilamdo'zligini qadrlovchilar umumjahon assotsiatsiyasi xalqaro konferensiya va festivallarida hamda mamlakatimizda keng nishonlanadigan bayramlarda munosib ishtirok etib kelmoqdalar.

O'zbek va turkman hunarmandlari o'rtasida azaldan o'zaro hamkorlikka, o'zaro tajriba almashishga intiladi. Turkman xalqining o'zbek milliy taqinchoqlariga qiziqishi kuchli. Turkman zargarlari o'zbek zargarlarining qo'l mehnatini alohida e'tirof etishadi. Zero, o'zbek zargarlari eng mayda detallarni ham asosan qo'l mehnati bilan yasaydi.

Biz bilan bir havodan nafas olayotgan turkman aholisi orasida albatta ko'chalarimizni yashnatib yurgan turkman qizlari yo'q emas. Ularning milliy liboslariga qiziqqan o'zbek qizlari ham bugun Turkman madaniyat markazida tashkil etilgan to'garaklarda turkman milliy hunarmandligi bilan birga turkman tilini ham o'rganmoqdalar. To'garaklarning turkman tilida olib borilayotgani esa, ayni tilni o'rganishga ishtiyoqmand o'zbek yigit-qizlarini o'z ustida ko'proq ishlashga undashi bilan ahamiyatli.

Ertamiz egalarining ko'plab millatlar tillarini bilishi, ularning urfu odatlari, milliyligi bilan ham tanish bo'lishi foydadan holi emas. Yildan-yilga turli davlatlari millatlar bilan do'stona munosabatlarimiz yangi bosqichga kiryapti. Yurtimizdagi barcha boshqa millat vakillarining emin-erkin, hayotdan rozi bo'lib yashashiga erishish ezgu maqsadlarimizdan biriga aylangan.

Davlatimiz rahbari Farmoni bilan o'tgan davr mobaynida bir guruh yurtdoshlarimiz mamlakatimizda turkman madaniyati, urf-odati va an'alarini o'ziga xosligini saqlash va rivojlantirish, do'stlik va qardoshlik rishtalarini mustahkamlash borasida qilgan samarali xizmatlari hamda mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga qo'shgan ulkan hissalari uchun yuksak mukofot va ordenlar bilan taqdirlandilar. Davlatimiz tomonidan bunday e'tirof davomiy bo'lib, millatlararo totuvlikni ta'minlashga hissa qo'shayotgan inson borki, aslo e'tibordan chetda qolmaydi. O'ylaymizki, Turkman milliy madaniyat markazining ko'tarinki ruhda o'tadigan tadbirlari o'zbek-turkman aloqalarini abadiy mustahkamlashga xizmat qiladi. Binobarin, o'zbek va turkman — tomirlari tutash, milliyliги uyqash millatlardir.

Turkman millati madaniyatining bir ko'rinishi bu dehqonchilik madaniyati hisoblanadi. Bugungi kunda Urganch tumani G'oybu qishlog'idagi «Turkmanlar» mahallasi Xorazm viloyatidagi aholi zich joylashgan hududlardan biri bo'lib, mahalliy aholi vakillari asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanadi. Bu mahalla qo'shni tumanlar bilan yaxshi aloqaga ega.

Turkmanlar mahallasida bugungi kunda besh yuzdan ortiq xonadonda 4862 nafar aholi istiqomat qiladi. Shular orasida erkaklar soni 2415 nafarni, ayollar soni 2447 nafarni, qariyalar 1006 nafarni, yoshlar esa 1341 nafarni tashkil etadi. Davlatimiz rahbari tomonidan yoshlarga berilayotgan e'tibor va sharoit tufayli Turkmanlar mahallasidagi yoshlardan 3 nafari xorijda ta'lim olmoqda. Ushbu mahallada istiqomat qilayotgan yoshlarni ta'lim olishi uchun bitta turkman maktabi va uchta bolalar boqchasi faoliyat olib bormoqda. Shuningdek, Turkmanlar mahallasida boshqa mahallalardagi kabi barcha sharoitlarga ega bitta zamonaviy tibbiyot muassasasi, bitta Musiqa va san'at maktabi faoliyat olib bormoqda.

Mahalla hududida 46 ta tadbirkorlik sub'ektlari, 8 ta savdo do'konlari, 2 ta to'yxona, 3 ta umumiy ovqatlanish shaxobchasi, 2 ta dorixona, 2 ta sartoroshxona, 1 ta go'zallik saloni, 3 ta fermer xo'jaligi, 150 ta dehqon xo'jaligi mavjud. Mahalla aholisining ko'kat yetishtirish bo'yicha ko'p yillik tajribaga ega bo'lib, hozir ham mahallaga borsangiz, deyarli har bir xonadonda polietilen qoplamali ixcham issiqxonalar barpo etilganiga guvoh bo'lasiz. Bu ishning sir-asrorini yaxshi o'zlashtirgan mahalla ahli uni ro'zg'origa qo'shimcha daromad manbai sifatida samarali qo'llab kelmoqda[2].

Jumladan, mahalla faollaridan biri Shukurjon Qilicheva o'z tomorqasida tashkil etgan issiqxona orqali har yili salmoqli daromad olmoqda. Shu bilan birga, u qo'shni ayollarni ham mavsumiy ish bilan ta'minlab, ularning bandligiga hissa qo'shmoqda. Tadbirkor ayol tomorqasidan bir yilda to'rt marotaba hosil oladi. Qish oylarida turli xil ko'katlar, bahor boshlanishi bilan rediska, yoz oylarida bodring, pomidor, piyoz, bulg'or va achchiq qalampir, sarimsoq piyoz, kuz oylarida esa sabzi, sholg'om va turp mahsulotlari yetishib, elimiz dasturxoni uchun mahsulot tayyorlanadi.

Respublikamizda dehqon xo'jaliklariga va oilaviy biznesga berilayotgan e'tibor natijasi o'laroq Shukurjon Qilicheva kelinlari, farzandlari va nevaralari bilan birgalikda ishdan tashqari vaqtda issiqxona ishi bilan shug'ullanib kelmoqda. Bir yilda bu tadbirkor tomorqasidan 100 million so'mgacha sof daromad olib kelmoqda[3].

Turkmanlar mahallasidagi Xonimjon O'razmetova esa tomorqasidan tashqari dala hududidagi 7 ming metr maydonda 15 ta issiqxonada ko'katchilik faoliyatini yo'lga qo'ygan. Maydon katta, sof foyda ham shunga yarasha. Turkmanlar mahallasidagi bu tadbirkor ayollar uy-joy, turmush sharoitini yaxshilinishi, to'y va boshqa marosimlarni to'kinligi, farzandlarining ta'lim olishi uchun tomorqalarida tinim bilmay mehnat qilmoqdalar.

Tomorqachilarning hayotidagi ijobiy o'zgarishlarning barchasi hosil mavsumlari bilan bog'liq bo'lib, qaysidir ekindan mo'l hosil olib mavsumni yakunlar ekanlar, turkmanlar mahallasida bayramlar boshlanadi. Yangi imoratlar, qimmatbaho avtomashinalar, to'ylar va boshqa maqsadlar ushalishni boshlaydi. Bugungi to'kin sochin, tinch osoyishta kunlarda turkmanlar mahallasi orasida har mavsum so'nggida sayohatlarga chiqish urf bo'lgan. Xonimjon O'razmetova kabi tadbirkor, ishni ko'zini biladigan ayollar yurtimizdagi tinchlik va halol mehnati evaziga turmushlari farovon bo'lib, yaxshi yashashmoqda. Bu esa elimiz dasturxoni to'kin bo'lishini tilaydi[4].

Ishning "ko'zi"ni bilgan yana bir tomorqachi Xurshida Davletova 8 sotixlik issiqxonasida ko'katchilikdan tashqari, bodring va qalampir ko'chatlarini ham yetishtiradi. Hozirda 15 yillik mehnat va malakaning samarasini ko'rishyapti. Bu oilaning budjeti shu issiqxonadan qoplanmoqda. Xurshida

Davletovaning aytishicha ularning tomorqasi xech qachon bo'sh turmagan. Shuning uchun ham bu oilani bozordan mahsulot sotib olishga ehtiyoji yo'q, hammasini o'zi yetishtirgan.

Tomorqamizda yozu qish ko'kat yetishtiriladi. Hattoki tomorqaning chekka joylariga qovoq, loviya va mosh kabi chirmashib o'sadigan o'simliklarni, uyimiz atrofi va ko'cha tomonlarga uzum, ichkariga limon hamda issiqxonadan tashqari bog' joylarga mevali daraxtlarni ekkanmiz. Yil davomida pomidor, bodring ko'chatlari, salat barglari, piyoz, sarimsoq kabi mahsulotlarni o'zini, urug'ini yoki ko'chatini bozorga chiqaramiz. Ko'proq shu yerning o'zidan ham olib ketadigan mijozlarimiz ham bor. Eng muhimi mahsulotlarimizga xaridorlar doimo topiladi deydi Xurshida Davletova[5].

Turkmanlar mahallasidagi tomorqa yerlarida yetishtirilgan meva, sabzavot va poliz ekinlari xorazmliklar orasida mashhur. Bu yerda yetishtirilgan mahsulotlar nafaqat Urganch, Xiva, Yangiariq tumanlarida, balki Urganch va Xiva shaharlari bozorlarida ham sotiladi. Endilikda xorijga olib ketadigan ulgurji xaridorlar ham ko'payib qolgan. Tomorqa yer egalari esa yanada yuqori hosildorlikka erishish uchun hamisha izlanishda. Bu esa, xonadonlar farovonligi va mahallalar obodligiga hissa qo'shmoqda.

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, bir mayizni qirq bo'lib yegan o'zbek xalqi shu kunga qadar turkman millati vakillari bilan hamkorlik va hamjihatlilikda bir hududda, do'stona aloqalar qilib yashab kelmoqda. Turkman millati vakillari ham respublikamizda yaratilgan barcha sharoitlardan unumli foydalanib, bor imkoniyatlarini ishga solib dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelishmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davlatnazar Rajabov "Qo'sh el farzandiman", "Durdona" nashriyoti, Buxoro-2026 yil, 14-bet.
2. Xorazm viloyati "Turkman milliy madaniyat markazi" materiallari. – B.2.
3. Dala tadqiqoti. Yakka tadbirkor Shukurjon Qilichevadan 2026-yil 20-may kuni yozib olindi.
4. Dala tadqiqoti. Yakka tadbirkor Xonimjon O'razmetova 2026-yil 20-may kuni yozib olindi.
5. Dala tadqiqoti. Yakka tadbirkor Xurshida Davletova 2026-yil 20-may kuni yozib olindi.

UO'K 72.033:902:930.2

TEMURIYLAR DAVRI ME'MORIY MEROSI: TARIXIY MANBALAR VA ARXEOLGIK MA'LUMOTLAR ASOSIDA YAXLIT TAHLIL M.M.Kamolova, magistrant, Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqola XIV–XV asrlarda Amir Temur va Temuriylar davri me'moriy merosini tarixiy manbalar va arxeologik ma'lumotlar asosida yaxlit tahlil qilishga bag'ishlangan. Asosiy manbalar sifatida Yazdiy, Bobur, Klavixov asarlari jalb etilgan. Maqola Temuriylar me'morchiligini badiiy hodisa sifatida emas, davlat boshqaruvining moddiy ifodasi sifatida o'rganish zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Temuriylar, me'morchilik, shaharsozlik, O'rta Osiyo, maqbara, masjid, madrasa, naqqoshlik.

Аннотация. Данная статья посвящена комплексному анализу архитектурного наследия эпохи Тимуридов XIV–XV веков на основе исторических источников и археологических данных. В исследовании использованы историко-сравнительный и типологический методы; источниковую базу составили труды Йазди, Бабура, Клавихо. Статья обосновывает необходимость изучения архитектуры Тимуридов как материального выражения централизованного управления.

Ключевые слова: Amir Timur, Тимуриды, архитектура, градостроительство, Центральная Азия, мавзолей, мечеть, медресе, орнаментальное искусство.

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the Timurid architectural heritage of the 14th–15th centuries based on historical sources and archaeological data. The study employs historical-comparative and typological methods, drawing on the works of Yazdi, Babur, Clavijo. The article argues for studying Timurid architecture not merely as an aesthetic phenomenon, but as a material expression of centralized governance.

Key words: Amir Timur, Timurids, architecture, urban planning, Central Asia, mausoleum, mosque, madrasa, ornamental art.

Kirish. XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr hududida markazlashgan davlatning shakllanishi bilan me'morchilik va shaharsozlik sohalarida yangi bosqich boshlandi. Amir Temur tomonidan asos solingan bunyodkorlik siyosati nafaqat siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotga, balki moddiy madaniyatning rivojlanishiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Temur va Temuriylar davrida Samarqand, Shahrisabz, Hirot, Marv va Buxoro kabi shaharlarda ulkan me'moriy ansambllar, saroylar, masjidlar, maqbaralar, madrasalar hamda ilmiy inshootlar bunyod etildi. Ushbu obidalar o'zining ulug'vorligi, murakkab me'moriy yechimlari va yuksak badiiy bezaklari bilan Sharq uyg'onish davri madaniyatining eng muhim namunalariga aylandi.

Mavzuga oid ilmiy tadqiqotlarda Temuriylar me'morchiligi asosan san'at va me'morchilik nuqtayi nazaridan o'rganilgan bo'lsa-da, uning davlat boshqaruvi, siyosiy mafkura va jamiyat taraqqiyoti bilan o'zaro bog'liqligi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu sababli mazkur maqolaning maqsadi Temuriylar davri me'morchilik merosining asosiy yo'nalishlarini aniqlash hamda uning siyosiy, madaniy va ijtimoiy ahamiyatini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi. Temuriylar davri me'morchiligi va shaharsozligi masalasi tarixshunoslikda keng tadqiq etilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu davr me'moriy merosini o'rganishda tarixiy manbalar, sayyohlar xotiralari, arxeologik tadqiqotlar hamda zamonaviy ilmiy izlanishlar muhim o'rin tutadi. Mavzuga oid tadqiqotlarni shartli ravishda birlamchi tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy adabiyotlarga ajratish mumkin.

Temuriylar davriga oid eng muhim yozma manbalardan biri Sharofiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asaridir. Muallif Amir Temurning harbiy yurishlari bilan bir qatorda uning bunyodkorlik faoliyatiga ham alohida e'tibor qaratadi. Asarda Samarqand va Shahrisabzdagi qurilish ishlari, Bibixonim masjidi va Oq Saroy kabi yirik inshootlarning bunyod etilishi haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Mazkur manba Temuriylar davri me'morchiligini siyosiy hokimiyat va davlat boshqaruvi bilan bog'liq holda o'rganish imkonini beradi.

Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sa'dayn va majmai bahrayn" asari Temuriylar davlatining siyosiy va madaniy hayotini yorituvchi muhim manbalardan biridir. Muallif Ulug'bek davridagi qurilish ishlari, ayniqsa rasadxona va madrasalar faoliyati haqida batafsil ma'lumotlar beradi. Asarda Ulug'bek rasadxonasining tuzilishi va ilmiy faoliyatiga oid ma'lumotlar tadqiqot uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Hofiz Abruning tarixiy asarlarida Hirot, Marv va boshqa shaharlarning qayta qurilishi, shaharsozlik siyosati hamda Shohruh Mirzo davridagi bunyodkorlik ishlari haqida ma'lumotlar mavjud. Muallifning yozishicha, Temuriylar davrida shaharlarni qayta qurish va obodonlashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lgan.

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari ham Temuriylar me'morchiligini o'rganishda muhim manbalardan hisoblanadi. Bobur Samarqanddagi Bibixonim masjidi, Ulug'bek rasadxonasi va hammomlar haqida o'z kuzatishlarini bayon etadi. Ayniqsa, me'moriy inshootlarning hajmi, bezaklari va amaliy ahamiyati haqidagi ma'lumotlar tarixiy voqelikni tiklashda muhim manba vazifasini bajaradi.

Ispaniya qiroli elchisi Rui Gonsales de Klavixoning "Samarqandga sayohat kundaligi" Temuriylar davri shaharsozligi va me'morchiligi haqida xorijiy kuzatuvchi tomonidan yozilgan noyob manba hisoblanadi. Muallif Samarqandning ko'chalari, saroylari, bozorlari va savdo inshootlarini batafsil tasvirlab, shaharning iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti haqida muhim ma'lumotlar keltiradi.

Temuriylar davri me'morchiligi masalalari XX asrda arxeolog va san'atshunos olimlar tomonidan keng tadqiq qilina boshlandi. Jumladan, G.A. Pugachenkovaning ilmiy ishlari Temuriylar davri me'morchilik tarixini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Olimaning "Temuriylar me'morchilik obidalari", "Shohi Zinda ansambli" kabi tadqiqotlarida me'moriy yodgorliklarning kompozitsiyasi, bezaklari va tarixiy taraqqiyot bosqichlari chuqur tahlil qilingan. Pugachenkova Temuriylar me'morchiligini Markaziy Osiyo me'morchilik maktabining eng yuksak cho'qqisi sifatida baholaydi.

O'zbek olimlaridan P.Sh. Zohidovning "Temur va Temuriylar davri me'morchiligi" asari mavzu bo'yicha fundamental tadqiqotlardan biridir. Muallif Oq Saroy, Ishratxona, Go'ri Amir va boshqa obidalarni me'moriy-tipologik jihatdan tahlil qilib, ularning qurilish tarixi va funksional

vazifalarini yoritadi. Olim ayrim inshootlarning dastlabki vazifasi yuzasidan ilmiy bahslarni ham keltirib o'tadi.

S.M. Bulatovning tadqiqotlari Bibixonim masjidining konstruktiv tuzilishi va o'lchamlarini aniqlashga bag'ishlangan. Olim tarixiy o'lchov birliklarini zamonaviy tizim bilan qiyoslab, masjidning dastlabki balandligi va hajmini ilmiy asoslashga harakat qilgan. Bu esa Temuriylar davri muhandislik yutuqlarini yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Arxeolog V.L. Vyatkin tomonidan olib borilgan qazishmalar natijasida Ulug'bek rasadxonasining poydevori va astronomik asboblari aniqlangan. Ushbu tadqiqotlar Temuriylar davridagi ilmiy inshootlar va astronomiya taraqqiyotini o'rganishda yangi bosqichni boshlab berdi.

So'nggi yillarda Temuriylar davri me'morchiligiga oid ilmiy izlanishlarda me'moriy merosning madaniy, siyosiy va mafkuraviy jihatlarini kompleks o'rganishga e'tibor kuchaymoqda. Tadqiqotchilar me'moriy inshootlarni faqat san'at asari sifatida emas, balki davlat hokimiyati, diniy qarashlar va jamiyat taraqqiyotining muhim ko'rsatkichi sifatida tahlil qilmoqdalar. Biroq mavjud tadqiqotlarda me'morchilikning siyosiy legitimatsiya va davlat mafkurasi bilan bog'liq jihatlar hali ham yetarlicha o'rganilmagan.

Shunday qilib, tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy adabiyotlar tahlili Temuriylar davri me'morchiligi va shaharsozligi Sharq sivilizatsiyasi tarixidagi eng yuksak madaniy yutuqlardan biri ekanligini ko'rsatadi. Mavjud ilmiy tadqiqotlar ushbu davr me'moriy merosining ko'plab jihatlarini yoritgan bo'lsa-da, uning davlat siyosati, mafkuraviy boshqaruv va ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liq masalalarini chuqurroq o'rganish zarurati saqlanib qolmoqda.

Muhokama. Olingan natijalar Temuriylar davri me'morchiligi nafaqat estetik va amaliy ahamiyatga ega bo'lganligini, balki davlat boshqaruvi va siyosiy mafkuraning muhim vositasi sifatida ham xizmat qilganligini ko'rsatadi. Amir Temur va uning avlodlari tomonidan qurdirilgan inshootlar davlat qudratini namoyish etish, markazlashgan boshqaruvni mustahkamlash hamda aholi ongida hukmdor nufuzini shakllantirishga xizmat qilgan.

Temuriylar me'morchiligida mahalliy me'moriy an'analar bilan Eron, Hindiston va Ozarbayjon hududlaridan kelgan ustalar tajribasi uyg'unlashgan. Natijada Sharq me'morchiligida yangi uslub shakllanib, keyingi asrlar me'morchiligiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Bu davr me'moriy obidalari nafaqat O'zbekiston, balki jahon madaniy merosining muhim qismi hisoblanadi.

Xulosa. Temuriylar davri me'morchiligi va shaharsozligi Sharq uyg'onish davrining eng muhim madaniy yutuqlaridan biri hisoblanadi. Me'morchilik davlat siyosati, mafkuraviy boshqaruv va madaniy taraqqiyotning muhim vositasiga aylandi. Shaharlar markazlashgan reja asosida qurilib, mudofaa va iqtisodiy vazifalarni samarali bajaradigan tizim shakllantirildi. Me'moriy bezak san'ati, muhandislik yechimlari va ilmiy inshootlar Temuriylar davrida ilm-fan va madaniyatning yuksak taraqqiyotga erishganligini tasdiqlaydi. Shu bois Temuriylar davri me'moriy merosini o'rganish, asrash va kelajak avlodlarga yetkazish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн. – Тошкент: Фан, 1969.
2. Бобур, Захириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002.
3. Булатов, С. М. Бибихоним масжиди. – Тошкент: Фан, 1988.
4. Вяткин, В. Л. Самарқанд ва унинг атрофидаги археологик ёдгорликлар. – Самарқанд, 1926.
5. Зоҳидов, П. Ш. Темур ва Темурийлар даври меъморчилиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
6. Клавихо, Руи Гонзалес. Самарқандга саёҳат кундалиги (1403–1406). – Тошкент: Ўзбекистон, 1991.
7. Навоий, Алишер. Вақфия. – Тошкент: Фан, 1991.
8. Пугаченкова, Г. А. Темурийлар меъморчилик обидалари. – Тошкент: Фан, 1968.
9. Пугаченкова, Г. А. Шоҳи Зинда ансамбли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976.
10. Ҳофиз Абру. Зубдат ут-таворих. – Техрон, 1945.
11. Шарофиддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997.
12. Васифий, Зайниддин. Бадоеъ ул-вақоеъ. – Техрон, 1970.

**JAMOAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA XOTIN-QIZ XODIMLARING O'RNI:
O'ZBEKISTON TAJRIBASI VA XALQARO QIYOSIY TAHLIL**

M.Kazakova, PhD, Buxoro davlat texnika universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimida xotin-qiz xodimlarning o'rni va huquqni muhofaza qilish organlaridagi kasbiy ishtiroki tahlil qilinadi. O'zbekistonda ichki ishlar organlarida amalga oshirilayotgan islohotlar, ayol xodimlarning ijtimoiy-huquqiy himoyasi, kasbiy salohiyati va rahbarlik lavozimlaridagi ishtirokini kengaytirish masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: jamoat xavfsizligi, ichki ishlar organlari, xotin-qiz xodimlar, gender tenglik, huquqni muhofaza qilish tizimi, ayollar ishtiroki.

Аннотация. В статье анализируются роль женщин-сотрудников в системе обеспечения общественной безопасности и особенности их профессионального участия в деятельности правоохранительных органов. Освещаются проводимые в Узбекистане реформы в системе органов внутренних дел, вопросы социально-правовой защиты женщин-сотрудников, повышения их профессионального потенциала и расширения участия в руководящих должностях.

Ключевые слова: общественная безопасность, органы внутренних дел, женщины-сотрудники, гендерное равенство, правоохранительная система, участие женщин.

Abstract. This article analyzes the role of female personnel in the public safety system and the specific features of their professional participation in law enforcement agencies. It examines the reforms being implemented in the internal affairs bodies of Uzbekistan, with particular attention to the social and legal protection of female officers, the enhancement of their professional capacity, and the expansion of their representation in leadership positions.

Key words: public safety, internal affairs bodies, female personnel, gender equality, law enforcement system, women's participation.

Kirish. Zamonaviy davlatchilik sharoitida jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimining samaradorligi faqat institutsional mexanizmlar, tashkiliy-huquqiy asoslar yoki normativ-huquqiy bazaning mukammalligi bilan belgilanmaydi. Mazkur tizimning amaliy natijadorligi, avvalo, unda faoliyat yuritayotgan xodimlarning kasbiy tayyorgarligi, ma'naviy-axloqiy fazilatlar, ijtimoiy mas'uliyati hamda aholining turli qatlamlari bilan samarali muloqot o'rnatish olish salohiyatiga bevosita bog'liqdir. Shu jihatdan so'nggi yillarda jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimini takomillashtirishda inson omiliga ustuvor ahamiyat qaratilib, xodimlar tarkibining sifat ko'rsatkichlarini oshirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni, xususan, davlat boshqaruvi va huquqni muhofaza qilish organlaridagi ishtiroki ilmiy tadqiqotlarda alohida e'tibor qaratilayotgan yo'nalishlardan biriga aylandi. Xorijiy tadqiqotlarda, jumladan, McSweeney, Swindell hamda Discover Policing materiallarida ayollarning kasbiy faoliyatida uchraydigan to'siqlar, institutsional cheklolar va huquqni muhofaza qilish tizimidagi gender muvozanati masalalari tahlil qilingan. Milliy tadqiqotlarda esa Rustamova, Toliboyeva, Radjapova va Aburahimova tomonidan O'zbekistonda gender siyosatning huquqiy asoslari, xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari hamda ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy-huquqiy himoyasiga oid masalalar yoritilgan. Shuningdek, Jahon banki hisobotlari hamda Ziyotova va Mamaraximov tadqiqotlarida gender tenglikka erishish strategiyalari, ularni amalga oshirish jarayonidagi mavjud muammolar va institutsional yondashuvlar tahlil etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ichki ishlar organlari tizimida xotin-qiz xodimlarning jamoat xavfsizligini ta'minlashdagi o'rnini ilmiy jihatdan yoritish uchun tarixiy-qiyosiy, tizimli-tahliliy, statistik va huquqiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida O'zbekiston Respublikasida gender tenglikni ta'minlash, xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish hamda ichki ishlar organlari faoliyatini takomillashtirishga oid normativ-

huquqiy hujjatlar, rasmiy statistik ma'lumotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va ilgari e'lon qilingan tahliliy materiallar o'rganildi.

Tahlil va natijalar. Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar jarayonida ichki ishlar organlari tizimini modernizatsiya qilish, xodimlarning kasbiy salohiyatini oshirish hamda ularning ijtimoiy-huquqiy himoyasini mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Mazkur jarayonni gender tenglik tamoyillari va jamoat xavfsizligini ta'minlashda ayollarning o'rnini kengaytirish nuqtayi nazaridan tahlil qilish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki tarixiy taraqqiyot jarayonida jamoat tartibini saqlash, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va oilaviy-maishiy munosabatlarda muvozanatni saqlashda ayollarning bevosita yoki bilvosita ishtiroki muhim ijtimoiy omil sifatida namoyon bo'lib kelgan.

So'nggi yillarda mazkur sohada huquqiy-normativ bazani takomillashtirish borasida izchil ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, ichki ishlar organlari tizimini tubdan isloh qilish, kadrlar bilan ishlash faoliyatini boshqarishning yangi mexanizmlari va amaliyotini keng joriy etish maqsadida 4 ta qonun, 30 dan ortiq Prezident qaror va farmonlari, shuningdek, 150 dan ortiq boshqa qonunosti normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan bo'lib, ushbu hujjatlar ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy himoyasini mustahkamlash bilan bir qatorda, xotin-qiz xodimlarning tizimdagi ishtirokini kengaytirish uchun ham zarur huquqiy asos yaratmoqda.

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlarni tarixiy nuqtayi nazardan baholanganda, ayollarning jamoat hayotidagi ishtiroki an'anaviy ijtimoiy vazifalardan zamonaviy professional xizmat faoliyati darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi. Ayniqsa, huquqbuzarliklar profilaktikasi, voyaga yetmaganlar va ayollar bilan ishlash, oilaviy-maishiy nizolarni bartaraf etish hamda aholi bilan bevosita muloqot o'rnatish jarayonlarida xotin-qiz xodimlarning ishtiroki jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimining ijtimoiy samaradorligini oshiruvchi muhim omilga aylanmoqda.

Mamlakatimizda xotin-qizlarning huquq va manfaatlarini ta'minlash, ularning davlat va jamiyat hayotidagi faolligini oshirish masalasi so'nggi yillarda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF–60-son Farmoni ilovasida belgilangan 69-maqсад "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faolligini ta'minlash" deb nomlanib, unda Yangi O'zbekistonda xotin-qizlar siyosatining ustuvor yo'nalishlari kompleks tarzda belgilab berilgan. Shu ma'noda, davlat va jamiyat boshqaruvida ayollarning o'rnini hamda mavqeini mustahkamlash mamlakat taraqqiyotining muhim strategik yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida xotin-qizlarning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotdagi faolligini oshirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar natijasida davlat boshqaruvida gender ishtirokining miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilandi. Jumladan, 2017-yilda boshqaruv lavozimlarida ayollar ulushi 26,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda ushbu ko'rsatkich 28,2 foizga yetgan. Keyingi bosqichda esa bu ulush 33 foizgacha oshgani kuzatiladi. Mazkur dinamik o'sish xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi o'rnini mustahkamlashga qaratilgan siyosatning amaliy natijasi bo'lib, O'zbekistonning gender tenglik sohasidagi xalqaro majburiyatlarini bajarish yo'lidagi muhim institutsional qadamlardan biri sifatida baholanishi mumkin.

1500 nafardan ortiq xotin-qiz turli darajadagi davlat va jamoat tashkilotlari tizimida, jumladan, vazirlik va idoralar hamda mahalliy ijroiya hokimiyati organlarida rahbarlik lavozimlarida faoliyat yuritmoqda. Kadrlar salohiyatini izchil shakllantirish maqsadida 6 mingdan ziyod faol xotin-qizlardan iborat kadrlar zaxirasi yaratilgan bo'lib, ularni rahbarlik lavozimlariga tayyorlashga qaratilgan tizimli o'quvlar muntazam tashkil etilmoqda.

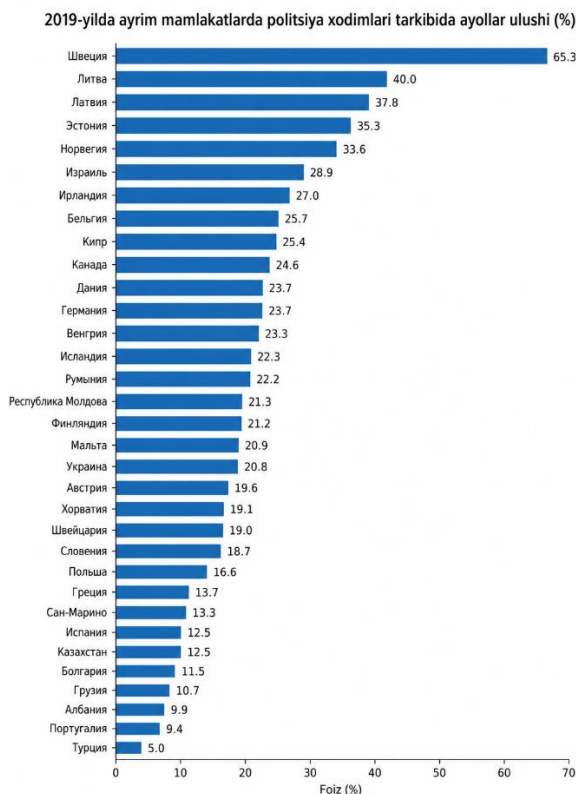
Qonun chiqaruvchi hokimiyat tizimida ham ijobiy dinamikani kuzatish mumkin. 2019-yil dekabr oyida Oliy Majlis va mahalliy kengashlarga o'tkazilgan saylov natijalariga ko'ra, ayollar Qonunchilik palatasi deputatlarining 32 foizini, Senat a'zolarining 25 foizini, mahalliy kengashlar deputatlarining esa 25,6 foizini tashkil etdi. Ushbu ko'rsatkichlar O'zbekiston parlamentining jahondagi 190 ta parlament orasida 37-o'ringa ko'tarilishiga xizmat qilib, mamlakatning gender siyosati borasidagi xalqaro nufuzini mustahkamladi.

Ijro hokimiyati organlari tizimida ham xotin-qizlarning yuqori lavozimlarga tayinlanishi gender ishtirokining bosqichma-bosqich kengayib borayotganini ko'rsatadi. Jumladan, 6 nafar ayol hokim lavozimiga tayinlangan, 2020-yilda esa mamlakat tarixida ilk bor O'zbekistonning xorijiy davlatdagi elchisi sifatida Feruza Yuldashevna Mahmudova faoliyat boshlagan. Mazkur holat ijro hokimiyatining turli bo'g'inlarida ayollar vakilligi ortib borayotganini ifodalovchi muhim institutsional ko'rsatkich hisoblanadi.

Siyosiy partiyalar tizimida xotin-qizlar ishtirokining kengayib borishi ularning nafaqat elektorat sifatidagi faolligini, balki qarorlar qabul qilish jarayonlaridagi institutsional mavqei mustahkamlanayotganini ham ko'rsatadi. Tahliliy ma'lumotlarda qayd etilishicha, O'zbekiston "Milliy tiklanish" demokratik partiyasi va O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi a'zolarining 49 foizini, "Adolat" sotsial-demokratik partiyasi a'zolarining 46 foizini, O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi hamda O'zbekiston Ekologik partiyasi a'zolarining 41 foizini xotin-qizlar tashkil etadi. 2023-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, Xalq demokratik partiyasida ayollar ulushi 51 foizga, partiya tizimidagi rahbar ayollar ulushi esa 42 foizga yetgani, "Adolat" SDPda 77 nafar, "Milliy tiklanish" demokratik partiyasida esa 222 nafar ayol rahbarlik lavozimida faoliyat yuritayotgani bu jarayonning sifat jihatdan yangi bosqichga o'tganini anglatadi.

Jamoat xavfsizligi nuqtayi nazaridan xotin-qizlarning rahbarlik va siyosiy faolligi alohida strategik ahamiyatga ega. Chunki xavfsizlikni ta'minlash faqat huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati bilan cheklanmay, balki mahalla, oila, ta'lim, mehnat jamoalari, siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi ijtimoiy hamkorlikka ham tayanadi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, dunyo mamlakatlarining aksariyatida politsiya xodimlari tarkibida erkaklar ulushi ustunlik qiladi. Mazkur holat, bir tomondan, ayrim davlatlarning demografik xususiyatlari va tarixiy an'analari bilan, ikkinchi tomondan esa huquqni muhofaza qilish faoliyatiga nisbatan shakllangan ijtimoiy-madaniy qarashlar bilan izohlanadi. Biroq so'nggi o'n yillikda kuzatilayotgan institutsional va ijtimoiy o'zgarishlar ushbu sohada gender tarkibning bosqichma-bosqich diversifikatsiyalashib borayotganini ko'rsatmoqda.

UNECening 2019-yilgi statistik ma'lumotlariga ko'ra, bir qator mamlakatlarda politsiya tizimida xizmat qilayotgan ayol xodimlar ulushi sezilarli darajada oshgan. Xususan, Belgiyada ushbu ko'rsatkich 27,5 foizga, Estoniyada 35,3 foizga, Litva Respublikasida 40 foizga yetgan bo'lsa, AQSh

va Rossiyada 30 foizni tashkil etgan. Ushbu raqamlar huquqni muhofaza qilish organlarida gender ishtirokining kengayishi faqat deklarativ jarayon emas, balki xavfsizlik siyosati va kadrlar boshqaruvi amaliyotida real institutsional o'zgarishlar yuz berayotganini tasdiqlaydi. Shu nuqtayi nazardan, xalqaro tajriba politsiya tizimida ayollar ulushining ortishi jamoat xavfsizligini ta'minlashda ijtimoiy sezgirlik, kommunikativ yondashuv va profilaktik faoliyat samaradorligini kuchaytiruvchi muhim omil sifatida qaralayotganini ko'rsatadi.

Kanada tajribasi ham e'tiborga molikdir. 2016-yilda ayol zobitlar mamlakat politsiya xodimlarining 21 foizini tashkil etgan. Gollandiya bu borada yanada yuqori natijaga erishgan bo'lib, 2021-yilda politsiya kuchlarining 42 foizini ayollar tashkil etgan. Shvetsiyada esa 2019-yilda politsiya xodimlarining 33 foizi ayollardan iborat bo'lgan. Skandinaviya mamlakatlarining yuqori ko'rsatkichlari ushbu mintaqada gender tenglikni ta'minlashga qaratilgan keng qamrovli davlat siyosatining huquqni muhofaza qilish sohasidagi bevosita natijasi sifatida baholanishi mumkin.

Xalqaro qiyosiy tahlil O'zbekistondagi mavjud holatni nisbatan obyektiv baholash imkonini beradi. Jumladan, O'zbekiston ichki ishlar organlarida ayollar ulushi 2018-yildagi 8,7 foizdan 2022-yilda 10,2 foizga yetgan. 2020-yil ma'lumotlariga ko'ra, Ichki ishlar vazirligi tizimida 16 nafar ayol rahbarlik lavozimida faoliyat yuritgan, 6 nafar ayol esa hokim lavozimini egallagan. Ushbu ko'rsatkichlar so'nggi yillarda ichki ishlar organlari va davlat boshqaruvi tizimida xotin-qizlar ishtiroki bosqichma-bosqich kengayib borayotganini ko'rsatadi.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasida ichki ishlar organlari tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar gender tenglikni ta'minlash va xotin-qizlarning xizmatdagi o'rnini mustahkamlashga qaratilgan izchil yondashuvni shakllantirmoqda. Normativ-huquqiy bazaning takomillashuvi va xalqaro tajribadan foydalanish natijasida xotin-qizlarning kasbiy faolligi ortib, ular huquqni muhofaza qilish tizimining muhim ishtirokchilaridan biriga aylanmoqda. Shu bilan birga, ayollarning rahbarlik lavozimlaridagi ulushini oshirish, xizmat sharoitlarini yaxshilash hamda ijtimoiy-huquqiy himoyasini kuchaytirish kelgusida ham dolzarb vazifalar sifatida saqlanib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – 365-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagil nutqi, 2021-yil 6-mart [Elektron resurs]. – URL: <https://president.uz/uz/lists/view/4212>
3. McSweeney F.K., Swindell S. Women in the Experimental Analysis of Behavior // The Behavior Analyst. – 1998. – Vol. 21, No. 2. – P. 193–202.
4. Абзалов Э.М. Проблемы формирования правовой культуры молодежи: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Ташкент, 2000. – 23 с.
5. Толибоева Н.О. Хотин-қизларга оид давлат сиёсатининг трансформациялашув жараёнлари // Ўтмишга назар. – 2021. – № 2. – Б. 139.
6. Aburahimova F.Y. Xotin-qizlarni ijtimoiy muhofaza qilishning huquqiy asoslari // Oila institutini mustahkamlashning dolzarb masalalari: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: “Mahalla va oila”, 2021. – B. 35–38.
7. Radjapova L. Ichki ishlar organlari ayol xodimlarining ijtimoiy himoyasiga oid ayrim fikrlar // Yangi O'zbekiston akademik tadqiqotlar jurnali. – 2024. – 1-maxsus son (12). – B. 61–64.
8. Rustamova M.M. Mustaqillik davrida O'zbekistonda xotin-qizlarga oid davlat siyosati va huquqiy asoslari // Yangi O'zbekiston: fan, ta'lim va innovatsiyalar. – 2024. – T. 1, № 1. – B. 454–457.
9. O'zbekistonda gender tengligi tahlili. – Vashington: Jahon banki, 2024. – B.9-10.
10. Ziyotova A., Mamaraximov Q. O'zbekistonda gender tenglikka erishish strategiyasi: muammo va yechimlar // Oliy ta'lim tizimida talaba-qizlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash... xalqaro konferensiya materiallari. – 2025. – B. 689–695.
11. Women in Law Enforcement // Discover Policing. – 2013. – 4 October.
12. “Yuksalish Talks”: boshqaruvda ayollar // “Yuksalish” umummilliy harakati. – 2023. – 17-noyabr [Elektron resurs]. – URL: https://yumh.uz/uz/news_detail/626
13. Gender distribution of full-time law enforcement employees in the United States in 2023 // Statista [Elektron resurs]. – URL: <https://www.statista.com/statistics/195324/gender-distribution-of-full-time-law-enforcement-employees-in-the-us/>
14. Ayol sudyalalar ulushi 30 foizga yetkaziladi // Xabar.uz. – 2026. – 5-mart [Elektron resurs]. – URL: <https://www.xabar.uz/uz/jamiyat/ayol-sudyalalar-ulushi-30-foizga-etdi>
15. O'zbekistonda boshqaruv lavozimlarida ayollarning ulushi 26,6 foizga yetdi // O'zbekiston Respublikasi Inson huquqlari bo'yicha milliy markazi. – 2020. – 22-dekabr [Elektron resurs]. – URL: <https://nhrc.uz>

U.S. – UZBEKISTAN DIPLOMATIC AND STRATEGIC PARTNERSHIP IN 2017–2025: DYNAMICS, CHALLENGES, AND PROSPECT

T.Kh.Khatamov, master's student, Termiz economics and service university, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada 2017-2025 yillar davomida AQSh va O'zbekiston Respublikasi o'rtasidagi diplomatik, iqtisodiy va xavfsizlik sohalaridagi hamkorlik evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda xalqaro munosabatlar nazariyasining neorealistik va liberal institutsionalistik yondashuvlariga tayangan holda ikki tomonlama aloqalarning dastlabki postsovet xavfsizlik hamkorligidan ko'p qirrali strategik sheriklik darajasiga o'tishi yoritiladi. Shuningdek, AQSh-O'zbekiston Strategik sheriklik muloqotining yo'lga qo'yilishi, savdo va investitsiya aloqalarining kengayishi hamda terrorizmga qarshi kurash, chegara xavfsizligi va mintaqaviy integratsiya sohalaridagi hamkorlikning kuchayishi kabi muhim bosqichlar tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: AQSh-O'zbekiston munosabatlari, strategik sheriklik, Markaziy Osiyo, diplomatik hamkorlik, geosiyosiy raqobat, Yangi O'zbekiston, mintaqaviy xavfsizlik.

Аннотация. В данной статье анализируется эволюция дипломатического, экономического и военно-безопасного сотрудничества между США и Республикой Узбекистан в период 2017-2025 годов. На основе неореалистического и либерально-институционального подходов теории международных отношений исследуется трансформация двусторонних отношений от преимущественно транзакционного постсоветского формата сотрудничества в сфере безопасности к многоуровневому стратегическому партнёрству. Особое внимание уделяется ключевым этапам, включая запуск Диалога о стратегическом партнёрстве США и Узбекистана, расширение торгово-инвестиционного сотрудничества, а также усиление взаимодействия в области борьбы с терроризмом, пограничной безопасности и региональной интеграции.

Ключевые слова: отношения США и Узбекистана, стратегическое партнёрство, Центральная Азия, дипломатическое сотрудничество, геополитическая конкуренция, Новый Узбекистан, региональная безопасность.

Abstract. This article examines the evolution of diplomatic, economic, and security cooperation between the United States of America and the Republic of Uzbekistan during the period 2017-2025. Employing a multi-level analytical framework that draws on neorealist and liberal institutionalist theories of international relations, the study traces the transformation of the bilateral relationship from a primarily transactional post-Soviet security arrangement into a multidimensional strategic partnership. The article analyzes key milestones, including the inaugural U.S. – Uzbekistan Strategic Partnership Dialogue, expanded trade and investment frameworks, and intensified cooperation in the domains of counterterrorism, border security, and regional connectivity.

Key words: U.S. – Uzbekistan relations, strategic partnership, Central Asia, diplomatic cooperation, geopolitical competition, New Uzbekistan, regional security.

The foreign policy of Uzbekistan underwent a structural transformation following the accession of President Shavkat Mirziyoyev to power in late 2016. Abandoning the largely isolationist posture of his predecessor Islam Karimov, Mirziyoyev embraced an open-door diplomatic philosophy predicated on regional integration, economic modernization, and diversified international partnerships. This paradigm shift created favorable conditions for a reinvigoration of bilateral ties with the United States, a relationship that had experienced considerable turbulence in the mid-2000s following the Andijan events of 2005 and the subsequent withdrawal of American forces from the Karshi-Khanabad air base[1].

Against this backdrop, the period 2017–2025 represents a qualitatively distinct phase in U.S. – Uzbekistan relations. Washington, for its part, recalibrated its Central Asia strategy in response to evolving security dynamics – most notably the collapse of the U.S. - led mission in Afghanistan in 2021 – and the intensifying strategic competition with both Russia and China across the Eurasian

landmass. Tashkent's geographic centrality, its relative political stability, and its growing economic attractiveness made it a natural pivot point for renewed American engagement.

The present article aims to provide a comprehensive, empirically grounded analysis of the diplomatic and strategic dimensions of this evolving partnership. It proceeds as follows: Section 2 outlines the theoretical and methodological framework. Section 3 surveys the historical background and the legacy issues that conditioned the post-2017 relationship. Section 4 traces the key diplomatic milestones from 2017 to 2025. Section 5 analyzes sectoral cooperation across security, economics, and people-to-people exchange. Section 6 examines the structural constraints and recurring tensions in the relationship. Section 7 assesses prospects and policy implications. Section 8 offers concluding observations.

This study is situated at the intersection of two principal theoretical traditions in international relations scholarship. The first, neorealism, provides the structural backdrop: the behavior of both the United States and Uzbekistan is conditioned by the distribution of power in the international system, particularly the competitive dynamic among major powers in Central Asia. From this perspective, U.S. engagement with Uzbekistan is best understood as a function of balancing strategies vis-à-vis Russia and China rather than as intrinsically driven by normative commitments or bilateral affinity[2].

The second tradition, liberal institutionalism, illuminates the mechanisms through which cooperation is sustained and deepened. The proliferation of bilateral dialogue formats, the institutionalization of trade and investment frameworks, and the embedding of the relationship in multilateral architectures such as C5+1 (the Central Asia–U.S. diplomatic platform) reflect the logic of institutional lock-in and repeated-game dynamics that liberal theorists associate with durable partnerships.

Methodologically, the article employs a qualitative case study approach, combining process tracing with discourse analysis. Primary sources include official joint statements, congressional testimony, diplomatic communiqués, and policy documents issued by the U.S. Department of State, the Uzbek Ministry of Foreign Affairs, and the U.S. Agency for International Development (USAID). Secondary sources encompass academic literature, think-tank analyses, and investigative journalism. The temporal scope of 2017–2025 was selected to capture a complete policy cycle from the onset of Uzbekistan's reform trajectory to the present[3].

U.S. – Uzbekistan relations were forged in the crucible of post-Soviet independence and the immediate imperatives of the “War on Terror”. Uzbekistan granted the United States access to Karshi-Khanabad Air Base (K2) following the September 11, 2001 attacks, serving as a critical logistics hub for Operation Enduring Freedom. This security-first relationship, however, carried inherent fragilities: it was contingent on Tashkent's cooperation rather than grounded in shared political values or deep economic interdependence.

The May 2005 Andijan massacre, in which Uzbek security forces killed hundreds of protesters, precipitated a sharp deterioration in bilateral relations. Washington's calls for an independent international investigation were rebuffed by Karimov, who subsequently ordered U.S. forces to vacate K2 by late 2005. Tashkent simultaneously deepened its security alignment with Moscow and Beijing through the Shanghai Cooperation Organisation (SCO) and bilateral treaties, effectively reorienting its strategic partnerships eastward[4].

The following decade was characterized by managed estrangement. Limited counternarcotics and border security cooperation continued under U.S. Central Command, and USAID maintained modest development programs, but high-level political engagement was conspicuously absent. The Obama administration's “rebalance to Asia” further marginalized Central Asia in Washington's strategic calculus, leaving the relationship in a functional but strategically underdeveloped state.

Shavkat Mirziyoyev's first year in office was defined by an energetic outreach campaign targeting all major international partners. His address to the United Nations General Assembly in September 2017 – the first by an Uzbek head of state in over a decade – signaled Tashkent's intention to reintegrate into multilateral diplomatic processes. During this address, Shavkat Mirziyoyev proposed the establishment of a United Nations Regional Centre for Preventive Diplomacy and

outlined Uzbekistan's vision for a stable and interconnected Central Asia, themes that resonated favorably with U.S. diplomatic priorities[5].

The bilateral relationship gained institutional momentum with the launch of the Annual Bilateral Consultations mechanism in 2018, covering political, security, economic, and humanitarian dimensions. Uzbekistan also acceded to the Open Government Partnership that year, a symbolic alignment with U.S. governance promotion objectives. High-level visits and working group meetings accelerated considerably, laying the groundwork for a more structured framework.

The inaugural U.S. – Uzbekistan Strategic Partnership Dialogue, held in Washington in March 2019, constituted the most significant institutional milestone of this period. Co-chaired by U.S. Deputy Secretary of State John Sullivan and Uzbek Foreign Minister Abdulaziz Komilov, the dialogue operationalized cooperation across five tracks: political and security affairs, trade and investment, energy and environment, education and scientific exchange, and countering violent extremism. The joint statement issued at the conclusion of the dialogue explicitly recognized “the strategic importance of a stable, prosperous, and democratic Uzbekistan for regional and global security”[6].

The precipitous U.S. military withdrawal from Afghanistan in August 2021 generated immediate strategic consequences for the bilateral relationship. Washington urgently required over-the-horizon counterterrorism capabilities and sought transit and basing arrangements in the region. Uzbekistan, confronting a shared Afghan border and the threat of refugee flows and militant infiltration, had aligned security interests. The two governments intensified consultations on Afghan stabilization, humanitarian assistance, and border security, with Uzbekistan serving as a key facilitation hub for U.S. diplomatic and evacuation operations.

The Russian invasion of Ukraine in February 2022 introduced a further structural variable. While Uzbekistan declined to formally condemn Russia in multilateral forums – reflecting both economic dependency and its multi-vector foreign policy doctrine – Tashkent simultaneously deepened economic and security ties with Western partners to hedge against Russian pressure. The United States recalibrated its engagement to accommodate Uzbekistan's constrained sovereignty situation while maintaining pressure on sanctions-evasion concerns[7].

Uzbekistan's emerging role as a regional pivot for U.S. Central Asia strategy has broader implications for American foreign policy. As the Biden administration's C5+1 successor frameworks and the Trump administration's potential reconfiguration of regional priorities unfold, Tashkent's ability to sustain multi-vector diplomacy while deepening strategic ties with Washington will remain a critical variable in Eurasian geopolitics. Future research should examine the role of diaspora networks, energy transition investments, and digital infrastructure competition in shaping the next phase of this consequential bilateral relationship.

REFERENCES:

1. Allison R. Regionalism, regional structures and security management in Central Asia. *International Affairs*, 80(3), 2004. – P.463-483.
2. Bohr A. *Uzbekistan: Politics and Foreign Policy*. Royal Institute of International Affairs, Chatham House. 2016.
3. Carlisle D. H. *Uzbekistan and the United States: Toward a Strategic Partnership*. RAND Corporation. 1995.
4. Cooley A. *Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia*. Oxford University Press. 2012.
5. Cotton Campaign. *Uzbekistan Cotton Pledge: End to Systemic Forced Labour*. 2022.
6. Karimov I. A. *Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century*. St. Martin's Press. 1998.
7. Keohane R. O. *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton University Press, 1984.

UO'K 94(575.1-25)«1910»:297.172.2

1910-YILDA BUXORO AMIRLIGIDAGI SHIA–SUNNIY MOJAROLARI: SIYOSIY INQIROZNING KONFESSIONAL KO'RINISHI

G.Mahmudova, tayanch doktorant, Shahrissabz davlat pedagogika instituti, Shahrissabz

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1910-yilda Buxoro amirligida yuz bergan shia–sunniy mojarolarining sabablari, rivojlanishi va oqibatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda mojaroning faqat

diniy qarama-qarshilik emas, balki siyosiy inqiroz, davlat boshqaruvi zaiflashuvi, shia amaldorlarining mavqei kuchayishi va Rossiya protektorati sharoitidagi murakkab jarayonlar bilan bog'liqligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, shia–sunnii mojarolari, Ashuro, Ostonaqul qo'shbegi, Abdulahadxon, Rossiya protektorati, siyosiy inqiroz.

Аннотация. В данной статье анализируются причины, ход и последствия суннитско-шиитских конфликтов, произошедших в Бухарском эмирате в 1910 году. В исследовании показано, что конфликт являлся не только религиозным противостоянием, но и был тесно связан с политическим кризисом, ослаблением системы государственного управления, усилением влияния шиитских чиновников, а также сложными общественно-политическими процессами, развивавшимися в условиях российского протектората.

Ключевые слова: Бухарский эмират, суннитско-шиитские конфликты, Ашура, Мухаммад Астанакул кушбеги, Абдулахад-хан, российский протекторат, политический кризис, конфессиональные отношения.

Abstract. This article analyzes the causes, development, and consequences of the Sunni–Shiite conflicts that occurred in the Bukhara Emirate in 1910. The study argues that the conflict was not merely a religious confrontation but was closely connected with a broader political crisis, the weakening of state governance, the growing influence of Shiite officials, and the complex socio-political processes that emerged under the conditions of the Russian protectorate.

Key words: Bukhara Emirate, Sunni–Shiite conflicts, Ashura, Muhammad Astanakul Kushbegi, Abdulahad Khan, Russian protectorate, political crisis, confessional relations.

Kirish. Mang'itlar hukmronligi davrida Buxoro Markaziy Osiyoning yirik siyosiy va diniy markazlaridan biri bo'lib, shaharda turli etnik va konfessional guruhlar istiqomat qilgan. Aholining asosiy qismini hanafiy mazhabiga mansub sunniylar tashkil etgan bo'lsa-da, XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Marv vohasidan ko'chirib keltirilgan eroniy aholi hisobiga shia jamoalari ham shakllandi. Keyinchalik ularning ayrim vakillari davlat boshqaruvi tizimida muhim mavqega ega bo'ldilar.

Amirlik hukmdorlari mahalliy siyosiy guruhlar ta'sirini muvozanatlashtirish maqsadida eroniy mansabdorlar xizmatidan keng foydalanganlar. Ayniqsa moliya va ma'muriy boshqaruv sohalarida shia amaldorlarining mavqei kuchaydi. Bu esa sunniy aholi va diniy elita orasida norozilik kayfiyatining kuchayishiga sabab bo'ldi.

XIX asr davomida sunniy va shia jamoalari o'rtasidagi munosabatlar nisbatan barqaror bo'lib kelgan. Biroq XX asr boshlariga kelib amirlikdagi siyosiy inqiroz, markaziy hokimiyat zaiflashuvi va konfessional ziddiyatlarning kuchayishi 1910-yil voqealari uchun zamin yaratdi. Maqolada voqealar konfessional mojarolar emas, balki siyosiy inqirozning namoyon bo'lish shakli sifatida yoritiladi.

Mavzu bo'yicha T.G. To'xtametov, Valeriy Germanov, Q. Rajabov, D. Rajabova, R. Xoliqova, Burxon Sharaf hamda M. Hamrayev tadqiqotlarida muhim ma'lumotlar uchraydi. Shuningdek, "Русское слово", "Туркестанские ведомости" va "Tarjimon" gazetasi materiallari voqealarni turli nuqtai nazardan yoritish imkonini beradi.

Asosiy qism. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab qo'shbegilik mansabi ketma-ket shia amaldorlari qo'lida bo'lib, XX asr boshlariga kelib oliy qo'shbegi lavozimini Muhammad Ostonaqul egalladi. U davlat moliyasi va ma'muriy apparat ustidan katta nazorat o'rnatib, amir saroyidagi eng ta'sirli shaxslardan biriga aylandi.

1894-yildan boshlab Amir Abdulahadxonning asosiy qarorgohini Karmanaga ko'chirishi poytaxtdagi kundalik boshqaruvning katta qismini qo'shbegi qo'lga o'tishiga olib keldi. Natijada shia amaldorlarining siyosiy ta'siri yanada kuchaydi.

Buxoro shialari uzoq vaqt davomida Ashuro marosimlarini faqat o'z mahallalari va diniy maskanlari doirasida o'tkazib kelgan edilar. Biroq 1910-yilda Muhammad Ostonaqul va unga yaqin amaldorlar Ashuro marosimlarini shaharning markaziy ko'chalarida ochiq o'tkazishga ruxsat berdilar. Bu qaror shahardagi konfessional muvozanatga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

Burxon Sharafning qayd etishicha, mojaroning asl sababi diniy masalalardan ko'ra amirlikdagi siyosiy va ijtimoiy inqiroz bilan bog'liq edi. Shunga qaramay, Ashuro marosimlarining ochiq o'tkazilishi mavjud keskinlikni yuzaga chiqargan omil bo'ldi.

1910-yil yanvar oyining dastlabki kunlaridayoq vaziyat nazoratdan chiqib ketdi. Sunniy olomon va shia jamoalari o'rtasida boshlangan to'qnashuvlar qisqa vaqt ichida ommaviy qirg'inga aylandi. Muhammad Ostonaqul qo'shbegi vaziyatni mustaqil ravishda nazorat qila olmasligini anglab, yordam so'rab Buxorodagi Rossiya imperatorlik siyosiy agentligiga murojaat qildi. O'sha davrda agentlikka Yakov Lyutsh rahbarlik qilayotgan edi.

10–11-yanvar kunlari shaharda shialarga qarshi ommaviy zo'ravonlik davom etdi. Shia jamoalari qarshilik ko'rsatishga harakat qilgan bo'lsalar-da, son jihatdan ustun bo'lgan sunniy olomon qarshisida ojiz qolgan edi. Ayrim zamondosh manbalarda shaharning eroniy mahallalari vayron qilingani, do'konlar talon-toroj etilgani va ko'plab shia oilalari qirg'in qilingani qayd etiladi.

Vaziyat keskinlashgach, 11-yanvar kuni polkovnik Filipp Panov qo'mondonligidagi rus harbiy qismlari Kattaqo'rg'ondan Buxoroga yuborildi. Shaharga to'rtta pulemyot, piyoda askarlar rotasi hamda Ural kazak polkinging bo'linmalari olib kelindi. Namoyishchilar bilan rus qo'shinlari o'rtasida to'qnashuv yuz berdi va yaxshi qurollangan imperiya qo'shinlari qisqa vaqt ichida tartibsizliklarni bostirishga muvaffaq bo'ldilar. Bu holat Rossiya imperiyasining Buxoro amirligi ichki ishlariga amalda to'liq aralasha oladigan darajaga yetganini yaqqol namoyon etdi.

To'qnashuvlar haqidagi xabar tez orada Sankt-Peterburgga yetib bordi. Rossiya imperiyasi ichki ishlar vaziri Pyotr Stolipin vaziyat ustidan nazoratni yo'qotishdan xavotirlanib, Turkiston armiyasi korpusi shtab boshlig'i general-mayor G. Lilientalni zudlik bilan Buxoroga yubordi. Bu holat protektorat sharoitida Rossiya imperiyasining amirlik ichki ishlariga qanchalik chuqur aralasha olishini ko'rsatdi.

Voqealardan so'ng amirlik hukumati namoyishchilar talablarini qisman qabul qilib, Muhammad Ostonaqul qo'shbegini lavozimidan chetlashtirdi. Bir qator shia amaldorlari ham mansabidan olindi. 1910-yil 15-yanvarda Rossiya vakillari vositachiligida tomonlar o'rtasida yarashuvga erishildi.

Tahlil va muhokama. 1910-yilgi shia-sunniy mojarolarini faqat diniy qarama-qarshilik natijasi sifatida baholash to'liq manzarani aks ettirmaydi. Voqealar zahirida amirlikdagi siyosiy inqiroz, boshqaruv tizimining zaiflashuvi va elitalar o'rtasidagi raqobat yotgan edi.

Muhammad Ostonaqul qo'shbegining kuchayib borayotgan siyosiy ta'siri amirlikdagi an'anaviy kuchlar muvozanatini izdan chiqardi. Davlat moliyasi va ma'muriy apparat ustidan nazoratning uning qo'lida to'planishi sunniy diniy elita hamda mahalliy mansabdorlarning noroziligini kuchaytirdi.

Mojaro amirlikdagi "mahalliy" va "ajnabiy" siyosiy guruhlar o'rtasidagi qarama-qarshilikni ham namoyon etdi. Eroniy kelib chiqishga mansub shia amaldorlarining yuqori lavozimlarni egallashi ayrim qatlamlar tomonidan siyosiy tahdid sifatida qabul qilina boshlagan edi. D.Rajabova o'z tadqiqotlarida "Qo'zg'olonga qatnashgan har bir ijtimoiy qatlamning o'z manfaatlaridan kelib chiquvchi norozilik sabablari mavjud bo'lgan"ligini keltiradi.

Rossiya protektorati ham inqirozning chuqurlashishida muhim rol o'ynadi. Amirlik tashqi tomondan mustaqil davlat sifatida saqlanib qolgan bo'lsa-da, amalda Rossiyaning siyosiy va harbiy nazorati ostida edi. Shu sababli voqealar boshlangan zahoti imperiya ma'muriyati harbiy kuch ishlatish orqali vaziyatni nazorat ostiga oldi. **E.K. Mixaylovskiyning** 1912-yilda Harbiy vazirlikka taqdim etgan **hisobotida bu jarayonlar** "Rossiya va Buxoro o'rtasidagi munosabatlar tarixida ruslar obro'sining pasayishi hamda keyinchalik Buxoro xonligining asosiy siyosiy tayanchlarini izdan chiqargan inqirozli jarayonlarning boshlanishiga sabab bo'lgan muhim voqea sodir bo'ldi" deb tavsiflangan.

Jadid matbuoti vakillari esa mojaroni diniy ziddiyat emas, balki mamlakatdagi siyosiy turg'unlik va islohotlarning yo'qligi oqibati sifatida baholadilar. Ularning fikricha, 1910-yil voqealari amirlik boshqaruv tizimining chuqur inqirozga yuz tutganini ko'rsatib berdi. Burxon Sharaf voqealarni diniy qarama-qarshilik sifatida emas, balki Buxoro amirligidagi siyosiy va ijtimoiy turg'unlik mahsuli sifatida talqin qiladi.

Tadqiqotchi Mahmud Hamrayevning fikricha, 1910-yilgi voqealar diniy qarama-qarshilikdan tashqari amirlik boshqaruv tizimidagi nomutanosibliklar, shia amaldorlarining siyosiy ta'sirining ortishi va Rossiya imperiyasi aralashuvi bilan ham chambarchas bog'liq bo'lgan.

Xulosa. 1910-yilda Buxoro amirligida yuz bergan shia–sunnii mojarolari amirlik tarixidagi eng yirik konfessional to'qnashuvlardan biri bo'ldi. Tadqiqot natijalari voqealarning asosiy sabablari diniy qarama-qarshilikdan ko'ra siyosiy inqiroz, markaziy hokimiyat zaiflashuvi, boshqaruv tizimidagi nomutanosibliklar va etno-konfessional guruhlar o'rtasidagi murakkab munosabatlar bilan bog'liq bo'lganini ko'rsatadi.

1910-yil voqealari Buxoro amirligining XX asr boshlarida chuqur siyosiy tanazzul bosqichiga kirganini namoyon etgan hamda Rossiya protektorati sharoitida amirlik mustaqilligining qanchalik cheklanganini yaqqol ko'rsatib bergan tarixiy hodisalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Тухтаметов Т.Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX века. Монография. — Душанбе: Ирфон, 1977. — С. 30-31.
2. Buxon Sharaf. *Buxoro maktublari*. Toshkent: Turon Zamin Ziyo, 2014
3. Г. Цвиллинг, «Бухарская смута», *Средняя Азия*, № 2–3 (1910): 116–145.
4. В. В. Хутарев-Гарнишевский, «МВД против МИД. Межведомственная борьба на фоне религиозно-политической дестабилизации в Бухаре в 1910–1916 гг.», *Исторический вестник* 32 (2022): 130–155.
5. I. Gasprinskiy, «Buxoro Sharif voqeasi», *Tarjimon*, № 4 (22 yanvar 1910).
6. I. Gasprinskiy, «Buxoro masalasi», *Tarjimon*, № 5 (29 yanvar 1910).
7. "Прогресс Бухарского ханства зависит исключительно от России" Докладная записка Е. К. Михайловского. 1912 г. // Исторический архив, № 3. 2006.
8. Hamrayev M. Ashuro fitnasi // *Tamaddun nuri*. – 2026. – №3(78). – B. 52–54.
9. Р. Э. Холикова, «К генеалогии Астанакула кошбеги — премьер-министра Бухарского эмирата (1888–1910 гг.) (со слов его родственников)», *Молодой ученый*, № 15 (2015): 519–524.
10. Valery A. Germanov, «Shiite-Sunni Conflict of 1910 in the Bukhara Khanate», *Oriente Moderno* 87, 2007, pp. 117–40.
11. Д.Я. Ражабова, «Бухоро амирлигидаги сунний-шиа ихтилофлари тарихидан», *Бухоро давлат университети илмий ахбороти* 2, no. 96 (2023): 270–271.

UO'K 94(575)

QADIMGI VA ILK O'RTA ASRLAR DAVRI KESH VILOYATINING TARIXIY GEOGRAFIYASI

Sh.Sh.Mannonova, magistrant, Shahrisabz pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Mazkur maqolada Kesh-Shahrisabz hududining tarixiy va geografik rivojlanish bosqichlari kompleks tarzda tadqiq etildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi hududning qadimgi davrlardan boshlab shakllangan tarixiy -geografik xususiyatlarini aniqlash hamda ularning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta'sirini ochib berishdan iborat. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar arxeologik topilmalar, yozma manbalar va zamonaviy ilmiy adabiyotlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Kesh, Shahrisabz, tarixiy geografiya, qadimgi davr, KATE (Kesh arxeologik topografik ekspeditsiyasi), Siypantosh yodgorligi.

Аннотация. В данной статье всесторонне изучаются этапы историко-географического развития региона Кеш-Шахрисабз. Главная цель исследования – выявление историко-географических особенностей региона, сформировавшихся с древних времен, и раскрытие их влияния на социально-экономические процессы. В ходе исследования анализируются исторические источники, археологические находки, письменные источники и современная научная литература.

Ключевые слова: Кеш, Шахрисабз, историческая география, древность, KATE (Кешская археологическая топографическая экспедиция), памятник Сийпанташ.

Abstract. This article comprehensively studies the stages of historical and geographical development of the Kesh-Shahrisabz region. The main goal of the study is to identify the historical and geographical features of the region that have been formed since ancient times and to reveal their impact on socio-economic processes. In the process of research, historical sources, archaeological finds, written sources and modern scientific literature are analyzed.

Keywords: Kesh, Shahrisabz, historical geography, ancient times, KATE (Kesh archaeological topographic expedition), Siypantash monument.

Kirish. Qadimgi Kesh viloyati Sug'diyonaning muhim tarixiy-geografik vohasidir. Kesh viloyati O'zbekistonning janubida joylashgan va u Qashqadaryoning yuqori qismidagi hududlarni egallaydi. Kitob-Shahrisabz botig'i va uning atrofidagi hududlar asosan Kitob, Shahrisabz, Yakkabog', Chiroqchi tumanlarning hududlari va G'uzor hamda Qamashi tumanlarining bir qismi, Qashqadaryo havzasining sharqiy tog'li qismlarini o'z ichiga oladi. Kesh–sharqiy Qashqadaryoda joylashgan qadimgi tarixiy-madaniy viloyatdir. Keshning tarixiy geografiyasiga oid XIX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran fan tasarrufidagi manbalarni umumlashtirish asosida bir qator tadqiqotlar yuzaga keldi. Keshning qadimiy tarixi davriga oid aholining geografik hududlardagi joylashuvi, tarixi, iqtisodiy xo'jaligi va madaniy hayotini aniqlashda yozma manbalarning tahlili katta yordam beradi. Ammo bunday yozma manbalar juda kam, shu sababli ko'proq arxeologik yodgorliklarning joylashuviga qarab xulosa qilishga to'g'ri keladi. Tadqiqot davomida yig'ilgan etnografik ma'lumotlar-aholining kelib chiqishi, etnik tarkibi, iqtisodiy xo'jaligining o'ziga xosligi va madaniy jarayonlarni aniqlashda katta yordam berdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada umumfan uslublaridan induksiya va deduksiya hamda maxsusfan uslublaridan tarixiy taqqoslash, xronologik izchillik, sabab, jarayon va natija bog'liqligi kabi usullardan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili. Tarixchilar Gerodot, Arrian, Kvint Kursiy Ruf, Muqaddasiy va Ibn Havqal asarlarida qadimgi Kesh hududi xususan, Sug'dda kechgan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va etnomadaniy jarayonlarga etibor qaratilgan.

XX asrning 90-yillarigacha qadimgi Kesh-Shahrisabz arxeologiyasi va tarixiga oid ma'lumotlar asosan Toshkent Davlat Universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) qoshida tashkil etilgan KATE (Kesh arxeologik topografik ekspeditsiyasi) a'zolarining nashr ettirgan ishlarida uchraydi [1].

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab Sug'diyona, xususan Kesh-Shahrisabzning tarixi va madaniyatini tadqiq etish borasidagi tadqiqotlar kengayib bordi. Janubiy Sug'diyonadagi aholining antik va ilk o'rta asrlardagi turli migratsiyalari natijasida tabiiy geografik landshaftning o'zgarishi va hududlarda kechgan tarixiy jarayonlarni o'rganish bo'icha samarali izlanishlar olib borilmoqda. Ushbu tadqiqotlar orasida Keshning tarixiy geografiyasiga oid ishlar ham qisman bo'lsa-da, mavjudligini e'tirof etish lozim. A.Raimqulov "Janubiy Sug'dning VIII-XIV asrlar davri tarixiy topografiyasi" va F.Egamberdiyev "Kesh vohasi ilk o'rta asrlar davri qishloqlari tarixi va madaniyati" mavzusida tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, Kesh vohasidagi qishloqlarni yozma va arxeologik ma'lumotlar bilan taqqoslash, Kesh vohasida ilk o'rta asrlar davri qishloq makonlarining shakllanish va rivojlanish dinamikasini ochib berish, Keshni ilk o'rta asrlar davri yodgorliklarining topografik va tipologik klassifikatsiyasini aniqlash, qishloqlarining me'moriy xususiyatlari, usullari, xom ashyosi va ichki tuzilishini tahlil etgan [2].

Natija va muhokama. Keshning antik va ilk o'rta asrlarga oid tarixiy geografiyasi masalasida XX asrning 30-yillaridan boshlab arxeologik tadqiqotlarning boshlanishi va 1950-yillarda M.Y.Masson va G.A.Pugachenkova- ning tadqiqotlari, yozma manbalarning tahlili munosabati bilan masalaning u yoki bu tomonini yorituvchi ma'lumotlar nashr etildi. V.V.Bartold, I.Y.Krachkovskiy, S.B.Lunina, M.Y.Masson, Sh.Kamaliddinov, Z.Saidboboyev va N.O.Xushvaqovlarning monografiya va maqolalarini alohida tilga olish mumkin.

Kesh tarixiga ilmiy tarzda yondashishga birinchi bo'lib mashhur sharqshunos olim V.V.Bartold kirishgan [3]. 1925-yilda Shahrisabzga sharqshunos V.V.Bartold, arxeolog o'lkashunos V. L.Vyatkin, me'morchilik bo'yicha san'atshunoslar B.N.Denike va E.Kon-Vinerlar o'rganishgan. 1926-yilda esa A.Y.Yakubovskiy tomonidan ilk bor marta tarixiy topografiyasi tadqiq qilingan [4]. 1930-yillardan boshlab arxeologik va me'morchilik yodgorliklarini Y.G'.G'ulomov, T.Mirg'iyozov va S.K.Kabanovlar tadqiq etishni boshlagan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida UZKOMSTARISning inspektor vakillari sifatida (1942 yil) M.Y.Masson va G.A.Pugachenkovalarning Shahrisabz shahri hududida olib borgan tadqiqotlari

natijasida qadimgi Kesh viloyati, uning markaziy shahri va rustoqlarining tarixiy geografiyasini tadqiq etish boshlandi [5].

Ular ilk bora Shahrisabz hududida olib borgan arxeologik qazishmalar hamda kuzatishlarida Keshning tarixiy topografiyasini aniqlash natijasida yozma manbalar bilan qiyosiy tahlil qilib qadimiy shahar Kitob shahri o'rnidagi Qalandartepa o'rnida joylashganini isbotladilar. Shu yillarda (1946-1948 yillar) S.K.Kabanov Keshda dastlabki arxeologik qazishma ishlari olib borgan. S.K.Kabanov 1955-1957-yillarda Chimqo'rg'on suv ombori o'rnidagi Ovultepa, Jangaltepa, Katta va Kichik Qiztepa, Toshtepa kabi yodgorliklar tadqiq qilgan. Tom ma'noda Keshning tarixiy geografiyasini o'rganish ishida M.Y.Masson tomonidan 1963-yilda "Kesh Arxeologik Topografik Ekspeditsiyasi"ni tashkil etish natijasida ko'plab arxeologiya olamida kashfiyotlar sodir bo'ldi. N.I.Krashennikova Kitob-Keshi hududida, Shahrisabz-Keshi hududda esa Z.I.Usmanova va S.B.Lunina, Yakkabog' tumanida G.Dresvyanskaya lar tadqiqotlar olib borishgan. N.I.Krashennikovaning Shurobsoy vodiysidagi Podayotoqtepa, Uzunqir va Sangirtepadagi, Kitob shahridagi markazi bozor atrofida joylashgan Qalandartepadagi tadqiqotlari taqsimga sazovor ishlar hisoblanadi. S.Kabanov, G.Dresvyanskaya va Z.Usmanovalar 1976-1985-yillarda Yakkabog' tumanida joylashgan arxeologik yodgorliklarning xaritasini yaratish borasida dala tadqiqot olib borib 300 dan ziyod arxeologik yodgorlik aniqlashgan. Ma'lumotlarga ko'ra, ularning 20 foizini antik, 70 foizi ilk o'rta, 30 foizi esa rivojlangan o'rta asrlarga mansub.

Chiroqchi tumanining Quruqsoy qishlog'i hududida topilgan so'nggi paleolit davriga oid Siypantosh yodgorligi ham tarixiy geografiyaga oid ko'plab ma'lumotlarni o'zida saqlab qolgan. Xususan qoyatoshda chizilgan yirik shoxli Buqa hozirda uchramaydi. Bu qoyatoshda ko'plab yozma chizmalar mavjud va unda ovchilarning ish qurollari tasvirlangan. Yodgorlikni N.Xushvaqov so'nggi paleolitning 18.000 yilliklari Madlen davri bilan sanalashtirgan. Tadqiqotchi O'.Mavlonovning fikricha, ibtidoiy qabilalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar o'rnatilishi natijasida dastlabki aloqa yo'llari rivojlanib va yangi tabiiy boy hududlarni o'zlashtirish boshlanadi.

Ilk temir davrida O'rta Osiyoning ijtimoiiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim o'rin egallagan Sug'diyona o'lkasi yuqorida ta'kidlaganimizdek, turli qadimgi manbalarda Sug'da, Sug'uda, Sug'diyona nomlari ostida eslatib o'tiladi. Bu nomlarning kelib chiqishi va ularning ma'nosi haqida hozirchi aniq fikr yo'q. Ayrim tadqiqotchilar (V.Tomashek) bu nomni eroncha "SUS"–"yonmoq, yaltiramoq, nur taratmoq" so'zidan olingan desa, ayrimlari (O.Smirnova) bu "Gava sug'uda" atamasi "hosildor vohalar o'lkasi" degan ma'noni beradi, deb hisoblaydilar. Avestoning Yasht kitobida tilga olingan "Sug'd makoni Gava" - Sug'diyonaning eng qadimgi viloyati bo'lgan bo'lishi mumkin. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra (A.Sagdullayev), Gava (Gau)–"buqa", "poda", Qashqadaryo vohasi bilan bog'lanadi. Bu so'z viloyatning juda ko'p geografik nomlarida takrorlanib saqlangan (Gavdara, Gauxona, Gaumurda, tog'lar Gau, cho'qqi Gau va boshqalar) [8].

Milodning boshlarida Keshning So'g'd davlatida tutgan mavqei katta edi. Qashqadaryo vohasi milodning V-VII asrlarida siyosiy kurashlar chorrahasiga aylanib, bu joyda bir qancha vaqt Kidariylar, Xioniylar va Eftaliylar hukm suradi. Shu davrda Qang' davlati ham janub yerlariga o'z ta'sirini o'tkaza boshlaydi. Hatto, Chorjo'y ham unga tobelikka tushadi. Kesh viloyatining mavqei esa oshadi. Naxshab ham Kesh tarkibiga kirganligi manbalarda zikr etiladi. M.Y.Bichurin, Naxshabning Keshga tobe bo'lganligi haqida gapirib "Nashebo" (Naxshab), uning yana boshqa bir nomi Kichik Shi, u Shiga tobe bo'lganligi uchun shunday Kichik Shi (Kichik Kesh) deb atalgan. Uning egallab turgan yerlari oldin Tuxaloga (Toxaristonga) qarashli bo'lgan", degan edi [9].

Arab muallifi Yoqub, "Kesh mulkining kuchayishi VII asr boshlaridan boshlanadi" degan fikrni keltiradi. Shahar, shu davrlarda So'g'd davlatining poytaxti darajasiga ko'tariladi. Xitoy bilan ijtimoiiy-madaniy aloqalar yo'lga qo'yiladi. Keshning milod boshlaridagi ravnaqi Turk xoqonligi tutgan mavqe bilan chambarchas bog'liq edi. Manbalar shahodaticha, Kitob o'rnida vujudga kelgan qadimiy Kesh X asrda ham vayron bo'lgan holicha qolgan. Aholi janub sariga siljigan va barpo etgan yangi manzillarga ham Kesh nomini bergan. M.Y.Masson Amir Temur davridagi shahar mudofaa devorining qurilish davrini 1378-1379-yillar, degan xulosani aytadi [10].

Xulosa. Keshning antik va ilk o'rta asrlarga oid tarixiy shaharlari, qishloqlari va qo'rg'onlarini tadqiq etish murakkab hisoblanadi. Bu masalada yozma manbalar hamda arxeologik manbalar

qiyoslanishi lozim. Kesh viloyati hamda uning markaziy shahri ham Kesh deb atalgan. Ushbu qadimgi viloyatning shaharlari esa Qashqadaryoning yuqori oqimlaridagi maydonni qamrab olgan hamda hozirgi Kitob, Chiroqchi, Shahrisabz shahri va tumani, Yakkabogʻ, Qamashi, qisman Gʻuzor va Dehqonobod tumanlarida joylashgan. Ilk va rivojlangan oʻrta asrlar davrida Kesh vohasi aholisi asosan togʻ va togʻoldi hududlarda joylashganlar. Xususan, Chiroqchida 38 ta, Qamashida 29 ta, Yakkabogʻ, Kitob va Shahrisabzda 200 dan ziyod arxeologik yodgorliklar qoldiqlari aniqlangan. Yozma manbalarda esa Oqsuv, Tanhozdaryo, Qizildaryo kabilardan suv olgan 16 ta rustoqi (Miyon, Siyom, Kashkrud, Xushkrud, Rasmayn, Argʻon, Aru va boshq.) Kesh shahri va viloyatining tarixiy-geografik chegarasini belgilashga xizmat qildi [11].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Дресвянская, Г.Я., Лунина С.Б.,Х.С.Султанов и Усманова З.И. Шахрисабз.1-2 том. Т. "Университет". 1983
2. Эшов Б. Милоддан аввалги VII-IV асрларда Суғдиёна тарихи ва маданияти. Тар.фан.номз.дисс. автореферати. Тош.,1999, 248.;
3. Эшов Б.. Қадимги Суғд тарихи ва маданиятидан лавҳалар. Қарши 2023. "ҚарДУ нашриёти". 162-Б.;
4. Ражабова Н.Н. История изучения археологических памятников долины Кашкадарьи. Автореферат канд. Дисс. Ташкент, 2007. –С. 23.;
5. Қадимги Кеш – Шахрисабз тарихидан лавҳалар. Муаллифлар жамоаси. Т., Шарқ. 1998. –С. 172.;
- Шахрисабз – минг йиллар мероси. Китоб – альбом. Муаллифлар жамоаси. Т., Шарқ. 2007. –С. 210.;
6. Равшанов П. Шахрисабз тарихи. Т., Янги аср авлоди. 2011.-С.287.;
7. Раимкулов А.А. Катта Суғд-Суғдиёна. Т., "Иқтисод-молия".2017. –С.208.;
8. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент: Университет, 2004.-Б.39.
9. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Т.II, Л., 1950.С-164.
10. Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. - Ташкент; «Фан», 1973.-С.49.
11. Nazratov N. Antik va ilk oʻrta asrlar davri Kesh viloyatining tarixiy geografiyasi. (PhD)avtoreferati.Qarshi – 2025
12. Гоипов Б. Суғд тарихидан лавҳалар. Самарқанд. 2020. –С.117.;
13. Мирбобоева Т.Х. Вклад Согда и Согдийцев в Великий шёлковом пути. Автореф.дисс.канд.ист.наук. Худжант. 2005. –С.26.;

UOʻK 910.4(575.1-2):929"18"

XIX ASR INGLIZ SAYYOHLARI VA ARXEOLLOGLARINING SAMARQAND HAQIDAGI TADQIQOTLARIDA SAMARQANDNING MINTAQQA MIQYOSIDA TUTGAN O'RNIGA E'TIBOR

A.Sh.Mavlanov, tayanch doktorant, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrdan Oʻrta Osiyoga nisbatan ingliz hukumati tomonidan qiziqishning ortishi natijasida, tarixshunoslikning ham rivojlanish yoʻnalishlari bayon etiladi. Xorij tadqiqotchilari va sayyohlarining Samarqandning iqtisodiy, ijtimoiy madaniy jihatdan oʻrganish koʻlami hamda unga nisbatan bergan tavsiflari tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: Markaziy Osiyo, Buyuk Ipak yoʻli, tarixshunoslik, transit hudud, meʼmoriy yodgorliklar, madaniy koʻprik, Sharqiy Renessans, imperiya markazi, temuriylar, sharqning yuragi, gʻoya, ekzotik oʻlka.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные направления развития историографии, сформировавшиеся в результате возросшего интереса британского правительства к Центральной Азии начиная с XIX века. Анализируются масштабы изучения Самарканда зарубежными исследователями и путешественниками в экономическом, социальном и культурном аспектах, а также даются оценки и характеристики, представленные ими в отношении города.

Ключевые слова: Центральная Азия, Великий шёлковый путь, историография, транзитный регион, архитектурные памятники, культурный мост, Восточный Ренессанс, центр империи, Тимуриды, сердце Востока, идея, экзотический край.

Abstract. This article examines the development of historiographical studies that emerged as a result of the growing interest of the British government in Central Asia from the nineteenth century onward. It analyzes the scope of foreign researchers' and travelers' studies of Samarkand from economic, social, and cultural perspectives, as well as the descriptions and assessments they provided of the city.

Keywords: Central Asia, Great Silk Road, historiography, transit region, architectural monuments, cultural bridge, Eastern Renaissance, imperial center, Timurids, heart of the East, idea, exotic land.

XIX asr oxiri — XX asr boshlariga kelib, ingliz tarixshunosligida Samarqand mavzusi tobora sivilizatsiyalar to'qnashuvi doirasida o'rganila boshladi. Ayniqsa, Tamerlan (Amir Temur) shaxsiyati va uning Samarqandni "imperiya markazi" sifatida shakllantirish siyosati G'arb olimlarini qiziqtirgan asosiy yo'nalishlardan biri bo'ldi. Ingliz tarixchisi H. G. Rawlinson 1889-yilda shunday yozgan edi:

"The glory of Samarkand rests not only upon its monuments, but upon the imperial vision that gave them birth" — ("Samarqandning shon-shuhrati faqat uning me'moriy yodgorliklariga emas, balki ularni yaratgan imperatorona qarashlarga ham tayanadi"). [1] Bu iqtibosdan ko'rinadiki, ingliz mualliflari Samarqandni Timuriylar davlatining mafkuraviy va siyosiy modeli sifatida baholaganlar. Ular uchun Samarqand — "Sharqiy Renessans" markazi, Islom va Yevropa o'rtasidagi "madaniy ko'prik" vazifasini bajargan shahar sifatida talqin etilgan.

XX asrda bu yondashuvni E. G. Browne, A. J. Arberry, V. Minorsky kabi sharqshunoslar davom ettirgan. Ularning asarlarida Samarqandning siyosiy o'rni emas, balki intellektual-madaniy ta'siri tahlil qilinadi. Masalan, Arberry o'zining *"Oriental Heritage and the Renaissance of the East"* (1952) nomli asarida shunday yozadi: *"Samarkand was the pulse of the East, transmitting science, poetry, and wisdom to both India and Europe"* — ("Samarqand Sharqning yuragi bo'lib, ilm, she'riyat va donolikni Hindistonga ham, Yevropaga ham uzatgan"). [2] Bu qarashlar orqali ingliz tarixshunosligi Samarqandni madaniy diffuziya markazi sifatida talqin etganini ko'ramiz. Shu jihatdan, ularning tadqiqotlari G'arb tarixshunosligining klassik orientalist paradigmasiga mos keladi: ya'ni Sharq — "ilhom manbai", G'arb esa "merosxo'r" sifatida tasvirlanadi. [3]

Biroq XX asr o'rtalaridan boshlab ingliz tarixshunosligida orientalist yondashuv tanqid ostiga olindi. Edward Saidning *"Orientalism"* (1978) asari bu jarayonni tubdan o'zgartirdi. Said fikricha, G'arb olimlari Sharq tarixini "ekzotik", "passiv", "o'tmishga qamalgan" tarzda tasvirlab, ularni o'z siyosiy maqsadlariga moslashtirganlar. Shundan so'ng Samarqand haqidagi ingliz tadqiqotlari ham yangi bosqichga o'tdi: u endi "mustamlakachilik nigohi" ostida emas, balki madaniyatlararo muloqot kontekstida o'rganila boshlandi. [4]

Bu yo'nalishning yorqin namoyandalaridan biri — R. N. Frye bo'lib, u o'zining *"The Heritage of Central Asia"* (1996) asarida Samarqandni "Transoxiana yuragi" deb ataydi va uni Islom sivilizatsiyasining eng muhim ilmiy markazlaridan biri sifatida talqin etadi. U shunday yozadi: *"Samarkand was more than a city; it was an idea — the embodiment of the intellectual power of the East"* — ("Samarqand shunchaki bir shahar emas edi; u g'oya edi — Sharqning intellektual qudratini mujassamlashtirgan markaz edi"). [5] Frye uchun Samarqand — Markaziy Osiyoning siyosiy emas, madaniy o'zlik timsolidir. Bu qarash orqali ingliz tarixshunosligida postkolonial paradigmaning shakllanishini kuzatish mumkin. Ya'ni, XIX asrda "egzotik o'lka" sifatida talqin qilingan Samarqand, XX asr oxiriga kelib, "sivilizatsiyalararo dialog" markaziga aylantiriladi. [6]

Zamonaviy tadqiqotchilar — Peter Golden, Beatrice Forbes Manz, Devin DeWeese singari olimlar ham bu yondashuvni davom ettirdilar. Ayniqsa, Manz o'zining *"Power, Politics and Religion in Timurid Iran and Central Asia"* (2007) asarida Samarqandni Temuriylar imperiyasi ideologiyasining markazi sifatida talqin qiladi. U yozadi:

"The legitimacy of Timur's rule was materially embodied in the monumental urban fabric of Samarkand" — ("Temurning hokimiyat legitimligi Samarqandning ulug'vor me'moriy qiyofasida moddiy jihatdan aks etgan"). [7] Bu g'oya o'z navbatida ingliz tarixshunosligida shahar-madaniyat modeli konsepsiyasining rivojlanishiga olib keldi. Ya'ni, Samarqand endi "imperiya poytaxti" emas,

balki ideologik va diniy tasvirning me'moriy kodlari orqali o'rganiladigan tarixiy organizm sifatida talqin qilinmoqda. [8]

XXI asr boshlarida ingliz tilidagi tarixshunoslikda Samarqand mavzusiga yondashuv yanada murakkablashdi. Endi bu shahar faqat tarixiy yoki arxeologik obyekt sifatida emas, balki global meros va identitet fenomeni sifatida o'rganila boshlandi. Zamonaviy tadqiqotchilar — S. Whitfield, J. Masson, J. Hillenbrand, P. Jackson kabi olimlar Samarqandni Markaziy Osiyo tsivilizatsiyasi timsoli sifatida tahlil qilganlar.

Masalan, S. Whitfield "The Silk Roads: Trade, Travel, War and Faith" ("Ipak yo'llari: savdo, sayohat, urush va e'tiqod" - 2004) asarida shunday yozadi:

"Samarkand is not merely a monument of the past; it is a living testimony to the constant exchange of ideas, goods, and faiths across Eurasia" — [9] ("Samarqand shunchaki o'tmish yodgorligi emas; u Yevrosiyo bo'ylab g'oyalar, tovarlar va e'tiqodlarning uzluksiz almashinuvi haqida guvohlik beruvchi tirik timsoldir"). [9]

Bu yondashuvda Samarqandning tarixiy o'tmishi "dinamika" tushunchasi orqali talqin qilinadi — ya'ni, u o'z davrida faqat Sharqning emas, balki butun insoniyat sivilizatsiyasining madaniy o'chog'i sifatida ko'rsatiladi. Ingliz tarixshunosligining bu yangi bosqichi transmilliy tarix konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u tarixiy jarayonlarni faqat hududiy doirada emas, balki global tarmoqlar kontekstida o'rganishni maqsad qiladi. [10] Shuningdek, ingliz tadqiqotchisi Jonathan Bloom o'zining "The Architecture of the Islamic World" ("Islom olami me'morchiligi" - 2001) asarida Samarqandni "me'moriy kod" sifatida tahlil qilib, shunday yozadi:

"The blue domes of Samarkand are not symbols of empire alone; they are visual metaphors of a universal aspiration towards knowledge and divine harmony" — ("Samarqandning moviy gumbazlari faqat imperiya timsollari emas; ular bilim va ilohiy uyg'unlik sari insoniyatning umumiy intilishining tasviriy metaforalaridir"). [11]

Bloomning bu qarashi ingliz tarixshunosligida semiotik yondashuvning kuchayganidan darak beradi. Endi Samarqand me'morchiligi siyosiy qudrat belgisi sifatida emas, balki ramziy madaniy til sifatida tahlil qilinmoqda. Shu bois XXI asr ingliz manbalarida Samarqand "ko'p qatlamli sivilizatsion matn" deb qaraladi. [12]

XXI asr ingliz tadqiqotlarida Samarqandga oid tahlillarni yangi yo'nalishga — meros diplomatiyasi (heritage diplomacy) konsepsiyasiga ham bog'lash mumkin. Masalan, Timothy May o'zining "The Mongol Empire and Its Legacy" ("Mo'g'ullar imperiyasi va uning merosi" - 2007) nomli tadqiqotida Samarqandni "madaniy vositachi" sifatida tahlil qilib, shunday yozadi: "The city of Samarkand acted as a mediator between different civilizations, embodying both conquest and coexistence" — ("Samarqand turli sivilizatsiyalar o'rtasida vositachi bo'lib, zabt etish va hamkorlik g'oyalarini o'zida mujassamlashtirgan"). [13] Bu qarashlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ingliz tarixshunosligi Samarqandni endi "Sharqning g'aroyib shahri" sifatida emas, balki insoniyat madaniyatining uzluksiz dialog maydoni sifatida ko'radi. Shu bilan birga, ingliz olimlari bu jarayonda UNESCO merosi, transkultural muloqot, madaniy diplomatiya kabi zamonaviy ilmiy kategoriyalarni qo'llaydilar. [14] Shuningdek, Caroline Finkel o'zining "Osman's Dream" (Usmonlilar orzusi - 2005) asarida Samarqandning Yevrosiyo tarixidagi o'rnini "marosimiy siyosat" konsepsiyasi orqali izohlaydi: "Samarkand stood as a ceremonial capital that linked Asia and Europe through shared symbols of power and belief" ("Samarqand Osiyo va Yevropani hokimiyat va e'tiqodning umumiy ramzlari orqali bog'lovchi marosimiy poytaxt sifatida qad rostlagan edi"). [15]

Shu tariqa, ingliz tarixshunosligida XXI asrga kelib Samarqandga doir tadqiqotlar postorientalist paradigmalardan uzoqlashdi. Endi u tarixiy, diniy, me'moriy, siyosiy hamda semantik birlik sifatida o'rganilmoqda. Bu esa ingliz tilidagi ilmiy adabiyotlarda Samarqand obrazining "tarixiy obyektidan – madaniy subyekt" darajasiga ko'tarilganini anglatadi. [16]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rawlinson, H. G. *The Legacy of Central Asia*. London: Routledge, 1889, p. 112.
2. Arberry, J. *Oriental Heritage and the Renaissance of the East*. Cambridge University Press, 1952, p. 78.
3. Said, E. *Orientalism*. London: Penguin, 1978, p. 23.
4. Said, E. *Orientalism*. London: Penguin, 1978, p.55.
5. Frye, R. N. *The Heritage of Central Asia*. Princeton University Press, 1996, p. 14.

6. Golden, P. B. *Central Asia in World History*. Oxford University Press, 2011, p. 98.
7. Manz, B. F. *Power, Politics and Religion in Timurid Iran and Central Asia*. Cambridge University Press, 2007, p. 132.
8. DeWeese, D. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*. Pennsylvania State University Press, 1994, p. 211.
9. Whitfield, S. *The Silk Roads: Trade, Travel, War and Faith*. British Museum Press, 2004, p. 17.
10. Subrahmanyam, S. *Connected Histories: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia*. *Modern Asian Studies*, 31(3), 1997, p. 761.
11. Bloom, J. *The Architecture of the Islamic World*. Thames & Hudson, 2001, p. 92.
12. Hillenbrand, R. *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*. Edinburgh University Press, 2004, p. 145.
13. May, T. *The Mongol Empire and Its Legacy*. Brill, 2007, p. 203.
14. UNESCO. *World Heritage and Cultural Diplomacy: The Case of Central Asia*. Paris, 2019, p. 12.
15. Finkel, C. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. Basic Books, 2005, p. 54.
16. Jackson, P. *The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion*. Yale University Press, 2017, p. 318.
17. Peter Hopkirk, *The Great Game: On Secret Service in High Asia*, London: John Murray, 1990, p. 45.

UO'K 9(575.1)02(575.1.) (09)

XIVA XONLIGI XAZINA BOSHQARUVIDA DAROMAD MANBALARINING IQTISODIY ASOSLARI

M.M.Matyakubova, t.f.n., dots., Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Xiva xonligida xazina muassasasi nafaqat moliyaviy markaz, balki siyosiy mustaqillik va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlagan. Shu jihatdan olib qaralganda, xazina davlat mustaqilligi, xalq farovonligi va iqtisodiy rivoji uchun strategik ahamiyatga ega hisoblanadi. Xazina ishlari uchun maxsus mas'ul shaxs xazinadori xos tayinlangan bo'lib, u xonga bevosita bo'ysingan. Xazinador huzurida hisobchi, kotib va sarroflardan iborat alohida devon ham ish olib borgan. Ushbu maqolada Xiva xonligida xazina boshqaruvida daromad manbalarining iqtisodiy asoslari o'rni tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Xiva xonlari devonxona hujjatlari, Saroy harajatlari, soliq tizimi, xazina boshqaruvi, xazinador, Xonlik bozorlari.*

Аннотация. *В Хивском ханстве казначейство являлось не только финансовым центром, но и обеспечивало политическую независимость и экономическую стабильность. С этой точки зрения, казначейство имело стратегическое значение для независимости государства, благополучия народа и экономического развития. Для ведения казначейских дел назначался специальный сотрудник, ответственный за казначейство, который непосредственно подчинялся хану. Под руководством казначея также работало отдельное подразделение, состоящее из бухгалтера, секретаря и менял. В данной статье анализируется роль экономических основ источников доходов в управлении казначейством в Хивском ханстве.*

Ключевые слова: *Документы канцелярии Хива-хана, дворцовые расходы, налоговая система, управление казначейством, казначей, рынки ханства.*

Abstract. *In the Khiva Khanate, the treasury institution was not only a financial center, but also ensured political independence and economic stability. From this perspective, the treasury is of strategic importance for the independence of the state, the well-being of the people, and economic development. A special person responsible for treasury affairs was appointed as the treasurer, who was directly subordinate to the khan. A separate department consisting of an accountant, secretary, and money changers also worked under the treasurer. This article analyzes the role of the economic foundations of revenue sources in treasury management in the Khiva Khanate.*

Key words: *Khiva Khans' office documents, Palace expenses, tax system, treasury management, treasurer, Khanate markets.*

1.Dolzarbliqi. Bugungi kunda O'z MAda saqlanayotgan Xiva xonlari devonxona hujjatlari fondidan o'rin olgan 24 ta yig'ma jildda soliqlar hisobidan yig'ilgan mablag'lar o'rin olgan. Xiva xonlari devonxonasida yuritilgan sarf harajatlar qaydnomalariga ko'ra xon saroyi harajatlari, davlat amaldorlari va harbiylar maoshlari, davlat muhofazasi, elchilik masalasi, tabiiy ofatlarni bartaraf

etish, diniy-madaniy sohalarga ajratilganini ko'rsatadi. Xon davlat moliyasini ham boshqa jabhalar singari mustaqil boshqargan. Saroy harajatlari ham o'z navbatida soliqlardan tushgan pullar hisobidan qoplangan va yillar kesimida, oyma-oy qaydnomalarda qayd qilib borilgan.

2.Tahlillar va natijalar: Xiva xonligida soliq yig'imida uchta amaldor mehtar, qo'shbegi, devonbegi mas'ulligi ko'pgina manbalarda qayd qilingan. Bu fikrlarni inkor qilmagan holda A.Abduhalimova quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Xiva xonligi soliq tizimida xonlikning ko'plab amaldorlari ishtirok etgan. Soliq yig'ish jarayoni uchun maxsus lavozim va shaxs tayin etilmagan, xonlikning yuqori amaldorlari o'zlarining asosiy vazifasini bajarish barobarida soliq yig'ish jarayonida ham ishtirok etgan. Soliqlar nazorati xon va yuqori mansabdorlar zimmasida bo'lgan. Soliq yig'ishning boshlanishidan to yig'ib g'aznaga topshirilgunga qadar bo'lgan jarayon to'g'risida xonga hisobot yuborilgan" [1]. Darhaqiqat, tadqiqot jarayonida ko'rildi-ki, soliq siyosatiga mas'ul uchta lavozim egalari ko'rsatilsada, aslida, bu jarayonda saroy amaldorlarining ko'pchiligi ishtirok qilganini guvohi bo'lish mumkin. Pul daromadlari saroy xazinasida [2], natura daromadlar esa davlat omborlarida saqlangan. O'z navbatida, xazina va omborlarda qat'iy nazorat yo'lga qo'yilgan bo'lib, har bir holat belgilangan tarzda qayd etilgan. Davlat xarajatlari xon va yuqori mansabdor shaxslar tomonidan ajratilgan [3]. Yurt boshlig'i hisoblangan xonlar ham o'z shaxsiy mablag'i hisobidan saroy, ark, haram faoliyati va o'zlari rahbarlik qilayotgan ishlarga ta'minot ajratganlar [4]. "Xon xazinasini" davlatning aholi ustidagi moliyaviy nazoratini ta'minlagan, aholining mehnat va mulk resurslari asosida yuritilgan hisob-kitoblarda asosiy ko'rsatkich vazifasini o'tagan. Bu nafaqat davlat xazinasining barqaror tushum manbasi, balki demografik nazorat vositasi ham bo'lib xizmat qilgan. Shu nuqtai nazardan qaralganda, Xiva xonligi xazinasini, xususan jon soliqlari va ularning yig'imi asosida shakllanadigan mablag'lar davlatning iqtisodiy qudratini belgilab beruvchi va uning ichki barqarorligini kafolatlovchi muhim iqtisodiy institut sifatida namoyon bo'lgan. Xiva xonligining asosiy daromad manbalari quyidagilardan iborat edi:

1) Soliqlar va to'lovlar - yer solig'i, tijorat va bozor bojlari, chorva va hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi aholidan undiriladigan turli to'lovlar;

2) Bojxona daromadlari – tashqi savdo, karvonlar va suv yo'llari orqali savdo, bojxonadan o'tuvchi tovarlardan undiriladigan bojlar;

3) Yer egaligi mulklari va vaqfdan olinadigan daromadlar – davlatga qarashli mulklar va vaqf yerlaridan keladigan daromadlar;

4) Jarimalar va musodalar – sud hukmlari yoki siyosiy-huquqiy asosda musodara qilingan mol-mulklar xazina foydasiga o'tkazilgan.

Davlat xazinasini uchun to'plangan turli mablag'lar markaziy hokimiyatning harbiy, ma'muriy va ijtimoiy sohalarni ta'minlashda hal qiluvchi o'rin tutgan. Xiva xonligi davlat daromadining asosini soliqlar tashkil etib, xon davlat rahbari sifatida xazinadan foydalanish vakolatiga ega bo'lgan. Xiva xonligining soliq to'lovi va ularning sarflanishi arxiv hujjatlaridagi qayd daftarlarida keltirilgan. Saroyda topilgan arxiv materiallarining asosiy qismini daftarlardagi yozuvlar, avvalo soliq yig'ishga (asosan yer solig'i yig'ishga) taalluqli yozuvlar, soliq turi, soliqning miqdori, soliq to'lovchining ismi (yonida laqabi) va qachon olinganligini ko'rsatuvchi daftarlar tashkil qiladi. Qolgan daftarlarda esa to'plangan mablag'larning qaytariqa sarflanganligi haqidagi ma'lumotlar yozib borilgan. Binobarin, mana shu hujjatlarni yozib borish va saqlab qo'yish zarur hisoblangan[5].

Xiva xonligi devonxonasida soliq tushumi va sarfi qayd etilgan hujjat sanoq daftari – deb nomlangan. Sanoq daftari avorija daftari va tavjiha daftaridan iborat. Avorija daftari – mavzelar kesimida soliq to'lovchi ob'ektlar va ulardan keluvchi pul va mahsulot ko'rinishidagi tushumlar ro'yxati[6] hisoblanadi. Odatda bunday daftarlarda soliq to'lovchi mansub masjid qavmi, soliq to'lovi ism-sharifi, yer miqdori va jamisi qayd qilib boriladi. Tavjiha daftari – davlat g'aznasidan sarflangan mablag'lar, oylik maoshlar, don mahsulotlari tushumi va boshqa sarf harajatlardan iborat. Avorija va tavjiha daftarlaridan tashqari xonlikda g'alla daftarlari ham yuritilgan. Bu turdagi daftarlar tadqiqi xonlikda yer solig'i solg'utdan tashqari, mahsulot bilan to'langan ushr ham olinganligi, yig'ilgan donning miqdori va sarflanishi devonxonada qayd etib borilganligi, mahsulot ko'rinishida topshirilgan soliqning miqdorini aniqlash imkonini beradi. Xivada asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lgan yerning 9/10 qismidan ko'prog'i yirik yer egalarining qo'lida bo'lgan. Yirik yer egalari eng

yaxshi hosildor yerlarga, yaylovlarga, suv manbalariga egalik qilganlar, sug'orish shahobchalari ham ularga qarashli bo'lgan. Eng katta yer egasi Xiva xonining o'zi bo'lgan. Xonning juda ko'p shaxsiy yer-suvlaridan tashqari, davlat yerlaridan ham o'z mulki sifatida bemaol foydalana bergan. Xonning qarindosh - urug'lariga, amaldor va saroy ahllariga (xon o'z ichki va tashqi siyosatida shularga suyanib ish yuritar edi) juda ko'p yerlar berilgan[7].

Akademik M.Yo'ldoshev yerga egalik tartibi bo'yicha quyidagilarni yozadi: "Xorazm xonligida yerga egalik shakllari XIX asrda quyidagi tusga kirgan edi. Yerlarning eng ko'pi xususiy kishilarga qarashli mulk yerlardan iborat edi. Bundan tashqari, vaqf yerlari, so'ngra esa davlat yerlari yoki podsholik yerlar bor edi. Juda katta xususiy yoki podsholik yerlarining xo'jayini bo'lgan xonning o'zi mamlakatning birinchi feodali edi... Biz xonlar qo'lida bo'lgan yerlarni yirik feodal yer egaligining bir turi deb hisoblaymiz" [5]. Q.Munirov yuqoridagi fikrlarga qo'shimcha qilib, xonlar ixtiyorida bo'lgan yerlar "mulki xolis", "mulki xossa", "amluki xossa", "mulki maxsusa" va boshqa nomlar bilan keltirilishini aytib o'tadi[18].

Xonlikda yer egaligining quyidagi shakllari mavjud bo'lgan: 1. Davlat (xonlik), 2. Mulk (xususiy mulk yerlari), 3. Vaqf (diniy muassasalariga qarashli yerlar) yer egaligi [5]. Davlat yerlaridan mahsulot ko'rinishida ushr solig'i undirilgan. Ushr solig'i devonxona xodimi mushrif tomonidan yig'ilgan va ushr kirim-chiqim hisoblarini qayd etish uchun "g'alla daftari" yuritilgan. Mulkdor, amaldor, o'rta va kambag'al dehqonlarga ajratilgan yerlar mulk egaligi bo'lib, ular atoi mulk va yorliqli mulk shaklida bo'lgan [8]. Xiva xonligiga kelgan O.Shkapskiy yeri 5 tanobdan ortiq bo'lmasa, u holda 1 tillodan, 5 – 10 tanob yeri bo'lganda 2 tillodan, 10 tanobdan ortiq yeri bo'lganlar 3 tillodan soliq to'laganligini ma'lum qiladi. 5 tanobgacha yeri bo'lgan dehqonlar (pastki kategoriyadagi) adno, 5 -10 tanob yeri bo'lgan dehqonlar (o'rta hol) avsat, 10 tanobdan ortiq yeri bo'lgan dehqonlar boy dehqonlar hisoblanib, ular a'lo deb atalar edi[10]. Yorliqli mulk egalari davlat tomonidan soliq imtiyozi asosida yerga egalik qilsa-da, soliqlardan to'liq ozod qilinmagan[11].

V.A.Girshfeld va A.S.Galkin xonlikning asosiy aholisi yer solig'i, dahyak, chorva mollaridan zakot, kesim (qo'shni davlatlardan olib kelingan mahsulot uchun), tagijoy, tarozi puli, pasport to'lovi, cho'p puli (davlat yerlarida chorvasini o'tlatgani uchun) to'lashar edi. Ularning umumiy miqdori 538000 rublni tashkil etgan kabi ma'lumotlar xonlik soliq tizimiga oid ma'lumotlarni to'ldiradi. Xiva xonligida yer egaligining yana bir turi vaqf yerlari – diniy muassasalarga, masjid, madrasa, qabriston, xonaqolarga qarashli yer – mulklar bo'lgan. Bunday mulklar diniy muassasalarga xon, amaldorlar va ayrim shaxslar tomonidan vaqf qilib berilgan. Vaqf yerlardan kelgan daromad diniy muassasalar ehtiyoji uchun sarf etilgan. Uzoq vaqt davomida vaqf yerlari soliqqa tortilmaydigan ob'yektlar sifatida talqin qilib kelingan. Vaqf hujjatlarini tadqiq etgan olimlar va arxiv hujjatlari vaqf yerlaridan ham davlat majburiy to'lovlari undirilganligini tasdiqlaydi. Ijara shartnomasida soliq to'lash majburiyati kelishib olingan[1]. Shartnomaga ko'ra belgilangan miqdordagi mablag' davlat xazinasiga o'tkazilgan, qolgan qismi mutavalli taqsimotiga ko'ra taqsimlangan. Taqsimot jarayonida barcha ehtiyojlar hisobga olinib, vaqf mulklaridan olingan daromad maqsadli sarflangan. Mutavalli vaqf mulklaridan foydalanish, daromad olish hamda ularni taqsimlash bilan birga vaqf mulklari yo'naltirilgan muassasa faoliyatiga vaqfnomalarda o'rnatilgan shartlar asosida umumiy rahbarlik qilgan[12]. Matniyoz devonbegi madrasasining yillik daromadi vaqf huquqiga mos ravishda, avvalo, madrasa binosini ta'mirlash ishlariga sarflashni nazarda tutgan. Shundan so'ng qolgan mablag'ning 1/10 qismi mutavallining maoshi sifatida ajratilgan. Shuningdek, madrasa majmuasining yorug'lik tizimini ta'minlash, masjid ehtiyojlarini qondirish hamda muassasaning qolgan xodimlari va talabalari uchun alohida mablag' belgilangan[13].

Xiva xonligida zakot chorva va tijorat mollaridan olingan. Zakot miqdorini belgilashda qanday turdagi chorvadan olinishiga qarab ham soliq miqdori o'zgarib borgan. Zakot shariat qonunlariga ko'ra, chorva mollari, ko'char mulkning barcha turlari, dehqonchilik mahsulotlari (yer maqomiga qarab ushr yoki xiroj ko'rinishida miqdori o'zgaradi), yer osti boyliklari agar nisobga yetsa 1/40 qismini, ya'ni 2,5 foiz miqdorida, mahsulot yoki pul ko'rinishida to'lanishi lozim. Xiva xonligi Qo'ng'irotlar davri soliq tizimida zakot chorva mollari bilan bir qatorda savdogar va hunarmandlardan olinuvchi asosiy soliq ham hisoblangan. Xonlikda savdo – tijorat va hunarmandlardan olinadigan daromad solig'i zakoti tujjoriy yoki zakoti tujjorchi nomi bilan

yuritilgan. Uning midori mahsulot sifatiga bog'liq bo'lgan, ammo mahsulotning 2,5% miqdoridan oshirilmagan.

Xulosa: “Xiva xonligi devonxona hujjatlari” fondida 100 dan ortiq zakot pattasi deb nomlanuvchi hujjat uchraydi. Patta zakotning har qanday turidan soliq to'laganlik to'g'risida ma'lumotnoma vazifasini bajargan va tizimda adolat tamoyillarini amal qilishini ta'minlagan. Hujjat odatda berilgan sana, oy, yil, undan so'ng zakotning qaysi turidan qancha miqdorda va zakot beruvchining ism sharifi va hujjat rasmiylashtirilganligini anglatuvchi muhr va bojmonning ism-sharifi keltirilgan. Xonlik bozorlari mahsulot nomlari bilan atalib ixtisoslashtirilgan. Jumladan, g'alla bozori, pilla bozori, baqqol bozori, guruch bozori va boshqalar mavjud bo'lgan. Mazkur bozorlarda tijorat qilgan fuqarolardan davlat foydasiga turli to'lovlar undirilgan. Xiva xonligi bozorlarida savdo va hunarmandlardan olingan soliqlar umumiy – zakoti bozorno deb nomi bilan yuritilgan. Zakoti bozorno tagijoyi haqi, dallol haq zakoti, tarozu pulidan iborat bo'lgan. Mazkurlar xususiyatiga ko'ra, majburiy davlat soliqlari emas, balki ma'lum xizmat uchun to'lov ekanligini inobatga olib, davlat yig'implari qatoriga kiritish maqsadga muvofiq. 1872 yilga oid “Daftari tagijoyi bozorno”da 12600 tillo zakoti bozorno olinganligi qayd etilgan. Bozor to'lovlariga doir yana bir hujjat “Tagijoyi daftari Xivaq” deb nomlangan sanoq daftarida Xiva bozoridagi hunarmandlar, savdogarlarning nomma-nom to'liq ro'yxatlari va to'laydigan tagijoy miqdori keltirilgan. Shuningdek, Xivada bir turdagi mahsulotlar sotiladigan ixtisoslashgan bozorlar – kunjut, g'alla, pilla, guruch va tamaki bozorlaridan 812 tillo tagijoyi olingan[14]. Tagijoyi to'lovi bozor bojmonlari tomonidan yig'ilgan. Ikkinchi tur bozor soliqlari ustachilik qilgan shaxslarga tegishli bo'lib, katta do'konlardan bir yilga 3 tillo, ya'ni 5 manot 40 tiyin, kichik do'konlar va ustaxonalardan 2 tillo, ya'ni 3 manot 60 tiyin olingan[15]. O.Qo'shjonov asarida xonlikda “suv puli”, “mirobona”, “chig'ir puli”, “asiya puli” kabi soliqlar ham mavjud bo'lganligi, Xiva dehqonlari alohida yig'im – “suv puli” (10 tanob yer bir suv puli hisoblanib, 20 so'm olingan) to'lashgani, bundan tashqari xonlikda “mirobona” (mirob foydasiga), “chig'ir puli” – ichki hokimiyatga (suv g'ildiraklari uchun), “nabaki puli” (ariqlarni qazish uchun), “asiya puli” – xazinaga (xonga qarashli yoplardan, solmalardan suv olgani uchun), “bakiya puli” (irrigatsiyadagi boshqa zaruriyatlar uchun) kabi bir qator soliq va yig'implar olib borilganini qayd qilgan[16]. O.S.Sadiqovning chorvador xo'jaliklardan olinadigan “ko'mak”, “qo'shar”, “molkesar” kabi soliq turlariga I.V.Pogorelskiy qo'shimcha qilib, xivalik chorvadorlar har bir qo'yga 5 tiyin, har bir tuyaga 10 tiyindan to'laganlar. “Cho'p puli” solig'idan 152000 so'm pul kelib tushgan” [17], deb uning ma'lumotini to'ldira.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduxalilova A. Xiva xonligida soliq tizimi tarixi va tarixshunosligi. Toshkent, 2025. -B.13.
2. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 329- 330.
3. Хива давлат ҳужжатлари. Тошкент, 1960. –Б. 32-69.
4. Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. -Тошкент: Чўлпон, 1990. – Б.162–175; Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. – Л., 1940. – С. 130–228; Погорельский И. В. Очерки экономической и политической истории Хивинского ханства конце XIX и начала XX в. – Л., 1968. – С. 51; Ўзбекистон халқлари тарихи. II жилд. – Тошкент, 1994. –Б. 28.
5. Ёўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. – Тошкент: Ўздавнашр, 1959. - Б.26.
6. Султонов Ў. Мусулмон мамлакатлари дипломатикаси. – Тошкент: Наврўз нашриёти, 2019. – Б. 82.
7. XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. II -т. Тошкент, 1960. -Б.10.
8. Маткаримова С. Хива хонлигининг Қўнғиротлар сулоласи даври тарихшunosлиги (XIX аср- XXI аср боши) Тошкент: Янги нашр, 2016. –Б. 57.
9. Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу на Нижней Аму-Дарье. Земледелие и землевладение в Шураханском участке Аму-Дарьинского. – Ташкент, 1900. – С. 133-135.
10. Абдурасулов У.А. Земельные отношения в Хивинском ханстве во второй половине XVIII – первой четверти XIX вв. Тарих фан. номз. дисс. – Тошкент, 2008. –Б. 103. Маткаримова С. Хива хонлигининг Қўнғиротлар сулоласи даври тарихшunosлиги (XIX аср- XXI аср боши) Тошкент: Янги нашр, 2016. –Б. 57..
11. Гиршфельд В.А., Галкин А.С. Военно-статистическое описание Хивинского ханства. – Ташкент, 1901. – Ч.2 – С. 48.
12. Якубов Қ. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида Хива хонлигида вақф институти (Тарихий – манбашunosлик таҳлили). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент: 2018. – Б. 104-105.
13. Yusupov H. XIX-XX asr boshlarida Xiva madrasalari. Tarix fan. nom.... diss. – Урганч 2024. – Б. 60.

14. ЎзР МА И. 125-фонд, 2-рўйхат, 422- йиғма жилд, 5-варақ.
15. Ичан Қалъа музей кўриқхонаси архиви № 32/74 рақамли ҳужжат
16. Кошчанов А. Из истории аграрных отношений в Хивинском ханстве в конце XIX –начале XX в. Авторефер. канд.истор.наук.-Ташкент, 1966. –С. 16.
17. Погорельский И.В. Очерки экономической и политической истории Хивинского ханства в конце XIX –начале XX в. (1873-1917 гг.)-Л., 1968.-С.
18. Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик (XVII-XIX ва XX аср бошлари). Тошкент: Фафур Фулом, 2002. – Б.117-118.

UO'K 37.014.5(575.42)

**O'ZBEKISTON SSR DA UMUMTA'LIM MAKTABLAR AHVOLI: YUTUQ VA
KAMCHILIKLAR
(XX ASR 50-70 YILLAR)**

Sh.B.Ne'matov, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston SSR da xususan, Qashqadaryo viloyatidagi 1966-1970-yillarda umumiy o'rta ta'lim maskanlarining ahvoli yoritilgan. Bu davrda viloyatdagi ta'lim tizimidagi yutuq va kamchiliklar, o'qitish tizimining ortda qolganligi, o'quv xonalarining yetishmasligi, ta'limning siyosiy maqsadlarga yo'naltirilganligi atroflicha yoritilgan. Shuningdek, Qashqadaryo viloyati hududida aholi sonining oshib borishi natijasida maktab ta'limiga bo'lgan ehtiyoj ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar : sakkiz yillik maktab, kadrlar masalasi, boshlang'ich maktab, o'quv maskanlari, zarur o'quv qurollari, o'quv binosi, moddiy-texnik baza, kapital ta'mirlash.

Аннотация. В статье рассматривается состояние общеобразовательных средних учебных заведений в Узбекской ССР, в частности в Кашкадарьинской области, в 1966-1970 годах. Подробно освещаются достижения и недостатки системы образования в регионе в этот период, отсталость системы образования, нехватка учебных классов и ориентация образования на политические цели. Также указывается на необходимость школьного образования в связи с ростом населения в Кашкадарьинской области.

Ключевые слова: восьмилетняя школа, кадровые вопросы, начальная школа, учебная база, необходимое учебное оборудование, учебное здание, материально-техническая база, капитальный ремонт.

Abstract. The article covers the state of general secondary education institutions in the Uzbek SSR, in particular in the Kashkadarya region in 1966-1970. The achievements and shortcomings of the education system in the region during this period, the backwardness of the education system, the lack of classrooms, and the orientation of education to political goals are covered in detail. The need for school education as a result of the population growth in the Kashkadarya region is also indicated.

Key words: eight-year school, personnel issues, primary school, educational facilities, necessary educational equipment, educational building, material and technical base, major repairs.

Kirish. O'zbekiston SSR da 1950-1970-yillarda xalq turmush darajasining doimo oshib borishi, aholi orasida tug'ilishning ko'payishi sababli o'quvchilar kontingenti tez o'sdi, maktablar tarmog'i jadal rivojlandi. 1966-67 o'quv yilida respublika xalq maorifi sistemasida 6805 ta umumiy ta'lim beradigan kunduzgi maktab, shu jumladan 2227 ta o'rta, 3115 ta sakkiz yillik va boshqa maktablar, 1462 ta boshlang'ich maktab bo'lgan. Bundan tashqari, 333 ta ishchi yoshlar maktabi ishlab turgan va 1637 ta kunduzgi maktabda qishloq yoshlari uchun sinflar tashkil qilingan. Shu bilan birga qishloq yoshlarining 62 ta mustaqil maktabi bo'lgan

Metodologiya: Tadqiqot arxiv manbalari, ilmiy adabiyotlar hamda zamonaviy matbuot manbalariga tayanilgan holda amalga oshirildi. Ilmiy tahlilda tarixiy-komparativ va tizimli yondashuv usullari qo'llanildi. Shu orqali umumta'lim maktablar faoliyatidagi islohotlarning mazmuni va ta'lim sifatining ahvoli atroflicha yoritilgan.

Adabiyotlar sharhi: Xalq xo'jaligini rivojlantirishning 1966-1970 yillarga mo'ljallangan besh yillik rejasi yuzasidan KPSS XXIII syezdining Direktivalari»da maktab oldiga mas'uliyatli vazifa qo'ydi. Unga ko'ra yoshlar uchun umumiy o'rta ta'limni joriy qilish besh yil mobaynida asosan

tugallanish topshirig'i qo'yilgan. Bu vazifani hal etish uchun xalq maorifi organlari, maktab rahbarlari va barcha o'qituvchilardan o'sib kelayotgan avlod umumiy ta'lim maktablarida o'rta ma'lumot olishi uchun hamma zaruriy sharoitlarni yaratib berish yo'lida zo'r berib ishlashlari talab qilinar edi. Bu sharoitlar orasida sakkiz yillik umumiy majburiy ta'lim haqidagi Qonunni bajarish birinchi darajali ahamiyatga aylangan. Chunki bu Qonun yuqorida aytib o'tilgan barcha o'quv yurtlarida o'rta umumiy ma'lumot olish uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Shu sababli sakkiz yillik umumiy majburiy ta'limni amalga oshirish O'zbekiston SSR xalq maorifi organlarining diqqat markazida turgan. Bundan tashqari maktablarda kadrlar masalasi hamda maktablarni moddiy-texnika bazasini yaxshilash bo'yicha ham qilinishi zarur bo'lgan masalalar mavjud bo'lgan. Xalq maorifi organlari o'quv-tarbiya ishlarining sifatini oshirish, maktablarni yuqori malakali kadrlar bilan to'ldirish maktablar moddiy-texnika bazasini mustahkamlash uchun sistemali kurash olib borishi o'quvchilar kontingentini sakkiz yillik ma'lumot olgunga qadar yaxshi saqlash uchun sharoit yaratishni ta'minlagan. Bu holatlar xalq ta'limi tizimiga ko'proq e'tibor berilishi kerakligini ko'rsatgan.

Tahlil va natijalar: Urushdan keyingi dastlabki yillarda asosiy e'tibor urushdan oldingi davlat ta'limi darajasini tiklash, bolalar uchun umumiy ta'limni ta'minlash va ta'lim sifatini oshirishga qaratildi. Eng muhim chora-tadbirlardan biri 1949-yilda bolalar uchun yetti yillik majburiy ta'limni joriy etish edi. 1950-51 o'quv yilida respublikada 5004 ta maktab mavjud bo'lib, bu 1940-41 o'quv yiliga nisbatan 166 taga ko'p, o'quvchilar soni esa 1 265 485 bola yoki 1842 o'quvchiga ko'p edi. Sovet ta'lim tizimida 1950-51–1969-70 o'quv yillarida 1–4-sinflarda o'quvchilar soni taxminan 5 baravarga, 5–8-sinflarda 1,5 baravarga, oshdi. 1950-yil dekabr oyida respublikaning siyosat yurituvchi organlari "Maktab ishlarini yaxshilash choralari to'g'risida"gi qarorni qabul qilishgan. Unda bolalar uchun umumiy majburiy ta'lim to'g'risidagi qonunni amalga oshirish bo'yicha aniq choralar belgilab berilgan. Shunga qaramay, bunday qat'iy maqsadlarga qaramay, o'quvchilarning maktabdan chiqib ketishi yil davomida sezilarli darajada saqlanib qoldi. Shunday qilib, 1950-51 o'quv yili boshida o'quvchilar soni 1 187 400 ni tashkil etgan bo'lsa-da, yil davomida 103 500 o'quvchi maktabni boshqa maktabga o'tkazish orqali tark etgan. Biroq, boshqa respublikalardan kelganlarni ham qo'shib hisoblaganda, atigi 39000 o'quvchi boshqa maktabga o'qishga kirgan. Bu davrda O'zbekistondan aholining sezilarli darajada chiqib ketishi kuzatilmaganligi sababli, maktabni boshqa maktabga o'tkazish tufayli tark etgan 70 000 gacha bola aslida ta'limini tashlab ketgan deb taxmin qilish mumkin. Bundan tashqari, 8-sinfdan maktabni tashlab ketish darajasi 11,9% ni, 9-sinfdan esa 8,7% ni tashkil etdi. Bu shuni ko'rsatadiki, davlat ta'limi organlari o'quvchilarning maktabni tashlab ketishining oldini olish uchun zarur ishlarni amalga oshirmagan [1].

Qashqadaryo viloyati Ko'chkak hududida 1951-52 o'quv yilida maktab to'qqiz yillik bo'lgan. Unga 22 nafar o'quvchi tortildi. Shu o'quv yilida 13 ta sinf bo'lib 260-270 nafar o'quvchi o'qir edi. Birinchi bitiruvchilar 34 nafar bo'lib, ulardan 16 nafarini qizlar tashkil qilgan. 1953-yilga kelib o'quvchilar soni keskin ko'payib, sinf xonalari yetishmaganligi sababli, yangi o'quv binosining birinchi qismi qurildi. O'sha paytlar maktab direktori Karimov Halim bo'lgan. Keyinchalik, 1963-yilga kelib ikkinchi qismi qurildi. 1959-60 o'quv yiliga kelib ushbu o'quv dargohi o'n yillikka, ya'ni o'rta maktabga aylantirildi va 1966-67 o'quv yiliga kelib maktab binosining qo'shimcha, uchinchi qismi qurilgan [2].

O'zbekiston SSR da 1970-71 o'quv yilida maktablar qoshida 845 ta internat ishlab turgan, davlat ta'minotida bo'lgan bu internatlarning o'quvchilar kontingenti 29450 kishini tashkil qilardi. Biroq barcha viloyatlarda har yili bolalarni internatlarga tortish rejasi bajarilmas, ayni zamonda yaylov rayonlarida, tog'li aholi yashaydigan joylarda maktab qoshidagi internatlar yetishmasligi keskin sezilib turardi.

Bunday tumanlarda olisligi tufayli har kuni bolalarni maktabga olib borish va olib kelish deyarli mumkin bo'lmagan, chunki ayrim joylarda, xususan, Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Buxoro viloyatlarining ba'zi tumanlarida maktabgacha bo'lgan masofa 50 kilometrgacha yetardi. Bunday sharoitlar umumiy majburiy ta'lim uchun kurash, mahalliy Sovetlar ijrokomlaridan, kolxozlar, sovxozlar va xalq maorifi organlaridan moddiy jihatdan yetarli ta'minlanmagan oilalarning

bolalarini maktablar qoshidagi internatlarda boqish uchun qo'shimcha mablag'larni izlab topishni talab qilgan [3].

Sakkiz yillik majburiy ta'limning amalga oshirilishi qishloq joyda ham, yaylov zonalarida ham, tog'li g'allakor rayonlarda ham, kam aholi yashaydigan joylarda ham o'rta ma'lumot olish uchun sharoit yaratdi. Sakkiz yillik majburiy ta'limning amalga oshirilishi va o'rta umumiy ta'limga o'tilishi, bir sinfda ikki yil qoladigan o'quvchilar sonining kamaya borishi va maktabni tashlab ketuvchilarning ozayishi, ayni bir vaqtda aholi sonining tabiiy o'sishi, kunduzgi va kechki umumiy ta'lim maktablari o'quvchilari kontingentining o'sishiga olib keldi. Bularning hammasi maktablarning boshlang'ich sinflarini va ayrim fan o'qituvchilari tarkibini malakali o'qituvchilarga bo'lgan ehtiyojini to'laroq qondirish maqsadida pedagog kadrlar tayyorlash ko'lamini tobora kengaytirishni talab qilardi.

Umumiy ta'lim maktablari moddiy-texnika bazasining ancha kengaytirilishi va mustahkamlanishi, ayniqsa kolxoz va sovxozlarning vositalari hisobiga bir tipdagi ko'p sonli maktab binolarining qurilishi natijasida kamquvvat maktablar yiriklashtirildi, qishloq sakkiz yillik va o'rta maktablari tarmog'ini ratsional joylashtirish yuzasidan katta ishlar olib borildi [5].

Qashqadaryo viloyati hududidagi maktablarda qiz bolalar soni ham yildan-yilga o'sib borgan. 1966-67 o'quv yilida o'rta maktablarni tugatgan 5817 o'quvchidan, 1870 kishi qizlar bo'lgan bo'lsa, 1967-68 o'quv yilida o'rta maktablarni bitirish arafasida turgan 7120 o'quvchidan 2485 kishi mahalliy millat qizlar bo'lgan [6].

O'quvchilar soni muttasil oshib borgan bo'lsa-da lekin maktablar ahvoli yaxshilanmagan. 1970-71 o'quv yilida o'quvchilar umumiy sonidan 2 111 736 tasi, ya'ni 67,3 foizi birinchi smenada, 1020 872 tasi, ya'ni 32, foizi ikkinchi smenada va 4466 o'quvchi, ya'ni 0,2 foizi uchinchi smenada o'qigan.[7]

Maktablar tarmog'ini tashkil etish va joylashtirishning pedagogik va iqtisodiy samaradorligini oshirish sakkiz yillik ta'limni amalga oshirish va o'rta ta'limga o'tish uchun katta imkoniyat berdi. Yuqorida ko'rsatilgan kamchiliklar umumiy ta'limga o'tishni amalga oshirish munosabati bilan umumiy ta'lim maktablar tarmog'ini yanada takomillashtirish va tobora ratsional joylashtirish zaruratini tasdiqlaydi.

Xulosa. O'zbekiston SSR da XX asrning 50-70 yillarida ta'lim sohasida bir qancha islohotlar amalga oshirildi. Bu islohotlar natijasida ta'lim tizimida ma'lum bir o'zgarishlar ro'y bergan bo'lsa-da, ammo xalq ta'limi tizimidagi muammolarga to'liqligicha yechim topolmadi. Ko'plab kamchiliklar o'z holiga tashlab qo'yilgan. Aholi sonining o'sishi davom etgan. Natijada qo'shimcha o'quv xonalariga ehtiyoj sezilgan. Ammo bu holat bartaraf etilmagan. Mavjud sinfxonalar joriy ta'mirlanmagan. Ta'mirlangan maktab binolari ham yetarli darajada talabga javob bermagan. O'quvchilar sonining o'sishi pedagog kadrlarga bo'lgan ehtiyojni oshirib yuborgan. Bu ham o'sha davrda hal etilishi kerak bo'lgan muammolardan biri bo'lgan. Kamchiliklar bilan ma'lum darajada yutuqlar ham bo'lgan. Maktablar qoshida maktab internatlar tashkil etilgan. Tashkil etilgan maktab internatlarda o'quvchilar oziq-ovqat, hamda kam ta'minlangan oila farzandlariga kiyim-kechak bilan ta'minlash yo'lga qo'yilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Эргашева Ю. Культура Узбекистана: состояние, тенденции и проблемы развития (50-60-е годы). Ташкент, 1998.С-30
- 2.Sharipov.Y.Ko'chkak o'tmishidan lavhalar. Qarshi "Nasaf" nashriyoti 2019. B-57
3. E.Q.Qodirov.O'zbekiston umumta'lim maktablarining rivojlanish tarixi. (1917-1975) "O'qituvchi" nashriyoti Toshkent-1979. B-254.
- 5.УзССР за 1966-1970 гг. Отчёт Планово-финансового управления Министерства просвещения
6. Maktab ishi-umumxalq ishi.// Qashqadaryo haqiqati.1968 yil 13-iyun № 114.B-1
- 7.Справка об итогах выполнения планов развития народного образования по Министерству просвещения УзССР за 1966-1970 гг. С-7

QADIMGI XORAZM ATAMASINING KELIB CHIQISHI VA MAZMUNI BO'YICHA MULOHAZALAR

B.J.Normetov, talaba, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. *Xorazm – Markaziy Osiyoning qadimiy mintaqalaridan biri bo'lib, ushbu tarixiy-madaniy viloyat nomi boy tarixiy, madaniy va lingvistik qatlamlarni o'zida mujassam etadi. Xorazm atamasining kelib chiqishi haqida ko'plab nazariyalar mavjud bo'lib, har biri mintaqaning tarixi va geografik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu maqolada shu masalalar muhokama etiladi.*

Kalit so'zlar: *Qadimgi Xorazm, Katta Xorazm, Avesto, Behistun bitiklari, S.P. Tolstov, Xvarizem, Xvarazmish, Xorasmiya, "Quyoshli o'lka", „Quyoshli yer“, "Yasht".*

Аннотация. *Хорезм является одним из древнейших регионов Центральной Азии, а название этого историко-культурного края вобрало в себя богатые исторические, культурные и лингвистические пласты. Существует множество теорий о происхождении термина «Хорезм», каждая из которых тесно связана с историей и географическими особенностями региона. В данной статье рассматриваются и анализируются данные вопросы.*

Ключевые слова: *Древний Хорезм, Великий Хорезм, Авеста, Бехистунская надпись, С. П. Толстов, Хваризем, Хваразмиш, Хорасмия, «Солнечная страна», «Солнечная земля», «Яшт».*

Abstract. *Khorezm is one of the most ancient regions of Central Asia, and the name of this historical and cultural area embodies rich historical, cultural, and linguistic layers. Numerous theories exist regarding the origin of the term "Khorezm," each of which is closely connected with the region's history and geographical features. This article discusses and analyzes these issues.*

Key words: *Ancient Khorezm, Greater Khorezm, Avesta, Behistun Inscriptions, S. P. Tolstov, Khvarizem, Khvarazmish, Chorasmia, "Land of the Sun", "Sunny Land", "Yasht".*

Kirish. Xorazm – tarixiy o'lka va qadimiy davlat Amudaryo adoqlaridan janubga tomon Murg'ob va Tajan daryolarining yuqori oqimlarigach cho'zilgan. Qadimgi Xorazm hududlari shu nomdagi hozirgi viloyat maydonidan ancha keng bo'lgan va Qadimgi Xorazm va Katta Xorazm kabi nomlar bilan ta'riflangan. Geografik jihatdan qadimiy Xorazm janubda Darg'onotadan tortib shimolda Orol dengizigacha, sharqda qadimgi Janubiy Oqchadaryo deltasi orqali sug'orilgan yerlardan tortib Janubiy Sarqamish botig'i va g'arbda Uzboyning yuqori qismigacha bo'lgan joylarni o'z ichiga olgan Quyi Amudaryo vohasidir. Xorazm haqidagi ilk ma'lumotlar Avesto, Doro I ning Behistun bitiklari, qadimgi yunon mualliflari (Getakey, Gerodot, Strabon va hokazo) hamda X-XIII asrlar arab geograflari (Al-Istahriy, Ibn-Havqal, Al-Muqaddasiy, Yoqut Hamaviy) asarlarida uchraydi.

Adabiyotlar tahlili: "Xorazm" nomi (toponimi) Avestoda Xvarizem, qadim forschada Xvarazmish, turkmancha Horezm, turkcha Harzem, lotinchada Xorasmiya va yunonchada Xorazmiya deb yuritilgan. Arabcha yozma manbalarda bu hudud Xvorazm talaffuzida tiliga olinadi. "Xorazm" nomining semantikasi haqida bir qancha fikrlar mavjud. Xorazm tarixining bilimdoni S.P. Tolstov "Xorazm" nomi talqinlari orasida "Quyoshli o'lka", "Quyoshli yer" deb atalishi haqiqatga eng yaqin etnonimdir deb ta'kidlasada, Xorazmni "Xvarri yoki Xarri (Xurriy) xalqi vatani", "quyosh (xalqi) zamini" deb izohlaydi. Sug'dshunos olim M.N. Bogolyubovning fikricha, Xorazm alohida 3 ta so'zdan tarkib topgan. Xu (Xush, Xash), var (vara) va zm (zim, zem). Eroniy tillarda Xu – "yaxshi" "ma'qul", var (vara) – "devor", "marza", "fob", "qal'a", "qo'ra" degan ma'nolarni bildirgan.

Zm (zim, zem) esa – "zamin", "hudud", "diyor", "mamlakat" kabi ma'nolarni anglatgan. Arabcha yozma manbalarda esa bu o'lka "Xvorazm" talaffuzida tilga olinadi. Uning asl mohiyati esa "xvo" – "go'sht", "razm" – "o'tin" kabi ikki so'zdan tarkib topib "Xorazm go'sht va o'tinga serob o'lka" degan ma'noda qo'llangan.[1] Xorazm nomi "xur zamin", boshqasiga ko'ra "ko'hna zamin" degan ma'noni anglatgan. Avestoning "Yasht" qismida Xorazm "Ming irmoqli daryo", "Ko'llar va

o'tloqlarga boy o'lka" sifatida madh etiladi. Qadimiy Xorazm hududi tabiiy jihatdan 2 mintaqaga ajralgan. Uning shimoliy qismida Amudaryo etaklarida behisob sersuv o'zanlar, shimoliy va shimoliy sharqqa tomon yastangan keng yaylovlardan iborat bepoyon pastekisliklar, uning janubiy qismida esa, Murgob va Tajan daryolari vodiylarining kattagina qismi tog' va adirliklar va ulardan bo'sh qolgan katta-kichik daryo jilg'alar etaklarida yuzaga kelgan hosildor yerlar joylashgan. Yana bir e'tiborga molik faraz shuki, "Xorazm" nomi afsonaviy shaxslar va tarixiy voqealar bilan bog'liq. Ayrim manbalarda u Oks daryosi (Amudaryo) bilan bog'langan "Orazam" yoki "Orzum" shakllaridan olingan deyiladi. Bu taxminlar tarixning chuqur qatlamlariga oid afsonaviy rivoyatlarni aks ettiradi. Boshqa bir nazariya esa "Xorazm" so'zi mahalliy til va dialektlardan kelib chiqqanini ta'kidlaydi. Ayrim tadqiqotchilar bu nomni turkiy tilga oid qilib, "xor" – suv va "zam" – yer birikmasi deb talqin qilishadi. Chunki Xorazm qadimdan Amudaryo bo'yida joylashgan bo'lib, uning rivojlanishida suv resurslarining ahamiyati juda katta bo'lgan. Bu yerda suv omillari shunchalik muhim bo'lganki, mintaqaning nomlanishida ham aks etgan[2]. Abu Rayhon Beruniy o'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida shunday yozadi: "Xorazmliklar Xorazmga odamlar joylasha boshlaganidan tarix olar edilar. Bu Iskandardan 980 yil ilgari bo'lgan edi. Undan keyin Siyovush ibn Kaykovusning Xorazmga kelishidan, Kayxusrav va uning naslining Xorazmga podshohlik qilishlaridan tarix oldilar. Shu vaqtda Kayxusrav Xorazmga ko'chib, turk podshohlari (ustidan) hukmronligini yurgizgan edi. Bu voqea Xorazmga odam joylashishidan 92 yil keyin bo'ldi".

Ba'zi tadqiqotchilar "Xorazm" so'zi etimologiyasini "vara" atamasi bilan bog'lashadi. U "mustahkam vara mamlakati" yoki "muqaddas vara mamlakati" deb ham tarjima qilinadi[3].

Ushbu makro toponimning etimologiyasiga oid yana bir qator taxminlar mavjud. Bular "boquvchi yer"[4], "past yer"[5], "chorvachilik uchun yaxshi himoyalangan mamlakat", "manzilgohlari yaxshi devorlarga ega mamlakat", "yaxshi var(o'tar)lari bor mamlakat"[6] "xurritlar mamlakati"[7] va boshqalar. Birinchi marta Xorazm nomi Doro I ning mil.avv. 521-yilga[8] tegishli Behistun yozuvida, shuningdek Avestoda (Mixr yasht. Yt.X 14) qayd etilgan.

Insoniyat sivilizatsiyasiga o'ziga xos hissa qo'shgan bu voha nomi Xorazm atamasining kelib chiqishi borasida shu paytgacha turli talqinlar bildirilib kelinmoqda. Akademik S.P. Tolstov yozganidek "milodning X asriga kelib bu so'zning ma'nosini xorazmliklarning o'zlari ham unutib yuborganlar". Turli avlodlarga mansub tadqiqotchilar guruhi Xorazm atamasini izohlashga urinib ko'rganlar. Ma'lumki forschada Xur, Xurshid quyosh bo'lib, slavyanlarning quyosh xudosi-Xors nomi xam shundan olingandir. Bundan tashqari mazkur so'z turli manbalarda turlicha talaffuzda aytilganiga ham e'tibor qaratmoq kerak. Misol uchun arab manbalarida Xvarizm, qadimgi forschada esa Uvarazmis, tarzida keltiriladi. Behistun va Persepoldagi yozuvlarda ham Uvarazmis, qadimgi Xitoy manbasi bo'lmish "Xan sulolasi tarixi" asarida Yuegyan, Tan sulolasi tarixida "Xosyun" "Xolisimi boli" tarzida qayd etib o'tilgan. Shuningdek, Xorazm to'g'risida arab sayyohi Muqaddasiy (985-yil) o'zining "Axzam ut taqsim fi ma'rifat ul-alkolim" asarida bir rivoyatni keltirib o'tadi. Unda Sharq podshosi qahru-g'azabiga duchor bo'lgan 400 kishini kimsasiz uzoq joyga olib borib tashlashni buyurgani aytiladi. Ular shu tariqa hozirgi Kos shahriga (Kos-Kot Shabboz, hozirgi Qoraqalpog'istondagi Beruniy tumani) keltirilibdi. Oradan vaqt o'tib podshoh 103 farsanglikdagi[9] Kosga kelib qolganlar holidan xabar olishni topshiribdi. Mulozimlar kelib qarashsa, badarg'a qilinganlar hammasi tirik bo'lib, o'zlariga chaylalar qurib, baliq ovlab kun kechirayotgan ekan. Ularda o'tin, cho'p ko'p ekan. Voqeadan podshohni ogoh qilishsa, u mulozimlaridan so'rabdi: -Ular go'shtni nima deyisharkan? - Xor. – O'tin-cho'pnichi? –Razm. Shunda podsho debdi: Men o'sha joylarni ularga bag'ishladim. Ularning yurti "Xorazm" deb atalsin. Hukmdor badarg'a etilganlarga to'rt yuz nafar turk qizini olib borib tashlashni ham buyuribdi. Muqaddasiy keltirgan bu rivoyatni akademik S.P. Tolstov afsonadan boshqa narsa emas deb baholaydi. Xo'sh S.P.Tolstovni o'zi bu borada qanday farazni ilgari suradi? Uning nazarida bizni qiziqtirayotgan termin asosida etnik nom yotadi, deb faraz qilsak, u xolda Xorazm (xvarri yoki xarri xalqining yeri) so'zi shunisi diqqatga sazovorki Yoqut XIII asrlardayoq Xorazm so'zidagi "r" tahdid ostida ya'ni ikkilanib o'qilishini ko'rsatib, arab shoiri Asadiyning Xorazm so'zi ikkita "r" bilan yozilgan she'ridan parcha keltiradi. Bizni sharqiy yefret qabilalari etnografiyasi olamiga eltadi va Mitanni davlatining asoschilari bo'lgan qabila nomi "Xurrit" bilan "Xarri" yoki "Xurri" o'rtasida o'xshashlik borligini ko'rsatadi. Hozircha

biz yangi eradan avvalgi 3-2-ming yilliklarga (Old Osiyoda xurritlar paydo bo'lgan davr) oid Xorazm madaniyati to'g'risida juda kam ma'lumotga ega bo'lganimiz sababli bu haqda biror aniq fikr aytish qiyin, lekin Xorazm bilan Mitanni o'rtasida aloqalar bo'lgani shubhasiz. Shuni qayd qilish lozimki, Shaushatar nomli mashhur Mitanni podshohlarining ismi bilan Xorazm podshohlarining Abu Rayhon Beruniy keltirgan, Xitoy axborotlari va numizmatika materiallari tasdiqlovchi ro'yxatidagi nom o'rtasida hayron qolarli darajada o'xshashlik mavjud. Tilshunos olim Baxtiyor Rizo esa ushbu atamaning kelib chiqishi bo'yicha yangi, o'z shaxsiy farazini ilgari suradi. Ma'lumki, "Ko'r" so'zi gulxanning so'nib bitmagan, yangi gulxan yoqishga asqotadigan cho'g', olovning xillanib turgan qoldig'ini bildiradi. Tilshunos ana shu "ko'r" so'zi aynan olovni muqaddas deb bilgan zardushtiylar bilan bog'liq ekanini ta'kidlab quyidagicha fikr yuritadi. Xorazm so'zi yarim forsiylashgan tarzda "Ko'ri azim" ya'ni, katta gulxan, bosh gulxan, asosiy otashgoh mazmunlaridan kelib chiqqan. Ma'lumki, Ko'r so'zi turkiychada bo'lsa, azim forsiychadir. Buning sababi Eron ahamoniylar ko'r so'zini ularning talaffuzida ifodalashgan va unga azim so'zini qo'shishgan. Shundan keyin kelgan yunonlar esa bu so'zni forsiylardan o'zlashtirgan. Albatta, Baxtiyor Rizoning bu fikrlari "Ko'ri Azim" ham bir ilmiy taxmin xolos. Xullas Xorazm atamasining qaysi talqinini olmaylik, unda voaha quyoshli, muqaddas, unumdor zamin sifatida tarflanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xronologik tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar: Quyi Amudaryo bo'ylarida o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, bu yerda jez davridan boshlab Tozabog'yop, Amirobod, Suvyorgan madaniyatlari tarqalgan[10]. Ammo bu madaniyatlarning birortasi mahalliy ildizga ega emas. Suvyo'rgan madaniyatining moddiy madaniyati O'rta Osiyoning Janubiy-G'arbiy viloyatlarida yashagan qabilalar madaniyati bilan o'xshashligi kuzatilgan va shu asosda tadqiqotchilar ularni Quyi Amudaryo hududiga janubdan kelgan etnik guruh deb hisoblaydilar.

Tozabog'yop madaniyati aholisi esa Janubiy Ural oldidan kelgan ko'chmanchi-chorvador qabilalar vakillari hisoblanadi. Ularning Suvyo'rgan madaniyati aholisi bilan etnik qorishuvi kuzatilgan. Tozabog'yop madaniyati Amudaryo deltasidan tashqari Quyi Zarafshon va Qayroqqum cho'l zonalarida ham tarqalgan. Arxeologik kuzatishlarga qaraganda miloddan avvalgi birinchi ming yillikning boshlariga kelib, bu madaniyatlarning uyg'unlashishi natijasida Quyi Amudaryo hududida Amirobod madaniyati paydo bo'lgan.

Bu madaniyatlarni yaratgan xalqlar urug' jamoalariga birlashib, asosan chorvachilik hamda obikor dehqonchilik bilan shug'ullangan, kulba hamda yarim erto'lalarda istiqomat qilishgan. Tabiiyki, ular Quyi Amudaryoning qadimgi aholisi — massagetlarning bevosita ajdodlari bo'lgan. Ko'chmanchi chorvachilik, xususan, yilqichilikning rivoji massagetlarning ijtimoiy hayotiga ham kuchli ta'sir etib, suvoriylar tabaqasini shakllantirgan. O'rta Osiyo hududlarida andronovo va sak-massagetlarning genetik birligi xususida antropologlar va arxeologlar o'z fikrlarini bildirishgan. Tarixiy sharoitlarga qarab andronovo madaniyatining miloddan avvalgi VIII asrgacha yashab kelganligi Janubiy Ural va Qozog'istonda ham kuzatilgan. Bu holat Xorazm saklarining (massagetlarning) yerli madaniyat sohiblari ekanligini tasdiqlaydi. Ular o'troq janub xalqlari bilan doimiy madaniy aloqada bo'lishgan[11]. Quyi Amudaryo hududida joylashgan, ilk shahar madaniyatiga oid bo'lgan eng qadimgi yodgorliklar Qalaliqir va Ko'zaliqir yodgorliklaridir. Bu yodgorliklarda ilk marotaba rivojlangan me'morchilik, shahar madaniyatiga xos bo'lgan yuqori rivojlangan hunarmandchilik xarakterlidir[12]. Deyarli barcha tadqiqotchilarning fikricha, Qalaliqir va Ko'zaliqir yodgorliklarining, ya'ni Quyi Amudaryoda shahar madaniyatining paydo bo'lishi bevosita Qadimgi Baqtriyada yashagan xorazmiylar bilan bog'lanadi.

Tarixiy manbalarining taqqosiy tahlilidan ma'lum bo'lishicha (Skilak, Gekatey, Gerodot), xorazmiylarning dastlabki vatani Baqtriyadan janubda — Areyadan sharqda, Herirud va Hilmand daryolarining yuqori havzasida, ya'ni hozirgi Hirot vodiysida yashaganligi ishonchli manbalar asosida isbotlab berilgan[13].

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, keyingi paytda Xorazm tarixi bo'yicha bir qator ilmiy yangiliklar qilindi. Qadimgi Xorazm va Katta Xorazm muammolari paydo bo'ldi va yil sayin yangi manbalar asosida bu muammolar o'z yechimini topib kelmoqda[14]. Akademik A.A. Asqarovning

shu muammolarga bag'ishlangan maqolalari e'lon qilingan bo'lib, unda mavjud yozma va arxeologik manbalar asosida Xorazm tarixining muammoli masalalari bo'yicha tarixchilar o'rtasida davom etib kelayotgan munozaralarga oydinliklar kiritildi[15].

Ahamoniy hukmdorlarning Helmand tog' daralariga to'g'onlar qurganligi, xorazmiylarning Hirot vodiysidan hozirgi Xorazm hududiga — massagetlar yurtiga ko'chishi yozma manbalar asosida, u yerda yuqori rivojlangan dehqonchilik madaniyatiga, Ko'zaliqir, Qalaliqir kabi ilk shaharlar va qal'alarga asos solinganligi arxeologik manbalar bo'yicha asoslangan. Shubhasiz, xorazmiylar massagetlardan farqli o'laroq, marg'iyonaliklar va baqtriyaliklar singari sug'orma dehqonchilik va uning asosi hisoblangan sug'orish inshootlarini barpo etishda boy asriy tajribaga ega edilar. Ularning ko'p asrlik binokorlik va hunarmandchilikdagi tajribalari va amaliy ko'nikmalari tufayli Quyi Amudaryo etaklari obod etilib, yirik sug'orish tarmoqlari va suv inshootlari — dambalar barpo etilgan, hunarmandchilikning barcha sohalari keng rivoj topgan.

Bizning tadqiqotlarimizga ko'ra, «Xorazm» atamasining paydo bo'lishi xurritlardan ham, «Avesto» davridan ham qadimgi davrlarga, aniqroq qilib aytsak, hind-yevropa til birligi davriga borib taqaladi. Ma'lumki, shumerliklarning diniy markazi Nippurdan topilgan sopol bitiklarda Shumer qahramonlari va Shumerdan sharqda joylashgan mamlakatlar – Elam, Aratti, Kaspiy, Kutu (Guti), Lullibey, Varaxsha va Xarali haqida ma'lumotlar bor[16]. Qadimgi Sharq tarixi bo'yicha mutaxassislar Elam, Aratti, Kaspiy, Kutu (Guti), Lullibey, Varaxsha mamlakatlarini hozirgi Eron hududiga joylashtirgan[17]. Mazkur lokalizatsiya bo'yicha deyarli hech kimda qarshi fikr paydo bo'lmagan. Ammo, manbada eslanadigan oxirgi mamlakat Xarali xususida, uning lokalizatsiyasi bo'yicha ilmiy tortishuvlar poyoniga yetmagan. Ko'plab tadqiqotchilar shumercha «Arali», akkadcha «Arallu» shaklida uchraydigan Xaralini Yevropa va Osiyo qit'alari chegarasida joylashgan Ural tog'i va pasttekisliklari bilan taqqoslagan va lokalizatsiya qilgan[18]. Ular o'z fikrlarini asosan «Arali» va «Ural» so'zlarining o'xshashligiga qaratadi va «a» hamda «u» unlilarining o'zgarishi natijasida «Arali» «Ural»ga aylangan deb hisoblaydi. Afsuski, ingliz tilli tadqiqotchilar «ural» iborasining qadimgi turkiy so'z ekanligiga, «belbog'», «kamar» ma'nosida ishlatilganligini bilishmasa kerak[19]. Ikkinchidan, shumerliklarning Ural tog'i va pasttekisliklarini bilganligi juda ham shubhalidir.

Bizning fikrimizcha, «Xarali»ni ishonch bilan Baqtriya hududi bilan lokalizatsiya qilish mumkin. Negaki, Eronning shimoli-sharqiy tomonida miloddan avvalgi III ming yillikning ikkinchi yarmi va hatto II ming yilliklarda Qadimgi Sharq markazlari bilan tenglasha oladigan va madaniy aloqalar qilgan boshqa madaniyatni arxeologiya fani bilmaydi. Xaralini Baqtriya bilan bog'lashimizning birinchi sababi Eronning shimoli-sharqiy tomonida Xarali mamlakati joylashganligi haqidagi ma'lumot bo'lsa[20], ikkinchisi unga qadimgi Mesopotamiya manbalarida «dunyoning chekkasi» deb ta'rif berilishidir. Fikrimizcha, bu ta'rif nihoyatda to'g'ridir. Chunki, Baqtriya Mesopotamiyadan eng sharqda, eng chekka joylashgan Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi markazidir. Mesopotamiyaning sharqdagi madaniy ta'sir doirasidagi eng chekka hududdir. Mumkin, mesopotamiyaliklar bilgan «dunyoning eng chekkasi»dir. Undan sharqda joylashgan ko'chmanchilar dunyosini (Andronovo madaniyatini) bevosita emas, balki bilvosita, Baqtriya orqali bilgan bo'lishi mumkin. Baqtriya Qadimgi Sharq va ko'chmanchilar dunyosi o'rtasidagi madaniy ko'priq vazifasini ham o'tagan[21].

Uchinchidan, Qadimgi Mesopotamiya manbalarida Xaraliga «xudolar dunyoga kelgan joy» deb ta'rif berilishi ham ayni haqiqatdir. Keyingi yillarda o'rganilgan Altindepa zikkurati, Dashtli ibodatxonasi, Jarko'ton olov ibodatxonasi, To'g'aloq-21, Gonur monumental ibodatxonalari bu ta'rifga nihoyatda to'g'ri keladi[22]. Baqtriya va Marg'iyonaning qal'asifat shaklida qurilgan «xudo uylari» mesopotamiyaliklarning ham e'tiborini tortganligi tabiiy hol, albatta.

To'rtinchidan, Xaraliga berilgan keyingi ta'rif «oltin olinadigan mamlakat»dir[23]. A.P. Frankfort Baqtriya sivilizatsiyasiga umumiy ta'rif berar ekan, «sivilizatsiya» iborasi «madaniyat» tushunchasidan ancha keng ma'no berishi haqida gapirib, uning mahalliy ildizlari qatoriga Janubiy Turkmanistonning Anau, Nomozgoh, Altindepa yodgorliklaridan tashqari Sarazmni ham kiritadi va keng hudud bo'ylab mulohazalar yuritadi[24].

Sarazmliklar Zarafshon vohasini o'zlashtirgan ilk xalqlardan biri bo'lib, Qadimgi Sharq xalqlarining eng noyob va qimmatbaho metall hisoblangan oltiniga bo'lgan ehtiyojini qondirish

maqsadida savdo ishlarini olib borgan[25]. Demak, Sarazmni, Zarafshon oltinlarini kashf etgan aholini Qadimgi Sharqliklar bilgan va bu yurtni “oltin olinadigan mamlakat” deb atashgan.

Bu yurtning oltinga boy o'lka ekanligi antik davr muarrixlari, chunonchi qadimgi yunon tarixchisi Ktesiy ma'lumotlarida ham saqlangan. U Baqtriyada oltin va kumush konlarining mavjudligi to'g'risida yozgan[26].

Beshinchi sabab, eng qadimgi yozma manba “Avesto”da Ardvi Sura (Amudaryo)ning Xara (Xaratti) tog'idan boshlanishi, Xaraning eng baland cho'qqilari uzra, osmoniy ma'budlar ichida eng birinchi Mitraning balqib ko'rinishi, uning ariylar o'lkasini yoritib va ko'rib turishi yoritiladi[27]. Yirik tog'lar va daryolarning nomi yurt nomlariga berilishi toponimik qoidalarga mos keladi va bu holatni hech kim inkor ham qilmaydi. Bizning fikrimizcha, Xara (Xaratti) nomi Pomir va Hindukush tog'lariga to'g'ri keladi. Baqtr shahri, baqtriyaliklar erta tongda quyoshni Pomir va Hindukush usti uzra ko'radilar. Mana shu tabiat peyzaji Mitra alqovida juda chiroyli va ishonchli berilgan.

Oltinchidan, “Xarali” so'zining lingvistik tahlilidan kelib chiqadi. Tadqiqotchilar, jumladan J. Xarmatta “Xarali” so'zini dravid tiliga oidligi xususida yozib, “quyosh”, “olov” ma'nolarini beradi deb hisoblaydi, Sharqiy Eron tillari guruhiga oid “Xorazm” so'zi bilan taqqoslaydi va joyi bilan lokalizatsiya qiladi hamda “quyoshli yurt” degan ma'noni anglatadi degan fikrga kelgan[28].

Demak, xorazmiyaliklarning ilk vatani Baqtriyada, ya'ni Xarali hududida bo'lgan. Shumercha “Arali”, akkadcha “Arallu”, dravidcha “(H)arali”, yunoncha “Xorazmiya”, Sharqiy Eron tillari guruhiga oid “Xorazm” so'zlari shaffof so'zlar bo'lib, “quyoshli yurt” degan ma'noni anglatgan. Shunday qilib, Qadimgi Baqtriyaning tarixiy nomi Xarali (“Arali”, “Arallu”, “(H)arali”) bo'lib, xorazmiyaliklar bu nomni Quyi Amudaryoga ko'chganlarida o'zlari bilan olib ketganlar. Ana shu boisdan ham Qizilqum va Qoraqum oralig'idagi quyoshli o'lkada insoniyat madaniyatining rivojlanish bosqichlari, tamadduni paydo bo'ldi va taraqqiy topdi.

Xulosa va takliflar: Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, “Xorazm” atamasi tasodifiy yoki faqat o'rta asrlar mahsuli bo'lmay, balki chuqur tarixiy, lingvistik va madaniy ildizlarga ega qadimiy nomdir. Yozma manbalar (Avesto, Behistun bitiklari, antik mualliflar) hamda arxeologik ma'lumotlarning qiyosiy tahlili Xorazm atamasining shakllanishi hind-yevropa til birligi davriga borib taqalishini ko'rsatadi. “Xorazm” nomi turli davr va tillarda (Xvarizem, Uvarazmis, Xorasmiya va boshqalar) uchrashi uning uzoq tarixiy evolyutsiyasini tasdiqlaydi. Mazkur atama mazmunan “quyoshli yurt”, “muqaddas va unumdor zamin” g'oyasi bilan bog'liq bo'lib, mintaqaning tabiiy-geografik va madaniy xususiyatlarini to'liq aks ettiradi.

Shunday qilib, “Xorazm” atamasi nafaqat geografik nom, balki qadimgi sivilizatsiya, etnik va madaniy uzluksizlik ramzi sifatida shakllangan bo'lib, u Markaziy Osiyo tarixida alohida ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tolstov S. P., Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab, Toshkent, 1964;
2. A.Sagdullayev., Qadimgi O'rta Osiyo tarixi” 63-bet.
3. Авеста «Закон против дэвов» (Видевдат). Адаптированный перевод, исследование и комментарии Э.В. Ртвеладзе, А.Х. Саидова, Е.В. Абдуллаева. – СПб, 2008. – С. 76–85.
4. Burnouf E. Commentarie sur le Yasna. Paris, 1873. C. CVIII; Sachau Ed Zur Geschichte und xronologie von Khwarizm//Sitzungsberichte der philosophischen Classe der kais. Akademik der Nissenschaften. Wien. 1873.-P.473; Geiger W.Op. sit. S.29; Tomaschek W.Chorasmiya//Pauts Real – Encyclopaedie derklassischen Altertumswissenschaft. Bd.3 Stuttgart, 1984. P.2406
5. Lerch P. Khiva oder Kharezem. Seine historischen und geographischer Verhdltnisse. St.-Pbg, 873. P.447; Kiepert H. Lerhbuch der alten Geographie. Berlin, 1878. S.60; MacKenzie D.M Chorasman language and literature// The Cambrige History of Iran. Vol.3(2). 1983. P.1244.
6. Боголюбов М. Древнеперсидские этимологии //Древний мир (Сборник статей академику Б.В. Струве). М..1962.С.370.
7. Толстов С.П. Древний Хорезм. М..1948
8. Дандамаев М.А. Иран при иервых Ахеменидах. М. 1963. С.80.
9. Farsang (farsax) — qadimgi O'rta Sharq, xususan, fors xalqlari orasida qo'llanilgan uzunlik o'lchov birligi bo'lib, bir soatda bosib o'tiladigan masofani (karvon to'xtash joyi) anglatadi. O'zbek tilida bu tushuncha odatda "bir tosh" deb yuritilib, tarixiy manbalarda taxminan 6-8 km (ba'zan 5.5-8.5 km) masofaga teng bo'lgan
10. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948; Ўша муаллиф.По древним дельтам Окса и Яксарты.М., 1962; Гуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959; Ягодин В.Н. Поселение амирабадской культурыКават 2 // Материалы Хорезмской экспедиции. М., 1963. Вып. 6.

11. Кузьмина Е.Е. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // Народы Азии и Африки. М., 1980. № 6; Черников С.С. Роль Андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана // КСИА. М., 1957. XXXVI.
12. Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология // Этнография и археология Средней Азии. М., 1979. С. 38-42.
13. Аскарлов А.А. Новые подходы к изучению истории Древнего Хорезма // Ўзбекистон тарихи. 2007. № 4. С. 11-21.
14. Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология... С. 38-42.
15. Аскарлов А.А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. Тошкент, 2004. 76-84-бетлар.
16. Грозный Б. Доисторические судьбы Передней Азии // ВДИ. 1940. № 3-4. С. 24-45; Канева И.Т. Шумерский героический эпос. Транскрипции, перевод, комментарии и вступительная статья // ВДИ. 1964. № 3-4. С. 191-225; Harmatta J. Proto-Iranians and Proto-Indians in Central Asia in the 2 Millenium B.C. // Ethnik Problems of the History of Central Asia in the Early Period. Moskow, 1981. P. 75-83.
17. Herzfeld E. The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East. Wiesbaden, 1968; Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Средней Азии. М., 1970.
18. Potts T.F. Mesopotamia and the East. An Archeological and Historical Study of Foreign Relations ca. 3400-2000 BC. Oxford, 1994. P. 212.
19. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 9 жилд. 109-бет.
20. Антонова Е.В. Контакты Месопотамии с восточными землями в IV-III тыс. до н.э. // Азия диалог цивилизаций. С.-Пб., 1996. С. 197-240.
21. Аванесова Н.А. Бустон VI – некрополь огнепоклонников доурбанистической Бактрии. Самарканд: МИЦАИ, 2013. 640 с.; Аванесова Н.А. Новое в погребальном обряде Сапаллинской культуры // Российские вести. №4. С. 63-70; Бокиев А., Шайдуллаев А., Йўлдошева З. Охс цивилизацияси. Тошкент, 2015. 171-бет
22. Сарианиди В.И. Исследования памятников Дашлинского оазиса. Древняя Бактрия. Материалы 1969-1973 гг. М.: Наука, 1976; Массон В.М. Первые цивилизации. Л., 1989; Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, 1993; Сарианиди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. Ашгабат, 2002.
23. Сверчков Л.М. Тохары древние индоевропейцы в Центральной Азии. Ташкент: SMI-ASIA, 2012. 240 с.; Грозный Б. Доисторические судьбы Передней Азии // ВДИ. 1940. № 3-4. С. 24-45.
24. Франкфорт П.П. Печати Окса: разнообразие форм и изменчивость функций // ВДИ. 1997. № 4. С. 60.
25. Исаков А.И. Саразм. Душанбе, 1991.
26. Пьянков И.В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975.
27. Авесто: Яшт китоби. Митра алқови. III. 13/ М. Исҳоқов таржимаси. Тошкент: Шарқ, 2001. 128 б.
28. Сверчков Л.М. Тохары древние индоевропейцы в Центральной Азии. Ташкент: SMI-ASIA, 2012. С. 106; Harmatta J. Proto-Iranians and Proto-Indians in Central Asia in the 2 Millenium B.C. // Ethnik Problems of the History of Central Asia in the Early Period. Moskow, 1981. P. 75-83.

UO'K 94(574):001.93:908

O'RTA OSIYODAGI BIRINCHI RENESSANSNING SHAKLLANISH OMILLARI VA UNING JAHON SIVILIZATSIYASIDAGI O'RNI A.Obilov, talaba, Navoiy Davlat Universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada IX-XII asrlarda Sharq dunyosida, xususan, Markaziy Osiyo hududida yuz bergan birinchi Uyg'onish (Renessans) davrining ijtimoiy-iqtisodiy poydevori, madaniy va ilmiy yuksalish omillari tadqiq etiladi. Buyuk Ipak yo'lining sivilizatsiyalararo muloqotdagi o'rne, arab xalifaligi davridagi yagona iqtisodiy-madaniy makon va ilmparvar hukmdorlarning fan rivojiga ko'rsatgan homiyligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Sharq Renessansi (Uyg'onish davri), Markaziy Osiyo, Buyuk Ipak Yo'li, Bayt ul-Hikmat (Donishmandlar uyi), Xorazm Ma'mun akademiyasi, Qomusiy olimlar, algebra (algoritm), Tib qonunlari, Siyosatnoma, Islom sivilizatsiyasi.

Аннотация. В данной статье исследуются социально-экономические основы, культурные и научные факторы Первого Восточного Возрождения (Ренессанса), происходившего в IX–XII веках в странах Востока, особенно в Центральной Азии. Анализируется роль Великого шелкового пути в межкультурном диалоге, значение единого экономического и культурного пространства эпохи Арабского халифата, а также поддержка науки со стороны просвещённых правителей. Особое внимание уделяется

деятельности таких научных центров, как Байт аль-Хикма и Хорезмская академия Мамуна, а также вкладу выдающихся учёных в развитие мировой науки.

Ключевые слова: Восточный Ренессанс, Центральная Азия, Великий шелковый путь, Байт аль-Хикма, Дом мудрости, Хорезмская академия Мамуна, энциклопедические учёные, алгебра, алгоритм, Канон врачебной науки, «Сиясатнаме», исламская цивилизация.

Abstract. This article examines the socio-economic foundations and the cultural and scientific factors that contributed to the First Eastern Renaissance, which flourished in the 9th–12th centuries in the East, particularly in Central Asia. The study analyzes the role of the Silk Road in fostering intercivilizational dialogue, the significance of the unified economic and cultural space of the Arab Caliphate, and the patronage of science by enlightened rulers. Special attention is given to major scientific centers such as the House of Wisdom (Bayt al-Hikma) and the Khwarazm Ma'mun Academy, as well as to the contributions of outstanding scholars to the development of world civilization and science.

Key words: Eastern Renaissance, Central Asia, Silk Road, Bayt al-Hikma (House of Wisdom), Khwarazm Ma'mun Academy, polymath scholars, algebra, algorithm, Canon of Medicine, Siyasatnama, Islamic civilization.

IX-XII asrlarda jahon sivilizatsiyasi tarixiy taraqqiyoti davomida birinchi bo'lib Sharq mo'jizasi ro'y berdi[1]. Huddi shu davrda qadimgi Sharq mintaqasiga mansub Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo hududlari insoniyat sivilizatsiyasining ilk sarchashmalari sifatida shakllandi. Bu jarayonda ko'p ming yillik tarixga ega bo'lgan, Sharqu g'arbnitutashtirgan, o'zaro madaniyat, dinu e'tiqod, urf-odat, udumu an'analar almashinuvini ta'minlagan Buyuk ipak yo'lining o'rni katta bo'ldi. Ko'xna Xitoy yurtidan boshlangan bu yo'l avvalo Sharq xalqlarini bir-biri bilan bog'lagan, ularning iqtisodiy, savdo-sotiq, madaniy-ma'naviy aloqalarini rivojlanishi, turmush tarzini boyishida sezilarli turtki bo'ldi. Sharq xalqlari, elatlarining tili, urf-odatlari, musiqasi, to'yu ma'rakalari, diniy rasm- rusum laridagi o'xshashlik jihatlarining mavjudligi ham buni yaqqol isbot etadi. Shuningdek, VII asrdan boshlab arab dunyosida islom bayrog'i ostida vujudga kelgan xalifalik davlati qisqa tarixiy davr ichida ko'pgina hududlarni egallab ularda nisbatan yagona iqtisodiy va madaniy-ma'naviy makon yaratishga muvaffaq bo'ldi. Bunday hollar Sharq Uyg'onish jarayoniga va ayniqsa arab sutash dunyosi bilan tutashgan. Markaziy Osiyo hududlariga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. IX-XII asrlar davomida xalifalik tasarrufidagi mamlakatlarda islomiy hamda dunyoviy madaniyatning yonma-yon rivojlanishiga keng yo'l ochildiki, bu hol oxir-oqibatda Sharq dunyosini ulkan o'zgarishlarga olib keldi. elaming kuchavishiga sh yurtlar hukmdorlarining o'z davrining donishmand, bilimdon, ilmparvar siymolari sifatida adolat, qonun ustuvorligiga amal qilib faoliyat yuritganligi ham ma'lum ma'noda turtki bergan. Buni xalifalik hukmdorlari sanalgan Xorun ar-Rashid, Ma'mun yoxud ona yurtimiz ma'rifatparvar hukmdorlari: Nasr, Ismoil Somoniylar, Mahmud G'aznaviy, Malikshox, Nizomulmulk, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Husayn Boyqaro, Bobur Mirzo va boshqalar timsolida aniq-ravshan ko'rishimiz mumkin. Uyg'onish davrining bu asosiy omillari va xususiyatlari dunyoviy ilm-fanning rivojlanishi - bular, shubxasiz, bashariyat ma'naviyati yuksalishining muxim o'lchov mezonlari bo'lib xizmat qildi. Sharq madaniy Uyg'onishining o'ziga xos muhim jihatlaridan biri shundaki, bu yuksalish jarayoni bir vao'tning o'zida xam xalifalik markazida va xamda uning Mag'ribu Mashriq tomonlarida (Ispaniya Andaluziyasi va Markaziy Osiyoda) birdek namoyon bo'ldi. Masalan: IX asr boshlarida xalifalik poytaxti Bag'dod bir vaqtning o'zida xam islomiy madaniyat va dunyoviy madaniyat, ilmu urfonning yirik markazlaridan biriga aylan gandi. Xalifa Xorun ar-Rashid (766-809) davrida Bag'dodda tashkil etilgan "Bayt ul-Hikmat" (Donishmandlar uyi) - olimlarni birlashtirgan ilmiy muassasa xalifa Ma'mun (819-833) davrida yanada rivojlandi. Unda ko'p sonli omusiy bilim soxiblari ilmu fanning turli-tuman soxalari bo'yicha yirik tadqiqotlar olib borganlar. Bu allomalarning talay qismi o'rta Osiyo namoyandalari bo'lganliklari esa biz uchun aloxida g'urur va e'tiborga arziirlidir. Bu davr dunyoviy ilm-fanining yana bir muxim yutug'i shundaki, arab va ajam olimlarining katta sa'y-xarakatlari, izlanishlari tufayli yunon, lotin, misr, xind tillarida bitilgan son-sanoqsiz noyob ilmiy asarlar, qo'lyozmalar topilib, ular arab tiliga tarjima etildi va xayotga ijodiy tatbiq etila bordi[5]. Arab mag'ribi - Ispan iya

Andaluziyasida ham Sharq Uyg'onishiga xos musulmon madaniyatining yuksak rivojlanganligi ko'zga tashlandi. Bu davr moddiy madaniyatining gultojisi - bu Grenada (Andaluziya poytaxti) tepaligida bunyod topgan Alxambra me'moriy obidalar majmuidir. Bu yerda qad rostlagan arku qasrlar, masjidlar, maqbaralar, inshootlar, ularning ichki va tashqi bezalishi, ularning peshtoqiga yuksak mahorat bilan bitilgan Qur'on surasiga oid xusnixat yozuvlari bu madaniyatning takrorlanmas namunalaridir. Amerikaning taniqli adibi Vashington Irving ham bu majmuidan olgan xayratini o'z asari «Algambra»da batafsil bayon etgani tasodifiy emasdir. Bu zamin hududlarining qulay jug'rofiy mintaq, Buyuk ipak yo'lining muhim chorrahalari joylashganligi, uning g'arb bilan Sharqni bog'lashdagi alohida o'rni, qolaversa, ulug' ajdodlarimizning bunyodkorlik, yaratuvchilik salohiyati - bular uning bag'rida asta-sekin xayratlanarli moddiy va ma'naviy o'zgarishlarni yuzaga chiqara bordi. Bu narsa dastavval, shaharlar hayotining o'sishida, savdo-sotiq, hunarmandchilik rivojida, musulmon madaniyatiga oid mahobatli inshootlar, minoralar, maqbaralar, saroylar qurilishida, ipak yo'li chorrahalari bo'ylab ko'plab karvonsaroylar, rabotu sardobalar (ularning qoldiqlari Malik, Mirzacho'l va boshqa joylarda ham uchraydi) bunyod etilishida yaqqol ko'rindi. Masalan: birgina Xorazm vohasida X asrda 10 ta shahar mavjud bo'lgan bo'lsa, XI asrga kelib ularning soni 40 taga yetadi. Buxoroning «qubbatul islom» - islom dinining gumbazi degan nomga, Samarqandning esa yer yuzining sayqali nomiga sazovor bo'lganligi fikrimiz dalilidir[4]. Tarixchi Abu Mansur As-Saolibiy (961-1038) ham Buxoro haqida mana bu so'zlarni bejiz aytmagani bo'lsa kerak: «Buxoro Somoniylar davridan boshlab, shon-shuxrat makoni, saltanat ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan hamda o'z davrining fozillari yig'ilgan joy edi».

X asr ikkinchi yarmidan boshlab faoliyat yurita boshlagan Xorazm Ma'mun akademiyasi ham bu yurtning ilmu urfoni ravnaqida alohida o'rin tutdi. Yurt obodonchiligi, mamlakat ravnaqi, qudratining yuksalishi davomida unda tabiiy ravishda ma'naviy madaniyat, ilm-fan rivoji xam jadal sur'atlar bilan ko'zga tashlanib bordiki, buning natijasida bu zamindan o'z elini shon-sharafga burkagan, dunyoga dovrug' taratgan mashhur allomalar, ilm-fan yulduzlari yetishib chiqdilar.

Ma'lumki, Sharqda, aynan O'rta Osiyo zaminida yuz bergan Uyg'onish jarayoni xususan dunyoviy fanlar rivojida alog'ida yuksalish bosqichi bo'ldi. Bu borada ilm-fan va madaniyat taraqqiyotida turli tarixiy davrlarda faoliyat ko'rsatgan «Ilm uylari» - Bag'doddagi (819-833) «Bayt ul-hikmat» (Bag'dod akademiyasi), Xorazm poytaxti Urganchdagi «Ma'mun akademiyasi», shuningdek «Ulug'bek akademiyasi» va boshqa ko'plab yuksak ilm dargohlarining o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Uyg'onish davri o'z yuksak aql-zakovati, salohiyati, izlanishlari bilan fanning ko'plab sohalarida muhim kashfiyotlar o'lgan qanchalab buyuk daholarni yetishtirib berdi[2]. Ular jahon fanining tibbiyot, falakiyot, matematika, jug'rofiya, tarix, geologiya, geodeziya, minerologiya, farmakologiya va boshqa yo'nalishlarining tamal toshini yaratdilar. Bu muqaddas zamindan yetishib chiqqan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Bakr Muhammad Narshaxiy, Abu Abdullo Xorazmiy, Mahmud az-Zamahshariy, Burhoniddin Marg'inoniy, Nizomulmuluk, Kaffol ash-Shoshiy, Mirzo Ulug'bek, Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Ali Qushchi va boshqa buyuk siymolar nomini haqli ravishda ehtirom bilan tilga olamiz. Milliy mustaqilligimiz sharofati tufayli ularning boy ilmiy merosi sarchashmalaridan tag'inda mo'l-ko'l baxramand bo'la boshladik. «Istiqlol sharofati bilan, - degan edi Islom Karimov, - ma'naviyat buloqlarining ko'zi ochildi, biz bu buloqning zilol suvlaridan bahramand bo'la boshladik. Sho'ro davrida unutilgan qadriyatlarimiz, nomi qoralangan bobokalonlarimizning durdona so'zlarini biz obi kavsardek ko'zimizga surtmoqdamiz. O'ylaymanki, biz nimaga erishgan bo'lsak, ana shu savobli ishlarimiz uchun Allohning bizga in'om etgan marhamatidir» Allomalarimizning qomusiy bilimdonliklari shundaki, ularning har biri bir emas, balki ko'plab ilm-fan yo'nalishlarida ulkan kashfiyotlar o'ildilar. Bu jihatdan Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-850), Ahmad al-Farg'oniy (797-865), Abu Nasr Forobiy (873-950)larning fandagi jasoratlari ibratlidir. Agar al-Xorazmiy matematikaga oid «Hisob aljabr va al-Muqobala», «Hind hisobi haqida kitob», «Astronomik jadvallar», «quyosh soatlari haqida risola» asarlari bilan matematika (algoritmi) va astronomiya fanlarining tamal toshini qo'ygan bo'lsa, uning «Kitob surat al-arz» asari arab geografiyasi fanining tom ma'noda yaratilishiga negiz bo'lib xizmat qildi. Olimning

«Kitob at-tarix»i esa Movarounnahr, Xuroson va Kichik Osiyo xalqlari tarixining VIII-IX asrlari davrini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi[5].

Xulosa. IX-XII asrlardagi Sharq Renessansi insoniyat tarixida o'chmas iz qoldirgan davr bo'ldi. Qulay jug'rofiy joylashuv, Buyuk Ipak yo'lidagi faol savdo aloqalari va ma'rifatparvar hukmdorlarning homiyligi o'sha davrda ilm-fanning mislsiz yuksalishiga zamin yaratdi. Bu davrning eng katta yutug'i shundaki, yurtimizdan yetishib chiqqan Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino va Forobiy kabi qomusiy allomalar nafaqat o'z zamonasining bilimlarini egallashdi, balki matematika, astronomiya, tabobat va falsafa kabi fundamental fanlarning tamal toshini qo'yib berdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001.
3. Nizomulmuluk. Siyosatnoma. – Toshkent: Adolat, 1997.
4. Beruniy A.R. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent: Fan, 1968.
5. Ibn Sino. Tib qonunlari. – Toshkent: Fan, 1981.
6. Al-Xorazmiy M.M. Hisob al-jabr va al-muqobala. – Toshkent: Fan, 1983.

UO'K 94(575)+339.1

TURK XOQONLIGIDA SAVDO-SOTIQ ALOQALARI

Ch.T.Odinayev, tayanch doktorant, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turk xoqonligi davrida olib borilgan savdo-sotiq aloqalari, ipak yo'lining ahamiyati, xoqonlikning Xitoy, Eron va Vizantiya kabi davlatlar bilan savdo va hamkorlik munosabatlari haqida so'z boradi. Shuningdek, xoqonlikning ham ichki bozorda, ham xorijiy davlatlarga chiqariladigan mahsulotlar haqida batafsil ma'lumot beriladi hamda savdo yo'llarining ahamiyatini ochib berishga harakat qilinadi.

Kalit so'zlar: Turk xoqonligi, Sosoniylar Eroni, Ipak yo'li, Dasht yo'li, otlar, madanlar, teri, ipak matolar, beda urug'i, sug'd savdogarlari.

Аннотация. В данной статье рассматриваются торгово-экономические связи в период Тюркского каганата, значение Великого шелкового пути, а также торговые и дипломатические отношения каганата с такими государствами, как Китай, Сасанидский Иран и Византия. Кроме того, подробно освещаются товары, обращавшиеся как на внутреннем рынке каганата, так и вывозимые за его пределы, а также предпринимается попытка раскрыть значение торговых путей.

Ключевые слова: Тюркский каганат, Сасанидский Иран, Великий шелковый путь, Степной путь, лошади, металлы, кожа, шелковые ткани, семена люцерны, согдийские торговцы.

Abstract. This article examines the trade relations during the period of the Turkic Khaganate, the significance of the Silk Road, and the commercial and diplomatic interactions of the khaganate with states such as China, Sasanian Iran, and Byzantium. It also provides detailed information about goods circulating both in the domestic markets of the khaganate and those exported to foreign countries, while attempting to highlight the importance of trade routes.

Key words: Turkic Khaganate, Sasanian Iran, Silk Road, Steppe Route, horses, metals, leather, silk fabrics, alfalfa seeds, Sogdian merchants.

Kirish. Ilk o'rta asrlarda Turon diyoridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xususan savdo-sotiq aloqalarida nihoyatda beqiyos ro'l o'ynagan davlatlardan biri Turk xoqonligi hisoblanadi. Aynan Turk xoqonligi davrida juda katta geografik makonda, ya'ni hozirgi shimoliy Xitoy hududlaridan to Qora dengizgacha bo'lgan hududlarda savdo aloqalari olib borish uchun yagona markazga ega qulay siyosiy makon vujudga keldi. Turk xoqonligi eng serdaromad sohalardan biri bo'lgan savdo-sotiqni rivoji nuqtai nazaridan xavfsizlik tizimini yaratib bera oldi. Xoqonlik hukmron doiralari Xitoy, Eron va Vizantiya bilan savdo-sotiq aloqalarini yo'lga qo'yishga harakat qilishgan.

Eftalitlar va Sharqiy Xitoy podshohligini tor-mor keltirgan turklar faqat siyosiy jihatdan emas, balki iqtisodiy jihatdan ham qudratli bo'lib olishdi. Turk xoqonligi iqtisodiyotining rivojlanishida Xitoy dengizidan to Konstantinopolgacha boruvchi karvon yo'lining (Buyuk Ipak yo'li) ahamiyati

juda yuqori edi. Xitoy dengizidan Eron chegaralarigacha 150 kunlik yo'l hisoblanardi, bu yerdan Vizantiya chegarasi bo'lmish Nizibgacha yana 80 kunlik yo'l edi. Savdo juda qizg'in va daromadli edi[5]. Biroq ushbu savdodan tushadigan daromad natural xo'jalik sharoitida yashovchi avom xalqqa emas, ko'proq jamiyatning yuqori qatlamiga xizmat qilgan. Eftalitlar davlati xoqonlik tomonidan egallangach, sug'dliklar ham Turk xoqonligi fuqarolariga aylanishadi. Natijada savdo ishlarida uddaburon sug'dliklar uchun yangi bir imkoniyat paydo bo'ladi. Xoqonlik hududi orqali Sharqdan G'arbga boruvchi karvon yo'llari o'tganligi sababli turklar savdo karvonlaridan boj undirishgan. Bu esa Turk xoqonligi iqtisodiyotiga qo'shimcha daromad manbalaridan biriga aylangan[7].

Asosiy qism. Albatta, Buyuk ipak yo'li antik davr (I–IV asrlar)da Rim, Parfiya, Kushon va Xan saltanatlari o'rtasida siyosiy, savdo va iqtisodiy manfaatlar to'qnashgan nuqtalardan biriga aylangan. Ilk o'rta asr yirik davlatlari Qang' va Kushon saltanatlari parchalangach, ma'lum muddat, taxminan 350-yildan Ipak yo'lida sug'diylarning faoliyati kuchayadi. Ilk o'rta asrlar (V–VIII asrlar)da "Ipak yo'li" uchun Xitoy, Eron, Vizantiya va Turk xoqonligi o'rtasida raqobat kuchli bo'lgan. Bu ipak yo'lining vazifasi va ahamiyati nafaqat savdo, balki siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatlar bilan ham ahamiyatli hisoblanar edi[6].

G'arbdan sharqqa cho'zilgan bo'lib, uzunligi eniga nisbatan katta bo'lgan Buyuk ipak yo'li muhim strategik ahamiyat kasb etgan. Savdo yo'llari uchun qulay bo'lgan va urush hamda harbiy harakatlardan xoli zona hisoblangan. Darhaqiqat, savdogarlar o'zlari bo'lgan o'lkalar haqida "maxsus suhbat va uchrashuvlar" orqali o'z hukmdorlariga kerakli axborotlarni keltirib turganlar. Sug'diylar mohir savdogar bo'lish bilan birga bozorlarga sifatli mahsulot bilan ta'minlovchi kishilar ham hisoblangan. Sug'd mahsulotlari Vizantiyadan Koreya va Yaponiyagacha ya'ni uzoq sharq mamlakatlarigacha yetib borgan[6]. Bir qator manbalarda Turonning ushbu davrdagi Sharq, xususan, Xitoy bilan savdo-iqtisodiy munosabatlarida sug'diylarning faol ishtiroki haqida ma'lumotlar ko'plab uchraydi. Xususan, amerikalik tadqiqotchi E. Shefer bu davrda Yevroosiyo karvon savdosi yo'llarida savdogarlarning xalqaro muloqot tili sug'diy tili bo'lganligini qayd etadi[9].

Savdo munosabatlarida Sug'd savdogarlari O'rtayer dengizidan Xitoy dengizigacha bo'lgan hududlarda yetishtirilgan o'z davrining eng bozorbob mahsulotlari bilan birga mahalliy hunarmandlar yasagan turli hunarmandchilik mahsulotlari bilan ham savdo-sotiq qilganlar. Xususan, ular Sharqiy Turkiston vohalari hamda Xitoy shaharlariga Turon sivilizatsiyasining ko'plab madaniy yutuqlarini ham olib kelganlar, bu yerlarda ham o'ziga xos madaniyatlarini yaratishga hissalarini qo'shganlar. Bular orasida paxta xomashyosidan tayyorlangan mahsulotlar bo'lganligini ham ta'kidlash joiz. Chunki, "...V–VI asrlarda Sharqiy Turkiston va Amudaryo va Sirdaryo oralig'i hududlarida keng maydonlarga g'o'za ekilgan. Turonning paxta tolasi Xitoyda ham mashhur bo'lgan"[1].

Sharq va G'arb o'rtasida savdo aloqalarida Turk xoqonligi vositachiligida eng noyob va xaridorgir mahsulotlar aylanmasi amalga oshirilgan. Xitoylar faqat o'z imperator xonimlari uchungina keltiriladigan nihoyatda qimmat bo'lgan qosh bo'yog'ini olishar edi. Bobil gilamlari ham tanqis tovarlardan hisoblanar edi. Nihoyat, Xitoyga Suriyadan tabiiy va ishlangan qimmatbaho toshlar, marjonlar, Qizil dengizdan olinadigan injular, Suriya va Misr matolari, Kichik Osiyoning bangivorlari keltirilardi. Baribir, savdoning eng muhim ashyosi ipak bo'lib, u Yevropaga Rim imperatori Avgust zamonasidan beri keltirilardi[5]. Masalan, ipakning ahamiyati Yevropada nihoyatda yuqori edi. Ayniqsa, Vizantiyada ipakga talab juda yuqori bo'lib, u zodagonlarning ehtiyojidan tashqari varvarlar bilan muloqotda, ba'zida askar yollashda pul sifatida ham ishlatilardi. Yustinianning jahonga hukmdor bo'lish iddaosi Vizantiya hukumatini Anglosakson qiroligini ham qo'shib, barcha Yevropa davlatlari bilan diplomatik munosabat o'rnatishga majbur qildi. Sovg'a-salomlar, yollash, kishilarni sotib olish uchun juda ko'p miqdorda ipak kerak bo'lardi. Vizantiya ipak vositasida Yevropadan va ittifoqchilaridan yollanma askarlarni ham, qullarni ham, umuman istagan narsasini sotib ola bilardi. Aynan ipak savdosi orqali Yustinian butun O'rta Yer dengizi mintaqasini o'ziga tobe qilib, dunyo siyosatini yurgiza olardi. Ipak Vizantiyada oltin va qimmatbaho toshlar bilan bir xil baholanar edi[5].

Turk xoqonligining o'z vassallaridan, xususan, Xitoydan ko'p miqdorda ipakni tovon sifatida undirar edi. Xoqonlarning ehtiyojidan ortib qolgan ipak mahsulotini Vizantiyaga sotishdan Turk xoqonligi ham manfatdor edi va bu savdo aloqalarini yo'lga qo'yishda sug'd savdogarlari qo'l

kelardi. Biroq, ikki yirik davlat o'rtasida mazkur manfaatli savdo aloqalarini yo'lga qo'yishda Sosoniylar Eroni katta to'siq hisoblangan, chunki Ipak yo'lining janubiy tarmog'ining, aynan, Eron hududidan o'tishi va bu savdodan keladigan daromaddan manfaatdorlik Eronni yo'l borasida qat'iy choralar ko'rishga chorlardi. Eron Sharqdan keladigan har qanday mahsulotni, masalan, ipakni istagancha sotib olib, uni g'arbga xohlagan narxda sotardi.

Turk xoqonligi elchilari g'arb bilan bevosita savdo aloqalarini olib borishga maqsadida katta savdo karvoni bilan kelib Eron shohi Xusravdan Eron hududi orqali o'tishga ruxsat so'raydi. Biroq, juda katta daromaddan ayrilishni istamagan Eron shohi Xusrav eftalit Kutulfning maslahati bilan olib kelingan ipaklarni sotib oladi va elchi ko'z o'ngida yoqib yuboradi. Ushbu paydo bo'lgan ziddiyatni bartaraf qilish maqsadida yuborilgan navbatdagi elchilik ham muvaffaqiyatsiz tugagach, Sosoniylar Eroni va Turk xoqonligi o'rtasida aloqalar uziladi[5].

To'g'ridan to'g'ri savdo va hamkorlik qilishni istagan va bundan ko'proq manfaatdor bo'lgan Vizantiya va Turk xoqonligi o'zaro aloqa o'rnatishga harakat qilishadi. Bir necha marotaba elchilik aloqalari yo'lga qo'yiladi[8]. Bu borada sug'd savdogari Maniaxning sayi-harakatlarini ham e'tibordan qochirmaslik lozim. Sosoniylar davlatining ipak karvonlarining o'tishiga ruxsat bermasligi natijasida Turk xoqonligi Ipak yo'lining qadimgi davrda paydo bo'lgan, lekin o'rta asrlarda ahamiyati sezilarli miqyosda oshgan Yettisuv, Qozog'iston dashtlari, Janubiy Ural va Kaspiy dengizining shimoliy qirg'og'i bo'ylab o'tadigan shimoliy savdo kaloniyalaridan faol foydalanishga harakat qiladi. Bu yerdan mahsulotlar Kavkaz va Qora dengiz savdo manzilgohlari orqali Vizantiya shaharlariga, Volga daryosi bo'ylab Shimoliy Yevropaga yo'l olgan. Turk xoqonligi Sharqiy Turkiston, Amudaryo-Sirdaryo oralig'i, Kavkaz va Qora dengiz mintaqasida Ipak yo'li bo'ylab muhim savdo maskanlari ustidan nazorat o'rnatib, savdo aloqalaridan katta daromad olgan[3].

Umuman olganda, Yevrosiyo bo'ylab matolar, qimmatbaho toshlar, qurol-yarog'lar, mo'ynalar, tuz, qullar va boshqa mahsulotlar ham tashilgan. Savdogarlar bilan birgalikda olimlar va missionerlar ham ko'chib yurganlar. Shuning uchun ham ilk o'rta asrlar boshida Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyo vohalarining gullab yashnashi kuzatiladi. Jumladan, VI-VII asrlarda Yettisuvda o'nlab shaharlar, savdo markazlari, mustahkam shaharchalar vujudga kelgan[3].

Shuningdek, qo'shni mamlakatlarga Lashkarak kumushlari, Tunket va To'kktet metali, Qoramosor moviy feruzalari chetga chiqarildi. Farg'onadan Xitoyga beda urug'i va yong'oq ham yetkazib turgan. Boy xonadonlarda 10 minglab xumlarda may saqlangan, bu esa chetga may eksporti amalga oshirilganini ham isbotlaydi. Farg'onaning samoviy otlari esa azaldan mashhur bo'lgan va Xitoyda nihoyatda qadrlangan[6]. Umuman, Turk xoqonligi savdosida Xitoydan tovon sifatida olingan ipak mahsulotlari, bundan tashqari, teri mahsulotlari, ayniqsa, bo'ri terisi savdosi manfaatli bo'lgan. Sug'd savdogarlari Xoqonlik hududiga turli noyob mollar bilan birga buddaviylik ta'limotini tarqalishida ham o'z hissalarini qo'shgan[4].

Tadqiqotchi E. Vassiyerning ta'kidlashicha, xoqonlik savdogarlari Xitoyda maxfiy tarzda, turli tumanlarda bozorlar tashkil etib, xarid va sotuv ishlarini olib borishgan. Har yili ular g'arbiy o'lkalarning noyob mahsulotlarini olib kelishar, ularning umumiy qiymati juda yuqori bo'lgan. Shundan so'ng, sug'dlik savdogarlar turli tumanlarga borib ip yoki atlas bo'lagini, qizil yoki binafsha atlasdan tikilgan xalatlarni, oltin yoki kumush bilan bezatilgan baliq shaklidagi sumkalarni, belga taqiladigan kamarlar va boshqa millionlab buyumlarni maxfiy tarzda sotishni buyurgan, bularning barchasi zaxira yig'ish maqsadida qilinayotgan edi. U bunday ishni sakkiz-to'qqiz yil davomida amalga oshirgan. Shuningdek, turkiylar Tan imperiyasini ot bilan ham ta'minlovchi eng ishonchli vakillar edi. Sug'diylarning Ordosga joylashishidan maqsad ham ot boqish va ot savdosi edi[4].

Xoqonlikning mazkur davrdagi Sharq mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalarida ko'chmanchi tarzda hayot kechiruvchi qabilalar bilan olib borilgan savdo-sotiq ham muhim ahamiyat kasb etgan. Bu jarayonda savdo-sotiqning eng qadimgi davrda shakllangan mahsulot ayirboshlash shakli keng tarqalgan edi. Masalan, mintaqaning shimoli-sharqiy hududlari bilan tutash joylarda istiqomat qiluvchi ko'chmanchi qabilalar orasida Sug'd hunarmandlari tomonidan tayyorlangan, hayvon suyagi yoki shoxlari bilan bezatilgan murakkab shakldagi kamonlar, baland, oq rangli jun (kigiz) bosh kiyimlari xaridorgir hisoblangan. Shuningdek, Xitoy manbalarida keltirilishicha, sug'diylar ko'chmanchi qabilalardan harbiy kiyim-kechaklarning eng noyoblaridan hisoblangan

etiklarni ayirboshlaganlar. O'troq aholi va chorvador qabilalar o'rtasidagi yirik savdo-iqtisodiy aloqalar asosan Turonning shimoli-sharqiy tumanlarida amalga oshirilgan. Bu aloqalarda Choch voha hukmdorligi alohida ahamiyatga ega edi[1].

Bundan tashqari, har bir voha hukmdorliklari orasida ham savdo qizg'in olib borilgan. Chochning Farg'ona bilan ham savdo va hamkorlik munosabatlari kuchli bo'lgan. Ayirboshlash savdosining rivojida "Dasht yo'li" ahamiyati juda yuqori bo'lgan. Tadqiqotchilarning fikricha, bu jarayonda ko'chmanchi chorvador qabilalar teri, mo'yna, jun va jun mahsulotlari hamda go'sht-sut mahsulotlari evaziga o'troq aholidan harbiy qurol-yarog' va ot anjomlari, har xil matolar va kiyim-kechak, zargarlik buyumlari va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlarini ayirboshlaganlar. Geograflarning tadqiqotlariga ko'ra, aynan Chochga ayrim ko'chmanchi qabilalar terini ishlov berilmagan holda olib kelar, keyin esa ularni o'troq aholi qayta ishlar edi[1].

Xoqonlik bo'ylab ichki bozor uchun tangalar zarb etilgan. Jumladan, Choch hududida G'arbiy Turk xoqoni Tardu xoqon (576–603) – trðw γ'γ'n nomi yozilgan tangalardan to To'n yabg'u xoqonning (618–630) – tw'n cpyw γ'γ'n pny – "yabg'u-xoqon puli" deb nomlanuvchi tangalar muomalada bo'lgan[6]. VII asrning ikkinchi yarmidan Sug'd va Chochda tanga so'qish markazlari paydo bo'ldi. Mazkur tangalar Tan sulolasi tangalariga o'xshash ko'rinishda bronzadan bo'lib, asosiy muomala vositasiga hisoblangan. Sug'diylar ularni xitoycha *fen-piuen* – "fen" – pn(y) – "pan(i)" va turkiylar *pun* – "pung" deyishgan. Ushbu pul birligi Mug' tog'i arxivining B-27 raqamli hujjatida qayd etilgan[2]. Bunday tangalar boshqa voha hukmdorliklarida ham o'ziga xos tarzda xoqon nomidan zarb qilingan.

Xususan, Eski sug'd manbalari tayanib "Chochliklar Samarqand va Buxoro savdogarlaridan keyingi uchinchi o'rinni egallaydilar"-deb hisoblash mumkin. Turk xoqonligi va Sug'd yuqori tabaqasining manfaatlarining mos kelishi sug'd savdogarlarining sharqiy yo'nalishdagi savdo-iqtisodiy aloqalarda yetakchi o'rinni egallashiga yo'l ochgan edi[1]. Bu savdo aloqalari xoqonlik xazinasiga daromad keltirish barobarida, xoqonlikka siyosiy va harbiy jihatdan turonlik muhojir savdogarlarni himoya qilish mas'uliyatini yuklardi.

Natija va muhokamalar. Shunday qilib, olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Turk xoqonligi qulay geografik sharoitdan kelib chiqib, sharq va g'arb o'rtasida muhim vositachilik rolini bajardi. Ipak yo'lining xoqonlik tomonidan nazorat qilinishi nafaqat, iqtisodiy foyda keltirgan, balki siyosiy ta'sirining oshib borishini ham ta'minlagan. Mintaqa bo'ylab olib borilgan xalqaro savdo aloqalarda sug'd savdogarlari ham muhim vositachi ro'lini bajargan.

Tadqiqotlarga ko'ra, ichki va tashqi savdoda ipak mahsulotlaridan tashqari, teri va teri mahsulotlari, otlar, ma'danlar, qurol-aslahalar eng xaridorgir mahsulotlar hisoblangan. E'tiborli jihat shuki, Sosoniylar Eronining Ipak yo'lining janubiy yo'nalishidagi ta'siri Xoqonlik va Vizantiya o'rtasida to'g'ridan-tog'ri savdo aloqalarini cheklagan. Bu esa Xoqonlikning shimoliy yo'ldan foydalanishiga va shimoliy yo'nalish bo'ylab savdo aloqalarining yanada jonlanishiga sabab bo'lgan[4].

Shuningdek, savdo aloqalarining jonlanishida Turk xoqonlari tomonidan zarb qilingan tangalarning ham ahamiyati juda yuqori bo'lib, xoqonlikning savdo-iqtisodiy jihatdan yuksalishida muhim ahamiyat kasb etgan. Umuman olganda, olib borilgan tahlillar Turk xoqonligi davrida savdo yo'llari nafaqat iqtisodiy foyda manbai, balki siyosiy, madaniy va diplomatik aloqalarni rivojlantiruvchi muhim omil bo'lganini ko'rsatadi. Bu jarayonlar Yevrosiyo hududida integratsion aloqalarning kuchayishiga xizmat qilgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Turk xoqonligi davrida savdo-sotiq aloqalari davlat iqtisodiy hayotining muhim va ajralmas qismi bo'lgan. Xoqonlik o'zining keng hududlari va qulay siyosiy sharoiti orqali Sharq va G'arb o'rtasida muhim vositachi sifatida maydonga chiqdi. Ayniqsa, Buyuk Ipak yo'lining nazorat qilinishi xoqonlikka katta iqtisodiy foyda keltirib, uning siyosiy qudratini ham mustahkamladi.

Savdo aloqalarida sug'd savdogarlarining o'rni nihoyatda katta bo'lib, ular xalqaro savdo tizimining asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylangan. Xoqonlikning Xitoy, Sosoniylar Eroni va Vizantiya bilan olib borgan savdo va diplomatik munosabatlari o'zaro manfaatlar asosida shakllangan bo'lsa-da, ayrim hollarda siyosiy ziddiyatlar bilan ham murakkablashgan. Shuningdek, ichki va tashqi

savdoning rivojlanishi hunarmandchilik, chorvachilik va dehqonchilik mahsulotlari ayirboshlashining kengayishiga olib keldi. "Dasht yo'li" orqali ko'chmanchi va o'troq aholi o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar yanada mustahkamlandi. Natijada, Turk xoqonligi davrida Yevrosiyo hududida savdo yo'llari nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va siyosiy integratsiyaning ham muhim omiliga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуқаюмов А. Р.. Чоч ва Суғд: савдо-иқтисодий алоқалар тарихидан (илк ўрта асрлар даври мисолида) // Ўзбекистон пойтахти Тошкент – 2200 ёшда: Тошкент шаҳрининг 2200 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент: «Фан», 2009. –Б. 131-134.
2. Согдийские документы с горы Муг. Чтение. Перевод. Комментарий. Вып. 2. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. – М.: Вост. лит., 1962. – С 78,84 144, 157, 175.
3. Ergashev J.Y. Turk xoqonligi boshqaruvining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari. Tarix fanlari doktori (Dsc) dissertatsiyasi Avtoreferati. Toshkent – 2026. –B.76.
4. Étienne de La Vaissière. Sogdian Traders: A History. Leiden – Boston: Brill, 2005. –P.432.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. –С. 504.
6. Отаҳўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Т.: ART-FLEX, 2010. –Б. 219.
7. Chavannes E. *Çin kaynaklarına göre Batı Türkleri (Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux)* İstanbul, 2013. –S. 491.
8. Шювен П. О византийских посольствах к первым тюркским правителям Согда (Проблемы ономастики и топонимики) // Общественные науки Узбекистана. – Ташкент, 1995. – № 1–3. – С. 33–38.
9. Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. М.: ГРВЛ, 1981.-С. 27.

UO'K: 94(575.1)"1914/1918":355.257(470)

BIRINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA TURKISTON AHOLISINING ETNIK TARKIBI VA SIYOSIY ZIDDIYATLAR

D.R.Oralov, tayanch doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Birinchi Jahon Urushi yillarida Turkiston aholisining etnik tarkibi va mintaqadagi siyosiy ziddiyatlarning kuchayishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda mahalliy aholining demografik tuzilishi, turli etnik guruhlar o'rtasidagi munosabatlar, shuningdek urush davridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat ko'rib chiqiladi. Maxsus e'tibor imperial siyosat, iqtisodiy qiyinchiliklar va urush jarayonlarining etnik munosabatlar va siyosiy ziddiyatlarga ta'siriga qaratilgan. Maqola tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida yozilgan bo'lib, bu davrda siyosiy ziddiyatlarning yuzaga kelishi va kuchayishiga sabab bo'lgan asosiy omillar ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston, Birinchi Jahon Urushi, etnik tarkib, aholi, siyosiy ziddiyatlar, etnik munosabatlar, imperial siyosat, ijtimoiy ziddiyatlar.

Аннотация. В данной статье анализируется этнический состав населения Туркестана и интенсификация политических конфликтов в регионе в период Первой мировой войны. Исследование рассматривает демографическую структуру местного населения, отношения между различными этническими группами и социально-политическую ситуацию в годы войны. Особое внимание уделяется влиянию имперской политики, экономических трудностей и военных процессов на межэтнические отношения и политическую напряженность. Статья основана на исторических источниках и научной литературе, выделяя основные факторы, способствовавшие возникновению и эскалации политических конфликтов в этот период.

Ключевые слова: Туркестан, Первая мировая война, этнический состав, население, политические конфликты, межэтнические отношения, имперская политика, социальная напряженность.

Abstract. This article analyzes the ethnic composition of the population of Turkestan and the intensification of political conflicts in the region during the First World War. The study examines the demographic structure of the local population, relations between different ethnic groups, and the socio-political situation during the war years. Special attention is given to the impact of imperial policies, economic difficulties, and wartime processes on interethnic relations and political tensions.

The article is based on historical sources and scholarly literature, highlighting the main factors that contributed to the emergence and escalation of political conflicts during this period.

Key words: *Turkestan, First World War, ethnic composition, population, political conflicts, interethnic relations, imperial policy, social tensions.*

Ma'lumki, Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayoti XX asr boshlarida o'ziga xos rivoji va ziddiyatli holatlari bilan namoyon bo'ladi. Ayniqsa, bunday holat Rossiya imperiyasi barham topish arafasi va ayniqsa, Fevral (1917) inqilobidan keyin o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy jarayonlarda turk-musulmon xalqlari orasida o'zlikni anglash, siyosiy faollik, o'zaro birdamlik va hamkorlik hissiyotini kuchaytirib yubordi. Agar bu hissiyot Rossiya Davlat dumasini faoliyatida yaqqol ko'zga tashlangan bo'lsa, Fevral (1917) inqilobidan keyin yanada jadallashib, siyosiy faollikning borgan sari ortib borishiga olib keldi [1].

Aytish mumkinki, Fevral inqilobi Rossiya imperiyasiga barham berib, saltanat tarkibiga xohishiy-majburiy kiritilgan xalqlar uchun keng miqyosdagi siyosiy va iqtisodiy ozodlik imkoniyatini vujudga keltirdi. Yillar davomida Rossiya imperiyasi zulmi ostida o'z tili, dini, madaniyatini to'la himoya qila olmay kelayotgan turk-musulmon xalqlari uchun bu vujudga kelgan imkoniyatdan unumli foydalanish muhim va ahamiyatga molik dolzarb vazifalar qatorida turardi.

Hozirgi O'zbekiston yerlari Birinchi jahon urushi yillarida Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasi, shuningdek, Buxoro amirligi hamda Xiva xonligi tarkibida bo'lgan. Turkiston o'lkasi Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand viloyatlaridagi uyezdlar hamda volostlarning katta qismida, Buxoro amirligining markaziy va g'arbiy qismlarida, Xorazm vohasida aholining ko'pchiligini o'zbeklar tashkil qilgan. Bu yerlarda tarixan turli ma'muriy va siyosiy tizimlar tarkib topib kelgan.

Buxoro ma'muriy jihatdan beklklarga, beklklar esa amloklarga bo'lingan. Mamlakat poytaxti atrofidagi hududlar tumanlarga bo'linib, ularni amir nomidan qushbegi boshqargan. Beklar, qozilar, raislar, tumanlardagi amlokdorlar amir tomonidan tayinlangan. O'ttuzga yaqin beklklardagi amlokdorlar va boshqa amaldorlarni bekning o'zi tayinlar edi. Mamlakatda byudjet yo'q bo'lib, bojxona va soliqlardan kelgan mablag'lar amir xazinasiga tushardi. Beklar, qozilar o'z daromadlarining bir qismini har yili amirga tortiq qilish uchun sarflar edilar. Mamlakatda yotqizilgan qariyb 600 km. temir yo'l bo'yida Rossiya tasarrufida bo'lgan 20 ga yaqin rus shahar va qarorgohlari bor edi [2].

Xiva xonligi 20 ta beklkka bo'lingan. Bundan tashqari Beshariq va Qiyot-Qo'ng'iro't noibliklari va xonning o'ziga qarashli yerlar (Xiva shahri) ham bor edi. Qo'shbegi va devonbegilar oliy mansabdor kishilar hisoblanganlar. Qo'shinga yasovulboshi qo'mondonlik qilgan. Iqtisodiy-savdo aloqalari karvon yo'llari va Amudaryo suv vositalari orqali amalga oshirilgan.

Turkistonning Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida aholi soni 5,5 mln. kishini tashkil etgan. Ularning 80 % dan ko'prog'i qishloq joylarida, qolgan qismi shaharlarda yashashgan. Buxoro amirligining aholisi 3 mln.dan ortiq, Xiva xonligi aholisi 500-550 ming kishi bo'lgan. Bu ikki mamlakatda qishloq aholisi ko'pchilikni tashkil qilardi.

Turkiston hududida yerli aholning asosiy qismini o'zbeklar tashkil qilgan. Bu yerda, shuningdek, tojiklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, ruslar hamda chegaradosh yurtlardan kelgan turli millat vakillari ham yashashardilar. Bunday sharoit uzoq davom etib kelgan mustamlakachilik siyosatining oqibati edi. Xiva xonligida o'zbeklar aholining 65 %, turkmanlar 27 % tashkil qilganlar, shuningdek, aholi tarkibiga qozoqlar, qoraqalpoqlar kirganlar. 1917-yilga kelganda Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona viloyatlarida 330 ta rus qarorgohi bo'lib, ulardagi xo'jaliklar soni 16257 tani tashkil qilardi [3].

O'lka aholisining ijtimoiy tarkibida dehqonlar va hunarmandlar ko'pchilikni tashkil qilgan, ulardan keyingi o'rinlarda savdo-tijorat ahli, ziyolilar, ishchilar, ruhoniylar, ma'muriy idoralar xodimlari, madrasa talabalari turganlar. Dehqonlar uch xil toifaga yirik xo'jaliklar egalari, o'rtahollar va kambag'al-batrlar toifalariga mansub edilar. Masalan, 10 desyatinadan ortiq yeri bo'lgan baquvvat dehqonlar Samarqand viloyati va Toshkent uyezdida dehqonlar umumiy sonining 7 % ini, Farg'ona viloyatida esa 2,4 % ini tashkil qilganlar. eng ko'p sonli o'rtahol va kambag'al dehqonlar bo'lgan.

Turkiston o'lkasining uch viloyatida 81241 nafar, Xiva xonligida 20 ming atrofida, Buxoro amirligida

undan qariyb ikki baravar ko'p hunarmandlar faoliyat ko'rsatgan. Kasblariga qarab hunarmandlar guruhlariga mansub bo'lib, har bir guruhni oqsoqol idora qilgan. Yollanma ishchilar soni Turkistonda 60 ming kishi atrofida bo'lib, Buxoro amirligida 3 mingga yaqin, Xiva xonligida 2 mingga yaqini yashashar edi. Sanoat korxonalarida band bo'lgan ishchilar tarkibida o'zbeklar soni ancha ko'p, shuningdek, tojiklar va qirg'izlar ham bor edi. Ishchilar Turkistonning yirik shaharlarida, shuningdek, Yangi Buxoro (Kogon), Qiziltepa, Chorjo'y, Xivada joylashganlar.

Savdo-tijorat ahli, tadbirkor sarmoyadorlar, boshqaruv mahkamalarining xodimlari, ruhoniylar, ziyolilar ham ko'p ming kishilik jamoani tashkil qilganlar. Chunonchi, Farg'ona viloyatidagi 160 ta paxta tozalash zavodidan 110 tasi, Samarqand viloyatidagi 37 zavoddan 27 tasi yerli millatlar vakillari qo'lida edi [4].

Turkistonning iqtisodiy salohiyati o'z davr talabi darajasida bo'lib, ko'p sonli savdo-sanoat jamiyatlari, banklar, firmalar, birjalar faoliyati bilan qamrab olingan edi. Ular paxta xomashyosini sotib olish, uni tozalash, tolasini Rossiya to'qimachilik korxonalariga yetkazish bilan shug'ullanganlar. Xuddi shuningdek, pilla, jun, teri, qorako'l terisi, quruq mevalar tayyorlanib, Rossiyaga jo'natilgan. Neft, toshko'mir konlari, temiryo'lining faoliyati ham mana shunday jarayonga yo'naltirilgan edi. 1917-yili Turkiston o'lkasida 270 ta paxta tozalash zavodi bo'lib, ulardagi ishchilar soni 10849 kishini tashkil qilardi. Bularning ko'pchiligi Farg'ona viloyatida edi. Shuningdek, o'lkada tog' sanoati, pillakashlik, konchilik, spirtli ichimliklar va pivo, sovun, cho'yan eritish korxonalari, g'isht zavodlari -jami 300 ga yaqin korxonalar bo'lgan.

Qishloq aholisi paxtachilik, pillachilik, bog'dorchilik, chorvachilik bilan shug'ullangan. Buxoroning qorako'l terilari jahonga mashhur bo'lgan. Turkistonning uchta viloyatida paxta maydoni 466 ming desyatnaga borib yetdi, buning eng ko'pi - 226 ming desyatina yer Farg'ona viloyatiga to'g'ri keldi [5].

Turkistonda hunarmandchilik keng yoyilgan joylar Toshkent, Samarqand, Andijon, Qo'qon, Namangan, Marg'ilon shaharlari, Chust va boshqa aholi yashaydigan markazlar edi. O'lkada, umuman, O'zbekiston hududida hunarmandchilik an'analari uzoq vaqtlardan davom etib kelgan, bunda ishlab chiqarilgan ko'pgina hunarmandchilik buyumlari sifat va ko'rinish jihatidan san'at asarlari darajasida bo'lgan. Shuning uchun qator mahsulotlar, chunonchi, Chust qilich, xanjar, pichoqlari, Marg'ilon atlalari, tilla baldoq va taqinchoqlar, zardo'zlik buyumlari chet ellarga olib ketilgan, ajnabiy tujjorlar uchun xaridorgir bo'lib kelgan.

Turkistonning ichki savdosi, uning tarkibiy qismlari o'rtasida iqtisodiy aloqalar ham avj oldi. Bunda temir yo'lining ahamiyati tobora kuchaydi. Hunarmandchilik, joylarning muayyan mollar ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi kengayib bordi. Hunarmand-kosiblar uy-ro'zg'or jihozlari, xo'jalik mollari, mehnat vositalari, kiyim-kechak, oziq-ovqatlar, bayramona mollar va zeb-ziynat taqinchoqlarini ishlab chiqib va yasab bozorga chiqarar edilar. Farg'ona vodiysida to'qilgan turli xil matolar, xususan, xonatlas, yasalgan asl pichoqlar, tikilgan do'ppilar chiroyi va sifati bilan ajralib turardi. Buxoro yagona zardo'zlik markazi bo'lib dong taratdi.

Chet davlatlar bilan iqtisodiy aloqalar jarayonida Turkiston hududida yangi mollar, ya'ni gazlamalar, metall, tikuv mashinalari, shuningdek, yog'och-taxta, g'alla keltirish yo'lga qo'yildi. Bu yerdan esa ba'zi hunarmandchilik mahsulotlari, paxta tolasi, pilla, qorako'lteri, quritilgan mevalar chet el bozorlariga olib borib sotilgan. O'zbek savdogarlari Eron, Afg'oniston, Qoshg'ar, Hindiston va boshqa davlatlar bilan aloqa qilganlar.

Ammo chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati oqibatida Turkistonda yetishtirilgan xomashyolarni asosan rus savdogar va sanoatchilari olib ketar edilar. Turkistonga g'alla, temir buyumlari esa Rossiyadan keltirilardi. Jahon urushining ta'siri natijasida Rossiya bilan aloqalar ancha qisqardi, bu esa muayyan qiyinchiliklar tug'dirdi [6].

1916-yil qo'zg'oloni ham urushdan, mustamlakachilik zulmidan norozilik ko'rinishi edi. Frontdagi mag'lubiyatlar va mamlakatdagi inqirozga podsho hukumati va boshqaruv tizimi aybdor qilindi. Faqat «pastdagilar» emas, balki «yuqoridagilar» ham o'zgarishlar muqarrar ekanini tushundilar. Petrograd, Moskva, ko'plab sanoat rayonlarini ommaviy ish tashlashlar qopladi. Podsho, uning vazirlari layoqatsizlik ko'rsatdilar. Bunday sharoitda IV Davlat duması deputatlari ahvolni o'zgartirishga kirishdilar. Fevral oyi oxiridagi voqealar natijasida Nikolay II taxtdan voz kechdi.

Podsho hokimiyati tugadi [7].

V. I. Lenin bolsheviklarning milliy dasturini ishlab chiqishda milliy manfaatlarining sinfiy manfaatlariga buysunishi metodologiyasini to'la-to'kis saqlab qoldi. U chinakam markschi sifatida proletar internatsionalizmga ko'proq umid bog'ladi, millatlar va elatlarning o'ziga xos tarzda rivoj topishidan ko'ra, hamma joyda integratsiya va milliy tenglashtirishga e'tibor berdi.

Leninga bolsheviklar imperiyasining yaxlitligini qanday qilib saqlab qolish kerak, degan boshqa bir fikr ham tinchlik bermasdi, bu borada u «chekka o'lkalar» xalqlarining qo'llab-quvvatlashiga sazovor bo'lishga intildi. Shuning uchun ham Oktabr to'ntarishi arafasida bolsheviklar safsatabozlik maqsadida millatlarning «davlatdan ajralib chiqishgacha bo'lgan o'z taqdirini o'zi belgilash» huquqini e'lon qildilar. Biroq bolsheviklar partiyasi rahbariyati millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini shior darajasida emas, balki dasturiy tarzda, «kapitalizm» sharoitidagi o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi sifatida faqat shartli ravishda e'tirof etdi. Kommunist mafkurachilarning fikricha, sotsializm sharoitida bu huquq o'z ahamiyatini yo'qotar emish. Ko'p millatli Rossiya davlatining kelajagini bolshevik rahbarlar mustaqil va teng huquqli xalqlar federatsiyasi tarzida emas, balki bitta kommunistik markazning hukmronligi shaklida tasavvur qilishardi. Ana shunday yondashuvga muvofiq, real hayotda milliy erkinlik to'g'risidagi ko'p narsani va'da qiluvchi bayonnomalarga zid ularoq, Oktabrdan keyingi dastlabki kunlardan boshlab yosh sovet davlati yangi tipdagi ulkan imperiya sifatida tashkil topa boshladi, u kommunizm xom xayollari yo'lida go'yo millatlar va elatlar manfaatlarini o'zida mujassam etardi [8].

Bugungi kun ko'zi bilan qaraganda shu narsa yaqqol ko'rinadiki, Turkistondagi bolsheviklar rahbariyati sovet hokimiyati o'rnatilgan dastlabki paytlardan boshlab o'zining amaliy faoliyatida o'lkaning milliy-maishiy xususiyatlarini ongli ravishda inkor qilib, mahalliy aholini davlat boshqaruviga jalb etishga qarshilik ko'rsatib keldi, mahalliy xalqlarning milliy mustaqillikni qo'lga kiritishiga to'sqinlik qildi. Masalan, Sovetlarning III o'lka qurultoyi (1917-yil 15-noyabr) Bayonnomasida Turkistonda sovet hokimiyatini tashkil etish tamoyillari belgilangan bo'lib, hozirgi vaqtda musulmonlarni hokimiyat organlariga jalb qilish maqsadga muvofiq emas, bunga sabab mahalliy aholisining soldat, ishchi va dehqon deputatlari hokimiyatiga munosabati to'la-to'kis aniq emas, shu bilan birga, mahalliy aholi orasida proletar sinfiy tashkilotlar yo'q», deb to'g'ridan-to'g'ri aytilgan edi.

Lekin bu yerda aniqlik mavjud edi. Bugungi kunda shu narsa yaxshi ma'lumki, mahalliy aholi sho'ro hokimiyati va bolsheviklar partiyasi g'oyasiga asosan salbiy munosabatda bo'lgan. Masalan, Turkiston taraqqiyparvarlarining taniqli rahbari. Mahmudxo'ja Behbudiy hali Oktabr to'ntarishi ro'y bermasdan oldin o'sha davrda faoliyat ko'rsatayotgan to'rtta partiyaqa tavsif berib, «buyrakratiya mustabid», ya'ni monarxiyachilar, eski tuzum tarafdorlari partiyasini byurokratik zulmkor va Turkistonning erkin taraqqiyoti uchun nomaqbul, desa, «Ishtirokiyun avomiya maishat firqa-sotsial-demokratik partiyaning bolshevikcha loyihasi Turkiston xalqlari uchun yaroqsiz bo'libgina qolmay, haddan tashqari zararli deb ta'kidlagan [9].

Turkistonda tashkil qilingan mustamlakachilik tizimining mohiyati chorizmning bosqinchilik siyosati, mustabidchilik, markaz va hudud orasidagi munosabatlarning chekka no'qtasi, shuningdek Rossiya tarixiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyati, uning boshqa tarixiy davrlarda to'plagan mustamlakachilik an'analari va tajribasi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra o'lkada harbiy zo'ravonlikka, tashqi va ichki iqtisodiy zo'rlash uslublariga, ilgarigi milliy davlatchilik mexanizmlarini parchalash va milliy asosdagi hudud tabiiy rivojlanishning imkoniyatlarini buzishga, Rossiya davlatchiligi asoslarini o'rnatishga yo'naltirilgan tizim tashkil qilina boshladi. Kapitalizm va burjua islohotlarining erkin rivojlanishiga tayangan negiz modelining sifat o'zgarishlari metropoliyaning o'zida mazkur jarayonlarning ijtimoiy qoloqligi sababli ilk davrlarda Turkistonda salbiy rol o'ynadi. Hukumat mustamlakachilik tizimini tashkil etish jarayonining negizida quyidagi asosiy yo'nalishlar mavjudligini ko'rsatish mumkin:

- O'rta Osiyo xonliklari va bevosita Rossiyaga qo'shib olingan hududlarning Rossiya namunasi hamda yurisdiksiyasi bo'yicha birxillashtirilishi;

- tizimning barcha muhim majmualarini egallagan va nazorat qilgan Rossiya byurokratiyasi harbiy, fuqarolik hamda sud hukumatining markazlashtirilishi;

- g'azna uchun arzon va samarali bo'lgan o'lkaning tabiiy, moddiy hamda inson manbalaridan foydalanish tizimini tezda joriy etish maqsadida devonlar faoliyati yanada takomillashtirildi.

REFERENCES:

1. Расулов. А. Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида татарлар- Т.,2019. 7-бет.
2. Файзиёва Ф. Бухоро амирлигида рус манзилгоҳларидаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёт (1868-1920 йй.)- PhD dissertatsiya. Buxoro-2022. 12-бет.
3. Usmonov. Q. Juraev. U. O'zbekiston tarixi- Т., 2019. 132-бет.
4. Қ. Ражабов, М. Ҳайдаров Туркистон тарихи (1917-1924 йиллар) (Университетлар ва педагогика институтлари учун Ўқув қўлланмаси)- Т., 2002. 24-бет.
5. Алимова. Д. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йй) -Т., 2004. 17-бет.
6. Алимова. Д. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликлари талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоклари (1865-1990 йиллар)- Т.,2000. 165-бет.
7. Котюкова Т.В. Положение военнопленных германской и австро-венгерской армий в Туркестане в 1914-1916 гг. (по материалам доклада генерала М. М. Манакина)-Санкт-Петербург -2002. С.
8. Алимова. Д. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликлари талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоклари (1865-1990 йиллар)- Т.,2000. 44-бет.
9. Азамхўжаев.С. Туркистон мухторияти миллий-демократик давлатчилиги қурилиши тажрибаси- Т.,2000.

UDK 908

MUSTAQILLIK YILLARI O'ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI

QASHQADARYO BO'LIMINING FAOLIYATI

L.Z.Oripova, katta o'qituvchi, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada mustaqillik yillarida O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Qashqadaryo bo'limining faoliyati, uning hudud adabiy muhitini rivojlantirish, yosh ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash hamda milliy adabiy merosni targ'ib etishdagi o'rni tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, Qashqadaryo bo'limi, mustaqillik yillari, adabiy muhit, ijodkorlar, yosh qalamkashlar, milliy adabiyot, madaniy meros.*

Аннотация. *В данной статье анализируется деятельность Кашкадарьинского отделения Союза писателей Узбекистана в годы независимости, его роль в развитии литературной среды региона, поддержке молодых авторов и популяризации национального литературного наследия.*

Ключевые слова: *Союз писателей Узбекистана, Кашкадарьинское отделение, годы независимости, литературная среда, писатели, молодые авторы, национальная литература, культурное наследие.*

Abstract. *This article examines the activities of the Kashkadarya Regional Branch of the Writers' Union of Uzbekistan during the years of independence, focusing on its contribution to the development of the regional literary environment, support for young writers, and promotion of national literary heritage.*

Keywords: *Writers' Union of Uzbekistan, Kashkadarya branch, years of independence, literary environment, writers, young authors, national literature, cultural heritage.*

Qashqadaryo vohasi adabiyoti azaldan o'z nufuziga, o'z o'rniga ega bo'lib kelgan. Bu tabarruk tuproqda tug'ilib o'sgan O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston Davlat Madhiyasi muallifi Abdulla Oripov, iste'dodli shoirlar Jumaniyoz Jabborov, Normurod Narzullayev, Ikrom Otamurod va boshqa yetuk ijodkorlar poytaxtda yashab ijod qilib, o'zbek adabiyoti xazinasiga o'zlarining yorqin ijod namunalari va viloyatga ijodiy safarlari bilan hissa qo'shgan bo'lsalar, vohaning o'zida yashab yetuk asarlar yaratgan Abdulla Gulshaniy, Chori Hamro, Samar Nuriy, Poyon Ravshanov, Ismoil To'xtamishov va boshqa qalamkashlar ijodi ham o'ziga xos ahamiyatga ega.

Voha adabiy muhiti rivojida Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo'limining ham o'z o'rnini bor. Qanchadan qancha ijodkorlarning adabiyot maydoniga kirib kelishida bu dargoh katta murabbiy vazifasini o'tagan. XX asrning 50-yillarida yirik folklorshunos olim, shoir va adib Chori Hamro ko'p yillar jamoatchilik asosida Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo'limiga rahbarlik qildi. Shu yillarda u ko'plab qalamkashlarga rahnamolik qilish bilan birga o'zi ham qizg'in ijod qilib, xalq dostonlari,

termalar va boshqa xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plab, adabiyotimiz xazinasini boyitishga ulkan ulush qo'shdi.

1969-1972-yillarda Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo'limi mas'ul kotibligini shoir Suvon Soqiy boshqargan. Shoirdan bir necha she'riy to'plamlar meros bo'lib qoldi[1]. 1975-yilda tashkil etilgan O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi viloyat bo'limini 1975-1980-yillarda Hosiyat Lutfillayeva boshqardi. Talantli adib Samar Nuriy 1980-1984-yillarda uyushma viloyat bo'limiga rahbarlik qildi. Adibning "Karvon", "Maysalarni ayoz urmaydi" va "Qora tong" romanlari hamda ko'plab qissa va hikoyalari adabiyot ixlosmandlari ko'nglidan chuqur joy olgan.

Yozuvchi va publitsist Ismoil Amirqulov 1984-1989-yillarda voha ijodkorlariga sarkorlik qilgan bo'lsa, yurtimiz mustaqilligining dastlabki yillarida qariyb to'rt yil iste'dodli hajvchi Muhammad Ochil O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi viloyat bo'limiga boshchilik qildi. Uning ko'plab hajviy asarlari hanuzgacha kitobxonlar tomonidan sevib o'qib kelinmoqda. 1993-yilda 4 oy vaqt Hamid Mallayev faoliyat olib bordi.

1993-1998-yillarda adiba Sharofat Ashurova Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo'limini boshqardi. Uning "Saodat" jurnalida bosilgan ilk "Oq o'tov" hikoyasi O'zbekiston xalq yozuvchisi Odil Yoqubov va shoira Zulfiya tomonidan e'tirof etilgan edi. Adibaning Qashqadaryo tarixini o'zida aks ettirgan romanlari allaqachon kitobxonlarning sevimli asarlari qatoridan joy olgan[2]. 1993-yilda Beshkent shahridagi Bolalar kutubxonasiga ustoz Chori Hamroning byusti o'rnatildi, Chori Hamroning 1954-yilda Muharram Zohidovadan yozib olgan "Tohir va Zuhra" dostoni 10 000 nusxada chop etildi.

1993-yildan 1998-yilgacha Uyushmaning viloyat bo'limi huzurida Chori Hamro nomidagi adabiy-badiiy to'garak tashkil etilib, avval Sh. Ashurova boshqardi, so'ngra adabiy maslahatchi Hafiza Egamberdiyeva faoliyat olib bordi, ushbu adabiy-badiiy to'garak iqtisodiy muammo sabab faoliyati tugatildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 13-avgust 412 -sonli O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining 60 yilligini nishonlash to'g'risidagi qaroriga ko'ra 1994-yil 26-sentyabrda № X-324/9 sonli Qashqadaryo viloyat hokimligi qarori e'lon qilindi[3].

1994-yil noyabr oyida "Qashqadaryo bayozi" jamoa to'plaminining chop ettirish ko'rsatib o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 8-maydagi 208- sonli "Ijodkor yoshlarning uy-joy sharoitini yaxshilash to'g'risida"gi qaroriga[4] ko'ra Qashqadaryo viloyat hokimligining 1993-yil 8-iyundagi № X-212/6 sonli qarori e'lon qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 28-avgustdagi "O'zbekiston ijodkor yoshlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi farmoniga asosan Qarshi shahrida qurila boshlangan 40 xonadonli uy-joy qurilishini yetarli mablag' bilan ta'minlash va 1993-yilning 4- choragida foydalanishga topshirish choralarini ko'rish topshirildi.

Qashqadaryo viloyat hokimligining 1993-yilda X-418/12 sonli qarori bilan 1993-yil 3-dekabrda "Nafosat" gazetasi[5], 1993-yil X-451/12 sonli qarori bilan "Qashqadaryo haqiqati" va "Кашкадарьинская правда", 1994-yil 25-aprel X -151/4 sonli qaror bilan Profsoyuzning "Mehnat va turmush" gazetasi, 1995-yil 20-mart X-122/3 sonli qarori bilan VIIB "Posbon" gazetasi, 1995-yil 23-martda X-127/3 sonli qarori bilan "Kamalak" bolalar reklama tijorat gazetasi[6], 1996-yil X-116/3 sonli qarori bilan "Sog'lom avlod" gazetasi, X-131/4 sonli qarori bilan "Sog'liqni saqlash" viloyat gazetasi, X-162/4 sonli qarori bilan "Futbol ilovasi" gazetasi, X-270/7 sonli qarori bilan "Kamolot" gazetalari tashkil etildi.

1996-yilda Viloyat Ma'naviyat va marifat markazi tomonidan Qashqadaryoda yashab ijod qilgan yozuvchi, shoir va ijodkorlarning ilmiy merosini bir joyda to'plash va ularning faoliyatini nazoratga olish chora-tadbirlarini ishlab chiqish bo'yicha P. Berdiyev, Sh. Ashurova va boshqa mas'ullarga maxsus topshiriq berildi.

1998-yilning yozida shoir Ismoil To'xtamishov uyushma viloyat bo'limida mas'ul kotib bo'lib ishni boshladi.

Taniqli shoir Ismoil To'xtamishov 1998-yildan 2015-yilgacha, to umrining so'ngiga qadar uyushma viloyat bo'limiga yetakchilik qildi. Viloyat Madaniyat ishlari boshqarmasining rahbari,

Qashqadaryo viloyat partiya qo'mitasi mafkuraviy ishlar bo'yicha bo'lim mudiri o'rinbosari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti apparati mas'ul xodimi bo'lib ishlagan.

2012-yilda ham vohada yashab ijod qilayotgan bir qator adib va shoirlar barakali ijod qilishdi, xususan, taniqli shoir, viloyat yozuvchilar uyushmasi rahbari Ismoil To'xtamishevning "Bezovta qalb" (doston va she'rlar), yozuvchi va dramaturg Muhammad Ochilning "Saylanma"si, adiba Hafiza Egamberdiyevaning "Naxshona" (qissasi), Lola O'roqovanning "Hassaga tayangan kun" (qissa va hikoyalar), Sharofat Ashurovaning "Qalbimda soz vasfi" (publitsistika), Ali Niyozning "Taqrir qo'ng'irog'i" (qissasi), O'ktam Sa'dinning "O'zimni uyg'otdim", "Do'rmon" seminari ishtirokchilari, yosh qalamkashlar Sadoqat Narzullayeva (Shahrisabz), O'g'iloy Ne'matova (Kitob), Nilufar Tursunova (Kasbi), Maftuna Normatova (Qarshi) va boshqalarning she'riy va nasriy to'plamlari chop etildi. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi nashrlari – "Sharq yulduzi", "Yoshlik" jurnallari va "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" haftanomasi, "Kitob dunyosi" gazetalarida Ismoil To'xtamishev, Muhammad Ochil, Hafiza Egamberdiyeva, O'ktam Sa'din, Mo'tabar Boymatova, Zuhra Ochilova, Sadoqat Narzullayeva, O'g'iloy Ne'matova va boshqalarning qissa, doston, she'r, hikoyalari e'lon qilindi.

Respublika Prezidentining 2013-yil 27-dekabrdagi O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusuf tavalludining 60 yilligini nishonlash to'g'risidagi PQ – 2102 sonli qarori ijrosini ta'minlash maqsadida Yozuvchilar uyushmasi Qashqadaryo viloyat bo'limi tomonidan ham chora-tadbirlar rejasini tuzilib, tadbirlar tashkil qilindi.

Xususan, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi yo'llanmasiga binoan viloyatimizga tashrif buyurgan taniqli ijodkorlar, "Jahon adabiyoti" jurnali bosh muharriri Shuhrat Rizayev hamda shoir va Nosir Abdunabi Boyqo'ziyevlar ishtirokida "Sho'rtanneftgaz" shu'ba korxonasida uchrashuv bo'lib o'tdi. Ular ayni kezda shoir Muhammad Yusuf bilan bog'liq hayotiy xotiralarini ham o'rtoqlashdilar. Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo'limi Badiiy Kengashining 2012-yilgi yig'ilishida marhum ijodkorlar – O'zbekiston Xalq shoiri Normurod Narzullayev va adib Samar Nurning 80 yilligini nishonlash, ta'lim maskanlari, korxona va muassasalarda madaniy-ma'rifiy tadbirlar tashkil qilish dastur – rejasini belgilab olindi va xotira tadbirlari o'tkazildi.

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Qashqadaryo viloyati bo'limi 2012-“Mustahkam oila yili”da O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumatining qarorlari, ko'rsatmalari asosida ish yuritib, mustaqillik g'oyalarini keng targ'ib etish va xalqimiz ongiga singdirish barobarida, ijodkorlarning asarlarini ommaga yetkazish, viloyatda yashab faoliyat ko'rsatayotgan ijod ahlini zamon talablariga javob beradigan yangi asarlar yozishga da'vat etish va rag'batlantirish borasida ish olib bordi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ашурова Ш. Сеҳрли сўз илинжида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – В. 7
2. Ашурова Ш. Маънавият жавҳари. 1-қисм. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б. 288.
3. 1994-yil 13 a-vgust № 412 sonli O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining 60 yilligini nishonlash to'g'risidagi qaroriga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 26-sentabrda № X-324/9 sonli Qashqadaryo viloyat hokimligi qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 8-maydagi 208 sonli "Ижодкор ёшларнинг уй жой шароитини яхшилаш тўғрисидаги" қарори
5. Qashqadaryo viloyat hokimligining 1993-yilda X-418/12 sonli qarori .
6. 1995 Qashqadaryo viloyat hokimligining yil 23 martda X-127/3 sonli qarori.

UO'K 94(575.1):81'25

XIVA XONLIGI SOLNOMALARIDAGI TARIXIY-MILLIY REALIYALAR TARJIMASI

L.O.Otajonova, v.b.dots., PhD, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asarining Y.Bregel tomonidan ingliz tiliga tarjimasining o'ziga xos xususiyatlari haqida malumot beriladi.

Kalit so'zlar: tarjima, badiiy tarjima, tarixiy kolorit, tarjima usullari, transliteratsiya, sarlavha osti izohlari va tushuntirish, analogiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности перевода произведения Муниса и Агахи "Фирдавс уль-Икбал" на английский язык со стороны Ю.Брегеля.

Ключевые слова: перевод, художественный перевод, историческая окраска, приемы перевода, транслитерация, сноски и пояснения, аналогия.

Abstract. This article gives information on the peculiarities of Y. Bregel's English translation of Munis and Agahi's "Firdavs ul-Iqbal".

Key words: translation, literary translation, historical coloring, translation methods, transliteration, subtitles and explanations, analogue.

Kirish. Azaldan tarjima madaniyatlar o'rtasida eng asosiy muloqot vositasi bo'lib, madaniyatlarni bir xalqdan boshqa bir xalqqa shakl va mazmun uyg'unligida yetkazishning yagona quroli hisoblanib kelgan. "Xalqlarning bir-birlari bilan do'stona munosabat o'rnatishlari, bir-birlarining madaniy boyliklarini o'rganishlari va o'zlashtirishlarini tarjimasiz tasavvur qilish qiyin". [6, 40] Asrlar mobaynida tarjima faoliyatining vujudga kelishiga sabab bo'luvchi ijtimoiy va iqtisodiy omillar har doim mavjud bo'lgan. Mutarjimlar ushbu omillar tufayli o'z faoliyatlari bilan mashg'ul bo'lib, dunyodagi tillar va madaniyatlar turli-tumanligidan qat'iy nazar ko'pchilik holatlarda buning uddasidan chiqishmoqda. Insoniyat tarixi davomida tarjima faoliyati ancha rivojlandi. Shu boisdan insonlarning madaniyatlararo muloqot faoliyatida tarjima yagona vosita darajasiga aylandi. Shu o'rinda G'.Salomovning quyidagi fikrini keltirish joiz, "Tarjima, shubhasiz, lisoniy faoliyatga asoslanadi, lekin sof til tafovutlarini bartaraf qilish tarjima jarayonida bosib o'tiladigan bir bosqichdir, xolos. Tarjima ikki grammatika (grammatik sistema), tarixan tarkib topgan ikki uslubiy sistema, ikki tarixiy-adabiy an'ana, ikki she'riy sistema, ikki individual yozuvchi – muallif va tarjimonning qiyos qilinishi yoxud to'qnashuvini taqozo etuvchi ijodiy jarayondir". [5, 40]

Tarjima va tarjimon qanchalik katta ahamiyatga ekanligini ifodalashdagi xatti-harakatlarda amerikalik tilshunos olim E.A.Nayda o'z e'tiborini madaniy elementlarga qaratgan holda quyidagicha fikr bildirgan: "Tarjimonning roli bu bir tildan boshqa tilga xabarni, mazmunni va madaniy elementlarni o'girishda ko'maklashib, kitobxonga muqobil javobni yaratishdir". [8, 13] Tildagi leksika fond madaniy referentlarga ega bo'lib, shu tilda gapiruvchi xalq uchun o'ziga xos hisoblanadi. Madaniy buyoqqa ega so'zlarni ma'lum madaniy bilimlarsiz tushunish va ularni boshqa tilga ko'chirish tarjima muammoalrini keltirib chiqaradi. Aytib o'tilgan madaniyat elementlariga quyidagicha izoh berilganligini ko'rishimiz mumkin: "Madaniyat elementlarini tarjima orqali boshqa til muhitiga uzatish jarayoni murakkab masaladir. Madaniyat kundalik turmush tajribalarining murakkab to'plami, u tarix, ijtimoiy tizim, din, kundalik urf-odatlar va an'analarni o'z ichiga oladi". [4, 27]

Metodlar. Bizning tadqiqotimiz materiallari uchun Munis va Ogahiyar qalamiga mansub "Firdavs ul-iqbol" asaridagi tarixiy realiyalar tanlab olingan va ularning o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima xususiyatlari tahlil qilingan.

Tadqiqot ishida tahlil jarayonida lingvistik tadqiqot metodlaridan, asosan, qiyosiy tahlil va tasviriylar metodlardan foydalanilgan.

Tasviriylar metodning asosiy vazifasi shundaki, u muayyan sinxron aspektga tegishli lisoniy birliklarni, hodisalarni tasvirlash, tavsiflash jarayonida ularni tahlil qilib boradi, tildagi vazifasini, o'rnini, qo'llanishini, tuzilishini, o'ziga xosliklarini aniqlaydi, umumlashtiradi, xulosalar chiqaradi. [9, 257]

Natijalar. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, tarixiy faktlarga oid asarlar tarjimasi tarjimondan ancha e'tibor va bilim talab qiladi. Bu borada quyidagi fikrni keltrish o'rinli hisoblanadi: "Tarjimon qaysi tildan tarjima qilayotgan bo'lsa, o'sha xalqning milliy koloritini, xususiyatlarini sinchiklab bilmog'i, his qilmog'i kerak". [7, 33] Albatta, tarjimon o'sha asar yaratilgan til va xalq urf-odatlaridan yaxshi xabardor bo'lishi bilan birga, so'z san'atidan chuqur bilimga ega bo'lishi asarning o'zga shaklda aynan shu mazmunda yorqin jaranglashiga zamin yaratadi.

S.Vlaxov va S.Florin kabi tilshunos olimlar tarixiy davr ruhini ifodalovchi asarlarda quyidagi "ikki holat"ida tarixiy so'zlarni uchratish mumkin ekanligini ta'kidlashgan:

- 1) o'tmish adiblari asarlari tarjimasida;
- 2) zamonaviy yozuvchilar o'tmishga murojaat etib yozgan asarlar tarjimasida. [14, 352]

Biz tahlil qilmoqchi bo'lgan asar birinchi turga kiruvchi asarlardagi tarixiy leksika tarjimasini bilan bog'liq masalarni o'z ichiga oladi. Guruhlarga ajratib tahlil qilishimizdan maqsad shuki, yuqorida keltirilgan asarlardagi lug'at tarkibi bir-biridan ancha farqlanadi. Tarixiy koloritni boshqa tilda qayta yaratilishi haqida fikr yuritganimizda Xiva xonligi tarixi, xonlikning madaniy hayoti va shu davrdagi ijtimoiy muhitni ifodalovchi Munis va Ogahiyning "Firdavs ul iqbol" asarini ta'kidlash o'rinli hisoblanadi. 1988-yilda amerikalik olim Y.Bregel (1925-2016) Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asarini izohlar bilan ilmiy-tanqidiy matnini, o'n yillik tanaffusdan keyin, 1999-yilda esa ingliz tiliga tarjimasini nashr qildiradi. Asarning tili arabiy va forsiy iboralarga boy bo'lgani va o'ziga xos sharqona usulda yaratilgani bois ingliz tiliga tarjimasini oson kechmagan. Y.Bregel bu borada ko'plab olimlar bilan bamaslahat ish olib borgani, jumladan, tarjimon rus olimi Oleg Akimushkin (Rossiya fanlar akademiyasi Sharkshunoslik instituti), professor Robert Dankoff (Chikago universiteti), doktor Irina Viktorovna Yerofeyeva (Tarix va etnografiya instituti, Olmata), professor Boris Litvinskiy (Sharqshunoslik instituti, Moskva), Aleksandr Naymark (Indiana universiteti), doktor Benno van Dalen (Geografiya instituti, Moskva), professor Devin Devis (Indiana universiteti) kabi sharqshunoslar unga juda katta yordam berganini mamnuniyat bilan eslaydi. [1, 181]

Tarixiy asarlar imkon qadar qanday bo'lsa shundayligicha bir tildan boshqa tilga ko'chishi kerak. Shu qatorda, tarixiy asarlar tarjimasini hech qanday o'zgarishlar va tushurib qoldirishlarsiz amalga oshirilishni talab qiladigan vazifadir. Ammo har qanday tarjimon buning uddasidan chiqqan olmaydi. "Tarixiy asar tarjimasida mutarjimlar barcha til vositalarini zamonaviy til orqali o'gira olmasligiga sabab asliyatning "qadimiyli" bo'lsa, qadimiy til bilan o'girishni inkor etuvchi sabab, uning zamonaga xizmat qilishi zarurligidadir. Tarixiy asar tarjimasini ikki davrga taalluqlidir. Ya'ni u zamonaviy tilda yaratilishi hamda o'zida tarixiy davr ruhini aks ettirishi kerak". [7, 136]

Shuni ta'kidlash kerakki, tarixiy asarlarda keltirilgan milliy xos so'zlar asliyatdan tarjima tiliga muntazam ravishda transkripsiya yoki transliteratsiya qilinishi kerak. Chunki tarjimaning lingvistik jihatlari kabi uning ekstralingvistik tomonlarini ham nazardan chetda qoldirmasligi lozim. Shundagina asliyatdagi muallifning ko'zlagan maqsadlari tarjimon tomonidan amalga oshirilgan sanaladi.

Quyidagi keltirilgan misollarda biz tarixiy realiyalarni tarjima mantidagi xususiyatlarini ko'rib chiqish uchun misollar keltirsak:

1. "... necha ming **xum** yog'kim, ulug'liqda falak xumi alarg'a **sarxum** bo'la olmas erdi." [FI, 401] – "... several thousand **jars** of oil were given..." [FI, 409]
2. "a precious **woolen robe (chekmen)** with a gilded belt" [FI, 485] – "tillo kamarlik **chakmani**". [FI, 447]
3. "Berdibek Khan, after his father's death, appointed on amir called Akhichuq as his **deputy** in Tabriz and came to Saray". [FI, 25] – "Berdibekxon otasidin so'ng Axi Juq degan amirni Tabrizda **noyib** qilib, Saroyg'a keldi". [FI, 76]

Birinchi keltirilgan misolda *xum* va *sarxum* realiyalari keltirilgan bo'lib, *sarxum* realiyasi tarjimada tushurib qoldirilgan. *Sarxum* – realiyasi Xorazm shevasiga xos (aslida xorazmiy tiliga mansub substrat qatlam) til birligi bo'lib, unga quyidagicha tushuntirish beriladi: *sarxum* – katta xumlardan suv olishda ishlatiladigan mis idish shakli kurujkaga o'xshash, lekin uning hajmi katta, bandi esa juda chiroyli bo'ladi. [2, 130] Asliyatda keltirilgan bu leksik birlik orqali muallif mubolag'a so'z san'ati orqali o'z uslubini ifodalagan. Natijada asl mantdagi xalqqa in'om qilingan yog' miqdoriga nisbatan kuchaytirish ma'nosi mavhum bo'lib qolgan. Oqibatda *ulug'liqda falak xumi alarg'a sarxum bo'la olmas erdi* jumlasini buyoqdorlikdan holi bir tildan boshqa tilga o'girilib, muallif maqsadi va uslubini siyqalashtirgan.

Ikkinchi misoldagi *chakmon* – odatda, jun matodan tikiladigan erkakcha uzun qishki to'n. [12, 448] Asliyatda keltirilgan ushbu realiya tarjima tilida faqat tasviriy yo'l bilan birga qavs ichida transliteratsiyada ifodalangan. Tarjimada asliyatdagi realiyaning aynan qanday matodan tikilganini ifodalagan. Biroq *chakmon* birligining milliy kiyim sifatida tarjima shaklida qanday vazifani va qay holatda kiyilishini ifoda eta olmagan. Ta'kidlash kerakki, tarixiy kiyimlarning ko'pchiligi – *chakmon*, *xil'at*, *xilo* va *sarupo* realiyalari asarda deyarli barcha o'rinlarda *robe* so'zi bilan o'girilgan. Shu sababdan to'liq izoh bergan holda sarlavha ostida quyidagicha ko'rsatilsa, maqsadga muvofiq bo'lar

edi: 1. Chekman – was a form of clothes that could be put on in cold weather, especially as an outfit. It was men's cloth, which was made from wool of camel or sheep.

Oxirgi misoldagi *noib/noyib* – نائب vazirning yordamchisi. [3, 280] When the khan left Khiva on for example, a military campaign, he left one of his relatives in charge as na'ib.[15, 133] W.Vud "A collection of tarkhan yarliqs" nomli tadqiqotida *noib* realiyasiga *deputy*, *representative* shakllarida izoh beradi. XIX asrda o'zbek qabilalaridan bo'lgan ikkita Xiva hududidagi joylar (Beshariq va Qiyotqo'ng'rot) noyiblar tomonidan boshqarilganligini ta'kidlab o'tadi. Shu bilan birga, Xorazmning hokim boshqaruvidagi boshqa tumanlaridan nimasi bilan bunday farqli boshqaruv tizimi sababi noaqliqligini ham aytib o'tadi. Keltirilgan izohlardan *deputy* so'zi tarjimada tanlangan: 1.a. A person appointed or nominated to act for another or others. b. A person authorized to exercise on behalf of another the whole of his office (general deputy), or some special function of it (special deputy), but having no interest in the office. c. A person delegated or sent (alone or as a member of a deputation) to act in the place of those who send him. [11, 493] O'zbek tilidagi *noib* leksik birligi ma'no va funksional jihatdan bir-biriga to'liq ekvivalent hosil qilgan holda adekvat tarjimani vujudga keltirilganini ko'ramiz.

Muhokama. Xiva xonlari tarixidan guvohlik beruvchi Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asarida ko'plab tarixiy va milliy xos so'zlar keltirilgan bo'lib, ular nafaqat Xorazm elining, balki o'zbek xalqining olis o'tmishiga oid voqea va hodisalarni tasvirlash bilan bog'liq narsa-buyum va an'analardan ko'plab foydalanilgan. Y.Bregel tarixiy asar tarjimasida tarixiy faktlarni kitobxonga yetkazish maqsadida chuqur bilimi va falsafiy qarashlaridan oqilona foydalangan holda to'g'ri to'xtamga kelib, tarixiy va milliy xos so'zlarni kompleks usullardan foydalangan holda tarjima qilgan: *g'on- booty(ghan)*¹⁰²⁶ – It seems that by the end of the reign of Muhammad Rahim Khan the the yasavulbaxis acquired the role of military inspectors and commanders; *sarkarda* – 1) the officers, 2) military commander(*sarkarda*); *pir-pir*⁴⁷⁹ – a spiritual guide of a Sufi (in this meaning a synonym of *shaykh* and *murshid*); *shotir* – *runners(shatir)*⁸⁰⁵ – The runner (*shatir*) in ceremonial processions usually had bells attached to thier belts; *chakman* – *woolen robe (chekmen)* va hakoza.

Tadqiqot natijalaridan unumli foydalangan holda aytishimiz mumkinki, tarixiy realiyalar xalqning nafaqat madaniyatini, balki tarixiy koloritini yetkazib berishda ham xizmat qilishi shubhasiz. Xos so'zlar tarjimasi jarayonida tarjimon tarjimaning mexanik usullari hisoblangan transkripsiya, transliteratsiya, kalkalash bilan bir qatorda dinamik usullardan ham samarali foydalana olgan.

Shunday qilib, tarixiy asarlarning hozirgi zamonamizdagi tarjimalari bugungi kun kitobxoni ongida o'tmish zamonlar haqida bilim va tafakkurni shakllantirish imkoniyatini tug'dirdi.

Xulosa. Bu tarixiy asarda qadimgi turkiy xalqlarning an'analari, urf-odatlar, turmush tarzi, tarixiy voqea va personajlar atroflicha yoritilgani mazkur badiiy matnlarning o'ziga xos milliy-tarixiy jilosini yaratadi. Demak, Xiva xonligi solnomalari tarjimalarida tarixiy realiyalarni tarjima qilish qo'shimcha jihatlarni hisobga olishni talab qiladi:

1) asl nusxa yaratilgan davrda iste'molda bo'lgan lug'at qatlamini tarjima matnida zamonaviy leksika bilan almashtirish imkoniyatining cheklanganligi;

2) tarjima qilish imkoniyatini yaratish maqsadida asliyatdagi realiyalarning badiiy estetik qiymatini ifodalay olmaydigan tarjima tili analoglari bilan almashtirishning samarasizligi;

3) tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan asarning tarjima jarayonida shakl va mazmun jihatdan mos kelib, muallif maqsadini to'la aks ettirishi.

Ikki chog'ishtirayotgan tillarda (asl – o'zbek tili va tarjima – ingliz tili) va ushbu tillarning har birida matnni yaratish xususiyatlari tarjimada asl nusxaning mazmunini to'liq saqlash imkoniyatini cheklashi mumkin. Shunday ekan, tarjimada tarixiy-milliy xos so'zlarni aslicha kitobxonga yetkazishning asosiy shartlari: asliyatga xos urf-odat va o'tmishni to'g'ri anglagan holda asliyat tili haqida chuqur bilimga ega bo'lishdir. "Firdavs ul-iqbol" asarining Y.Bregel tarjimasida tarixiy-milliy leksika tarjimasida, xususan, transliteratsiya, transkripsiya, funksional analog (realiyani realiya bilan tarjima qilish), kalkalash usullari nafaqat muallif maqsadini ifodalashda, balki asarning badiiy-estetik bo'yoqdorligini saqlash borasida qilingan ishlar sirasiga kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Adambayeva N. Ogahiy ijodining Amerikada o'rganilishi. «Muhammad Rizo Ogahiyning O'zbek mumtoz adabiyoti rivojida tutgan o'rni» mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Toshkent, 2020. – B.181.
2. B.Qurbonov, G.Kurbanova. Texnologiya va dizayn. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2020. – B.130.
3. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. – СПб, 1869. – С.280.
4. I.G'ofurov, O.Mo'minov, N.Qambarov. Tarjima nazariyasi. – Toshkent, 2012. – B.27.
5. G'.Salomov. Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: Fan. – B.40.
6. G'.Salomov. Til va Tarjima. – Toshkent: Fan, 1966. – B.119.
7. M.Choriyeva. "O'tgan kunlar" romanida aks ettirilgan tarixiy davr va uning tarjimada berilishi. Yangilanayotgan O'zbekiston fan, ta'lim va innovatsiya uyg'unligi mavzusidagi respublika 3-son ko'p tarmoqli ilmiy-masofaviy onlayn konferensiyasi. 2-qism. – Toshkent, 2021. – B.136.
8. Nida, E. Language, structure and translation: Essays by Nida. – Stanford: Stanford University Press. Nord, 1975. – P.13.
9. Rasulov Ravshanxo'ja. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2010. – B.257.
10. Sharipov J. She'riy tarjimaning ba'zi masalalari. – Toshkent: Fan, 1959. – B.33.
11. The Oxford English Dictionary, Volume 4. – Oxford: Clarendon Press, 1989. – P.493.
12. O'zbek tilining izohli lug'ati. Jild IV. – Toshkent: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – B.448.
13. Veliyeva Susanna Raipovna. Comparative Methods in Linguistic. International Journal of Future Generation Communication and Networking, Vol. 14, No. 1. – 2021. – P.4986–4992.
14. Vlahov, S. & Florin, S. Untranslatable in translation. International relations. – 1980. – P.352.
15. Y.Bregel. "Sarts". – P.133.

UO'K 908

TEMURIYLAR DAVRIDA TIBBIYOT RIVOJI

A.Otaxonov, katta o'qituvchi, Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada Temuriylar davrida tibbiyot ilmining rivojlanish jarayoni tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, Temuriylar davrida tibbiyotning amaliy davolash, jarrohlik, dori tayyorlash va tibbiy axloq bilan bog'liq jihatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Temuriylar davri, tibbiyot tarixi, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, shifoxona, tabiblar, dorixona, jarrohlik, tibbiy axloq.

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников анализируется процесс развития медицинской науки в эпоху Тимуридов. Кроме того, раскрываются особенности медицины эпохи Тимуридов, связанные с практическим лечением, хирургией, приготовлением лекарств и медицинской этикой.

Ключевые слова: эпоха Тимуридов, история медицины, Амир Тему́р, Мирзо Улугбек, Алишер Навои, больница, врачи, аптека, хирургия, медицинская этика.

Abstract. This article analyzes the development of medical science during the Timurid period on the basis of historical sources. It also reveals the aspects of Timurid medicine related to practical treatment, surgery, preparation of medicines, and medical ethics.

Keywords: Timurid period, history of medicine, Amir Temur, Mirzo Ulugbek, Alisher Navoi, hospital, physicians, pharmacy, surgery, medical ethics.

Kirish. Markaziy Osiyoda tibbiyot ilmi qadimdan shakllangan bo'lib, bu soha turli tarixiy davrlarda o'ziga xos taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan. Somoniylar va Qoraxoniylar davrida rivojlangan ilmiy an'analar keyingi asrlarda, ayniqsa mo'g'ullar istilosi natijasida jiddiy inqirozga yuz tutdi. XII–XIII asrlarda yuz bergan siyosiy beqarorlik, shahar va qishloqlarning vayron qilinishi, madrasalar, kutubxonalar, kasalxonalar va dorixonalarining yo'q qilinishi tibbiyot ilmining ham sustlashishiga olib keldi.

XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab Amir Temur boshchiligida Markaziy Osiyoda kuchli markazlashgan davlatning vujudga kelishi ilm-fan, madaniyat, shaharsozlik va sog'liqni saqlash tizimining qayta tiklanishiga zamin yaratdi. Temuriylar davrida tibbiyot faqat amaliy davolash sohasi sifatida emas, balki ilmiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotning muhim tarkibiy qismi sifatida rivojlandi.

Mazkur maqolaning maqsadi Temuriylar davrida tibbiyot ilmining shakllanishi va rivojlanishini tarixiy manbalar asosida tahlil qilish, bu davrda shifoxonalar, tabiblar, dorixonalar, jarrohlik amaliyoti va tibbiy axloq masalalarining o'rnini aniqlashdan iborat.

Metodlar. Tadqiqotda tarixiy-tahliliy, qiyosiy, manbashunoslik va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Temuriylar davrida tibbiyot rivojini o'rganishda "Temur tuzuklari", Alisher Navoiy asarlari, Bobur ma'lumotlari, tarixiy manbalar hamda zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan fikrlar asos qilib olindi.

Maqolada tarixiy voqealar izchillik asosida tahlil qilinib, Temuriylar davrida tibbiyotning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan siyosiy, madaniy va ilmiy omillar o'rganildi. Shuningdek, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy davridagi tibbiyot sohasi o'zaro qiyosiy tarzda ko'rib chiqildi.

Natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Temuriylar davrida tibbiyot ilmi avvalgi asrlardagi inqirozdan keyin qayta tiklandi va muayyan darajada rivojlandi. Amir Temur davlat boshqaruvida aholi salomatligi, shaharlar obodligi, toza ichimlik suvi, shifoxonalar va tabiblar faoliyatiga alohida e'tibor qaratgan. "Temur tuzuklari"da shahar va qishloqlarda masjid, madrasa, xonaqoh, langarxona hamda kasallar uchun shifoxonalar qurdirish va ularda tabiblar tayinlash haqida fikr yuritilishi bu davrda sog'liqni saqlash masalasiga davlat siyosati darajasida qaralganini ko'rsatadi.

Amir Temur davrida Samarqandda "Dor ush-shifo" nomli yirik shifoxona faoliyat ko'rsatgan. Uni o'z davrining taniqli tabiblaridan biri bo'lgan Mir Sayyid Sharif Sheroziy boshqargan. Shuningdek, Hisomiddin Ibrohim Kirmoniy, Mavlono Fayzulloh Tabriziy, Mansur ibn Muhammad kabi tabiblar ham Temuriylar davri tibbiyotining rivojiga hissa qo'shgan. Bu esa davolash amaliyoti bilan birga tibbiy bilimlar va tajribalar ham rivojlanganini ko'rsatadi. Temuriylar davrida harbiy tibbiyot ham muhim ahamiyat kasb etgan. Amir Temur qo'shinlarida jarohatlangan va bemor jangchilarni davolash uchun alohida tabiblar faoliyat yuritgan. Bundan tashqari, shaharlarda tozalikni saqlash, ichimlik suvini muhofaza qilish, sersuv hududlarda sardobalar tashkil etish kabi tadbirlar aholining sog'lig'ini saqlashga qaratilgan profilaktik choralar sifatida baholanishi mumkin.

Mirzo Ulug'bek davrida ham tibbiyot ilmiga katta e'tibor berilgan. U Samarqandda shifoxona qurdirib, Eronning Kirman shahridan mashhur tabib Burhonuddin Nafis ibn Avaz Hakim al-Kirmoniyni taklif qilgan. Bu tabib Ulug'bek saroyida bosh tabib sifatida faoliyat yuritgan hamda tibbiyotga oid asarlar yozgan. Jumladan, uning dorilar tayyorlash va ishlatish usullariga bag'ishlangan asarlari o'sha davr farmatsevtik bilimlarining rivojlanganidan dalolat beradi.

Temuriylar davrida jarrohlik sohasi ham muayyan darajada taraqqiy etgan. Taniqli jarroh Tojiddin Hakim murakkab jarrohlik amaliyotlarini bajargani, xususan, ko'z kataraktasini davolashda muvaffaqiyatga erishgani tarixiy ma'lumotlarda qayd etiladi. Uning jarrohlik asboblari olovda qizdirib ishlatgani va amaliyot jarayonida antiseptik xususiyatga ega vositalardan foydalangani o'sha davr tabobatida tajribaviy gigiyena va antiseptika elementlari mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Husayn Boyqaro davrida tibbiyot ilmi Alisher Navoiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda rivojlandi. Navoiy o'zi tabib bo'lmagan bo'lsa-da, Abu Ali ibn Sino, Abu Bakr ar-Roziy kabi buyuk tabiblarning asarlarini chuqur o'rgangan, tabiblik kasbi va tibbiy axloq haqida muhim fikrlar bildirgan. Uning "Mahbub ul-qulub" asarida tabib shaxsiga qo'yiladigan axloqiy va kasbiy talablar yoritilgan. Navoiy savodsiz va mas'uliyatsiz tabibni jamiyat uchun xavfli shaxs sifatida baholaydi.

Bu davrda Hirotidagi "Dor ush-shifo" kabi shifoxonalar ham muhim tibbiy markazlar bo'lgan. Darvesh Ali kabi tabiblar shifoxonalarda bemorlarni davolash bilan birga talabalarga tibbiyotdan dars bergan. Bu esa Temuriylar davrida tibbiyot amaliyoti va tibbiy ta'lim o'zaro bog'liq holda rivojlanganini ko'rsatadi.

Muhokama. Temuriylar davrida tibbiyot rivojini faqat shifoxonalar qurilishi yoki tabiblar faoliyati bilan cheklab bo'lmaydi. Bu jarayon keng ijtimoiy-madaniy taraqqiyot bilan bog'liq bo'lgan. Amir Temur va temuriy hukmdorlar davlat boshqaruvida ilm-fan, obodonchilik, hunarmandchilik, savdo va madaniyatni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratgan. Tibbiyot ham ana shu umumiy yuksalishning muhim tarkibiy qismi sifatida rivojlangan.

Bu davr tibbiyotining muhim jihatlaridan biri davlat homiyligi bilan bog'liqdir. Shifoxonalar qurilishi, tabiblarning saroyga taklif qilinishi, dorixonalar faoliyati va tibbiy maktablarning

rivojlanishi tibbiyotning jamiyat hayotida muhim o'rin egallaganini ko'rsatadi. Ayniqsa, Amir Temurning aholi salomatligiga oid qarashlari o'sha davr uchun ilg'or boshqaruv madaniyatidan dalolat beradi.

Temuriylar davrida tibbiyot amaliyoti bilan ilmiy meros o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud bo'lgan. Tabiblar nafaqat bemorlarni davolagan, balki tibbiyotga oid asarlar yozgan, dorilar tayyorlash usullarini bayon qilgan, madrasalarda dars bergan. Bu holat tibbiyotning nazariy va amaliy jihatlarini birgalikda rivojlanganini anglatadi. Alisher Navoiy qarashlari esa Temuriylar davrida tibbiy axloq masalasi ham dolzarb bo'lganini ko'rsatadi. Navoiy tabibdan bilim, tajriba, rahm-shafqat, mas'uliyat va halollikni talab qiladi. Uning savodsiz tabib haqidagi keskin fikrlari bugungi zamonaviy tibbiyot etikasi bilan hamohangdir. Chunki har qanday davrda tabibning kasbiy malakasi va insoniy mas'uliyati bemor hayoti uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Shuningdek, Temuriylar davrida dorishunoslik va dorixona faoliyati ham rivojlangan. Dorilarni tayyorlash, saqlash va bemorlarga tabib tavsiyasi asosida berish amaliyoti o'sha davrda farmatsevtik madaniyat shakllanganidan dalolat beradi. Bu holat Markaziy Osiyoda tibbiyot faqat xalq tabobati darajasida emas, balki muayyan tashkiliy va ilmiy asosga ega bo'lgan tizim sifatida shakllanganini ko'rsatadi.

Xulosa. Temuriylar davrida tibbiyot ilmi Markaziy Osiyo ilmiy-madaniy hayotining muhim tarkibiy qismi sifatida rivojlandi. Mo'g'ullar istilosi oqibatida yuzaga kelgan siyosiy va madaniy inqirozdan so'ng Amir Temur va uning vorislari davrida shifoxonalar, dorixonalar, tibbiy maktablar va kutubxonalar faoliyati qayta tiklandi. Bu esa tibbiyotning amaliy va nazariy jihatdan rivojlanishiga zamin yaratdi.

Amir Temur davrida sog'liqni saqlash masalalariga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilgan bo'lsa, Mirzo Ulug'bek davrida tibbiyot va dorishunoslik rivojlandi. Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy davrida esa tibbiyot ilmiy, axloqiy va madaniy jihatdan yanada boyidi. Navoiy asarlarida tabib shaxsiga qo'yilgan talablar bugungi tibbiy etika tamoyillari bilan hamohangligi bilan alohida ahamiyatga ega.

Umuman olganda, Temuriylar davrida tibbiyotning rivojlanishi bu davrda ilm-fan va inson salomatligiga bo'lgan e'tiborning yuqori bo'lganini ko'rsatadi. Shifoxonalar qurilishi, tabiblar faoliyati, jarrohlik amaliyoti, dorishunoslik va tibbiy axloqning shakllanishi Temuriylar merosining muhim qirralaridan biridir. Ushbu tarixiy tajribani o'rganish nafaqat tibbiyot tarixi, balki bugungi sog'liqni saqlash madaniyati va tibbiy axloq masalalarini chuqurroq anglash uchun ham muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Temur tuzuklari. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
2. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.
3. Navoiy A. Majolis un-nafois. — Toshkent: Fan, 1961.
4. Bobur Z.M. Boburnoma. — Toshkent: Yulduzcha, 1989.
5. Hasaniy M., Karimova S. Navoiy davri tabobati. — Toshkent: Fan, 1991.

UO'K 908

ABU HAFS NASAFIYNING ILMIY-TARIXIY MEROSI

A.Oxunjanov, tayanch doktorant, O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Movarounnahrning yirik olimlaridan biri Abu Hafs Najmiddin Umar ibn Muhammad Nasafiyning ilmiy-tarixiy merosi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Abu Hafs Nasafiy, al-Qand, Samarqand, Movarounnahr, tarojimnavislik, hadis ilmi, roviylar, tarixnavislik, hanafiy muhit, qo'lyozma.

Аннотация. В данной статье анализируется научно-историческое наследие одного из выдающихся учёных Мавераннахра — Абу Хафса Наджмиддина Умара ибн Мухаммада ан-Насафи.

Ключевые слова: Абу Хафс ан-Насафи, «Аль-Канд», Самарканд, Мавераннахр, биографистика (тараджимоведение), хадисоведение, передатчики хадисов, историография, ханафитская среда, рукопись.

Abstract. *This article analyzes the scientific and historical heritage of Abu Hafs Najmiddin Umar ibn Muhammad an-Nasafi, one of the prominent scholars of Movarounnahr.*

Key words: *Abu Hafs an-Nasafi, al-Qand, Samarqand, Movarounnahr, biographical literature, hadith studies, narrators, historiography, Hanafi environment, manuscript.*

Kirish. Movarounnahr hududi islom tamadduni tarixida yirik ma'rifiy maskanlardan biri sifatida tanilgan. Samarqand, Buxoro, Nasaf va Termiz kabi shaharlarda hadis, fiqh, tafsir, kalom va boshqa islomiy ilmlar keng rivojlangan. Ushbu hududdan yetishib chiqqan olimlar musulmon dunyosining turli mintaqalarida faoliyat olib borib, ilm-fan taraqqiyotiga sezilarli hissa qo'shganlar.

Abu Hafs Nasafiy ana shunday muhitda yetishib chiqqan olimlardan biri hisoblanadi. U tafsir, hadis, fiqh, aqida va tarix sohalarida sermahsul ijod qilgan yirik mutafakkirlardan biri bo'lib, "At-Taysir fi at-tafsir", "Al-Aqoid an-Nasafiyya" va "Tilbat at-talaba" kabi asarlari bilan shuhrat qozongan. Uning "Al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand" asari esa Samarqand ulamolari va roviylari haqidagi muhim manbalardan biri sifatida alohida ahamiyatga ega.

Mazkur asarda Samarqandda yashagan yoki ushbu shaharga kelgan ilm ahli haqida ma'lumotlar jamlangan bo'lib, ularning ustozlari, shogirdlari, rivoyatlari va hayotiga doir muhim ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, kitobda boshqa manbalarda uchramaydigan ayrim tarjimai hollar ham saqlanib qolgan.

Ushbu maqolaning maqsadi Abu Hafs Nasafiyning ilmiy-tarixiy merosini, ayniqsa "Al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand" asarining manbashunoslik va tarixnavislikdagi ahamiyatini tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, maqolada asarning tuzilishi, unda qo'llangan uslub, qo'lyozmaning saqlanish holati hamda keyingi olimlar tomonidan berilgan baholar ham yoritiladi.

Asosiy qism. Markaziy Osiyo hududi islom sivilizatsiyasi tarixida yirik ilm-fan, madaniyat va ma'rifat markazlaridan biri sifatida muhim o'rin egallagan. Ayniqsa Samarqand shahri hijriy dastlabki asrlardan boshlab hadis, fiqh, tafsir, kalom, lug'at va adab ilmlari rivojlangan yirik markazlardan biri sifatida tanilgan. Bu shaharda yetishib chiqqan ulamolar nafaqat mahalliy ilm muhitida, balki butun musulmon olamining ilmiy hayotida muhim o'rin tutganlar. Samarqandda shakllangan ilmiy muhitni o'rganishda yurtimizdagi tarix va tarojim asarlari alohida manbaviy ahamiyatga ega. Ana shunday muhim asarlardan biri Abu Hafs Najmiddin Umar ibn Muhammad Nasafiy tomonidan yozilgan "Al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand" asaridir.

Asar tashqi jihatdan Samarqand ulamolarining tarjimai hollariga bag'ishlangan asar bo'lsa-da, mazmunan u Movarounnahrning ilmiy va diniy hayotini aks ettiruvchi muhim tarixiy manba hisoblanadi. Asarda Samarqand ahlidan bo'lgan va u yerga kelgan muhaddislar haqida ma'lumotlar keltirilib, ularning kunyalari, nasablari, ustozlari, shogirdlari, safarlari, ilmiy mavqei, jarh va ta'dil hukmlari, aqidalari, yashagan joylari va vafot sanalari zikr qilingan[1].

Mahalliy tarix va tarojim asarlarining o'ziga xos afzalligi shundaki, ularda muayyan shahar yoki hudud olimlari haqidagi ma'lumotlar nisbatan aniq va ishonchliroq saqlanadi. Chunki bunday asar muallifi ko'pincha o'sha muhitda yashagan, o'sha shahar ulamolari, ularning shogirdlari yoki yaqin davrdagi roviylar orqali ma'lumot to'plagan bo'ladi. Shu sababli mahalliy tarix kitoblari hadis ilmida ham, tarojimnavislikda ham katta e'tiborga sazovor bo'lgan[2].

Asarning mashhur nomi manbalarda "القند في ذكر علماء سمرقند" (Samarqand olimlari zikrida qand kitob) shaklida keltiriladi.

Ayrim manbalarda esa u "القند في تاريخ سمرقند" (Samarqand olimlari haqida qand kitob) yoki qisqacha "القند" (al-Qand) nomi bilan ham tilga olinadi[3].

"Qand" so'zi arab tilida "shakar", "shirinlik" ma'nosini anglatadi[4]. Asar nomida bu so'zning ishlatilishi bejiz emas. U Samarqand ulamolarining ilmdagi maqomi, ularning ma'naviy merosi va shaharning ilmiy muhitiga ramziy ishora qiladi. Ya'ni muallif Samarqand ulamolari haqidagi ma'lumotlarni "qand" kabi shirin, qadrlil va foydali ma'naviy meros sifatida taqdim etadi.

Asar muallifi Najmiddin Abu Hafs Umar ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ismoil ibn Muhammad ibn Ali ibn Luqmon an-Nasafiy as-Samarqandiy bo'lib, Abu Hafs kunyasi bilan mashhur bo'lgan[5]. U hijriy 461-yilda tavallud topgan va 537-yilda vafot etgan[6]. U Movarounnahr hanafiy ilmiy muhitining yirik vakillaridan biri hisoblanadi. Nasafiy tafsir, adab, tarix va hadis ilmlarida yetuk

olim, shuningdek, ko'plab asarlar tasnif etgan serqirra mutafakkir sifatida tanilgan. Zahabiyning ta'kidlashicha, uning asarlari soni yuztaga yetgan[7].

Abu Hafs Nasafiyning “at-Taysir fi at-Tafsir” (Tafsir ilmida yengillik), “al-Aqoid an-Nasafiyya”, “Tilbat at-talaba” (Talabgorlarning talabi) kabi asarlari islom ilmlari tarixida keng shuhrat qozongan. Olimning “at-Taysir fi at-Tafsir” asari uning tafsir sohasidagi eng muhim ilmiy meroslaridan biri hisoblanadi. Mazkur asar Qur'oni karim tafsiriga bag'ishlangan bo'lib, keyingi davr olimlari tomonidan ham Nasafiyga nisbat berilgani alohida ta'kidlangan.

“At-Taysir fi at-Tafsir” asarida Nasafiy mu'taziliylarning aqidaviy qarashlarini tanqidiy muhokama qilib, ayniqsa aqidaga oid oyatlar tafsirida moturidiylik ta'limotini himoya qilgan. Tadqiqotlarda uning “al-Kashshof” va “at-Tahzib fi at-Tafsir” kabi mu'taziliy yo'nalishdagi tafsirlar bilan qiyosiy tarzda munozara yuritgani ham qayd etiladi.

Shuningdek, Nasafiyga nisbat berilgan “al-Atvol al-akmal fi tafsir al-Qur'on” nomli tafsir asari ham manbalarda zikr etiladi. Tadqiqotchilar ushbu asarni “at-Taysir”ga nisbatan mufassalroq va kengroq tafsir sifatida baholaydilar.

Nasafiyning “Al-Aqoid an-Nasafiyya” asari esa Moturidiy aqida maktabining mashhur matnlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu risola keyingi asrlarda keng tarqalib, unga Sa'duddin Taftazoniy, Xayoliy va boshqa olimlar tomonidan sharhlar yozilgan. Bu holat asarning aqida ilmidagi muhim o'rnini ko'rsatadi.

Muallifning “Tilbat at-talaba” asari hanafiy fiqhiga oid istilohlarni sharhlashga bag'ishlangan bo'lib, u ham ilm ahli orasida mashhur bo'lgan asarlardan sanaladi. Shuningdek, Nasafiyning hadis, tarix va fiqhga oid boshqa bir qator asarlari ham manbalarda zikr etilgan bo'lsa-da, ularning ayrimlari bizgacha qo'lyozma holida yetib kelgan.

Nasafiyning “al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand” asari allomaning tarix va tarojim ilmlaridagi salohiyatini yorqin aks ettiradi. Mazkur asarda Samarqandlik ulamolar, muhaddislar va roviylarning hayoti hamda ilmiy faoliyatiga oid boy ma'lumotlar jamlangan bo'lib, u Movarounnahr ilmiy muhitini o'rganishda eng muhim manbalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, boshqa manbalarda uchramaydigan ayrim tarjimai hollarning aynan shu asarda saqlanib qolganligi uning manbashunoslikdagi ilmiy qiymatini yanada oshiradi.

Asar muallifning Samarqand ilmiy merosini tizimli ravishda qayd etish va uni keyingi avlodlarga yetkazishga katta ahamiyat berganini ko'rsatadi. Shu jihatdan “al-Qand” nafaqat biografik manba, balki Movarounnahrdagi ilmiy-an'anaviy muhitni yorituvchi muhim tarixiy asar ham hisoblanadi.

Islom tarixshunosligi an'anasida muayyan shahar va mintaqalar ulamolariga bag'ishlangan asarlar alohida o'rin tutadi. Xususan, Xatib Bag'dodiyning “Tarixi Bag'dod” asari Bag'dod ilmiy muhitini o'rganishda qanday ahamiyat kasb etsa, “al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand” ham Samarqand va Movarounnahr ilmiy hayotini tadqiq etishda shunday muhim manba vazifasini bajaradi.

Imom Nasafiy ushbu asarni yozishda Idrisiy va Mustag'firiyning asarlariga, shuningdek, G'unjoriyning “Tarix al-Buxoro” asari kabi boshqa manbalarga tayangan. Asarning ahamiyati shundaki, unda keltirilgan ko'plab tarjimai hollar hozirgi kunda mavjud boshqa manbalarda uchramaydi. Shu jihatdan mazkur asar orqali islomiy ilmiy merosning muhim bir qismi bizgacha yetib kelgan. Asar harflar tartibi bo'yicha “xo” harfidan boshlanib, “kof” harfi bilan tugaydi. Bu esa qo'lyozmaning to'liq holda yetib kelmaganini ko'rsatadi.

Asarda Samarqand nafaqat geografik hudud, balki yirik ilm va ma'rifat markazi sifatida tasvirlanadi. Ulamolar o'rtasidagi ilmiy safarlar, hadis majlislari va ustoz-shogird an'analari haqidagi ma'lumotlar shaharda mustahkam ilmiy muhit shakllanganini ko'rsatadi.

Shu jihatdan “al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand” asari biografik ma'lumotlar to'plamidan tashqari, Movarounnaharning ilmiy va madaniy hayotini yorituvchi muhim tarixiy manba sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abu Hafs Umar ibn Muhammad Nasafiy. Al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand. – Ar-Riyod: Maktabat al-Kavsar, 1991. – 622 b.
2. Xalifa ibn Xayyot. At-Tabaqot / tahq.: doktor Akram Umariy. – Bayrut: Muassasat ar-Risola, 1993. – 664 b.

3. Abu Hafs Umar ibn Muhammad Nasafiy. Al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand / tahq.: Yusuf al-Hodiy. – Tehron: Mir'ot at-turos, 1999. – 602 b.
4. Ibn Manzur. Lison al-arab. – Bayrut: Dor Sodir, 1414 h. – J. 3. – 488 b.
5. Umar Nasafiy. At-Taysir fit-tafsir. – Istanbul: Dorul-lubob, 2019. – J. 1. – 640 b.
6. Abu Hafs Umar ibn Muhammad Nasafiy. Al-Qand fi zikri ulamoi Samarqand. – Ar-Riyod: Maktabat al-Kavsar, 1991. – 622 b.
7. Ahmad al-Adnahviy. Tabaqat al-mufassirin. – Jidda: Maktabat al-Ulum va al-Hikam, 1997. – 171 b.

UO'K 94(574):35.27

BUXORO AMIRLIGI MUKOFOTLASH TIZIMIDAGI ISLOHOTLARNING TARIXIY TAHLILI

A.F.O'tkirov, mustaqil tadqiqotchi, O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro amirligi mukofotlash tizimidagi islohotlarning tarixiy tahlili haqida so'z yuritiladi. Buxoro amirligi mukofotlash tizimida madrasalarning iqtidorli talabalarini rag'batlantirish an'anasi takomillashtirilib borilganligi misollar bilan izohlab berilgan. Mukofotlash tizimi saroy vakillari va amaldorlarga mansab va unvonlar berish, xalqqa yer-mulklarni in'om etish, imtiyozlar va sovg'a-salomlar berish tarzida amalga oshirilganligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: mukofotlash tizimi, madrasa, iqtidorli talaba, rag'batlantirish, mansab, unvon, moddiy ahvol, mang'itlar sulolasi, yer-mulk, in'om etish, imtiyozlar, sovg'a, taqdirlash.

Аннотация. В данной статье представлен исторический анализ реформ в системе поощрений Бухарского эмирата. На примерах объясняется, как в системе поощрений Бухарского эмирата улучшилась традиция поощрения талантливых учеников медресе. Подчеркивается, что система поощрений осуществлялась в форме присвоения должностей и титулов представителям и чиновникам дворца, предоставления земли и имущества населению, дарения привилегий и подарков.

Ключевые слова: Бухарский эмират, система наград, медресе, талантливый студент, поощрение, должность, звание, материальное положение, династия Мангытов, земля, имущество, дар, привилегии, подарок, награда.

Abstract. This article deals with the historical analysis of reforms in the reward system of the Bukhara Emirate. The fact that the tradition of encouraging talented students of madrasahs was improved in the reward system of the Bukhara Emirate is explained with examples. It is highlighted that the reward system was implemented in the form of granting positions and titles to palace representatives and officials, granting land and property to the people, giving privileges and gifts.

Key words: Bukhara emirate, award system, madrasah, talented student, encouragement, position, title, financial status, Mangit dynasty, land, property, gift, privileges, gift, reward.

XIX asrlarda Buxoro amirligida vujudga kelgan va hukmronlik qilgan Buxoro amirligi Buxoroda xonlik boshqaruvidagi Ashtarxoniylar sulolasidan so'ng hokimiyatga kelgan Mang'itlar sulolasi tomonidan amirlikning ichki va tashqi hayotida mukofotlash tizimiga e'tibor qaratilib, xalqqa imtiyozlar berish, rag'batlantirishlarni amalga oshirish, sovg'a-salomlar berish va yer-mulklarni in'om etish, mansab va unvonlarga tayinlash kabi bir qator moddiy-ma'naviy shakldagi mukofotlash tizimi yaratilgan.

Buxoro amirligi mukofotlash tizimi tarixiga oid ko'plab izlanishlar olib borilgan va bir qator fundamental ilmiy asarlar yaratilgan. Jumladan, mang'itlar sulolasining mukofotlash tizimini takomillashtirishi to'g'risida D.N.Logofet [7], X.Vamberi [12], R.G.Mukminova [8], R.E.Holiqova [13], A.T.Shoyeva [14], I.SH.Azizov [1], O.A.Kilichev [6] kabi olimlar tomonidan turli xil yondashuvlar ilgari surilgan. Mazkur tadqiqotchilar Buxoro amirligida mukofotlash tizimining shakllanishi, xalqning amirlik hayotida faol ishtirokini ta'minlashdagi jihatlariga doir ilmiy asarlarida Buxoro amirligi mukofotlash tizimining shakllanishi, mukofot berish tartib-taomillari, mukofotlarning turlari haqida batafsil to'xtalib o'tganligini ko'ramiz.

Buxoro amirligi mukofotlash tizimi tadqiqotchilar tomonidan turli rakurslarda o'rganilgan. Masalan, F.X.Bobojonov fikricha, ta'lim sohasida maktablarda o'qiyotgan o'quvchilarning

muvaffaqiyati uchun ota-onalar domlani non bilan taqdirlab turganligiga e'tibor qaratilgan [5]. Madrasalarda ta'lim va iqtidorli talabalarni rag'batlantirish an'anasi ham yo'lga qo'yilgan bo'lib, asosan so'nggi mang'it hukmdorlari tomonidan katta e'tibor qaratilganligi L.Asrorova tadqiqotlarida O'zbekiston Milliy arxivi "Qushbegi fondi"da a'lo bahoga o'qigan talabalarni taqdirlash uchun muftiyni amirga yozgan bildirishnomasi saqlanayotganligini keltirib o'tgan [3]. Jumladan, ularda amirlikdagi mukofotlash tizimining mamlakat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti, qishloq ho'jaligi, aholining mukofotlanishi natijasida tumush-tarzidagi ijobiy o'zgarishlar, amirlikdagi mukofotlash tizimi tahlil qilingan.

Maqolada tarixiy-xronologik, vorisiylik va izchillik, qiyosiy-tarixiy tahlil, kabi ilmiy tadqiqot usullardan foydalanilgan. Tadqiqotda tarixiylik va xolislik tamoyillariga izchil amal qilindi.

Buxoro amirligida faol xizmat ko'rsatgan raislar ham hukmdorlar tomonidan taqdirlanib, yuqori lavozimlarga ko'tarilganlar. oqsoqollik lavozimiga saylash har yilning turli mavsumida amalga oshirilgan. Yangi saylangan oqsoqol amlokdorga bir necha yuz tanga va bir necha qo'y taqdim qilgan. Amlokdor saylovni tasdiqlagan, uni siylagan va o'z qo'li bilan yelkasiga to'n tashlagan. Agar oqsoqol qishloqdoshlarining ishonchini oqlamasa, ular amlokdorga boshqa oqsoqolni taqdim qilishgan, shu tariqa eskisini bo'shatishgan [1]. I.Azizov fikricha, Buxoro amirligida soliq siyosatida chorvadorlar ko'nglini ko'tarish uchun hamda o'z vaqtida doimiy soliq to'lovchilarga amir tomonidan sovg'a va mukofotlar berilib, qo'llab-quvvatlangan [1] 2 to'n, 12 zakotdan 15 zakotgacha beradigan boylarga shohiy abr to'n bilan ichki kiyim berilib, amir nomiga duo qilingan. 5 zakotdan kam beradiganlarga novvot, qand va nimcha kabilar berilgan[10]. D.N.Logofetning qayd etishicha, "Buxoroda harbiy hamda ma'muriy xizmatchilarni xizmatlari uchun rag'batlantirish, ularga unvonlar taqdim etishdan tashqari, amir yangi yilni nishonlashda, yoki Qurbon hayiti bayramlarida beklar va boshqa oliy xizmatchilarga oltin parcha choponlarini, oltin yoki kumush bilan ishlov berilgan keng belbog'lar, oltin va kumushlar bilan bezatilgan otlarni, quyi xizmatchilarga esa ipak, yarim ipak va chit choponlarini taqdim etgan. Bunday mukofotlar shuningdek sakkiz nafar beklarga har yili ulardan soliq yig'imlarini olgandan keyin yuborilgan" [7]. Ta'kidlash joizki, bu mukofotlar aniq xizmatlar uchun, mazkur holatda bu beklar tomonidan soliqlar yig'imini bajarishlari uchun belgilangan mukofotlash tizimi sanaladi.

Buxoro amirligidagi mukofot va rag'batlantirish turlaridan biri bu, amallarning berilishi bo'lgan. Bu ma'lum huquqiy rasmiyatchilik orqali amalga oshirilgan va bunga ko'ra, lavozimga tayinlangan shaxsga dastlab amir va uning yaqin mulozimlari muhri tasdiqlangan yorliq berilgan. Jumladan, yangi amal belgisi sanalgan yorliq uning egasi sallasida uch kun taqib yurilishi, bu atrofdagilarni yangi martabadan xabardor etish vazifasini bajargan [9]. Yorliqdan tashqari, amaldorlar mavqei va faoliyatini shijoat, mardlik, jasurlik fazilatlarini sifatida ifoda etuvchi davlat ramziy belgilari ham berilgan.

Masalan, shunday muhim ramziy belgi hasa bo'lib, uning oq, qizil, oltin va boshqa xillari bo'lgan. Keyingilari ham shu kabi kumush va oltin pichoq, kumush, oltin qilich yoki bolta, sovut, qalqon, dubulg'a, bayroq, tug' va nog'oralardan iborat bo'lgan. Misol uchun, eshikog'aboshiga oltin hasa berilgan bo'lsa, to'qsabog'a tug' taqdim etilgan [11].

Jang maydonida mardlik ko'rsatgan dovyurak navkarlarga o'sha yerning o'zida mukofot sifatida oltin yoki yuqori mansab lavozimi bilan qilgan xizmatiga yarasha taqdirlanishini Ahmad Donish asarlarida ham keltirilganligini ko'ramiz. Uning fikricha, agarda dushmani kamondan o'ldirsa bir turdagi, asirga olganligi uchun boshqacha turdagi mukofot, agar boshini keltirsa yana boshqacha shakldagi mukofotlar bilan amalda jang maydonida taqdirlanishi shart bo'lgan [4]. Amir Muzaffar davrida sadoqati va xizmati uchun alohida diqqatga sazovor bo'lganlar dodxoh, inoq, to'qsabo, otaliq, eshik-og'asi kabi unvonlar bilan siylanganlar [13]. Amirlik tuzumiga qarshi isyonlarni bostirish, ularni muvaffaqiyatli tinchitish harbiylar uchun qo'shimcha daromadlarni olib kelgan. Masalan, 1880-yilda ular uchun ajratilgan mukofot pullarida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan. Oddiy sarboz, to'pchi, musiqachi 20 tanga (4 r.), quyi amaldorlar 8–20 r., chehraog'asi 60 r, qorovulbegi 80 r, to'qsoba 100 r, udaychi 40 r miqdorida mukofot pullarini olgan [2].

Buxoro amirligi tarixini o'rgangan Logofetning fikricha, har kuni tongda barcha zobitlar bek huzuriga salomlashish uchun kelib, qolgan vaqt esa ular bo'sh bo'lganlar. Ular bek yoki amir

tomonidan harbiy unvonlarga tayinlangan, ammo darajani oshirish yoki mukofotlashda hech qanday tartib yoki ustunlik bo'lmagan, barchasi ularning ixtiyoriga bog'liq bo'lgan. Keyinchalik, XIX asrning 80-yillarida ko'p yillik xizmatlari uchun amir tomonidan medallar va nishonlar taqdim etish yo'lga qo'yilgan [7].

Buxoro amirligida asta-sekinlik bilan mukofotlash tizimi boyib takomillashib borgan. Buxoro amirligida mukofotlash tizimi shakl va mazmun jihatdan farqlanib bo'yib borganligining guvohi bo'lamiz. Shuningdek, amirlik mukofotlash tizimida ma'lum bir ma'noda adolatsizliklar kuzatilganligidan dalolat beradi. Amirlikda navkarlarning yuqori unvonlar bilan taqdirlanish holatlari deyarli sodir bo'lmagan. Sababi, zodagon amaldorlar darhol yuqori unvonlar bilan taqdirlanib, quyi unvondagilar ularning qo'l ostida xizmat qilish hollari ham kuzatilgan.

Buxoro amirligining boy madaniy-tarixiy merosi bilan jahon xalqlarini tanishtirish maqsadida xalqaro ilmiy tadqiqot markazlari bilan O'zbekistonning ilmiy markazlari va universiteti kabi ta'lim muassasalari integratsiyalshgan holda Buxoro amirligi mukofotlash tizimiga tarixiga doir ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish lozim.

Buxoro amirligining mukofotlash tizimini Xiva xonligi va Qo'qon xonligi tizimlari bilan qiyosiy o'rganilishi ilmiy jihatdan muhimdir. Mintaqadagi uch davlatda keng tarqalgan unvonlar (otaliq, devonbegi, qushbegi, bek va boshqalar) o'xshash va farqli jihatlari, bir xonlik(amirlik)dan boshqasiga o'tgan amaldorlarning mavqei qanday saqlanishi yoki o'zgarishi masalasi tadqiq etilishi lozim. Bu taqqoslama tahlil Buxoro amirligining mukofotlash tizimini tarixi uchun ilmiy yangilik bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azizov I.Sh. XIX asrning so'nggi choragi – XX asr boshida Buxoro amirligida soliq tizimi. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – Toshkent, 2018.
2. Арендаренко Г. Бухарские войска в 1880 г. // Туркестанский сборник. 297 том. –357 с.
3. Asrorova L.Q. Buxoro madrasalari tarixidan (Ahmadjon ibn Ismoilxon merosi). – Toshkent: HILOL-NASHR, 2016.
4. Ahmad Donish. Risola yohud mang'itlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi. Qiyomiddin Yo'ldoshev tarjimasini. – Toshkent, 2014. – B. 46.
5. Bobojonova F.X. Buxoro amirligida ta'lim tizimi (XIX asr oxiri – XX asrning boshlarida). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2011.
6. Klichev O.A. Rossiya imperatori siyosiy agentligi va Buxoro amirligi o'rtasidagi yozishmalar Rossiya-Buxoro munosabatlari tarixini o'rganish manbasi. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. Buxoro, 2018.
7. Логофет Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. Санкт-Петербург, 1909.
8. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистана XVI в. По материалам «Вакфнаме». – Ташкент, 1966.
9. Normurodova G.B. Buxoro amirligi ijtimoiy qatlamlari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi roli (1868–1920-yillar). Tarix fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – Toshkent, 2020.
10. Soliq nazariyasi va tarixi. O'quv qo'llanma / I.M.Niyazmetov, S.A.Giyasov, F.A.Fayziyev, R.R.Duschanov – T.: “Chinor fayzi baland”. 2022. –340 b.
11. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. – С. 183.
12. Herman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1990.
13. Holiqova R.E. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya-Buxoro munosabatlari tarixi. Tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2006. – B. 49, 161.
14. Шоев А.Т. Правовые проблемы льгот и поощрений в истории государственности Таджикистана (историко-правовое исследование). Дисс...к-та юрид. наук. – Душанбе, 2011.

UO'K 321.64(575.1):338(575.1)

TOTALITAR MEXANIZMLARNING O'ZBEKISTON SSRDA SOVET IQTISODIY-IJTIMOY MODELINI YARATISHDAGI O'RNI VA UNING OQIBATLARI

B.A.Pasilov, dots., t.f.n., O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston SSRda 1917-1939-yillarda sovet iqtisodiy tizimining shakllanishi jarayonlari hamda totalitar mexanizmlar yordamida xususiy mulkchilik va ana'naviy

ho 'jalik yuritishning tugatilishi, sovet rejali iqtisodiyot asoslari yaratilishi masalalarining nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilgan.

Kalit so'zlar: *Turkiston, O'zbekiston SSR, xususiy mulk, natsionalizatsiya, sotsialistik iqtisod, proletariat diktaturasi.*

Аннотация. *В статье анализируются теоретико-практические аспекты процесса формирования советской экономической системы в Узбекской ССР в 1917–1939 годах, а также ликвидации частной собственности и традиционного хозяйствования посредством тоталитарных механизмов, и создания основ советской плановой экономики.*

Ключевые слова: *Туркестан, Узбекская ССР, частная собственность, национализация, социалистическая экономика, диктатура пролетариата.*

Abstract. *This article analyzes the theoretical and practical aspects of the formation of the Soviet economic system in the Uzbek SSR from 1917 to 1939. It examines the elimination of private property and traditional economic management through totalitarian mechanisms, as well as the creation of the foundations for a Soviet planned economy.*

Keywords: *Turkestan, Uzbek SSR, private property, nationalization, socialist economy, dictatorship of the proletariat.*

Turkistonda totalitar bolshevistik hokimiyat o'rnatilishi bilanoq sovet ma'muriy-buyruqbozlik va ekstensiv iqtisodining asoslari shakllantirila boshlandi.

Turkiston bolsheviklari Rossiya Kommunistik partiyasi (RKP(b)ning qat'iy nazorati ostida 1918-yilning boshlarida o'lkada "sotsializm qurishning lenincha rejasini amalga oshirish amaliyotini boshlab yubordi".

Bolsheviklar dasturidagi iqtisodni sotsialistik asnoda qayta tashkil qilishning asosiy tamoyillaridan biri bu ishlab chiqarishdagi xususiy mulkchilikni tugatish edi. Shu bois RSFSR Xalq Komissarlari Sovetining 1918-yil 28-iyundagi dekreti asosida Turkiston ASSRdagi sovet hukumati sanoatning asosiy sohalarini natsionalizatsiya qilishga kirishdi. 1918-yilning oxiriga kelib Turkistondagi 500dan ziyod yirik sanoat korxonalari natsionalizatsiya qilindi (davlat tasarrufiga o'tkazildi). Turkistondagi o'rta va kichik korxonalarni natsionalizatsiya qilish esa 1919-1920-yillar davomida to'laligicha amalga oshirildi (История Узбекской ССР. Том II. - Ташкент. Издательство Академии наук Узбекской ССР. 1957:75.).

Tarixiy jarayonlarni sinfiylik tamoyili asosida bir tomonlama tahlil qilishga asoslangan sovet tarixshunosligi e'tirof qilganidek, xususiy banklar, temiryo'l transporti va sanoat korxonalarining natsionalizatsiya qilinishi "rus va mahalliy burjuaziyaning qudratiga katta putur yetkazdi, va ayni vaqtda sanoat va transportda sotsialistik ukkladning vujudga kelishini boshlab berdi" (История Узбекской ССР. Том II... - С. 75.)

Ta'kidlash joizki, xususiy banklar, temiryo'l transporti va sanoat korxonalarining natsionalizatsiya qilinishi nafaqat "sotsialistik ukkladning vujudga kelishini boshlab berdi", balki o'lka iqtisodidagi chuqur inqirozni ham keltirib chiqardi. Shuningdek shu yillarda Turkistonda sovet ekstensiv iqtisodining asoslari ham yaratilib, bu esa kelajakda O'zbekistonni Markazning mintaqadagi xom-ashyo bazasiga aylantirish uchun xizmat qildi.

Bolshevistik Markaz va mahalliy bolsheviklar tomonidan boshqarilayotgan o'lkadagi sovet hokimiyatining tasavvurida Turkiston xom-ashyo mintaqasi bo'lib, u o'z navbatida sovet Rossiyasi sanoatining xom-ashyoga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlashi lozim edi. Buning ustiga, Turkiston iqtisodi sovet iqtisodiyotining tarkibiy qismi sifatida yagona siyosiy va iqtisodiy Markaz, ya'ni Moskvadan boshqarilishi kerak edi.

Shunday qilib, o'lka bolsheviklari e'tirof qilishganidek, "agar Markaziy Rossiya butun Sovet federatsiyasining "umumiy farovonligi uchun" Turkiston xom-ashyosini olishdan nihoyatda manfaatdor ekan, demak o'lkaning Rossiya bilan o'zaro iqtisodiy munosabatlari yagona iqtisodiy markaz tomonidan yo'naltirib turiladigan sanoatni umumiy tizim orqali boshqarish, oziq-ovqat, transport, tarif va moliya sohalaridagi umumiy siyosat orqaligina "to'g'ri belgilanishi mumkin".

1920-yilning yanvarida bo'lib o'tgan Turkiston Kommunistik partiyasining V O'lka konferensiyasida ta'kidlanganidek, o'lka bolsheviklarining Turkistondagi iqtisodiy siyosatining

asosiy tamoyili, asosiy yondoshuvi bu bir tomondan butun Sovet federatsiyasi umumiy iqtisodiy manfaatlarining uning alohida qismlari (ya'ni milliy respublikalar) manfaatidan yuqori turishini e'tirof etish bo'lsa, ikkinchi tomondan Markaziy Rossiyaning ham moddiy, ham tashkiliy - boshqaruv jihatdan har tomonlama qo'llab quvvatlanishisiz o'lka xo'jaligining rivojlanishi umuman mumkin emasligini tan olishdi (Коммунистическая партия Туркестана в резолюциях съездов и конференций. - Ташкент: «Узбекистан». 1988: 71.).

O'zbekiston SSR tashkil topgach, respublika xalq xo'jaligida Markazning manfaati avvalgidan ham ko'proq ustivorlik qila boshladi hamda respublikaning iqtisodiy rivojlanishi, avvalom bor, Rossiyaning sanoat rayonlarini rivojlantirish strategiyasi – industriyalashtirishni amalga oshirish, og'ir, mashinasozlik, ximiya sanoatlarini yaratish va rivojlantirish, ya'ni sotsialistik iqtisod asoslarini bunyod qilish bilan bog'lab qo'yildi.

Jumladan, bolsheviklarning siyosiy yetakchilari yangi sharoitlarda SSSRda “sotsializm qurilishining nazariy masalalarini” o'rganib chiqib, ular o'zlarining amaliyotida Leninning sotsializm dastlab bir necha yoki hatto alohida bitta kapitalistik mamlakatda ham g'alaba qilishi mumkinligi haqidagi nazariyasiga asoslandilar.

Ularning fikriga ko'ra, SSSRda sotsializm qurishning hal qiluvchi sharti hisoblangan “Rossiyadagi proletariat davlati qo'lidagi iqtisodiy kuch kommunizmga o'tishni ta'minlash uchun mutlaqo yetarli edi” (Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК (1925–1986). В 4-х томах. Т. I. (1925-1937)., 1987:347.) Bu “iqtisodiy kuch” 1917-yilning oktyabrida Rossiyada hokimiyat tepasiga bolsheviklar kelgach va yirik ishlab chiqarishni, banklarni ekspropriatsiya (musodara) qilish va iqtisod ustidan davlat monopoliyasining o'rnatilishi natijasida vujudga kelgan edi.

Bolsheviklar Leninning “sotsializmning dastlab bir necha yoki hatto alohida olingan bitta kapitalistik mamlakatda g'alaba qilishi mumkin”ligi haqidagi nazariyasini 1920-yillarning o'rtalarida SSSRda sotsializm qurish shart-sharoitlariga moslashtirishga harakat qilib, ularning siyosiy yetakchisi “SSSR tarkibiga kirgan bitta respublikani emas, balki Rossiya proletar davlatini, ya'ni butun Sovet Ittifoqini nazarda tutganligini uqtirishdi (Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК (1925–1986). В 4-х томах. Т. I. (1925-1937)., 1987:347). Shunday qilib, yangi bolshevikcha nazariyasiga ko'ra, iqtisodiy boshqaruvni o'z qo'lida tutgan “proletar davlatning mavjudligi” sotsializm qurishni ta'minlab beruvchi asosiy shart-sharoitdir deb belgilab berildi.

O'zbekiston sharoitlarida bolshevikcha andozadagi sotsializm asoslarini yaratish, jumladan sovet ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotining qaror topishi uchun quyidagi siyosiy tamoyillar ustivor hisoblangan:

a) O'zSSRda proletar diktaturasiga mos elementlar va zahiralarni mustahkamlash ishida ittifoq proletariati va VKP(b) tomonidan to'la rahbarlikni amalga oshirish; b) O'zSSR xalq xo'jaligining SSSR xalq xo'jaligi va ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalari (strukturalari) bilan mavjud aloqalarini so'zsiz saqlash va mustahkamlash (Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК (1925–1986). В 4-х томах. Т. I. (1925-1937)., 1987:347.).

Respublikada sotsialistik iqtisod asoslarini yaratish masalasidagi bolshevikcha nazariyaga ko'ra, – “Bu ikki shart-sharoitni amalga oshirish SSSR va O'zSSRning sotsiallashtirish dastklari (richaglari) va resurslarini har tomonlama jipslashtiradi va bir yerga jamlaydi, shu asosda xo'jalik boshqaruv organlarining yaratuvchanlik mohiyatini kuchaytiradi”.

Vazifaning bunday mazmunda qo'yilishi, respublikada sotsialistik iqtisodni qurish jarayonida, avvalom bor “ittifoq proletariati va VKP(b) tomonidan to'la rahbarlikning amalga oshirilishi” bolsheviklar partiyasi uchun birinchi darajali ahamiyat kasb etganligidan guvohlik beradi.

Amalda esa O'zbekistonda sovet sotsialistik iqtisod poydevorini yaratish uchun 1920-yillarning o'rtalarida quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsad qilib qo'yildi:

1. SSSRning sotsialistik sanoati O'zSSR davlat sanoati bilan qo'shib millionlagan mahsulot ishlab chiqaruvchi – dehqonlar bilan davlat organlaridagi paxtachilik tashkilotlari va kooperatsiya (shirkat)lar orqali bog'langan holda, bu xo'jaliklarning nokapitalistik evolyutsiyasini ta'minlab beradi va umumiy sotsialistik qurilish jarayoniga ommaviy kooperatsiya orqali tortiladi.

2. Sotsialistik transport rejali – sotsialistik xalq xo'jaligi tovar aylanmasini tartibga solishni amalga oshiradi;

3. Kredit institutlarning mablag' jamlanmasi respublika moliya-kredit tizimiga rejali-sotsialistik ta'sirni ta'minlaydi, ya'ni moliya tizimiga rejali iqtisod asoslarini joriy etib, asta-sekin "sudxo'r xususiy kapitalistik kreditni" siqib chiqaradi;

4. Davlat savdosi va kooperatsiya sotsialistik sektorning xalq xo'jaligi aylanmasidagi yalpi salmog'ini tizimli ravishda oshib borishini bevosita amalga oshiradi. Ayni vaqtda respublika davlat sanoatining intensiv o'sib borishi bevosita xalq xo'jaligidagi jamoalashtirilgan (obobshestvleniy) sektorning, uning tarkibiga sotsialistik tipda bo'lgan yangi korxonalarni kiritgan holda, ko'payib borishiga olib keladi,

5. Sovхозlar, kolхозlar, mashina shirkatlari, traktor artellari va boshqalarning rivojlanishi qishloq xo'jaligida sotsialistik alomatlarining (elementlarning) asta-sekinlik bilan o'sib borishini ta'minlab beradi (Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК (1925–1986). В 4-х томах. Т. 1. (1925-1937) ... – С. 347- 348.).

Shunday qilib, sovet rejali iqtisodi asoslarining yaratilishi sovet siyosiy - ma'muriy tizimining shakllanishi, xususiy mulkchilikni siqib chiqarish va tugatish hamda iqtisodda davlat monopoliyasining o'rnatilishi bilan mustahkam bog'lab qo'yildi. Shuningdek, sovet sotsialistik iqtisodini shakllantirish jarayonidagi asosiy siyosiy shartlardan biri bu O'zbekiston SSR manfaatlarini Markazning strategik manfaatlariga batamom bo'ysundirilishi va uning respublika ustidan bevosita rahbarlikni amalga oshirishi edi.

Sovet rejali iqtisodining asosiy elementlaridan biri bu beshyillik rejalari bo'lib, birinchi beshyillik 1929-yilning aprelida VKP(b)ning XVI konferensiyasida qabul qilingan edi. Beshyillik rejasining asosiy vazifasi SSSRni sanoatlashgan davlatga aylantirish, xalq xo'jaligidan "kapitalistik unsurlarni" batamom siqib chiqarish, sotsialistik xo'jalik shakli ko'lamini kengaytirish va sinflarni yo'qotish uchun iqtisodiy bazaga asos solish hamda sotsialistik jamiyat qurishdan iborat edi (История Узбекской ССР. Том II. .. С. 270).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Данилов В.П. и др. (1988) «НЭП и его судьба» // Историки спорят. Тринадцать бесед. – М., 1988.
2. История Узбекской ССР. Том II. (1957) – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.
3. Коммунистическая партия Туркестана в резолюциях съездов и конференций. (1988) – Ташкент: «Узбекистан», 1988.
4. Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК (1925–1986). В 4-х томах. Т. I. (1925–1937). (1987) – Ташкент: Узбекистан, 1987.

UO'K 903.2

QADIMGI QO'QONNING MODDIY MADANIYATIGA DOIR YANGI MA'LUMOTLAR (QIZIL ANGOBLI SOPOL IDISHLAR MISOLIDA)

J.A.Priniyazov, kich.i.x., O'zbekiston Fanlar akademiyasi Antropologiya instituti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada Tepaqo'rg'on yodgorligidan topilgan qizil angobli sopol idishlarning qadimgi va ilk o'rta asrlar davridagi miqdoriy o'zgarishlari tahlil qilinadi. Natijada dastlab dasturxon idishlari, keyingi bosqichlarda esa omborxona idishlari ustunlik qilgani aniqlangan.

Kalit so'zlar: Tepaqo'rg'on, qizil angobli sopol idishlar, kosa, ko'za, dasturxon idishlari, xo'jaliq-saqlash idishlari.

Аннотация. В статье анализируются количественные изменения красноангобированной керамики, обнаруженной на памятнике Тепакурган, в период античности и раннего средневековья. В результате установлено, что на раннем этапе преобладала столовая посуда, а на последующих этапах — тарные сосуды.

Ключевые слова: Тепакурган, красноангобированная керамика, чаша, кувшин, столовая посуда, тарные сосуды.

Abstract. This article analyzes the quantitative changes in red-slipped pottery discovered at the Tepaqo'rg'on site during the Antiquity and Early Medieval periods. The study revealed that tableware predominated in the early stage, while storage vessels became dominant in the later stages.

Key words: Tepakurgan, red-slipped pottery, bowl, jug, tableware, storage vessels.

Kirish. Farg'ona vodiysining janubi-g'arbiy qismida joylashgan So'x daryosi havzasi tarixiy-geografik jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lib, daryo Qo'qonsoy mikrovohasining shakllanishida hamda ushbu hududda sug'orma dehqonchilikning rivojlanishida asosiy omil bo'lgan. Arxeologik tadqiqotlarga ko'ra, eramizdan avvalgi IX asr oxiri –VIII asr boshlaridan boshlab hozirgi Qo'qon hududining bir qismi sug'orma dehqonchilik uchun o'zlashtirilgan. Dastlab Qo'qonsoyning chap sohili, keyinchalik esa yuqori oqimi va o'ng sohili ham asta-sekin o'zlashtirib borilgan[6, 5].

Eramizdan avvalgi II asr oxiri – I asrda sug'orma dehqonchilik rivojlangan Qo'qonsoyning o'ng sohilida Mo'yi Muborak, chap sohilida esa Tepaqo'rg'on kabi urbanizatsiyalashgan qo'nalg'alar shakllanadi[2]. Eramizdan avvalgi I asr oxiriga kelib, Tepaqo'rg'ondagi qo'nalg'a kengayib, Qo'qon shahrining shakllanishiga asos soladi[1, 352].

Eramizning IV asri oxirlarida Farg'ona vodiysida kuchli yer qimirlashlari yuz berdi. Ushbu tabiiy ofat V asrning birinchi yarimida havzadagi shaharlar hayotining pasayishiga olib keladi. Shuningdek, So'x daryosining kuchli tarmoqlanishi natijasida ayrim hududlarga suv yetib borishi qiyinlashdi va bu holat shaharsozlik jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Qo'qon tarixini o'rganishda arxeologik materiallar alohida muhim ahamiyat kasb etadi. Qo'qon shahrida arxeologik tadqiqotlar uzoq vaqt davomida olib borilmadi, sababi shahar hududida aniq arxeologik yodgorliklarning aniqlanmaganligi edi[7, 39]. Katta Farg'ona kanali qurilishi davrida So'x havzasi va unga tutash hududlarda M.E. Masson[14, 52] hamda Y.G. G'ulomov [11] boshchiligidagi ekspeditsiyalar tomonidan qadimgi va o'rta asrlarga oid yodgorliklar qayd etilgan edi.

Shunga qaramay, Tepaqo'rg'on yodgorligidagi madaniy qatlamlar uning eramizdan avvalgi I asrdan milodiy VII asrgacha uzluksiz faoliyat ko'rsatganini ko'rsatadi[6]. Tepaqo'rg'on yodgorligi Qo'qon shahri markazida, Qo'qonsoy daryosining chap qirg'og'ida joylashgan. Yodgorlik XX asrning 60-yillarigacha faoliyat ko'rsatgan qabriston sifatida foydalanilgan bo'lib, o'tgan asrning 60–70-yillarida yo'llar va ko'p qavatli uylar qurilishi natijasida katta zarar ko'rgan.

Tepaqo'rg'on yodgorligida birinchi keng ko'lamli arxeologik qazishmalar 2008–2012-yillarda amalga oshirilgan. Qazishma ishlariga O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Arxeologiya institutining Qo'qon arxeologik ekspeditsiyasi boshlig'i A. Anarbayerev rahbarlik qilgan[6]. Ushbu tadqiqotlar asosan Qo'qon shahrining yoshini ilmiy asosda aniqlashga qaratilgan edi. Ark va shahristonning saqlanib qolgan qismlarida olib borilgan qazishmalar natijasida yodgorlikning shakllanish bosqichlari aniqlab chiqilgan. Jami olti qurilish davri aniqlangan bo'lib, ular beshta sopol majmuasi bilan tavsiflangan. Bu majmualar eramizdan avvalgi I asrdan arablar bosqiniga qadar bo'lgan davrni qamrab oladi[4, 99]. 2008–2012-yillardagi qazishmalar davomida Tepaqo'rg'on madaniy qatlamlaridan topilgan arxeologik topilmalar yodgorlikning shaharsozlik va hunarmandchilik markazi sifatidagi ahamiyatini belgilab, mahalliy ishlab chiqarish, texnologik rivojlanish hamda madaniy aloqalar haqida yangi ilmiy natijalarni berdi. Ushbu arxeologik topilmalarni qiyosiy tahlil qilish natijasida olimlar Qo'qon shahrining yoshi ikki ming yildan ortiq degan xulosaga kelingan[6, 84].

Yodgorlikdagi keyingi tadqiqotlar 2022-yilda olib borildi. Qazishmalar natijasida arkning mudofaa devorlari, yarim doira shaklidagi burjlar hamda xona devorlari aniqlandi. Shuningdek, turli davrlarga oid sopol buyumlar, jumladan, kechki qadimgi va ilk o'rta asrlarga oid qizil angob bilan qoplangan sopol idishlar aniqlandi[5].

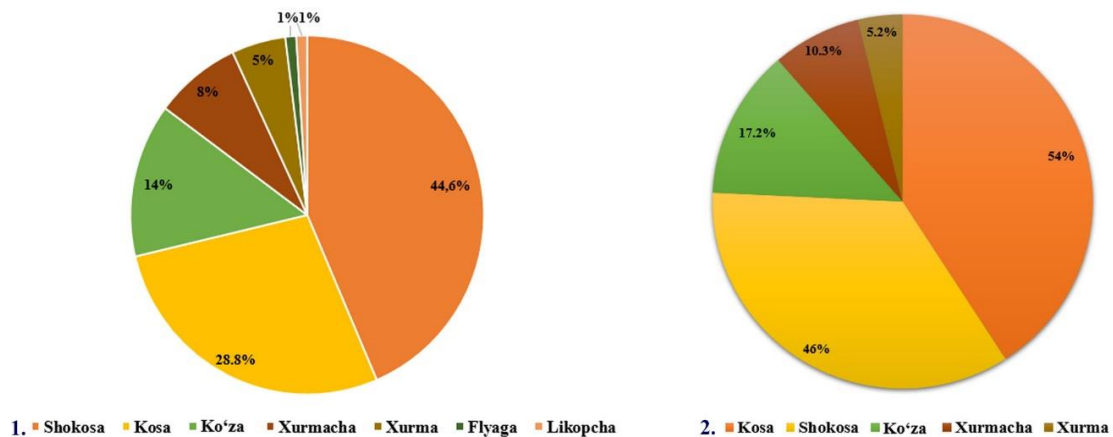
2022-yildan boshlab Tepaqo'rg'on yodgorligida arxeologik qazishmalar professor A. Anarbayerev rahbarligida davom ettirildi. Mazkur tadqiqotlar natijasida Qo'qon shahrining qadimgi tarixi, urbanizatsiya jarayonlari hamda madaniy rivojlanish bosqichlariga oid muhim ilmiy ma'lumotlar qo'lga kiritildi. Shu bilan birga, keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar Qo'qon vohasidagi tarixiy zilzilalarning shaharsozlik jarayonlariga ko'rsatgan ta'siri arxeoseysmologik usullar asosida aniqlandi[12].

Tadqiqot materiallari. Tepaqo'rg'on yodgorligidan topilgan qizil angobli sopol idishlar majmuasi Qo'qon shahrining qadimgi rivojlanishini o'rganishda asosiy arxeologik manbalardan hisoblanadi. Sopol idishlarning turlari, shakllari va miqdoriy nisbatining davrlar bo'yicha o'zgarishi nafaqat kulolchiligining rivojlanish bosqichlarini, balki aholining turmush tarzi, xo'jalik tizimi hamda

ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlarni belgilaydi. Ushbu tadqiqotda Tepaqo'rg'on yodgorligining eramizdan avvalgi I asrdan milodiy VI asrgacha bo'lgan bosqichda sopol idish turlarining miqdoriy o'zgarishi tahlil qilinadi.

Metodlar. Tadqiqot jarayonida Tepaqo'rg'on yodgorligidan topilgan qizil angobli sopol idishlar tipologik va qiyosiy tahlil asosida o'rganildi. Shuningdek, sopol idishlarning davrlar bo'yicha miqdoriy nisbatini aniqlashda raqamli grafik qayta ishlash usullaridan foydalanildi.

Natijalar. Tepaqo'rg'on yodgorligining dastlabki davr (Eramizdan avvalgi I asrdan eramizning I asr) qizil angobli sopol idishlari tarkibida ochiq shakldagi dasturxon idishlarining ustunligi kuzatildi. Raqamli grafik qayta ishlash va tipologik tahlil natijalariga ko'ra, ushbu davrda shokosalar majmuaning 44 %ini, kosalar esa 28 %ini tashkil etib, umumiy sopol idishlarning 72 % ni egallaydi (1-rasm, 1). Ushbu idishlar asosan ovqat va ichimlik iste'moli uchun mo'ljallangan bo'lib, ularning keng tarqalgan. Yopiq shakldagi idishlar — ko'zalar va xurmachalar bu davrda nisbatan kam uchraydi. II asr — III asr boshlarida dasturxon idishlarining ulushi yanada ortadi. Bu davrda kosalar 54 %, shokosalar esa 46 %ni tashkil etib (1-rasm, 2), birgalikda majmuaning asosiy qismini egallaydi. Mazkur ko'rsatkich dasturxon idishlari ulushining eng yuqori bosqichini aks ettiradi. Shu bilan birga, aynan shu davrda ko'zalar ulushining asta-sekin ortib borishi kuzatiladi, bu esa III asrdan boshlanadigan sopol idishlardagi o'zgarishlarning dastlabki belgisi sifatida baholanadi.

1-rasm. 1. Tepaqo'rg'on yodgorligining eramizdan avvalgi I asrdan eramizning I asrga oid qizil angobli sopol idishlari miqdoriy tahlili. 2. Tepaqo'rg'on yodgorligining II-III asr boshlariga oid qizil angobli sopol idishlari miqdoriy tahlili.

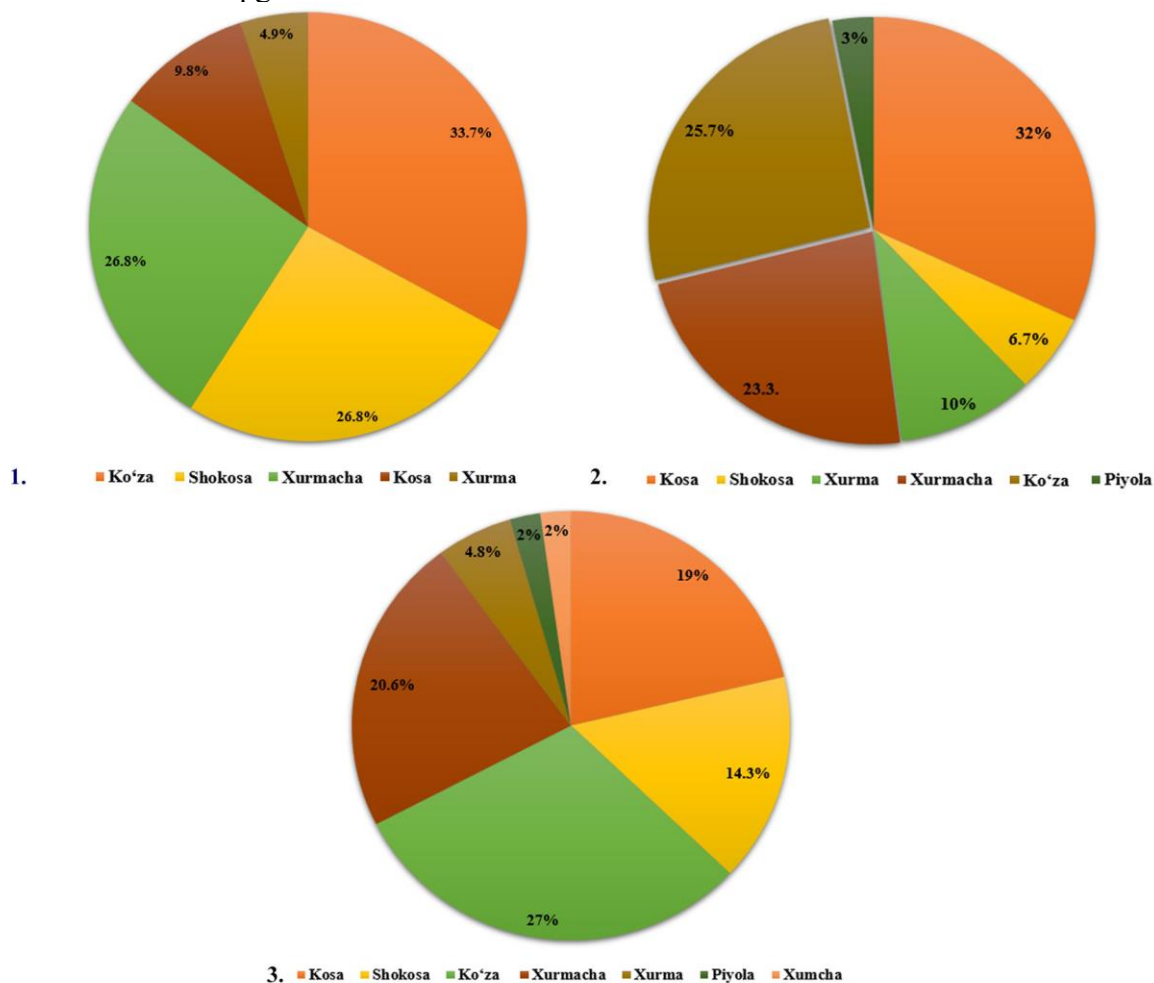
III asrda Tepaqo'rg'on yodgorligidagi sopol idishlar tarkibida muhim burilish bosqichini ifodalaydi. Tahlil natijalariga ko'ra, ushbu davrda ko'zalar 33.7 % bo'lib, yopiq shakldagi saqlash idishlarining ustunligi boshlanadi. Xurmachalar ulushi ham 26.8 %ga yetib, ko'zalar bilan birgalikda majmuaning 60.5 % ni tashkil etadi (2-rasm, 1). Bu holat sopol idishlar tarkibida dasturxon idishlaridan saqlash idishlariga tomon siljish yuz berganini ko'rsatadi.

Mazkur o'zgarish bir necha omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Birinchidan, aholi sonining ortishi natijasida oziq-ovqat zaxiralarini saqlash ehtiyoji kuchaygan bo'lish ehtimoli bor. Ikkinchidan, III asrda Farg'ona vodiysida kuchaygan ko'chish jarayonlari hamda ko'chmanchi qabilalar bilan o'zaro munosabatlarning faollashuvi mahalliy aholining turmush tarziga ta'sir ko'rsatib, oziq-ovqat zaxirasini ko'proq saqlash zaruratini yuzaga keltirgan bo'lishi mumkin. Shokosalar ulushi esa oldingi davrlarga nisbatan sezilarli darajada kamayadi.

IV asrlarga kelib ochiq va yopiq shakldagi idishlar o'rtasida muvozanat kuzatiladi: kosalar 32 %, ko'zalar esa 25.7 %ni tashkil etib, asosiy o'rinni egallaydi (2-rasm, 2). V–VI asrlar yopiq shakldagi idishlarning ustunligi yanada kuchayadi: ko'zalar 27 %, xurmachalar esa 20 %ni tashkil etib, birgalikda majmuaning 47 %ini egallaydi (2-rasm, 3). Kosa va shokosalar ulushi esa sezilarli darajada kamayadi. Ushbu davrda angob sifatining pasayishi kuzatiladi, angob qatlami yupqalashib, ayrim idishlarda angobsiz shakllar ham paydo bo'la boshlaydi. Bu xo'jalikda yog'och va qavoqdan tayyorlangan idishlar ulisini ortishi bilan bog'liq bo'lsa kerak.

Eramizdan avvalgi I asrdan milodiy III asrgacha bo'lgan dastlabki bosqichda dasturxon idishlari asosiy o'rinni egallagan bo'lsa, III asrdan boshlab omborxona (saqlash) idishlari ulushi

izchil ortib borgan. Ushbu o'zgarish tasodifiy hodisa bo'lmay, Farg'ona vodiysida kechgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lishi mumkin. Xususan, migratsiya jarayonlarining kuchayishi, ko'chmanchi va o'troq aholi o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishi hamda siyosiy sharoitida oziq-ovqat zaxiralarini saqlash ehtiyojining ortishi sopol idishlar tarkibidagi o'zgarishlarda o'z aksini topgan bo'lishi mumkin.

2-Rasm. 1. Tepaqo'rg'on yodgorligining III asrga oid qizil angobli sopol idishlari miqdoriy tahlili.

2. Tepaqo'rg'on yodgorligining III-IV asrga oid qizil angobli sopol idishlari miqdoriy tahlili.

3. Tepaqo'rg'on yodgorligining III-IV asrga oid qizil angobli sopol idishlari miqdoriy tahlili

Miloddan avvalgi III asrning ikkinchi yarmi – II asrlarda Quyi Sirdaryo bo'ylarida yashagan dax qabilalari hamda keyinchalik Shimoli-Sharqdan kelgan yuechji qabilalarining O'rta Osiyoga migratsiyasi Farg'ona vodiysining etnik va xo'jalik hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan[1, 14]. Shu vaqtdan boshlab yangi shahar va qishloqlarning paydo bo'lishi hamda aholining keskin demografik o'sishi boshlandi[4, 91]. Farg'onaga chorvadorlarning yangi-yangi guruhlari kirib kela boshlaydi, natijada ilgari bo'sh yotgan yerlar keng ko'lamda o'zlashtirilib, ko'pgina qo'nalg'alar bunyod bo'ladi[10, 36].

Ko'chmanchilar o'zlari bilan ochiq o'choqlarda foydalanishga mos tagi dumaloq dag'al idishlar an'anasini olib kelganlar[9, 146]. Tepaqo'rg'on yodgorligi topilmalarida bunday shakldagi sopol idishlar aniqlanmagan.

So'g'd sopol majmualarida VI asr o'rtalarida oziq-ovqatlarni saqlash uchun mo'ljallangan yirik idishlarga talab kamayib, iste'mol idishlari, ayniqsa kosalarining ulushi ortgani kuzatiladi[14, 241]. Tepaqo'rg'onda esa aksincha, III asrdan boshlab omborxona (saqlash) idishlarining ulushi ortib, dasturxon idishlari kamaygan. Ushbu farqlar ikki hudud aholisining turmush tarzi va xo'jalik tizimidagi mintaqaviy xususiyatlarni aks ettirishi mumkin.

Xulosa. Xulosa o'rnida Tepaqo'rg'on yodgorligidagi sopol idishlarning miqdoriy tahlili ilmiy natijalarni berdi. Eramizdan avvalgi I asrdan milodiy III asrgacha dasturxon idishlari — kosalar va shokosalar — ustunlik qilgan bo'lsa, III asrdan boshlab saqlash idishlari — ko'zalar va xurmachalar

— ulushi izchil ortib borgan. V–VI asrlarga kelib angob sifatining pasayishi va idish turlarining kamayishi jamiyatdagi o'zgarishlarni aks ettiradi. Xususan, kundalik hayotda insonlar sopol idishlar bilan birga yog'och va qovaq idishlardan keng foydalanganligini bildiradi. Ushbi fikrni Pop tumanidagi Munchoqtepa yodgorligidan topilgan arxeologik artefaktlar to'liq tasdiqlaydi[3, 427]. Farg'ona vodiysidagi ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayonlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin, sopol idishlar esa ushbu tarixiy jarayonlarning moddiy manbai sifatida xizmat qiladi.

Umuman olganda, sopol idishlar turlaridagi o'zgarishlar aholining ishlab chiqaruvchi kuchlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarining izchil rivojlanish jarayonini yaqqol aks ettiradi. Idishlarning vazifasiga ko'ra o'zgarishi, avvalo, aholining iqtisodiy ehtiyojlari va xo'jalik talablari bilan bog'liq bo'lgan, biroq ularning shakli xususiyatlaridagi o'zgarishlar ko'proq jamiyatdagi moda qarashlari, savdo, shuningdek, ayrim hunarmand ustalarning yangi shakllarni taklif etishi bilan ifodalanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Anarbayerov A. Axsikent arxeologiya parki. – Toshkent: Fan, 2023. – 384 b.
2. Pardayev M. X. So'x havzasida antropogen landshaftning tashkil topishi va urbanizatsiya jarayonlari. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 2024. – 22 b.
3. Анарбаев, А. Ахсикет – столица древней Ферганы. – Ташкент. Tafakkur, 2013. – 535 с.
4. Анарбаев А. А. Древнеземледельческая культура Ферганы и динамика развития урбанизации // История и археология Турана. – Самарканд, 2017. – № 3. – С. 89–104.
5. Анарбаев А., Кубаев С. Ш., Оманов Ш. А., Пардаев М. 2022 йилда Қўқон шаҳри Тепакўрғон ёдгорлигида олиб борилган археологик тадқиқотлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. – Самарканд, 2023. – № 15. – Б. 36–40.
6. Анарбаев А. А., Сайфуллаев Б. К., Саидов М. М. Археологические исследования в г. Коканде и его окрестностях. – Самарканд, 2014. – 85 с.
7. Анарбаев А. А., Саидов М. М., Абдуллаев Б. М., Рахимов К. А., Кубаев С. Результаты археологических исследований в г. Коканде в 2008–2011 гг. // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2010–2011-йиллар. – Самарканд, 2012. – № 8. – С. 39–48.
8. Бернштам А. Н. Древняя Фергана. – Ташкент: Издательство Академии наук УзССР, 1951. – 48 с.
9. Брыкина Г. А. Юго-Западная Фергана в первой половине I тысячелетия нашей эры. – Москва: Наука, 1982. – 195 с.
10. Горбунова Н. Г. Кўҳна Фарғонада. – Тошкент: Ўзбекистон, 1972. – 40 б.
11. Гулямов Я. Г. Отчет о работе первого отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала имени И. В. Сталина // ТИИА. – Ташкент, 1951. – Т. IV. – С. 85–122.
12. Корженков А. М., Анарбаев А. А., Бекназаров Б., Насриддинов Ш., Пардаев М., Корженкова Л. А., Андреева Н. В. Сейсмические деформации во дворце Худояр-хана, г. Коканд, Ферганская долина // Геофизические процессы и биосфера. – 2023. – Т. 22, № 4. – С. 81–97. DOI: <https://doi.org/10.21455/GPB2023.4-8>
13. Литвинский Б. А. Керамика из могильников Западной Ферганы (первое тысячелетие н. э.). – Москва, 1973. – 202 с.
14. Маршак Б. И. Керамика Согда V–VII веков как историко-культурный памятник. – Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – 384 с.
15. Массон М. Е. Экспедиция археологического надзора на строительстве Большого Ферганского канала им. И. В. Сталина // КСИА. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – Вып. IV. – С. 52–54.

UO'K 343.837:613.81(575.1)

GIYOHVANDLIKKA QARSHI KURASH: MILLAT SALOMATLIGI YO'LIDA

D.Sh.Rajabova, PhD, kat.i.x., Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan, giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy muomalasi bilan bog'liq jinoyatlarga qarshi kurashni kuchaytirishga qaratilgan muhim qonunchilik o'zgarishlarini tahlil qiladi. Maqolada, Prezident Administratsiyasi rahbari Saida Mirziyoyeva tomonidan ilgari surilgan yangi jazo choralari, jumladan, yashirin narkolaboratoriyalar tashkil etish, narkojinoyatlarga homiylik qilish, transmilliy va internet orqali narkotik tarqatish kabi jinoyatlar uchun belgilangan qat'iy jazo choralarining mohiyati, shuningdek, voyaga yetmaganlarni giyohvandlikka jalb qilishning og'ir oqibatlarini va ularga qarshi qo'llaniladigan jazo choralari atroflicha ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: giyohvandlikka qarshi kurash, narkojinoyatlar, jinoyat qonunchiligi, jazo choralari, yoshlar salomatligi, genofondni himoya qilish, Prezident qarori, Saida Mirziyoyeva, O'zbekiston.

Аннотация. Данная статья анализирует важные законодательные изменения, принятые Президентом Республики Узбекистан Шавкатом Мирзиёевым, направленные на усиление борьбы с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ. В статье подробно рассматривается суть новых мер наказания, предложенных руководителем Администрации Президента Саидой Мирзиёевой, включая суровые меры за организацию подпольных нарколабораторий, покровительство наркопреступлениям, транснациональное распространение наркотиков или их распространение посредством Интернета. Также анализируются тяжкие последствия вовлечения несовершеннолетних в наркоманию и меры наказания против них.

Ключевые слова: борьба с наркоманией, наркопреступность, уголовное законодательство, меры наказания, здоровье молодежи, защита генофонда, Указ Президента, Саида Мирзиёева, Узбекистан.

Abstract. This article analyzes the important legislative changes adopted by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev, aimed at strengthening the fight against crimes related to the illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances. The article examines in detail the new punitive measures put forward by the Head of the Presidential Administration Saida Mirziyoyeva, including the essence of strict penalties for crimes such as the establishment of clandestine drug laboratories, sponsorship of drug crimes, transnational and online drug distribution, as well as the serious consequences of involving minors in drug use and the penalties applied against them.

Keywords: fight against drug abuse, drug crimes, criminal legislation, penalties, youth health, protection of the gene pool, Presidential decree, Saida Mirziyoyeva, Uzbekistan.

Kirish: Jinoyatkor Zulmidan Ozod Vatan Sari – Yangi Huquqiy Simes

Narkomaniya – bu psixoaktiv moddalarga patologik qaramlik bilan xarakterlanadigan surunkali kasallik bo'lib, bu moddalar ongli holat, kayfiyat yoki idrokni o'zgartiradi. Qaramlik **jismoniy** (organizm normal ishlashi uchun moddaga muhtoj bo'lganda) va **ruhiy** (insonni moddani iste'mol qilishga qarshi turib bo'lmaydigan ehtiyoj sezganda) bo'lishi mumkin. Qaramlikni keltirib chiqaruvchi narkotiklar jumlasiga opioidlar (geroin, morfin), stimulyatorlar (kokain, amfetaminlar), kannabinoidlar (marixuana), gallyutsinogenlar (LSD) va sintetik moddalar (spays, tuzlar) kiradi.

Narkomaniya shunchaki zararli odat emas, balki insonning miyasiga, ruhiyatiga va tanasiga ta'sir qiladigan murakkab kasallikdir. U asta-sekin rivojlanib, ko'pincha eksperimental iste'moldan boshlanadi va vaqt o'tishi bilan insonning o'z hayotini nazorat qilish qobiliyatini to'liq yo'qotishiga olib keladi [1].

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan buyon, jamiyatimizni tashvishga solayotgan eng og'ir muammolardan biri – giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy muomalasi bo'lib keldi. Ushbu illat nafaqat shaxsiy hayotga, balki oilalarga, jamiyatga va eng muhimi, kelajagimiz bo'lmish yosh avlodning salomatligi va genofondiga jiddiy zarba beradi. Shu bois, mamlakatimizda giyohvandlikka qarshi kurash doimo dolzarb vazifalardan biri sifatida qaralib kelindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2021-yil 5-martda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun xujjatlariga giyoxvandlik vositalari, psixotrop moddalar yoki ularning analoglarining va kuchli ta'sir qiluvchi moddalarning qonunga xilof muomalasi uchun javobgarlikni takomillashtirishga qaratilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi Qonun (PQ-5020) [2] ushbu yo'nalishdagi kurashda inqilobiy o'zgarishlarni boshlab berdi. Bu qonun, giyohvandlikka qarshi kurashning nafaqat huquqiy, balki ma'naviy va ijtimoiy jihatlarini ham tubdan qayta ko'rib chiqishga, jinoyatkorlikning eng xavfli turlariga qarshi qaqshatqich zarba berishga qaratilgan muhim qadamdir. Ushbu maqolada mazkur qonunchilik

o'zgarishlarining mohiyati, uning jamiyatimiz uchun ahamiyati va kelajakdagi ta'sir imkoniyatlari atroflicha tahlil qilinadi.

Prezident 6-may kuni giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanmasiga chek qo'yish orqali ularning aholi salomatligi va mamlakat genofondiga salbiy ta'sirini bartaraf etish strategik chora-tadbirlari to'g'risidagi farmonni imzoladi. Farmonga ko'ra, giyohvandlik va narkojinoyatlarga qarshi kurashish bo'yicha 2024 — 2028-yillarga mo'ljallangan milliy strategiya qabul qilindi.

Milliy strategiya doirasida quyidagi maqsadlarga erishish barcha davlat organlari va tashkilotlarning ustuvor vazifasi sifatida belgilandi:

- aholi, ayniqsa, xotin-qizlar va yoshlarda “giyohvandlikka qarshi immunitet”ni, o'quvchi va talabalar orasida kuchli ta'sir qiluvchi dorilarni iste'mol qilishga murossasiz munosabatni shakllantirish, ta'lim muassasalarida psixofaol moddalar tarqalishining oldini olishga qaratilgan yangi ta'sirchan targ'ibot-tashviqot va tarbiyaviy-profilaktik mexanizmlarni joriy etish;

- aholiga sifatli narkologik yordam ko'rsatish tizimini yangi usullar asosida rivojlantirish, giyohvandlik va zaharvandlikning barvaqt profilaktikasi, diagnostikasi, davolash va tibbiy-ijtimoiy reabilitatsiyasi tizimini tubdan takomillashtirishga qaratilgan manzilli choralarni amalga oshirish;

- giyohvandlik vositalari, psixotrop va kuchli ta'sir qiluvchi moddalar hamda prekursorlarning noqonuniy aylanmasining yangicha, ayniqsa, internet tarmog'idagi usullariga barham berish, bu boradagi tezkor-qidiruv, tergov va ekspert-kriminalistik choralar kompleksini, birinchi navbatda raqamlashtirish orqali rivojlantirish;

- davlat va xususiy tibbiyot muassasalari hamda dorixonalarining giyohvandlik vositalaridan tibbiyotda foydalanish amaliyotini nazorat qilish, shuningdek, farmatsevtika korxonalari, giyohvandlik vositalarining ulgurji va chakana savdosi bilan shug'ullanuvchi subyektlar mas'uliyatini oshirishning ta'sirchan mexanizmlarini yaratish;

- giyohvandlikni davolash va narkojinoyatlarga qarshi kurashish sohasida ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish, bu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlar, xulosalar, yutuqlar va yangiliklarni amaliyotga joriy etish hamda ommaga yetkazishni ta'minlash [3].

2. Yangi Qonunchilik: Jinoyatkorlikka Qaqshatqich Zarba

Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan imzolangan mazkur qonun, giyohvandlik vositalarining noqonuniy muomalasi bilan bog'liq jinoyatlarga qarshi kurashning yangi, yanada qat'iy bosqichini boshlab berdi. Qonunga kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar, oldingi qonunchilikda nazarda tutilmagan o'ta xavfli jinoyatlarni ham qamrab oladi. Xususan, quyidagi jinoyatlar uchun yangi va og'irlashtirilgan javobgarlik belgilandi:

Yashirin narkolaboratoriyalar tashkil etish: Giyohvandlik moddalarini yashirin ravishda ishlab chiqaruvchi laboratoriyalarni yaratish va faoliyatini yo'lga qo'yish endilikda eng og'ir jinoyatlardan biri sifatida baholanadi. Bu, shubhasiz, giyohvandlik moddalarining mamlakatimizga kirib kelishi va tarqalishini oldini olishda muhim qadam bo'ldi.

Bangixonalar (narkotik iste'mol qilish joylari) tashkil etish: Giyohvandlik moddalarini iste'mol qilish uchun maxsus joylar yaratish ham o'ta jiddiy jinoyat sifatida qabul qilinadi. Bu, giyohvandlikka “ko'nikma” hosil qilayotgan shaxslar uchun bir-biriga ta'sir o'tkazish va yangi iste'molchilarni jalb qilish imkoniyatlarini tugatishga qaratilgan.

Narkojinoyatlarga homiylik qilish: Jinoyatchilarga moddiy, texnik yoki boshqa turdagi yordam ko'rsatish, ya'ni homiylik qilish ham qonun doirasida qat'iy jazolanadi. Bu, uyushgan giyohvandlik guruhlarining faoliyatini moliyalashtirish va qo'llab-quvvatlashning oldini olishga qaratilgan.

Narkotiklarni transmilliy usulda yoki internet yordamida tarqatish: Globallashuv va internetning keng tarqalishi sharoitida, narkotiklarning chegaralar orqali yoki onlayn platformalar orqali tarqalishi tobora ortib bormoqda. Ushbu qonun bilan, bunday transmilliy va raqamli jinoyatlarga qarshi kurash kuchaytirildi, bu esa milliy xavfsizlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Qat'iy Jazo choralari: Muddatidan Oldin Ozodlikka Chiqarilmaslik Kafolati

Prezident Administratsiyasi rahbari Saida Mirziyoyeva ta'kidlaganidek, yangi qonun bilan bu kabi jinoyatlarga qo'l urgan fuqarolarga 20 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi belgilandi.

Ushbu jazo muddati, giyohvandlikka qarshi kurashda oldingi qonunchilikdan ancha og'irlashtirilgan. Ayniqsa, uyushgan narkojinoyatchilik uchun jazo choralari qariyb ikki baravar og'irlashtirilishi, jinoyatchilarning qo'rqmaslik va jazo choralaridan qochishga bo'lgan intilishini jilovlashga qaratilgan.

Saida Mirziyoyeva ta'kidlaganidek, "Oldin narkojinoyatlarni sodir etgan shaxslar qisqa vaqtlarda ozodlikka chiqib, o'z jinoiy qilmishlarini davom ettirib yuravergan. Endi bunday bo'lmaydi. Yangi qonunga ko'ra, narkojinoyatlarni sodir etgan shaxslar muddatidan oldin ozodlikka chiqarilmaydi, ya'ni ular jazoni to'liq o'taydi". Bu esa, giyohvandlikka qarshi kurashning jiddiyligini va qonun ijodkorligining qat'iyligini ko'rsatadi. Bu choralar, jinoiy faoliyatga kirgan shaxslarni jazolash bilan birga, boshqalarni ham bu yo'ldan qaytarishga xizmat qiladi.

4. Yosh Avlodni Himoya Qilish – Millat Kelajagini Himoya Qilishdir

Qonun ijodkorligining muhim bir jihati – voyaga yetmagan shaxslarni himoya qilishga qaratilgan choralar kuchaytirilganidir. Ma'lumki, giyohvandlik ko'pincha yoshlikdan boshlanib, ularning hayotini zavolga aylantiradi. Yangi qonunga muvofiq:

Voyaga yetmaganlarni narkotik iste'mol qilishga undash og'ir jinoyat sifatida baholanib, 5 yildan 10 yilgacha qamoq jazosi qo'llaniladi. Bu, yoshlarning zaifligidan foydalanib, ularni giyohvandlikka tortishga urinayotgan shaxslarga nisbatan qat'iy munosabatni bildiradi.

Ta'lim muassasalari, maktablar, talabalar yotoqxonolari, bolalar oromgohlarida voyaga yetmaganlarni narkojinoyatlarga jalb qilganlar 10 yilgacha ozodlikdan mahrum qilinadi. Bu esa, eng himoyaga muhtoj bo'lgan hududlarda giyohvandlikning tarqalishiga qarshi kurashni kuchaytirishga qaratilgan.

Saida Mirziyoyeva ta'kidlaganidek, "Bu hujjat faqat jinoyatchilarni jazolash uchun emas, balki xalqimiz salomatligi va genofondini himoya qilish, yoshlarimizni fojiali yo'ldan asrab qolishga qaratilgan qonundir". Bu gapi, qonunning nafaqat jazo chorasi, balki oldini olish va himoya qilish mexanizmi sifatida ham muhimligini ko'rsatadi. Yosh avlodni himoya qilish – millat kelajagini himoya qilish degani.

5. Davlat va Jamiyat Hamkorligi: Giyohvandlikka Qarshi Kurashda Birgalikda Qadam Qo'yish

Saida Mirziyoyeva ushbu masalani shaxsan o'z nazoratiga olganini va davlatning narkojinoyatlarga qarshi qaqshatqich kurash e'lon qilganini bildirar ekan, barcha ota-onalarga hamda jamiyatning har bir a'zosiga murojaat qiladi. "Bugun Prezident administratsiyasi qoshida narkotiklarga qarshi respublika maxsus ishchi guruhi faol ishlayapti. Narkolaboratoriyalar, uyushgan narkojinoiy guruhlar yo'q qilinmoqda, lekin ushbu kurash sizning yordamingizsiz bo'lmaydi. Fursatdan foydalanib, har biringizni farzandlaringiz hayotiga befarq bo'lmaslikka, ushbu kurashda davlatga yordamchi va tayanch bo'lishga chaqirib qolaman. Zero, bolalarimiz kelajagi – bu millatimiz kelajagidir. Ushbu balo hech bir oilaga zarar keltirmasin" [4], – deydi Prezident Administratsiyasi rahbari.

Bu murojaat, giyohvandlikka qarshi kurashning nafaqat davlat mas'uliyati, balki umumxalq harakati ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Ota-onalar, ta'lim muassasalari, jamoatchilik tashkilotlari va har bir fuqaro ushbu kurashda faol ishtirok etishi, farzandlarini giyohvandlikning zararli ta'siridan himoya qilishi, shuningdek, giyohvandlikka qarshi kurashishda davlatga ko'maklashishi lozim. Millat salomatligi va genofondini himoya qilish – bu umumiy maqsad, umumiy vazifa. Qabul qilingan ushbu qonun, bu yo'ldagi muhim huquqiy va siyosiy asos bo'lib, kelajak avlodlarimiz uchun sog'lom va xavfsiz O'zbekistonni barpo etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN MANBALAR RO'YXATI:

1. https://www.b17.ru/article/problema_narkomanii_prichiny_posledstviya_i_puti_resheniya/
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 05.03.2021 yildagi PQ-5020-son;
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 6 maydagi PF-73-son Farmoni;
4. <https://president.uz/uz/lists/view/9300>

XX ASRNING 70–90-YILLARIDA O'ZBEKISTONDA YILQICHILIKNING TARIXIY RIVOJLANISHI VA VETERINARIYA MUAMMOLARI (RINOESTROZ MISOLIDA)**A.Y.Raimov, tayanch doktorant, Shaxrisabz davlat pedagogika instituti, Shaxrisabz**

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning so'nggi choragida O'zbekiston hududida yilqichilik tarmog'ining rivojlanishida va veterinariya tizimining amaliy holati tahlil etildi. Otlar orasida keng tarqalgan rinoestroz kasalligi misolida epizootik vaziyat, kasallikning biologik xususiyatlari va unga qarshi kurash choralarining shakllanishi o'rganiladi. Maqolada sovet davrida chorvachilikni intensivlashtirish siyosati, ilmiy-tadqiqot muassasalari faoliyati va veterinariya xizmatining tashkiliy jihatlarini tarixiy hujjatlar asosida yoritiladi. Xulosalar shuni ko'rsatadiki, bu davrda yilqichilikni rivojlantirish bilan bir qatorda, invazion kasalliklar, ayniqsa, rinoestrozga qarshi kurashish tizimi yetarli darajada mukammal shakllanmagan bo'lib, bu iqtisodiy zararlarning ortishiga sabab bo'lgan.

Kalit so'zlar: yilqichilik, veterinariya, sovet davri, chorvachilik, kasalliklar, rinoestroz, O'zbekiston.

Аннотация. В статье проанализировано развитие коневодческой отрасли и практическое состояние ветеринарной системы на территории Узбекистана в последней четверти XX века. На примере широко распространенного среди лошадей заболевания риноэстроз изучается эпизоотическая ситуация, биологические особенности заболевания и формирование мер борьбы с ним. В статье на основе исторических документов освещаются политика интенсификации животноводства в советское время, деятельность научно-исследовательских учреждений и организационные аспекты ветеринарной службы. Выводы показывают, что в этот период, наряду с развитием коневодства, система борьбы с инвазионными заболеваниями, особенно риноэстрозом, была недостаточно совершенна, что привело к увеличению экономических потерь.

Ключевые слова: коневодство, ветеринария, советский период, животноводство, болезни, риноэстроз, Узбекистан.

Abstract. This article analyzes the practical state of the veterinary system and the development of the horse breeding industry in Uzbekistan in the last quarter of the 20th century. The epizootic situation, the biological characteristics of the disease, and the formation of measures to combat it are studied using the example of the common rhinoestrosis disease among horses. The article covers the policy of intensification of livestock breeding in the Soviet era, the activities of research institutions, and the organizational aspects of veterinary services based on historical documents. The conclusions show that during this period, in addition to the development of horse breeding, the system of combating invasive diseases, especially rhinoestrosis, was not sufficiently well-developed, which led to increased economic losses.

Key words: horse breeding, veterinary medicine, Soviet era, livestock, diseases, rhinoestrosis, Uzbekistan.

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmi, ayniqsa, 1970–1990-yillar oralig'i O'zbekiston qishloq xo'jaligi tizimida muhim o'zgarishlar davri sifatida ajralib turadi. Bu davrda chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirish, mahsuldorlikni oshirish hamda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. XX asr oxirida qishloq xo'jaligi sohasini rivojlantirish partiya va davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri bo'lib, chorvachilik va otchilikning intensivligini oshirishga qaratilgan tadbirlar bo'ldi.

KPSSning 27-syezdi qaroridan kelib chiqadigan oziq-ovqat dasturini amalga oshirishda hayvonlar soni va mahsuldorligini oshirishga yordam beradigan veterinariya-sanitariya farovonligi alohida ahamiyatga ega edi. Otchilik mamlakatni chorvachilik mahsulotlari bilan ta'minlash bilan birga, xorijiy valyutani ham jalb qiluvchi muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Biroq, rinoestroz kabi kasalliklar sohaning rivojlanishiga jiddiy to'sqinlik qilardi, chunki uning patogenlari ot boshining burun va unga tutashgan bo'shliqlarida parazitlik qiladi [1].

Yilqichilik esa nafaqat iqtisodiy, balki transport, harbiy va madaniy ahamiyatga ega tarmoq sifatida alohida e'tibor markazida bo'ldi. Ayniqsa, mahalliy zotlarni saqlash, ularning mahsuldorligini oshirish hamda yangi sharoitlarga moslashtirish masalalari ilmiy jihatdan tadqiq qilindi. Shu bilan birga, chorvachilikni intensiv rivojlantirish jarayoni yangi muammolarni ham yuzaga keltirdi. Jumladan, hayvonlar orasida turli yuqumli va invazion kasalliklarning keng tarqalishi veterinariya xizmatining samaradorligini oshirishni talab qildi. Ayniqsa, otlar orasida uchraydigan rinoestroz kasalligi iqtisodiy va biologik jihatdan dolzarb muammolardan biri sifatida shakllandi. XX asr oxiriga kelib qishloq xo'jaligini intensivlashtirish siyosati natijasida chorvachilik, jumladan yilqichilik sohasida mahsuldorlikni oshirish asosiy vazifaga aylandi. Biroq, hayvonlar sonining ortishi va ularning bir hududda to'planishi epizootik vaziyatning murakkablashishiga olib keldi. Rinoestroz kasalligi aynan shunday sharoitda tez tarqaluvchi invazion kasallik sifatida ajralib turadi. Ushbu kasallik otlarning umumiy holatini yomonlashtirib, ularning vazn yo'qotishiga, ish qobiliyatining pasayishiga hamda xo'jaliklar uchun sezilarli iqtisodiy zarar keltiradi. Shu sababli, mazkur kasallikni o'rganish nafaqat veterinariya nuqtayi nazaridan, balki tarixiy va iqtisodiy jihatdan ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

XX asrning 70–90-yillarida O'zbekiston hududida yilqichilik va veterinariya sohasining rivojlanishini rinoestroz kasalligi misolida kompleks tarzda tahlil qilinganda vazifalari quyidagicha bo'ldi: yilqichilikning tarixiy rivojlanish bosqichlarini aniqlash, veterinariya tizimining shakllanishi va faoliyatini tahlil qilish, rinoestroz kasalligining biologik va epizootologik xususiyatlarini o'rganish, kasallikka qarshi kurash choralarning samaradorligini baholash, iqtisodiy zarar va uning oqibatlarini aniqlash. Maqolada bor rinoestroz kasalligi faqat veterinariya muammosi sifatida emas, balki yilqichilik tarixining muhim tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, epizootik jarayonlarning hududiy va iqlimiy omillar bilan bog'liqligi tarixiy kontekstda yoritiladi. Yilqichilik va veterinariya sohasida kasalliklarning oldini olish, ularni nazorat qilish hamda chorvachilik samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda tarixiy, statistik va epizootologik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida 1980-yillarda O'zbekiston hududida olib borilgan veterinariya kuzatuvlari, ilmiy-tadqiqot institutlari ma'lumotlari hamda chorvachilik xo'jaliklarida qayd etilgan natijalar asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida quyidagi usullar qo'llanildi: Tarixiy-tahliliy usul – yilqichilik va veterinariya tizimining rivojlanish bosqichlarini aniqlashda, Taqqoslash usuli – turli hududlardagi epizootik vaziyatni solishtirishda, Statistik usul – kasallik tarqalishi va iqtisodiy zarar ko'rsatkichlarini baholashda, Eksperimental kuzatuvlar – otlar organizmida kasallik rivojlanish dinamikasini aniqlashda. Tadqiqot davomida otlarning yoshi, jinsi, fiziologik holati, yashash sharoiti hamda iqlim omillari inobatga olindi. Shuningdek, kasallikning rivojlanish bosqichlari va parazitlarning lokalizatsiya joylari maxsus kuzatuvlar orqali o'rganildi. Veterinariya xizmati davlat nazoratida bo'lib, uning asosiy vazifasi chorva sog'ligini saqlash va mahsuldorlikni oshirishdan iborat edi. Ammo amaliyotda bu tizim ko'plab muammolarga duch kelgan.

Veterinariya ilm-fanining rivojlanishi va olimlar hissasi juda katta bo'ldi. Mazkur davrda veterinariya sohasida faoliyat yuritgan bir qator olimlar rinoestroz kasalligini o'rganishga muhim hissa qo'shgan. Jumladan: D.M. Rastegaev – rinoestrozning iqtisodiy zararini hisoblab, kasallikning xo'jaliklarga ta'sirini asoslab bergan. A.A. Nepoklonov – kasallik qo'zg'atuvchilarining biologik rivojlanish bosqichlarini o'rgangan, V.S. Kolomiets – diagnostika va davolash usullarini ishlab chiqqan, K.Ya. Grunin – ot pashshalari turlarini aniqlash bo'yicha ilmiy qo'llanma yaratgan [2]. O'zbekiston hududida esa: N.X. Enileeva, V.E. Kolishev kabi olimlar rinoestrozning hududiy xususiyatlarini o'rganib, uning tarqalish qonuniyatlarini aniqlashga harakat qilganlar. O'zbekistonda E.I. Gan (1947-1977) va O.V. Shamsiev (1972-1979) tomonidan otlarning nazofarengal suyuqliklarining biologiyasi va ekologiyasi chuqur o'rganilgan, ammo kasallikka qarshi kurash bo'yicha tadqiqotlar yetarli emas edi [3].

Rinoestroz kasalligi XX asr oxirida yilqichilik sohasidagi asosiy muammolardan biri sifatida shakllangan. Tarixiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu kasallik ayniqsa: otlar zich joylashgan xo'jaliklarda, tog'oldi va yaylov hududlarda, iqlim sharoiti qulay bo'lgan zonalarda keng tarqalgan. Bu davrda olib borilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, kasallik nafaqat hayvonlarning sog'lig'iga,

balki ularning mehnat qobiliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatgan. Natijada xo'jaliklarda iqtisodiy yo'qotishlar yuzaga kelgan.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, XX asrning 70–90-yillarida O'zbekiston hududida rinoestroz kasalligi keng tarqalgan bo'lib, uning darajasi hududiy va iqlimiy sharoitlarga bevosita bog'liq bo'lgan.

1. Kasallikning tarqalish darajasi.

Turli viloyatlar kesimida olib borilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki:

tog'oldi hududlarda kasallik yuqori darajada tarqalganligi va sug'oriladigan zonalarda esa nisbatan past ko'rsatkich bo'lgan. Bu holat hayvonlar zichligi, namlik va harorat kabi omillar bilan izohlanadi.

2. Biologik xususiyatlar

Rinoestroz qo'zg'atuvchilari ot organizmida bir necha bosqichda rivojlanadi. Lichinkalar asosan: halqum shilliq qavati, burun bo'shlig'i, etmoid sohalarda joylashadi. Ularning rivojlanish muddati odatda 6–7 oy davom etadi. Bu esa kasallikning uzoq davom etuvchi xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

3. Iqlim omillarining ta'siri

Tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha: optimal harorat sharoitida parazitlar faolligi ortadi, shamol tezligi oshganda esa ularning tarqalishi kamayadi. Bu omillar kasallikning mavsumiy xususiyatini belgilab beradi.

4. Klinik belgilar

Kasallangan otlarda quyidagi belgilar kuzatilgan: nafas olish qiyinlashuvi, burundan suyuqlik ajralishi, ishtahaning pasayishi, umumiy holsizlik. Bu belgilar hayvonning ish qobiliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

5. Iqtisodiy zarar

Rinoestroz kasalligi natijasida: otlarning vazni kamayadi, mahsuldorlik pasayadi,

xo'jaliklar daromadi qisqaradi, hisob-kitoblarga ko'ra, kasallik har bir hayvonga sezilarli iqtisodiy zarar keltirgan. XX asrning 70–90-yillarida O'zbekistonda yilqichilik rivojlanishi bilan bir qatorda veterinariya tizimi ham shakllandi. Biroq, bu jarayon bir tekis kechmagan. Bir tomondan: ilmiy tadqiqotlar olib borildi, yangi dori vositalari sinovdan o'tkazildi, Ikkinchi tomondan: kasalliklar to'liq nazorat qilinmadi, iqtisodiy zararlar davom etdi.

Muhokama. Mazkur davrni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, yilqichilikni rivojlantirish siyosati ko'proq miqdoriy ko'rsatkichlarga qaratilgan bo'lib, sifat va sog'liq masalalari ikkinchi darajaga tushib qolgan. Veterinariya tizimi mavjud bo'lsa-da, uning samaradorligi past bo'lgan. Bu esa rinoestroz kabi kasalliklarning uzoq vaqt davomida saqlanib qolishiga olib kelgan. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, XX asr oxirida yilqichilikni rivojlantirish bilan bir qatorda veterinariya xizmatining samaradorligi yetarli darajada bo'lmagan.

1983-1986 yillarda respublikaning otchilik fermalarida, shu jumladan Jizzax, Sovetobod va Noshobod sovxozlarida, shuningdek Samarqand va Toshkent go'sht zavodlarida eksperimental tadqiqotlar olib borildi. Laboratoriyalarda entomologiya, biokimyo, patologik anatomiya va iqtisodiyot bo'yicha tekshiruvlar amalga oshirildi. Jami 414 ta ot nekropsiya qilindi va lichinkalar soni, joylashuvi, yoshi va rivojlanish bosqichlari tahlil qilindi [4]. Kasallikning keng tarqalishi bir nechta omillar bilan bog'liq: chorvachilikni intensivlashtirish, hayvonlar zichligining ortishi, profilaktik choralar yetarli emasligi, Shuningdek, ilmiy tadqiqotlar mavjud bo'lishiga qaramay, ularning amaliyotga joriy etilishi sust bo'lgan. Bu esa rinoestrozga qarshi kurashishda tizimli yondashuvning shakllanmaganligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, kasallikning biologik xususiyatlari uning to'liq bartaraf etilishini qiyinlashtirgan. Parazitlarning yashirin rivojlanish bosqichlari veterinariya choralarining samaradorligini pasaytirgan.

Xulosa. Rinoestroz - otlarning burun-halqum qismida parazitlik qiluvchi lichinkalar bilan bog'liq invazion kasallik bo'lib, yilqichilik xo'jaliklarida sezilarli iqtisodiy zarar keltiruvchi omillardan biri hisoblanadi. XX asrning 70–90-yillarida O'zbekistonda yilqichilik va veterinariya sohasining rivojlanishi murakkab va ziddiyatli jarayon bo'lgan. Bir tomondan, chorvachilikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, kasalliklar nazorati yetarli darajada

yo'lga qo'yilmagan. Rinoestroz kasalligi ushbu muammolarning yorqin misoli bo'lib, uning keng tarqalishi veterinariya tizimining zaif tomonlarini ko'rsatadi.

XX asr oxirida O'zbekistonda yilqichilik va veterinariya sohasining rivojlanishi murakkab jarayon bo'lib, unda ijobiy va salbiy jihatlar birgalikda namoyon bo'lgan. Rinoestroz kasalligi esa bu davr veterinariya tizimining zaif tomonlarini aks ettiruvchi muhim tarixiy indikator sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Енилеева Н.Х., Колишен В.Е. Распространение и видовой состав носоглоточных оводов лошадей в Узбекистане. Инвазионные болезни сельскохозяйственных животных и птицы. Труды УНИВИ, Ташкент, 1906, т. 39, 4. 26-30.
2. Шамсиев О.В. Экология и фенология лошадей. – Ташкент, 1972–1979. – С. 63–70.
3. Ган Е.И. Биология носоглоточных оводов лошадей. – Ташкент, 1947–1977. – С. 45–52.
4. Колышев В.Е. Риноэстроз лошадей и меры борьбы с ним в Узбекистане: Автореф. дис.... канд. вет. наук. – Самарканд, 1987. – С. 8
5. Rastegaev D.M., Nepoklonov A.A., Vanileeva N.X. Ожирение животных и экономический ущерб. Ташкент, 1963.
6. Krasov V.M., Pokrovskiy A.A., Pushkina N.N. Ветеринарные анализы. 1967–1969.
7. Kolishev V.E., Enileeva N.X. Материалы по риноэстрозу лошадей. Вопросы ветеринарной арахноэнтомологии, 1986, с. 32–35.
8. Kolomiets Yu.S. Эпидемиология риноэстроза. 1962.
9. Нечаев И. Н. Мясное коневодство (табунное). — Алма-Ата: Кайнар, 1975. — 134 с.

UO'K: 930.2:94(575.1)"18"

OLE OLUFSEN ASARLARIDA BUXORO AMIRLIGINING IJTIMOY-IQTISODIY HAYOTI

O.H.Raximov, tayanch doktorant, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada daniyalik sayyoh va tadqiqotchi Ole Olufsenning "The Emir of Bokhara and His Country" asari manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Muallifning 1896-1897 va 1898-1899 - yillardagi sayohatlari davomida to'plagan ma'lumotlari asosida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti yoritilgan. Tadqiqotda aholining turmush tarzi, hunarmandchilik, savdo munosabatlari, sug'orish tizimi va ma'muriy boshqaruvga oid ma'lumotlar tahlil qilinadi. Shuningdek, Ole Olufsen asarining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Buxoro amirligi tarixini o'rganishdagi ahamiyati baholanadi.

Kalit so'zlar: Ole Olufsen, Buxoro amirligi, XIX asr, ijtimoiy hayot, iqtisodiy hayot, savdo, hunarmandchilik, sug'orish tizimi, tarixiy manba.

Аннотация. В данной статье проводится источниковедческий анализ труда датского путешественника и исследователя Оле Олуфсена «The Emir of Bokhara and His Country». На основе материалов, собранных автором во время путешествий 1896-1897 и 1898-1899 годов, рассматриваются особенности социально-экономической жизни Бухарского эмирата. Особое внимание уделяется вопросам ремесленного производства, торговли, ирригационной системы, административного управления и повседневной жизни населения. Также определяется значение труда Оле Олуфсена как исторического источника по истории Бухарского эмирата конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: Оле Олуфсен, Бухарский эмират, XIX век, социальная жизнь, экономика, торговля, ремесло, ирригация, исторический источник.

Abstract. This article examines the socio-economic life of the Emirate of Bukhara through the works of the Danish traveler and researcher Ole Olufsen. Based on materials collected during his expeditions of 1896-1897 and 1898-1899, the study analyzes various aspects of social and economic life, including trade, handicrafts, irrigation systems, administrative organization, and everyday life. Particular attention is paid to the source value of Olufsen's work *The Emir of Bokhara and His Country* for studying the history of the Emirate of Bukhara at the end of the nineteenth and beginning of the twentieth centuries.

Key words: Ole Olufsen, Emirate of Bukhara, nineteenth century, socio-economic life, trade, handicrafts, irrigation system, historical source.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo hududi yevropalik tadqiqotchilar, diplomatlar va sayyohlarning diqqat markazida bo'ldi. Rossiya imperiyasining mintaqadagi siyosiy mavqei mustahkamlanishi hamda Yevropa davlatlarining Sharqqa bo'lgan qiziqishi natijasida O'rta Osiyoga uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiyalar soni ortdi. Mazkur ekspeditsiyalar davomida to'plangan ma'lumotlar mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini o'rganishda muhim tarixiy manbalar sifatida xizmat qilmoqda. Ayniqsa, Buxoro amirligi haqida qoldirilgan sayohatnomalar va ilmiy kuzatishlar XIX asr oxiridagi jamiyat hayotini tiklashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Ana shunday tadqiqotchilardan biri daniyalik sayyoh va geograf Ole Olufsen hisoblanadi. U 1896-1897 hamda 1898-1899-yillarda Daniya ilmiy ekspeditsiyalariga rahbarlik qilib, Buxoro amirligi va Pomir hududlarida tadqiqotlar olib bordi. Ushbu safarlar natijasida to'plangan ma'lumotlar keyinchalik uning "The Emir of Bokhara and His Country: Journeys and Studies in Bokhara" nomli fundamental asarida umumlashtirildi. Mazkur asar Buxoro amirligining tabiiy-geografik sharoiti, ma'muriy boshqaruvi, aholisi, xo'jaligi, savdo munosabatlari va madaniy hayotiga oid keng qamrovli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi [1].

Ole Olufsenning asari boshqa yevropalik sayyohlarning xotiralaridan ayrim jihatlar bilan farq qiladi. Muallif kuzatuvlarni bevosita sayohatlar davomida amalga oshirgan bo'lib, mahalliy aholi, amaldorlar va rus harbiylari bilan muloqotlar asosida ma'lumotlar to'plagan. Shuningdek, uning rus va o'zbek tillarini bilishi ko'plab ma'lumotlarni vositachilarsiz olish imkonini bergan. Shu sababli asarda keltirilgan ma'lumotlar Buxoro amirligi tarixining ko'plab jihatlarini o'rganishda muhim manba sifatida e'tirof etiladi [1].

Ole Olufsen XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Buxoro amirligiga tashrif buyurgan yevropalik tadqiqotchilar orasida alohida o'rin egallaydi. Uning "The Emir of Bokhara and His Country" asari amirlikning tabiiy-geografik sharoiti, siyosiy tuzilishi, aholisi va xo'jalik hayotiga oid keng qamrovli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi [1]. Mazkur asar o'zining faktik ma'lumotlarga boyligi bilan Buxoro amirligi tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Ole Olufsenning ma'lumotlariga ko'ra, Buxoro amirligi aholisining asosiy qismini o'zbeklar va tojiklar tashkil etgan bo'lib, turkmanlar, arablar, yahudiylar va boshqa etnik guruhlar ham mamlakat hududida istiqomat qilgan [1]. Bu holat amirlikning ko'p millatli tarkibga ega ekanligini ko'rsatadi. V.V. Bartold ham Markaziy Osiyo aholisi tarixan turli etnik qatlamlardan shakllanganligini qayd etadi va Buxoro vohasi mintaqaning eng yirik madaniy markazlaridan biri bo'lganligini ta'kidlaydi [3].

Olufsen kuzatishlarida Buxoro shahri amirlikning siyosiy va iqtisodiy markazi sifatida tavsiflanadi. Uning yozishicha, shahar bozorlarida Rossiya, Eron, Afg'oniston va Hindistondan keltirilgan mahsulotlarni uchratish mumkin bo'lgan [1]. Bu ma'lumotlar S. Souchek tomonidan keltirilgan fikrlar bilan hamohang bo'lib, u XIX asrda Buxoro xalqaro savdo yo'llarining muhim tugunlaridan biri bo'lib qolganligini qayd etadi [5].

Amirlik iqtisodiyotida dehqonchilik muhim o'rin tutgan. Olufsen Zarafshon va Amudaryo havzalarida rivojlangan irrigatsiya tizimlari mavjudligini qayd etadi [1]. Sug'orish tarmoqlari tufayli bug'doy, arpa, paxta va turli bog'dorchilik mahsulotlari yetishtirilgan. Chahryar Adle va Irfan Habib tahriri ostida nashr etilgan tadqiqotda ham Markaziy Osiyo iqtisodiy taraqqiyotining asosiy omillaridan biri sifatida irrigatsiya tizimlarining rivojlanganligi ko'rsatiladi [4].

Muallifning ta'kidlashicha, Buxoro amirligida hunarmandchilik yuqori darajada rivojlangan bo'lib, zargarlik, kulolchilik, misgarlik, temirchilik va to'qimachilik keng tarqalgan edi [1]. Hunarmandchilik mahsulotlari nafaqat ichki bozorlarda, balki qo'shni davlatlarga ham chiqarilgan. Arminiy Vamberi ham o'z safar xotiralarida Buxoro va Samarqand ustalarining mahoratini yuqori baholab, ayniqsa ipak mahsulotlari va metall buyumlarning sifatini alohida ta'kidlagan [8].

Savdo munosabatlari amirlik iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi bo'lgan. Ole Olufsen Buxoro bozorlari kunning deyarli barcha vaqtida gavjum bo'lganligini yozadi [1]. Savdogarlar orasida mahalliy aholi bilan bir qatorda Rossiya va Afg'onistondan kelgan tijoratchilar ham faoliyat yuritgan. N. Xanikov ham XIX asr o'rtalarida Buxoroni Markaziy Osiyoning eng yirik savdo markazlaridan biri sifatida tavsiflagan va shaharning iqtisodiy hayotida bozorlarning muhim o'rin

tutganligini qayd etgan [7]. Bu esa Olufsen ma'lumotlarining boshqa manbalar bilan tasdiqlanishini ko'rsatadi.

Buxoro amirligining ijtimoiy tuzilishi ham muallif tomonidan batafsil tasvirlangan. Jamiyatning yuqori qatlamini amir, saroy amaldorlari va yirik yer egalari tashkil etgan bo'lsa, asosiy qismini dehqonlar, hunarmandlar va savdogarlar tashkil qilgan [1]. Bekkerning fikricha, Rossiya protektorati davrida ham amirlikning an'anaviy ijtimoiy tuzilmasi saqlanib qolgan va mahalliy boshqaruv tizimi faoliyat yuritishda davom etgan [6].

Ole Olufsen Buxoro amirligining maorif va diniy hayotiga ham alohida e'tibor qaratadi. Uning yozishicha, Buxoro shahri musulmon dunyosining yirik diniy markazlaridan biri bo'lib, ko'plab madrasa va masjidlar faoliyat yuritgan [1]. Bartold ham Buxoroni asrlar davomida islom ilmlari markazi sifatida e'tirof etib, uning Sharq madaniyati tarixidagi o'rnini alohida ta'kidlagan [3].

Shuni alohida qayd etish kerakki, Ole Olufsenning kuzatuvlari ko'p hollarda bevosita sayohatlar davomida to'plangan ma'lumotlarga asoslangan. Shu jihatdan uning asari Buxoro amirligi tarixini o'rganishda muhim birlamchi manba hisoblanadi. Biroq har qanday yevropalik sayyoh singari muallif qarashlarida ham ayrim subyektiv jihatlar uchrashi mumkin. Shu sababli uning ma'lumotlarini Vamberi [8], Xanikov [7], Bartold [3] va zamonaviy tadqiqotlar [4;5;6] bilan qiyosiy tahlil qilish ilmiy jihatdan muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, Ole Olufsen asarlarida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti keng va nisbatan xolis yoritilgan. Muallifning aholi tarkibi, savdo munosabatlari, hunarmandchilik, irrigatsiya tizimlari va ma'muriy boshqaruvga oid ma'lumotlari XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi Buxoro amirligi tarixini tadqiq etishda muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi.

Ole Olufsenning "The Emir of Bokhara and His Country" asari XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'rganishda muhim tarixiy manbalardan biri hisoblanadi. Muallif tomonidan bevosita kuzatishlar, mahalliy aholi va amaldorlar bilan olib borilgan suhbatlar asosida to'plangan ma'lumotlar amirlikning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotiga oid qimmatli faktlarni o'zida mujassamlashtirgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Ole Olufsen asarida Buxoro amirligining aholisi, ijtimoiy tarkibi, turmush tarzi, hunarmandchilik faoliyati, savdo munosabatlari va sug'orish tizimlari haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Muallif amirlik iqtisodiyotida dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoning muhim o'rin tutganligini qayd etib, Buxoro shahrini Markaziy Osiyoning yirik iqtisodiy markazlaridan biri sifatida tavsiflaydi. Ayniqsa, irrigatsiya tizimlarining rivojlanganligi voha xo'jaligining barqaror faoliyat yuritishida hal qiluvchi omillardan biri sifatida baholanadi.

Shuningdek, asarda Buxoro amirligining ko'p millatli tarkibi, ijtimoiy tabaqalari va ma'muriy boshqaruv tizimi haqida keltirilgan ma'lumotlar jamiyatning ichki tuzilishini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Muallifning kuzatuvlari amirlikdagi iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligini ko'rsatib beradi hamda XIX asr oxiridagi Buxoro jamiyatining umumiy manzarasini tiklash imkonini yaratadi.

Biroq Ole Olufsen asaridan foydalanishda muallifning yevropalik tadqiqotchi sifatidagi qarashlari va davrning siyosiy sharoitlarini ham inobatga olish zarur. Ayrim masalalarda subyektiv yondashuvlar uchrashi mumkin bo'lsa-da, asarning faktik ma'lumotlarga boyligi uning tarixiy manba sifatidagi qiymatini kamaytirmaydi.

Umuman olganda, Ole Olufsenning Buxoro amirligiga oid asarlari XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi O'rta Osiyo tarixini, xususan Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini tadqiq etishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu manbalarni mahalliy tarixiy asarlar va arxiv hujjatlari bilan qiyosiy o'rganish kelgusida Buxoro amirligi tarixining kam tadqiq qilingan jihatlarini yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Olufsen O. The Emir of Bokhara and His Country: Journeys and Studies in Bokhara. - Copenhagen: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1911. - 599 p.
2. Olufsen O. Through the Unknown Pamirs (Vakhan and Garan). - London: William Heinemann, 1904.-239 p.
3. Bartold V.V. Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya. - Moskva: Nauka, 1968. -760 s.
4. Adle Ch., Habib I. (Eds.). History of Civilizations of Central Asia. Vol. V: Development in Contrast: From the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century. - Paris: UNESCO Publishing, 2003. - 934 p.
5. Soucek S. A History of Inner Asia. - Cambridge: Cambridge University Press, 2000. - 408 p.

6. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924. - Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968. - 367 p.
7. Xanikov N. Bokhara: Its Amir and Its People. - London: James Madden, 1845. - 364 p.
8. Vambéry A. Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran across the Turcoman Desert to Khiva, Bokhara and Samarcand. - London: John Murray, 1864. - 504 p.

UO'K 929:52(092)

MIRZO ULUG'BEKNING ZIJI JADIDI KO'RAGONIY ASARI VA UNING JAHON ILM-FANDAGI O'RNI

B.Raxmatullayeva, talaba, Denov Tadbirkorlik va Pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk astiranom, munajjim, temuriylar avlodi, buyuk davlat arbobi, o'z davrining tengi yo'q allomasi Mirzo Ulug'bek davridagi siyosat va ilm izlarishning natijasi va uning, Samarqanddagi tashkil etgan rasadxonasi, astronomik jadvali Ziji Jadidi Ko'ragoniyning mazmun mohiyatini ochib beradi. Shu bilan birga "Ulug'bek Ziji" ("Ulug'bekning tirgonometrik va astiranomik jadvallari") uning Samarqand shahri yaqinida qurdirgan rasadxonasi va uning asari G'arbiy Yevropaga tarqalishi va bu zijning Yevropada astiranomiya va matematika fanlarining rivojiga qo'shgan hissasi to'g'risida ommabop tarzda qisqacha hikoya qilinadi.

Kalit so'zlar: Ziji Jadidi Ko'ragoni, ilm-fan rivoji, astranomiya, matematika, Samarqand rasadxonasi, astiranom, 1018 ta yulduz, hukmdor, olim.

Аннотация. В данной статье раскрывается сущность научной и политической деятельности великого астронома, астролога, представителя династии Темуридов, выдающегося государственного деятеля и непревзойдённого учёного своего времени — Mirzo Ulug'bek. Освещаются результаты его научных исследований, а также деятельность созданной им обсерватории в Самарканде. Особое внимание уделяется содержанию и значению его знаменитого астрономического труда «Зидж-и Джадид-и Курагони» (также известного как «Зидж Улугбека» — тригонометрические и астрономические таблицы Улугбека). Кроме того, в статье в популярной форме кратко рассказывается о построенной им обсерватории близ города Самарканд — Ulugh Beg Observatory, о распространении его труда в странах Западной Европы и о вкладе данного зиджа в развитие астрономии и математики в Европе.

Ключевые слова: Зидж-и Джадид-и Курагони, развитие науки, астрономия, математика, Самаркандская обсерватория, астроном, 1018 звёзд, правитель, учёный.

Abstract. This article highlights the scientific and political legacy of Mirzo Ulug'bek — a great astronomer and astrologer, a descendant of the Timurid dynasty, an outstanding statesman, and an unparalleled scholar of his time. It examines the relationship between governance and scientific inquiry during his reign, as well as the establishment of the Samarqand Observatory. The essence and significance of his major astronomical work, Zij-i Jadid-i Kuragani, are discussed in detail. The article also provides a brief and accessible account of the "Ulugh Beg Zij" (Ulugh Beg's trigonometric and astronomical tables), including the observatory he built near Samarkand, the precise cataloging of 1,018 stars, and the spread of his work to Western Europe. Special attention is given to the significant contribution of this zij to the development of astronomy and mathematics in Europe.

Key words: Zij-i Jadid-i Kuragani, development of science, astronomy, mathematics, Samarkand Observatory, astronomer, 1,018 stars, ruler, scholar.

Kirish. Ulug'bek qalamiga mansub ilmiy asarlardan biri uning Zijidir. Bu asar "Ulug'bek ziji" yoki "Ziji Ko'ragoni" nomlari bilan mashhur. "Zij" forscha "zik" so'zidan olingan bo'lib, u "jadval" degan ma'noni bildiradi. "Ulug'bek ziji" avval fors tilida yozilgan, keyin esa uni G'iyosiddin Jamshid al-Koshiy arab tiliga tarjima qilgan. Shuni aytib o'tish lozimki, ba'zi astronomiya fani tarixchilari "Ulug'bek ziji"ni Ulug'bek yozmagan, uni boshqa olimlar yozib, Ulug'bekka atashgan degan da'voni qilishadi. [2, 1917-1940. 57 B:] Ulug'bek, uning safdoshlari va shogirdlari tomonidan qurilgan Samarqand rasadxonasi zamonida yaratilgan mashhur "Ulug'bek ziji", aniqrog'i "Ziji Ko'ragoni"

(Ko'ragonning yangi astronomik jadvali) jahon faniga balki o'zimiz uchun ham eng katta yutug'lardan biri hisoblanadi.. Ulug'bek davrida falakiyot fani bilan birga astironomiya, va boshqa ko'plab fanlar bilan qiziqadiganlar ko'p bo'lgan, ular tomonidan ko'plab astronomiyaga oid jadvallar tuzilgan.[7,1996. 60-70.B:] Masalan, Ulug'bekning bo'lg'usi safdoshi G'iyosiddin Jamshidning "Ziji Xoqoniy"ida u o'zidan oldin tuzilgan Nasriddin Tusiyning "Ziji Ilxoni"sidagi ma'lumotlarni o'zgartirib, mahalliy, ya'ni Samarqand kengligiga moslashtirmoqchi bo'ldi.Ulug'bekning mashhur yulduzlar jadvali yana quyidagi nomlarda yuritiladi: "Ziji Sultoniy", "Ziji Guragoniy", "Ulug'bekning astronomiyaga oid jadvallari", "Sulton Ko'ragonning astronomik jadvallari", "Sultonning yangi astronomik jadvallari" va boshqalar. Yuqorida aytib o'tganimizdek, Ulug'bek 1420–1429 yillarda Samarqand yaqinidagi Obi-Rahmat tepaligida rasadxona qurdirgan. Bino uch qavatli, dumaloq shaklda bo'lib, diametri taxminan 46–40 metr, balandligi esa 30 metr atrofida edi. Bu haqda Zahiriddin Muhammad Bobur ham guvohlik beradi.Rasadxona haqida tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy quyidagicha yozadi:"Samarqandning shimoliy tomonida biroz sharqqa og'ishgan joy tanlandi. Mashhur munajjimlar bu ishni boshlash uchun yulduzlar ko'rsatgan xayrli kunni aniqlab berdilar. Bino qudrat asosidek, ulug'vorlik negizidek mustahkam qurildi. Poydevor va ustunlar tog' asosidek shunday puxta qilindiki, ular go'yo mahshar kunigacha ham na joyidan siljir, na qular edi.Baland qurilgan bu muhtasham imorat xonalarining ichiga solingan rasmlar va beqiyos suratlarda to'qqiz falakning daraja, daqiqa, soniya va soniyaning o'ndan bir ulushlari ko'rsatilgan, yetti qavat osmon gardishi, yetti sayyora va turg'un yulduzlar tasvirlangan osmon gumbazi, iqlimlar, tog'lar, daryolar, sahrolar — xullas, olamga tegishli barcha narsalar tasvirlangan edi. Shundan keyin Quyosh va sayyoralarning harakatini kuzatish, ko'rilganlarini yozib borish va qayd qilish uchun farmon berildi." Deb aytib o'tadi.[3,1917-1940. 57. B:]

XV asrdagi ilm va ma'rifat rivoji, xususan Mirzo Ulug'bek davridagi ilmiy muhit va ta'lim tizimi shakllanishi o'rganildi.Germeneytik (falsafiy-talqin) yondashuv orqali Ulug'bekning ilmga munosabati, aql va bilim haqidagi qarashlari hamda uning dunyoqarashidagi axloqiy qadriyatlar va ularning taraqqiy etilishi tahlil qilinadi.Tizimli yondashuv asosida astronomiya, matematika, ta'lim va falsafa kabi fanlar rivoji va ular o'rtasidagi bogliqlik o'rganildi.Biz o'sha Qiyosiy metod orqali Ulug'bek davri ilmiy merosi u yaratgan tizimni taraqqiyoti Yevropa Renessansi bilan solishtirildi. Manbashunoslik usuli yordamida zijlar, solnomalar va zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilindi va o'rganiladi. [5,1996. 355.B:]

Asosiy qism: Ulug'bek jadvallari bir daqiqadan oralatib tuzilgan. Demak, Ulug'bek bir darajaning sinusi va kosinusini hisoblash usullarini bilishi kerak edi. Shunday ekan, uning "Bir daraja sinusini aniqlash haqida risola" nomli asari ham bo'lgan, ammo u bizgacha to'liq holda yetib kelmagan. Bu asarning bir qismi Jamshid al-Koshiyning "Arifmetika kaliti" asarida, yana bir qismi Qozizoda Rumiyning nabirasi Mirim Chalabiyning "Dasturul amal va tasxih al-jadval" nomli risolasida keltirilgan. "Ziji Ko'ragoniy", "Ziji jadidi Ko'ragoniy" ("Ko'ragoniy yangi astronomik jadvali"), "Ulug'bek ziji" — Samarqand yaqinidagi rasadxonada Mirzo Ulug'bek rahbarligida yaratilgan (1437) ilmiy asar. Ikki bo'limdan (batafsil yozilgan muqaddima va vaziyatlari elliptik sistemada berilgan 1018 ta yulduzning jadvalidan) iborat. [9,1901. 195.B:] Muqaddima 4 qismga ajratilgan. 1qism — xronologiyada Sharq xalqlarining yil hisoblash usullari bayon qilingan. Arab, yunon, eron, xitoy va uyg'urlarda yil hisoblash tartiblari, bularning biridan ikkinchisiga o'tish yo'llari va u xalk,larning o'ziga xos milliy bayramlarini hisoblash usullari ifodalangan. 2qism amaliy astronomiya masalalariga bag'ishlangan. Bunda ekliptika va ekvator orasidagi burchakni aniqlash, osmon jismlarining koordinatalarini topish usullari, meridian chizig'ini o'tkazish, qibla azimutini aniqlash, geografik koordinatalarni topish, yil davomiyligini aniklash va osmon sferasida differensial o'lchashlar o'tkazish masalalari yoritilgan. 3qismda sayyoralarning ko'rinma harakatlari geotsentrik sistema asosida sharhlangan. 4qismda goroskop haqida ma'lumotlar (qarang Astrologiya) keltiriladi. "3. K."da keltirilgan yulduzlar jadvali Samarqandda olib borilgan kuzatishlar asosida tuzilgan. Jadval yulduzlar soni va kuzatishlarning originalligi jihatdan astronomiya tarixida Gipparx — Ptolemey jadvalidan keyin (2-asr) ikkinchi o'rinda turadi. Optik asboblari ixtiro qilinguniga qadar tuzilgan zijlar orasida "3. K." eng mukammal hisoblanadi.[1,1991. 46. B:] Undan vaqtini aniqlash va geografik

koordinatalarni o'lchashda, shuningdek, turli astronomik masalalarni hal qilishda 17-asrga qadar Sharqda va Yevropada foydalanib kelindi. Asarda boshqa jadvallar ham bor. 683 ta punkt uchun geografik koordinatalarni o'z ichiga oluvchi jadval, asosan, turli manbalardan foydalanib tuzilgan. Sinus va tangeslarning trigonometrik jadvallari Samarqand olimlari ishlab chiqqan yangi usullar yordamida hisoblangan; ular o'sha davrga qadar hisoblangan jadvallarga nisbatan ancha aniq. Birinchi qism yetti bobdan iborat bo'lib, "Tarix, ya'ni xronologiyaning ma'rifati" deb ataladi. Unda astronomiyaning muhim asoslaridan biri hisoblangan sana va yil hisobi haqida so'z yuritiladi. Ya'ni yunonlar, arablar, eronliklar hamda uyg'urlar qabul qilgan yil hisoblash usullari, ularning milliy bayramlari hamda bu sanalarning kelib chiqishi haqida ma'lumot berilgan.

Ikkinchi qism "Vaqlar va unga taalluqli narsalar" deb nomlanadi va 22 bobdan iborat. Bu qismda osmon burjlarining muaddil an-nahordan og'ishi, hatto ustivoning chiqish o'rni, yulduzlarning chiqishi va botish joylari, nisf an-nahor soatining rasadxona joylashgan Samarqand kengligiga nisbati haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, Shusha, Kayravon, Urmiya, Naxichevon, Bulgar, Madoin, Bag'dod, Basra, Kozurun, Istahr, Hamadon, Qum, Ray, Domg'on, Badhiz, Saraxs, Marv, Balx, Andarob, Badaxshon, Gurganj, Hazorasp, Kot, Buxoro, Ush, Qoshg'ar, Chin, Olmaliq, Beshbaliq, Qoraqurum, Samarqand, Tarozi, Ustrushona, Xo'jand, Axsikat, O'zgand, Shot, Banoras, Sarandib, Tibet va Kashmir kabi shaharlarning (jami 683 ta joy) koordinatalari hamda yetti iqlim haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Uchinchi qism 13 bobdan iborat bo'lib, "Yulduzlarning ravshanligi va o'rni" deb ataladi. Bu bo'limda yulduzlar va sayyoralarning Quyosh atrofidagi harakati chuqur ilmiy bilim va mahorat bilan izohlangan. To'rtinchi qism esa "Yulduzlarning doimiy harakati" deb ataladi. Unda astrologiyaga oid masalalar, ya'ni yulduzlarning holati va harakatiga qarab inson taqdiri hamda turli hodisalarni bashorat qilish bilan bog'liq fikrlar bayon qilingan. [8, 1992.162-163.B:]

Shu bilan birga Davlat ishlari bilan bog'liq bo'lgan yurish-ko'chishlar, rasadxonadagi kuzatishlar va madrasadagi darslar, undan tashqari ilmiy ishlarga umumiy rahbarlik qilish xam Ulug'bekning ko'p vaqtini olardi. Shuning uchun bo'lsa kerak, bevosita Ulug'bekning qalamiga mansubligi ma'lum bo'lgan ilmiy asarlar soni jihatdan ko'p emas – ular to'rtta. Ulug'bek ilmiy merosining eng asosiysi, ma'lum va mashhuri uning "Zij"i bo'lib, bu asar "Ziji Ulug'bek", "Ziji jadidi Ko'ragoniy" deb ham ataladi. "Zij"dan tashqari uning qalamiga mansub matematik asari "Bir daraja sinusini aniqlash haqida risola", astronomiyaga oid "Risolayi Ulug'bek" (yagona nusxasi Hindistonda, Aligarh universiteti kutubxonasida saqlanadi) va tarixga doir "Tarixi arba' ulus" ("To'rt ulus tarixi") asaridir. Ulug'bek "Zij"i o'z tarkibiga ko'ra VIII – IX asrlarda boshlangan astronomik an'anani davom ettirsa ham ilmiy darajasi ularga nisbatan beqiyos balanddir. Bu asar ikki qismdan: keng muqaddima va 1018 sobita yulduzning o'rni va holati aniqlab berilgan jadvallardan iborat bo'lib, muqaddimaning o'zi mustaqil to'rt qismni tashkil qiladi. [12, 1992.27.B:] Muqaddimaning boshida Qur'ondan yulduzlar va sayyoralarga taalluqli oyatlar keltiriladi. Ulug'bek bu bilan astronomik kuzatishlarning zarurligini g'oyaviy asoslamog'chi bo'ladi. Muqaddimaning keyingi qismida Ulug'bek ushbu so'zlarni bitgan: "So'ng, parvardigor bandalarining faqiri haqiri, ulardan Allohga eng intiluvchisi Ulug'bek ibni Shohrux ibni Temur Ko'ragon bunday deydi..." Bu so'zlardan ko'rinadiki, "Zij"ning muallifi Ulug'bekning o'zi bo'lgan. Biroq bu ishda unga yordam berganlarni Ulug'bek quyidagi so'zlar bilan odilona taqdirlaydi: "Ishning boshlanishi olimlar allomasi, kamolot vahikmat bayrog'ini o'rnatgan, tahlil va tahqiq maslakida bo'lgan Qozizoda Rumiy deb shuhrat qozonmish janobi hazrat Mavlono Saloh al-milla vaddin musoning, unga rahmat va g'afrolar bo'lsun, va hazrat Mavlono A'zam, olamdagi hukamolarning iftixori, qadimga bilimlarda mukammal, masalalar mushkilotlarini hal etuvchi Mavlono G'iyos al-milla vaddin Jamshid, Alloh taolo uning qabrini salqin qilsun, ikkisining qo'llashi va yordamida bo'ldi... Ahvol boshida hazrat Mavlono marhum G'iyosiddin Jamshid: "Ajibu do'i Alloh" chaqirig'ini eshitib, toat bilan ijobat etdi va bu jahon dorulg'ururdan u jahon dorulsururga rixlat etdi. Ish asnosida, hali bu muhim asar bajarilib tugatilmasidan, hazrat ustoz Qozizoda, Alloh taolo uni rahmat qilsin, parvardigor rahmatiga payvasta bo'ldi. Biroq farzandi arjumand Ali ibni Muhammad Qushchi bolalik yillaridan fanlar sohasida ilg'orlab boradi va uning tarmoqlari bilan mashg'ul. Umid va ishonch komilki, uning shuhrati inshoolloh, yaqin zamon va tez onlarda jahon atroflari va mamlakatlarga tarqaladi. Va bu muhim

kitob tamomila yozilib bo'ldi. Yulduzlarning sifatlaridan kuzatilgan barcha narsalar imtihon qilinib, bu ditobga kiritilib sobit etildi". [10.1992.236. B:]Bu keltirilgan katta parchadan ko'rinadiki, Qozizoda Ulug'bekning ustozlari bo'lgan va "Zij"ning ancha qismi uning ishtirokida yozilgan. Bundan yana shu narsa ko'rinadiki, Ulug'bek Samarqanddagi yana bir yirik olim Jamshid Koshiyni ustoz demaydi, balki uning yoshi Rumiyan katta bo'lgani uchun Mavlonoyi Azam deyish bilan cheklanadi. Haqiqatan ham, u kishi Samarqandga 1416-yili, ya'ni Ulug'bek 22 yashar navqiron yigit va olim sifatida tanilganda keladi va u rasadxonadagi kuzatishlar boshlanishi bilan o'q vafot etadi. Biroq fan tarixidan shu narsa ma'lumki, Koshiy "Zij"ning nazariy qismini arab tiliga tarjima etgan va hozir bu tarjimaning nusxalari mavjud. Demak, bundan ko'rinadiki, Ulug'bek avval "Zij"ning nazariy qismini yozgan, so'ng jadval qismi uzoq kuzatishlar natijasida tuzilgan. Koshiy esa nazariy qism yozilishi bilan uni arabchaga ag'dargan va jadvallar ustida ishlar boshlanishida vafot etgan.[13,1991.14.B:]

Xulosa. Vaqt o'tishi bilan "Ulug'bek ziji" butun dunyoga tarqalib va tan olinib, "Ulug'bek tarixnavisligi"ning asosiy hamda bo'linmas qismiga aylanib boradi. Tabiiyki, u avvalo Sharq mamlakatlarida, so'ng esa G'arb davlatlariga keng tarqaldi. Shuni aytib o'tishimiz keraki, Ulug'bek va undan keyingi davrda Sharq bilan G'arb o'rtasida keng va barqaror doimiy aloqalar, shu jumladan tarixiy-madaniy bog'lanishlar o'rnatilmaydi. Shuning uchun bo'lsa keraki, Ulug'bekning va safdoshlarining ajoyib astronomik asarlari haqidagi xabar darrov G'arbiy Yevropa mamlakatlariga yetib bormagan[16,2022. 172-179.B]. Shu sababli mazkur mamlakatlardagi ilm ahli "Ulug'bek ziji"ning ilmiy hamda amaliy ahamiyatini munosib baholab, uning astronomik bilimlar rivojidadagi roli va faxriy o'rnini aniqlaguncha ma'lum vaqt kerak bo'ldi. G'arb olimlarining odilligiga tan berish kerak. Ular Samarqand rasadxonasidagi kuzatishlar asosida vujudga kelgan "Ulug'bek ziji" asari bilan tanishganlaridan so'ng Ulug'bek va uning maktabining juda katta xizmatlarini e'tirof etdilar. Ulug'bekning yulduzlar jadvaliga oid birinchi nashrlar G'arbiy Yevropada XVII asrning o'rtalarida paydo bo'ldi.[17,2018. 12. B:] Xulosa qilib shuni aytishimiz lozimki, XX asr boshlaridayoq Ulug'bekning nomi va asarlari jahonga mashhur va manzur bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A. Ahmedov Ulug'bek hayoti va faoliyati Toshkent 1991y.46 b.
2. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1982y.241-245 b.
3. "Ziji Ulu'bek" "UzSSR Sharqshunosligi instituti qo'lyozma. 1917-1940y, 57 b.
4. «Зижи жадиди Гурагоний». УзССР ФА Шарқшунослик инс титути қўлёзмаси, № 2114. С. 16-2а.
5. Amir Temur Jahon Tarixidan Toshkent 1996 y. 355 b.
7. Луюмн Б.В. Новая книга о Тимуре и несбывшиеся надежды её читателей. //Общественные науки в Узбекистане, 1992, №9-10, с. 66-70.
8. 1973 йилги 5-сонда "Вопросы истории" журналада кўчирманинг ушбу қисми Маркс томонидан "Темур сиёсатига берилган ўта аниқ баҳо" деб қаралади, блуд "Ўзбекистон халқлари тарихи"нинг 1992 йилги Тошкент нашрига қаранг (162-163-бетлар). 4. Хронологические выписки//Архив Маркса и Энгельса, Тома V-VIII, 1938-1940.
9. Vasily Bartold uni "eng buyuk jahongirlardan biri" deb ataydi (Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauz-Efron, XXXIII jild, Sankt-Peterburg, 1901, 195-bet).
10. Ibn Arabshoh Ajoib Al-Makdur Fi Tarixi Temur 1992 y.236b
11. Ibn Arabshoh Amir Temur Tarixi,"Ajoib al-maqdur fi tarixi taymur" 2019 y.27 b.
12. O'zbekiston xalqlar tarixi 1-jild. Oz FA haqiqiy azosi Ahmadali Asqarov, ijodiy guruh rahbari tarix fanlar doktori Mart Boboxo'jayev, Toshkent,"Fan"1992 y. 14 b.
13. A.Axmedov "Ulug'bek", T.. "FAN" 1991,Y 55 b.
14. Всеобщая история Георга Вебера. Том VIII. Перевёл Анд Бу ўринда таниқли инглиз мутафаккири Арнольд Тойнби (1889-1975) каламига манс "Тарихга стишув" асари назарда тутилаяпти, рус тилидаги нашри: А.Дж. Тойнби. Постижени истории, Сборник, М., 1991.реев. -М., 1887, с. 541, 549.
15. Всеобщая история Георга Вебера. Том VIII. Перевёл Андреев. -М., 1887, с. 541, 549.
16. Jumayeva Nilufar Ahmatovna Sharq Allomallari Ilmiy Merosi Buxoro 2022y.172-179 b.
17. B.O. To'rayev Muhammad Tarag'ay Mirzo Ulug'bek (1392-1449) Toshkent 2018 y. 12 b.
18. Фламстид. «Осмон тарихи» (Historia Caelestis). III жилд, 2-қисм, Лондон, 1725 (ушбу китобга муаллифнинг ўзи тузган юлдузлар каталоги ҳам киритилган). XVIII аср бошларида Гуржистонда ҳам «Улуғбек Жижи»га қизиқиш уйғонди ва у шоҳ Вахтанг V нинг диққатини тортиди.
19. Л. П. Э. А. Седийо. «Шохрух ўғли, Темур набираси Улуғбекнинг астрономик жадваллари», матн билан бирга шарҳ ва изоҳлар, I жилд, кириш қисми, Париж, 1839;«Улуғбек астрономик жадвалларига муқаддима (Prolegomenes)», матн ва вариантлар билан, кириш сўзи билан; I жилд (матн), Париж, 1847; II жилд (таржима),

Париж, 1853 («Зижи Улуғбек» муқаддимасининг матни ва француз тилига таржимаси). Улуғбек — астроном сифатида Делаамбрнинг «Ўрта асрлар астрономияси тарихи» (Париж, 1819) китобининг бир бобида бағишланган.

20. Птолемей, Улуғбек, Тихо Браге, Галлей, Гевелий каталоглари. Энг ишончли манбалар асосида тузилган. Турли изоҳ ва тузатишлар ҳамда ҳар бир каталогга алоҳида муқаддима билан. Муаллиф — Франсис Бейли, Жамият президенти. Қироллик астрономия жамияти хотиралари, XIII жилд, Лондон, 1843 (қайта нашри 1879 йил).

UO'K 327.7

SHANXAY HAMKORLIK TASHKILOTINING SHAKLLANISH GENEZISI

B.G'.Raxmonov, o'qituvchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Shanxay Hamkorlik Tashkilotining shakllanish va rivojlanish tarixi, tashkilotning bugungi kundagi tutgan o'rni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Xalqaro tashkilot, xalqaro tashkilotlar tarixi, "Shanxay beshligi", Shanxay Hamkorlik tashkiloti, ShHT Xartiyasi, ShHT-nufuzli xalqaro tashkilot.

Аннотация. В данной статье рассматривается история формирования и развития Шанхайской организации сотрудничества, а также ее современная роль.

Ключевые слова: Международная организация, история международных организаций, "Шанхайская пятерка", Шанхайская организация сотрудничества, Устав ШОС, ШОС-влиятельная международная организация.

Abstract. This article covers the history of the formation and development of the Shanghai Cooperation Organization, as well as the organization's current role.

Key words: International organization, the history of international organizations, "Shanghai Five", Shanghai Cooperation Organization, SCO Charter, SCO is an influential international organization.

Kirish. Xalqaro hamkorlikning dastlabki shakllari dunyo sahnasida davlatlar paydo bo'lishi bilan yuzaga keldi. Qadimda faoliyat yuritgan ko'plab siyosiy va hududiy birliklar(qabilalar konfederatsiyasi va boshqa qabilalar birlashmalari)dan farqli o'laroq, davlat o'zining barqaror hokimiyatga egaligi, aholining aniq taqsimlangan hududiy tizimi va mustaqil siyosiy faoliyat yuritish qobiliyati, ya'ni suverenitetga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Xalqaro hamkorlik tuzilmalarining vujudga kelish jarayonini Qadimgi Yunoniston misolida ko'rish mumkin. Qadimgi Yunoniston uchun siyosiy davlatlar ittifoqlari faoliyati odatiy hol hisoblanar edi. Aksariyat hollarda ularning vakolati doirasiga o'zaro xavfsizlikni ta'minlash, iqtisodiy ta'sir doirasini kengaytirish kabilar kirar edi. Afina dengiz ittifoqi (mil. avv. 478-404, 378-337-yillar) bu kabi hamkorlikning eng nufuzli vakillaridan biri bo'lgan. Ko'pincha ularning vakolatlari sohasiga hamkorlikda xavfsizlikni ta'minlash, iqtisodiy ta'sir o'tkazish va boshqalar kirar edi[1].

Shanxay hamkorlik tashkilotini yaratish uchun zarur shart-sharoitlar XX asrning 60-yillarda yaratilgan. XX asrda SSSR va XRX o'rtasida chegara masalalari bo'yicha kelishuvga erishilgan edi. Sovet Ittifoqi qulaganidan so'ng muzokaralarning yangi ishtirokchilari Rossiya va Markaziy Osiyoning yangi tashkil etilgan davlatlari timsolida paydo bo'ldi. Xitoy qo'shni MDH davlatlari (Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston) bilan barcha hududiy masalalarni hal qilishga kelishib olganlaridan so'ng, bu samarali mintaqaviy hamkorlikni yanada rivojlantirish istiqbollariiga yo'l ochdi. Rossiya va Xitoy uchun bu Markaziy Osiyo davlatlarining kuch va potensiallarini o'z homiyligida birlashtirish uchun imkoniyat bo'lib, Markaziy Osiyoda boshqa jahon kuch va ta'sir markazlarining kengayishini cheklanishi sabab bo'lgan omillardan biri bo'ldi[2].

Shanxay hamkorlik tashkilotining shakllanishi 1996-yildan boshlangan. 1996-yil 26-aprelda Rossiya, Xitoy, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston rahbarlari Shanxayda mintaqaviy hamkorlikning barcha jabhalari bo'yicha umumiy pozitsiyani ishlab chiqish, shuningdek, ishonchni mustahkamlash maqsadida uchrashdilar. Uchrashuv yakunlari bo'yicha chegara hududida va harbiy sohada ishonchni mustahkamlash to'g'risida Shartnoma imzolandi[3].

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Xalqaro tashkilotlar davlatlar o'rtasidagi aloqaning asosiy vositasi hisoblanadi. F.F.Martenay ta'kidlaganidek, "xalqlar mustaqil siyosiy mavjudligini saqlab

qolish uchun xalqaro munosabatlar tizimida xalqaro tashkilotlarga muhtojdir”. Taniqli rus xalqaro huquqshunosi N.N.Golubev XX asr boshlarida xalqaro organlar va tashkilotlarning paydo bo'lish tarixini batafsil tahlil qilgan. U barcha ma'lumotlarni yig'ib har bir muassasa va xalqaro tashkilotlarning butun instituti rivojlanishini kuzatdi, shuningdek ularning huquqiy mohiyatini va ularning paydo bo'lish sabablarini aniqladi[4].

Ma'lumki, Karl Marks va Fridrix Engelslar XIX asrda xalqaro tashkilotlar tuzish g'oyasini bildirib, u “... turli siyosiy va professional kuchlarning global darajadagi aloqalarini aks ettirdi”, lekin bugungi kundagi xalqaro tashkilotlar XX asrning boshidan boshlab paydo bo'la boshladi. XIX asrning ikkinchi yarmida xalqaro tashkilotlarning paydo bo'lishi tasodifiy jarayon emas, balki rivojlangan davlatlarning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlariga yangicha yondashuvni talab qilib, davlatlar o'rtasidagi yangi, transmilliy vazifalarni hal qilishda hamkorlik va davlatlararo sa'y-harakatlarni muvofiqlashtirishda obyektiv ehtiyoj sabab vujudga keldi. Birinchi xalqaro tashkilot 1863-yilda shveysariyalik Anri Dunant tomonidan tashkil etilgan “Qizil Xoch” tashkiloti edi. 1874-yilda tashkil topgan birinchi xalqaro hukumatlararo tashkilot esa “Bosh pochta ittifoqi” bo'lib, 1878-yildan “Butunjahon pochta ittifoqi” nomini olgan. XX asrdan boshlab xalqaro tashkilotlar yaratilishiga birinchi va ikkinchi jahon urushlari muhim rol o'ynagan bo'lib, unga urush dahshatlarining takrorlanishiga yo'l qo'ymaslik va xalqaro xavfsizlikning samarali tizimini barpo etish istagi sabab bo'lgan[5].

Ma'lumotlarga ko'ra “xalqaro tashkilot” atamasi birinchi marta 1867-yilda ingliz professori Jeyms Lorimer tomonidan ishlatilgan. Pitman Potter ushbu atamaning kelib chiqishi to'g'risida keng qamrovli tadqiqotlar olib borgan va Lorimerning 1867-yil 18-mayda Edinburgdagi Qirollik akademiyasi oldida o'z ma'ruzasida ushbu atamani ishlatgan birinchi huquqshunos bo'lganligini tasdiqlagan. Potterning so'zlariga ko'ra, Lorimer bu atamani 1971-yilda o'z asarida yana ishlatgan. Lorimerdan keyin Tomas Uilling Balx bu so'zni 1874-yilda ishlatgan. Siyosiy olimlar xalqaro tashkilotlarni xalqaro munosabatlar, boshqaruv va hokimiyat dinamikasi nuqtayi nazaridan o'rganadilar. Archer ma'lumotlariga ko'ra zamonaviy xalqaro tashkilotlarning rivojlanish bosqichi 1919-yilda Versal tinchlik konferentsiyasidan boshlangan. Bu konferentsiyasiga 1899 va 1907-yillarda o'tgan Gaaga konferentsiyalariga ta'sir ko'rsatdi, bu esa Millatlar Ligasini tuzish uchun zamin yaratdi. Millatlar Ligasi o'z natijasini bermagach dunyo rahbarlari dunyo bo'ylab doimiy tinchlikni ta'minlash uchun dunyo davlatlarini birlashtira oladigan yangi xalqaro tashkilot tuzish fikriga keldilar va 1945-yil 24-oktabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti(BMT) tashkil etildi[6].

Natijalar. Shanxay beshligi”ni rivojlanishini uch bosqichga ajratish mumkin. Birinchi bosqich: 1989- yil noyabr – 1991- yil dekabr. Sovet Ittifoqi qulagan va Sovet-Xitoy muzokaralari yakka tartibda olib borilgan yillar edi. “Shanxay beshligi” 1996-yilda tashkil etilgan, ammo uning tarixi 1964-yilda Xitoy Xalq Respublikasi va Sovet Ittifoqi o'rtasida chegara masalalari bo'yicha muzokaralar boshlangandan boshlanadi. Afsuski, keyingi 20 yil ichida ushbu muzokaralarda hech qanday siljish bo'lmagan. 80-yillarning birinchi yarmida ikki yadroviy davlat: Sovet Ittifoqi va XXR o'rtasidagi harbiy qarama-qarshilikni kamaytirish va bartaraf etish masalalarini hal qilish g'oyasi paydo bo'ldi. 1982-yilning ikkinchi yarmida Xitoy tomoni Sovet-Xitoy chegarasida Sovet qo'shinlarini qisqartirish talabini ilgari surdi. 1983-yildan beri ikki davlat vakillari ushbu g'oyani aniq tashabbuslarga aylantira boshladilar.... Sovet tomoni 1986-yil 1-yanvardan boshlab katta harbiy manevralar va chegara yaqinidagi qo'shinlarning harakatlari to'g'risida Xitoy tomoniga xabar berishga tayyorligini e'lon qildi. Sovet-xitoy munosabatlaridagi o'zgarishlar Sovet Ittifoqi rahbari M.S. Gorbachyovning 1989-yil may oyida Pekinga rasmiy tashrif bilan kelishi va XXR Raisi Den Syaopin bilan uchrashi bilan ijobiy tomonga o'zgardi. Aynan o'sha paytda muzokaralar amalga oshdi. Chegara hududida ishonchni mustahkamlash chora-tadbirlari masalasida Mixail Gorbachyov XXR Davlat Kengashi Bosh vaziri Li Peng bilan batafsil muhokama qildi. Ushbu uchrashuvlar ijobiy natija berdi: Xitoy tomoni harbiy va diplomatik ekspertlar guruhini tuzishga rozi bo'ldi va munosabatlarni normallashtirish to'g'risida bitim imzolandi. 1990-yil 24-aprelda SSSR va XXR hukumatlari o'rtasida qurolli kuchlarni o'zaro qisqartirish va Sovet-Xitoy chegarasi hududida harbiy sohada ishonchni kuchaytirishning yetakchi tamoyillari to'g'risida Bitim imzolandi. Aynan shu voqeani “Shanxay beshligi” paydo bo'lishining rasmiy boshlanishi deb hisoblash mumkin, chunki

Sovet-Xitoy muzokaralari kun tartibidagi masalalar ushbu uyushmaning asosiy masalalariga aylandi[7].

Ikkinchi bosqich 1991-yil dekabrda 1997-yil aprelgacha bo'lgan. Bu bosqichda beshta davlat o'rtasidagi ikki tomonlama muzokaralarning bosqichi bo'lib, unda bir tomondan Xitoy va to'rtta davlat: Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikistonning qo'shma delegatsiyasi ishtirok etdi. 1991-yil dekabr oyida Sovet Ittifoqi qulaganidan so'ng, ushbu mamlakatlar chegara masalalari bo'yicha, shuningdek, chegara hududlarida qo'shinlar sonini kamaytirish va harbiy sohada ishonchni mustahkamlash choralari bo'yicha muzokaralarni davom ettirish uchun qo'shma delegatsiya tuzdilar. 1991- yil may oyida Szyan Szemin Sovet Ittifoqiga javob tashrifi bilan bordi va tomonlar rasmiy ravishda shartnomani imzoladilar. 1992-yil mart oyida Xitoy va Rossiya o'rtasidagi chegara to'g'risidagi bitimni ratifikatsiya qilish to'g'risidagi hujjatlarni almashdilar. 1994-yil sentabr oyida Szyan Szemin Rossiyaga tashrif buyurdi, tomonlar Xitoy va Rossiya o'rtasidagi harbiy sohada va chegara to'g'risidagi Shartnomani imzoladilar va 1995-yil oktabr oyida ushbu shartnomani ratifikatsiya qilish to'g'risidagi hujjatlarni almashdilar. Natijada birinchi marta Xitoy va Rossiya o'rtasidagi 4300 km chegara qonuniylashtirildi. Shu bilan birga, Xitoyning Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston bilan chegara masalalari ham hal qilindi[8].

“Shanxay beshligi” ning uchinchi bosqich 1997-yil apreldan 2000-yilgacha davom etib, bu bosqichda beshta ishtirokchi davlatlar: Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston o'rtasidagi ko'p tomonlama muzokaralar olib borilgan. Harbiy sohada ishonchni mustahkamlash chora-tadbirlarini kuchaytirish va qurolli kuchlarni o'zaro qisqartirish bo'yicha muzokaralar muvaffaqiyatli yakunlandi[9].

1996 va 1997-yillarda beshta davlat (Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston) rahbarlari Shanxay va Moskvadagi uchrashuvlarida “Chegara hududlarida harbiy sohada ishonchni mustahkamlash to'g'risida bitim” va “Chegara hududlarida qurolli kuchlarni o'zaro qisqartirish to'g'risida bitim” tuzish orqali “Shanxay beshligi” ning muhim tarixiy asosi yaratildi. 1998-2000-yillarda “Shanxay beshligi” sammitlari Olmaota, Bishkek, Dushanbe shaharlarida chaqirilgan (Dushanbedagi uchrashuv paytida O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimov ushbu majlisda mehmon sifatida ishtirok etish uchun rais davlat tomonidan taklif qilingan). Uchrashuvlarda chegaraoldi hududlarida ishonchni mustahkamlash, shuningdek, siyosiy, xavfsizlik, diplomatiya, savdo-iqtisodiy, madaniy-gumanitar va boshqa sohalarida har tomonlama o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratildi[10].

Muhokama. “Shanxay beshligi” mexanizmi 2001-yil 15-iyunda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov taklifiga binoan Shanxay hamkorlik tashkilotiga(ShHT) aylantirildi va uning a'zolari Xitoy Xalq Respublikasi(XXR), Rossiya Federatsiyasi(RF), Qozog'iston Respublikasi, Qirg'iziston Respublikasi, Tojikiston Respublikasi va O'zbekiston Respublikasi bo'ldi[11].

Xitoy Xalq Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston Respublikasi, Qirg'iziston Respublikasi, Tojikiston Respublikasi va O'zbekiston Respublikasi “Shanxay beshligi”ning besh yillik faoliyati davomida ijobiy rolini yuqori baholab, a'zo davlatlar o'rtasida yaxshi qo'shnihilik munosabatlarini rivojlantirish va chuqurlashtirish, ishtirokchi davlatlar o'rtasidagi o'zaro ishonch va do'stlikni mustahkamlash, mintaqada xavfsizlik va barqarorlikni, birgalikda rivojlanishni rag'batlantirish, a'zo davlatlar o'rtasida o'zaro madaniy almashinuvni yo'lga qo'yishga kelishib oldilar. Shuningdek, Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo davlatlar qat'iy ravishda Birlashgan Millatlar Tashkilotining maqsad va tamoyillariga rioya qilish, davlatlarning suvereniteti, hududiy yaxlitligini hurmat qilish, barcha masalalarni o'zaro maslahatlashuv asosida hal qilish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, harbiy kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslikka kelishib oldilar[12].

Oltita davlat rahbarlari (Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va O'zbekiston) terrorizm, separatizm va ekstremizm xalqaro tinchlik va xavfsizlikka, davlatlar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga jiddiy xavf ekanligini inobatga olib, ushbu xatti-harakatlar uchun qonun doirasida jinoiy javobgarlikka tortish, tomonlar terrorizm, separatizm va ekstremizm qarshi birgalikda kurash olib borish to'g'risida Konvensiya imzoladilar[13].

Shanxay hamkorlik tashkilotining ta'sischi davlatlari bo'lgan Qozog'iston Respublikasi, Xitoy Xalq Respublikasi, Qirg'iziston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Tojikiston Respublikasi va O'zbekiston Respublikasi o'z xalqlarining tarixiy ravishda o'rnatilgan aloqalariga asoslangan; har tomonlama hamkorlikni yanada chuqurlashtirishga intilish; siyosiy, iqtisodiy va axborot globallasuvi jarayonlarida mintaqada tinchlikni mustahkamlash, xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashga birgalikda hissa qo'shish; ShHT tashkil etilganidan keyingi imkoniyatlardan yanada samarali foydalanish va yangi chaqiriqlar va tahdidlarga qarshi turishga hissa qo'shishga asoslangan holda; ShHT doirasidagi o'zaro hamkorlik va yaxshi qo'shnihilikning ulkan imkoniyatlarini ochib berishga yordam berishini hisobga olib; Birlashgan Millatlar Tashkiloti Ustavining maqsadlari va tamoyillariga, xalqaro tinchlikni, xavfsizlikni ta'minlash va yaxshi qo'shnihilik va do'stona munosabatlarni rivojlantirish, shuningdek, o'zaro hamkorlikni ta'minlash bilan bog'liq xalqaro huquqning boshqa umume'tirof etilgan prinsiplari va me'yorlariga sodiqligini e'lon qilgan holda Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT)ning Xartiyasini imzoladilar[14].

2004-yil Toshkent, 2005-yil Ostona, 2006-yil Shanxay. 2007-yil Bishkekda bo'lib o'tgan yig'ilishlarda Shanxay hamkorlik tashkiloti davlat rahbarlari, hukumat rahbarlari va tashqi ishlar vazirlari yig'ilishlarida bir qancha hujjatlarning huquqiy va konseptual bazasi shakllantirildi. Bu hujjatlarga quyidagilar kiradi: a) tashkilotning nizomiy hujjatlari (ShHT Xartiyasi va Ustavi); b) "ShHTga a'zo davlatlar hududlarida aksiterror tadbirlarini tashkil etish va o'tkazish tartibi to'g'risida" (2006 y.), "Terroristik, seperatistik va ekstremistik faoliyatga jalb qilingan shaxslarni aniqlash va blokirovka qilish bo'yicha hamkorlik to'g'risida" bitimlar (2006), "ShHT MATTda axborotni texnik muhofaza qilish to'g'risida (2006), "ShHTga a'zo davlatlarning terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurashish bo'yicha 2007-2009 yillarga mo'ljallangan dasturi. (2006); d) "ShHT imtiyozlari va immunitetlari to'g'risidagi Konvensiya" va boshqa bir qator hujjatlar imzolandi[15].

Qozog'istonning Ostona shahrida 2017-yilda bo'lib o'tgan ShHTning navbatdagi sammitida Hindiston va Pokiston Shanxay hamkorlik tashkilotiga (ShHT) rasmiy ravishda qabul qilindi. Ularning ShHTga qo'shilishi tashkilotning global ta'siri va tashkilotning potentsiali va ko'lami kengayishiga xizmat qiladi. Hindiston va Pokistonn qabul qilingandan so'ng, ShHT o'zining geografik qamrovini Janubiy Osiyogacha kengaytirdi va Yevroosiyo qit'asi hududining uchdan bir qismi va dunyo aholisining yarmini tashkil etuvchi eng yirik mintaqaviy tashkilotlardan biriga aylandi[16].

2023-yil 4-iyulda Hindiston raisligida ShHT Davlat rahbarlari kengashining videokonferensiya aloqa formatidagi majlisi bo'lib o'tdi. Tomonlar 14 ta hujjatni imzoladilar, jumladan, Nyu-Dehli deklaratsiyasi, terrorizm, separatizm, ekstremizmga olib keladigan radikallasuvga qarshi kurashish to'g'risidagi bayonot, raqamli transformatsiya sohasidagi hamkorlik to'g'risidagi bayonot va tashkilot faoliyatining ayrim jihatlari bo'yicha bir qator qarorlar qabul qilindi. Sammitning asosiy yutuqlaridan biri Eron Islom Respublikasining tashkilotga to'laqonli a'zo sifatida qabul qilinishi bo'ldi[17].

2024-yil 3-4-iyul kunlari Qozog'iston poytaxti Ostona shahrida o'tgan Shanxay hamkorlik tashkilotining 24-sammiti bo'lib o'tdi. Tadbir davomida Belarus ShHTga tashkilotning o'ninchi to'laqonli a'zosi bo'lib kirdi. Shuningdek, hamkor davlatlar, jumladan, Turkiya, Ozarbayjon, Fors ko'rfazi davlatlari, BMT Bosh kotibi ishtirokida (ShHT+ deb ataladigan) inaguratsiya uchrashuvi bo'lib o'tdi[18].

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Shanxay hamkorlik tashkilotining shakllanish jarayonlari uzoq davrga borib taqaladi. O'sha davrdan boshlab SSSR va Xitoy Xalq Respublikasi o'rtasida o'zaro chegara masalasida nizoli hududlarni hal qilish bo'yicha muzokaralar o'tkazilgan edi. Keyinchalik Xitoyning Shanxay shahrida beshta davlat rahbarlari (Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston) kelishuviga asosan "Shanxay beshligi" tuzilib, uning doirasida chegara masalarini hal qilish va harbiy sohada hamkorlik qilish borasida kelishib olingan edi. Umuman olganda "Shanxay beshligi" davlatlar o'rtasida siyosiy va diplomatik aloqalarini rivojlantirishda muvaffaqiyatli tashkilotlar sifatida faoliyat yuritganligini ta'kidlashimiz mumkin. Shanxay hamkorlik tashkiloti nomini olish jarayoni esa, bevosita O'zbekistonning birinchi Prezidenti Islom

Abdug'aniyevich Karimov nomi bilan bog'liq. Aynan O'zbekistonning a'zo davlat sifatida ushbu tashkilotga qo'shilishi bilan, "Shanxay beshligi" "Shanxay hamkorlik tashkiloti" ga o'zgardi. Shunday qilib, bugungi kunda Shanxay hamkorlik tashkiloti boshqa tashkilotlar bilan keng ko'lamli hamkorlikni olib borgan holda, uning a'zo davlatlari mintaq va global muammolar, tahdidlarga qarshi bir-birlarini qo'llab-quvvatlab, maslahatlashuv asosida ish olib bormoqdalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Madaminova.D.I. Xalqaro tashkilotlar nazariyasi va amaliyoti(Darslik)...siyosiy fanlar nom.-T.: TDSHU. 2020.-B.8.
2. Чиликина.М.В.ШАНХАЙСКАЯОРГАНИЗАЦИЯСОТРУДНИЧЕСТВА(Доклад)...Калининград.: КГТУ. 2011.-С.3 Шанхайская Организация Сотрудничества(3) <https://works.doklad.ru/view/Qs-MoWtbytE.html>
3. ShHT Kengashi. Shanxay hamkorlik tashkiloti(ShHT): yaratilish tarixi va maqsadlari 29.03.2020 <https://technerium.ru/uz/sovet-shos-shanhaiskaya-organizaciya-sotrudnichestva-shos-istoriya-i-celi/>.
- 4.Краткая история создания международных организаций <https://lib.sale/mejdunarodnoe-pravo-besplatno/kratkaya-istoriya-sozdaniya-mejdunarodnyih.html>
- 5.История и причины создания международных организаций: VIKENT.RU <https://vikent.ru/enc/6099/>.
- 6.Medani.P.Bhandari. The Role of International Organization in Addressing The Climate Change Issues and Creation of Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)...Professor.-Hawaii, USA.: Akamai University. February 09, 2018.-P.19-20 https://ologyjournals.com/aaeo/aaeo_00005.php.
- 7.Штыбин.В.В. Шанхайская Организация Сотрудничества как субъект международного права(Выпускная квалификационная работа)...Краснодар.: Негосударственное образовательное учреждение высшего профессионального образования южный институт менеджмента. 2008.-С.9-10 <https://www.kubsu.ru>files>users>portfolio>.
- 8.Реферат: Становление и развитие Шанхайской Организации Сотрудничества-xreferat.com-Банк рефератов, сочинений, докладов, курсовых и дипломных работ <https://xreferat.com/59/640-1-stanovlenie-i-razvitiie-shanhaiskoiy-organizacii-sotrudnichestva.html>.
- 9.Шанхайская Организация Сотрудничества | Дипломная работа по международным отношениям | Бесплатно скачать дипломную работу<http://www.parta.com.ua/referats/view/7161/>.
- 10.История развития Шанхайской организации сотрудничества 2006-04-10 <http://tj.china-embassy.org/rus/zt/shhzzz/t245402.htm>.
- 11.Шанхайская организация сотрудничества-Центр компетенций по взаимодействию с международными организациями –Национальный исследовательский университет <<Высшая школа экономики>> <https://globalcentre.hse.ru/sco>.
- 12.Декларация о создании Шанхайской Организации Сотрудничества <http://rus.sectscsco.org/documents/>.
The Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism <http://eng.sectscsco.org/documents/>.
13. Хартия Шанхайская Организация Сотрудничества. Санкт-Петербург, 7 июня 2002 года (Вступила в силу для Республики Узбекистан 19 сентября 2003 года) 07.06.2002. Хартия Шанхайской организации сотрудничества <https://www.lex.uz/ru/docs/2054961>.
- 14.Лузянин.С.Г. Шанхайская организация сотрудничества: модель образца 2008 года...доктор исторических наук, профессор.-М.: МГИМО. 2008. http://www.perspektivy.info/rus/konturi/shankhajskaia_organizacija_sotrudnichestva_model_obrazca_2008_goda_2008-03-28.htm.
- 15.India and Pakistan to officially join Shanghai Cooperation Organization-World-Chinadaily.com.cn 2017-06-05 https://www.chinadaily.com.cn/world/2017xivisitskazakhstan/2017-06/05/content_29622318.htm.
- 16.Regular SCO Heads of State Council Meeting 4 July 20023. <https://eng.sectscsco.org/20230704/Regular-SCO-Heads-of-State-Council-Meeting-948760.html>
- 17.The Shanghai Cooperation Organization Summit in Astana: in the shadow of XI Jinping. Analyses | 2024-07-05. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2024-07-05/shanghai-cooperation-organisation-summit-astana-shadow-xi-jinping>

UO'K 371:94(575.1)

MUSTAQILLIK YILLARIDA SHAHRISABZ SHAHAR XALQ TA'LIMI TIZIMINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

B.G.Ro'ziyev, o'qituvchi, Shahrissabz davlat pedagogika instituti, Shahrissabz

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston mustaqilligining 1991-2021-yillarni qamrab olgan davrida Shahrissabz shahri xalq ta'limi tizimining shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy bosqichlari tahlil qilinadi. Tadqiqot mobaynida ta'lim muassasalari soni, o'quvchilar va pedagoglar kontingenti, moddiy-texnik baza hamda sifat ko'rsatkichlarining dinamikasi kuzatilgan. Olingan natijalar Shahrissabz shahrida ta'lim sifatini yanada oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar shaklida umumlashtirilgan.

Kalit soʻzlar: *Shahrisabz, xalq ta'limi, mustaqillik davri, ta'lim islohoti, maktab, pedagog, ta'lim sifati, rivojlanish bosqichlari.*

Аннотация. В данной статье анализируются формирование, развитие и современные этапы системы народного образования города Шахрисабза в период независимости Узбекистана (1991–2024 гг.). Рассматриваются динамика количества образовательных учреждений, контингент учащихся и педагогов, материально-техническая база, а также показатели качества образования. Результаты исследования обобщены в виде научно обоснованных рекомендаций, направленных на дальнейшее повышение качества образования в Шахрисабзе.

Ключевые слова: *Шахрисабз, народное образование, период независимости, реформа образования, школа, учитель, качество образования, этапы развития.*

Abstract. This article analyzes the formation, development and contemporary stages of the public education system of Shahrisabz city during the period of Uzbekistan's independence (1991–2024). The dynamics of the number of educational institutions, the contingent of students and teachers, the material-technical base and quality indicators are examined. The results are summarized in the form of evidence-based recommendations to further improve the quality of education in Shahrisabz.

Key words: *Shahrisabz, public education, independence period, education reform, school, teacher, education quality, development stages.*

O'zbekiston mustaqilligining dastlabki kunlaridan boshlab xalq ta'limi tizimini isloh qilish, yangilash va zamonaviy talablar asosida qayta qurish milliy davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Mazkur jarayon nafaqat poytaxt shahri, balki barcha viloyat va tuman markazlarida ham keng ko'lamda amalga oshirildi. Shahrisabz shahri esa O'zbekistonning Qashqadaryo viloyatiga qarashli tarixiy shahar bo'lib, Amir Temur vatani sifatida dunyo jamoatchiligi tomonidan e'tirof etilgan. Bu shaharning xalq ta'limi tizimi ham mustaqillik yillarida tub islohotlarni boshidan kechirdi.

Shahrisabz shahrining ta'lim tizimini o'rganish bir necha jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, shahar O'zbekistonning turistik va madaniy markazi sifatida xalqaro miqyosda katta obro'ga ega bo'lib, bu uning ta'lim infratuzilmasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ikkinchidan, shahar miqyosidagi ta'lim islohotlari butun viloyat uchun namuna bo'lib xizmat qiladi. Uchinchidan, 1991-yildan to 2021-yilgacha bo'lgan davrda olib borilgan islohotlar natijalarini ilmiy tahlil qilish kelajakdagi siyosatni ishlab chiqish uchun mustahkam zamin yaratadi[3].

O'zbekistonda xalq ta'limi tarixini o'rganuvchi ilmiy adabiyotlar ikki asosiy yo'nalishga bo'linadi: umumdavlat miqyosidagi islohotlarni yorituvchi asarlar va mintaqaviy ta'lim tarixini tadqiq etuvchi maxsus ishlar. Birinchi toifaga Sh.Mardonov, B.Toshpo'latov va R.Hasanovlarning monografiyalari kiradi. Ushbu asarlarda O'zbekiston ta'lim tizimining sovet davridan mustaqillik davriga o'tish jarayoni, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi va Maktab ta'limini rivojlantirish konsepsiyasining asosiy yo'nalishlari batafsil ko'rib chiqilgan.

Yuqorida sanab o'tilgan adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, mavzu bo'yicha maxsus va yaxlit tadqiqot hali amalga oshirilmagan. Shu bo'shliqni to'ldirish ushbu maqolaning asosiy ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Tadqiqotning birlamchi manbalari sifatida quyidagilardan foydalanildi: Shahrisabz shahar Xalq ta'limi bo'limining 1991–2021-yillar oraligidagi yillik hisobotlari; O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining viloyatlar bo'yicha ta'lim statistikasi to'plamlari; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining xalq ta'limiga oid farmon va qarorlari; Qashqadaryo viloyat hokimligi arxiv hujjatlari. Ikkilamchi manbalar sifatida ilmiy monografiya va maqolalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari, mahalliy matbuot nashrlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda Shahrisabz shahri xalq ta'limining rivojlanish tarixi to'rt asosiy bosqichga bo'linib o'rganildi:

I bosqich – Mustaqillik va tizimni qayta qurish davri (1991–1997);

II bosqich – Kadrlar tayyorlash milliy dasturi va maktab ta'limi islohoti (1997–2004);

III bosqich – Moddiy-texnik baza mustahkamlanishi va innovatsiyalar davri (2004–2017);

IV bosqich – Zamonaviy islohotlar va raqamli transformatsiya (2017–2021).

Ushbu tasnif ilmiy adabiyotlardagi mavjud periodizatsiyalar asosida takomillashtirildi va Shahrisabz shahriga xos mahalliy xususiyatlar hisobga olingan holda shakllandi.

1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishganda Shahrisabz shahrida jami 18 ta umumta'lim maktabi faoliyat yuritayotgan edi. Bu maktablar sovet ta'lim tizimi qolip-qoliplari asosida tashkil etilgan bo'lib, o'quv dasturlari, darsliklar va boshqaruv tizimi o'sha davr ideologiyasini aks ettirardi. Mustaqillikning dastlabki yillarida ta'lim sohasida iqtisodiy qiyinchiliklar yuqori darajada his etildi: ish haqi o'z vaqtida to'lanmasdi, maktab binolari ta'mirga muhtoj edi, darsliklar yetishmovchiligi keng tarqalgan muammo edi[4].

Biroq 1992–1995-yillar oralig'ida muhim tashkiliy qarorlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasining 'Ta'lim to'g'risida'gi Qonuni ta'lim sohasini yangi milliy asosda tartibga soldi. Mazkur qonun ta'lim olishning umumiy majburiyligi, ta'limning dunyoviy xarakteri va o'zbek tilining davlat tili sifatidagi o'rni tamoyillarini mustahkamladi. Shahrisabzda esa ushbu qonun asosida o'zbek tilida ta'lim beruvchi sinflarga ustuvorlik bera boshlandi. 1991-yilda o'zbek tilida ta'lim oluvchi o'quvchilar ulushi 68 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1996-yilga kelib bu ko'rsatkich 89 foizga yetdi[2].

1997-yilda O'zbekiston Respublikasida "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" (KTMD) qabul qilinishi ta'lim tizimida yangi davrni boshlab berdi. Bu dastur asosida to'qqiz yillik majburiy ta'lim o'rniga o'n bir yillik umumta'lim va ikki yillik akademik litsey yoki kasb-hunar kollej tizimi joriy etildi. Shahrisabzda ushbu islohot doirasida 2001-yilgacha 3 ta akademik litsey va 4 ta kasb-hunar kollej ochildi. Bu muassasalarda jami 2 200 dan ortiq o'quvchi ta'lim ola boshladi.

Ushbu davrda maktab binolarini qayta qurish va ta'mirlash keng ko'lamda olib borildi. 1997–2004-yillar mobaynida Shahrisabz shahrida 6 ta maktab binosi kapital ta'mirdan o'tkazildi, 2 ta yangi maktab binosi qurib bitkazildi. O'quvchilar soni ham sezilarli darajada o'sdi: 1997-yilda 12 700 o'quvchi bo'lgan bo'lsa, 2004-yilga kelib bu raqam 15 400 ga yetdi. Pedagoglar malakasini oshirish tizimi ham yangilandi: har besh yilda bir marta malaka oshirish kurslari o'tishi majburiy qilib belgilandi[5].

1-jadval.

Shahrisabz shahri umumta'lim maktablari ko'rsatkichlari dinamikasi (1991–2021)

Ko'rsatkich	1991	1997	2010	2021
Maktablar soni	18	21	28	34
O'quvchilar soni	10 400	12 700	17 200	22 800
Pedagoglar soni	680	820	1 140	1 520
Kompyuter soni	0	24	380	1 200
Ta'limni qamrash (%)	93%	96%	99%	99.8%

2017-yildan boshlab O'zbekistonda ta'lim tizimida yangi islohotlar bosqichi boshlandi. Prezident Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevraldagi 'O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi' ta'lim sohasida fundamental o'zgarishlarga yo'l ochdi. Shahrisabz shahri uchun bu davrda eng muhim o'zgarish – maktabgacha ta'limni kengaytirishdir. 2017-yilda shahardagi maktabgacha ta'lim muassasalari qamrovi 38 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilga kelib bu ko'rsatkich 82 foizga yetdi. Bunga erishish uchun 7 ta yangi davlat bolalar bog'chasi ochildi va 11 ta xususiy maktabgacha ta'lim muassasasi faoliyat boshladi[6].

Raqamli ta'lim sohasida ham muhim yutuqlarga erishildi. 2020-yildan e'tiboran COVID-19 pandemiyasi ta'sirida masofaviy ta'lim platformalaridan foydalanish keskin oshdi. Shahrisabz shahrida 2021-yildan boshlab barcha umumta'lim maktablarida tezkor internet ta'minoti (100 Mbit/s) o'rnatildi. Elektron ta'lim resurslari platformasi (edu.uz) dan foydalanish ko'lam ham o'sdi. 2024-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, shahardagi o'qituvchilarning 92 foizi raqamli ta'lim vositalarini darslarida muntazam qo'llaydi.

Olingan natijalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Shahrisabz shahri xalq ta'limi tizimi mustaqillik yillarida sifat jihatidan tubdan o'zgardi. Biroq, bu o'zgarish bir tekis va uzluksiz davom etmadi – u turli tashqi va ichki omillar ta'sirida bosqichma-bosqich yuz berdi. Eng muhim omillar qatorida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: siyosiy-huquqiy bazaning yaratilishi (ta'lim qonunchiligi),

iqtisodiy rivojlanish (moliyalashtirish miqdorining oshishi), demografik o'sish (o'quvchilar sonining ko'payishi) hamda xalqaro hamkorlik (UNESCO, UNICEF dasturlari)[4].

Shahrisabzning boshqa tuman markazlari bilan qiyosida asosiy farq shundaki, bu shahar UNESCO Jahon merosi ob'ekti bo'lganidan keyin xalqaro e'tibor va investitsiyalar oqimiga ega bo'ldi. Bu holat ta'lim infratuzilmasini rivojlantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Biroq, ushbu ustunlik ayni paytda muayyan cheklovlarni ham keltirib chiqaradi: Shahrisabz tajribasini boshqa shahar va tuman markazlariga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirib o'tkazib bo'lmaydi, chunki moliyaviy imkoniyatlar va resurslar taqsimoti farq qiladi.

Raqamli transformatsiya jarayonida ham e'tiborga molik cheklovlar mavjud. Shaharning 60 yoshdan oshgan o'qituvchilari qatlamida raqamli vositalarni mustaqil qo'llash ko'nikmalari yetarli emas. Bu bo'shliq maxsus qayta tayyorlash dasturlari orqali to'ldirish mumkin, lekin ular doimo moliyaviy va vaqt resurslarini talab etadi. Ushbu tadqiqot natijalariga asoslanib aytish mumkinki, Shahrisabz shahrida xalq ta'limi tizimi 1991-2021-yillar davomida to'rtta aniq bosqichdan o'tib rivojlandi. Har bir bosqich o'ziga xos siyosiy-huquqiy hujjat, moddiy-texnik ehtiyoj yoki ijtimoiy talab asosida farqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasi, 1992.
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi / O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 1997.
3. Mardonov Sh. O'zbekistonda xalq ta'limining rivojlanishi: tarix va zamonaviylik. – Toshkent: O'zbekiston, 2016.
4. Nazarova G. O'zbekiston janubiy mintaqalarida ta'lim infratuzilmasining rivojlanishi // Pedagogika jurnali. – 2022. – № 4(2). – B. 45-58.
5. Toshpo'latov B. Ta'lim islohotlari: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2019.
6. Shahrisabz shahar Xalq ta'limi bo'limi. 2023–2024 o'quv yili yillik hisoboti. – Shahrisabz, 2024.
7. Yusupov M. Mintaqaviy ta'lim siyosati: muammolar va istiqbollar. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020.

UO'K 94(574):631

O'ZBEK XONLIKLARI DAVRIDA QISHLOQ XO'JALIGINI RIVOJLANISH TARIXI

I.F.Ro'zimova, magistrant, Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVI-XIX asrlarda O'zbekiston hududida mavjud bo'lgan xonliklarning qishloq xo'jaligi tizimi tarixiy-tahliliy nuqtai nazardan o'rganiladi. Tadqiqot asosiy qishloq xo'jaligi tarmoqlari, sug'orish infratuzilmasi, yer-suv munosabatlari va agroteknologik jarayonlar rivojlanishini qamrab oladi. Maqolada dehqonchilik madaniyati, chorvachilik sohasidagi yutuqlar hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosining o'ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Xonliklar davridagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar kontekstida qishloq xo'jaligining transformatsiya jarayonlari kompleks tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'zbek xonliklari, qishloq xo'jaligi tarixi, sug'orish tizimlari, dehqonchilik, chorvachilik, XVI-XIX asrlar, yer-suv munosabatlari, agroteknologiya.

Аннотация. В данной статье с историко-аналитической точки зрения изучается система сельского хозяйства ханств, существовавших на территории Узбекистана в XVI-XIX веках. Исследование охватывает развитие основных отраслей сельского хозяйства, ирригационной инфраструктуры, земельно-водных отношений и агротехнологических процессов. В статье выявлены особенности земледельческой культуры, достижения в области животноводства, а также специфические характеристики торговли сельскохозяйственной продукцией. Проведен комплексный анализ процессов трансформации сельского хозяйства в контексте социально-экономических условий периода ханств.

Ключевые слова: узбекские ханства, история сельского хозяйства, ирригационные системы, земледелие, животноводство, XVI-XIX века, земельно-водные отношения, агротехнология.

Abstract. This article examines the agricultural system of the khanates that existed on the territory of Uzbekistan in the 16th-19th centuries from a historical-analytical perspective. The

research encompasses the development of main agricultural sectors, irrigation infrastructure, land-water relations, and agrotechnological processes. The article identifies the specific characteristics of farming culture, achievements in animal husbandry, and peculiarities of agricultural product trade. A comprehensive analysis of the transformation processes of agriculture in the context of the socio-economic conditions of the khanate period has been conducted.

Key words: *Uzbek khanates, history of agriculture, irrigation systems, farming, animal husbandry, 16th-19th centuries, land-water relations, agrotechnology.*

Kirish. O'zbekiston hududida XVI-XIX asrlarda mavjud bo'lgan O'zbek xonliklari davri milliy tarixning eng muhim davrlari qatorida turadi. Ushbu tarixiy bosqichda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, xususan, qishloq xo'jaligi sohasidagi jarayonlar alohida ahamiyat kasb etdi. O'zbek xonliklari - Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari - o'zlarining geografik joylashuvi, tabiiy-iqlim sharoitlari va tarixiy an'analari bilan xarakterlanib, qishloq xo'jaligining rivojlanishiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatdi [1]. Markaziy Osiyoning qadimiy qishloq xo'jaligi madaniyati ushbu davrda yangi bosqichga ko'tarilib, an'anaviy dehqonchilik usullari bilan yangi texnologik yondashuvlarning uyg'unlashuvi kuzatildi. Qishloq xo'jaligi nafaqat aholining oziq-ovqat bilan ta'minlanishi, balki davlatning iqtisodiy salohiyati va savdo aloqalarining asosini tashkil etdi. O'zbek xonliklari davrida qishloq xo'jaligining rivojlanishi murakkab tarixiy jarayon sifatida ko'plab omillar - sug'orish tizimlarining holati, yer-suv munosabatlari, ijtimoiy tuzum, davlat siyosati va tashqi iqtisodiy aloqalar - ta'sirida shakllanib bordi [2]. Ushbu davrdagi qishloq xo'jaligi tizimini o'rganish nafaqat tarixiy bilimlarni boyitadi, balki zamonaviy agroteknologik jarayonlarni tushunishda muhim asos yaratadi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot tarixiy-tahliliy, qiyosiy-tarixiy va sistemli yondashuv metodlariga asoslanadi. O'zbek xonliklari davridagi qishloq xo'jaligi tarixini o'rganishda tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, sayyohlarning yozma esdaliklari va zamonaviy tarixiy tadqiqotlar kompleks tahlil qilindi. Metodologik jihatdan, qishloq xo'jaligi rivojlanishini baholashda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, davlat boshqaruvi tizimlari va aholining turmush darajasi o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi. O'zbek xonliklari davridagi qishloq xo'jaligi tarixini o'rganish bo'yicha keng adabiyotlar bazasi mavjud. B.A. Axmedovning fundamental tadqiqotlarida XVI-XVIII asrlar Markaziy Osiyo qishloq xo'jaligi tizimining umumiy tavsifi berilgan va sug'orish infratuzilmasining ahamiyati ta'kidlangan [3]. O.D. Chekhovich o'z ishlarida Buxoro xonligi yer-suv hujjatlarini chuqur tahlil qilib, mulkchilik munosabatlari va sug'orish tizimlarining yuridik asoslarini ochib bergan [4]. B.V. Lunin tomonidan Markaziy Osiyo tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlarda xonliklar davridagi iqtisodiy hayot va qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosi batafsil yoritilgan. Rus tadqiqotchilaridan V.V. Bartold Turkiston tarixiga oid asarlarida sug'orish tizimlari va qishloq xo'jaligi rivojlanishining tarixiy asoslarini tahlil qilgan [5].

Zamonaviy o'zbek tarixchilari orasida Sh.Z. Urinboev, A.P. Kaykovus, R.G. Mukminova va boshqalarning ishlari xonliklar davridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va qishloq xo'jaligi tizimini yoritishda muhim ahamiyatga ega [6]. Xorijiy tadqiqotchilardan Yuriy Bregel, Beatrice Forbes Manz, Robert McChesney kabilar o'z ishlarida O'zbek xonliklarining siyosiy va iqtisodiy tuzilmalarini kompleks tahlil qilganlar [7]. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbek xonliklari davridagi qishloq xo'jaligi an'anaviy dehqonchilik madaniyatining yuqori darajada rivojlanishi, sug'orish tizimlarining murakkabligi va qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosining keng ko'lamda olib borilishi bilan ajralib turadi. Biroq, mavjud tadqiqotlarda qishloq xo'jaligi rivojlanishining regional o'ziga xos xususiyatlari va agroteknologik innovatsiyalar masalalari hali to'liq yoritilmagan.

Natijalar va muhokama. O'zbek xonliklari davrida qishloq xo'jaligi tizimi bir necha asosiy tarmoqlardan iborat bo'lib, ularning har biri mintaqaning tabiiy-iqlim sharoitlari va ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlariga moslashgan holda rivojlangan. Dehqonchilik qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i sifatida keng miqyosda amalga oshirildi. Farg'ona, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari, Xorazm vohasida intensiv dehqonchilik madaniyati shakllanib, bu hududlarda bug'doy, arpa, sholi, paxta, uzum, poliz ekinlari etishtirilib, yuqori hosil olinardi [8]. Sug'orish tizimlarining rivojlanishi qishloq xo'jaligi mahsuldorligining asosiy omili bo'lib, xonliklar hukmdorlari tomonidan katta kanallar, ariqlar va ko'llar qurilishiga alohida e'tibor qaratildi. Xiva xonligida Amudaryo, Buxoro xonligida

Zarafshon, Qo'qon xonligida Sirdaryo va Narin daryolari suv manbai sifatida foydalanilib, ulkan gidrotexnik inshootlar tizimi yaratildi. Arxiv hujjatlari va tarixiy manbalar shuni ko'rsatadiki, XVI asrdan boshlab sug'orish infratuzilmasi sistemali ravishda takomillashtirildi va davlat tomonidan suv taqsimoti tartibga solinib, maxsus amaldorlar - miroblar tayinlandi [9].

Dehqonchilikda an'anaviy agroteknologik usullar qo'llanildi: yer haydash uchun omoch, ketmon, belkurak kabi an'anaviy asboblari ishlatildi, ekin almashinuvi tizimlari rioya qilindi, organik o'g'itlar keng qo'llanilib, tuproq unumdorligi oshirildi. Xususan, intensiv dehqonchilik zonalarida ikki yillik va uch yillik almashinuv tizimlari qo'llanib, yerning dam olish davrlari nazarda tutildi. Paxta etishtirish XVII-XVIII asrlarda tobora keng tarqaldi va bu mahsulot xonliklarning tashqi savdosida muhim o'rin egalladi. Buxoro va Qo'qon xonliklarida paxta yetishtirishning maxsus texnologiyalari ishlab chiqildi, bu mahsulot Rossiya, Eron va Hindiston bozorlari uchun eksport qilindi. Chorvachilik ham qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i bo'lib, ayniqsa cho'l va tog' hududlarida yaylov chorvachilik ustuvor edi. Qo'y, echki, sigir, ot, tuya kabi hayvonlar boqilib, ularning mahsulotlari - yung, teri, go'sht, sut mahsulotlari - ichki iste'mol va savdo maqsadlarida ishlatilardi. Xiva xonligida tuya va ot boqish, Qo'qon xonligida Oloy va Farg'ona tog'larida qo'y boqish, Buxoro xonligining cho'l hududlarida qorakul qo'ylarini etishtirishning o'ziga xos an'analari mavjud edi [10].

Yer-suv munosabatlari xonliklar davridagi qishloq xo'jaligi tizimining muhim jihati bo'lib, yer mulki turli shakllarda - davlat, vaqf, mulk, suyurgal - mavjud edi. Dehqonlar asosan ijara asosida yer ishlatib, hosil davlat yoki yer egasiga soliq sifatida to'lanar, qolgan qismi dehqonning o'zida qolardi. Suv resurslari davlat mulki hisoblanib, uning taqsimoti miroblar nazorati ostida amalga oshirildi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosi xonliklar iqtisodiyotida markaziy o'rin tutib, yirik savdo markazlari - Buxoro, Samarqand, Xiva, Qo'qon, Toshkent - orqali mahsulotlar Rossiya, Eron, Afg'oniston, Hindiston, Xitoy bozorlariga yetkazilardi. Ipak, paxta, quritilgan meva, yong'oq, teri mahsulotlari asosiy eksport mahsulotlari bo'lib, ularga almashtirish orqali metallar, to'qimachilik mahsulotlari, zeb-ziynat buyumlari import qilindi.

Bog'dorchilik va mevali daraxtlar etishtirish O'zbek xonliklari davridagi qishloq xo'jaligining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, ayniqsa Farg'ona vodiysi, Samarqand va Buxoro atrofi vohalarda keng rivojlangan edi. Uzum, olma, nok, o'rik, shaftoli, behi, anjir, anor kabi mevali madaniyatlar maxsus bog'larda yetishtirildi va bu mahsulotlar nafaqat ichki iste'mol uchun, balki uzoq masofali savdo yo'nalishlari uchun ham muhim ahamiyatga ega edi. Uzumchilik alohida o'rin tutib, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Qo'qon atrofida maxsus uzumzorlarda turli navdagi uzumlar - oq, qora, mayiz uzum turlari - yetishtirildi. Uzumdan tayyorlangan quritilgan mahsulotlar - mayiz, kishmish - eksport mahsulotlari sifatida Rossiya va Sharq bozorlarida yuqori baholandi. Bog'larni parvarish qilish, sug'orish, daraxtlarni budash va kasalliklardan himoya qilish bo'yicha maxsus bilimlar avloddan avlodga o'tib, an'anaviy bog'dorchilik madaniyati shakllandi. Mevalarni saqlash va quritish usullari ham yuqori darajada rivojlangan bo'lib, maxsus quritish xonalari va omborlar qurildi, bu esa yil davomida meva mahsulotlarini saqlash va savdo qilish imkonini berdi.

Ipakchilik va tut daraxti etishtirish xonliklar iqtisodiyotida strategik ahamiyatga ega bo'lgan tarmoq hisoblanib, Markaziy Osiyoning Buyuk Ipak yo'li savdo an'analari davomchiligi sifatida rivojlandi. Buxoro, Samarqand, Marg'ilon, Namangan, Andijon shahar va tumanlari ipakchilik markazlari bo'lib, bu hududlarda keng miqyosda tut bog'lari tashkil etildi va ipak qurti boqildi. Tut daraxtlarini parvarish qilish, ipak qurti urug'larini saqlash, pilla hosil qilish va ipak tolasini ajratish bo'yicha murakkab texnologik jarayon shakllangan edi. Ipak ishlab chiqarish mavsumiy xarakterga ega bo'lib, bahor va yoz oylarida ipak qurti boqish davri boshlanardi, hosil olingan pilla zavodlarda qayta ishlanib, sifatli ipak tolalari olinardi. Ipak mahsulotlari - xom ipak, ipak gazmollar, atlas, shoyi - xonliklarning asosiy eksport mahsuloti bo'lib, Rossiya, Eron, Turkiya, Hindiston bozorlarida yuqori talabga ega edi. Ipakchilik sohasida ishlaydigan hunarmandlar maxsus kasb-hunar bilimlariga ega bo'lib, bu sohaning yuqori darajada taraqqiy etishiga olib keldi. Ipakchilik nafaqat dehqonlar, balki shahar aholisi uchun ham daromad manbai bo'lib, ko'plab oilalar tut bog'laridan va ipak qurti boqishdan asosiy daromad olardi.

Sabzavotchilik va polizchilik ham qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i sifatida, ayniqsa shahar atrofi zonalarida rivojlandi va aholi oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishida markaziy o'rin tutdi. Piyoz, sarimsoq, sabzi, turp, bodring, qovoq, qovun, tarvuz, pomidor, baqlajon, qalampir kabi sabzavot va poliz ekinlari maxsus polizzorlarda yetishtirildi. Shaharlar atrofida tashkil etilgan polizzorlar toza suv manbalariga yaqin joylashtirildi va doimiy sug'orish talab qilindi. Sabzavotchilik dehqonchilik madaniyatining intensiv shakli bo'lib, kichik yer maydonlarida yuqori hosil olish uchun ko'p mehnat talab qilindi. Qovun va tarvuz yetishtirish alohida san'at hisoblanib, Xorazm, Buxoro va Farg'ona qovunlari o'zining ta'mi va sifati bilan mashhur edi. Poliz mahsulotlari bozorda kunlik savdo qilinib, aholining oziq-ovqat dietasida muhim o'rin tutdi. Sabzavotlarni konservatsiya qilish, tuzlash va quritish usullari ham keng qo'llanildi, bu esa qish mavsmida ham sabzavot mahsulotlaridan foydalanish imkonini berdi. Shahar bozorlarida sabzavot va poliz mahsulotlari savdosi kundalik amaliyot bo'lib, dehqonlar o'z mahsulotlarini bevosita iste'molchilarga yetkazdilar.

Qishloq xo'jaligi asboblari va texnikasi an'anaviy shakllarda rivojlangan bo'lib, asrlar davomida takomillashtirilgan ishchi qurollar qo'llanildi. Yer haydash uchun yog'och va temir qismlardan iborat omoch, tuproqni yumshatish uchun ketmon va belkurak, o'roq va do'rog'a kabi o'rim-yig'im asboblari, don tanlab olish uchun maxsus elektaklar va g'albirlar ishlatildi. Sug'orish uchun chigir, do'lon, chorvoq kabi suv ko'tarish mexanizmlari qo'llanildi, bu asboblarni hayvon kuchi yoki inson mehnati yordamida ishlatilardi. Hunarmandlar tomonidan mahalliy sharoitlarga moslashtirilgan maxsus asboblarni ishlab chiqarildi va temir ustalari qishloq xo'jaligi asboblari ta'mirlash va yangilarini yasashda muhim rol o'ynadi. Don maydalash uchun tosh tegirmonlar, un elakdan o'tkazish uchun mahalliy materiallardan yasalgan elaklar, hosil saqlash uchun loy va somon aralashmasidan qurilgan omborlar mavjud edi. Chorvachilikda ham maxsus asboblarni - qisqichlar, yunni qirg'ich uchun qaychilar, sog'ish idishlari - ishlatildi. Texnologik jihatdan O'zbek xonliklari davridagi qishloq xo'jaligi an'anaviy usullarga tayanib, lekin mahalliy sharoitlarga yuqori darajada moslashgan va samarali edi.

Mavsumiy ishlar taqvimini va qishloq xo'jaligi tsikli tabiiy-iqlim sharoitlariga asoslangan holda aniq tuzilgan bo'lib, dehqonlar quyosh va oy kalendarlari asosida qishloq xo'jaligi faoliyatini rejalashtirdilar. Bahor mavsumi yer haydash va ekish davri bo'lib, mart-aprel oylarida bug'doy, arpa ekish ishlari boshlanardi, may oyida paxta, sholi va boshqa yoz ekinlari ekilardi. Sug'orish tizimlari bahor oqimi davrida ta'mirlanib, kanallar va ariqlar tozalandi, suv ta'minoti tizimi yangilandi. Yoz mavsumi o'sib turgan ekinlarni parvarish qilish davri bo'lib, doimiy sug'orish, begona o'tlarni tozalash, o'simliklarni kasallik va zararkunandalardan himoya qilish ishlari amalga oshirildi. Iyun-iyul oylarida birinchi hosil - bog'dorchilik mahsulotlari, sabzavot va poliz ekinlari - yig'ib olinardi. Kuz mavsumi asosiy hosil yig'ish davri bo'lib, sentyabr-oktyabr oylarida bug'doy, paxta, meva hosili yig'ildi va qishga tayyorgarlik ko'rildi. Qish mavsumi dam olish va keyingi mavsum uchun tayyorgarlik davri bo'lib, asboblarni ta'mirlanadi, urug'lar tayyorlanadi, o'g'itlar to'planardi. Mavsumiy ishlar taqvimini dehqonlar hayotini tartibga solib, qishloq jamiyatining ijtimoiy va iqtisodiy faoliyatini belgilardi. Bayramlar va marosimlar ham qishloq xo'jaligi tsikli bilan bog'liq bo'lib, ekish va hosil yig'ish bayramlari muhim ijtimoiy tadbirlar sifatida nishonlandi.

Xulosa. O'zbek xonliklari davrida qishloq xo'jaligi rivojlanishi Markaziy Osiyo iqtisodiy tarixining muhim bosqichi sifatida baholanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, XVI-XIX asrlarda xonliklar hududida an'anaviy qishloq xo'jaligi madaniyati yuqori darajaga yetib, intensiv dehqonchilik, rivojlangan sug'orish tizimi va samarali chorvachilik asosida barqaror iqtisodiy tizim shakllanganligini tasdiqlaydi. Sug'orish infratuzilmasining sistemali ravishda takomillashtirilishi, yer-suv munosabatlarining yuridik tartibga solinishi va davlat tomonidan qishloq xo'jaligiga qo'llab-quvvatlash ko'rsatilishi mahsuldorlikning oshishiga va qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosining rivojlanishiga olib keldi. Paxta etishtirish, ipakchilik va qorakol qo'ylarini boqish kabi ixtisoslashgan tarmoqlar xonliklarning tashqi savdo aloqalarida muhim rol o'ynadi. Tarixiy manbalar tahlili asosida aniqlanganki, O'zbek xonliklari davridagi qishloq xo'jaligi tizimi nafaqat aholining oziq-ovqat bilan ta'minlanishini, balki davlatning iqtisodiy mustaqilligini ham ta'minladi. Biroq, XIX asrning ikkinchi yarmida xalqaro iqtisodiy o'zgarishlar va kolonial bosim natijasida an'anaviy qishloq xo'jaligi tizimi inqirozga yuz tutdi. Ushbu tadqiqot O'zbek xonliklari davridagi qishloq xo'jaligi tarixini kompleks

tahlil qilish orqali milliy iqtisodiy tarixning muhim jihatlarini ochib berdi va keyingi tadqiqotlar uchun asos yaratdi. Kelajakda regional xususiyatlar, agroteknologik innovatsiyalar va xonliklar davridagi qishloq xo'jaligi transformatsiyalari yanada chuqurroq o'rganilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Axmedov B.A. Istoriya Balkha (XVI - pervaya polovina XVIII v.). Tashkent: Fan, 1982. 304 s.
2. Mukminova R.G. Sotsial'naya differentsiatsiya naseleniya gorodov Uzbekistana v XV-XVI vv. Tashkent: Fan, 1985. 214 s.
3. Axmedov B.A. Gosudarstvo kochevykh uzbekov. Moscow: Nauka, 1965. 196 s.
4. Chekhovich O.D. Samarkandskie dokumenty XV-XVI vv. (O vladeniya Khodzha Akhrara v Sredney Azii i Afganistane). Moscow: Nauka, 1974. 568 s.
5. Bartol'd V.V. Sochineniya. Tom II. Chast' 1. Obshchie raboty po istorii Sredney Azii. Raboty po istorii Kavkaza i Vostochnoy Evropy. Moscow: Nauka, 1963. 1024 s.
6. Urinboev Sh.Z. Istoriya razvitiya orosheniya v Uzbekistane. Tashkent: Fan, 1977. 168 s.
7. McChesney R.D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889. Princeton: Princeton University Press, 1991. 267 p.
8. Kaykovus A.P. Zemlevladienie i zemledelie v Srednei Azii (XIX - nachalo XX vv.). Tashkent: Fan, 1975. 196 s.
9. Ivanov P.P. Ocherki po istorii Sredney Azii (XVI - seredina XIX v.). Moscow: Vostochnaya literatura, 1958. 259 s.
10. Nepomnin O.E. Istoriya Kitaya: Epokha Tsin. XVII - nachalo XX veka. Moscow: Vostochnaya literatura, 2005. 712 s.

UO'K 327.5:341.1

ZAMONAVIY DAVLATLARARO MUNOSABATLARDA CHEGARA HAMKORLIGI:

NAZARIYA VA AMALIYOT

G.G.Sabirov, katta o'qituvchi, O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashuv sharoitida davlatlararo chegara hamkorligining mohiyati, uning iqtisodiy, siyosiy va xavfsizlik jihatlari tahlil etilgan. Muallif chegara hamkorligini nafaqat hududiy nazorat, balki mintaqaviy barqarorlik va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning strategik mexanizmi sifatida o'rganadi. Maqolada chegara siyosatining ustuvor vazifalari, tahdidlar va ularni bartaraf etishning xalqaro-huquqiy hamda amaliy yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: chegara hamkorligi, transchegaraviy xavfsizlik, mintaqaviy barqarorlik, iqtisodiy integratsiya, chegara boshqaruvi, noqonuniy migratsiya, yaxshi qo'shnihilik tamoyili.

Аннотация. В данной статье анализируется сущность межгосударственного приграничного сотрудничества в условиях глобализации, а также его экономические, политические и аспекты безопасности. Автор рассматривает приграничное сотрудничество не только как инструмент территориального контроля, но и как стратегический механизм региональной стабильности и социально-экономического развития. В статье освещены приоритетные задачи пограничной политики, угрозы и международно-правовые и практические пути их устранения.

Ключевые слова: приграничное сотрудничество, трансграничная безопасность, региональная стабильность, экономическая интеграция, управление границами, незаконная миграция, принцип добрососедства.

Abstract. This article analyzes the essence of interstate border cooperation in the context of globalization, along with its economic, political, and security aspects. The author examines border cooperation not merely as a tool for territorial control, but as a strategic mechanism for regional stability and socio-economic development. The article highlights the priority tasks of border policy, identifies threats, and explores international legal and practical ways to mitigate them.

Key words: border cooperation, transboundary security, regional stability, economic integration, border management, illegal migration, principle of good neighborliness.

Hozirgi globallashuv davrida davlatlararo chegaralar shunchaki hududiy chegaralanish chiziqlari yoki mamlakatlar suverenitetini ajratib turuvchi statik chiziqlar emas, balki dinamik iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy integratsiya maydonlariga aylanib bormoqda. XX asrning an'anaviy

chegaralari o'z vazifasini faqat "himoya qilish" va "to'sish" bilan cheklagan bo'lsa, XXI asr paradigmasi chegaralarni o'zaro rivojlanish uchun "ko'priq" vazifasini o'tovchi ochiq muloqot markazlari sifatida talqin etadi.

Chegara hamkorligi (*cross-border cooperation*) qo'shni davlatlar o'rtasidagi o'zaro ishonch, xavfsizlik va barqaror rivojlanishni ta'minlashning eng muhim mexanizmi hisoblanadi. Bugungi kunda chegara o'rtasidagi hamkorlik davlatlararo munosabatlarning kompleks masalalarini, shu jumladan, chegaralar xavfsizligini ta'minlash vazifalarini mahalliy chegara bo'linmalari va davlat idoralari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik orqali samarali hal etishga xizmat qilmoqda.

Mazkur hamkorlik – tomonlarning chegara xizmatlari o'rtasidagi barqaror va uzoq muddatli tashkiliy aloqalarni, axborot almashinuvi, ilmiy-texnik ko'maklashish hamda qonun hujjatlari va xalqaro kelishuvlarda belgilangan vazifalarni muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladi. Davlatlararo manfaatlar uyg'unligi asosida qurilgan bu mexanizm, chegara muammolarini tinch yo'l bilan hal etishni, chegara xavfsizligini ta'minlash bilan bir qatorda, chegaradosh hududlarda istiqomat qiluvchi aholi farovonligini oshirishni ham maqsad qiladi.

Shu nuqtai nazardan, chegara hamkorligi faqatgina harbiy-texnik yoki huquq-tartibot masalalari bilan cheklanib qolmay, u mintaqaviy integratsiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Chegara boshqaruvi organlari, mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv subyektlari, jamoat tashkilotlari va bevosita fuqarolarning faol ishtiroki chegara hududlarini barqaror rivojlantirishning asosiy poydevoridir. Ushbu hamkorlik ko'lamining kengayishi xalqaro terrorizm, noqonuniy migratsiya va transchegaraviy jinoyatchilik kabi global tahdidlarga qarshi kurashishda davlatlarning kollektiv imkoniyatlarini sezilarli darajada oshiradi.

Chegara hamkorligi murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u davlatlararo munosabatlarning turli jabhalarini qamrab oladi. Uning samaradorligi nafaqat rasmiy kelishuvlarga, balki amaliy integratsiya jarayonlarining qay darajada chuqurligiga bog'liq.

1. Chegara hamkorligining asosiy yo'nalishlari. Chegara hamkorligining zamonaviy arxitekturasini quyidagi ustuvor yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

Iqtisodiy integratsiya va sanoat kooperatsiyasi: Bu yo'nalish chegaraoldi hududlarda erkin savdo zonalarini tashkil etish, qo'shma korxonalarini rivojlantirish va mintaqaviy logistika markazlarini barpo etishni ko'zda tutadi. Tovar va xizmatlar aylanmasini yengillashtirish orqali mintaqaviy ishlab chiqarish zanjirlari yaratiladi, bu esa o'z navbatida iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Transchegaraviy infratuzilmani modernizatsiya qilish: Transport yo'laklari, xalqaro ahamiyatga ega ko'priklar va bojxona-terminal majmualarining texnik holatini yaxshilash hamkorlikning moddiy asosidir. Shuningdek, energetika tizimlarining integratsiyasi (elektr energiyasi va gaz ta'minoti bo'yicha tarmoqlarning o'zaro ulanishi) davlatlarning energiya xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash: Chegara xizmatlari o'rtasidagi operativ hamkorlik transchegaraviy jinoyatchilik, xalqaro terrorizm, narkotrafik va noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashning qalqonidir. Bu yerda ma'lumotlar almashinuvi, qo'shma tezkor qidiruv tadbirlari va xavf-xatarlarni oldindan aniqlash tizimi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ekologik barqarorlik va suv resurslarini boshqarish: Ko'plab davlatlar uchun transchegaraviy daryolar va suv havzalaridan oqilona foydalanish strategik masala hisoblanadi. Ekologik xavfsizlikni ta'minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va transchegaraviy daryolarning ifloslanishiga qarshi birgalikda kurashish mintaqaviy barqarorlikning garovidir.

Gumanitar aloqalar va ijtimoiy integratsiya: Chegaraoldi hududlarda istiqomat qiluvchi aholi o'rtasida madaniy, ta'lim, ilmiy va turistik almashinuvlarni yo'lga qo'yish "yumshoq kuch" diplomatiyasining bir qismi bo'lib, davlatlar o'rtasidagi xalqlararo ishonchni mustahkamlaydi.

2. Hamkorlikning xalqaro-huquqiy va axloqiy tamoyillari. Samarali va uzoq muddatli chegara hamkorligi xalqaro huquqning umumiy prinsiplariga asoslangan holda, quyidagi tamoyillar ustiga quriladi:

Teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik: Hamkorlik shartlari tomonlarning milliy manfaatlari va imkoniyatlari muvozanatiga asoslanishi kerak. Hech bir tomon boshqasining manfaatlari hisobiga o'z maqsadlariga erishmasligi lozim.

Davlat suvereniteti va hududiy yaxlitlikni hurmat qilish: Chegara hamkorligi davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik va ularning hududiy daxlsizligini so'zsiz tan olish tamoyiliga qat'iy rioya qilgan holda amalga oshiriladi.

Shaffoflik va ochiqlik: Chegara siyosatiga oid bitimlar, amalga oshirilayotgan loyihalar va xavfsizlik sohasidagi o'zaro majburiyatlar bo'yicha axborot almashinuvi ishonch muhitini yaratadi.

Barqaror rivojlanish: Hamkorlikdagi har qanday iqtisodiy loyiha kelajak avlodlar manfaati, ekologik me'yorlar va tabiiy resurslarning uzoq muddatli saqlanib qolishi tamoyiliga asoslanishi shart.

Chegara boshqaruvi organlari, maxalliy o'zini-o'zi boshqaruvchi sub'ektlar, jamoat tashkilotlari va fuqarolarning chegara xavfsizligini ta'minlash, chegara hududlarini barqaror rivojlantirish, mahalliy aholi va qo'shnichilik farovonligini oshirish, ushbu davlatlar bilan kelishilgan o'zaro aloqalar orqali ushlab turiladi.

MDHga kiruvchi davlatlarning tashqi chegaralarida mamlakat manfaatlarini va xavfsizligini ta'minlash;

- gumanitar hamkorlikni rivojlantirish va inson muloqoti muammolarini hal etish;
- migratsiya nazoratini ta'minlash, noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashish;
- chegara hududlari yaqinidagi fuqarolarning savdo operatsiyalari va chegara orqali tashriflari bilan bog'liq transport muammolarini hal etish;
- fuqarolar manfaatlariga bevosita ta'sir qiladigan umumiy maishiy muammolarni hal etish;
- chegaraning ikki tomonida fuqarolar va mahalliy hokimiyatlar manfaatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadigan umumiy maishiy muammolarni hal etish;
- chegaradagi hududlarda ekologik muammolarni tartibga solish.

Chegara hamkorligini amalga oshirish doirasida davlat siyosatining eng muhim vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Mamlakat suvereniteti va hududiy yaxlitligini ta'minlash.
2. MDH mamlakatlari chegara maydonlarida harbiy xavf va nizolarni oldini olish.
3. Transchegaraviy jinoyatchilik va terrorizmga qarshi birgalikda kurashish.
4. Migratsiya nazoratini ta'minlash va noqonuniy migratsiyaga qarshi kurash.
5. Chegaraoldi hududlardagi ekologik muammolarni tartibga solish.

Chegara hamkorligi o'z ichiga muayyan tahdidlarni ham oladi, jumladan: aholiga salbiy axborot ta'siri, etnik va diniy separatizm, narkotrafik hamda chegaralarning kriminalizatsiyasi.

Biroq, bu jarayonni rivojlantirish kelajakda quyidagi sabablarga ko'ra istiqbolli hisoblanadi:

• **Resurslarni birlashtirish:** Chegara tuzilmalarining kuchlarini xalqaro jinoyatchilikka qarshi birlashtirish samaradorlikni oshiradi.

• **Profilaktika:** Iqtisodiy jihatdan barqaror chegara hududlari separatistik kayfiyatlarni kamaytiradi.

• **Iqtisodiy rivojlanish:** Mahalliy resurslar asosida eksport yo'nalishlarini yaratish xalqaro iqtisodiy aloqalarni kuchaytiradi.

O'z o'rnida, mamlakatlar o'rtasidagi **chegara masalalari bo'yicha hamkorlik asosan, quyidagi yo'nalishlar** bo'yicha Davlat chegarasini ishonchli qo'riqlash va himoya qilishni ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi, jumladan:

- u orqali o'tkazish punktlarida Davlat chegarasini muhofaza qilish masalalari bo'yicha hamkorlikni olib borish;
- noqonuniy migratsiya, qurol-yarog', o'q-dori, portlovchi vositalar va radioaktiv materiallar, narkotik vositalar va psixotrop moddalar kontrabandasiga qarshi kurashish;
- chegara idoralari kadrlarini va mutaxassislarni tayyorlashda o'zaro hamkorlik;
- chegarani muhofaza qilishni tashkil etishda axborot va tajriba almashishda ko'maklashish.

Chegara hamkorligi zamonaviy davlat tashqi siyosatining ajralmas va strategik qismidir. U nafaqat milliy xavfsizlikni ta'minlashning ishonchli qalqoni, balki mintaqaviy barqarorlik va iqtisodiy farovonlik uchun yangi imkoniyatlar makonidir. Kelajakda chegara hamkorligini muvaffaqiyatli amalga oshirish huquqiy bazani doimiy takomillashtirish, raqamli boshqaruv tizimlarini (Raqamli chegara) joriy etish va chegaradosh hududlar aholisining manfaatlarini himoya qilish kabi omillar bilan bog'liqdir. Ushbu jarayonni chuqurlashtirish davlatlarning o'zaro ishonchini oshirishga va mintaqaviy xavfsizlik arxitekturasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining "Davlat chegarasi to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 1999. – 32 b.
2. Abduvoyitov, A.A. Mintaqaviy xavfsizlik va chegara hamkorligi: nazariy yondashuvlar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2024. – 180 b.
3. Karimov, I.A. O'zbekiston xalqaro hamkorlik tizimida. – Toshkent: O'zbekiston, 2015. – 210 b.

UO'K: 070.19:316.346.2

AYOLLAR DAVRIY MATBUOTI TARIXI - GENDER VA IJTIMOY O'ZGARISHLARNI O'RGANISH MANBAI SIFATIDA

B.J.Salomova, mustaqil tadqiqotchi, O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada ayollar jurnallarining tarixiy-tipologik rivojlanishi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, gender munosabatlari va madaniy transformatsiyalar kontekstida tahlil qilinadi. XIX asr oxiridan XXI asrgacha bo'lgan davrda ayollar matbuoti mazmunining o'zgarishi, jumladan, Birinchi jahon urushi, sovet davri va postsovet makonidagi ijtimoiy o'zgarishlar ta'siri ochib beriladi.

Kalit so'zlar: ayollar jurnallari, ayollar jurnalistikasi, gender diskursi, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, vaqtli matbuot, media tipologiyasi, madaniy transformatsiya.

Аннотация. В статье рассматривается историко-типологическая эволюция женских журналов в контексте социально-политических процессов, гендерных отношений и культурных трансформаций. Анализируется изменение содержания женской периодики с конца XIX века до XXI века, включая влияние Первой мировой войны, советского периода и постсоветских социальных изменений.

Ключевые слова: женские журналы, женская журналистика, гендерный дискурс, социально-политические процессы, периодическая печать, типология СМИ, культурные трансформации.

Abstract. The article explores the historical and typological evolution of women's magazines within the context of socio-political processes, gender relations, and cultural transformations. The article analyzes changes in the content of women's periodicals from the late nineteenth century to the twenty-first century, including the influence of World War I, the Soviet period, and post-Soviet social transformations.

Key words: women's magazines, women's journalism, gender discourse, socio-political processes, periodical press, media typology, cultural transformation.

Kirish. Ayollar jurnallari jamiyatda ayollar maqomi va ijtimoiy-siyosiy vaziyatdagi o'zgarishlarga nisbatan sezgir axborot maydoni bo'lgan. Masalan, Viktoriya davri jurnallari ko'p jihatdan uyda "chegaralangan" ayollarning ehtiyoj va qiziqishlariga mos mazmunni taklif etgan bo'lsa, Birinchi jahon urushi boshlanishi bilan mazkur nashrlarda ayollarning ijtimoiy ongi, jamoatchilik faolligi va mehnatdagi ishtiroki mavzulari faollashgan. Chunki urush sharoitidagi ijtimoiy chaqiriqlar ayollarning jamiyatdagi vazifalari va amaldagi rollarini kengaytirib, ularning ishlab chiqarish va urush bilan bog'liq xizmat turlariga jalb etilishini kuchaytirgan. Shu tariqa ayollar davriy matbuoti nafaqat moda va maishiy maslahatlar maydoni, balki ijtimoiy dinamika, gender munosabatlari va madaniy transformatsiyalarni aks ettiruvchi muhim tarixi manba sifatida ham qaralishi mumkin.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi xolati. Ayollar davriy matbuoti tarixini gender va ijtimoiy o'zgarishlarni o'rganish manbai sifatida tadqiq etish gender nazariyasi, jurnalistika tarixi va ijtimoiy tarixga oid ilmiy ishlarga tayanadi. Gender tushunchasining tarixiy tahlil vositasi sifatidagi ahamiyati S.B Shadmanova, A.Rasulov va N.A Abduazizova asarlarida asoslab berilgan bo'lib, ushbu yondashuv ayollar matbuotini jamiyatdagi gender munosabatlarini aks ettiruvchi muhim manba sifatida talqin etishga imkon beradi. Ayollar nashrlarining ijtimoiy hayotdagi o'rni va funksiyalari D.Alinazarova tadqiqotlarida yoritilgan. O'zbekiston tarixshunosligida ayollar masalasi va ularning ijtimoiy faolligi M.Alimova asarlarida ko'rib chiqilgan bo'lsa-da, ayollar davriy matbuoti gender va ijtimoiy o'zgarishlarni tahlil qilishning mustaqil manbai sifatida yetarli darajada tizimli o'rganilmagan. Shu bois mazkur mavzu dolzarb bo'lib, ayollar davriy matbuotini gender va ijtimoiy transformatsiyalarni o'rganishning muhim tarixiy manbai sifatida ilmiy jihatdan tahlil etishni taqozo etadi.

Tajriba qismi (tadqiqotni amalga oshirish). Tadqiqotning ob'ekti sifatida ayollar matbuoti olindi. Tadqiqot ishini olib borish jarayonida qiyosiy tahlil, muammoli-xronologik va miqdoriy tahlil usullari, shuningdek tizimli tahlil hamda og'zaki tarix (oral history) metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqodchi, olim I.M. Ivanova "urush ayollar davriy matbuotining mazmun va auditoriyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi" deb ta'kidlaydi[1]. "Xususan, mehnat bozorida ishchi kuchiga ehtiyoj ortishi natijasida ko'plab ayollar ishga chiqishga majbur bo'lgan sharoitda, matbuotda aynan shu toifadagi ayollar uchun mo'ljallangan maxsus jurnallar paydo bo'ldi" deydi u. Ularda ayollarning kasbiy rivojlanishi, mehnat madaniyati va professionalizm, ish joyidagi huquqiy-ma'muriy munosabatlar hamda ayol salomatligi masalalari keng yoritildi. Chunki ko'p ayollar amalda tinimsiz mehnat qilish, dam olish imkoniyatining cheklanganligi tufayli jiddiy sog'liq muammolariga duch kelgan deb ta'kidlagan. Demak keyinchalik ayollar auditoriyasi segmentlanishi chuqurlashib, jurnallar faqat yollanma ishchi ayollar uchun emas, balki tadbirkor va biznes egalari bo'lgan ayollar uchun ham chiqarila boshladi. Masalan, "Business Women's Magazine" ("Ishbilarmon ayollar jurnali") kabi nashrlar biznes yuritish, boshqaruv, iqtisodiy qaror qabul qilish, korporativ madaniyat va professional o'zini anglash mavzulariga ixtisoslashdi.

Shuni ham qayd etish joizki, turli ijtimoiy shart-sharoitlar va siyosiy vaziyat keskin o'zgarib turganiga qaramasdan, moda jurnallari nashri to'xtab qolmagan: ular o'z formatini saqlagan holda, bir vaqtning o'zida auditoriya ehtiyojlariga moslashish, mazmun doirasini kengaytirish va yangi ijtimoiy voqelikni aks ettirish orqali axborot bozoridagi mavqeini barqarorlashtirib borgan. Mazkur nashrlar o'z tarkibida avvalroq mavjud bo'lgan bir necha turdagi ayollar bosma nashrlarining tipologik belgilarini uyg'unlashtirib, murakkab va ko'p qatlamli tematik tuzilmani vujudga keltirdi.

Rossiyada XX asr boshlarida bir vaqtning o'zida ikki muhim jarayon — ayollar harakatining eng yuqori faollashuvi va davriy matbuotning yuksalishi kuzatilgan. Mazkur ikki omilning zamondosh ravishda namoyon bo'lishi natijasida ayollar uchun mo'ljallangan nashrlar soni ilgari misli ko'rilmagan darajada ko'paydi. Ayollar periodikasining rivojiga Birinchi jahon urushi ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi: yangi nashrlar paydo bo'ldi, mavjud jurnallar esa mazmun va yo'nalishini o'zgartirdi. Urush boshlanishi bilan ayollar jurnallarida yuzaga kelgan vaziyat fonida ayollarning faoliyati, urush sharoitidagi ijtimoiy rollari va kundalik hayoti tasviriga bag'ishlangan materiallar keskin ko'paydi[2].

Shu nuqtai nazardan, mazkur nashrlar urushni qanday qabul qilgani va unda ayolning rolini qanday talqin etganini tahlil qilish ilmiy jihatdan alohida qiziqish uyg'otadi. Masalani tipologik qiyoslash asosida ochish uchun turli yo'nalishdagi jurnallar publitsistikasini solishtirish maqsadga muvofiq: an'anaviy "дамский" segmentga mansub "Журнал для хозяек" ("Uy bekalari uchun jurnal") hamda feminizm g'oyalariga yaqin "Женский вестник" ("Ayollar xabarnomasi") shular jumlasidandir. Shuningdek, aynan Birinchi jahon urushi bilan bog'liq ijtimoiy ehtiyoj sabab yuzaga kelgan nashrlar — "Женская жизнь" ("Ayollar hayoti") va "Женщина и война" ("Ayol va urush") [3] jurnallaridagi materiallarni ham tahlil qilish muhimdir. Bu nashrlar a priori (dastlabki konsepsiyasidanoq) ayollarning urushdagi ishtirokini yoritishga yo'naltirilgan edi[4].

"Журнал для хозяек" dastlab ayollarga uy-ro'zg'or yuritish bo'yicha amaliy qo'llanma sifatida rejalashtirilgan bo'lib, Moskva shahrida 1912–1926 yillarda A.V. Lobanov muharrirligida

chop etilgan. Birinchi jahon urushi boshlanishi bilan mazkur jurnalda publitsistik materiallar miqdori keskin ortadi, mavzular doirasi kengayadi. Xususan, ayollarning yangi kasblarni o'zlashtirishi, ularning ta'lim olish imkoniyatlari kengayotgani haqida fikrlar ilgari suriladi. Nashr ziyoli ayollarning passivligini tanqid qilib, ularni faol fuqarolik pozitsiyasiga chorlaydi[5]. Jumladan, ayrim mualliflar ayollarni qasamyod tarzida spirtli ichimlik iste'mol qilmaslik va bunga er hamda farzandlarga ham ruxsat bermaslik majburiyatini olishga da'vat etadi. Shunga o'xshash cheklovchi yondashuv modaga nisbatan ham qo'llanadi: opera artisti De-Lozio-Losskaya urush davrida ayollarni qimmat buyumlardan — masalan, krujeva, kashta, patlar hamda shlyapalar uchun turli bezaklardan vaqtincha voz kechishga chaqiradi[6].

Biroq agar dastlab urush jurnal tomonidan ko'proq ayolning jamoat faoliyatiga yaqinlashuvi uchun "imkon" sifatida talqin qilingan bo'lsa, 1915 yildan boshlab nashr urush keltirib chiqargan murakkabliklarni ham keng yoritadi. Doimiy ravishda qimmatlashuv va tovarlar taqchilligi, ularga qarshi kurash usullari muhokama qilinadi, qochqinlar muammosi ko'tariladi. Urushning bolalar ongiga ta'siri, ularning ruhiy holati va kelajak psixologiyasiga mumkin bo'lgan oqibatlar masalasi ham kun tartibiga chiqadi. Hatto bolalar qor odam yasash jarayonida "karkas" sifatida avstriyalik askar jasadidan foydalangan holat tasvirlangan epizod ham uchraydi. Nashr sahifalarida jurnalda chop etila boshlagan ilk davrlardan beri davom etib kelayotgan ayollarning ijtimoiy roli haqidagi bahslar urush sharoitida yanada keskinlashadi. Markaziy masala sifatida "bu urushda ayolning o'rnida qayerda?" degan savol ilgari suriladi. Ayrim mualliflar ayolni, avvalo, uy o'chog'i posboni sifatida ko'rishni afzal biladi [7].

Biroq tadqiqodchi olim I.I.Yukina ayolning jamiyatdagi o'rnida haqidagi bahs-munozaralar yangilik emas, biroq ular tahririyat qarashlarining patriarxal tusini (tahririyatni erkak nashriyotchi boshqarganini) yaqqol namoyon etadi deb ta'kidlaydi. Bunga misol qilib shuni aytish mumkinki, garchi jurnal mualliflarining ayrimlari ayollarning urushda ishtirok etishini qo'llab-quvvatlagan bo'lsa-da, tahririyat gender rollarini qat'iy tarzda taqsimlagan. Xususan, 1915 yilgi tahririyat pozitsiyasida quyidagi mazmundagi fikr ilgari surilgan: "Erkaklarning burchi va vazifasi - jang qilish, Vatanni himoya etish va har qanday sharoitda dushman ustidan qat'iy g'alabaga erishishdir[8]. Ayollarning eng asosiy burchi va vazifasi esa bu paytda oila o'chog'i olovini asrash, shu o'choq atrofida Vatan uchun yangi kurashchilarni va yangi hayot qurilishining bunyodkorlarini tarbiyalash va voyaga yetkazishdan iborat" [9]. Mazkur iqtibos tahririyatning urush sharoitida ham ayol rolini, asosan, reproduktiv va tarbiyaviy funksiyalar doirasida chegaralashga intilishini ko'rsatadi.

XX asr o'rtalaridan boshlab ayollar jurnallari mazmun va funksiya jihatidan haqiqatan ham universal tus oldi: endi ularda kosmetika tanlash bo'yicha amaliy maslahatlardan tortib, yangi ishga qabul qilish suhbatidan (intervyu) muvaffaqiyatli o'tishga oid tavsiyalargacha bo'lgan turli janr va yo'nalishdagi materiallarni uchratish mumkin bo'ldi. Sovet davrida ayollar jurnallari matbuot tizimida muhim o'rin egallab, ayni vaqtda partiya siyosatining ayollar auditoriyasi orasidagi ijtimoiy-ideologik "translyatori" vazifasini ham bajardi [10].

Ayollar uchun maxsus yo'naltirilgan ilk rubrikalar erta sovet davri gazetalari — "Беднота" va "Красная газета" sahifalarida paydo bo'ldi. 1922 yildan boshlab esa ayollar auditoriyasi uchun maxsus tashkil etilgan ixtisoslashgan davriy nashrlar chiqarila boshlandi. 1930 yilga kelib SSSRda ommaviy formatdagi 18 ta ayollar jurnali mavjud bo'lgani qayd etiladi. Ularning qatoriga "Крестьянка" (tiraji 85 minggacha), "Работница" (tiraji 425 minggacha yetgan), "Работница и крестьянка" (120 ming), "Делегатка" (100 minggacha) [11] va boshqa nashrlar kirgan.

Hukumat siyosatida ayollarning proletariat safidagi ulushini oshirish muhim maqsadlardan biri bo'lib qolgani sababli, jurnallarda turli kasblarda mehnat qilayotgan ayollarning obrazini yaratish va ommalashtirishga qaratilgan tematik materiallar muntazam chop etilgan. Masalan, "Работница" jurnalida ayollarni ishlab chiqarish kasblariga jalb etish ruhida maqolalar uchraydi; ularda, jumladan, slesarlik mehnati og'ir yuk ko'tarish va "juda katta mushak zo'riqishi"ni talab qilmasligi, shu bois o'rta jismoniy tayyorgarlikka ega inson uchun ham imkoniyatli ekani ta'kidlanadi[12].

Shu bilan birga, SSSR ayollar matbuoti tizimida muhim o'rin tutgan "Женский журнал"da "Общественная жизнь" ("Ijtimoiy hayot") va "Передовая статья" ("Bosh maqola") kabi rubrikalar muntazam berilib, ularda fan va mehnat sohalarida ayollarning yutuqlari yoritilgan [13].

Mazmunning xilma-xilligi tufayli “Женский журнал”ning auditoriyasi kengayib, u oyiga 125 mingdan ortiq obunachi tomonidan olingani qayd etiladi. Ayni paytda, turli mavzularni birlashtirish nashrning barqarorligini ta'minlagan omillardan biri sifatida ko'riladi. Biroq “Журнал для женщин” va “Журнал для домохозяек” kabi ayrim nashrlar, asosan, belletristikaga tayanib, “ishchi ayol”dan ko'ra “uy bekasi” obrazini ilgari surgani uchun sovet ideologik siyosatining maqsadlari bilan ziddiyatga kirgan. Natijada ularning faoliyati to'xtatilgan: “1926 yilda VKP(b) MK Orgbyurosi Ishchi ayollar va dehqon ayollar orasida partiya ishining navbatdagi vazifalari to'g'risida”gi qarorda “Журнал для женщин”, “Журнал для хозяек” xususiy nashrlar ta'siriga qarshi kurashish zarurligi”ni ta'kidlagan, shundan so'ng bu nashrlar yopilgani qayd etiladi.

Sovet ayollar matbuoti amaliyotida “Bosh maqola” (“Передовая статья”) maxsus ahamiyat kasb etgan: har bir sonning birinchi sahifasida joylashgan mazkur rubrika orqali o'quvchi ayollar yangi ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar, “notanish” deb qabul qilingan faoliyat sohalari bilan tanishtirilgan va ularni mehnat faoliyatiga jalb etish, ijtimoiylashuvini kuchaytirishga qaratilgan targ'ibotiy vazifalar amalga oshirilgan.

1970-yillarda moda jurnallarida studiyaviy, sahnalashtirilgan, nisbatan statik fotografiya formati qaytadan ustuvorlik kasb etadi; bu fotosuratlar uslubiy originalligi, ayrim hollarda hatto muayyan darajada bezakdor (vichur) estetikasi bilan ajralib turgan. Shu davrdan boshlab, fotoqatorga nisbatan matn hajmi sezilarli kamayib, moda jurnallari tobora ko'proq “o'qish”dan ko'ra “ko'rish” va ko'ngilochar tomosha qilish ob'ektiga aylanadi. Jurnal maydonining asosiy qismi (ayrim baholashlarga ko'ra, 90% gacha) moda uylari va ishlab chiqaruvchi kompaniyalar reklamasiga ajratilgan[14].

1990–2000-yillarda modaga oid reklamaviy materiallar ulushi yanada oshib, 95% gacha yetishi kuzatilgan[14]. Bu tendensiya ayrim glyans jurnallarda bugungi kungacha ham saqlanib qolgan: asosan reklama, ba'zan tanqidiy fikrlar, yanada kam hollarda tahliliy yondashuv yoki amaliy qo'llanma (aniq “harakat rejasi”) beriladi.

Yuqorida bayon etilgan xronologiyani tahlil qilgan holda, bizning fikrimizcha, uni “hozirgi kungacha” bo'lgan bosqich bilan to'ldirish maqsadga muvofiq. Sovet ayollar jurnallarining tarixiy-tipologik rivojlanishini shartli ravishda to'rt davrga ajratish mumkin.

Birinchi davr (1917–1928). Bu bosqichda sovet ayollar jurnallarining asosiy tiplari shakllana boshladi. Ikkinchi davr (1929–1945). Ushbu bosqichda ayollar jurnallarining faoliyat shakllari va amaliy vazifalari to'liqroq mustahkamlandi. Uchinchi davr (1945–1991). Bu davrda ayollar periodikasi tizimi barqarorlashib, institutsional shakl kasb etdi. To'rtinchi davr (1990-yillardan hozirgacha). 1990-yillar boshidan buyon mamlakatda ayollar periodikasi jadal rivojlana boshladi; bu jarayonga siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, jahon miqyosida ayollar jurnalistikasi evolyusiyasi tarixiy jihatdan madaniy me'yorlar, siyosiy tuzumlar, iqtisodiy munosabatlar va ommaviy kommunikatsiya texnologiyalarining o'zgarishi bilan uzviy bog'liq holda kechdi. Ilk bosqichlarda ayollar uchun mo'ljallangan matbuot asosan moda, maishiy turmush va “odob-axloq” masalalari doirasida shakllangan bo'lsa, XIX asr oxiri — XX asr boshlaridan boshlab ayollar harakati va ijtimoiy faollikning kuchayishi natijasida ayollar jurnalistikasi ijtimoiy-siyosiy mazmun bilan boyidi. XX asrda urushlar, industriallashuv va modernizatsiya jarayonlari ayollarning jamoatchilik hayotidagi rolini kengaytirib, ularni reportaj, tahlil, surishtiruv va xalqaro muxbirlik kabi yo'nalishlarda faol ishtirokchiga aylantirdi. Sovet va boshqa ideologik tizimlarda ayollar matbuoti ko'pincha targ'ibot vositasi sifatida institutsionallashgan bo'lsa, postindustrial jamiyatlarda u auditoriya segmentatsiyasi, iste'mol madaniyati va gender tengligi masalalari bilan bir vaqtning o'zida bog'langan murakkab media maydonga aylandi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Иванова. Женщины и война // Женский вестник. 1914. № 11. С. 234
2. Алперина С.И. Американское и российское издание журнала COSMOPOLITAN: сравнительный анализ // Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика. -2000. - №2. - С.87-101;
3. Скворцов Н.А. Война и творческая работа женщины // Журнал для хозяек. 1916. № 10. –С. 21.
4. Анчар. Борьба с зеленым змием // Журнал для хозяек и женская жизнь. 1914. № 21.– С. 21–23.
5. Петровский В. На верный пут // Журнал для хозяек и женская жизнь. 1917. № 2. –С. 1–2
6. Де-Лозио-Лосская. Война и наряды // Журнал для хозяек и женская жизнь. 1914. № 19. –С. 5

7. Скворцов Н.А. Душа ребенка: Война и переживания детей // Журнал для хозяек. 1917. № 2. – С. 28–29; № 4. С. 11–12.
8. Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности. - СПб., 2007.
9. Яковлева А.К. Призыв к женщинам // Женщина и война. 1915. № 1.
10. Смеюха В.В. Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект: Монография. Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ ЮФУ, 2011. –188 с.
11. Алферова И В, Большевицкая женская печать 1920-х гг. как средство социального конструирования «новой советской женщины»: Вестник Удмуртского университета Вып. 3, 2011 г. (С. 106 – 111)
12. Ажгихина Н. И. Наследница воительниц и «равноправок»: 90 лет назад, 8 марта 1914 года, вышел первый номер журнала «Работница» // Журналист. - 2004. - № 3. - С. 72 — 74.
13. Симонова О. А. Женские журналы в начале XX в: критика, рецепция, полемика: Женщина в российском обществе. 2015. №1.
14. Смеюха В. В. Женские журналы СССР в 1945 — 1991 гг.: типология, проблематика, образная информация // Женщина в российском обществе. -2012. - № 1. - С. 55 — 67.

UO'K 930.23:94(575.1)

O'ZBEKISTON QISHLOQLARI MUDOFAA INSHOOTLARINING O'RGANILISHI TARIXI (BRONZA DAVRI MISOLIDA)

B.M.Satimov, dots., Urganch innovatsion universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonning bronza davri mudofa inshootlari tarixi to'g'risidagi ma'lumotlar aks etgan. Shuningdek bronza davri O'zbekistonning geografik joylashishi, aholining etnomadaniy jarayonlari, ularning yashash tizimi va qishloqlarining mudofa tizmining arxeologolar tomonidan o'rganilishi to'g'risidagi ma'lumotlar o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: Qoraquduq, Churuk, Shimoliy Zarafshonda, Toshkent, Oxangaron, M.Ye. Masson, Y.G'.G'ulomov, Kaltaminor, Tozabog'yob va Amirobod.

Аннотация. Данная статья содержит информацию об истории оборонительных сооружений бронзового века в Узбекистане. Также в ней представлены сведения о географическом положении Узбекистана бронзового века, этнокультурных процессах населения, его образе жизни и изучении археологами оборонительной системы деревень.

Ключевые слова: Каракудук, Чурук, Северная Зарафшонда, Ташкент, Охангаран, М.Е. Массон, Ю.Г. Гуломов, Калтаминор, Тозабодёб и Амирабад.

Abstract. This article contains information on the history of the Bronze Age defensive structures of Uzbekistan. It also contains information on the geographical location of Bronze Age Uzbekistan, the ethnocultural processes of the population, their living system and the study of the defensive system of villages by archaeologists.

Keywords: Karakuduk, Churuk, Northern Zarafshonda, Tashkent, Okhangaran, M.Ye. Masson, Y.G.Gulomov, Kaltaminor, Tozabog'yob and Amirabad.

O'rta Osiyo mintaqasi markazida joylashgan O'zbekiston geografik o'rni va geomorfologik jihatidan strategik ahamiyatini geoiqtisodiy xududlar belgilab bergan. O'zbekistonning fizik – geografik xaritasi manzarasini rang-barang qilgan birqator tabiiy-geografik xududlarning joylashishi, tabiiy-iqtisodiy xududlari, aholining joylashishi hamda o'zlashtirilish jihatlaridan bir-birini takror qilmaydi. Geomorfologik va geografik adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlarga ko'ra, tog', tog' oldi va tekislikdan iborat yer osti tebraniishlarini birnecha marotaba takrorlanish natijasi hisoblanadi. Tarixiy-geografik xududlarda eng qadimdan boshlab odamzot insoniyat o'rnashishi bir tarixiy davr, yoki bir xronologik bosqichda kechgan emas. Geoiqtisodiy xududlar ega bo'lgan tog'da tabiiy-g'or makonlar, tog' tizmalar harakatda bo'lgan buloq-chashmalar, tekislikda mavjud bo'lgan botiqlar qor va yomg'ir suvlar havzalarga aylangan, ularni sohil etaklari o'simlik va hayvonat olami ob'ekti bo'lgan. Shu jihatdan qaraganda O'zbekiston viloyatlari xududida tabiiy g'or-makonlar va suv havzalari sohili etaklariga ulanib ketgan tepalik va balandlik yon qirlarida yashagan ajdodlarimizning turar-joylarida keng miqyosda olib borilgan arxeologik izlanishlar natijalarini quyidagi tarixiy davrlarga ajratgan xolda o'rganish maqsadga muvofiq:

1. XX asr 30-40 boshlari arxeologik yodgorliklarni yoritilish tarixi

2. XX asr 40 yillar o'rtalari- 90 yillar qazishma ishlarilar natijalari

3. Mustaqillik yillari amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar.

Janubiy Turkmaniston Kopetdog' etagiga ulanib ketgan tekislikda 1905-yilda Amerikalik geolog olim R.Pompelli, Nemis arxeologi B.Shmitst ishtirokida Anov yodgorligida texnika yordamida mudofaa devorda kesish ishlari amalga oshirilganligi munosabati bilan olingan ashyolar eneolit davriga oid bo'lgan, Mazkur yodgorlikda o'rnashgan o'troq ziroatkor aholi mudofaa devor ximoyasida ekin-tekinlikni olib borib, ishlab chiqarish xo'jaligini yanada rivojlantirganlar degan xulosaga kelish mumkin [6. B. 7.].

G.Shmits tomonidan ishlab chiqilgan Anov I-IV xronologiyasi 1950-yilgacha o'z nazariy manba bo'lib xizmat qilganligi ilmiy ahamiyatini saqlab qolgan. Marv yodgorligida qisman qazishma ishlari natijasida kutilgan natijalar ilmiy jamoatchilik e'tiboriga havola qilinmagan. Birinchi tarixiy davrda Xorazm, Buxora va Surxondaryo va Farg'ona vodiysida axoli turar-joylarida amalga oshirilgan qazishmalar natijasida olingan ashyolar keyingi tarixiy davr jamiyatida kechgan jarayonlarda ahamiyati saqlanib qolgan. B.I. Bijanov tomonidan Ustyurtni Shaxpaxta havzasida Qoraquduq, Churuk, Shimoliy Zarafshonda (Vaush, Ijond), Toshkent vohasi Oxangaron vodiysi (Ko'lbuloq), Farg'ona vodiysi (Selengur, So'x, Chashma) manzilgohlar madaniy qatlamlardan olingan artefaktlar ilk tosh davrga oid bo'lgan[1. B. 17.]. Ibtidoiy ovchilar joylashgan geoiqtisodiy xududlari tog'-g'or makonlar, tog' tizmalarda xarakat qilgan buloq-chashma va tekislik suv havzalari chashma sohil etagiga tutashgan xududlarda kechgan etnik jarayonlar xududiy kartografiyasini hosil qilgan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida manzilgohlarda o'rnashgan aholi son miqdori o'sishi munosabati bilan tarix taqozasiga ko'ra, qo'shni xududlarga migratsion tadbirni olib borish tayanch vazifasini bajargan.

O'rta tosh davrida yuqorida qayd qilingan xududlardagi manzilgohlarda o'rnashgan aholi yangi vorislari tabiiy resurslar zahirasi yetarli darajada bo'lganligi munosabati bilan amaliy kasbi-korlarini davom ettirishi jarayonida etnik munosabatlarni davom ettirganlar. Ilk tosh davri turar-joylarda o'rnashgan ovchilar soni o'sganligini inobatga olgan vorislari o'rta tosh davrida Surxondaryo (Teshiktosh), O'rta Zarafshon (Omoqo'ton, Qo'tirbuluq, Zirabuloq, Go'rdara), Toshkent vohasi (Obirahmat, Xo'jakent) xududlari o'zlashtirish natijasida iqtisodiy manbalardan uddaburon va epcchillik bilan foydalanib geografik kenglikda etnik jarayonlarni davom ettirganlar [12. B. 8-9.].

Farg'onada 1930 yilda M.Ye. Masson rahbarligida arxeologiya ekspeditsiyasi Eski Axsiketda qisman arxeologik izlanishlar natijasida olingan artefaktlar mil. avvalgi 11 ming yillik tarixga oid degan xulosaga kelingan [11. B. 50-52.]. 1934 yilda M.Ye. Masson rahbarligida Termez arxeologik kompleks ekspeditsiyasi Eski Termizda, 1934-yilda M.V. Voyevodskiy Toshhavuz viloyati Taxta tumanida tekislikka joylashgan Zamaxshar yodgorligida qazishma ishlari olib borgan, topografik joylashishi aylana shaklda hajmi 7ga teng. Yodgorlik yuqori qatlamidan o'rta asrga oid artefaktlar olingan [7. B. 235.]. Yodgorlikni to'rt tomonini mudofaa devor o'rab olgan, tashqi devorda ma'lum yarim aylana burjlar qoldiqlari saqlanib qolgan, lekin mudofaa devorida qazishma ishlari olib borish e'tibordan qolgan.

1936-1937-yilda Y.G'.G'ulomov, T.Mirg'iyozov, R.Nabiyev Mang'it yaqinidagi Kubatog'da qazishma ishlarini olib borib, aholining islomgacha diniy e'tiqodiga oid manbalarni olishga erishgan [5. B. 6.]. 1937 yilda A.I.Terenojkin Qoraqolpag'iston Respublikasi To'rtkul tumani xududida arxeologik amaliyotni olib borishi jarayonida o'zi ro'yhatga olgan Kaltaminor, Tozabog'yob va Amirobod sug'orilish inshootlar sohili bo'ylab joylashgan 20 ta arxeologik yodgorliklarni o'ng sohil xududi kartografiyasiga joylashtirgan [3. B. 169.].

Mazkur tarixiy ma'lumotlar Respublikamiz viloyatlarida bir qator arxeologik ekspeditsiyalar va guruhlarining tashkil qilinishiga zamin bo'lgan. Shunday ekspeditsiyalardan biri S.P. Tolstov rahbarligida Xorazm ekspeditsiyasi Amudaryo o'ng sohili xududida aholi tomonidan qoldirilgan tarixiy obidalarda qazishma ishlarni boshlaganlar. 1937-40 yillarda Xorazm ekspeditsiyasi Quyi Amudaryo, Sariqamishbo'yi va Uzboy hamda Sirdaryo quyi xavzasi va o'rta qismi xududlarida keng miqyosda olib borgan arxeologik qidiruv natijasida ro'yhatga olingan axoli turar-joylarda qazishma ishlarni amalga oshirgan. Bronza davri jamiyatida kechgan tarixiy-madaniy munosabatlar va etnik

jarayonlarni notekis rivojlanish xususiyatlarini e'tiborga olib sifat va miqdor jihatidan o'zgarishlar yuz berganligini inobatga olish lozim.

XX asr 30 yil oxirida Xorazm ekspeditsiyasi Amudaryo o'ng sohili To'rtkul tumani janubiy xududi geografik xolatini aks ettirgan Yonboshqala balandligi yon qismida yog'och ustunli aylana shaklda aholi tomonidan qurilgan Yonbosh-4 manzilgohida o'rnatilgan urug' jamoalari xo'jalik sohasida erishgan natijalari eneolit va bronza asrida kechgan ijtimoiy-iqtisodiy va etnik-madaniy jarayonlar milodiy IV-III ming yilliklarda davom etgan [4. B. 59-65.].

Respublikamiz viloyatlarida aholi tomonidan qoldirilgan turar-joylarda arxeologik qidiruv natijasida qoldirib ketgan turar-joylarda Ittifoq fanlar akademiyasi filiallari arxeologik ekspeditsiyalari hamda mahalliy o'lkashunos xodimlari xamkorligida arxeologik guruhlar XX asr 50 yildan boshlab bronza davriga mansub yodgorliklarda qazishma ishlari amalga oshirilishini boshlagan. 1945, 1946, 1947 yillarda Xorazm ekspeditsiyasi Yonbosh-4 manzilgohida qazishma ishlarni davom ettirganligi bois, manzilgohda o'rnatilgan urug' jamoalari moddiy madaniyatiga oid olingan mehnat qurollari, kulolchilik ashyolari mil. avvalgi IV-III ming yillikka tegishli bo'lgan. Quyi Amudaryo xududida Xorazm ekspeditsiyasi Oqchadaryo havzasida Jonbos-Ko'kcha, Tuyamo'yin, Shimoliy Sirdaryo quyi havzasi Sharqiy tekisligida Saksavul, Tamin, Aymara, Baldjan, Kosmala Oqchadaryo havzasida Angqa-5, Qavat-3 hamda Jonbasqala va Ko'kcha tog' tizmasi oralig'ida joylashgan Jonbos-30, 32,33 manzilgohlarda o'rnatilgan urug' jamoalari olib borgan xo'jalik madaniyati neolit davri so'nggi bosqichiga oid bo'lgan [9. B. 177.].

XX asr 50 yillardan boshlab, Respublikamiz Quyi Zarafshon vodiysi, Toshkent vohasi, Farg'ona, 60-yillardan boshlab, Surxon vohasi aholi turar-joylarda arxeologik izlanishlar olib borilishi munosabati bilan bronza davriga mansub artefaktlar olingan. Toshkent vohasi Tuyabo'g'iz suv ombori atrofida yerto'la shaklda manzilgohlar (Burgulyuk) dan olingan moddiy ashyolar bronza davridan etnik jarayonlar kechganligidan dalolat beradi. Mazkur tarixiy-madaniy xududlarni geologik asosi yaxlit, ammo geomorfologik xususiyatlari, tabiiy resurslari, aholi turar-joylari tuzilishi, topografik joylashishi, qurilish materiallari, aholining markazlashishi, o'sish miqdori, joylashishi kartografiyasi bronza davrigacha umumiy manzarada bo'lgan.

Ustyurt, Janubiy Orolbo'yi, Quyi Zarafshon tekislik, O'rta va Janubiy Zarafshon, Toshkentning tog' va tekisliklaridan iborat. Mazkur tarixiy-madaniy viloyatlarda neolit davri urug' jamoalari yer sathiga, yarim yerto'la shakldagi turar-joylarda istiqomat qilib, keyinchalik bronza davri jamiyatining rivojlanishiga asos bo'lgan. Aholi kundalik faoliyatida toshdan ishlangan mehnat qurollari ishlatilishi davom etgan, kulolchilik idish-tavoqlar qo'lda tayyorlangan, xonaki chorvachiligi ustunlik qilgan, mazkur jarayon eneolit davrida ham davom etgan.

Bronza davrida (III ming yillik ikkinchi yarmi-II ming yilliklar). Bu tarixiy davr ijtimoiy-iqtisodiy va etno madaniy munosabatlar va etnik jarayonlar, turar-joylarda yuz bergan o'zgarishlarni inobatga olib ikki madaniy-xo'jalik viloyatlarga ajratish mumkin: Ustyurt va Xorazm vohasi, Zarafshon va Toshkent vohasida o'rnatilgan aholi eneolit davri aholisi xo'jalik sohasida erishgan natijalari ta'sirida bronza asrida ham jamiyatning notekis rivojlanishi davom etgan.

S.P. Tolstov asarida qayd qilingan Sulton Uvays tog'i shimoli-sharqiy xududida Oqchadaryo irmog'i suv toshqini natijasida Qizilqum qum uyumlari oralig'ida vujudga kelgan suv havzalari sohili etagiga tutashib ketgan tepalikka yog'och ustunli yer sathiga qurilgan Qamishli-1,2 manzilgoxlarida olib borilgan qazishmalar natijasida olingan qo'lda ishlangan turli bezakli sopol namunalari, tosh qurollar texnologiyasi jihatidan eneolit davriga oidligini qayd qilgan [13. B. 52.].

M.A. Itina Voha janubida Tuyamo'yin xududida suv havzalari sohili etagida joylashgan Qushqala, Sulton Sanjar va Qarriqizil manzilgohlarida o'tkazilgan qazishma ishlari munosabati bilan olingan ashyolar bronza davriga tegishli bo'lgan [2. B. 51.]. Ye.B. Bijanov Ustyurt platosi Shaxpaxta havzasida olib borgan arxeologik qidiruv natijasida ro'yxatga olingan Qoraquduq, Churuk qudug'i ilk tosh davri ovchilarining avlodlari eneolit va bronza davrlarida geografik xususiyat ta'sirida tabiat zahirasida etnik jarayonlarni olib borganlar degan xulosaga kelgan [1. B. 8.].

Ya. G'G'ulomov rahbarligida Quyi Zarafshon vodiysida Kichik va Katta Tuzkonlar atrofida Darbozaqir-1,2 manzilgohlari madaniy qatlamlaridan olingan ashyolar neolit davriga mansubligi aniqlangan [10. B. 266.]. Shu xususiyatlari bilan eneolit davrida kechgan tarixiy jarayonlardan sifat

va miqdor jihatidan alohidaligi aholisini joylashishi, turar-joylarni topografik tuzilishi, qurilish bilimlarida yaqqol namoyon bo'lgan. Shu jihatlaridan kelib chiqib aholining joylashish kortografiyasida yaqqol namoyon bo'lgan, bu yana tarixiy-madaniy viloyatlarda turli nomda arxeologik-etnografik va guruh xodimlarining qishloq maqomiga ega bo'lgan aholi turar-joylarida keng qamrovli olib borgan arxeologik izlanishlari natijalaridan ma'lum.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бижанов Е.Б. Памятники каменного века впадины Шахпахты//Археология Приаралья-Ташкент
2. Итина М.А. Памятники неолита и бронзы//Древности Южного Хорезма. ТрХАЭЭ-Т ХУ1-С.51-86
3. Тереножкин А.И.Археологические разведки Хорезме//СА-М, Наука, 1940, Вкп-У1-С.169. рис-1
4. Толстов С.П. Древний Хорезм-М, МГУ 1948-С-59-65
5. Gulam Y Otmish izlari (Arxeologik tezislari)//Guliston – T. 1937. №4-В-6.
6. Pumpellu R Archeological and Phisico-Geographical Reconnaissance in Turkestan, Carnegie Institute at Washington, Publication, 1905. №26 – P 7-9. Exploration in Turkestan. Ed by R Pumpelly. Washington. Vol 1.11. 1908.
7. Voyevodsky M.A Summary. Report at a Khwarizm. Expedition. BU11 Amer. Inst for Iran Art and Arch. 1938. №3-С. 235-245.
8. Бижанов Е.Б. Памятники каменного века впадины Шахпахты//Археология Приаралья-Ташкент, 1984-Вып-2-С 8-21.
9. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма//М,-Наука, 1968, Вып-8-177с. Ўша муаллиф. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского Междуречья//Тр ХАЭЭ-М, Наука, 1981, Т-Х111- 155с.
10. Гулямов Я.Г, Исламов У.И, Аскарлов А. Первобытная культура и возникновения орошаемого земледелия в Низовьях Зарафшана-Ташкент, Фан, 1966. 266с.
11. Массон М.Е. Экспедиция археологического надзора на строительстве Большого Ферганского канала//КСИИМК-М, Наука, 1940-Вып-1У-С.50-52.
12. Окладников. А.П. Средний палеолит-мустьерское время в Средней Азии//Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. 1966-С 25-33 Лев Д.Н. Древний палеолит в Аман-Кутане//Труды УзГу, Самарканд, 1949, Вып-4-С. 105-119.
13. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта-М, ИВЛ РАН, Наука, 1962-С.52

UO'K 908

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETIDA JISMONIY TARBIYA VA SPORTNI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

(Tarixiy tahlil)

D.A.Shadiyeva, PhD, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston janubidagi asosiy oliy ta'lim muassalaridan biri hisoblangan Qarshi davlat universitetida ham jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish bosqichlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Qarshi davlat universiteti, jismoniy tarbiya, sport, sog'lom turmush tarzi, jahon chempioni, olimpiya o'yilari.

Аннотация. В данной статье рассказывается о мероприятиях по развитию физической культуры и спорта и их результатах в Каршинском государственном университете, который является одним из основных высших учебных заведений юга Узбекистана.

Ключевые слова: Узбекистан, Каршинский государственный университет, физическое воспитание, спорт, здоровый образ жизни, чемпион мира, Олимпийские игры.

Abstract. This article describes the activities for the development of physical culture and sports and their results at Karshi State University, which is one of the main higher educational institutions in the south of Uzbekistan.

Key words: Uzbekistan, Karshi State University, physical education, sports, healthy lifestyle, world champion, Olympic Games.

Mamlakatimizda barkamol avlod tarbiyasida ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida sportni targ'ib etish eng dolzarb masalalar qatoridan joy oldi. Xususan, oliy ta'lim muassasalarida talabalarining sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, sportchilarni qo'llab-quvvatlash borasida qat'iy chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu borada 1992-yil 14-yanvarda O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni qabul qilinishi

muhim ahamiyatga ega bo'ldi[1]. 2000-yil 26-mayda "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi qonunining ikkinchi yangi tahriri, 2015-yil 5-sentabrda esa Qonunning uchinchi yangi tahriri qabul qilindi[2].

Mustaqillik yillarida Qarshi davlat universitetida ham jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish borasida amalga oshirilgan ishlar natijasida talabalari orasida ko'plab Osiyo va jahon chempionlari yetishib chiqdi. Jismoniy madaniyat fakultetida 4 ta kafedra, ya'ni jismoniy madaniyat nazariyasi, jismoniy tarbiya va tibbiyot asoslari hamda sport asoslari kafedralari faoliyat ko'rsatdi. Ularda 34 nafar professor-o'qituvchi bo'lib, ulardan 1 nafari professor, 6 nafari dotsent, 28 nafari katta o'qituvchi va o'qituvchi sifatida faoliyat ko'rsatdi. Fakultet talabalariga o'zbek kurashi bo'yicha ikki marta jahon chempioni Bahrom Avazovdek ustozlar ta'lim berdi. Universitetda sportning dzyudo, yakka kurash, katta tennis, futbol, voleybol, qo'l to'plaridan sport seksiyalari tashkil etildi. Qarshi davlat universitetida futbol o'yingohi, basketbol, qo'l to'pi maydonchasi, tennis korti, kurash, gimnastika, sport o'yinlari zali faoliyat ko'rsatdi[3].

Fakultetda dzyudo kurashi bo'yicha xalqaro sport ustasi, olimpiada o'yinlari ishtirokchisi Alisher Muxtorov kabi sportchilar tarbiyalandi. U 1996-yil Atlantada o'tkazilgan, 2000-yil Sidneyda o'tkazilgan olimpiada o'yinlarida ishtirok etdi. Bundan tashqari u bir necha bor Respublika chempioni, nufuzli xalqaro turnirlar g'olibi va sovrindori bo'ldi. Shuningdek, fakultetda Mohira Nuraliyeva ham ta'lim olib, u 1996-yili Amir Temur tavvaludining 660 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan milliy kurashda xalqaro turnir g'olibi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti sovrinining sohibi, 2001-yilda sambo bo'yicha (Toshkent) Osiyo chempioni bo'ldi. Bahrom Avazov esa 2000-yilda Antalyada jahon chempioni bo'ldi. Bundan tashqari bir necha bor respublika turnir musobaqalari ishtirokchisi va sovrindori aka-uka Islom va Furqat Kenjayevlar, oliy toifa futbol jamoasida to'p surgan I. Volkov, A. Kazansev, A. Beynarovich, I. Mardonov kabilar ham aynan shu fakultetda ta'lim oldi. Fakultetda 2001-yil sentabrida "Kurash markazi" ochildi[4]. Fakultetning talabasi Sofiya Kaspulatova sportning karate-do (yakka kurash) turi bo'yicha 1999-yilda Osiyo chempioni va 2003-yilda jahon chempionati musobaqalarida kumush medal sovrindori bo'ldi[5].

QarDU talabalarining sport sohasida xalqaro sport musobaqalarida yakka tartibda erishgan yutuqlari ko'p e'tirof etilgan. Masalan, 2005-yil iyun oyida Makaoda karate bo'yicha o'tkazilgan navbatdagi Osiyo chempionatida mamlakatimiz terma jamoasi muvaffaqiyatli qatnashdi. 37 davlatdan yuzlab sportchilar bilan bo'lgan bellashuvlarda vatandoshlarimiz yettita medalni qo'lga kiritdi. Jamoa tarkibida, ayniqsa, Qarshi davlat universiteti talabasi Sofiya Kaspulatova muvaffaqiyatli qatnashib, dastlab o'z vaznida, keyinchalik mutlaq vaznda unga qit'amizda teng keladigan sportchi topilmadi. Hatto karate vatani hisoblangan Yaponiya vakillari ham Sofiyaning mahoratiga tan berdi. Xorijiy mutaxassislarning fikricha, Sofiyaning karate usulini bajarish bo'yicha qo'llagan usulini boshqalarga dars sifatida foydalanish mumkin. Shuning uchun uning mashqlari mutaxassislar tomonidan videotasmalarga yozib olindi[6].

Mamlakatimizda sportga e'tibor ta'lim tizimiga e'tiborning ajralmas bir qismiga aylandi. Sportni yanada rivojlantirish uchun, albatta, uning moddiy-texnik bazasini muntazam ravishda mustahkamlab borish talab qilinadi. QarDUda ham sport inshootlari qurish va ularni zamon talablari darajasida jihozlash uchun muayyan chora-tadbirlar olib borildi. Qarshi davlat universitetida 2013-yil 2-aprelda "Yakkabog' qo'rg'oni" injeneriya kompaniyasi tomonidan loyiha smetasi 2564,8 mln so'mdan iborat qurilishi rejalashtirilgan yangi sport zali binosini bunyod etish ishlari boshlandi. Sport majmuasi 44 mln so'mlik turli xil zamonaviy sport anjomlari bilan jihozlandi. Unda kurash, gimnastika, voleybol, basketbol, shaxmat-shashka, stol tennisi kabi bir qator universitet, viloyat va respublika miqyosidagi sport musobaqalarini tashkil qilish imkoni yaratildi[7].

2014-yilda Qarshi davlat universiteti talabalari Maftuna Samadova karate bo'yicha Toshkent shahrida bo'lib o'tgan Osiyo chempionatida oltin medal, Dilnoza G'aniyeva Malayziyadagi Osiyo kubogi musobaqasida 2 ta oltin medal egasi bo'ldi. Luiza G'aniyeva esa Isroilda badiiy gimnastika bo'yicha o'tkazilgan xalqaro turnirda mamlakat terma jamoasi tarkibida uchinchi o'rinni egalladi, Latviyadagi gran-pri turnirida esa oltin va kumush medallar sohibasi bo'ldi[8].

2015-yilning 4-aprel kuni viloyat oliy ta'lim muassasalari o'rtasida sportning futbol turi bo'yicha "Kamolot" kubogi uchun musobaqa o'tkazildi, musobaqada Qarshi davlat universiteti

jamoasi g'oliblikni qo'lga kiritib 16-17-aprel kunlari Buxoro shahrida o'tkaziladigan mintaqaviy bosqichida ishtirok etish huquqini qo'lga kiritdi[9]. Shu o'rinda QarDUda mustaqillikning turli yillarida sportning futbol turi bo'yicha amalga oshirilgan ishlar taqqoslanganda, 2020-2023-yillarda 1992-2020-yillarga nisbatan katta yutuqlarga erishganligini e'tirof etish mumkin. Universitet "Lochin" futbol jamoasi Qashqadaryo viloyat miqyosidagi o'yinlarda asosiy g'olib bo'ldi. Qashqadaryo viloyat hokim kubogini ham qo'lga kiritdi[10].

2016-yilga kelib universitetda sport ustasi unvoniga sazovor bo'lganlarning soni 10 tadan oshib ketdi[11].

QarDU talabalar orasida hatto paralimpiada uyinlari g'oliblari ham yetishib chiqdi. 2016-yil Rio-de-Janeyroda o'tkazilgan paralimpiya o'yinlarida Qarshi davlat universiteti talabasi Amilova Fotimaxon suzish bo'yicha oltin medal, Toshpo'latova Shohsanam esa 3 ta bronza medal sohibasi bo'ldi. Shuningdek, ushbu paralimpiya o'yinlarida Norov Sirojiddin, suzish sporti bo'yicha Amanova Ra'noxon, Amilov Farhodbeklar ishtirok etdi[12]. Demak, QarDUda sportning suzish turini yo'lga qo'yish tadbirlari talabga muvofiq olib borildi.

Buyuk Britaniya poytaxti London shahrida para-suzish bo'yicha navbatdagi jahon chempionati bo'lib o'tdi[13]. 2019-yil 15-sentabrda Qarshi davlat universiteti Jismoniy madaniyat fakulteti 4-kurs talabasi Shohsanam Toshpo'latova ayollar o'rtasida 100 metrga batterflay usulida suzish bahslarida finishga birinchi bo'lib yetib keldi va terma jamoa tarkibida ushbu jahon chempionatidagi ilk oltin medalni qo'lga kiritdi. U 1 daqiqa, 3,89 soniya natija bilan Osiyoning yangi rekordini o'rnatdi. Shohsanam Toshpo'latova bungacha 100 metrga erkin usulda suzish bo'yicha bronza medaliga sazovor bo'lgan edi[14].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" [15]. gi Farmoni, 2021-yil 5-noyabrdagi "Sport-ta'lim muassasalari faoliyatini 2025-yilgacha rivojlantirish dasturi to'g'risida"gi qarorlarining qabul qilinishi jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishda muhim ahamiyatli bo'ldi.

Xullas, mustaqillik yillarida Qarshi davlat universiteti talaba yoshlari va ustoz-murabbiylari ham viloyat, respublika hamda xalqaro musobaqalarda milliy terma jamoa saflarida muvafaqqiyatli ishtirok etib kelishdi. Oliygo'v viloyat miqyosida sportchilar tayyorlovchi eng asosiy markazga aylandi, jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish bo'yicha keng qamrovli tadbirlar amalga oshirilib, o'zining samarali natijalarini berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. ЎзР Олий Кенгашининг Ахборотномаси, "Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида"ги Қонуни, 1992 й., №3, 160 модда;
2. Олимпия билим асослари. – Т., 2000. – Б.139.
3. Qarshi davlat universiteti joriy arxivi materiallari.
4. Qarshi davlat universiteti joriy arxivi materiallari.
5. Содиқов Т., Расулов Т., Бегматова Н. Университет тарихидан лавҳалар (II қисм). – Қарши, 2013. – Б.35 – 45.
6. Аликулов А. София Японияни лол қолдирди // Қашқадарё ёшлар спорти, 2005-йил 17-июнь.
7. Аваззазоров О. Университетнинг янги спорт мажмуаси // Қарши университети, 2013-йил 26-ноябрь
8. Абдураззоқ Даврон. Рақамлар, натижалар, ғалабалар // Қашқадарё ёшлар спорти, 2015-йил 19-февраль.
9. Қарши университети, 2015-йил, май
10. <https://t.me/qarduuz>.
11. Содиқов Т., Расулов Т., Бегматова Н. Университет тарихидан лавҳалар (II қисм). – Қарши, 2013. – Б.35 – 45.
12. Qarshi davlat universiteti joriy arxivi
13. Qarshi universiteti, 2019-yil, sentabr.
14. Qarshi universiteti, 2019-yil, sentabr.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5924-son Farmoni // <https://lex.uz/docs/4711327>

XONLIK MAROSIMLARI: OQ KIGIZ, QIZIL QON VA ULARNING TARIXIY TALQINI

N.X.Sharafiddinova, PhD, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti akademik litseyi, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada rus imperiyasining bostirib kelishi va shu davrda Qo'qon xonligida udumdan tushmagan ibtidoiy bid'atlardan bo'lmish xon ko'tarish marosimlari haqida gap boradi, bu bilan xonlikdagi hayot tarziga ishorat etiladi.

Kalit so'zlar: Madfun, xon ko'tarish, kigiz, xon, zambarak, artillireya

Аннотация. В статье рассматривается наступление Российской империи и описываются сохранившиеся в Кокандском ханстве того периода примитивные обряды, в частности, ритуал возведения хана. Через анализ этого маросима показан образ жизни и мировоззрение населения ханства.

Ключевые слова: Madfun, возведение хана, кигиз, хан, пушка, артиллерия

Abstract. The article examines the Russian Empire's expansion and discusses the primitive rituals that persisted in the Kokand Khanate during this period, particularly the ceremony of enthroning a khan. Through the analysis of this ritual, the study highlights the lifestyle and worldview of the khanate's population.

Key words: Madfun, enthronement of a khan, felt mat, khan, cannon, artillery.

“1865- yil. General Chernyayev bo'zrang do'nglikda yolg'iz ko'zli durbin bilan atrofni kuzatib turardi”. To'lagan Qosimbekovning romani shunday boshlanadi. Bu romanda kechadigan voqealarning zamon bilan bog'lanishi. Makoni esa Qo'qon xonligi hududlari.

Xonlik ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan taraqqiyoti past bo'lganligi sababli xalq nochor ahvolda yashagan, buning ustiga turli-tuman soliqlar ham aholi tinkasini quritar edi. Bu esa tez-tez turli g'alayonlar chiqishi, qo'zg'olonlar ko'tarilishiga sabab bo'lar edi. Markazlashgan davlat qurishga intilgan xonlar ham mayda feodallarga yoqmas, xonga qarshi harakatlarga boshchilik qilishar, o'zlari manfaatdor bo'lgan vorislardan xon ko'tarishga harakat qilishardi.

Mamlakatda feodal ishlab chiqarish ustuvor bo'lib, sanoat tarmoqlari bo'lmagan. Davlatchilik tizimi ham markazlashgan davlat qurish istagi yoki aniq mo'ljali bo'lganda ham, darmonsizligi, kuchsizligi, ilm-fan va ilmiy dunyoqarashning pastligi tufayli o'z amalini topolmas edi. Qo'shni hududlar evaziga kengayish uchun javob bera oladigan mafkuraviy g'oya ham bo'lmagan, muntazam, faqat xonga itoat etadigan yagona yagona markazlashgan harbiy shtab va tizimli muntazam harakatga keladigan armiya ham bo'lmagan. Shuning uchun tashqi bosqinchilik harakatlarini to'xtatish uchun tinch va ishlab chiqarish bilan band bo'lgan aholi tarkibidan zudlik bilan lashkar yig'ilar edi. Bunday lashkarni beklar ham yig'a olardi, bu to'plangan lashkar bilan xonga qarshi bosh ko'tarishlar ham bo'lib turardi. Monarxiya, ya'ni podshoning bolasi, u telba bo'lsa ham, podsho bo'lishi shart degan tendensiya xalq ongida qat'iy muhrlangan bo'lib, omma shu vorisiylkdan boshqa biror amaliyotni xayoliga ham keltirmas edi – jamiyatdagi ijtimoiy ong darajasi nihoyatda past bo'lgan, ayanchli darajada qoloqlik hukmron bo'lgan. O'zaro feodal urushlar, etnik farqlanishdan kelib chiqadigan o'zaro janjallar mamlakat taraqqiyoti yo'lidagi o'tib bo'lmas to'siqlar davri bo'lganligi uchun xonlar tez-tez almashinib turardi. Masalan, 1858-1865 yillar orasida Mallaxon, Shomurodxon, Xudoyorxon, Sulton Saidxonlar xonlik taxtida bo'ldilar. (2,301)

Albatta, bular “men xonman” deb taxtga o'tirib olmaganlar, ular manfaatli kuchlar tomonidan xon qilib ko'tarilganlar.

Shunday xon ko'tarish marosimlari T.Qosimbekov va N.Boqiylarning romanlarida o'z tasvirini topgan.

T.Qosimbekov romanida Sheralini xon ko'tarish harakatchiligining ma'naviy rahnamosi Hojiboy dodxoh. Amalga oshiruvchilari mayda amaldorlar – Aysi hukmdori Yusuf biy, Saydalibek kabilar. Xon ko'tarishdek katta bir ishning belgisi sifatida “oq otlarning yol va dumlarini qizil qonga bo'yatadi”, bu otlarga jarchilar minib, “toju taxt merosxo'ri” o'zining qo'lida ekanligini xabar berdiradi.

Bu o'rinda oq – ot, qizil – qon. Oq va qizil marosim bo'ylab davom etadi. Endigi oq– kigiz. Uning atrofida qurolli kishilar, ularning orasida o'n besh yoshlar chamasidagi bir bola. Shu bolaning qoni oq kigizni qizil qilishi kerak. Marosim boshlanishiga buyruq beriladi. “Ollohu akbar” sadolari takror-takror yangraydi. “Qurolli kishilar bolani qo'ltig'idan suwab:

– Qo'rqma... Qo'rqma... Hech narsa bo'lmaydi... Hech narsa” deya kigizga yaqin olib kelishadi. Ulamoning ovozi tinmay eshilib turadi: Ollohu akbar!.. Yolg'iz xudoning yo'liga ... Sultonlarning yo'liga... Chiltonlarning yo'liga ...” (3,46)

Shu payt kimningdir qattiq nolasi eshitaladi. Bu ayol kishining nolasi edi. Bu ayolni “to'xtatib qolishga hech kimning haddi sig'madi. Qirov bosgan shuvoqday oppoq sochlarini yozgan ayol bolani o'rta olgan qurolli kishilarning qarshiligiga qaramay, o'jarlik bilan bolasini bag'riga bosdi ” (3,46,47)

Marosimning xo'jayini Yusufga iltijo qiladi:

– Shafqat qil!.. Rahming kelsin, bekdoda ... O'zi bir yon boshi shol, yarimjon edi, bekdoda!.. Xudoning bu jazosi unga ozmida ... Yolg'iz farzandimdan qolgan tuyog'im, bekdoda ... Otasining mozoriga qur'on o'qigani ketsam, azador kelinimni zor qaqshatib, bolamni olib kelishibdi... E,beshafqat tangri, senga nima yozgandim... (3,47)

Bola omon qoladi, biroq marosim to'xtamaydi. Xuddi oldingiday takrorlanadi, bir baxtiqaro qurbon bo'ladi. Oppoq kigizga qizil qon oqadi. Sherali shu kigizga o'tkaziladi. Bir-birini muborakbod etishadi.

– Kimning, kimning zamoni? Sheralixonning zamoni!.. Shundan keyin “ahli donishlar, oqsoqollar qonli kigizni dadil ko'tarishadi. Demak, xon ko'tarildi ” (3,49)

Shubhasiz, xon ko'tarish ulug'vor marosim. Lekin XIX asrning ham oxirida, taraqqiy etgan mamlakatlar zambaraklarga – artilleriyaga ega bo'lgan davrda xonlikda o'tkazilayotgan bu marosim odamlar ongida hali hamon shamanizm qarashlari o'chmaganini ko'rsatadi. Qilichidan qon tomsa, bo'ldi, bu mamlakat qudratli, uni birov bosib ololmaydi. Shuning uchun ham bu marosim rus bosqini avjiga mingan bir paytda dabdabali qilib o'tkaziladi. Xonlik elitasining ham, ommaning ham dunyoqarashi ana shunday chirkin bo'lgan. Ma'naviyati ibtidoiy darajada bo'lganki, o'zgalar tomonidan bosib olingan.

Romanda oldinroq bo'lib o'tgan yana bir xon ko'tarish haqida xabar beriladi. “Eng oxirgi biy Norbo'ta ichki va tashqi dushmanlarga bardosh beradigan O'rda tashkil etish niyatida bir ming ikki yuzu oltinchi yilda to'ng'ich o'g'li Olimni oq kigizga o'tqazib,xonlikka ko'taradi.

Mehmonlar keksa dodxohini hikoyasini qunt bilan tinglab, o'rta yoshlardagi olako'z , qotmadan kelgan Sheraliga zimdan qarab qo'yishardi.” (3,40,41) Yuqorida mana qotmadan kelgan Sheralining xon ko'tarilishi mufassal berilgan.

Xon ko'tarish marosimi Nabijon Boqiyning “Qizil toshbo'ron” hujjatli romanida ham tasvirlanadi. Bu endi XX asrning birinchi choragida bo'lib o'tadi. “Miyon Quadrat hazrat rahnamo bo'lib, Turkiston o'lkasi, Buxoro va Xivadan kelgan vakillar ishtirokida o'tgan Turkiston muvaqqat hukumati majlisida Ergash qo'rboshini amirlashkar etib,” tayinlanishi haqida qaror qabul qiladilar. (1,14) Ergashni shaharga olib kelish uchun “Islomxo'ja, Kamol qori, To'xtaxo'ja eshonlardan iborat arkoni davlat ” uning huzuriga boradilar. Bularni Kichik Ergash, Eshmat boyvachcha, Islom polvon, Mirzo G'ofir, Madumar cho'li, shayx Ismoil kutib oladilar. Barcha gaplar – bolshovoylar hukumati tan olinmasligi, muxtoriyat hukumati “nomi ulug', suprasi quruq” ekanligi askiya orqali masxara qilinadi. (1,14,15)

Bularning kim ekanliklari shu suhbatlaridan ayon bo'ladi: davlat, davlatchilik, boshqaruv muammolari kabi masalalar emas, kambag'al bo'lsa hamki, boshqaruv dasturiga ega bo'lgan davlatchiliklar askiya qilinadi. Buni xon ko'tarish marosimida ham ko'rish mumkin.

– “ Mayli, Xo'qandga xon bo'laman, – deb rozilik bildiradi Ergash.

Ulamolar shu joyda Ergashni oq kigizga o'tirgizib xon ko'taradilar; egniga zarbof chopon yopiladi, beliga tillo kamar taqiladi”.

– “Atrofingizga qattiqqo'l odamlarni to'plasangiz, kam bo'lmaysiz... Xudoyorxon birovni bosh ko'targani qo'ymasdi. Agar Xudoyorxon faqat qipchoqlarni qatliom qilgan bo'lsa,.. Ergashxon o'rislarning tuxumini qurutib yuboradi...”

Bu Miyon Qudrat hazratlari tomonidan berilgan to'rt og'iz nasihat. Hazrat qarashlari bo'yicha davlat shunday boshqariladi.

Xullas, badiiy asar hujjatligi, hujjatli asar haqiqiyligi – hayotiy realligi tarixingizni, yaqin o'tmishdagi hayot tarzimizni o'ylashga, fikratimiz, dunyoqarash va ruhiy-ma'naviyatimiz ustida mulohaza yuritishga chorlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Boqiy N. Madfun Turkiston. – Toshkent: "Trust and Support", 2023.
2. Boqiy N. Qizil toshbo'ron. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2022.
3. Qosimbekov T. Singan qilich. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980.

UO'K 677.3:543.4(575.1)

JANUBIY TOXARISTON SIMOBKO'ZACHALARI: FTIR TAHLILI VA ISHLAB CHIQRISH TEXNOLOGIYASIGA DOIR MULOHAZALAR M.A.Temirova, tadqiqotchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Simobko'zachalar o'rta asr hunarmandchiligining o'ziga xos sopol mahsuloti bo'lib, morfologik tuzilishi, xomashyosi va pishirish texnologiyasi bilan boshqa keramika buyumlaridan ajralib turadi. Ushbu maqolada Janubiy Toxaristondan topilgan simobko'zachalarning kimyoviy va funksional xususiyatlari FTIR (Fourier Transform Infrared Spectroscopy) tahlili asosida o'rganildi. Tadqiqotda Tz.05-208-25, TShS-1 va ET-1 namunalarining mineral tarkibi tahlil qilinib, barcha namunalarda alyuminiy-silikat tuzilmalari hamda kvarts minerallari mavjudligi aniqlandi. Absorbsiya spektrlari asosida buyumlarning pishirish harorati va xomashyo xususiyatlari baholandi. Natijalar Janubiy Toxariston simobko'zachalarining ishlab chiqarish texnologiyasi va funksional vazifalarini aniqlash, shuningdek, ularning O'rta Osiyo o'rta asr kulolchilik an'analariidagi o'rnini belgilashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Toxariston, simobko'zacha, FTIR tahlili, infraqizil spektroskopiya, silikatlar, o'rta asr arxeologiyasi.

Аннотация. Симобкозачалары представляют собой своеобразные керамические изделия средневекового ремесла, отличающиеся от других керамических предметов морфологической структурой, сырьём и технологией обжига. В данной статье химический состав и функциональные особенности симобкозачаларов, обнаруженных на территории Южного Тохаристана, исследованы на основе FTIR-анализа (инфракрасной спектроскопии с преобразованием Фурье). В ходе исследования был проанализирован минеральный состав образцов Tz.05-208-25, TShS-1 и ET-1, что позволило выявить наличие алюмосиликатных структур и минералов кварца во всех образцах. На основе анализа полос поглощения были определены температура обжига и свойства исходного сырья. Полученные результаты имеют важное значение для определения технологических особенностей и функционального назначения симобкозачаларов Южного Тохаристана, а также их места в средневековых гончарных традициях Центральной Азии.

Ключевые слова: Тохаристан, симобкозачалар, FTIR-анализ, инфракрасная спектроскопия, силикаты, средневековая археология.

Abstract. Crucibles are distinctive ceramic products of medieval craftsmanship, differing from other pottery artifacts in their morphology, raw materials, and firing technology. This article examines the chemical composition and functional characteristics of crucibles discovered in Southern Tokharistan through FTIR (Fourier Transform Infrared Spectroscopy) analysis. The mineral composition of samples Tz.05-208-25, TShS-1, and ET-1 was investigated, revealing the presence of aluminosilicate structures and quartz minerals in all samples. Based on the analysis of absorption spectra, the firing temperature and raw material properties of the artifacts were determined. The results are significant for identifying the production technology and functional purposes of Southern Tokharistan crucibles, as well as defining their place within the medieval ceramic traditions of Central Asia.

Key words: Tokharistan, crucible, FTIR analysis, infrared spectroscopy, silicates, medieval archaeology.

Kirish. Arxeologik sopol namunalarining kimyoviy va strukturaviy tarkibini o'rganish qadimgi madaniyatlarning texnologik darajasini tushunishda muhim hisoblanadi. Ayniqsa, simobko'zachalar singari kam o'rganilgan idishlar shular jumlasidandir. Shu maqsadda Janubiy Toxaristonning Eski Termiz [1] va Termizshohlar saroyi kabi shahar va aholi manzillaridan topilgan simobko'zachalarning tadqiq jarayonini amalga oshirdik. Tz.05-208-25 [2] - (1-rasm, 1) – O'zbekiston-Fransiya, TShS-1 [3] (1-rasm, 2) - O'zbekiston – Tatariston, ET-1 [4] (1-rasm, 3) – O'zbekiston – Ispaniya qo'shma arxeologik ekspeditsiyalari natijasida topilgan simobko'zachalar tadqiqot obyekti sifatida olindi. Namunalar Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi O'zbekiston-Yaponiya yoshlar innovatsiya markazining zamonaviy kimyo va neftkimyo laboratoriyasida, xususan, Perkin Elmer Spectrum Two uskunasida yordamida, Kimyo fanlari doktori, Zuxra Kadirova boshchiligidagi FTIR tahlilidan o'tkazildi. Furje almashtirishli infrayashil (FTIR) spektroskopiyasi moddada molekulyar bog'larning tebranishlarini aniqlash orqali loy tarkibidagi minerallar o'zgarishini kuzatish imkonini beradi [5].

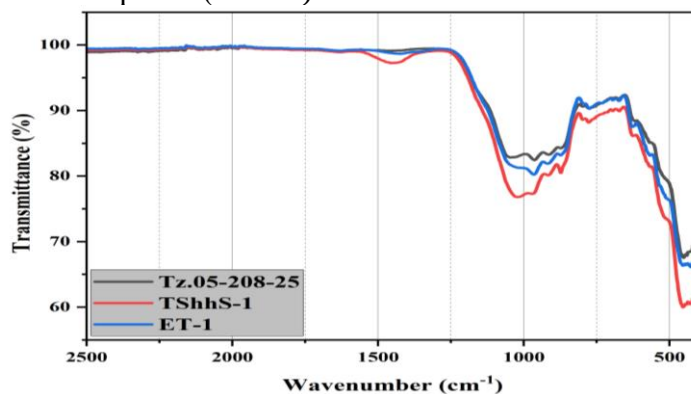
Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Janubiy Toxariston hududidan aniqlangan simobko'zachalar kompleks arxeologik va arxeometrik yondashuvlar asosida o'rganildi. Dastlab buyumlarning topilish joylari, stratigrafik holati va arxeologik konteksti tahlil qilinib, ularning hududiy tarqalishi aniqlandi. Simobko'zachalarning shakli, o'lchamlari va konstruktiv xususiyatlarini aniqlash maqsadida morfologik-tipologik tahlil amalga oshirildi. Olingan natijalar Janubiy Toxariston va unga qo'shni hududlardan ma'lum bo'lgan o'xshash topilmalar bilan qiyoslandi.

Buyumlarning moddiy tarkibini aniqlash uchun Fourier-transform infraqizil spektroskopiyasi (FTIR) usulidan [6] foydalanildi. Spektral ma'lumotlar asosida namunalar tarkibidagi silikatlar, karbonatlar hamda boshqa mineral va organik komponentlarga xos yutilish diapazonlari identifikatsiya qilindi. FTIR natijalari maxsus ilmiy adabiyotlarda keltirilgan etalon ko'rsatkichlar bilan taqqoslanib, simobko'zachalarning xom ashyosi, pishirish darajasi va ishlab chiqarish texnologiyasiga oid xulosalar ishlab chiqildi. Tadqiqot davomida olingan barcha ma'lumotlar qiyosiy va interpretatsion tahlil usullari orqali umumlashtirildi hamda simobko'zachalarning texnologik va funksional xususiyatlari baholandi.

1 – Rasm. Tahlil uchun olingan simobko'zachalar.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Olingan spektrlar 400 cm^{-1} dan 2500 cm^{-1} gacha bo'lgan to'lqin sonlari oralig'ida tahlil qilindi (2-rasm).

2 – Rasm.

FTIR spektridagi asosiy absorbsiya chiziqlarining interpretatsiyasi

To'lg'in soni	Tebranish turi	Tegishli mineral/bog'
~1030 cm^{-1}	Si-O-Si (valent)	Alyuminiy-silikatlar (Loy minerallari)
778 va 798 cm^{-1}	Si-O (simmetrik)	Kristal kvarts
~1430 cm^{-1}	C-O (valent)	Kalsit / Karbonatlar
~465 cm^{-1}	Si-O-Si (egilish)	Silikat panjarasi deformatsiyasi

• **Silikatlar tahlili:** Barcha namunalarda 1030 cm^{-1} sohasida kuchli absorbsiya kuzatildi. Bu loyning asosini tashkil qiluvchi silikat strukturasi mavjudligidan dalolat beradi. Cho'qqining shakli loyning yuqori haroratda termik ishlov berilganini ko'rsatadi.

• **Kvarts miqdori:** 770–800 cm^{-1} oralig'idagi dublet cho'qqilar namunalar tarkibida qum (kvarts) miqdori sezilarli ekanligini tasdiqlaydi. Bu ko'zaning mexanik mustahkamligini ta'minlash uchun xomashyoga qo'shilgan bo'lishi mumkin.

• **Taqqoslash:** TShS-1 namunasi boshqa ikki namunaga nisbatan yuqori intensivlikka ega, bu undagi mineral konsentratsiyasining zichligini yoki namuna tayyorlash jarayonidagi o'ziga xoslikni ko'rsatadi.

Texnologik xulosalar. Spektral tahlil asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. **Kuydirish harorati:** Spektrda 3400-3600 cm^{-1} sohasida (OH guruhlar) cho'qqilarning yo'qligi loyning taxminan, 800-900 cm^{-1} haroratda pishirilganini ko'rsatadi. Ushbu haroratda loy o'zining struktura suvini to'liq yo'qotadi.

2. **Karbonatlar:** 1430 cm^{-1} dagi z aif cho'qqi namunalarda kalsit miqdori kamligini ko'rsatadi, bu esa pishirish harorati kalsit parchalanishi boshlanadigan nuqtaga yaqin bo'lganidan dalolat beradi.

Xulosa. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, tahlil qilingan simobko'zacha namunalarining barchasi o'xshash texnologik jarayonlar asosida tayyorlangan. Ular asosan alyuminiy-silikat va kvarts aralashmasidan iborat bo'lib, o'rta asrlar kulolchilik an'alariga xos bo'lgan harorat rejimlarida kuydirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Leriche P, Pidaev C. Termez sur Oxus. In: Cit'e-capitale d'Asie Centrale. IFEAC and Maisonneuve et Larose [Publication AURORHE n3], Paris. 2008. - P. 110.
2. Fusaro A., Gurt Esparraguera J.M., Gil E.A., Agudo P.U., Pajas J.A., Pidaev Sh.R. Islamic ancient Termez: An active and long-established ceramic manufacturing centre along the silk road. // Archaeological Research in Asia. 31. 2022. - P.13.
3. Molera J., Ferreras V.M., Fusaro A., Gurt Esparraguera J.M., Gaudenzi M., Pidaev Sh.R., Pradell T. Islamic glazed wares from ancient Termez (southern Uzbekistan). Raw materials and techniques. // J. Archaeol. Sci. Rep. 2020. - P.1–11.
4. Broekmans T, Adriaens A, Pantos E. Nucl. Instrum. Methods Phys. Res. Sect. B 226. 2004 - P. 92-97.
5. Ravisankar R., et al. Fourier Transform Infrared (FT-IR) spectroscopic characterization of ancient pottery samples. *Spectrochimica Acta Part A*, 121, 2014. – P. 657-662.
6. Shoval S. Using FT-IR spectroscopy in the study of ancient pottery. *Optical Technologies in the Humanities*, 2003. - P.233-241.
7. Manoharan C., et al. FT-IR and XRD studies of archaeological pottery samples. *Int. J. Rec. Sci. Res.*, 3(3), 2012. – P. 164-169.

UO'K 94

NUROTA TURKMAN-YUZLARINING O'RGANILISHI

Sh.S.To'rayeva, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. XIX asr oxiri-XX asrning boshlarida Nurota tukman urug'lari, tarmoqlari, tarqalish geografiyasi, urug' jamoaga bo'linganligi va etnik tarixi masalalari to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar. Nurota tukman, "anna", "sirtsuluv", olti ota qozoyoqli, besh ota mang'ishlov, "chilikli", "qunish", "qizil", "bog'ojat", Zarband, Oqtepa, Turkman-juzlar, Jo'sh, Chuya, Qo'shrabot, Qo'rg'on, Pchot, Ajrim, Pangot, Qovunchi, qozoyoqli, ko'ztamg'ali, kesovli, jilontamg'ali.

Аннотация. В данной статье представлена информация о вопросах этнической истории Туркменских племен в конце XIX – начале XX века, идет дискуссия о ветвях, географии расположения, разделении рода на общины.

Ключевые слова. Нурота, «Анна», «Сирицулув», Туркмены, шесть отцов Козайоги, пять отцов Мангышлова, «Чикли», «Куниш», «Кызыл», «Богожат», Зарбанд, Октепа, Туркмен-джузы, Джош, Чуя, Кошработ, Курган, Пчот, Аджрим, Пангот, Мелончи, казойоги, козтамгали, кесовли, джилонтамгали.

Abstract. At the end of the 19th – beginning of the 20th centuries, there was a discussion about the clans of Nurot Tukman, branches, geography of distribution, division of the clan into communities, issues of ethnic history.

Key words. Nurota Tukman, “Anna”, “Sirtsuluv”, six fathers of Kozayogi, five fathers of Mangyshlov, “Chikli”, “Kunish”, “Kyzyl”, “Bogozhat” Zarband, Oktepa, Turkmen-juzlar, Josh, Chuya, Koshrabot, Kurgan, Pchot, Ajrim, Pangot, Melonchi, kazoyogi, koztamgali, kesovli, djilontamgali.

O'zbeklarda 92 ta urug'ning uchrashi mazkur xodisa bilan izohlanadi. O'zbek urug'larining har biri uzoq va o'ziga xos tarixga ega ekanligi bois o'zbek urug'larining tarkibi, etnik tarixi masalalari ko'plab elshunos olimlarning tadqiqot mavzularidan biri bo'lib kelmoqda. Mana shunday yirik urug'lardan biri Nurota tukmanlari hisoblanadi. Nurota yuz-turkmanlari etnik jihatdan Dashti Qipchoq hududlaridan kelib chiqqan. Ularning asosiy yashash hududlari Qizilqum cho'lining janubiy qismi hamda voha va dasht zonalarini tutashgan mintaqalarda joylashgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ushbu guruh vakillari Ikki daryo oralig'ining ichki cho'l va dasht hududlarida qirg'iz, qozoq hamda son jihatdan ustun bo'lgan o'zbek aholisi orasida alohida etnik guruhlar sifatida istiqomat qilganlar[12].

1925 yilgacha Oqtog' va Qoratog' oralig'idagi qishloqlarda statistik ma'lumotlarga qaraganda, XX asrning birinchi choragida 30-35 ming Nurota turkmanlari bo'lgan[7]. XX asrning o'rtalarigacha Nurota vohasidagi o'zbek-turkmanlar asosan qishloq hududlarida jips holda yashab, murakkab urug'-qabila tuzilmasini saqlab kelganlar. Ularning ijtimoiy-etnik tarkibi ikki yirik urug'-jamoalardan iborat bo'lib, ular “Olti ota qozoyoqli” va “Besh ota mang'ishlov” nomlari bilan ma'lum bo'lgan.

“Olti ota qozoyoqli” birlashmasi tarkibiga oytamg'ali, qo'shtamg'ali, qonjig'ali, bo'g'ajili hamda qozoyoqli kabi urug' guruhlarini kirgan. Ushbu urug'larining har biri o'z navbatida bir necha kichik bo'linmalardan tashkil topgan bo'lib, umumiy hisobda ular “24 ota turkmanlar” nomi bilan yuritilgan. Bunday ichki tuzilma urug'lararo munosabatlarni tartibga solish va etnik birlikni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etgan.

O'zbek-turkmanlarning ikkinchi yirik etnik birlashmasi “Besh ota mang'ishlov” deb atalgan. Mazkur uyushma tarkibiga chilikli, qunish, anna, sirtsuluv, qizil va bog'ojat kabi qavmlar kirgan. Ushbu guruh vakillari asosan Nurota tog'lari etaklari va unga tutash hududlardagi Jo'sh, Chuya, Qo'shrabot, Qo'rg'on, Pchot, Ajrim, Pangot, Qovunchi, Zarband, Oqtepa hamda Maydonsoy kabi qishloqlarda istiqomat qilganlar.

“Olti ota qozoyoqli” yoki tamg'ali turkmanlar esa Nurota vohasining janubi-g'arbiy qismidan boshlab Qo'ytosh atroflarigacha bo'lgan keng hududlarda tarqalgan. Ular Quvkalla, Garasha, Xo'rob, Ilonli, Qorabdal, Nakrut, Eshmoqsoq, Gulchambar, Bolg'ali, Jarbuloq, Ko'sa, Chag'ishmon (Sag'ishmon), G'ujumsoy, Safarota va boshqa ko'plab qishloqlarda yashab, vohaning etnik tarkibida muhim o'rin egallaganlar[8].

Nurota vohasidagi turkman-juzlarning ijtimoiy tuzilmasi murakkab urug'-qabila tizimiga asoslangan bo'lib, tarixiy manbalarda va mahalliy an'analarda qayd etilishicha, turkman-juzlar tarkibidagi asosiy guruhlar odatda sakkiztadan urug'-jamoani birlashtirgan. Ularning yirik tarmoqlaridan biri bo'lgan vaxtamg'alilar tarkibiga qozoyoqli, ko'ztamg'ali, kesovli, bolg'ali, qozoq, jariqbosh, alifli hamda botesht urug'lari kirgan. Shuningdek, ushbu etnik birlik bilan bog'liq holda jilontamg'ali, potas, qarg'a, yurga (yurchi), egachi, boloxo'r, ko'sa, taroqli va yas (yassi) kabi urug'-jamoalar ham tilga olinadi.[Dala etnografik ma'lumotlar. Qo'shrobd tumani 2023 y].

Etnolog F. Tolipov ma'lumotlariga ko'ra, 1976-yilda Sobiq Ittifoq Fanlar akademiyasining antropologiya va etnografiya yo'nalishidagi ilmiy muassasalari hamkorligida Nurota o'zbek-turkmanlarining etnogenezi hamda antropologik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan maxsus ekspeditsiya tashkil etilgan. Tadqiqotlar asosan Jo'sh, Chuya, Qo'shrabot, Navkat, Oqtosh-Chashma, Quvkalla va Garasha qishloqlarida olib borilgan. Izlanishlar natijasida Nurota turkmanlarining Kaspiybo'yi turkmanlari bilan etnogenetik jihatdan mushtarak ildizlarga ega ekanligi, ularning antropologik belgilarida ham o'xshash jihatlar mavjudligi aniqlangan[11].

O'zbeklar tarkibidagi turkman-yuz eli tarixining ilmiy jixatdan o'rganishni XIX asrniig ikkinchi yarmidan, V.V.Raddov, A.D.Grebenkin, A.Xoroshxinlar boshlab berdilar. Nurota bekligida yashagan turkmanlar haqida ilk bor nemis olimi turkshunos V.V.Radlov 1868 yili yozgan[9].

XIX asrning ikkinchi yarmida V.V. Radlov Nurota tog' tizmasining Qoratog' yonbag'irlarida joylashgan qishloqlarda etnografik kuzatuvlar olib borgan. Radlovning mazkur safari 1868-yilda Samarqand va Zarafshon vohasining bir qismi Rossiya imperiyasi tasarrufiga o'tib, Zarafshon okrugi tashkil etilganidan keyingi davrda amalga oshirilgan bo'lib, ushbu tadqiqotlar mintaqaning etnik va xo'jalik hayotini o'rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi[10].

XIX asrning ikkinchi yarmida A.D. Grebenkin Kattaqo'rg'on uyezdida yashovchi va o'zlarini turkman deb atagan aholi guruhlarining etnik tarkibi haqida muhim ma'lumotlar qoldirgan. Uning 1872-yilda Moskvada nashr etilgan "Rus Turkistonidagi o'zbeklar" nomli tadqiqotida Nurota va Zarafshon vohasi turkmanlarining urug'-qabilaning, bo'g'ajili qabilasi tarkibiga o'rda, yastovon, chisg'osh, ko'ztamg'ali, jilontamg'ali, jomonturkman va jodir urug'lari kirgan. Ushbu ma'lumotlar XIX asr oxirlarida Nurota va Kattaqo'rg'on hududlarida yashagan turkmanlarning ichki urug'-qabila tizimini o'rganishda muhim tarixiy-etnografik manba sifatida ahamiyatga egadir[4].

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda faoliyat olib borgan etnograflardan biri A. Xoroshxin Nurota tog' tizmasining shimoli-sharqiy hududlarida yashovchi va o'zlarini turkman deb atovchi aholi guruhleri haqida qimmatli ma'lumotlar to'plagan. Mazkur rivoyat tarixiy jihatdan to'liq tasdiqlanmagan bo'lsa-da, u Nurota turkmanlarining kelib chiqishi va migratsiya jarayonlari haqidagi xalq xotirasida saqlanib qolgan muhim etnografik ma'lumotlardan biri hisoblanadi [13].

Turkistonga yuborilgap rus tadqiqotchilaridan yana biri M.S.Andreyev bo'lib, u 1916 yilda Nurota tumaniga, uniig shimoli-sharqiy hamda shimol (terskay) tomonidagi qishloqlarga safar qilgan[1]. 1917 yildan Turkistonga M.S.Andreyev va I.I.Zarubinlar yuborildi. Bular oldiga xam Turkiston xalqlarini etnik-o'zaro yaqinlik, lingvistik, tildagi tafovutlarva madaniy jixatdan o'rganish maqsad qilingan edi.

1921 yili etnolog M.S.Andreyev tomonidan tashkil qilingan Samarqand ekspeditsiyasi doirasida boshlangan. Olim o'z hisobotida Samarqand viloyatida yashagan turkmanlar o'zbeklarning ta'siriga shunchalik kuchli uchraganki, ular o'zlarini o'zbek qabilalaridan biri deb hisoblashadi, deb yozadi[2].

1920-1922 yillar davomida Petrograd va Moskva shaharlaridan harbiy injenerlar, biolog, geograf, tarixchi, etnograf, topograf-kartograflar, geolog, sharqshunos, dialektolog-tilshunos, antropolog va boshqa bir qancha mutaxassislar, tadqiqotchilar partiya ko'rsatmasi bplan Turkistonga yuborildi va Turkkomissiya tarkibiga kiritildi. M.S.Andreyev 1921 yilda Samarqand viloyatiga safar qilgan va o'zlarini o'zbekning turkman elidanmiz deb hisoblovchi aholining qishloqlarini borib ko'rib, ularning qanday urug'larga mansub ekanligini yozib qoldirgan[3].

I. I. Zarubin ham Samarqand viloyatining aholisini 1920-1924 yillarda olib borgan ilmiy tekishrish ishlarining xisoboti Leningradda 1926 yilda kitob bo'lib bosilib chiqdi. U o'zining ushbu asarida, o'zbekning turkman elini o'rgangan boshqa tadqiqotchilar orasida birinchi bo'lib, o'zbek turkmaniga nisbatan «nurota turkmani» atamasini qo'llaydi. Bu atamani u Jizzax uyezdining Sintob polostida yashovchi turkmanlarga nisbatan ishlatgan[5].

Nurota turkmanlari urug'-qabila tizimlari va joylashuvleri haqida 1920-1924 yillarda I.P.Magidovich o'zbek-turkmanlarni turkmanlardan kelib chiqqaniga shubha bilan qaragan, sababi ro'yxatga olish paytida Nurota turkmanlarining barchasi ona tili deb o'zbek tilini ko'rsatganlar. Magidovichning yozishicha, o'zbek-turkman nomli unchalik katta bo'lmagan turkman o'zagi atrofida

yangi qabila ittifoqi sifatida shakllanib, uning tarixiy taqdiri turkman qabilalarinikidan o'zgacha kechgan[6].

Shunday qilib, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Nurota turkmanlari haqida ma'lumot bergan tadqiqotchilar tomonidan aholi tarkibi, urug'-qabila tuzilishi, til va sheva xususiyatlari, urf-odatlar, qishloqlar geografiyasi, suv manbalari hamda xo'jalik hayotiga oid qimmatli ma'lumotlar to'plangan. Nurota turkmanlarining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi etnik tarkibi, urug'lar tizimi va joylashuv hududlari haqida muayyan tasavvur hosil qilish mumkin. Shu jihatdan mazkur ma'lumotlar mintaqaning etnik tarixi va etnografiyasini o'rganishda muhim ilmiy manbalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Андреев М.С. Из поездки в 1916 г. в Нуратинские горы и прилегающую к ним часть Кзыл-Кумов-Восток. №1(5). Ташкент. 1923.
2. Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 г. – ИторГО, т. XVII, 1924.
3. Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 (Доложено в заседании Турк. отд. Р.Г.О. 27/1 - 1922 г.)
4. Гребенкин А.Д. Таджики. Узбеки. Мелкие народности Заравшанского округа // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу Политехнической выставки. Вып. V. Статьи по этнографии, технике, сельскому хозяйству и естественной истории. М., 1872// узбеки русский туркестан сборник изданный по поводу политической выставки. Вып. V М., 1872.
5. Зарубин И.И. Население Самаркандской области, его численность, этнографический состав и территориальное распределение // Тр. Комиссии по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран. Л., 1926. Вып. 10.
6. Материалы по районированию Средней Азии. кн. 1. Территория и раселения Бухары и Хорезма. ч.1. Ташкент. 1926.
7. Мошкова В.Г. Некоторые общие сведения о родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен // Труды института археологии и этнографии. М. 1950. Вып.2.
8. Мусаев Н. Нурота тоғлари ёнбағирлари аҳолисининг этник таркибига оид баъзи мулохазалар.//Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар Т., 2005.
9. Радлов В.В. Из Сибири. О населении Зерафшанской долины. –М., 1989
10. Радлов В.В. Средняя Зерафшанская долина // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. Т. 6. СПб, 1880.
11. Толипов Ф. Мозийга бўйлашган маскан. –Т.: Нихол. 2008.
12. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. т.6. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2003
13. Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. СПб, 1876.

UO'K 37.014(575.1):94(575.1)

SURXONDARYO VILOYATIDA XALQ TA'LIMI TIZIMINING TASHKIL TOPISHI VA URUSH YILLARIDAGI FAOLIYATI (1941–1945-YILLAR)

Sh.O'.To'xtashev, katta tezkor vakil, Surxondaryo viloyati ichki ishlar boshqarmasi Jinoyat qidiruv boshqarmasi Korrupsiya va iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish bo'limi, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada Surxondaryo viloyatining 1941-yil 6-martda tashkil etilishi va viloyatda xalq ta'limi boshqaruv tizimining shakllanishi jarayonlari, shuningdek, Ikkinchi jahon urushi yillarida (1941–1945-yy.) viloyat umumta'lim maktablari faoliyati, pedagogik kadrlar bilan ta'minlanish masalalari arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Surxondaryo viloyati, xalq ta'limi, Ikkinchi jahon urushi, umumta'lim maktablari, pedagogik kadrlar, evakuatsiya, Termiz pedagogika bilim yurti, majburiy boshlang'ich ta'lim, urush yillari maorifi.

Аннотация. В статье на основе архивных документов и научной литературы анализируются процессы образования Сурхандарьинской области (6 марта 1941 г.) и формирования системы управления народным образованием, а также деятельность общеобразовательных школ области и вопросы обеспечения педагогическими кадрами в годы Второй мировой войны (1941–1945 гг.).

Ключевые слова: Сурхандарьинская область, народное образование, Вторая мировая война, общеобразовательные школы, педагогические кадры, эвакуация, Термезское педагогическое училище, обязательное начальное образование, образование военных лет.

Abstract. This article analyzes, on the basis of archival documents and scholarly literature, the establishment of Surkhandarya region (6 March 1941) and the formation of the public education administration system, as well as the activity of general education schools and the issue of pedagogical personnel during the years of the Second World War (1941–1945).

Key words: Surkhandarya region, public education, Second World War, general education schools, pedagogical personnel, evacuation, Termez Pedagogical College, compulsory primary education, wartime education.

O'zbekiston tarixining 1940-yillari mamlakat ijtimoiy-siyosiy va ma'muriy-hududiy tuzilishida muhim o'zgarishlar sodir bo'lgan davrdir. Aynan shu yillarda respublikaning ma'muriy bo'linishi takomillashtirilib, bir qator yangi viloyatlar tashkil etildi. Shu jumladan, mamlakatning eng janubida joylashgan, qadimiy tarix va madaniyatga ega bo'lgan Surxondaryo viloyati ham 1941-yil 6-martda alohida ma'muriy birlik sifatida tashkil topdi. Bu sana viloyat hududida xalq ta'limi boshqaruv tizimining mustaqil tuzilma sifatida shakllanishi uchun ham boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qildi.

Biroq viloyatning tashkil etilishi va undagi maorif tizimining shakllanish bosqichi tinch sharoitda davom etmadi: viloyat tuzilganidan atigi uch yarim oy o'tib, 1941-yil 22-iyunda Ulug' Vatan urushi boshlandi. Urush qiyinchiliklari respublikaning barcha mintaqalari qatori Surxondaryo viloyatidagi ta'lim sohasiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi: erkak o'qituvchilarning frontga safarbar etilishi, maktab binolarining qisman harbiy ehtiyojlarga ajratilishi, evakuatsiya qilingan bolalarni o'qishga jalb etish, o'quv-uslubiy ta'minotning yetishmovchiligi kabi muammolar yuzaga keldi[1].

Mavzuning ilmiy ahamiyati shundaki, Surxondaryo viloyati xalq ta'limining dastlabki shakllanish davri va urush yillaridagi faoliyati hozirgacha alohida monografik tadqiqot ob'ekti sifatida yetarli darajada o'rganilmagan. Mavjud ilmiy adabiyotlarda asosan respublika yoki qo'shni viloyatlar (Qashqadaryo, Buxoro, Samarqand) misolida ta'limning urush yillaridagi holati yoritilgan bo'lib, Surxondaryoga oid alohida ma'lumotlar tarqoq holatda taqdim etilgan. Shu jihatdan ushbu maqolada Surxondaryo viloyati xalq ta'limi tizimining 1941–1945-yillardagi holatini yagona tadqiqot doirasida tahlil qilishga harakat qilingan.

Surxondaryo viloyati tashkil etilishi bilan birga shakllangan xalq ta'limi boshqaruv tizimini va urush yillarida viloyat maktablari faoliyati, pedagogik kadrlar masalasini ilmiy-tarixiy nuqtai nazardan yoritishdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tarixiylik, ilmiylik, qiyosiy-tarixiy tahlil, statistik tahlil va xronologik yondashuv tamoyillaridan foydalanildi[2].

Surxondaryo viloyati zaminining ma'muriy-hududiy tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. XX asrning 20-yillarida amalga oshirilgan milliy-hududiy chegaralanish jarayonida, 1925-yil 29-iyunda Surxondaryo okrugi tashkil etilgan edi. Keyinchalik 1930-yillarda okruglar tugatilib, ularning hududidagi tumanlar bevosita respublika markaziga bo'ysundirildi. Biroq mamlakatning janubiy chegara hududlarini boshqarish, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirish va madaniy-ma'rifiy sohalarni yo'lga qo'yish maqsadida 1941-yil 6-martda O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining Farmoni bilan ma'muriy markazi Termiz shahri bo'lgan Surxondaryo viloyati tashkil etildi.

Viloyat tashkil etilgan paytda uning umumiy yer maydoni 20,1 ming km² ni tashkil etgan bo'lib, hududida bir necha tumanlar (Termiz, Sherobod, Boysun, Denov, Sariosiyo, Jarqo'rg'on, Sho'rchi, Qumqo'rg'on va boshqalar) jamlangan edi. Viloyat aholisi asosan o'zbeklardan, shuningdek, tojiklar, turkmanlar, ruslar va boshqa millat vakillaridan iborat bo'lib, ko'pmillatli, ko'p tilli ta'lim ehtiyojini taqozo etardi[3].

Viloyat tashkil etilishi bilan unga taalluqli markaziy boshqaruv organlari ham shakllantirildi. Xalq ta'limi sohasida – O'zbekiston SSR Maorif Xalq Komissarligining viloyat bo'limi sifatida Surxondaryo viloyat xalq maorifi bo'limi (oblastnoy otdel narodnogo obrazovaniya – oblono) tuzildi. Bu bo'lim viloyatdagi barcha turdagi ta'lim muassasalari – boshlang'ich, to'liqsiz o'rta va o'rta umumta'lim maktablari, bolalar bog'chalari, internat-maktablari, kechki maktablar, kasb-hunar va pedagogik bilim yurtlari faoliyatini muvofiqlashtirib, nazorat qilib turishi lozim edi.

Boshqaruvning quyi bo'g'inida har bir tumanda tuman xalq maorifi bo'limi (rayono) faoliyat yurita boshladi. Tuman bo'limlari o'z navbatida tumandagi maktablar, ulardagi o'qituvchilar va o'quvchilar kontingenti, o'quv yili rejasini bajarilishi, ta'lim-tarbiya jarayonining sifati uchun bevosita javobgar edi. Shu tariqa Surxondaryo viloyatida «Markaz – viloyat (oblon) – tuman (rayono) – maktab» tarzidagi uch bosqichli boshqaruv tizimi shakllandi[4].

Viloyat tashkil etilgan davrda mamlakat bo'yicha 1930-yilda joriy etilgan majburiy boshlang'ich ta'lim, 1934-yildan boshlangan to'liq bo'lmagan o'rta (7 yillik) ta'limga o'tish dasturi amal qilardi. Shu bilan birga 1939–1940-yillarda yozuvni lotin grafikasidan kirill (rus) grafikasiga o'tkazish boshlangan edi. Bu jarayon viloyat tashkil etilganda hali yakuniga yetkazilmagan bo'lib, yangi alifboga moslashish, yangi darsliklarning yetishmasligi mahalliy maktablar uchun jiddiy uslubiy muammoga aylangan edi.

Pedagogik kadrlar tayyorlash sohasida viloyatda asosiy markaziy o'quv yurti Termiz shahridagi pedagogika bilim yurti hisoblanardi. Mazkur bilim yurti viloyat tashkil etilishidan ancha avval, 1930-yillarning boshlarida tashkil etilgan bo'lib, o'rta maxsus ma'lumotli boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlab kelar edi. Termiz pedagogika bilim yurti viloyatning yangi tashkil etilgan tumanlari uchun ham pedagog kadrlar yetkazib berishda asosiy manba bo'lib xizmat qilgan[5].

Shunday qilib, Surxondaryo viloyatining tashkil etilishi viloyat hududida xalq ta'limining yagona, mustaqil boshqaruv tizimi shakllanishiga olib keldi. Bu jarayon viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy rivojlanishi uchun zarur tashkiliy asos bo'lib xizmat qildi. Biroq tinch davrda asta-sekin yo'lga qo'yilishi mo'ljallangan bu ishlar ko'p o'tmay urush sharoitida ham izchil davom ettirilishi lozim bo'ldi.

1941-yil 22-iyunda boshlangan Ulug' Vatan urushi mamlakat hayotining barcha sohalari qatori xalq ta'limi tizimini ham tubdan o'zgartirib yubordi. Surxondaryo viloyati frontdan uzoqda joylashgan bo'lsa-da, urushning og'ir oqibatlari viloyat maktablari faoliyatida o'z aksini topdi. Urush yillarida viloyat ta'lim tizimi quyidagi jiddiy muammolarga duch keldi: erkak o'qituvchilarning frontga safarbar etilishi natijasida pedagogik kadrlar tanqisligi; maktab binolarining qisman gospital, harbiy omborlar va boshqa ehtiyojlar uchun ajratilishi; evakuatsiya qilingan aholi va bolalarning ko'plab kelishi; o'quv-uslubiy adabiyotlar, daftar, qalam kabi o'quv qurollarining yetishmovchiligi; o'quvchilarning qishloq xo'jaligi va front orqasi mehnatlariga keng jalb etilishi[6].

Urushning birinchi oylaridanoq O'zbekiston SSR Maorif Xalq Komissarligi va uning joylardagi organlari maktablar tarmog'ini va o'quvchilar kontingentini saqlab qolish uchun jiddiy chora-tadbirlar belgiladi. Surxondaryo viloyati maorif bo'limi ham bu yo'nalishda faol harakat qildi. Birinchi navbatda, viloyatda majburiy boshlang'ich ta'limni davom ettirish, maktab yoshidagi bolalarning hech birini o'qishdan tashqarida qoldirmaslikka qaratilgan vazifalar belgilandi.

Urush yillarida viloyat ta'lim tizimining eng og'ir muammolaridan biri o'qituvchilar bilan ta'minlanish bo'ldi. Mamlakat bo'yicha erkak o'qituvchilarning katta qismi frontga jo'natildi yoki turli harbiy qurilish ishlariga safarbar etildi. Jumladan, ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, qo'shni Qashqadaryo viloyatida 1942–1943-o'quv yiliga kelib o'qituvchilarning aksariyat qismini xotin-qizlar tashkil eta boshladi. Surxondaryo viloyatida ham xuddi shunday holat kuzatildi: frontga ketgan erkak pedagoglar o'rnini xotin-qiz o'qituvchilar egalladi[4].

Xotin-qiz pedagog kadrlarini tayyorlashga e'tibor kuchaytirildi. Bu yo'nalishda Termiz pedagogika bilim yurti muhim rol o'ynadi. Shu bilan birga, qo'shni viloyatlardagi o'qituvchilar institutlari va pedagogika bilim yurtlari ham Surxondaryo maktablari uchun kadrlar tayyorlashga jalb etildi. Xususan, 1943-1944-o'quv yilida Buxoro o'qituvchilar instituti, uning Shofirkon va G'ijduvon filiallari Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari maktablari uchun pedagog kadrlar tayyorlashga safarbar etildi. Mazkur o'quv yilida ushbu o'quv yurtlarining 115 nafar bitiruvchisidan 36 nafari Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari maktablariga yo'llanma oldi.

Pedagogik kadrlar tanqisligini bartaraf etishning yana bir yo'li – qisqa muddatli o'qituvchilar tayyorlash kurslarini tashkil etish bo'ldi. Bunday kurslarda o'rta yoki tugallanmagan o'rta ma'lumotga ega bo'lgan yoshlar, asosan, qishloq xotin-qizlari qisqa muddat ichida boshlang'ich sinflar o'qituvchisi vazifasini bajarish uchun tayyorlandi. Bunday yondashuv malaka tanqisligini qisman bartaraf etgan bo'lsa-da, ta'lim sifatiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatganini ham e'tirof etish

lozim. Adabiyotlarda qayd etilishicha, urush yillari oxiriga kelib Qashqadaryo viloyati maktablaridagi o'qituvchilarning katta qismi qisqa muddatli kurslarni tugatgan kadrlar bo'lib, oliy va o'rta ma'lumotli pedagoglarning ulushi 25–30 foizdan oshmagan. Surxondaryo viloyatida ham shunga o'xshash holat kuzatildi[2].

Surxondaryo viloyatining 1941-yil 6-martda tashkil etilishi viloyat hududida xalq ta'limining yagona, mustaqil va izchil boshqaruv tizimini shakllantirish uchun huquqiy va tashkiliy asos bo'lib xizmat qildi. Viloyat maorif bo'limi (oblon) – tuman maorif bo'limlari (rayono) – maktab darajasidagi uch bosqichli boshqaruv tuzilmasi viloyatdagi ta'lim sohasini yo'lga qo'yishda muhim rol o'ynadi. Ulug' Vatan urushining boshlanishi viloyat ta'lim tizimi rivojiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi, biroq ta'lim jarayoni to'xtab qolmadi. Erkak pedagoglarning frontga safarbar etilishi, moddiy-texnik bazaning zaiflashishi, evakuatsiya qilingan aholi va bolalarning kelishi, o'quvchilarning ko'plab mehnat majburiyatlariga jalb etilishi kabi omillar maktablar faoliyatini murakkablashtirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ergashev I. Janubiy O'zbekistonda pedagogik kadrlar tayyorlash tarixi (XX asrning 20-40-yillari) // Oriental Journal of History, Politics and Law. – 2024. – Vol. 4, Issue 6. – P. 70–75.
2. Hasanov B. Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda xalq ta'limi tizimidagi holat // Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi: yosh tadqiqotchi nigohida. – 2023. – № 5. – B. 124-129.
3. Murtazoyeva R.H. O'zbekistonda ijtimoiy-madaniy hayot (XX asr): tarixiy tahlil. – Toshkent: O'zbekiston, 2009. – 312 b.
4. Surxondaryo viloyati / O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – 8-jild.
5. Аминова Р.Х. Трудовой подвиг народа Узбекистана в годы Великой Отечественной войны. – Ташкент: Фан, 1990. – 232 б.
6. Голдман А.С. Великая Отечественная война и школа Узбекистана (1941–1945 гг.). – Тошкент: Фан, 1985. – 168 с.

UO'K 94(575.1):82

MEHMET SAID PARTAV POSHONING “DEVONI PARTAV” ASARI XIVADA KO'CHIRILISHI VA MUHAMMAD RAHIMXON FERUZ DAVRIDAGI MADANIY HAYOT

D.B.To'ychiyeva, magistrant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr Usmonlilar imperiyasi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida muhim ahamiyat kasb etgan davlat arbobi va shoir Mehmet Said Partav Poshoning O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondida saqlanayotgan 920-inventar raqam ostida saqlanayotgan “Devoni Partav”ning ilmiy-monografik tavsifi va devonning Muhammad Rahimxon Feruz tomonidan ko'chirilishi yuzasidan qimmatli ma'lumotlar berildi.

Kalit so'zlar: Ilmi- monografik tavsif, nusxa, xattotlik, basmala, hamd, na't.

Аннотация. В данной статье представлено научно-монографическое описание дивана «Девони Партов» (Дивана Партава), хранящегося под инвентарным номером 920 в основном фонде Института востоковедения имени Абу Райхона Беруни Академии наук Республики Узбекистан. Данный памятник принадлежит перу Мехмеда Саида Пертева Паши — видного государственного деятеля и поэта, сыгравшего важную роль в общественно-политической и культурной жизни Османской империи XIX века. Также в статье приводятся ценные сведения об истории переписки данного дивана по приказу правителя Хивинского ханства Мухаммада Рахим-хана II Феруза.

Ключевые слова: Научно-монографическое описание, список (рукопись), каллиграфия, басмала, хамд, наат.

Abstract. This article provides a scientific and monographic description of the "Devoni Partav" (The Diwan of Pertev), preserved under inventory number 920 in the main fund of the Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies under the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. This

literary work was composed by Mehmed Said Pertev Pasha, a prominent statesman and poet who held a significant place in the socio-political and cultural life of the 19th-century Ottoman Empire. Furthermore, the paper presents valuable data regarding the copying and compilation of this Diwan under the patronage of the Khivan ruler, Muhammad Rahim Khan II Feruz.

Key words: Scientific-monographic description, manuscript copy, calligraphy, basmala, hamd, na'at.

Mumtoz adabiy meros namunalarini, xususan, Usmonli adabiyotining o'ziga xos vakili bo'lgan Partav Mehmed Said Posho ijodini tadqiq etishda qo'lyozma manbalarning ilmiy-monografik tavsifi masalasi muhim kasb etadi. Tadqiqot olib borilayotgan manba yuzasidan ilmiy-monografik tavsif ishlarini olib boorish devon haqida to'liq ma'lumot olishimizga yordam beradi. Shunga ko'ra, Mehmet Said Partav Posho devoniga oid barcha ma'lumotlar izchil tadqiq etilishi shoir asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini tuzishda asos bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida Mehmet Said Partav Poshoning ikki nusxada ko'chirilgan devoni mavjud bo'lib, 920 inventar raqamli qo'lyozma o'zining badiiy bezagi va paleografik xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi. Mazkur qo'lyozma an'anaviy nasta'liq xatida bitilgan bo'lib, XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi O'rta Osiyo xattotlik maktabining yuksak namunasi hisoblanadi. Qo'lyozmaning o'lchami 17.5 x 26.5 sm bo'lib, jami 53 betdan iborat. Partav Posho devoni devonning 158b 210a betlarini o'z ichiga oladi. Matn sariq rangli qimmatbaho silliq qog'ozga ko'chirilgan va qora rangli charm muqova bilan himoyalangan. Bunday muqova bilan muqovalangani manbaning hozirga vaqtga qadar juda yaxshi holatda saqlanganini ko'rsatadi. Qo'lyozma nozik did bilan bezatilgan bo'lib, asosiy matn tilla suvi bilan chizilgan jadvallar ichiga joylashtirilgan. Har bir sahifada 17 qator matn joylashtirilgan. Matn sarlavhalari qizil siyoh bilan ajratilgan. Bunday bezatish uslubi nusxaning sulton yoki yuqori tabaqa vakillari kutubxonasi uchun tayyorlanganidan dalolat beradi. 920 inventar raqamli nusxada Partav bilan bir qatorda Usmonli adabiyotining yirik namoyandalari — Noiliy, Hayoliy va Qoiliy kabi shoirlarning g'azallari ham o'rin olgan.

920 inventar raqamli qo'lyozma devonchilikda an'anaviy bo'lgan basmala bilan boshlanadi: **”Bismillahir rohmanir rohim. Devoni Sulton ush-shuaro va shayx uz-zurafo a’ni Partav podshoh rahmatullohi ta’olo na’ti sharif al-muallaq fi xoramil sharifin nabaviy”**. So'ng devon an'anaviy hamd va na't bilan davom etadi. Hamd va na't qismlari arab tilida bitilgan. Partav posho bu qismlarga alohida e'tibor qaratgan. “Odatda, kitobat an'anasiga ko'ra basmala, hamd, na'tdan so'ng muallifning ismi (ajdodi bilan birgalikda) zikr etilishi lozim. So'fi Olloyor basmala, hamd, na'tdan so'ng o'zni malomat qilib, men sanoqda yo'q bir gunohkor bandaman, shuning uchun kitobda ismimni zikr qilmadim, degan mazmun bilan so'zini boshlaydi. Keyingi jumlaning ham shu yo'sinda “ilmiy kimligiga qaramasdan” deb davom ettiradi. Bu shikastanafslikning zamirida birlamchi manbalarga munosib hurmat va chuqur e'tirof mazmuni yashiringan” [1]. Na't qismidan keyin devonda ta'rix manzumalari o'rin egallagan. Partav ijodining asosiy qismini uning tarix janrida yozilgan asarlari tashkil etadi. Partav Poshoning tarix manzumalari Mahmud II davri tarixini yoritishda muhim manba desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki tarix manzumalarida shaxzodalar tug'ilishidan turli usuldagi qurilishlar, o'q otish mashqlari, shaxzodalar o'limi bilan bog'liq turli mavzularga oid tarixiy xronologik voqealar aks etgan.

Shuningdek, devonda tarix janridan tashqari g'azal, qit'a, munojot, mustazod janrining go'zal namunalarini uchraydi. 920 inventar raqamli nusxaning aynan Xorazmda ko'chirilishi o'sha davrda Xiva xonligi va Usmonlilar imperiyasining do'stona munosabatlariga yorqin isbot hisoblanadi. Ushbu qo'lyozma Feruz buyrug'iga binoan hijriy 1321-yilda Muhammad Ya'qub ibn Ro'zmuhammad Xorazmiy tomonidan ko'chirilgan. Manbaning kolofonida quyidagicha yozilgan: **“Zillu subhon xalifatur-rahmon manbai judu val-ahson, boisi amnu val-amon a’ni domat davlatu va shavkatuhu farmoni oliylari birla tarix hijriy 1321 da mohi safarning yigirma uchlanchisi seshanba kunida ushbu g'azaliyoti Noiliy va Hayoliy va Partaviy va Qoyiliy avval soniy uchun va qodir shukurining avni va bori- mandlig'i birlan fahrul-asr al-ajru a’ni mulla Muhammad Ya'qub ibn Ro'zmuhammad Xorazmiyning dastida itmom sarhadig'a yetushti.**

Allohumma salli va sallim alo Muhammadin va alo olihi va as'hobihi-at-tayyibinat-tohirin. Va huva arhamur-rahimin".

Manbalarda 920 inventar raqamli nusxani ko'chirgan mulla Muhammad Ya'qub ibn Ro'zmuhammad o'g'li Xorazmiy xushxat kotib va kuchli tarjimon bo'lganligi aytiladi. Xususan, Murodovning "O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan" asarida kotib haqida quyidagicha iliq so'zlar keltirilgan: "Muhammad Yoqubxo'ja Xolis Xorazmiy Xivada kuchli tarjimonlardan bo'lib, arab va fors tillaridagi tarix hamda adabiy kitoblarni o'zbek tiliga tarjima qilgan. Shuningdek, u xushxatligi tufayli ko'plab kitoblarni ko'chirgan va tahrir qilgan. Jali qalam bilan yozgan albom va kitoblari bor. Muhammad Yoqub Xolis taxallusi bilan she'r va g'azallar yozgan. Muhammad Yoqubxo'ja Xiva xonligi va uning amaldorlaridan ko'p jabr-u jafolar ko'rdi. Yoqubxo'ja xushtabiat, xushmuomala, xalqqa shafqatli, bir parcha non topsa yetim-bechoralarga berib, ularning holidan xabardor bo'lib turardi. U Oktyabr revolyutsiyasidan ilgari vafot qilgan. Qo'lyozmalar fondida u ko'chirgan "Shohnoma" tarjimasi bor" [2].

920 inventar raqamli nusxaning kolofon qismida hoshiyada Hazrat us-somad Muhammad Rahim Bahodirxon II deb yozib qo'yilgan. Ushbu ma'lumot qo'lyozma Muhammad Rahimxon Feruz tomonidan ko'chirilganligini, qolaversa, Feruzning Usmonli turk adabiyotiga qiziqish bildirishi uning naqadar zakiy, adabiyotga ixlosmand nodir inson ekanligini isbotlaydi. Feruzning adabiyotga ixlosi baland nodir inson ekanligini turli adabiyotlardan ham bilib olish mumkin. "Muhammad Rahimxon II shu murakkab sharoitda davlatni boshqarayotgan edi. Siyosiy maydonda o'z mustaqilligini boy bergan bo'lsa ham, Feruz yangi davr taraqqiyotiga intilishga, hukmronlik mavqeini madaniy-ma'rifiy jihatdan ta'minlashga harakat qilib, Xivada uyushgan adabiy muhitni vujudga keltirdi. Uning she'riyatga, adabiyotga bo'lgan kuchli ishtiyoqi va muhabbati, nazm ahliga hurmat-e'tibori tufayli Xivadagi o'ziga xos adabiy markazda she'riyat shaydolari saroyga to'plandilar, ularning ilm olishlari uchun shart-sharoitlar yaratib berildi. She'riyatni qalbni tarbiyalovchi, insonni ezgulikka yetaklovchi buyuk kuch deb bilgan xon sipohiyar-u to'ralarni, vazir-u amaldorlarni, boringki, butun xalqni kitobxonlikka chorladi. Yurt sohibining she'rga ko'proq ishtiyoqmand bo'lgani hamda ilm-u nazm ahliga alohida ko'rsatgan hurmat-ehtiromi barchani ruhlantirib yuboradi" [3]. Feruzning "Majmuat ush-shuaro"ni tuzdirishi katta tarixiy hodisa hisoblanadi. Chunki biz Feruz soyasida Xorazm adabiy muhiti, shoirlari haqida tarixiy haqiqatga guvoh bo'lmoqdamiz. "XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Xiva xonligi madaniy va ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynagan Muhammad Rahimxon II kutubxonalar tashkil etish hamda qo'lyozma manbalarni asrash va ko'paytirishga katta ahamiyat qaratgan. Boshqa Xiva hukmdorlaridan farqli o'laroq, Muhammad Rahimxon II o'z zamonining yetuk shoiri bo'lgan. U tarixiy, adabiy asarlarni sevgan va ularni ko'plab ko'chirtirgan hamda saroyga to'plagan. Muhammad Rahimxonning ikkita kutubxonasi bo'lib, biri qishki qarorgoh — Ark ichkarisida, yana biri yozgi qarorgoh — shahar tashqarisidagi Tozabog' saroyida joylashgan edi" [4]. Mehmed Said Partav Posho devoni ham Xiva xonligida Feruz buyrug'i bilan ko'chirtirilishi bejiz emas. Demak, Feruz Usmonli turk manbalariga ham qiziqish bildirgan. Faqatgina Partav emas, balki bir qancha Usmonli devon adabiyoti vakillarining asarlarini keltirib ko'chirtirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Зоҳидов Р.Ф. "Саботул ожизин" асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. — Тошкент, 2017. — 41 б.
2. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. — Тошкент: Фан, 1971. — Б. 121.
3. Маткаримова Саломат Қўзиевна. *Табибий — тазкиранавис ("Мажмуайи си шуарои найрави Ферузошхон" асосида)*. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. — Тошкент, 2007. — б. 26.
4. Шухрат Сирожиддинов. Матншунослик сабоқлари. — Тошкент: «Navoiy universiteti» нашриёт-матбаа уйи, 2019. — Б. 52.

**TURKISTON HARBIY ASIRLAR LAGERLARIDA SANITARIYA, OZIQ-OVQAT
TA'MINOTI VA EPIDEMIYALAR: TIBBIY-GUMANITAR INQIROZNING TARIXIY
TALQINI (1914–1922)**

J.I.Tojiboyev, doktorant, PhD, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Maqolada Birinchi jahon urushi yillarida Turkiston o'lkasidagi harbiy asirlar lagerlarida yuzaga kelgan sanitariya, oziq-ovqat va tibbiy muammolar tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor harbiy asirlarni lagerlarga yetkazish jarayonidagi transport sharoitlari, kazarma va baraklarning haddan tashqari to'lib ketishi, suv ta'minoti va gigiena yetishmovchiligi, oziq-ovqat ratsionining o'zgarishi hamda tif, bezgak, dizenteriya va singa kabi kasalliklarning tarqalishiga qaratildi. Turkiston sharoitida Yevropadan keltirilgan harbiy asirlarning iqlimga moslashuvi ham tibbiy xavf omili sifatida ko'riladi. Maqola Qizil Xoch jamiyati, betaraf davlatlar vositachiligi, mahalliy arxiv hujjatlari va memuar manbalarini qiyosiy tahlil qilish orqali Rossiya imperiyasining rasmiy majburiyatlari bilan real lager amaliyoti o'rtasidagi tafovutni ochib beradi.

Kalit so'zlar: Birinchi jahon urushi, Turkiston, harbiy asirlar, lager, sanitariya, tif, bezgak, oziq-ovqat ta'minoti, Qizil Xoch, tibbiy xizmat

Аннотация. В статье на основе исторических источников анализируются санитарные, продовольственные и медицинские проблемы в лагерях военнопленных Туркестанского края в годы Первой мировой войны. Особое внимание уделяется условиям транспортировки военнопленных, перенаселенности барачных, недостаткам водоснабжения и гигиены, ухудшению продовольственного рациона, а также распространению тифа, малярии, дизентерии и цинги. Климат Туркестана рассматривается как важный фактор, осложнявший адаптацию военнопленных, прибывших из Европы. На основе сравнительного анализа материалов Красного Креста, документов нейтральных государств, местных архивных источников и мемуаров раскрывается противоречие между официальными обязательствами Российской империи и реальной практикой содержания военнопленных.

Ключевые слова: Первая мировая война, Туркестан, военнопленные, лагерь, санитария, тиф, малярия, продовольственное обеспечение, Красный Крест, медицинская помощь

Abstract. The article examines sanitary, food-supply and medical problems in prisoner-of-war camps in Turkestan during the First World War. It focuses on the conditions of transporting prisoners to the camps, overcrowded barracks, insufficient water and hygiene, deterioration of food rations, and the spread of typhus, malaria, dysentery and scurvy. The climate of Turkestan is interpreted as a specific risk factor for European prisoners who were not accustomed to the region's heat and epidemiological environment. By comparing Red Cross reports, records of neutral-state mediation, local archival materials and memoir evidence, the article reveals the gap between the formal humanitarian obligations of the Russian Empire and the actual camp experience of prisoners of war.

Key words: First World War, Turkestan, prisoners of war, camp, sanitation, typhus, malaria, food supply, Red Cross, medical care.

Kirish. Birinchi jahon urushi yillarida Rossiya imperiyasi tomonidan asirga olingan "Uchlar ittifoqi" askarlarining bir qismi Turkiston o'lkasiga yuborildi. Xalqaro huquq nuqtai nazaridan ular 1907-yilgi Gaaga konvensiyasi hamda Qizil Xoch jamiyati me'yorlari asosida himoya qilinishi, munosib turar joy, oziq-ovqat, tibbiy yordam va xavfsizlik bilan ta'minlanishi kerak edi [14]. Biroq Turkistonning uzoq masofada joylashgani, transport tizimining og'irligi, lager infratuzilmasining yetarli emasligi va urush sharoitida oziq-ovqat resurslarining qisqarishi asirlar hayotini murakkablashtirdi.

Harbiy asirlarning lager hayoti frontdagi jangovar asirga tushish lahzasidan emas, balki ularni maxsus taqsimlash punktlariga va undan keyin chekka hududlardagi lagerlarga olib borish jarayonidan boshlangan. "Teplushka" deb atalgan poyezd vagonlari qishda sovuq, yozda esa haddan tashqari issiq bo'lib, 30–40 nafargacha asir bir vagonga joylashtirilgan. Bu holat havo yetishmasligi, zararkunandalar ko'payishi va kasalliklar tarqalishiga qulay muhit yaratgan [13]. Shuning uchun

Turkistondagi lager muammolarini faqat mahbuslar joylashtirilgan baraklar bilan emas, balki butun transport-taqsimot zanjiri bilan birga o'rganish zarur.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mavzuni o'rganishda bir necha turdagi manbalardan foydalanish zarur. Birinchi guruhga mahalliy arxiv materiallari kiradi. Andijon, Farg'ona, Namangan va O'zbekiston Milliy arxividagi hujjatlar lagerlarda harbiy asirlarning real ahvoli, epidemiyalar, o'lim holatlari, moddiy yordam va hisobdan chiqarish jarayonlari haqida muhim ma'lumot beradi [1; 2; 3; 4]. Bu manbalar mahalliy boshqaruv idoralari, kasalxonalar va ijroiya komitetlarining amaliy faoliyatini aks ettirgani bois mavzuning mikro-tarixiy jihatlarini ochishga yordam beradi.

Ikkinchi guruhni xalqaro gumanitar va diplomatik manbalar tashkil etadi. Qizil Xoch vakillari, AQSh, Shvetsiya, Daniya kabi betaraf davlatlar vositachiligi hamda xorijiy diplomatlarning yozishmalari Turkistondagi lagerlar masalasini xalqaro maydonga olib chiqqan. Masalan, Turkiston va Sibir lagerlaridagi oziq-ovqat ta'minoti Qizil Xoch vakillari tomonidan qoniqarsiz deb baholangan [13]. Shu bilan birga, bunday hisobotlar har doim ham to'liq xolis bo'lmagan: lager ma'muriyati tekshiruvga oldindan tayyorgarlik ko'rish, ayrim muammolarni yashirishi yoki rasmiy raqamlarni yumshatishi mumkin edi.

Uchinchi guruhga memuar va ilmiy adabiyotlar kiradi. Rachamimov, Nachtigal, Wurzer, Kotyukova, Nimanov, Chirkin kabi tadqiqotchilar asirlik institutini huquqiy, tibbiy, ijtimoiy va harbiy-ma'muriy nuqtai nazardan yoritganlar [5; 8; 12; 15; 16]. Ushbu adabiyotlar Turkistondagi vaziyatni Rossiya imperiyasining boshqa hududlari, xususan Sibir lagerlari bilan qiyoslash imkonini beradi. Maqolada tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, institutsional tahlil, mikro-tarixiy yondashuv va tibbiyot tarixi usullaridan foydalanildi. Manbalardagi raqamlar, ayniqsa o'lim va kasallanish ko'rsatkichlari, turli hujjatlarda farq qilishi mumkinligi sababli ular ehtiyotkorlik bilan talqin qilindi.

Natijalar. Harbiy asirlarning sog'liq holatiga dastlabki zarba uzoq masofali transport jarayonida berilgan. Asirga olingan askarlar dastlab Kievdagi Darnitsa, Moskva yaqinidagi Ugrynskaya va Kojuxovo kabi taqsimlash punktlariga olib borilgan, keyin fuqaroligi va etnik mansubligiga qarab lagerlarga yuborilgan. Yo'l bir oydan uch oygacha cho'zilishi mumkin edi. Vagonlarning torligi, hojatxona chelaklaridan foydalanish, isitish va shamollatishning yetarli emasligi mahbuslarda charchoq, suvsizlanish va yuqumli kasalliklarga moyillikni kuchaytirgan [13].

Lagerlarga yetib kelgach, harbiy kvartallar va mavjud binolar tezda to'lib ketgan. Shundan so'ng asirlar sanitariya jihatdan tayyor bo'lmagan, suv ta'minoti sust, shamollatish va isitish imkoniyatlari cheklangan binolarga joylashtirilgan. Ayrim baraklarda 600–700 nafargacha asir birga yashagan. Toshkent yaqinidagi Troitsk lageri misolida 18 ming atrofidagi mahbusning katta qismi bir xil sharoitda saqlangani qayd etiladi [6; 7]. Bunday zichlik yuqumli kasalliklarning tez tarqalishiga bevosita sabab bo'lgan.

Turkiston lagerlarida eng jiddiy muammolardan biri tif epidemiyasi edi. Troitsk lagerida 1915-yil yanvaridan 1916-yil apreligacha 10 ming harbiy asir tifga chalingani, dastlab 2650 nafari, 1916-yil apreldan dekabrigacha esa yana 3500 nafari halok bo'lgani qayd etiladi [6]. Bu raqamlar lagerdagi epidemiologik nazoratning zaifligi va kasallik avj olgan paytda tezkor choralar ko'rilmaganini ko'rsatadi. Dastlab Rossiya rasmiylari epidemiyalar ko'lamini yetarli darajada anglamagan, faqat o'limlar ortishi va xalqaro bosim kuchayganidan keyin muammoga jiddiy e'tibor qaratgan [15].

1916-yilning birinchi yarmida Turkiston lagerlarida uchta yirik epidemiya alohida tilga olinadi: Troitskda tif, Samarqandda bezgak, Oltin O'rdada singa tarqalgan [5]. 1918-yil yozida Andijon uyezdida tif kasalligi epidemiya darajasiga ko'tarilgan [3], 1922-yilda esa Namangan uyezdidagi lagerda ham tif bilan kasallanganlar ko'paygan [4]. Bu holat urush tugashi yoki asirlarning "ozod qilinishi" bilan tibbiy inqiroz avtomatik ravishda tugamaganini, aksincha fuqarolar urushi, oziq-ovqat tanqisligi va ma'muriy parokandalik sharoitida davom etganini ko'rsatadi.

Turkiston iqlimi ham kasallanish omili sifatida muhim rol o'ynagan. Yevropalik harbiy asirlar keskin issiq, quyosh nurlarining tik tushishi, suv va oziq-ovqat tarkibidagi farqlar, zararkunandalar va mahalliy infeksiyon muhitga moslashishda qiynalgan. Shu sababli kasalliklar faqat antisanitariya oqibati emas, balki iqlimiy adaptatsiya muammosi ham edi. Bezgakka qarshi emlash vositalari Kopengagen va Vena orqali yuborilgani haqidagi ma'lumotlar xalqaro tibbiy yordamning mavjud bo'lganini ko'rsatadi, biroq bu yordam muammoni to'liq bartaraf eta olmagan [5].

Urushning dastlabki yillarida oziq-ovqat ta'minoti nisbatan barqaror bo'lgan bo'lsa, keyinchalik urush xarajatlari ortishi, transport tizimidagi uzilishlar va o'lka resurslarining cheklanishi natijasida ratsion sifati va miqdori yomonlashgan. Qizil Xoch vakillari Tormeyer va Ferrierlar 1915-yil kuzida Turkiston va Sibir lagerlarida berilayotgan oziq-ovqatni qoniqarsiz baholaganlar [13]. O'sh, Marv, Ashxobod va Samarqand lagerlari bo'yicha diplomatik yozishmalar ham yozgi jazirama va oziq-ovqat ta'minoti mahbuslar sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqlaydi [5; 11].

Un yetishmasligi harbiy asirlar ratsionidagi asosiy muammolardan biri edi. Bug'doy unining o'rniga makkajo'xori unidan tayyorlangan non mahsulotlari berilgani, bunday oziq-ovqatni muntazam iste'mol qilish oshqozon-ichak kasalliklari, dizenteriya va tif bilan bog'liq muammolarni kuchaytirgani qayd etiladi [12]. Oziq-ovqat taqchilligi oddiy ochlik muammosi bo'lib qolmasdan, epidemiologik xavfni oshiruvchi omilga aylangan: to'yib ovqatlanmaslik immunitetni pasaytirgan, kuchsizlangan organizm esa infeksiyalarga bardosh bera olmagan.

Shu bilan birga, manbalarda ziddiyatli ma'lumotlar ham uchraydi. Ayrim memuarlarda, xususan nemis harbiy asiri F. Willfort xotiralarida, eshelondagi ovqat va hammom sharoitlari ba'zan ijobiy baholangan [16]. Biroq bunday xotiralar individual tajribani aks ettiradi va umumiy lager tizimidagi muammolarni inkor etmaydi. Aksincha, ular harbiy asirlar tajribasi hudud, vaqt, millat, unvon va lager ma'muriyatiga qarab keskin farqlanganini ko'rsatadi.

Tibbiy xizmat ko'rsatilgani bilan uning samaradorligi cheklangan edi. Dori vositalari, tibbiy asboblari va malakali shifokorlar yetishmasligi mahbuslarning kasalliklardan uzoq vaqt azob chekishi yoki vafot etishiga sabab bo'lgan [8]. Toshkent harbiy asirlar kasalxonasi bosh shifokorining 1917-yil sentyabridagi hisobotida jinsiy yo'l bilan yuqadigan kasalliklarning ko'pligi, ularning tungi vaqtda ruxsatsiz shaharga chiqishlar bilan bog'langani qayd etiladi [5]. Bu ma'lumot asirlar lagerlari butunlay yopiq tizim emasligini, ular shahar muhitiga ham tibbiy-ijtimoiy ta'sir ko'rsatganini bildiradi.

O'lim ko'rsatkichlari masalasida manbalar ehtiyotkor talqin qilinishi kerak. 1917-yil boshiga kelib Turkistonda 41 285 nafar harbiy asir qolgani, ularning 37 720 nafari avstro-vengerlar bo'lgani haqida statistik ma'lumotlar mavjud [9]. F. Beyli va Sibir sovet ensiklopediyasida 1914–1918-yillar oralig'ida Turkistonda 40–50 ming yoki taxminan 45 ming harbiy asir vafot etgani qayd etiladi [10]. Bu raqamlar turlicha bo'lsa-da, Turkiston lagerlari Rossiya imperiyasi hududidagi eng yirik tibbiy-gumanitar inqiroz o'choqlaridan biri bo'lganini ko'rsatadi.

Muhokama. Turkiston lagerlaridagi sanitariya va oziq-ovqat inqirozi xalqaro huquqiy me'yorlar bilan real imperiya amaliyoti o'rtasidagi tafovutni yaqqol namoyon qiladi. Gaaga konvensiyasi harbiy asirlarning minimal huquqlarini belgilagan bo'lsa-da, uzoq masofa, o'lkaning iqlimiy sharoiti, byurokratik sustlik va urush iqtisodiyoti bu me'yornlarni bajarishni qiyinlashtirdi [14]. Shuning uchun lagerlardagi muammolar faqat yomon niyat yoki alohida ma'muriy xatolar bilan izohlanmaydi; ular imperiya boshqaruvining chekka hududlarda resurslarni safarbar eta olmasligi bilan ham bog'liq edi.

Qizil Xoch va betaraf davlatlar aralashuvi muhim bo'lsa-da, ularning imkoniyatlari cheklangan edi. Delegatsiyalar qisqa muddat lagerlarda bo'lgan, ba'zan oldindan tayyorlangan sharoitni ko'rgan, mahbuslarning yashirin shikoyatlarini to'liq aniqlay olmagan. Shunga qaramay, xalqaro bosim Rossiya hukumatini lager sharoitlarini yaxshilashga majbur etgan omillardan biri bo'ldi. Emlash vositalarining yuborilishi, harbiy asirlarni issiq hududlardan mo'tadil joylarga ko'chirish takliflari va oziq-ovqat bo'yicha tanqidlar shular jumlasidandir [5; 11].

Turkiston tajribasi Sibir lagerlari bilan qiyoslanganda murakkab manzarani beradi. Ayrim tadqiqotlarda Turkistondagi sharoit Sibirga nisbatan biroz qoniqarliroq bo'lgani aytiladi, biroq bu fikr barcha lagerlarga tatbiq etilmaydi [13]. Troitsk, Andijon, Namangan, Samarqand va Oltin O'rda misollari mahalliy sharoit keskin farq qilganini ko'rsatadi. Demak, Turkiston lagerlarini yagona tizim sifatida emas, balki hududiy, ma'muriy va iqlimiy farqlarga ega bo'lgan ko'p qirrali lagerlar majmui sifatida o'rganish lozim.

Xulosa. Birinchi jahon urushi yillarida Turkiston harbiy asirlar lagerlarida sanitariya, oziq-ovqat va tibbiy xizmat masalalari harbiy asirlar hayotining eng muhim va og'riqli jihatlaridan biri bo'ldi. Transportdagi og'ir sharoit, baraklarning to'lib ketishi, suv va gigiena yetishmovchiligi, oziq-

ovqat ratsionining yomonlashuvi, mahalliy iqlimga moslashishdagi qiyinchiliklar tif, bezgak, dizenteriya va singa kabi kasalliklarning tarqalishiga sabab bo'ldi. Ayrim lagerlarda o'lim ko'rsatkichlari nihoyatda yuqori bo'lib, bu holat xalqaro gumanitar tashkilotlar va betaraf davlatlar aralashuvini kuchaytirdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Turkistondagi lager muammolari faqat tibbiy yoki maishiy masala emas, balki imperiya boshqaruvi, urush iqtisodiyoti, xalqaro huquq va mahalliy ijtimoiy muhit kesishgan murakkab tarixiy jarayon edi. Qizil Xoch va diplomatik vositachilik ayrim ijobiy o'zgarishlarga turtki bergan bo'lsa-da, urush, inqilob va fuqarolar urushi sharoitida asirlarning sog'liqni saqlash tizimi barqaror ishlamadi. Shu sababli Turkiston lagerlari tarixi Birinchi jahon urushi davridagi gumanitar inqirozlarni o'rganishda alohida ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Milliy arxivi, I-739-fond, 1-ro'yxat, 1-yig'ma jild, 12-varaq.
2. Andijon viloyat davlat arxivi, 151-fond, 1-ro'yxat, 1-yig'ma jild, 25-varaq.
3. Farg'ona viloyat davlat arxivi, 121-fond, 1-ro'yxat, 176-yig'ma jild, 7-varaq.
4. Namangan viloyat davlat arxivi, 243-fond, 2-ro'yxat, 25-yig'ma jild, 51-varaq.
5. Котюкова Т.В. Туркестанский плен: немецкие и австро-венгерские военнопленные в русском Туркестане в годы Первой мировой войны // Россия и современный мир. – 2017. – № 3 (96). – С.53–60.
6. Лагерь для военнопленных № 1 в Ташкенте // <https://mytashkent.uz/2022/11/21/lager-dlya-voennoplennyh-no1-v-tashkente/>
7. Медведева-Нату О. Войны и люди: Поляки в Средней Азии // Диаспоры. – 2006. – № 2. – С.99.
8. Ниманов Б.И. Содержание иностранных военнопленных на территории России в годы Первой мировой войны // Вестник ЗУДН. История России. – 2009. – №2. – С.53–60.
9. Россия в мировой войне в цифрах 1914–1918 гг. – Москва: ЦСУ СССР, 1925. – С.40–41.
10. Сибирская советская энциклопедия. Т.1. – Новосибирск: Сибкрайиздат, 1929. – С.517.
11. Туркестанский курьер. – 1916. – 28 сентябрь. – №210.
12. Чиркин С.В. Двадцать лет службы на Востоке: записки царского дипломата. – Москва: Русский путь, 2006. – С.232, 250.
13. Шлейхер И.И. Пленные стран Четверного союза в Сибири: некоторые вопросы транспортировки и содержания в лагерях // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Саратов: Научная книга, 2005. – Вып.6. – С.78–90.
14. Hague convention // <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague>
15. Nachtigal Reinhard. Seuchen unter militärischer Aufsicht in Rußland. Das Lager Tockoe als Beispiel für die Behandlung der Kriegsgefangenen 1915/16 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 48/3 (2000). – S.367–368.
16. Wurzer Georg. Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg. – V&R Unipress, 2005. – S.106.

UO'K 902.5(575.1)

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTON PALEOLITINING MADANIY-DAVRIY TALQINI

Sh.A.Tojiyev, tayanch doktorant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Mustaqillik yillarida paleolit davri tarixi, qadimgi jamoalar moddiy madaniyatiga oid muhim tadqiqotlar olib borildi. Maqolada mustaqillik yillarida O'zbekiston paleolitining madaniy-davriy talqiniga doir mulohazalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Paleolit, zaonaviy tadqiqotlar, Obiraxmat, Samarqand, Ko'bulak. Teshik-tosh, so'nggi paleolit

Аннотация. В годы независимости были проведены важные исследования, посвящённые истории палеолитического периода и материальной культуре древних общин. В статье представлены размышления о культурно-хронологической интерпретации палеолита Узбекистана в период независимости.

Ключевые слова: палеолит, современные исследования, Оби-Рахмат, Самарканд, Кульбулак, Тешик-Таш, поздний палеолит.

Abstract. During the years of independence, significant research has been conducted on the history of the Paleolithic period and the material culture of ancient communities. The article presents reflections on the cultural and chronological interpretation of the Paleolithic of Uzbekistan during the independence period.

Key words: *Paleolithic, modern research, Obi-Rakhmat, Samarkand, Kulbulak, Teshik-Tash, Late Paleolithic.*

So'nggi yillarda tosh davri industriyalarini o'rganishda J. Peligran (Fransiya) tomonidan yana bir texnologik usul ishlab chiqilib, Yaqin Sharq va Yevropa materiallarida aprobatidan o'tkazildi [1]. Unga ko'ra toshlarni chaqmoqlashning og'ir yoki yengil tosh ushatg'ichlar, yog'och yoki shox ushatg'ichlar, vositachi yoki ezma texnikalar yordamida amalga oshiriladigan usullari tahlil qilingan. J. Peligranning xizmati shundaki, tilga olingan vositalar topilmasa-da, yo'niltirilarga qarab ularning qanday usulda sindirib olinganligini aniqlashning xarakterli belgilarini ishlab chiqishidir (chaqmoqlanish burchagi, zarb maydonchalarning, profillarning, zarb tepaliklarning xarakteri va h.k.). Bundan tashqari, tadqiqotchi har bir chaqmoqlash usulining xronologik diapozonini ham aniqlashga muvaffaq bo'ldi. Unga ko'ra, yumshoq tosh, yog'och va shox ushatg'ichlar so'nggi paleolit, vositachi orqali chaqmoqlash mezolit davrining oxirlari va ezma texnika neolit davrida paydo bo'lishi aniqlandi. O'rta Osiyo mintaqasining aksariyat hollarda mutloq davriy sanasi noma'lum bo'lgan tosh davri yodgorliklari industriyalarini o'rganishda tilga olingan usulni qo'llash ham muhim hisoblanadi.

Sanab o'tilgan zamonaviy tadqiqot usullarini O'zbekistonning tosh davri industriyalarini o'rganishga qo'llash va ilmiy natijalarni qo'lga kiritish, hududning shu davrga oid yodgorliklari madaniy-davriy talqini borasida yangi ma'lumotlarni berishi bilan birga, o'lkaning tosh davrini o'rganishni yangi bosqichga ko'taradi.

1998 yilda boshlangan O'zbekiston-Rossiya xalqaro hamkor ekspeditsiyasining kompleks tadqiqotlari hududdagi tosh davri qator yodgorliklarining sanasini aniqlash muammolarini hal etish hamda muhim burilish lahzalarini rekonstruksiya qilishga qaratilgan edi. Ushbu ekspeditsiya doirasida paleolit davriga oid Obiraxmat, Poltov, Qo'tirbuloq, Ko'lbuloq va Boysuntog'dagi qator yodgorliklar tadqiq qilindi. Shuningdek, stratigrafiyalashgan To'daxotin 1 va 2 Qizilolma-2, Katta-Soy kabi yangi yodgorliklar ochib o'rganildi. Xalqaro ekspeditsiya faoliyati natijasida (ekspeditsiyaga 2003 yildan keyin o'nlab davlatlarning tadqiqotchilari kelib qo'shildi) Markaziy Osiyo ibtidoiy tarixining (ilk paleolitdan so'nggi paleolitgacha) barcha muhim jabhalari sinchiklab o'rganildi. Natijada paleolit davrida yashagan qadimgi odamning evolyutsiyasi va uning moddiy madaniyati borasidagi qator turg'un qarashlar qayta ko'rib chiqildi.

O'zbekiston-Rossiya xalqaro ekspeditsiyasi a'zolari tomonidan O'zbekistonning o'rta paleolit davri xronologik shkalasiga erav. 80-30-ming yilliklarni qamrab olgan o'tish davri termini kiritildi. O'rtadan so'nggi paleolitga o'tish bosqichini o'zida aks ettirgan arxeologik materiallarga ega yodgorlik - Obiraxmat g'ori deb topildi. Yodgorlik 1962-yilda ochilgan bo'lib, uni faol o'rganish 1962-yildan 1965-yillargacha amalga oshirilgan. 1966-yildan 1986 -yillargacha epizodik tozalash va qazish ishlari bajarilgan. G'orda statsionar arxeologik ishlar 1998-yilda qayta jonlantirildi va bu ishlar hozirgacha davom ettirilmoqda.

Ta'kidlanganidek, R.H. Sulaymonov O'rta Osiyo hududida o'rta paleolit davrida ikkita madaniy an'ana: o'ziga xos (Obiraxmat madaniyati) va tishsimon an'analar hukm surganligini yoqlab chiqqan edi. O'ziga xos madaniy an'anani ajratish uchun asosan Obiraxmat g'ori industriyasi xizmat qilgan. R.H. Sulaymonovning fikricha, Obiraxmat madaniyatining ilk bosqichiga Omon-Qo'ton, Takalisoy, Go'rdara, Teshik-tosh, Qo'tirbuloq, Zirabuloq, Xo'jakent-1,2 yodgorliklari kiradi; ushbu madaniyatning so'nggi bosqichiga Obiraxmat g'orining shakllangan so'nggi paleolitga oid industriyasi (8-1 -qatlamlar) kiritilgan.

Yangi tadqiqotlar asosida Obiraxmat madaniyatining genezisi masalalari qayta ko'rib chiqildi. Taxmin qilinishicha, ushbu madaniyatning shakllanishida Yaqin va O'rta Sharqning levallua plastinali industriyalari asos bo'lgan. Ilgari Obiraxmat g'ori industriyasining shakllanishidagi boshlang'ich bosqich yodgorliklari, deb hisoblangan Xo'jakent-1 va 2, Qo'tirbuloq, Zirabuloq makonlari tadqiqotchilar tomonidan ularning Obiraxmat bilan sinxron hukm surganligini va aftidan, ularning turli madaniy an'analarga oid ligini ta'kidladi [2]. Zamonaviy tadqiqotchilarning fikricha, Teshik-to'sh g'ori industriyasi «O'rta Osiyoda levallua-muste taraqqiyotining boshqa variantini aks ettiradi va u ko'proq uchirindilar ishlab chiqarishga asoslangan» [3]. Shuningdek, yangi

tadqiqotlar hududda o'rtadan so'nggi paleolitga o'tishning boshlanishi ilgari hisoblanganidan ancha erta sodir bo'lganligi isbotlandi (60-70 ming yillar burun)[4].

Shunday qilib, zamonaviy tadqiqotlarda O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston hududida o'rta paleolit davrida o'tish davri industriyalari hukm surganligi va hududda Teshik-tosh g'or makonidan tashqari, muste madaniyatiga oid yodgorliklar uchramasligi haqidagi tezis ilgari surildi.

O'rta Osiyoning so'nggi paleolit davri tarixi juda kam, negaki, mavjud yodgorliklar orasida stratigrafiyalashganlari ozchilikni tashkil qiladi. Buning sababini R. Devis va V. A. Ranov lar 40-25-ming yilliklar oralig'ida hududning depopulyatsiyasida ko'rdilar[5]. G.P. Grigorev esa, O'rta Osiyoda o'rtadan so'nggi paleolitga o'tish uzoq vaqt davom etgan va shuning uchun ham, bu yerda klassik ma'nodagi "sof" so'nggi paleolit yodgorliklari bo'lmagan[6] degan fikrni ilgari surgan. O'zbekiston hududida so'nggi paleolitning madaniy-davriy sxemalari Ko'lbuloq va Samarqand makonlari asosida tuzilgan.

2007-2010-yillara so'nggi paleolitga oid Ko'lbuloq, Qizilolma-2, To'daxotin-2 yodgorliklari o'rganildi. Texnik -tipologik tahlillar asosida ushbu industriyalarda o'rtasida analogiyalar kuzatildi va yagona madaniy an'anaga birlashtirildi. Ushbu madaniy an'ananing eng qadimgi ko'rinishi Qizilolma-2 yodgorligida, so'ngra, Ko'lbuloqning so'nggi paleolitga oid komplekslarida kuzatildi hamda ushbu an'ana keyinchalik To'daxotin-2 industriyasida davom etganligi aniqlandi. Ushbu madaniy an'ana quyidagi belgilari bilan xarakterlanadi: «birlamchi chaqmoqlash prizmatik va yonlama nukleuslardan mayda plastinkalar, shuningdek, karenesimon nukleuslardan mikroplastinkalar ishlab chiqarishga qaratilgan. Tosh qurollari orasida retushlangan plastinka va mikroplastinkalar, iskanasimon qurollar va qirg'ichchalar ko'pchilikni tashkil qiladi (jumladan, mikroqirg'ichchalar)»[7]. Ushbu madaniy an'anaga Samarqand makoni industriyasini qo'shib qo'yishning iloji yo'q, negaki, Samarqand makoni industriyasida taraqqiy topgan mikroinventar uchramaydi (garchi mikronukleuslar mavjud bo'lsa-da) va inventarida arxaik ko'rinishdagi makroqurollar ko'pchilikni tashkil qiladi.

2007-2010-yillardagi tadqiqotlar asosida O'zbekiston so'nggi paleolitining arxaik ko'rinishi haqidagi tezis shubha ostiga olindi. Aksincha, ushbu industriyalarda progressiv elementlar qayd qilindi (karenesimon buyumlar, chaqmoqlashning mayda plastinkalar olishga qaratilganligi, mikrotanovorldan ishlangan qurollar). Shuningdek, bu davrda hududning depopulyatsiyalashuvi haqidagi tezis ham shubha ostiga olindi. Ehtimol, so'nggi paleolit davrida odamlar landshaft makonlarni egallashda adaptatsion strategiyalarini o'zgartirganlar[8]. To'daxotin -2 makoni tadqiqi natijalari mikrolitli an'analarning paydo bo'lishi ancha qadimiy ekanligini ko'rsatdi va ular makonning arxeologik materiallari orasida shakllanib ulgurgan ko'rinishda namoyon bo'ladi, vaholangki, ilgari mikrolitlar chaqmoqlash mezolit davri yodgorliklari uchun xarakterli deb hisoblanib kelingan. Shuning uchun ham, sinchiklab o'rganilsa, mezolit davri madaniyatlari anchayin qadimiylashtirilishi mumkin.

Orinyak madaniyatining Osiyo hududida paydo bo'lishi masalasida tadqiqotlarning bugungi bosqichida nuqta qo'yilganicha yo'q. Negaki, orinyak madaniyatini xarakterlovchi belgilardan O'zbekistonda faqat karenesimon buyumlar qayd etilgan.

Tadqiqotlarning ushbu bosqichida Obiraxmat madaniyati Yaqin va O'rta Sharqning levallua komplekslari asosida shakllangan degan ishchi g'oya taklif qilingan. Xo'jakent-1 va 2, Qo'tirbuloq, Zirabuloq, Ko'lbuloq (23 -qatlama) Obiraxmat madaniyatining o'tish davri yodgorliklari doirasiga kiritilgan. Obiraxmat madaniyatining keyingi taraqqiyoti hududdagi so'nggi paleolit davriga oid Qizilolma-2, Ko'lbuloq, To'daxotin-2 yodgorliklarida kuzatiladi. Ehtimol, hududda mezolit davrining shakllanishi Ko'lbuloq va To'daxotin ko'rinishidagi mahalliy so'nggi paleolit yodgorliklari asosida sodir bo'lganligi aniqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Peligrin Jacques, Texier Pierre-Jean. Les techniques de taille de la pierre préhistorique «Dossiers d'Archeologie» № 290, Février 2004. La tribologie. Comment la science fait parler les vestiges archéologiques. -P. 26-33.
2. Davis R.S, Ranov V.A. Recent work on the Paleolithic of Central Asia // Evolutionary Anthropology. – 1999. – Vol. 8. -P.186–193.
3. Grigorev G.P., Ranov V.A. O xaraktere paleolita Sredney Azii // Tezisi dokladov sessii, posvyashennoy itogam polevix arxeologicheskix issledovaniy 1972 goda v SSSR. – Tashkent: FAN, 1973. –S. 195-197.

4. Derevyanko A.P., Krivoschapkin A.I., Anoykin A.A., Islamov U.I., Petrin V.T., Sayfullayev B.K., Suleymenov R.X. Ranniy verxnii paleolit Uzbekistana: industriya grot Obi-Raxmat (po materialam sloyev 2 - 14) // Arxeologiya, etnografiya i antropologiya Yevrazii. – 2001. – № 4. –S. 50-63.

5. Derevyanko A.P., Krivoschapkin A.I., Anoykin A.A., Rinn P.Dj., Islamov U.I. Kamennaya industriya grot Obi-Raxmat // Grot Obi-Raxmat. Izd-vo IAEt SO RAN, 2004. –S. 5 – 33

6. Krivoschapkin A. I., Kolobova K. A., Xarevich V. M. Industriya stoyanki Dodekatim-2 (Uzbekistan): novie dannie po verxnemu paleolitu regiona // Vestnik NGU. – 2009. – Seriya: istoriya, filologiya. T. 8. – Vip. 5: Arxeologiya i etnografiya. –S. 74–97.

7. Krivoschapkin A. I., Kolobova K. A., Xarevich V. M. Industriya stoyanki Dodekatim-2 (Uzbekistan): novie dannie po verxnemu paleolitu regiona // Vestnik NGU. – 2009. – Seriya: istoriya, filologiya. T. 8. – Vip. 5: Arxeologiya i etnografiya. –S. 90.

8. Krivoschapkin A. I., Kolobova K. A., Xarevich V. M. Industriya stoyanki Dodekatim-2 (Uzbekistan): novie dannie po verxnemu paleolitu regiona // Vestnik NGU. – 2009. – Seriya: istoriya, filologiya. T. 8. – Vip. 5: Arxeologiya i etnografiya. –S. 92.

UO'K 908

TIBBIYOT ILMIY-TADQIQOT MUASSASALARI RIVOJLANISHINING TARIXIY BOSQICHLARI

(XX asrning birinchi yarmida)

B.Sh.Toshpo'latov, dots., PhD, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda tibbiyot yo'nalishidagi ilmiy-tadqiqot muassasalari shakllanishi va rivojlanishining tarixiy jarayonlari tahlil qilinadi. O'zbekistonda tibbiyot yo'nalishidagi ilmiy-tadqiqot muassasalarining shakllanishi va rivojlanish tarixi travmatologiya va ortopediya ilmiy-tekshirish instituti misolida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar. Travmatologiya, ortopediya, tibbiyot tarixi, ilmiy-tadqiqot muassasalari, ilmiy-tekshirish instituti, sog'liqni saqlash tizimi, tibbiyot fani, jarohatlar, suyak-bo'g'im kasalliklari.

Аннотация. В данной статье анализируются исторические процессы становления и развития научно-исследовательских учреждений медицинского профиля в Узбекистане. История формирования и развития научно-исследовательских учреждений в области медицины рассматривается на примере Научно-исследовательского института травматологии и ортопедии.

Ключевые слова: травматология, ортопедия, история медицины, научно-исследовательские учреждения, научно-исследовательский институт, система здравоохранения, медицинская наука, травмы, заболевания костно-суставной системы.

Abstract. This article analyzes the historical processes of the establishment and development of medical research institutions in Uzbekistan. The history of the formation and development of medical research institutions is examined through the example of the Research Institute of Traumatology and Orthopedics.

Key words: traumatology, orthopedics, history of medicine, research institutions, research institute, healthcare system, medical science, injuries, bone and joint diseases.

Tibbiyot sohasidagi ilmiy-tadqiqot muassasalari fan va amaliyot o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlaydigan muhim institutlar hisoblanadi. Ular yangi davolash usullarini ishlab chiqish, ilmiy natijalarni tibbiyot amaliyotiga tatbiq etish hamda malakali mutaxassislar tayyorlash orqali sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, ixtisoslashgan ilmiy muassasalarning tarixiy taraqqiyotini o'rganish mamlakat tibbiyot fanining shakllanish va rivojlanish jarayonlarini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

XX asr davomida aholi sonining ortishi, sanoatlashuv jarayonlarining jadallashuvi, transport tizimining kengayishi va ishlab chiqarish bilan bog'liq xavflarning ko'payishi natijasida travmatologiya va ortopediya yo'nalishlariga bo'lgan ehtiyoj sezilarli darajada oshdi. Bu esa suyak-bo'g'im tizimi kasalliklari, tug'ma nuqsonlar hamda turli jarohatlarni davolashga ixtisoslashgan ilmiy markazlar faoliyatini rivojlantirishni taqozo etdi. Natijada ushbu sohada ilmiy izlanishlar olib boruvchi va amaliy tibbiy xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tashkil etilib, ular zamonaviy tibbiyot taraqqiyotining muhim bo'g'iniga aylandi.

O'zbekistonda travmatologiya va ortopediya sohasining rivojlanishida Travmatologiya va ortopediya ilmiy-tekshirish instituti alohida o'rin tutadi. Institut faoliyati jarohatlar diagnostikasi va davolashini takomillashtirish, ortopedik kasalliklarni o'rganish, jarrohlik texnologiyalarini amaliyotga joriy etish hamda ilmiy kadrlar tayyorlash kabi yo'nalishlarni qamrab olgan. Muassasa tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar nafaqat respublika tibbiyoti rivojiga, balki travmatologiya va ortopediya sohasidagi ilmiy maktablarning shakllanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Travmatologiya va ortopediya sohasida ilmiy-tadqiqot muassasalarining shakllanish tarixi O'zbekistonda 1930-yillardan boshlangan bo'lib, bu jarayon tibbiy xizmatni ixtisoslashtirish va ilmiy asosda rivojlantirish ehtiyoji bilan bevosita bog'liq edi. Xususan, 1930 yilda Semashko nomidagi fizioterapiya instituti tarkibida respublikadagi ilk ortopedik klinikaning 30 o'rinli bazada tashkil etilgani mazkur sohaning institutsional asoslari qo'yilganini anglatadi[1]. Ushbu klinika 1930–1935 yillarda professor I.M. Chijin rahbarligida faoliyat yuritib, ortopedik yordamni tashkil etish va mutaxassis kadrlar tayyorlashda muhim rol o'ynadi[2]. Mazkur tashabbus qisqa vaqt ichida kengaytirilib, 1932 yil 2 oktabrda O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Kengashining qaroriga muvofiq ortopedik klinika negizida Travmatologiya, ortopediya va suyak sili ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etildi. Bu voqea soha rivojida yangi bosqichni boshlab berdi. Institut dastlab 50 o'rinli, keyinchalik 70 o'rinli klinik bazaga ega bo'lib, uning faoliyati tibbiy xizmatni ixtisoslashtirish va ilmiy tadqiqotlar bilan uyg'unlashtirishga qaratildi. Ayrim mualliflar institut tarixi boshlanishini 1930 yil bilan bog'lashga intilishgan bo'lsa-da, rasmiy-huquqiy jihatdan uning tashkil topish sanasi 1932 yil deb e'tirof etiladi.

Institutning ilk rivojlanish bosqichida kadrlar siyosati va boshqaruv masalalari muhim ahamiyat kasb etdi. Birinchi direktor sifatida professor I.M. Chijin tayinlangan bo'lib, u ilmiy va tashkiliy asoslarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. 1935 yildan boshlab esa institutga professor S.V. Kofman rahbarlik qildi va u O'zbekistonda ortopedik yordam tizimini tashkil etuvchilardan biri sifatida tanildi. Ushbu davrda klinik baza sezilarli darajada kengayib, jami 120 o'ringa yetkazildi (50 ta ortopedik, 40 ta travmatologik va 30 ta suyak sili bo'yicha)[3]. Shu bilan birga, institut faoliyatida amaliyot va ilmiy tadqiqotlar uyg'unligi ta'minlandi. Klinika huzurida ortopedik dispanser va sutka davomida ishlovchi travmatologik punktning tashkil etilishi aholiga ixtisoslashgan tibbiy xizmat ko'rsatish imkoniyatlarini kengaytirdi. Bu holat muassasaning nafaqat ilmiy markaz, balki amaliy tibbiyot tizimining muhim bo'g'ini sifatida shakllanganini ko'rsatadi[4].

1935 yilda institutning ilk ilmiy ishlar to'plamining nashr etilishi uning ilmiy maktab sifatida shakllana boshlaganidan dalolat beradi. Bu davrda olib borilgan tadqiqotlar ortopediya va travmatologiya sohasidagi ilmiy bilimlarni tizimlashtirish, mahalliy sharoitga mos davolash usullarini ishlab chiqish hamda tibbiy kadrlar tayyorlash jarayonini ilmiy jihatdan ta'minlashga qaratilgan edi.

Umuman olganda, 1930–1935 yillar travmatologiya va ortopediya ilmiy-tadqiqot muassasalarining shakllanish bosqichi sifatida tavsiflanib, bu davrda institutsional asoslar yaratildi, klinik baza kengaytirildi va ilmiy faoliyatning dastlabki yo'nalishlari belgilab olindi. Mazkur jarayon keyingi bosqichlarda soha rivoji uchun mustahkam poydevor vazifasini bajardi[5].

1930-yillarning ikkinchi yarmiga kelib, travmatologiya va ortopediya sohasida ilmiy-tadqiqot faoliyati nafaqat institutsional jihatdan mustahkamlandi, balki malakali kadrlar tayyorlash tizimi ham shakllana boshladi. Xususan, 1940 yilga kelib institut bazasida ortoped-travmatologlar, suyak sili mutaxassislari va protezlash sohasi vakillaridan iborat keng ilmiy-amaliy maktab vujudga keldi. L.I. Raxshteyn, S.I. Kutnovskiy, B.I. Berliner, A.G. Yejkova, M.I. Marchenko, M.L. Dmitriyev, D.I. Rjevskiy, N.N. Rashupkina, M.M. Nesterov, A.I. Zubkova, V.B. Kan, D. Rahimov, V.N. Bextereva, O.SH. Shakirov, N.M. Shamatov kabi mutaxassislarning yetishib chiqishi mazkur muassasaning ilmiy kadrlar tayyorlash markaziga aylanganini ko'rsatadi.

Institut faoliyati faqat markaziy klinika bilan cheklanib qolmasdan, amaliyotga yo'naltirilgan tibbiy xizmatni rivojlantirishga qaratildi. Mutaxassislar respublikadagi ixtisoslashgan tibbiy muassasalar va sanatoriylarda — Toshkentdagi "Orexovaya rosha", Samarqand, Buxorodagi "Sitorai Mohi Xosa" hamda Qo'qon sanatoriylarida bemorlarni davolashda bevosita ishtirok etganlar. Bu holat ilmiy tadqiqot natijalarini amaliyotga joriy etish va hududiy tibbiy xizmat sifatini oshirishda institutning muhim o'rin tutayotganini anglatadi. Shu bilan birga, institut respublika miqyosida

travmatologiya va ortopediya xizmatini tashkil etishda ilmiy-metodik markaz sifatida faoliyat yuritdi. Jumladan, 1938 yilda birinchi Respublika travmatologiya konferensiyasining o'tkazilishi mazkur sohaning institutsional rivojida muhim voqea bo'ldi. Unda O'zbekistonning shahar va tuman shifoxonalari shifokorlari bilan bir qatorda, Moskva, Leningrad, Zakavkazy va Markaziy Osiyo respublikalaridan mutaxassislar ishtirok etgani ilmiy hamkorlik doirasining kengayganini ko'rsatadi. Ayniqsa, mashhur travmatolog professor V.V. Gorinevskaya ishtirokining o'ziyoq mazkur anjumaning yuqori ilmiy saviyasini tasdiqlaydi[6].

1930-yillar oxiriga kelib institut klinikasida bir necha ming bemorlarga tibbiy yordam ko'rsatilgani qayd etiladi. Bu ko'rsatkich muassasaning amaliyotdagi ahamiyati ortib borganini, shuningdek, travmatologiya va ortopediya xizmatining aholi salomatligini muhofaza qilishda muhim bo'g'inga aylanganini ko'rsatadi. Shu davrda ilmiy izlanishlar va klinik amaliyot o'rtasidagi uyg'unlik ta'minlangani soha rivojining muhim omili bo'ldi[7]. Biroq 1940 yillarga kelib xalqaro siyosiy vaziyatning keskinlashuvi tibbiyot tizimi oldiga yangi vazifalarni qo'ydi. Ikkinchi jahon urushi arafasida mamlakat iqtisodiyoti va ijtimoiy sohalar, jumladan tibbiyot tizimi harbiy ehtiyojlarga moslashtirila boshladi. Bu sharoitda ilmiy-tadqiqot faoliyati ma'lum darajada cheklanib, asosiy e'tibor harbiy tibbiyot kadrlarini tayyorlashga qaratildi. Natijada travmatologiya va ortopediya ilmiy-tadqiqot instituti vaqtinchalik o'z faoliyatini to'xtatgan bo'lsa-da, uning klinik bazalari faoliyatni davom ettirdi[8]. Ushbu davrda ortoped-travmatologik klinikalar negizida harbiy shifokorlarni tayyorlash tizimi yo'lga qo'yildi. Institut qoshidagi mutaxassislar harbiy travmatologiya, ortopediya, protezlash va gips texnikasi bo'yicha qayta tayyorlanib, front ehtiyojlari uchun tayyorlangan. Tayyorlangan mutaxassislarning bir qismi frontga yuborilib, harbiy gosptallarda yetakchi shifokor sifatida faoliyat yuritgan bo'lsa, boshqa qismi Toshkentdagi ixtisoslashgan gosptallarda rahbarlik vazifalarini bajargan[9].

Umuman olganda, 1935–1940 yillar travmatologiya va ortopediya ilmiy-tadqiqot muassasalarining rivojlanishida sifat jihatdan yangi bosqich bo'lib, bu davrda ilmiy maktab shakllandi, amaliyot bilan integratsiya kuchaydi va soha respublika miqyosida tashkil etildi. Biroq urush arafasidagi sharoit tizimni qisman transformatsiya qilib, uni harbiy tibbiyot ehtiyojlariga yo'naltirishga olib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Валеев А.К. Система Семашко: достижения и проблемы советской медицины. – М.: Медицина, 1991. – 298 с.
2. <https://uzniito.uz/about>
3. <https://uzniito.uz/about>
4. Лисицын Ю.П. История медицины. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2008. – 400 с.
5. <https://uzniito.uz/about>
6. <https://uzniito.uz/about>
7. Abdullaev B.A. Healthcare System Transformation in Uzbekistan: From Soviet Legacy to Modern Reforms. – Tashkent: Medical Journal, 2015. – P. 45-58.
8. Салиев А.С. Организация здравоохранения в союзных республиках. – М.: Медицина, 1976. – 312 с.
9. <https://uzniito.uz/about>

UO'K 908

QORAXONIYLAR DAVLATINING TASHKIL TOPISHI VA UNING SIYOSIY TARIXI

S.J.Toshtemirova, talaba, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada VIII-asrning ikkinchi yarmida shakllangan Qoraxoniylar davlatining siyosiy hayoti yoritilib, Qoraxoniylarning Sharqiy Turkiston va Movarounnahr hududlarini birlashtirish jarayoni hamda ichki sulolaviy raqobatlarining siyosiy barqarorlikka ta'siri tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Qoraxoniylar davlati, siyosiy hayot, Sharqiy Turkiston, Movarounnahr, sulolaviy raqobat, siyosiy barqarorlik, tashqi siyosat, Saljuqiylar, G'aznaviylar.

Аннотация: В данной статье рассматривается политическая жизнь государства Караханидов, сформировавшегося во второй половине VIII века. В исследовании

анализируются процесс объединения Восточного Туркестана и Мавераннахра, а также влияние династических соперничеств на политическую стабильность.

Ключевые слова: Государство Караханидов, политическая жизнь, Восточный Туркестан, Мавераннахр, династические соперничества, политическая стабильность, внешняя политика, Сельджукиды, Газневиды.

Abstract. This article examines the political life of the Karakhanid State, which emerged in the second half of the 8th century. The study analyzes the unification of Eastern Turkestan and Transoxiana, as well as the impact of internal dynastic rivalries on political stability.

Key words: Karakhanid State, political life, Eastern Turkestan, Transoxiana, dynastic rivalry, political stability, foreign policy, Seljuks, Ghaznavids.

Kirish. O'rta asrlar Markaziy Osiyosi tarixida Qoraxoniylar davlati muhim o'rin egallaydi. Bu sulola turkiy xalqlarning ilk musulmon davlati sifatida tarixda katta ahamiyatga ega bo'lib, ular davrida siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda katta yuksalish kuzatilgan. Qoraxoniylar VIII-asrning ikkinchi yarmidan – 1212-yilgacha Movarounnahr va Sharqiy Turkiston hududlarida hukmronlik qilganlar.

X-asrning ikkinchi yarmida bu hududda yashovchi turkiy qabilalar chigil va yag'mo, qarluq qabilalari davlati vujudga kelgandi. 840-yilda qarluqlar sardori Isfijob hokimi Bilgakul Qodirxon o'zini xoqon deb atab, oliy hukmronlikka da'vo bilan chiqqan edi. Lekin somoniylar 840-yildayoq Isfijobni egallab olishdi. Turkiy qabilalar, 893-yilda Ismoil Somoniy Tarozi egallagandan so'ng g'arbiy Qoshg'ar yerlari tomonga chekinishga majbur bo'ldi. Sotuq Bug'roxon Somoniylar tomonidan qo'llab quvvatlangan holda turkiy qabilalar orasida o'z tasirini kengaytirdi. U Tarozi va Qoshg'arni qo'lga olib, 927-yili Bolasug'unni egalladi hamda o'zini oliy hukmdor deya e'lon qildi. Uning o'limidan so'ng hokimiyatga o'g'li Musoga o'tdi. Muso davrida 960-yili 200 ming chodirlik turkiy aholi islom dini qabul qilgan. Muso o'ziga Qoshg'arni qarorgoh qilgan edi. Bolasog'un esa birmuncha vaqt yana Somoniylar davlati qo'lga o'tgan edi.

“Qoraxon “so'zi turlicha ma'noda talqin qilinadi. Qora so'zi kuchli, xalq, hoqon, xon, hukmdor, ma'nolarida kelishini ko'pchilik olimlar e'tirof etishadi. Qoraxoniylardan birinchi bo'lib islomni qabul qilgan va musulmoncha Abdulkarim degan nom olgan hukmdor Xorun Bug'roxon hisoblanadi. Ayrim manbalarda u Bug'roxon at – Turkiy deb nomlanadi. Ibn al-Asr o'zining “Kitob al-Komil fit tarix” asarida, Qoshg'ar, Bolasug'undan to Chin chegarasigacha bo'lgan yerlar Bug'raxon at-Turkiy hukmronligi ostida bo'lgan degan ma'lumotlar uchraydi. Butun Tyan – Shan va Yettisuv egallagandan so'ng, Qoraxoniylar Somoniylar davlati tarkibida bo'lgan Movarounnahrda ham harbiy yurishlar uyushtiradi. Ular Farg'ona va Isfijobni bosib olishga erishadi. 990-992-yillarda Qoraxoniylar Xorun Bug'roxon Somoniylarga tegishli bo'lgan O'rta Osiyodagi kattagina mulklarni bosib oladi[1].

Harbiy – siyosiy mavqei kengaytirib borayotgan Qoraxoniylar uchun endi yanada g'arbga siljib Samarqand va Buxoro viloyatlarini buyssindirishi tabiiy edi. Zero, ularning mintaqadagi shu vaqtdagi siyosiy raqiblari Somoniylarning markazi shu yerda joylashgan edi. Mazkur maqsad yo'lidagi birinchi urinish 992-yili ro'y beradi. Shu yili qoraxoniylar Bug'roxon somoniy Nuh ibn Mansur (976-997) bilan jangda g'olib kelib Buxoroni ishg'ol etadi. 992-993-yillari Buxoro va Samarqand Qoraxoniylar qo'lga o'tadi[2].

Somoniylar davlatida kata ta'sirga ega bo'lgan turkiy lashkarboshi, Xuroson hokimi Abu Ali Simjuriy va yanna bir lashkarboshi Balx hokimi Foqiy ochiqdan ochiq Qoraxoniylarga yon bosadi. Simjuriy Xorun Bug'roxon bilan muzokaralar olib boradi. Foqiy esa Raboti Malik yaqinidagi Bug'roxonga qarshi jangda har tomonlama ustunlikka ega bo'lsa-da unga taslim bo'ladi. Xorun Bug'roxon Samarqand va Buxoroni egallagach, kasaligi tufayli urushni davom ettira olmaydi. U 993-yili Qoshg'arga qaytishdagi Qo'chqorboshi degan joyda vafot etadi.

Xorun Bug'roxon vafotidan keyin ulug'xon lavozimiga uning jiyani Ali ibn Muso o'tiradi. Ammo uzoq vaqt taxtda o'tirmaydi. Taxtni qoraxoniylar Nasr Elikxon egallaydi. Somoniylar davlatida ichki nizolar, somoniy hukmdorlari va turk lashkarboshilari o'rtasidagi kelishmovchiliklarni diqqat bilan kuzatib turgan Qoraxoniylar 996-yili Nasr Elikxon boshchiligidagi Buxoroga yangi yurishlar

boshlanadi. Somoniy hukmdori Nuh II G'azna hokimi Sabuqteginni yordamga chaqiradi. Balxdan katta qo'shin bilan yetib kelgan Sabuqtegin Kesh va Nasaf oralig'ida joylashib, o'z qo'shinlari bilan kelib qo'shilishini so'rab Nuh II ga elchi yuboradi. Lekin o'z "vassal"ga ishonmagan Buxoro hukmdori vaziri O'zayrni fikriga qo'shib, bu taklifni rad etadi va Sabuqteginning o'zini Buxoroga chaqiradi. Bundan ranjigan Sabuqtegin o'gli Mahmudni 20 minglik qo'shin bilan Buxoroga jo'natadi. O'zi esa Nasr Elikxon bilan munokazaralar olib borib, Qoraxoniylarga Somoniylarga tegishli bo'lgan ma'lum hududlar taqdim etadi. 999-yili Buxoro Nasr Elikxon tomonidan egallanadi[3].

1005-yili Somoniylar siyosiy sahnadan butunlay tushib ketadilar va shu vaqtdan boshlab Qoraxoniylar endi Buxoro, Samarqand va umuman Amudaryogacha bo'lgan hududlarni ham boshqarganlar. Boshqacha qilib aytganda, XI-asr boshlarida Turkiston bir qancha siyosiy kuchlar tomonidan idora etilgan. Sharqiy Turkiston, Toshkent, Isfijob, Farg'ona Samarqand, Buxoro, Chag'oniylar, Xuttalon viloyatlari qoraxoniylar, Amudaryoning chap sohilidagi yerlar G'aznagacha, Xuroson, Seyiston viloyatlari G'aznaviylar, Xorazm esa Xorazmshoh – Ma'muniylar, Orol dengizidan Sharq va shimoldagi yerlar o'g'uzlar ittifoqi tomonidan boshqarilardi[4].

XI-asrda qoraxoniylar siyosiy faoliyatida ikki jiddiy o'zgarish ro'y beradi, ichki qarama – qarshiliklar oqibatida 1040-yili hokimiyat ikkiga ajralib, g'arbiy va sharqiy hoqonliklar tuzildi. Sharqiy qismga Yettisuv, Qashqar, Taroz, Isfijob, Shosh va Sharqiy Farg'ona kirgan. Poytaxti Bolasug'un, madaniy markazi Qashqar bo'lgan. G'arbiy qism Movarounnahrda to Farg'ona vodiysining g'arbiy chegarasigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga oladi. Markazi Samarqand hisoblangan. Ma'lumki, Saljuqiylar XI-asrning 40-yillarida g'aznaviylarni mag'lubiyatga uchratib, 50-yillardan esa Xurosondan Bag'dodgacha bo'lgan hududni o'zlariga buysindirishga erishadi. Mintaqada hukmronlikka erishishda bu ikki sulola o'rtasida kurashlar bo'ladi[5].

Qodirxon (1026-1031) va Arslonxon (1010-1025) Mahmud G'aznaviy (998-1030) davlatiga hujum qilish va uning mulklarini qo'lga kiritib, o'zaro bo'lib olish maqsadida Balxga qarab yurish boshlaydi. Bu haqda xabar topgan Mahmud G'aznaviy ularga o'z qo'shini bilan qarshi chiqadi. Natijada, ikki tomon o'rtasida qattiq jang bo'ladi va Qoraxoniylar mag'lubiyatga uchraydi. Shuningdek ikki davlat o'rtasida elchilik munosabatlari ham o'rnatilgan.

Nasr Elekxonning o'limidan so'ng, Movarounnahrda hokimiyat Qoraxoniylarning Hasaniylar xonadoniga mansub Alitegin qo'lga o'tadi. Movarounnahrda ham homiylik qilgan. Masalan, 1066-yili Samarqanddagi bir shifoxona ixtiyoriga butun imoratlar, rastalari bilan ikki karvonsaroyini taqdim etgan. Hujjatdan anglashilicha, ana shu ikki karvonsaroydan keladigan daromad kasallarning oziq-ovqat, dori-darmoni, tabiblar, barcha turdagi xizmat ko'rsatuvchilarni tegishli maosh bilan ta'minlash yo'lida foydalanilgan. Boshqa bir hujjatda Samarqandda bunyod etilgan madrasani taminlash uchun Ibrohim ibn Nasr uch mehmonxona, bir erkaklar hammomi, suv ayirg'ichlari, uzumzor, bir qancha ekin yerlari va boshqalaridan keladigan daromadni vaqf qilib bergan[6].

1080-yilda Shamsmulk vafot etib, taxtga qoraxoniylar Ahmad o'tiradi. Ahmadxon davrida musulmon ulamolari va turkiy lashkarboshilar o'rtasida kurash avj olib ketadi. Bundan foydalangan saljuqiylar Malikshoh Amudaryodan kechib o'tadi va 1089-yili Buxoro va Samarqandni egallaydi. Ahmadxon asr olinadi. Malikshoh Movarounnahrni o'z qo'lida saqlab qolishga ko'zi yetmay Ahmadxon bilan sulh tuzib, katta o'lja bilan orqaga qaytadi. Ahmadxon 1095-yili fitnada o'ldiriladi.

XII-asrning boshlariga kelib Qoraxoniylar taxtiga Arslonxon (1102-1130) o'tirib yarim mustaqil maqomda davlatni boshqargan bo'lsa-da, lekin to'la mustaqillik uchun sa'yi-harakatlar olib bordi. Ammo ulamolalar bilan kelishmovchiligi tufayli taxtni o'g'li Nasrga topshiradi. Fitna natijasida Nasr ham o'ldirildi. Bu vaziyatda Arslonxon saljuqiylar Sulton Sanjardan yordam so'raydi. O'sha yili Sulton Sanjar fitnachilarni jazolab, Samarqandni egallaydi va shu boshlab Qoraxoniylar davlati mustaqilligini yo'qotib, saljuqiylarga butkul qaram bo'lib qoladi. Xasta bo'lgan Arslonxon esa Balxda vafot etdi. Ammo ko'p o'tmay Movarounnahrda yangi ko'chmanchi qabila qoraxitoylar (kidanlar) hujumi xavfi paydo bo'ldi. XII-asrning 30-yillarida qoraxitoylar Sharqiy Turkiston va Yettisuvni, yani Sharqiy Qoraxoniylar davlatini bosib olishdi. Sharqiy Qoraxoniylar zaiflashgani tufayli o'z mulklarini himoya qila olmaydi.

1137-yildagi Xo'jand yaqinidagi bo'lgan jangda qoraxoniylar qo'shini qoraxoniylar Mahmudxon qo'shinlarini tor-mor etadi. Samarqand talan–taroj qilinib, katta tovon bilan undirilgach, qoraxitoylar orqaga qaytishadi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, ya'ni 1141-yili qoraxitoylar yana Movarounnahr yerlariga bostirib kiradi. Samarqand, Buxoro va butun markaziy Movarounnahrni egallagan qoraxitoylar katta o'ljalar bilan orqaga qaytishadi. Xorazmshoh Qoraxitoylarni 1210-yili mag'lub etishgach, qoraxoniylar xorazmshohlarga qaram bo'lib qolishadi. Sulolaning oxirgi vakili Usmonxon Muhammad Xorazmshohning qizi Xon Sultonga uylanadi. 1212-yilida Samarqandda Xorazmshohlar hukmronligi qarshi qo'zg'alonga aynan Usmonxon boshchilik qiladi. Qo'zg'alon bostirilgach, Usmonxon qatl etiladi. Qoraxoniylar xonadoniga mansub barcha kishilar o'ldiriladi. Shu tariqa Qoraxoniylar sulolasiga barham beriladi[7].

Xullas, Qoraxoniylar davlati Markaziy Osiyoda tarixida siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarning shakllanishida muhim o'rin tutgan o'rta asr turkiy sulolaridan biridir. Ular hududiy jihatdan Movarounnahr va Sharqiy Turkistonni birlashtirib, mintaqada barqaror davlat boshqaruv tizimini yaratgan. Qoraxoniylar davrida islom dini turkiy xalqlar orasida yanada mustahkam ildiz otib, bu jarayon davlat siyosati va madaniyatining asosiy tarkibiy qismiga aylandi. Qoraxoniylar davri adabiyot, ilm-fan va madaniyat bilan ham alohida ajralib turadi. Ayniqsa Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u billig'i" va Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" asarlari o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy qarashlari, turkiy til boyligini aks ettiruvchi betakror manbalardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Сагдуллаев А.С. Ўзбекистон тарихи. I китоб. –Т.: “Донишманд зиёси” 2021. –Б.360-361.
2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилги тарихи. –Т.: “Шарқ нашриёти”2001. –Б.104-105.
- Сагдуллаев А.С. Ўзбекистон тарихи. I-китоб. –Т.: “Донишманд зиёси”, 2021. –Б.362.
- Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилги тарихи. –Т.: “Шарқ нашриёти”, 2001. –Б.106.
- Асқаров А., Мақсудов Ф.А., Пидаев Ш.Р. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. I-қисм. –Т.: “Маънавият”, 2023. –Б.147-148.
- Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилги тарихи. –Т.: “Шарқ нашриёти”2001. –Б.106.
- Сагдуллаев А.С. Ўзбекистон тарихи. I-китоб. –Т.: “Донишманд зиёси”, 2021. –Б.366-367.

UO`K 94.575

O`ZBEKISTONDA SOLIQCHI KADRLAR VA ULARNI TAYYORLASH TIZIMI TARIXIDAN

M.O.Tuvlikova, magistrant, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida soliq sohasini rivojlantirish uchun soliqchi kadrlarga bo'lgan talabning oshishi, zamon talabiga mos mutaxassislar tayyorlash tizimini tashkil etish, bu sohasi rivojlantirish uchun chiqarilgan qonunlar va ularning natijasida kadrlarning salohiyatining oshib borishi, mustaqillikning dastlabki yillarida soliq sohasi mutaxassislarni yetishtirib beruvchi oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari faoliyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Soliq bosh boshqarmasi, soliqchi kadrlar, Davlat soliq qo'mitasi, Toshkent Moliya instituti, soliq va soliqa tortish yo'nalishi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Bank-moliya akademiyasi, Soliq akademiyasi.

Аннотация. В статье рассматриваются рост спроса на налоговых специалистов для развития налоговой отрасли в первые годы независимости, организация современной системы подготовки специалистов, принятые законы о развитии этой отрасли и, как следствие, повышение кадрового потенциала, деятельность высших и средних специализированных учебных заведений, подготовивших налоговых специалистов в первые годы независимости.

Ключевые слова: Главное налоговое управление, налоговые специалисты, Государственный налоговый комитет, Ташкентский финансовый институт, налогово-налоговое управление, Кабинет Министров Республики Узбекистан, Банковско-финансовая академия, Налоговая академия.

Abstract. This article discusses the increase in the demand for tax personnel to develop the tax sector in the early years of independence, the organization of a modern system of training specialists,

the laws issued for the development of this sector and the resulting increase in the potential of personnel, the activities of higher and secondary specialized educational institutions that trained tax specialists in the early years of independence.

Key words: *Main Tax Administration, tax personnel, State Tax Committee, Tashkent Financial Institute, tax and taxation direction, Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, Banking and Finance Academy, Tax Academy.*

Kirish. Jahon iqtisodiy taraqqiyoti tajribalariga ko'ra, soliqlar davlatning iqtisodiy hayotini tartibga soladigan asosiy kuch vazifasini bajaradi. Shu boisdan, har bir mustaqil davlatning obro'si va iqtisodiy salohiyati, soliqlar asosida tashkil etilgan davlat budjetida o'z aksini topadi. Soliqlar davlatning moliyaviy holatini yaxshilash va davlat budjeti daromatlarini oshishiga xizmat qiladi. Mamlakatimiz mustaqilligini qo'lga kiritilgan dastlabki davrlardan boshlab davlat budjeti daromadlarini oshirish asosiy vazifa bo'lib bo'lgan. Budjetni asosiy qismini tashkil etuvchi soha esa soliq siyosati sohasi bo'lgan. Davlat budjetini tashkil etishning asosiy qismi bo'lgan soliqlar xazinaning 70-90% qismi shakllantirib beruvchi tizim hisoblanadi. Soliq sohasida amalga oshiriladigan islohotlar va o'zgarishlardan ko'zlangan asosiy maqsad-hozirgi bozor iqtisodiyoti davrida fuqarolarning yashash sharoitlarini yaxshilash, daromadlarini oshirish va farovon hayotni ta'minlash, davlat budjetini yaxshilash orqali mamlakat moliyaviy hayotini tartibga solish, iqtisodni rivojlantirish uchun erkin tadbikorlik subyektlari uchun keng imkoniyatlar yaratish, jahon bozori talablariga mos keladigan iqtisodiy ishlab chiqarish tizimini tashkil etishdan iborat. Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida, davlat moliyaviy daromadlarini shakllantirishdagi uslub va yangicha yondashuvlar soliq sohasida yetakchi malakali mutaxassislarni tayyorlash mexanizmini yaratishni davlat darajasiga olib chiqdi. Hozirgi kunga kelib ham yetakchi kadrlarga bo'lgan talab dolzarbligicha qolmoqda.

Asosiy qism. Mustaqillik qo'lga kiritilgan dastlabki davrlardan boshlab soliq sohasida izchil islohotlar olib borilmoqda. Bu islohotlarning tag zahirida xalqning farovon turmush tarzi, aholini yashash sharoitlarini yaxshilash, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali davlatga tushadigan daromadlarni ko'paytirish kabi vazifalar turadi.

Bu vazifalarni bajarishda esa milliy va umumbashariy qadriyatlar asosida tarbiya topgan, mamlakatni kelajagi uchun o'z ilmiy salohiyatidan foydalanib mamlakatni rivojlanishiga hissasini qo'shadigan, o'zining tashabbuskorligi, zamon bilan hamnafas fikrlaydigan, jahon talablariga mos keladigan yoshlar-malakali kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilish hozirgi zamonning talabi hisoblanadi. Jahon standartlari bilan bellasha oladigan yoshlarni yetishtirishda, tajribali pedagog va mutaxassislarni jalb etgan holda, o'quv reja va dasturlarni tubdan qayta ko'rib chiqishning zarurligi, yoshlarni tarbiyalashda psixologiya va shu kabi turli soharni kadrlarini tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha vazifalar turganligini [1] Yurtboshimiz ham o'z ma'ruzalarida alohida urg'u berib ta'kidlab o'tdi.

Davlat soliq idoralarini mustaqil tarzda faoliyat ko'rsatishi 1990-yil 17-dekabrda 383-sonli, 1991-yil 14-iyundagi, 1991-yil 12-avgustidagi 217-sonli qonun-hujjatlarining qabul qilinishi, soliq organlarini alohida tuzilma sifatida mustaqil faoliyat yuritishiga zamin yaratadi. Mustaqillikning dastlabki davrlarida soliq sohasi mutaxassislari yetishtirib beradigan alohida oliy o'quv yurti faoliyat yuritmagan. Kadrlar tayyorlab beradigan fakultetlar faqat Toshkent Moliya Instituti, Farg'ona Politehnika instituti va Toshkent Davlat Yuridik universitetlarida mavjud bo'lgan [2]. O'rta maxsus ta'lim muassasalarida ham talabalar yetishtirib berilgan, ammo ular mavjud talab va ehtiyojlarni to'liq darajada qoplab bera olmagan. Masalan: 1992-yil Samarqand Moliya texnikumini "Soliq va soliqqa tortish" yo'nalishini jami 20 nafar mutaxassis bitirgan bo'lib ular respublika miqyosida Andijon va Navoiy viloyatlariga 1 nafardan, Buxoro va Surxondaryo viloyatlariga 2 nafardan, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlariga 6 nafardan to'g'ri kelgan [2].

1993-yilda Toshkent Moliya instituti va Samarqand Moliya kolleji tarkibida yangi "Soliq va soliqqa tortish" kafedralari o'z faoliyatini yo'lga qo'yib, soha uchun malakali mutaxassislarni tayyorlashda jonbozlik ko'rsata boshladi [3]. Soliq organlari tarkibidagi sohaga oid bilim ko'nikmalarga ega bo'lmagan xodimlar 1993-yildan boshlab ikkinchi ixtisoslik ya'ni soliqchi

ixtisosligiga ega bo'lishlari uchun ishdan ajralmagan holda sirtqi ta'lim shakli asosida o'qishlarini davom ettirishlari uchun sharoit yaratildi. Ikkinchi mutaxassislarni tayyorlash Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Moliya instituti va Samarqand kooperativ institutlari zimmasiga yuklatildi. Bunday mutaxassislar soliq tizimida 10 %ni tashkil etar edi. 2 yildan so'ng Toshkent Moliya institutini 112 nafar mutaxassis, Samarqand kooperativ institutini 81 nafar kadr, Toshkent davlat iqtisodiyot universitetini 45 nafar malakali xodimlar tamomlab, o'z sohasining yetakchilariga aylanishdi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 4-mart sanasida qabul qilingan 114-sonli qaroriga muvofiq, xodimlarning texnik bazasi yaratildi. Unga muvofiq, Davlat soliq tizimi xodimlari soni 15 400 nafar qilib belgilandi. Ularning tarkibiga, 10 867 nafarini mavjud xodimlar, 561 nafarini ichki ishlar tizimida o'tgan mutaxassislar, qo'shimcha ravishda 3972 nafar nomutaxassis kadrlar tashkil etdi[4]. Olib borilgan ishlar natijasida 1996-yilga kelib, yurtimizda soliq organlari tarkibida faoliyat olib boradigan mutaxassislar soni 5 mingdan 15 mingga ko'paydi[2].

1997-yil 19-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 445-sonli qaroriga muvofiq, Bank-Moliya akademiyasida soliq ishlari fakulteti ochildi. Qarorning 2 bandida Akademiyaning soliq ishlari fakultetiga asosiy yo'nalish va vazifalar etib, respublika soliq tizimi uchun soliqlar va soliqqa tortish mutaxassisligi bo'yicha magistr darajasi beriladigan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash, xalqaro soliq ishidagi eng yangi yutuqlarni tizimli o'qitish yo'li bilan Respublika soliq organlari rahbar xodimlari va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, mamlakatda soliqlar va soliqqa tortish tizimining nazariyasi, amaliyoti va istiqbollari masalasi bo'yicha chuqurlashtirilgan ilmiy tadqiqotlarni tayyorlash, soliqlar va soliqqa tortish tizimini takomillashtirish sohasida dasturlar, loyihalar, tavsiyalarni ilmiy-uslubiy ekspertiza qilish, soliq va soliqqa tortish masalalari bo'yicha darslik, o'quv qo'llanmalar va ilmiy-uslubiy ishlanmalar tayyorlash va nashr ettirish belgilab berildi[5]. 1997-1998-o'quv yilida soliq ishlari fakultetiga 20 nafar talabgorlar o'qishga qabul qilindi[5].

2000-yilning 13-martida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida"gi Qarori qabul qilindi. Mazkur Qarorning qabul qilinishi soliq sohasini yetakchi mutaxassislar bilan ta'minlash uchun yangi bosqich bo'lib xizmat qildi. Qarorning 11 bandida 2000 yilning 1 sentabriga qadar Buxoro va Farg'ona shaharlarida 2 ta eng yaxshi jihozlangan o'rta maxsus ta'lim muassasalari 200 o'rindan iborat bo'lgan soliq kollejlari tashkil etish vazifa qilib belgilab berildi[6]. Mazkur belgilanga vazifalarni bajarilishini nazorat qilish uchun 2000-yilning 5-mayda 178-sonli Vazirlar Mahkamasi qarori[7] qabul qilindi. 2001-yil 10-yanvarda malakali soliqchi kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish maqsadida, Vazirlar Mahkamasi tomonida qabul qilingan "Soliq va bojxona organlari Akademiyasini tashkil etish to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Mazkur qaror negizida, O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tasarrufida harbiylashgan soliq va bojxona organlari Akademiyasi tashkil etildi[8]. Akademiya harbiylashgan oliy o'quv muassasi bo'lib, o'qish kunduzgi va sirtqi shakllarda amalga oshiriladi.

Akademiyani tamomlagan tinglovchilar 1 oydan 3 oygacha bo'lgan muddatda malaka oshirish kurslarida o'qitiladi. 2003-yilga kelib, O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi huzuridagi soliq va bojxona organlari akademiyasining "Bojxona ishi" fakulteti va O'zbekiston Respublikasi davlat bojxona qo'mitasining Bojxona kolleji negizida O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona qo'mitasining Oliy harbiy bojxona instituti tashkil etildi[2]. Bojxona organlari shu davrdan boshlab mustaqil faoliyat yuritishni boshlaydi. 2006-yilga kelib Soliq akademiyasi o'z faoliyatini yo'lga qo'yib olgandan so'ng kadrlar tayyorlash ishlari bilan bog'liq respublika ilmiy-uslubiy markaz va oliy o'quv yurti deb qayta nomlandi. Soliq organlari xodimlarini malakasini oshirish va ularni yetakchi kadrlar darajasiga yetkazish maqsadida Davlat soliq qo'mitasi tarkibida kutubxona tashkil etilgan. Kutubxona tarkibida 1038 nomdagi 4383 ta kitob mavjud bo'lgan[3].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mustaqillikning dastlabki davrlarida soliqchi kadrlar yetishmasligi, sohani rivojlantirishga yetarlicha sharoitlar bo'lmaganligi natijasida soliqchi kadrlarga bo'lgan ehtiyoj oshdi. Natijada sohani rivojlantirish, kadrlarni tanlash, tayyorlash va qayta tayyorlash, malakasini oshirish mexanizmlarini rivojlantirish asosiy vazifa qilib qo'yildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev SH. Tanqidiy tahlil,qa'tiy tartib - intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: “O'zbekiston” 2017. – B.45. 104-b
2. Xudayorov A.X. O'zbekistonda soliq tizimi tarixi (1991-2019 yy) //Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasi. – Toshkent. 2021. B. 71.
3. O'zbekiston soliq tizimi mustaqillik yillarida.-Toshkent:Sharq,2011.-B 118.
- 4.https://buxgalter.uz/oz/doc?id=376831_1994_yil&prodid=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana.
- 5.<https://lex.uz/docs/-569218>
- 6.<https://lex.uz/docs/268515>
- 7.<https://lex.uz/docs/312381>
- 8.O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. 3-modda. 2000. 1-2-son, – 6.b.

UO'K 94(575)

SHARQ XALQLARINING FARZAND TUG'ILISHI BILAN BOG'LIQ URF-ODAT VA MAROSIMLARI

K.Ch.Umurqulov, ilmiy tadqiqotchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Sharq xalqlaridagi farzand tug'ilishi bilan bog'liq urf-odat va marosimlarining tub mohiyati shuki, ular bolaning ruhiy va jismoniy kamolotiga xizmat qiladi deya ishoniladi. Bu marosimlarning aksariyatining kelib chiqishi uzoq tarixiy davrlarga borib taqaladi va bugungi kunda ularning bir-birlari bilan transformatsiyalashuv jarayoni ham faol kechmoqda va natijada zamonaviy shakldagi urf-odat va marosimlar vujudga kelmoqda.Ushbu maqolada sharq xalqlarida qadimdan mavjud bo'lib kelayotgan farzand tug'ilishi bilan bog'liq diniy-tarbiyaviy qarashlar, marosimlar, urf-odat, an'analar va ularning transformatsiyalashuv jarayoni o'zbek xalqi misolida etnografik tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Hadis, o'zbeklar, hindlar, yaponlar, turklar, ochishiya, jatakarma, chilla, azon aytish, kindik kesish, ism qo'yish marosimi.

Аннотация. Суть обычаев и ритуалов, связанных с рождением ребенка у народов Востока, заключается в том, что они, как считается, способствуют духовному и физическому развитию ребенка. Происхождение большинства этих ритуалов восходит к древним историческим периодам, и сегодня активно происходит процесс их трансформации друг в друга, в результате чего возникают современные обычаи и ритуалы. В данной статье представлен этнографический анализ религиозно-воспитательных взглядов, ритуалов, обычаев и традиций, связанных с рождением ребенка, которые существовали у народов Востока с древних времен, и процесса их трансформации на примере узбекского народа.

Ключевые слова: хадисы, узбеки, индийцы, японцы, турки, ачисия, джатакарма, чилла, призыв к молитве, перерезание пуповины, церемония наречения имени.

Abstract. The essence of the customs and rituals associated with the birth of a child in the peoples of the East is that they are believed to serve the spiritual and physical development of the child. The origin of most of these rituals dates back to ancient historical periods, and today the process of their transformation with each other is also actively taking place, and as a result, modern customs and rituals are emerging. This article provides an ethnographic analysis of the religious and educational views, rituals, customs, traditions associated with the birth of a child, which have existed in the peoples of the East since ancient times, and the process of their transformation using the example of the Uzbek people.

Keywords: Hadith, Uzbeks, Indians, Japanese, Turks, achishiya, jatakarma, chilla, calling the call to prayer, cutting the umbilical cord, naming ceremony.

Kirish. Urf-odat muayyan hatti-harakatning aynan takrorlanib turishini, unga to'la amal qilinishini anglatadi, shuningdek u ijtimoiy madaniyatning o'ziga xos amaliy ifodasi hisoblanadi. Marosim esa urf-odatlarning barqarorlashgan shaklini bildiradi. Sharq azaldan insoniyat sivilizatsiyasining beshiklaridan biri hisoblangan. Tarixdan bizga ma'lumki, qadimgi Xitoy, Hindiston, O'rta Osiyo-Ikkidaryo oralig'i eng qadimgi sivilizatsiyalar va davlatchilik markazlaridandir. Ulardagi yana bir o'ziga xos mentalitet shuki, sharq xalqlari azaldan ota-

bobolaridan meros bo'lib kelayotgan urf-odat va marosimlarni nihoyat ardoqlab, ularga hayotiy zaruriyat sifati baho berishgan va amal qilib kelishgan. Farzand tug'ilishi bilan bog'liq urf-odatlar va marosimlar ham huddi shunday azaliy meros bo'lib kelayotgan marosimlardan hisoblanadi. Bu urf-odat va marosimlarni o'zining paydo bo'lishi va ahamiyatiga ko'ra bir qancha turlarga bo'lish mumkin: diniy-etnik, tibbiy-sanitarik ahamiyatga ega, mifologik va boshqalar.

Tadqiqot metodi va metodologiyasi. Sharq xalqlari o'zlarining tarixiy o'tmishi, tili, dini, madaniyati bilan bir biridan farq qilsada, bu turdagi urf-odat va marosimlar ularning deyarli barchasida mavjud. Shuningdek, bu marosimlarning ayrimlari turli xil bo'lsa, ayrimlari bir biriga o'xshashib ketadi va hatto ayrimlari nihoyatda ajablanarli manzaraga ega. Masalan, juda ham turlicha diniy manzaraga ega bo'lgan va ko'plab millat va elatlar yashaydigan Hindistonda farzand tug'ilishi bilan bog'liq 16 xil marosim nishonlanadi. Ushbu marosimlar ichida eng muhimlari farzand tug'ilganing ilk kunlarida nishonlanadigan Jatakarma va Namakarana marosimlaridir. Jatakarma marosimi bu farzand tug'ilganining ilk kunlarida uning ota-onasi o'z qarindoshlari va do'stlari bilan nishonlaydigan marosim hisoblanadi. Unda marosim ishtirokchilari birgalikda turli xil ibodatlar va madhiyalar ijro etadi. Namakarana esa farzand tug'ilganining 11-kunida nishonlanadi va u farzandga rasmiy ism berish marosimi hisoblanadi. Odatga ko'ra, chaqaloqqa ismni veda munajjimlari tanlab beradilar. Yangi tug'ilgan chaqaloqqa ism berish bilan bog'liq shunga o'xshash marosim Yaponlarda ham mavjud bo'lib, bu marosimni Ochishiya deb atashadi. Bu marosim odatda chaqaloq va onasi tug'riqxonadan chiqqandan keyin yettinchi kunda nishonlangan va ularning kelishi munosabati bilan chaqaloqning bobo va buvisi ziyofat beradi va chaqaloqning ismini e'lon qilishadi. Balida esa chaqaloq uch oygacha yerga tegishi mumkin emas. Sababi, yangi tug'ilgan pok chaqaloqni yerdagi turli xil nopokliklardan himoya qilish kerak deb hisoblaydilar. Uch oydan so'ng esa chaqaloq yerga qo'yilgan va bu ham o'ziga xos marosim bilan nishonlangan. Tailanda homiladorlik paytida ayol xavfsiz va oson tug'ilishni ta'minlash uchun *parpara* deb nomlanuvchi tozalash marosimini o'tkazishi kerak, bu butun jamoa ishtirokida o'tkaziladigan bayram bo'lib, bu davrda er ovchilik faoliyatini to'xtatadi. Hayvonlarni o'ldirmaydi va xotiniga yordam berish uchun uyda qoladi. Ayolni bezgak va to'yib ovqatlanmaslikdan himoya qilish uchun ovqatlanish tabulari belgilangan. Aholisi asosan, islom diniga e'tiqod qiladigan turk, azarbayjon, eron va o'zbeklar kabi xalqlarda esa farzand tug'ilgan vaqtidagi eng birinchi urf-odatlardan bittasi bu farzandning kindigini kesish odatidir. Aslida bu odat tibbiy-sanitarik ahamiyatga ega odat hisoblansada bu xalqlar farzandining kesilgan kindigini ham alohida yondoshuv bilan ko'mishgan va bu farzandning kelajakdagi tarbiyasi uchun muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydilar. Chaqaloqning kindigi asosan, masjid hovlisiga (bola taqvodor bo'lishi uchun), maktab hovlisiga (bola ilmi bo'lishi uchun), otxonaga (bola hayvonlarni sevadigan va davlatmand bo'lishi uchun) ko'milgan. Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibidik sharq xalqlarida farzand tug'ilishi bilan bog'liq urf-odat va marosimlar turli xil ko'rinish va maqsadlarga ega.

Tadqiqot natijasi. Jahondagi boshqa xalqlardagi kabi o'zbek xalqida ham farzand tug'ilishi bilan bog'liq turli tuman urf-odat va marosimlar mavjud. O'zbeklar azaldan bolajon xalq hisoblanadi. Ota-bobolarimiz oilada farzandlar ko'p bo'lishini hush ko'rishgan. Buni "Bolali uy-bozor, bolasiz uy-mozor", "O'nta bo'lsa o'rni bo'lak" kabi maqollarimizda ham ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, muqaddas islom dinimizda ham oilali bo'lish va farzandlar ko'rish rag'batlantiriladi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) "Uylaning va farzandlar ko'ring, zero, men qiyomatda ummatimning ko'pligi bilan faxrlanay" (Imom Buxoriy rivoyati) deb vasiyat qilganlar. Shu sababli ham o'zbek xalqi farzand tug'ilishiga alohida yondashib ota-bobolarining urf-odat va an'alariga jiddiy amal qilishgan. Xalqimizda "Farzandga tarbiya berishni u tug'ilmasidan oldin boshla" degan hikmatli so'z bor. Buning isboti sifatida o'zbeklarda mavjud bo'lgan ayrim urf-odatlarini ko'rib o'tamiz. O'zbek oilalarida ayol kishi homilador bo'lishi bilan bo'lajak ona turli xil tabu va tavsiyalarga amal qilishi kerak. Masalan: kechasi shomdan keyin ko'chaga chiqmaslik, janoza va dafn marosimlariga qatnashmaslik, yolg'iz o'zi uxlamaslik va shunga o'xshash taqiqlar. Shuningdek, homilador ayol yeydigan taomlarga ham alohida e'tibor beriladi. Kam miqdorda tez-tez kaloriyalı taomlar yeyishi muhimdir. Farzand tug'ilishidagi eng ko'p qiziqiladigan jihat bo'lgan farzandning jinsi ham ayol yeyayotgan taomlarga qarab aniqlanadi. Agar ayol ko'proq achchiq, sho'r va hamirli taomlar iste'mol qilsa farzand qiz, aksincha yog'li taomlar va shirinliklar iste'mol qilsa farzand o'g'il deya

hisoblashadi. Bundan tashqari homilador ayol baliq, quyon go'shti va qo'yning kallapochasini yeyishi taqiqlanadi. Aksincha behi, olma, uzum va shunga o'xshash mevalar yeyishi tavsiya etiladi. Shuningdek, homilador ayol ko'proq chiroyli manzaralarni tomosha qilishi, oyga qarashi, badiiy kitoblar o'qishi va Qur'on tilovat qilishi kerak. Chunki bu narsalar farzandning sog'ligi va ruhiyati uchun nihoyatda muhim omillardandir. Farzand tug'ilgandan keyin esa amalga oshiriladigan eng muhim va asosiy urf-odat va marosimlarga esa farzandga ism qo'yish, chaqaloq qulog'iga azon aytish, bolaning tanglayini ko'tarish, beshikka belash va chilla marosimlari kiradi.

Muhokama. Mavzu yuzasidan olib brogan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, farzand tug'ilishi bilan bog'liq sharq xalqlarining urf-odat va marosimlari bir-biriga yaqin va o'xshash. Bunga sabab sifatida bir qancha omillarni ko'rsatishimiz mumkin. Birinchidan, Sharq xalqlari qadim zamonlardan oq (arxeolog olimlarning ta'kidlashicha Qadimgi Sharq xalqlari o'rtasidagi madaniy aloqalar boshlanishi bundan 5-4 ming yil oldin ya'ni bronza davriy oq boshlangan) o'zaro savdo va madaniy aloqalarni yo'lga qo'ygan bo'lib, bu aloqalar xalqlarning madaniyatiga ham ta'sir o'tkazgan va o'zaro o'xshashlikning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Bu aloqalarning yanada rivojlanib uzoq vaqt davom etishida esa Buyuk Ipak Yo'lining ahamiyati ham katta bo'lgan. Ikkinchidan, Sharq mintaqasi ko'plab dinlarning vujudga kelib, boshqa joylarga tarqalish hududi ham hisoblangan. Masalan, Miloddan avvalgi I mingyillikda O'rta Osiyoda vujudga kelgan zardushtiylik dini keyinchalik Eron, Pokistoz, Hindiston hududlarigacha yoyildi. Miloddan avvaldi VI asrda Hindistonda vujudga kelgan Buddaviylik esa keyinchalik Janubiy-Sharqiy Osiyo mintaqasida, Xitoy, Yaponiya va xattoki Kushonlar imperiyasi davrida miloddan avvalgi I asrda O'rta Osiyo hududida ham keng tarqaldi. Shuningdek Islom dini ham VIII asrda arablar olib borgan istilochilik yurishlari sababli Shimoliy va Janubiy Osiyo, O'rta Osiyo va Shimoliy Afrka mintaqalarida keng tarqaldi. Qadimgi Sharq hududida sodir bo'lgan huddi shu faol diniy-madaniy almashinuv natijasida ham turli mintaqalarning urf-odat, an'ana va marosimlari boshqa hududlarga ham kirib bordi va keyinchalik ham o'zining malum bir shakillarini saqlab qoldi. Uchinchidan, Qadimgi Sharq xalqlari madaniyatidagi o'zaro yaqinlikka yana bir sabab qilib etnik migratsiyalarni ham ko'rsatish mumkin. Sharq xalqlarining ko'pchiligi tarixiy taraqqiyotning turli davrlari ko'chmanchi hayot tarzida yashashgan yoki ularga ko'plab ko'chmanchi qabilar kelib qo'shilishi natijasida o'zaro etnik assimilyatsiya jarayoni sodir bo'lgan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, biz ko'rib o'tgan urf-odat va marosimlar har bir xalq ma'naviyatining ajralmas bir qismi bo'lib, o'zining uzoq tarixiy ildizlariga, diniy-etnik xususiyatlariga, ruhiy-tarbiyaviy asoslariga va o'tmish ajdodlarimizning hayotiy tajribalariga asoslangan. Aynan shu urf-odat va marosimlar orqali ajdodlarimizning oilasiga, farzandlariga bo'lgan munosabatini ko'rishimiz mumkin. Bugungi kunga kelib esa har bir xalqning ma'naviy qiyofasidagi o'ziga xosligini namoyon etadigan bu odatlarni shunchaki "eskilik" deb biladigan va ularga rioya qilishga "zamondan ortda qolish" sifatida qaraydigan kimsalar ham anchagina. Bugungi zamonaviy madaniyat butun dunyoda madaniy qiyofaning uyg'unlashib, bir xillashib borayotgani bilan harakterlanadi. Buning natijasida madaniy xilma xillik yo'qolib deyarli barcha xalqlarda bir xil andozaga ega chaqaloqni tug'riqxonadan chiqarishda uyushtiriladigan dabdabali tadbirlar, bolani dastlabki kunlardan ona suti bilan emas maxsus ozuqalar bilan boqish, bola tarbiyasi uchun maxsus enagalar yonlash kabi odatlar shakllanib odat tusiga kirib bormoqda va bu odatlarning aksariyati oilaning birdamligi, jipsligi va o'zaro mehr tushunchalarining zaiflashuviga sabab bo'lib qolmoqda.

REFERENCES:

- 1.Mohichehra Nurmatova, "Ma'naviyat shakllanish bosqichlarida urf-odat, an'ana va qadriyatlarining tutgan o'rni," XXI asrda innovatsion texnologiyalar, fan va ta'lim taraqqiyotidagi dolzarb muammolar, vol.1, no.3, p.189–192, 2023. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7942497>
- 2.Yo'ldoshev Bobur Rustam o'g'li, "Urf-odat va marosimlarning paydo bo'lishi va xalq hayotidagi tutgan o'rni va ahamiyati," Tafakkur manzili, 2023. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7804206>
- 3.Mamatov Abloberdi Jumaboyevich, "O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston paleolit va mezolit davri jamoalari moddiy madaniyatining o'rganilishi tarixi xususida," Journal of universal science research, vol. 1, no. 10, p. 861–867, 2023. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10060558>
- 4.Ibragimova Robiya, "O'rta osiyoda ilk davlatlarning shakllanishi tarixi," Galaxy xalqaro fanlararo tadqiqot jurnali, vol. 10,no.12,pp.38-41,2022. <https://www.giirj.com/index.php/giirj/article/view/4649>

5. Jefferson M., "The Culture of the Nations," Bulletin of the American Geographical Society, vol. 43, no. 4, p. 241–265, 1911. <https://doi.org/10.2307/200432>
6. Sered S. S., "Husbands, Wives, and Childbirth Rituals," Ethos, vol. 22, no. 2, p. 187–208. <http://www.jstor.org/stable/640496>
7. Mishra K. K., "Linguistic Nationalities in India," Social Scientist, vol. 1, no. 3, p. 20–33. <https://doi.org/10.2307/3516395>
8. Monia L. P., "Birth Rituals and Associated Taboos among the Apatanis of Arunachal Pradesh," Dera Natung Government College Research Journal, vol. 2, no. 1, p. 40–53, 2017. <https://doi.org/10.56405/dngcrj.2017.02.01.05>
9. Farooq M., Ibrahim Y., "Rituals of Passage: Birth, Marriage, and Death in Three Major World Religions," Al-Awan, vol. 1, no. 2, pp. 22–33, 2023. <https://al-awan.com.pk/index.php/Journal/article/view/19>
10. Dash K. C., "Katarajavamshavali and Its Historical Authenticity," Indian Historical Review, vol. 40, no. 1, pp. 1–16, 2013. <https://doi.org/10.1177/0376983613475860>
11. Pisharoti K. R., "Pisharoti Rituals," The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, vol. 56, p. 83–89, 1926. <https://doi.org/10.2307/2843601>

UO'K 331.101:677.01(575.1).

1970-1990-YILLARDA O'ZBEKISTON SSRDA IPAKCHILIK SANOATIDA KADRLAR MASALASI

I.O.Urinov, o'qituvchi, O'zbek milliy musiqa san'ati instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1970-1990-yillarda O'zbekiston SSRda ipakchilik sanoatida kadrlar masalasi tahlil qilinadi. Mazkur davrda sohada malakali mutaxassislar yetishmovchiligi, kadrlar tayyorlash tizimidagi muammolar, mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar hamda davlat siyosatining kadrlar siyosatiga ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, ishlab chiqarish korxonalarida ishchi kuchi tarkibi, kasbiy tayyorgarlik darajasi va kadrlar almashinuvi jarayonlari yoritiladi. Tadqiqot natijasida qayta qurish davrida ipakchilik sanoatida kadrlar bilan bog'liq asosiy muammolar va ularning yechim yo'nalishlari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: ipakchilik, kadrlar masalasi, O'zbekiston SSR, mehnat resurslari, mutaxassislar, ishlab chiqarish, kadrlar siyosati, malaka, sanoat

Аннотация. В данной статье анализируется проблема кадров в шелковой промышленности Узбекской ССР в 1970-1990 году. Рассматриваются вопросы нехватки квалифицированных специалистов, проблемы системы подготовки кадров, факторы, влияющие на производительность труда, а также влияние государственной политики на кадровую сферу. Особое внимание уделяется составу рабочей силы, уровню профессиональной подготовки и процессам текучести кадров на предприятиях. В результате исследования выявлены основные проблемы кадрового обеспечения отрасли и возможные пути их решения.

Ключевые слова: шелководство, кадровая проблема, Узбекская ССР, трудовые ресурсы, специалисты, производство, кадровая политика, квалификация, промышленность

Abstract. This article examines the *кадров* issue in the silk industry of the Uzbek SSR during in 1970-1990 years. The study focuses on the shortage of qualified specialists, problems in the personnel training system, factors affecting labor productivity, and the influence of state policy on *кадров* development. Special attention is paid to the workforce structure, level of professional training, and staff turnover at industrial enterprises. The research identifies key personnel-related challenges and suggests possible solutions for improving *кадров* provision in the industry.

Keywords: period, sericulture, personnel issues, Uzbek SSR, labor resources, specialists, production, *кадров* policy, qualification, industry

Kirish. M.S. Gorbachyovning 1985 yil 11 iyundagi ma'ruzasida 1979 yilda "Ishchi" ishlab chiqarish birlashmasida kadrlar qo'nimsizligi 58,3 foizni tashkil etgani qayd etilgan[1]. Chust ipak to'qimachilik fabrikasida bir yil mobaynida 200 dan ortiq ishchi ishdan bo'shagan[2], 8 ta brigadadan 2 tasi to'liq tarkibda ishlamagan, ayrim hollarda 30–50 nafar ishchi ishga chiqmagan[3]. Bu holatlar kadrlar barqarorligi ta'minlanmaganini va mehnat munosabatlari tizimida ichki ziddiyatlar mavjudligini ko'rsatadi.

Mehnat qonunchiligi va iqtisodiy intizom bilan bog'liq muammolar ham ipak sanoatidagi mehnat munosabatlarining muhim jihatlaridan biri bo'lgan. 1970 yil mart oyida Samarqand viloyat partiya qo'mitasi byurosi yig'ilishida 1968 yil 18 martda qabul qilingan "Sotsialistik mulkni saqlashni kuchaytirish to'g'risida"gi qaror ijrosi muhokama qilingan. Yig'ilish materiallarida so'nggi to'rt yil mobaynida rastrata va talon-taroj holatlari 2,9 ming rubldan 6,3 ming rublgacha oshgani qayd etilgan[4]. Ushbu raqamlar partiya nazorati tizimi mavjud bo'lishiga qaramasdan, iqtisodiy intizom muammolari to'liq bartaraf etilmaganini ko'rsatadi.

Asosiy qism. Ayrim korxonalarda mehnat resurslaridan samarasiz foydalanish holatlari ham qayd etilgan. Pillachilik xom ashyosi tayyorlovchi fabrikada kuniga 115 nafargacha, ipakchilik fabrikasida esa 72 nafargacha ishchining ish vaqti yo'qotilishi, ishga kechikish va mas'uliyatsizlik holatlari kuzatilgan. Bunday holatlar mehnat unumdorligining pasayishiga va ishlab chiqarish jarayoni samaradorligining kamayishiga olib kelgan.

Ijtimoiy-maishiy sharoitlar masalasi ham mehnat munosabatlari tizimining ajralmas qismi bo'lgan. 1970-yillar boshida ishchilarning 47,8 foizi, injener-texnik xodimlarning 23,3 foizi va xizmatchilarning 31,8 foizi bir kishiga 4–5 kv.m turar joy to'g'ri keladigan sharoitda yashagan. Faqat 40,1 foiz aholi 6–9 kv.m turar joy maydoniga ega bo'lgan[5]. Bu ko'rsatkichlar ishchilarning turmush sharoiti yetarli darajada yaxshilanmaganini ko'rsatadi.

"Atlas" fabrikasi misolida 1970-yillarda 370 nafar ishchi yotoqxonada yashagan, har yili 50–60 nafar ishchi uy-joyga muhtoj bo'lgan. Yengil sanoat vazirligi tomonidan ma'lum darajada yordam ko'rsatilgan bo'lsa-da, uy-joy muammosi to'liq hal etilmagan. Faqat 1980-yillar oxiriga kelib uy-joy qurilishiga nisbatan tizimliroq yondashuv shakllana boshlagan.

1981 yil fevral oyida bo'lib o'tgan KPSS XXVI syezdida ijtimoiy rivojlanish dasturlarini kuchaytirish, kommunal xizmatlar sifatini yaxshilash, savdo va umumiy ovqatlanish tizimini rivojlantirish vazifalari belgilab berilgan[6]. Bu qarorlar mehnat munosabatlarini ijtimoiy jihatdan barqarorlashtirishga qaratilgan bo'lsa-da, amalda ularning ijrosi bosqichma-bosqich va cheklangan ko'lamda amalga oshirilgan.

Arxiv hujjatlari sovet davrida ipakchilik tarmog'ida mehnat resurslarini rejalashtirish va ish haqi fondini taqsimlash davlat tomonidan markazlashgan tarzda nazorat qilinganini ko'rsatadi. Xususan, 1981 yil uchun Qashqadaryo oblast ipakchilik boshqarmasi (oblupreshyolk) bo'yicha tasdiqlangan mehnat rejasida ishchi kuchi bir nechta toifalarga — doimiy, vaqtinchalik va mavsumiy ishchilarga ajratilgan. Mazkur rejaga ko'ra, doimiy ishchilar soni 289 nafarni tashkil etgan bo'lib, ular uchun yillik ish haqi fondi 406,9 ming rubl etib belgilangan. Shu bilan birga, mavsumiy ishchilar soni 118,5 nafarni tashkil qilib, ular uchun 213,6 ming rubl miqdorida ish haqi fondi ajratilgan. Vaqtinchalik ishchilar uchun esa 21,6 nafarlik shtat birligi va 26,4 ming rubl ish haqi fondi nazarda tutilgan. Bundan tashqari, kapital va joriy ta'mir ishlarida band bo'lgan texnik personal ham alohida hisobga olingan.

Mehnat resurslarini taqsimlash ishlab chiqarish mavsumiyligini hisobga olgan holda yilning kvartallari bo'yicha ham rejalashtirilgan. Jumladan, birinchi kvartalida 261 nafar ishchi uchun 90,9 ming rubl, ikkinchi kvartalida 664 nafar ishchi uchun 254,6 ming rubl, uchinchi kvartalida 407,6 nafar ishchi uchun 158,8 ming rubl, to'rtinchi kvartalida esa 472,4 nafar ishchi uchun 188,3 ming rubl ish haqi fondi belgilangan. Umumiy hisobda ipakchilik tarmog'ida mehnat resurslari uchun 451,3 nafar ishchi shtati va 692,6 ming rubl ish haqi fondi rejalashtirilgan[7].

1984 yilda Qashqadaryo viloyati pilla quritish korxonalarida mehnat resurslari asosan ikki toifaga — doimiy xodimlar va mavsumiy ishchilarga ajratilgan. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, viloyatdagi pilla quritish korxonalarida 334 nafar doimiy xodim faoliyat yuritgan bo'lib, ularning yillik ish haqi jamg'armasi 465 ming rublni tashkil etgan. Doimiy xodimlar soni yil davomida barqaror saqlangani pilla quritish korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlari uzluksiz va rejali tarzda amalga oshirilganini ko'rsatadi.

Pillachilik tarmog'ining mavsumiy xususiyati tufayli korxonalarda qo'shimcha ravishda 81 nafar mavsumiy ishchi jalb etilgan. Ayniqsa, pilla qabul qilish va uni qayta ishlash jarayonlari faollashadigan ikkinchi va uchinchi kvartallarda mavsumiy ishchilar sonining ko'payishi

kuzatilgan[8]. Bu holat pillachilik ishlab chiqarish jarayonining biologik sikl va mavsumiy omillar bilan uzviy bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, 1984 yilda ipakchilik korxonalarida ish haqi jamg'armasi miqdorida muayyan o'zgarishlar ham kuzatilgan. Arxiv hujjatlarida qayd etilishicha, viloyat bo'yicha umumiy ish haqi jamg'armasi 782,3 ming rubldan 787,0 ming rublga oshgan bo'lib, bu 4,7 ming rubllik o'sishni tashkil etgan. Bu holat tarmoqda mehnat haqini moliyalashtirish hajmi ma'lum darajada kengayganini ko'rsatadi.

Natija va muhokamarlar: Tumanlar kesimida tahlil qilinganda, ish haqi jamg'armasining eng katta o'sishi Shahrisabz (+4,1), Muborak (+5,1), Yusupov (+2,6), Qarshi (+2,2) va Qamashi (+2,2) pilla quritish korxonalarida kuzatilgan. Bu esa mazkur hududlarda ishlab chiqarish hajmining oshishi yoki mehnat resurslarining ko'payishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ayrim korxonalarda esa ish haqi jamg'armasining kamayishi qayd etilgan. Jumladan, Koson (-4,3), Kitob (-4,4) va Nishon (-1,1) korxonalarida ish haqi jamg'armasi qisqargan bo'lib[9], bu holat ishlab chiqarish hajmining pasayishi yoki moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash bilan izohlanadi.

1980-yillar oxirida Qashqadaryo viloyati O'zbekiston SSRda ipakchilik tarmog'i rivojlangan hududlardan biri hisoblangan. Viloyatda ipakchilik tarmog'i faoliyati markazlashgan boshqaruv tizimi asosida amalga oshirilgan. Bu tizimning asosiy boshqaruv organi sifatida Qashqadaryo viloyati ipakchilik ishlab chiqarish birlashmasi (OPO shelkovodstva) faoliyat yuritgan.

Ushbu birlashma viloyat hududidagi barcha kokon quritish korxonalari va ipak qurti tuxumi ishlab chiqarish korxonalarining ishini muvofiqlashtirgan. Arxiv manbalarga ko'ra, 1988–1989 yillarda Qashqadaryo viloyatida bir qator tumanlarda bosh kokon quritish korxonalari faoliyat ko'rsatgan. Ular qatoriga Qarshi, G'uzor, Nishon, Qamashi, Chiroqchi, Kitob, Yakkabog', Usmon Yusupov va Shahrisabz, Ulyanov, Muborak, Koson tumanlaridagi kokon quritish korxonalari kirgan[10].

Arxiv hujjatlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur korxonalar faoliyati rejali iqtisodiy tizim talablari asosida tashkil etilgan. Har bir korxona uchun yillik ishlab chiqarish rejasi, kokon tayyorlash hajmi, mahsulot chiqishi koeffitsiyenti va moliyaviy ko'rsatkichlar belgilangan. Bu ko'rsatkichlar bajarilish darajasiga qarab korxona rahbarlari va mutaxassislariga rag'batlantiruvchi premiyalar tayinlangan.

1988 yil yakunlari bo'yicha tumanlardagi kokon quritish korxonalarida ishlab chiqarish rejalari asosan bajarilgan, ayrim hollarda esa ortig'i bilan bajarilgan. Masalan, ayrim tumanlarda kokon tayyorlash rejasi 10–20 foizgacha oshirib bajarilgan. Bu holat Qashqadaryo viloyatida ipakchilik tarmog'ining iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lganini ko'rsatadi[11].

Xulosa. Umuman olganda, Qashqadaryo viloyatida ipakchilik tarmog'i ko'p bosqichli tashkiliy-iqtisodiy tizim asosida faoliyat yuritgan. Bu tizim qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, sanoat korxonalari va ilmiy-ishlab chiqarish muassasalari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlagan. Arxiv manbalari mazkur tarmoqning viloyat iqtisodiyotida muhim o'rin tutganini hamda uning markazlashgan boshqaruv asosida rivojlanganini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Горбачёв М.С. Избранные речи и статьи. – М.: Политиздат, 1987. – С. 110.
2. Самарканд вилояти давлат архиви. Ф. 31. Оп. 18. Д. 12. Л. 145.
3. Қосимов Э. Руководство Компартии Узбекистана развитием шелковой промышленности в 1959–1980 гг.: автореф. дисс...–С. 11.
4. Samarqand viloyati davlat arxivi. F. 31. Op. 7. D. 149. L. 40–43.//Протокол заседания бюро Самаркандского ОК КП Уз. от 29 марта 1970 г.
5. Шоломов А.М. рудовые ресурсы шелковой промышленности Узбекистана и пути сокращения текучести кадров. — ашкент: УзШШБТИ, 1972. С. 10.
6. Ферганская правда. 1976. 23 июля.
7. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi (QVDA), fond 392, ro'yxat 1, ish 113, "План по труду", 1979–1981 йй., 7 varaq. (182 varaq).
8. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi (QVDA). F. S-392, op. 1, ish 143. Qashqadaryo viloyati ipakchilik ishlab chiqarish boshqarmasi hujjatlari ("Положение по труду"), 1984 у. 1-varaq.
9. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi (QVDA).. S-392, op. 1, ish 143. 12-varoq.
10. QVDA, Fond R-392, opis 1, delo 216. 4-35 varaqlar
11. QVDA, Fond R-392, opis 1, delo 216. 4-35 varaqlar

TARIXIY SHAXS XONMAQSIM HAQIDA YOZMA VA OG'ZAKI MANBALAR

S.X.Usenov, o'qituvchi, dots.v.v.b., PhD, Qoraqalpog'iston Respublikasi Pedagogik mahorat markazi, Nukus

Annotatsiya. Maqolada mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng rasman tilga olina boshlangan, O'zbekiston va Qoraqalpog'istonning tarix sahifalaridan o'rin olgan tarixiy shaxs va sarkarda Ubaydulla Bahouddinovning hayoti va mehnat yo'llarining xronologik izchilligi, og'zaki va yozma manbalarga asoslangan shajarasi, tug'ilgan vaqti va joyi, savodxonligi, mehnat yo'li, oilaviy ahvoli haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy shaxs, sarkarda, Ubaydulla Bahouddinov, shajara, makon, savodxonlik, mehnat yo'li, oila.

Аннотация. В статье представлена хронологическая последовательность жизни и трудовой деятельности исторической личности и полководца Убайдуллы Бахауддинова, чье имя стало официально упоминаться после обретения нашей страной независимости и которое вошло в исторические страницы Узбекистана и Каракалпакстана, включая его родословную, основанную на устных и письменных источниках, время и место рождения, грамотность, трудовой путь и семейное положение.

Ключевые слова: историческая личность, военачальник, Убайдулла Бахауддинов, родословная, место, грамотность, трудовой путь, семья.

Abstract. The article provides information on the life and career of Ubaydulla Bahauddinov, a historical figure and military commander who began to be officially mentioned after our country gained independence. This information is based on the chronological sequence of his life and career, his genealogy based on oral and written sources, his time and place of birth, literacy, career, and marital status.

Key words. historical figure, military commander, Ubaydulla Bahauddinov, genealogy, place, literacy, career path, family.

Tarixiy sarkarda Ubaydulla Bahovaddinov (Xonmaqsim, Ubaydulla maxsum, Ibayxon maxsum) ismi tarixiy shaxs sifatida mustaqillik yillaridan boshlab rasman tilga olina boshlandi. Ubaydulla Bahouddinovning, shuningdek uning bobosi - Imomiddin Qaypnazar o'g'lining (Imom eshon, 1754-1831), otasi - Otag'ulla Imomiddin o'g'lining (Qumo'zak eshon, 1801-1877) nomlari tarixiy shaxslar sifatida O'zbekiston va Qoraqalpog'istonning yangi tarix nashrlaridan, so'nggi yillarda chop etilgan bir qator ilmiy-ommabop va tarixiy-publitsistik manbalardan ham o'rin olgan [Ўзбекистан янги тарихи. 2-китоб. Тошкент: Шарк, 2000; Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис: Қарақалпақстан, 2003.]. Afsuski, ayrim adabiyotlardan Ubaydullaning hayoti va faoliyati, ayniqsa xalq uchun qilgan xizmatlarining keng jamoatchilikka noma'lum tomonini ochib berishdan ko'ra, yo'l-yo'lakay o'ylab topilgan, noaniq axborot materiallari ko'proq o'rin olganligi sababli, qo'lda mavjud yozma va og'zaki manbalarni xronologik ketma-ketlikka tushirishni ma'qul ko'rdik.

1. Ubaydullaning shajarasi. Ubaydulla maxsumdan tarqalgan bugungi avlodlarining, boshqa zamondoshlaridan o'ziga xosligi - har birining uyida avloddan-avlodga o'zgarishlarsiz yetkazilib va e'zozlanib saqlanib kelayotgan nasliy shajara bor. Nasliy shajara Imom eshonga qadar va keyingi ikki bo'limdan iborat bo'lib, har bo'lim shariat qonunlari talablari asosida "Qoyipnazar biy, uning otasi - Begmurod biy, uning otasi - Mingxaydar otaliq, uning otasi - Jonxaydar otaliq, uning otasi - Saman bahodir, uning otasi - Po'stiboy bahodir, uning otasi Udeberdi biy" va "Imom eshon, uning o'g'li - Otag'ulla eshon, uning o'g'li - Bahouddin eshon, uning o'g'li - Ubaydulla maxsum, uning o'g'li - Muptilla maxsum, uning o'g'li - Niyetulla (Niyetulla Ubaydullayev, 1957 yili tug'ilgan, - bizga ushbu ma'lumotlarni bergan axborotchimiz) uning o'g'li - Ozod" tarzida yetti otaga bo'lingan. Nasliy shajaraning keng tarqalgan bu varianti so'nggi yillarda rasmiy matbuot sahifalarida e'lon qilingan boshqa uch variantiga qaraganda, otalarning soni, ketma-ketligi va nomlari jihatidan biroz farq qiladi.

Shunday bo'lsa-da, og'zaki va yozma manbalarga umumiy bo'lgan bir hodisa - nasl-nasab shajarasi Ubaydullaning ajdodlari - ashtarxoniylar zamonida davlat (o'rta bo'g'indagi saroy

amaldorlari - biy, bahodir va otaliq) va keyingi otalari - islom jamiyatida jamoat (dindorlar - eshon) arboblari bo'lganligidan va kelib chiqishi - qanglilarning irg'oqli urug'idan bo'lganligidan dalolat beradi. Ubaydullaning otasi - Bahovaddin Otag'ullayev haqida, arxiv hujjatlariga tayanib akademik H.Hamidovning aniqlashicha, "otasidan meros qolgan yerga egalik qilgan va xususiy yerlarini yarimchi dehqonlarga ijaraga bergan" [Karlibaye. M. XIX asr - XX asr boshlarida Qoraqalpog'istondagi madrasalar. Nukus: Bilim, 2002.], tarixchi olim Sh. Babashovning ma'lum qilishicha "butun Xorazm hududiga mashhur eshon va ko'p sonli, so'fiylari bo'lgan" [Babashev Sh. Nukus: Qoraqalpog'iston, 2008.]. Og'zaki manbalarda, Bahouddin eshonning (1838-1910) hayotining so'nggi o'ttiz yilida Qumo'zak eshon madrasasining mudarrisi bo'lgani, madrasa qoshida jadidlar maktabini ochgani, maktabda shogirdlarga qo'shimcha arifmetika va rus tili fanlaridan dars berilgani, shu yo'nalishda saboq olganlar ichidan xalqqa taniqli bo'lislar, miroblar, tilmochlar va devonlar (idora kotiblari) yetishib chiqqanligi so'z etiladi. [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.].

Bahouddin eshonning xotini va (agar mavjud bo'lgan bo'lsa) qizlari haqida hozircha ma'lumotga ega emasmiz. Biroq ulamoning - Iniyat maxsum (to'ng'ichi, 1883 - 1930), Ubaydulla maxsum (kenjasi, 1887 - 1956) ismli ikki o'g'li bo'lgani aniq. Iniyat eshonning (1883 - 1930) hozirgi Xalqobod paxta tozalash zavodi o'rnidagi xususiy masjidi va boshlang'ich diniy ta'lim beruvchi maktabining qoldiqlari 1950-yillargacha saqlangan [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.].

2. Tug'ilgan vaqti (yili, oyi va kuni) va joyi. "Men 1938-yilda turkman elida, Toshhovuz viloyati Qubaton (sobiq Telman) tumani "Paxtachi" qishloq kengashiga qarashli "Qatti oy" qishlog'ida tug'ildim. Millatim qoraqalpoq, urug'im - yo'g'on son qangli bo'lgani bilan o'sha yerda 1952-yillargacha yashab, yetti yil turkman tilida o'qidim, Xonmaqsim Ota 1956-yili 8-mart kuni bizning qishloqda o'z ajalidan vafot etdi va jasadi "Miskin Ota" qabristoniga ko'mildi. O'sha yerda qishloqdoshlaridan yashirinib, 19 yil Amon Mashriq degan turkmaning yerto'lasida kun kechirdi. Janozasida davr aylantirgan ulamolar marhumning yorug' dunyoda yashab o'tgan yoshini - milodiy hisobda 69 yil bir oy va 20 kun deb topdi. Xonmaqsimning boshqa xotinlarini ko'rmadim. Ammo so'nggi xotini - o'zidan oldin vafot etdi. Xonmaqsimning qiyofasi - kenja o'g'li - Rametulla va qizi - Abodonning; (Obod) xuddi o'zi edi. Men 1952-yildan keyin Taxiatiohga ko'chib o'tib, o'shandan beri shu shaharda yashab kelyapman" [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.].

Ubaydullaning ko'zini ko'rgan va xizmatida bo'lgan taxiatiohlik hamyurtimiz Toliboy Rahmonovdan so'nggi yillarda yozib olingan bu ma'lumot qo'lda bor yozma manbalarni [Usenov E. Eshon qal'a. - Nukus: Qoraqalpog'iston, 1992; Usenov E. Xon maqsum. Nukus: Qoraqalpog'iston, 1997.] yana bir bor tasdiqlaydi. Tasdiqlabgina qolmay sarkardaning tug'ilgan, shuningdek, vafot etgan oy va sanalarini aniqlashga imkon beradi. Demak, Ubaydulla Bahouddinov 1887-yil 18-yanvarda hozirgi Kegeyli tumani "Uzum bog'" qishloq fuqarolar yig'ini hududidagi "Ichon qal'a" aholi punktida dindor xonadonida, podsho Rossiyasi fuqarosi sifatida dunyoga kelgan.

3. Savodxon. Ubaydulla boshlang'ich diniy ta'limni. (9 - 12 yosh) Najim eshonning maktabida, o'rta ma'lumotni (12 - 17 yosh) - Qumo'zak eshon madrasasida olgan. Madrasa qoshidagi jadidlar maktabining tarbiyalanuvchisi. Ona tilidan tashqari bir qator turkiy, fors, arab tillarini mukammal egallagan, rus tilida bemalol so'zlasha olgan. [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.].

4. Mehnat yo'li. Madrasadan maxsus o'rta diniy ta'lim olib chiqqan Ubaydulla mehnat faoliyatini 19 yoshida Chimboy uyezdi amaldorlariga yollanib suv xo'jaligi mutaxassisligidan boshlaydi. Aniqrog'i mirob sifatida 1906-1910 yillarda tagi qumga to'lib, botib qolgan "Qumo'zak" arig'ining o'rniga yangidan tortilgan "Maqsim ariq" (1906-1908 y., avvalgi "Raykom ariq," hozirgi "Hokim ariq") va "Tentak ariq" (1908-1910) suv ariqlari qazishlariga rahbarlik qilgan. Ariq oqsoqoli sifatida 1910-1918 yillarda "Quvonch yorma" kanalining suvlarini ichki ariq-zovurlarga taqsimlash ishlari bilan shug'ullangan [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.].

Ubaydulla 1918-yil 26-iyul - 1920-yil fevral oylari oralig'ida Chimboy uyezdi hududida tuzilgan jami 12 ming askardan, shu jumladan 2 ming askarboshisi (mingboshi, yuzboshi, ellikboshi va o'nbohilardan iborat bu saylanma guruhga N. A. Shaydakov "yovvoyi diviziya" deb nom bergan), 400 askardan iborat "qo'l-qanotlar to'dasi" (карательный отряд) va o'ziga sodiq 40 askardan iborat harbiy tuzilmaga boshchilik qilgan. Shundan "qo'l-qanotlar dastasi" uralli kazaklar bilan birga –

“Eshon qal’a qamali” (27.11.1918 - 03.02.1919), “Shag’al ko’prik,” “Nazarxon” va “Tozg’ara” voqealarida, “yovvoyi diviziya” uralli kazaklar va Jo’neyitxon askarlari bilan birga – “Nukus qal’asi qamali”ga qatnashgan [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.] Natijada, arxiv hujjatlariga ko’ra, 1919-yili 19-avgustga kelib, Chimboy uyezdi hududida Xalq Hukumati o’rnatilgan va hukumatning tarkibiga harbiy tizimi bilan Ubaydulla Baxauaddinov ham kirgan [Shamambetov B., Yusupov O. O’zbekiston va Qoraqalpog’iston tarixi bo’yicha manbalar. Nukus, 1995 va Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.]. Hozirgi Nukusning eski shahridagi harbiy garnizonda 1920-yil yanvar oyining oxirida, guvohlardan qolgan gaplarga qaraganda, xalq hukumati vakili Xonmaqsim va “qizil gvardiya”chilar qo’mondoni N. A. Shaydakov o’rtasida uchrashuv bo’lgan. Uchrashuvga otliq 40 navkari bilan kirib kelgan Xonmaqsimni N.A.Shaydakov tantanali vaziyatda, saf tortgan askarlari oldida, ko’chalarga plakatlar, shiorlar osilgan, hurmatiga mol so’yilib, tovoq-tovoq kurtuk taomi tortilgan holda kutib olgan. Uchrashuvni ikki o’g’li - Masharip va Ismoilni xalq hukumatiga homiylik qilib, xitoy qoraqalpoqlarining beksiyiq urug’idan chiqqan Shinikul boy Kalekov (1887-1943) tashkil etgan [Usenov E. Eshon qal’a. - Nukus: Qoraqalpog’iston, 1992; Usenov E. Xon maqsum. Nukus: Qoraqalpog’iston, 1997].

Uchrashuv natijasida Chimboyda 1920-yili 18-yanvarda xalq hukumati va sovet hukumati o’rtasida bitim-shartnoma imzolab, yangi hukumat saylanadi va uning tarkibiga Xonmaqsim ham kirgan. Kelishuv - shartga ko’ra ikki tomondan ham mahbuslar ozod etilib, sovet hokimiyatiga qarshi kurashgan harbiylarga amnistiya e’lon qilingan [Noyimov K., Xo’janiyozov G. Imom eshon - qoraqalpoq xalqining ulug’ ulamosi va ma’rifatparvar siymosi. Mualliflari K.Noyimov va G.Xo’janiyozov. Nukus: Qoraqalpog’iston, 2005.].

Shunday qilib, 1920-yilda Xonmaqsimning “yovvoyi diviziyasi” tarqatib yuborilgan. Ubaydulla Baxavaddinov 1920-yili 31-mayda Chimboy volosti boshqaruvchisi (bo’lisi) lavozimiga bo’lib o’tgan va olti ming saylovchi qatnashgan saylovda [Shamambetov B., Yusupov O. O’zbekiston va Qoraqalpog’iston tarixi bo’yicha manbalar. Nukus, 1995] yuqorida tilga olingan qishloqdoshi Shinikul boy bilan raqobatga tushgan [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar. Biroq, “saylovda Xonmaqsimning tarafdorlari ko’p bo’lgan” bo’lsa ham [Shamambetov B., Yusupov O. O’zbekiston va Qoraqalpog’iston tarixi bo’yicha manbalar. Nukus, 1995] ayrim sabablarga ko’ra raqobatchisiga “yutqazadi”. [Muallifning, dala yozuvlari. 2010-2012-yillar. Shunday bo’lsa-da, kelishuv-shartning kuchi bir yilga yetib, 1921-yilning fevral oyida avvalgi 24 askar boshliqlari bilan Xonmaqsim “Tazg’ara voqeasi”ga (1919-yil 8-avgust) aloqador bo’lgan degan ayb bilan qamoqqa olinib, 15 yil Sibirga surgunga yuborilgan. Jafokash Bahovaddinov qamoq jazosini Tomsk, hozirgi Krasnoyarsk o’lkasidagi Salexarda, so’ngra Igarka va Dudinka qishloqlarida o’tagan. Biroq, jazolanuvchining Moskvaga yozgan shikoyat arizasi inobatga olinib, bir yarim yildan keyin qamoqdan ozod etilgan. Oqlov xatiga qo’shimcha, mahalliy rahbarlarga Ubaydullani bundan buyon ishsiz qoldirmaslik, xalq xo’jaligi sohasini mustahkamlashda uning bilimi, ish tajribasi va tashkilotchilik qobiliyatidan to’g’ri foydalanish bo’yicha tavsiya xati berilgan. [Usenov E. Eshon qal’a. - Nukus: Qoraqalpog’iston, 1992; Usenov E. Xon maqsum. Nukus: Qoraqalpog’iston, 1997] Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.]

Siyosatdan chetlashtirilgan bo’lsa-da Ubaydulla o’zining tashabbusi bilan Chimboydagi moyli bolta Asqar qozining jadid maktabida o’qigan savodli o’g’li, bo’lajak fan doktori Jumek O’rinboyevni o’qitib, 1922-yili Xalqoboddan boshlang’ich maktab ochib berishga g’amxo’rlik qilgan. Aniqrog’i, Xalqobodning janub tomonidagi bosar qipchoqlari orasida o’tirgan qozoyoqli O’tagan xurjun degan bir boyning loy paxsali yetti xonali uyini sotib olib, maktab uchun foydalanishga bergan [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.]. Bu, professor J. O’rinboyevning yozishicha, butun qoraqalpoq hududidagi birinchi rus-tuzem maktabi bo’lib, sirti qizil rangga bo’yalganligi uchun mahalliy aholi qishloqni “Qizil uy” deb atay boshlagan. Shuningdek, Ubaydulla 1924-yili Xalqobodning “yopiq bozori (tim bozor)da Qoraqalpog’istonga “stan” olib qaytgan davlat va jamoat arbobi Allayar Dosnazarov bilan mahalliy xalqning uchrashuvini o’tkazgan. Uchrashuvdan keyin o’zi minib yurgan otni Jumekka berib, “Dosnazarovning sal kechikib keladigan” xabarini yetkazish uchun Chimboyga yuboradi. O’zi esa, mehmonni “Ichon qal’a” qo’rg’oniga taklif etib, hurmatiga mol so’yib, mehmon

oshini bergan va “suyunchi” sifatida sarpo yopgan deyishadi [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar].

Shunday bo'lsa-da, Ubaydulla noma'lum sabablarga ko'ra, 1924-1928 yillarda ishsiz qolgan. Yangi hukumatdan umidini uzgan Ubaydulla, shuningdek - uning “Eshon qal'a”dagi boshqa qarindoshlari mol-dunyo, jihozlarini Xalqobodning yopiq bozoriga chiqarib sotgan, o'zlari chet ellarga ko'chib o'tmoqchi bo'lgan [Usenov E. Eshon qal'a. - Nukus: Qoraqalpog'iston, 1992; Usenov E. Xon maqsum. Nukus: Qoraqalpog'iston, 1997. va Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.]. Lekin bu harakatdan xabar topgan mahalliy rahbarlar, VKP (b) Qozog'iston Kompartiyasi Chimboy tuman qo'mitasi byurosi qarori bilan 1928-yildan boshlab, Ubaydullani bola-chaqasi bilan To'rtko'lning yonidagi Amirabod qishlog'iga “oq uyli” (chet ellarga ketish huquqidan mahrum bo'lganlar) etib yuborgan [Shamambetov B., Yusupov O. O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi bo'yicha manbalar. Nukus, 1995 va Avtordsh dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.]. Harakatning uyg'otuvchilari bo'lgan amakivachchalari - Xalila oxun Otag'ullayev (1855 - 1929), Najim eshon Mo'yatdinov (1869 - 1929) va sherigi Iniyat eshon Bahouddinov (1883 - 1930) “Taxtakopir qozg'oloni” qatnashchilariga fотиha berib ma'naviy qozllab-quvvatlagan” degan ayb bilan (RSFSR Jinoyat Kodeksi 58-moddasi 2-qismi, ya'ni “siyosiy jinoyatchi”) qamoqqa olinib, otib yuborilgan. Ubaydullaning o'ziga ham “Taxtakopir qozg'oloni”ga aloqasi bor degan ayb qoz'yilib, 1930-yili To'rtko'lda qamoqqa olingan [Shamambetov B., Yusupov O. O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi bo'yicha manbalar. Nukus, 1995 va Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar.]. Ubaydullaga qarshi 1931-yil 24-yanvarda qoz'g'atilgan jinoiy ishni tergov qilish uch yilga cho'zilgan [Shamambetov B., Yusupov O. O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi bo'yicha manbalar. Nukus, 1995] va tergovning ko'p qismi Semipalatinsk shahridagi tergov izolyatorida olib borilgan [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar]. Tergov natijalari bo'yicha Bahouddinovga 3 yil muddat tayinlangan va 1934-yil 27-yanvardagina ozodlikka chiqqan, Amirobod qishlog'iga qaytib kelib, bola-chaqasiga qoz'shilgan.

Ubaydulla 1934-1937 yillarda Amirobod qishlog'ida yashagan va To'rtko'l bozorida mayda savdogarlik bilan kun kechirgan. Tarixiy sarkarda bilan 1937-yili To'rtko'l bozorida uchrashib qolgan Xalqobodlik faxriy o'qituvchi Komil Adigamov (1926-2010) tirik paytida bunday hikoya qilgan.

“Otam - Rashid Galiakperovichning ish joyining O'rta Osiyoga o'zgarishiga bog'liq 1937-yili otamga ergashib, Boshqirdistondan poyezdda Chorjo'y, keyin paroxodda To'rtko'l shaharlariga kelib qoldim, yakshanba kuni edi. Davlat idoralari ishlamaganligi uchun otam ikkimiz To'rtko'l bozorini aylanib ko'p yurdik. Shunda otam yoshi elliklar atrofida, qaddi-qomati kelishgan, haybatli, biroq, negadir arava sotish bilan kun ko'rib yurgan bir qoraqalpoq kishisi bilan tanishib va ko'p suhbatlashib o'tirib qoldi.

Men kechka tunash uchun yotoqxona so'rayotgan bo'lsa kerak deb uncha e'tibor bermadim. Keyin u odam chindan ham bizlarni bozorning yonidagi bir uyga olib kelib joylashtirib, o'zi iziga qaytib ketdi. Otamning aytishicha, “savdogar chol” nomi afsonaga aylangan sarkarda Xonmaqsim ekan. Otam Xonmaqsimning amakivachchasi - Ismoil eshon Xalilayev (1893-1983) bilan 1908-1910-yillarda Orenburgdagi Qarg'ali islom madrasasida birga o'qigan ekan. O'sha Xonmaqsimni birinchi va eng so'nggi ko'rishim bo'ldi”. [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar].

Yurtdoshlaridan yashirinib yashashga majbur bo'lgan tarixiy harbiy boshliqning qolgan umri 1937-1956-yillarda Turkmanistonning Toshhovuz viloyati Qubotov (sobiq Telman) tumani “Qatti oy” qishlog'ida yerto'lada o'tgan [Usenov E. Eshon qal'a. - Nukus: Qoraqalpog'iston, 1992; Usenov E. Xon maqsum. Nukus: Qoraqalpog'iston, 1997]. Shu davrlar ichida ushlay olmagan bo'lsa-da, avvalgi qoz'shni-qoz'shnilaridan chiqqan “qizil shapkalilar” tez-tez izlab kelib, 1918-1919 yillarda qolib ketgan “kontrrevolyutsion ishlari”ni esga solib turgan. Ubaydulla Bahouddinov sovet hukumati fuqarosi sifatida 1956-yili 8-martda 69 yoshida o'sha yerda o'z ajalidan vafot etgan va jasadi “Miskin Ota” qabristonida, bobosi - Qayipnazar biyning qabri yonida dafn etilgan [Usenov E. Eshon kala. - Nukus: Qoraqalpog'iston, 1992; Usenov E. Xonmaqsim. Nukus: Qoraqalpog'iston, 1997].

Ubaydulla Bahovaddinovga qarshi qoz'g'atilgan jinoiy ishlar sovet hokimiyati qulamasdan turib, O'zbekiston Prokuraturasi, Davlat Xavfsizlik Qoz'mitasi va Adliya vazirligining 1986-yil 28-

iyuldagi qo'shma majlisida qayta ko'rib chiqilib, tergov ishlari Ichki ishlar vazirligi xodimlari tomonidan noqonuniy ravishda olib borilgan, ayblanuvchi sovet hokimiyati oldida aybi yo'q deb topilgan, rasman oqlangan va fuqarolik huquqi, erkinliklari o'limidan keyin qayta tiklangan [Nayimov K., Xo'janiyozov G. Imom eshon - qoraqalpoq xalqining ulug' ulamosi va ma'rifatparvar siymosi. Mualliflari K.Noyimov va G.Xo'janiyozov. Nukus: Qoraqalpog'iston, 2005.].

5. Oila sharoiti. Ubaydulla umri davomida to'rt marta uylangan. Xotini - Qorao'zakning Qorabug'a qishlog'ida yashagan, kelib chiqishi qandekli qo'ng'irotlardan bo'lgan Purxan maxsum Azizovning qizi. Birinchi xotinidan Ubaydullaning to'ng'ich o'g'li - Muptilla maxsum (1911 - 1973 y., Nukus shahrida yashagan), qizlari - Abadan (Beruniy) va Biyjan (Nukus shahri, Darmen maxsumning xotini) tug'ilgan. Shundan Abadanning ismi yozuvchi Aytboy Bekimbetovning "Sahrodagi aks-sado" kitobida qahramonlarining biri sifatida tilga olinadi. Askarboshining ikkinchi xotini - Yangibozor qishlog'ida yashovchi, kelib chiqishi moyli bolta qipchoqlaridan bo'lgan Pana cholning (tarixiy shaxs - Erniyoz Panayevning otasi) qizi bo'lgan. Ikkinchi xotinidan o'g'li - Duysek maxsum, qizi - Saule (Xalqobodda, Usmon maxsum Sarimovning xotini) va o'g'li - Begdulla maxsum (urushga ketib, bedarak yo'qolgan) dunyoga kelgan. Duysek maxsumdan tarqalgan avlodlar hozirgi vaqtda Turkmaniston fuqarolari.

Uchinchi xotini - "Yalpoq ariq" qishlog'ida yashab o'tgan, kelib chiqishi xitoy aralbaylaridan bo'lgan Qoyip darg'aning qizi bo'lgan. Uchinchi xotinidan kenja o'g'li - Rametulla maxsum (1930 - 1975, Nukus shahri) tug'ilgan.

To'rtinchi xotini - Chimboy tarafdin keneges, (balki mang'it) qizi bo'lgan va yosh tug'magan. Shunday bo'lsa-da, boshqa xotinlaridan bir o'ziga xosligi - mangu uyquga lashkarboshining yonida ketgan [Muallifning dala yozuvlari. 2010-2012-yillar. (So'nggi ma'lumotlar Ubaydulla maxsumning 1952-yildan boshlab kenja kelini, Rametulla maxsumning xotini, 1937-yili tug'ilgan, hozirgi vaqtda Nukus shahrida yashovchi Anipa opa Ismoilovadan yozib olindi).

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, maqolani tayyorlash jarayonida ishonchli yozma va og'zaki manbalar asosida tarixiy sarkarda Ubaydulla Bahouddinovning hayoti va mehnat yo'llarining xronologik izchilligini ishlab chiqishga harakat qildik. Xronologik izchillik, muallifning nazarida tarixshunoslik ilmiga, shuningdek tarix fani bilan qiziquvchi keng jamoatchilikka hayot haqiqatini har qanday buzilishining oldini olishga, tarixiy shaxsning qiyofasini to'g'ri tushunib, to'g'ri xulosa chiqarishga va keyingi avlodga to'g'ri tushuncha berishda imkoniyat yaratadi degan umiddamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон янги тарихи. 2-китоб. Тошкент: Шарк, 2000.
2. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис: Қарақалпақстан, 2003.
3. Карлыбаев. М. Медресе в Каракалпакии XIX начала XX веков. Нукус: Билим, 2002.
4. Шамамбетов Б., Юсупов Ўзбекстан ҳам Қарақалпақстан тарийхы бойынша дереклер. Нөкис, 1995
5. Найымов К., Хожаниязов Г. Имам ийшан - қарақалпақ халқының уллы уламасы ҳам ағартыўшы тулғасы. Авторлары К.Найымов ҳам Г.Хожаниязов. Нөкис: Қарақалпақстан, 2005.
6. Бабашев Ш. Дөхмет дегиши. Нөкис: Қарақалпақстан, 2008.
7. Усенов Е. Ийшан қала. Нөкис: Қарақалпақстан, 1992;
8. Усенов Е. Хан мақсым. Нөкис: Каракаппақстан, 1997.
9. Автордың дала жазыўлары. 2010 - 2012 жыллар.

UO'K 94(575.1)

MODDIY MANBALARDA BOXTAR SATRAPLIGI TARIXI (XAZINALAR, SIRTBITIKLAR, MUHRLAR, TANGALAR MISOLIDA)

O.A. Xamidov, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. *Turon hududining ahamoniylarga qaramlik davri tarixini o'rganishda moddiy manbalar muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Xususan, xazinalar, sirtbitiklar, muhrlar va tangalar ushbu davrning siyosiy, iqtisodiy hamda ma'muriy tizimini yoritishda muhim daliliy manba hisoblanadi. Ushbu maqolada miloddan avvalgi 600–400-yillarga oid xazinalar, sirtbitiklar, muhrlar va tangalar asosida Boxtar satrapligi tarixiga doir moddiy manbalar ilmiy tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Eron Ahamoniylar davri, Turon, Boxtar satrapligi, moddiy manbalar, Amudaryo xazinas, sirtbitiklar, muhrlar, tangalar.*

Аннотация. Материальные источники имеют важное научное значение в изучении истории Турана в период его зависимости от Ахеменидов. В частности, клады, надписи, печати и монеты являются важными доказательственными источниками для освещения политической, экономической и административной системы данного периода. В данной статье на основе кладов, надписей, печатей и монет, датированных 600–400 гг. до н. э., проводится научный анализ материальных источников, отражающих историю Бактрийской сатрапии.

Ключевые слова: Ахеменидский Иран, Туран, Бактрийская сатрапия, материальные источники, Амударьинский клад, надписи, печати, монеты.

Abstract. Material sources play an important scientific role in studying the history of Turan during the period of its dependence on the Achaemenids. In particular, treasures, inscriptions, seals, and coins serve as important evidential sources for revealing the political, economic, and administrative system of this period. This article provides a scientific analysis of material sources related to the history of the Bactrian satrapy based on treasures, inscriptions, seals, and coins dating to 600–400 BC.

Keywords: Achaemenid Iran, Turan, Bactrian satrapy, material sources, Oxus Treasure, inscriptions, seals, coins.

Kirish. Turonning ahamoniylarga qaramlik davri tarixi va madaniyatini o'rganishda arxeologiya (moddiy) manbalari muhim o'rin tutadilar. 20-yuzyillikdan boshlab hozirgi kungacha Eron, Afg'oniston, O'zbekiston va Tojikistonda amalga oshirilgan arxeologiya tadqiqotlari natijasida ushbu davr tarixiga daxldor bir qator yodgorliklar va topilmalar aniqlangan va o'rganilgan. Ular Turonning ahamoniylarga qaramlik davridagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy turmush, jumladan, saltanatda tutgan o'rnini tiklashda muhim manba sifatida xizmat qiladilar.

Arxeologiya manbalari Turondagi moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari, hududiy o'zlashtirish jarayonlari, manzilgohlar turlari va ularning evrilishi, turar joylar quruvchiligi va xonadon tarkibini aniqlashda alohida ahamiyat kasb etadilar. Shuningdek, mahalliy xo'jalik tuzilmasi va joylashuv tizimini o'rganishda arxeologiya dalillari asosiy ma'lumot manbai hisoblanadilar. Tovar ayirboshlash ko'lam, uning yo'nalishlari va iqtisodiy aloqalar tarmog'ini ham arxeologiya ma'lumotlarisiz to'liq tasavvur etish mushkul.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Arxeologik topilmalarni yozma manbalar ma'lumotlari bilan qiyosiy tahlil qilish tadqiqotchiga chin tarixiy tasvirni yaratishga yordam berishini alohida urug'ulagan bo'lardik. Masalan, Persepo'l yozuvlarida tilga olingan Boxtar va Sug'd o'lkalarining moddiy madaniyatini hududiy solishtirish asosida tahlil qilish orqali turli viloyatlar orasidagi ijtimoiy va iqtisodiy farqlarni yoritish mumkin. Ushbu davrga oid bo'lgan moddiy manbalar, jumladan, "Amudaryo xazinas", muhrlar, tangalar bo'yicha tarixiy va arxeologik manbalar I.N. Korovchinskiy[9], M.M. Dyakonov[12], B.Ya. Stavitskiy[4], Ye.V. Zeymal[7], Dj. Kertis[6], I.R. Pichikyan[10], O. Muscarella[20], O.M. Dalton[21, 22], B.A. Litvinskiy[3] tadqiqotlarida keltirib o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology): Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xronologik tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Xazinalar. Amudaryo xazinas – miloddan oldingi 6 – 4-yuzyilliklarga oid tangalar va san'at asarlaridan tashkil topgan boy arxeologik to'plam[9]. Uning topilgan yeri va tegishli yodgorlikka bog'liqligi haqida turli fikrlar bor[9; 12; 4; 7; 20]. Olimlar orasida xazina Qubodiyon bekligi hududidan[2], Taxti Kubod[7] yoki Taxti Sangin[8] yodgorliklari atrofidan aniqlangani haqida qarashlar ustuvor.

Xazina 19-yuzyillik oxirida aniqlangan bo'lib[23; 24; 16; 17:142-150], uning to'liq ilmiy katalo'gi nashr etilgan[21; 22]. Keyinchalik mazkur topilmalarning asosiy qismi Londondagi Britaniya muzeyiga o'tgan[1; 6: 28-30]. Xazina tarkibidagi oltin va kumushdan ishlangan 180 ga yaqin buyum ahamoniylar Eroni, boxtar, sak san'ati uslubida yaratilgan bo'lib, ular hunarmandchilik, madaniy va din bilan bog'liq rasm-rusumlar xususiyatlarini yoritib beradi.

Bundan tashqari, xazinada Ahamoniylar podshohlari va satraplari, Finikiya, yunon mumtoz hamda elliniychilik¹ davrlariga tegishli 500 dan ziyod tanga ham topilgan. Ushbu ma'lumotlar xazinaning ibodatxonaga tegishli bo'lganini taxmin qilish imkonini beradi[3:29-36].

Amudaryo xazinasini Turon, xususan, Bixtar satrapligidagi diniy va madaniy hayotni o'rganishda beqiyos manba sanaladi[9].

1993-yili Yaponiyaning Miho muzeyi tomonidan o'ta boy arxeologiya to'plami – "Miho xazinasini" sotib olinib, u mutaxassislar tomonidan "Amudaryo xazinasini – 2", "Bixtar xazinasini" yoki "Panjsher xazinasini" nomlari bilan ham yuritiladi. Xazina tarkibidagi buyumlar soni, madaniy va san'at ahamiyati jihatidan Amudaryo xazinasidan bir necha marta qimmatlidir.

I. Karavchinskiy uni "Panjsher xazinasini" deb atashni taklif etgan bo'lsa[9], I. Pichikyan topilmalarni Amudaryo xazinasining bir qismi sifatida qarashni ilgari surgan[10:95]. Biroq ba'zi tadqiqotchilar bu xazinani Amudaryo xazinasidan mustaqil, alohida topilma sifatida baholamoqdalar[1:16-17; 22-24; 18:220].

Nima bo'lganda ham, Miho xazinasini tarkibida Turon, ayniqsa Bixtar satrapligi madaniyati va diniy hayotiga oid muhim ma'lumotlar aks etgan. Xazinadagi zargarlik buyumlari, madaniy-falsafiy qiyofalar, nafis uslub va ramzlar sharqiy satrapliklardagi hunarmandchilik va islomgacha bo'lgan dunyoqarashni o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

1.Sirtbitiklar.

Turonning ahamoniylarga qaramlik davri tarixi uchun muhim manba bo'lgan sirt yozuvlar ham moddiy, ham yozma manba sifatida alohida o'rin tutadilar. Ular davlat boshqaruvi tizimi, til siyosati, saroy mafkurasi, diniy qarashlar va geosiyosiy hududlar haqida qimmatli ma'lumot beradilar.

Persepo'dagi Kserksning devlarga qarshi sirtbitiklarda shohning xudolar, jumladan, Ahura Mazdaga qilgan murojaatlari, yovuz kuchlarga qarshi kurash shiori va qurilish ishlari qayd etilgan. Shuningdek, Persepo'da topilgan istehkom va xazina arxivlari – asosan elam va oromiy tillaridagi sopol taxtachalardan iborat bo'lib, ularda iqtisodiy va boshqaruv ma'lumotlari o'z ifodasini topgan.

Shuningdek, Bobilda ham ahamoniylar davriga oid, akkad tilida yozilgan 6000 dan ortiq sopol taxtacha aniqlangan bo'lib, ular davlat va xususiy xo'jalik, qonunchilik, soliq tizimi, mulkchilik va mehnat munosabatlari haqida guvohlik beradilar. Murashu va Egibi xonadoni arxivlari bu borada alohida ahamiyat kasb etadi.

Sirtbitik manbalarining aksari qismi topilgan holatdagi moddiy shaklini (ashyosi, chizma, yozuv uslubi, muhrlar) tahlil qilish orqali ularning arxeologiya mazmuni va yilnomasi aniqlanadi. Shu sababli, sirtbitiklar moddiy manbalar doirasida alohida tarzda, biroq o'zaro bog'liq holda o'rganilishi maqsadga muvofiqdir.

2.Muhtirlar.

Muhtirlar ahamoniylarga qaramlik davri moddiy madaniyati va boshqaruv tizimini o'rganishda muhim manbalardan biri bo'lib, ular orqali nafaqat boshqaruv tizimining ko'ruv belgilari, balki mafkuraviy va diniy qarashlar, metro'po'liya va satrapliklar o'rtasidagi aloqalarni ham o'rganish mumkin.

Muhtirlarda, odatda, shoh hukmronligi, din va harbiy-huquqiy ramzlar – Ahuramazda oldida turgan shoh, olov mehrobi (qurbongoh), qanotli quyosh, muqobil kuchlar kurashi kabi uyg'un tuzilmalar me'yorlashtirilgan shaklda tasvirlangan. Yozuvlar esa turli tillar – qadimgi fors, oromiy, elam, akkad va boshqalarda berilgan.

Ta'kidlash joizki, Turon hududida, ayniqsa, bronza (bronze) davrida muhtirlar ancha keng tarqalgan bo'lib, Sopollitepa, Jarqo'tan, Tillabuloq va Go'nur kabi yodgorliklardan ko'plab muhtirlar topilgan. Bu an'ana ilk temir asrining boshlarida ham davom etgan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Shu sababli, ahamoniylarga qaramlik davrida ham Turonda muhtirlardan foydalanish amaliyoti butunlay yo'qolgan emas, balki hozircha kam miqdorda topilgan arxeologik dalillar bor.

¹ Elliniychilik (yunoncha Hellas kosmos) — makedoniyalik Aleksandr o'limidan (miloddan oldingi 323) Kleo'patra (miloddan oldingi 31) o'limigacha, ya'ni Rum saltanati tuzilguncha davrda Yevro'pa, Afrika va Osiyoda hukmronlik qilgan yunon siyosiy kuchlari orqali yunon tili, adabiyoti, madaniyatining tarqalishi va ta'sirini anglatuvchi tarixiy jarayon.

Ayrim muhrlar yirik yodgorliklardan topilgan bo'lib, ularning ahamoniylar ma'muriyati bilan bog'liqligi masalasi hanuz ilmiy muhokamalarga sabab bo'lmoqda.

Bu jihatdan 2005-yili U Sin tomonidan olib borilgan tadqiqotlar alohida diqqatga sazavordir. Chunonchi u Persepo'l, Nipur va Daskleyo'n shaharlaridan topilgan 17 ta ko'ruv tasvir (8 ta muhr, 2 ta muhrning loyidagi aksi va 7 ta sopol taxtachadagi tasvir) orqali Turon xalqlarining ahamoniylarga qaramlik davri va milliy-ozodlik harakatlari haqidagi tarixiy qayta tiklashni ilgari suradi[28]. Ushbu tasvirlar asosan Birinchi Kserks, Birinchi Artakserks va Ikkinchi Doryush hukmronligi davrlari, aniqrog'i, miloddan oldingi 480 – 415-yillarga tegishlidir. Mazkur ma'lumotlar olim tomonidan Pensilvaniya universitetida himoya qilingan "Central Asia in the Context of the Achaemenid Empire" (2005) disertatsiyasida ilmiy asoslangan[19].

Shu nuqtayi nazardan qaranganda, ahamoniylarga qaramlik davrida Turonda muhrlarning bo'lgani yoki uning ta'sir doirasida namoyon bo'lishi mumkinligini rad etolmaymiz.

3. Tangalar.

So'z ketayotgan bosqich Turonda, ayniqsa, Boxtar va Sug'dda pul muomalasiga tegishli ma'lumotlar ancha cheklangan. G. Ko'shelenko² o'lkamizda darik² va sikl³ tangalari kam yoki ishonchsiz ravishda aniqlangani asosida bu davrda Turonda pul munosabatlari shakllanmagan, deb xulosa qiladi[5]. Uni qo'llagan D. Shlyumberje mahalliy zarbxonalar asosan O'rta dengiz satrapliklari va Hind vodiysida bo'lganini ta'kidlaydi[25:1-32]. M.Dandamayev esa Ikki daryo oralig'i va Eronning sharqiy hududlarida kumush yombilar tanga o'rnida og'irlik birligi sifatida foydalanilganini ma'lum qiladi.

Turonda tangalar kam uchrasa-da, ayrim holatlarda ahamiyatli topilmalar bor. Qo'shni Afg'onistonning Chamani Huzuriy mavzesidan aniqlangan Kobul xazinasida 8 ta ahamoniy tangasi topilgan bo'lib[27], ular metall yombi sifatida ishlatilgan bo'lishi mumkin. Ye. Zeymalning ta'kidlashicha, rivojlangan tanga muomalasi asosan saltanatning g'arbiy viloyatlariga xos bo'lgan, markaziy va sharqiy hududlarda esa pul shaklida emas, og'irlik o'lchovi sifatida amal qilgan.

Sug'd hududidagi Afrosiyobda Kariya⁴ satrapi Gekatamno's⁵ tangasi topilgani ushbu hududga elliniychilikning ta'sirini ko'rsatadi[15]. Boxtarda yunon tangalari keng tarqalganini ta'kidlagan I. Pyankov Kobulda topilgan tanga xazinasida miloddan oldingi 4-yuzyillik ilk choragida Boxtar satrapligida tangalar muomalasi bo'lganiga isbotdir, deb biladi [26].

Bugun ixtiyorimizda bor topilmalarga suyanib xulosalaydigan bo'lsak, umuman olganda, Turonning ahamoniylarga qaramlik davrida pul munosabatlarining to'liq shakllanib ulgurgan tizimi bo'lgan emas[9]. Biroq ayrim hududlarda tangalarning foydalanilishi ularning iqtisodiy aylanmada og'irlik o'lchovi va qadrlil metall sifatida ishlatilganini ko'rsatadi[9].

E. Rtveladze ushbu davrni Turon janubidagi aholining tangalar bilan tanishuvi, metall quymalar va ahamoniylarning ilk tangalari muomalasi, Ahamoniylar tangalariga o'xshatib yasalgan mahalliy tangalar zarb qilinishining kelib chiqishi sifatida tavsiflaydi[14].

Xulosa va takliflar. Boxtar satrapligining tarixini o'rganishda moddiy manbalar – xususan, xazinalar, sirtbitiklar, muhrlar hamda tangalar muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu manbalar miloddan avvalgi VI–IV asrlarda Boxtar hududining Ahamoniylar davlati tarkibidagi siyosiy, iqtisodiy va ma'muriy tizimini yoritishda muhim daliliy asos bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, arxeologik topilmalar orqali satraplik hududining boshqaruv tizimi, savdo-iqtisodiy aloqalari, pul

2

Darik (qadimgi forschada darayavaka, yunonchada δαρεικος) – Ahamoniylar saltanatining asosiy oltin tangasi; Birinchi Doryush islohotlari davomida zarb qilingan, taxminan 8,4 gramm og'irlikda, yuqori sifatli oltindan tayyorlangan.

³ Sikl (yunoncha σίγλος medikós, akkadcha šiqḫu, yahudiycha shekel) – Ahamoniylar saltanatining kumush tangasi; 5.3 – 5.6 gram atrofida bo'lib, ba'zan 1 sikl 1/20 darik sifatida belgilangan.

⁴ Kariya (yunoncha Κάρια) — Kichik Osiyoning janubi-g'arbiy sohil qismida joylashgan tarixiy hudud; kariylar nomi bilan ma'lum xalq istiqomat qilgan ushbu hudud keyinchalik Ahamoniylar saltanati tarkibiga kirgan, Kariya satrapligi tuzilgan va uning poytaxti Halikarnas (yunoncha Ἀλικαρνασσός) bo'lgan.

⁵ Gekatamno's (yunoncha Ἑκατόμνος, miloddan oldingi 377-yili o'lgan) — miloddan oldingi 385-yili Ikkinchi Artakserks tomonidan Kariyaning satrapi etib tayinlangan atoqli tarixiy shaxs.

muomalasi hamda imperiya bilan bo'lgan siyosiy va madaniy integratsiya jarayonlarini ilmiy jihatdan tiklash mumkin.

Boxtar hududidan topilgan xazinalar, sirtbitiklar, muhrlar va tangalar nafaqat satraplikning ichki boshqaruvi va iqtisodiy hayotini aks ettiradi, balki uning Ahamoniylar imperiyasi tarkibidagi o'rni hamda mintaqalararo aloqalarini ham ko'rsatib beradi. Shu sababli, ushbu moddiy manbalarni tizimli ravishda o'rganish va kataloglashtirish Boxtar satrapligining tarixini manbashunoslik nuqtayi nazaridan chuqur tadqiq etishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, mintaqa tarixini kompleks tarzda yoritishda asosiy ilmiy manbalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Амударьинский клад на пути к Британскому музею. № 4. 2001.
2. Археологические работы в нижнем течении реки Кафирнигана (Кобадиян) (1950 – 1951 гг.). № 37. 1954.
3. Б.А. Литвинский, И.Р. Пичикян. Эллинистический храм Окса (Южная Бактрия). Москва. 2000.
4. Б.Я. Ставиский. Заметки об Амударьинском кладе // Искусство Востока и античности. Москва. 1977.
5. Г.А. Кошеленко. Средняя Азия // Источниковедение истории Древнего Востока. Москва. 1984.
6. Дж. Кертис Амударьинский клад на пути к Британскому музею // Журнал «Вестник древней истории». № 4. 2001.
7. Е.В. Зеймаль. Амударьинский клад. Каталог выставки. Ленинград. 1979.
8. Заметки об Амударьинском кладе. 1977.
9. И.Н. Коровчинский. Клад Окса: к вопросу о месте и обстоятельствах находки // Проблемы истории, филологии, культуры. № 14. 2004.
10. И.Р. Пичикян. Возрождение Большого Клада Окса. Вторая часть Клада Окса из коллекции Мило Музея // Журнал «Вестник древней истории». № 1 – 2. 1998.
11. И.Р. Пичикян. Культура Бактрии: ахеменидский и эллинистический периоды. Москва. 1991.
12. М.М. Дьяконов. Археологические работы в нижнем течении реки Кафирнигана (Кобадиян) (1950 – 1951 гг.). Материалы и исследования по археологии СССР. Москва-Ленинград. № 37 1954.
13. Т.И. Зеймаль, Е.В. Зеймаль. Еще раз о месте находки Аму-Дарьинского клада // Известия Академии наук Таджикской ССР. Отделение общественных наук. №1. 1962.
14. Э.В. Ртвеладзе. Пул муносабатлари // Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т. I. Тошкент. 2021.
15. A. Atakhodjaev. Données numismatiques pour l'histoire politique de la Sogdiane (IVe–IIe siècles avant notre ère) // Revue Numismatique. 2013. Vol. 170. P. 213 – 246
16. A. Cunningham. Relics from Ancient Persia in Gold, Silver and Copper // The Journal of the Asiatic Society of Bengal. 1881.
17. A. Cunningham. Relics from Ancient Persia in Gold, Silver and Copper. Second Notice // Journal of the Asiatic Society of Bengal (JASB). Vol. 52. Calcutta. 1883. P. 142 – 150.
18. A. Green The «Treasure of Bactria» in the Miho Museum // Treasures of Ancient Bactria. Shigaraki. 2002.
19. Central Asia in the context of the Achaemenid Persian Empire (6th to 4th centuries B.C.). Xin, W. Ph.D. Thesis, University of Pennsylvania, January, 2005.
20. O. Muscarella. Museum Constructions of the Oxus Treasures: Forgeries of Provenience and Ancient Culture // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, 2003. Vol. 9, № 3–4.
21. O.M. Dalton. The Treasure of the Oxus with Other Examples of Early Oriental Metal-Work. London. 1926. xvi + 100 p. + 39 pl.
22. O.M. Dalton. The Treasure of the Oxus with Other Objects from Ancient Persia and India Bequeathed to the Trustees of the British Museum by Sir Augustus Wollaston Franks. London. 1905.
23. P. Gardner. Coins from Central Asia. The Numismatic Chronicle, 3rd series, London. 1881.
24. P. Gardner. New Coins from Bactria // The Numismatic Chronicle, new series. London. 1879. Vol. 19.
25. R. Curiel, D. Schlumberger. Trésors monétaires d'Afghanistan // Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan (MDAFA). V. XIV. Paris. 1953. P. 1 – 32.
26. Schlumberger D. L'argent grec dans l'empire achéménide // Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan (MDAFA). XIV. Paris. 1953. Pl. I, 15.
27. Trésors monétaires d'Afghanistan.
28. Wu. X. Enemies of Empire: A Historical Reconstruction of Political Conflicts between Central Asia and the Persian Empire // Curtis, J., and St. J. Simpson (eds.), The World of Achaemenid Persia. History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East. London – New York. 2010. P. 545 – 563.

MARKAZIY OSIYONING QADIMGI DAVLATLARIDA ME'MORCHILIK HOKIMIYAT VOSITASI SIFATIDA**M.M.Xamrakulova, dots., Toshkent Arhitektura-qurilish universiteti, Toshkent****A.A.Jabborov, magistrant, Toshkent Turin politexnika universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyoning qadimgi davlatlarida me'morchilik hokimiyat vositasi sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot shaharsozlik tuzilmasi, sakral arxitektura, mudofaa tizimlari va ramziy elementlar orqali siyosiy hokimiyatning qanday ifodalangani va mustahkamlangani masalasini yoritadi. Me'morchilikni siyosiy matn sifatida o'qish orqali qadimgi shaharlarning shakllanish mantiqini va ularning ijtimoiy-siyosiy mazmunini chuqurroq anglash imkoniyati yaratiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo; qadimgi davlatlar; me'morchilik; hokimiyat; shaharsozlik; sitadel; sakral me'morchilik; ijtimoiy ierarxiya; siyosiy legitimatsiya; makoniy tashkil etish.

Аннотация. В данной статье архитектура древних государств Центральной Азии анализируется как инструмент власти. Исследование рассматривает, каким образом через градостроительную структуру, сакральную архитектуру, оборонительные системы и символические элементы выражалась и укреплялась политическая власть. Рассмотрение архитектуры как политического текста позволяет глубже понять логику формирования древних городов и их социально-политическое содержание.

Ключевые слова: Центральная Азия; древние государства; архитектура; власть; градостроительство; цитадель; сакральная архитектура; социальная иерархия; политическая легитимация; пространственная организация.

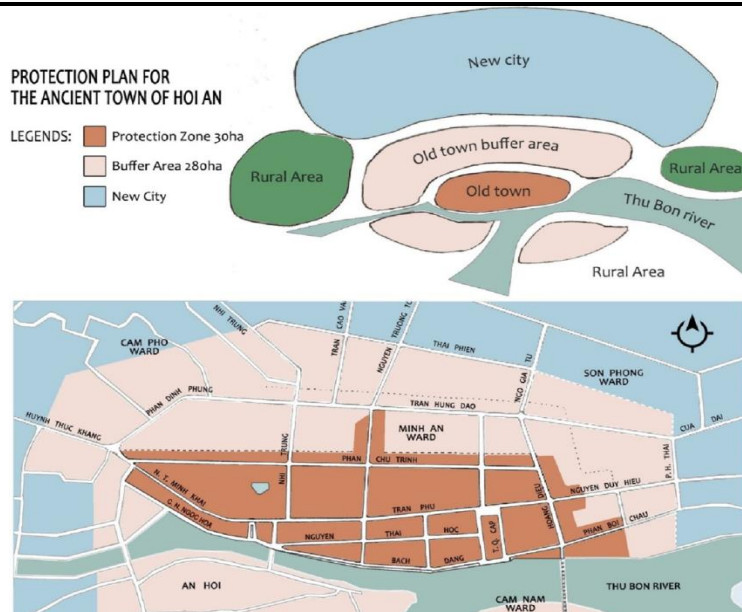
Abstract. This article analyzes the architecture of ancient Central Asian states as an instrument of power. The study examines how political authority was expressed and reinforced through urban planning structure, sacred architecture, defensive systems, and symbolic elements. Interpreting architecture as a political text makes it possible to gain a deeper understanding of the logic behind the formation of ancient cities and their socio-political content.

Key words: Central Asia; ancient states; architecture; power; urban planning; citadel; sacred architecture; social hierarchy; political legitimization; spatial organization.

Markaziy Osiyo qadimdan turli siyosiy tuzilmalar, diniy tizimlar va madaniy jarayonlar kesishgan hudud sifatida shakllangan. Ushbu mintaqada vujudga kelgan shaharlar va me'moriy majmualar nafaqat iqtisodiy va ijtimoiy hayotning markazlari, balki hokimiyatni tashkil etish, mustahkamlash va namoyish etishning muhim vositalari bo'lgan. Qadimgi davlatlar sharoitida makon tasodifiy shakllanmagan, aksincha, u siyosiy ierarxiya, nazorat mexanizmlari va mafkuraviy tizimlar bilan chambarchas bog'liq holda loyihalashtirilgan.

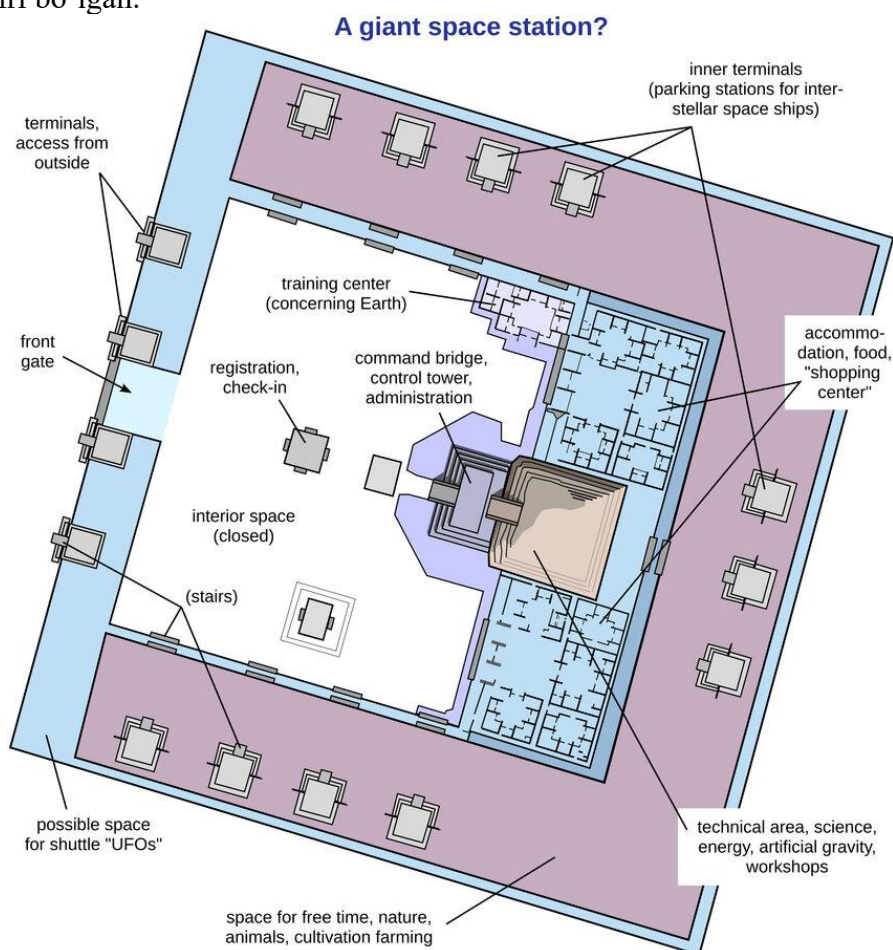
1-rasm. Afrosiyob freskasi.

2-rasm. Vetnamning Xoy An qadimiy shahri uchun rayonlashtirish sxemasi va tabiatni muhofaza qilish rejasi.

Me'morchilik qadimgi jamiyatlarda hokimiyatning moddiy va ramziy ifodasi sifatida xizmat qilgan. Shahar tuzilmasi, sitadel va mudofaa inshootlari, muqaddas majmualar hamda marosimiy yo'nalishlar orqali hokimiyat ijtimoiy tartibni shakllantirgan va legitiqlashtirgan. Makoniy tashkil etish vositasida aholi harakati, resurslarga kirish va ijtimoiy mavqe belgilanib, boshqaruvning barqaror modeli yaratilgan.

Markaziy Osiyoning qadimgi davlatlarida me'morchilik nafaqat jamiyatning xo'jalik va vmadaniy faoliyatining moddiy ifodasi, balki siyosiy va mafkuraviy hokimiyatning eng muhim vositalaridan biri bo'lgan.

3-rasm. Qal'a-Shahriston-Rabad diagrammasi (shahar maydonining ierarxik modeli).

Ushbu tadqiqotning maqsadi Markaziy Osiyoning qadimgi davlatlari me'morchiligini hokimiyatni ifodalash va mustahkamlash vositasi sifatida tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida hokimiyat jamiyatni tuzilmalashtirish, aholini nazorat qilish va o'z hukmronligini legitimlashtirish uchun foydalangan makoniy, shaharsozlik va ramziy usullar ko'rib chiqiladi.

4-rasm. Ayaz Kala majmuasidagi qal'a xarobalari.

Qadimgi jamiyatlarda shahar nafaqat yashash joyi, balki boshqaruv mexanizmi ham bo'lgan. Makoniy tashkil etish harakatlanishni, resurslarga kirishni va marosimlarda ishtirok etishni tartibga solishga imkon bergan. Me'morchilik hokimiyatning o'ziga xos tili sifatida namoyon bo'lib, u orqali tartib, bo'ysunish va ijtimoiy ierarxiya haqidagi tasavvurlar uzatilgan. Shahar makoni boshqariladigan tizim sifatida shakllangan bo'lib, unda har bir hudud va har bir yo'nalish siyosiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan.

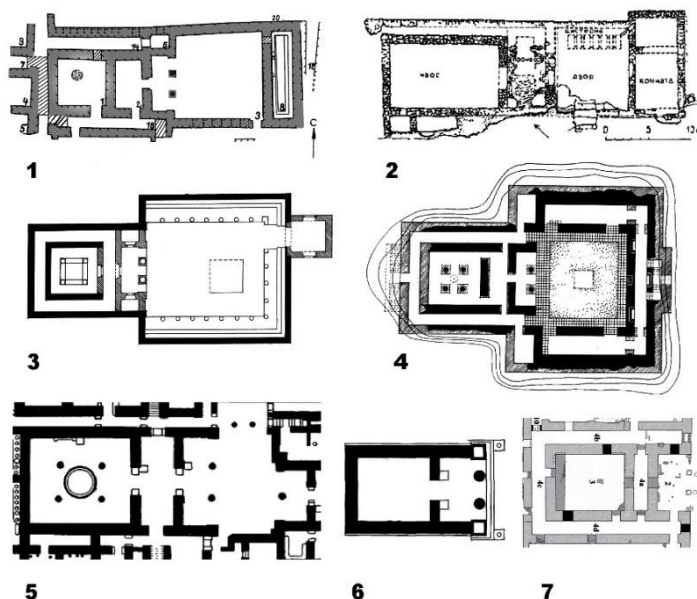
Markaziy Osiyo shaharlariga xos bo'lgan muhim xususiyat uch qismdan iborat tuzilma bo'lib, u sitadel, shahriston va rabodni o'z ichiga olgan. Har bir hudud jamiyat ierarxiyasini aks ettiruvchi aniq funksional va ijtimoiy vazifaga ega bo'lgan. Bunday hududiy zonalashuv hokimiyat va ijtimoiy tabaqalanishning makoniy ifodasi bo'lib xizmat qilgan va hukmron elita, shahar aholisi hamda hunarmand-savdogar qatlamlari o'rtasidagi farqlarni mustahkamlagan.

Sitadel shahar makonida hukmron mavqeni egallagan bo'lib, odatda balandlikda joylashgan va kuchli mudofaa inshootlariga ega bo'lgan. U siyosiy va harbiy hokimiyatni ramziy ifodalagan, shahar ustidan vizual nazoratni ta'minlagan va hukmron elitaning aholining aksariyat qismi uchun yopiqligini ta'kidlagan. Sitadelning me'moriy ifodaviyligi hokimiyatning ustunligi va uning muqaddas xarakteri haqidagi tasavvurni kuchaytirgan.

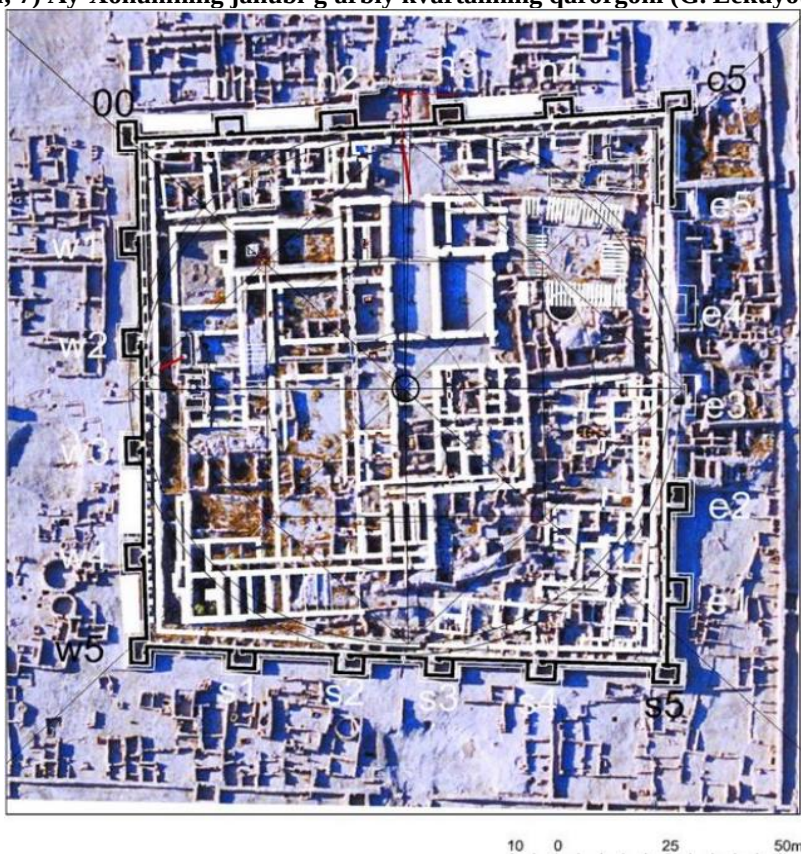
5-rasm. Turkmanistondagi Marv shahar devorlarining xarobalari.

Shahar devorlari va darvozalari nafaqat mudofaa vazifasini bajargan, balki ijtimoiy va siyosiy nazoratning muhim elementi bo'lgan. Darvozalar shaharga kirishni tartibga solgan, kuzatuv nuqtalari vazifasini bajargan va tartibga solingan makon bilan tashqi dunyo o'rtasidagi ramziy chegaralarni belgilagan. Shu tariqa, mudofaa inshootlari "ichki" va "tashqi" makon o'rtasida aniq farqni shakllantirib, xavfsizlik va mavjud tartibga bo'ysunish hissinı kuchaytirgan.

6-rasm.

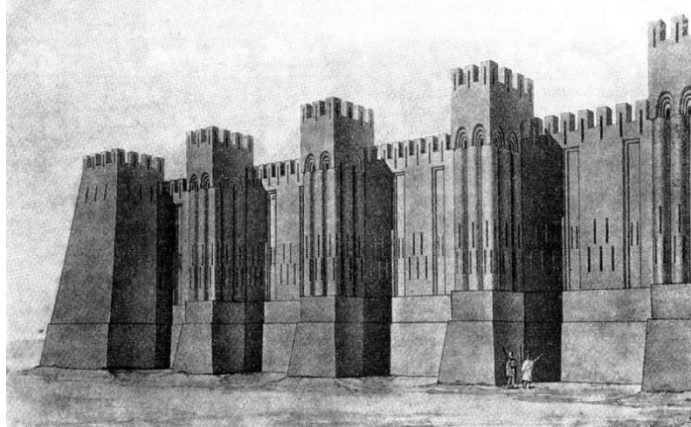
1. Yerqo'rg'on saroyi ibodatxonasi, milodiy 3-asr (R.X. Sulaymonovga ko'ra);
2. Apollon Karnea ibodatxonasi, miloddan avvalgi 8-asr;
3. Shahrdağı ibodatxona (H. Butlerga ko'ra);
4. Susadagi ibodatxona, miloddan avvalgi 5-4-asrlar (M. Dieulafoyga ko'ra);
5. Megaron (miloddan avvalgi 3-2-ming yilliklar);
- Antadagi ibodatxona; 7) Ay-Xonumning janubi-g'arbiy kvartalining qarorgohi (G. Lekuyot)

7-rasm. Shimoliy Gongurning aerofotosurati, o'lchovli chizma bilan birgalikda.

Hokimiyatni legitimlashtirishda muqaddas me'morchilik alohida rol o'ynagan. Diniy inshootlar shaharning muhim nuqtalarida joylashtirilgan bo'lib, ularda o'tkazilgan marosimlar hukmdorlar bilan ilohiy tartib o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlagan. Muqaddas majmualar me'morchiligi mavjud tuzumning o'zgarmasligi va qonuniyligi haqidagi tasavvurni shakllantirib, muqaddas makonni siyosiy resursga aylantirgan.

Me'moriy o'qlar va protsessual yo'nalishlar odamlarning harakatini yo'naltirgan va marosimiy xulq-atvor ssenariylarini shakllantirgan. Oldindan belgilangan yo'nalishlar bo'ylab o'tgan marosimiy yurishlar shahar makonini hokimiyat namoyishining teatrlashtirilgan shakliga aylantirgan. Bunday usullar Erkurghon saroy-ma'badi (miloddan avvalgi III asr), Apollon Karneyskiy muqaddas joyi (miloddan avvalgi VIII asr), Shahredagi ibodatxona, Suzadagi ibodatxona (miloddan avvalgi V–IV asrlar), megaron (miloddan avvalgi III–II ming yilliklar), Antaxdagi ibodatxona hamda Ay-Xanum janubi-g'arbiy kvartalidagi rezidensiya kabi yodgorliklarda kuzatiladi.

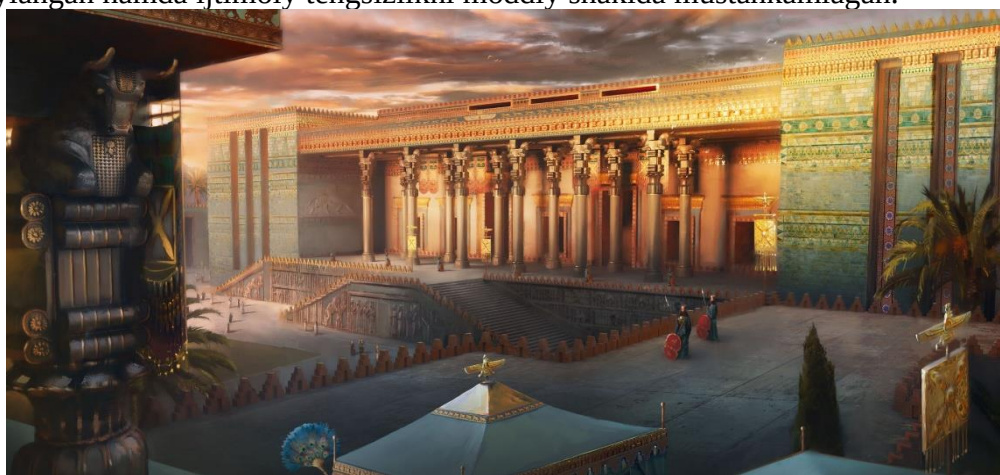

8-rasm. Chilburj (Turkmaniston), devorning qayta tiklanishi.

Marg'iyona shaharlari yuqori darajadagi rejalashtirilganlik bilan ajralib turgan. Sug'orish tizimlari, muntazam qurilish va aholi punktlarining aniq tuzilmasi resurslar va aholini markazlashgan holda boshqarilganidan dalolat beradi, bunda me'morchilik tabiiy va ijtimoiy muhit ustidan nazorat vositasi sifatida namoyon bo'lgan. Makoniy tartib hokimiyatning oqilona taqsimot va boshqaruvga asoslangan modelini aks ettirgan.

Baxtariyada me'morchilik strategik hududlar va savdo yo'llarini nazorat qilish zaruratini ifodalagan. Kuchli qal'alar, mustahkamlangan shaharlar va aholi punktlarining puxta joylashtirilishi me'morchilikning harbiy va iqtisodiy hokimiyatni ta'minlash vositasi sifatida qo'llanilganini ko'rsatadi. Bu yerda makon ustidan nazorat tovarlar, odamlar va axborot oqimlari ustidan nazorat bilan bevosita bog'liq bo'lgan.

Qadimgi shaharlarning turar-joy qurilishi ijtimoiy ierarxiyani yaqqol aks ettirgan. Uylarning hajmi, ularning joylashuvi va infratuzilmaga kirish imkoniyati aholining maqomini ko'rsatgan. Shu tariqa, me'morchilik jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini vizual va makoniy jihatdan ifodalovchi vositaga aylangan hamda ijtimoiy tengsizlikni moddiy shaklda mustahkamlagan.

9-rasm. Persepolis — Axamoniylar davriga oid saroy majmuasi.

Markaziy Osiyoda qo'llanilgan me'moriy usullar Mesopotamiya va Eron amaliyotlari bilan o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Bu holat mintaqaning mustaqilligini va qadimgi shaharsozlik an'analarini shakllantirishdagi faol rolini ta'kidlaydi hamda uning qadimgi dunyoning keng madaniy-siyosiy kontekstiga kirganini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyoning qadimgi shaharlaridagi me'morchilikni siyosiy matn sifatida o'qish mumkin bo'lib, unda har bir shakl, o'q va chegara muayyan ma'noga ega. Makon orqali hokimiyat xulq-atvor, bo'ysunish va identifikatsiya modellarini shakllantirgan, me'morchilikni jamiyatni boshqarishning universal tili sifatida qo'llagan.

10-rasm. "Agar kimda-kim bizning qudratimizga shubha qilsa, biz qurgan binolarga boqsin" – Amir Temur.

Qadimgi davlatlarda me'morchilik siyosiy hokimiyatni ifodalash va mustahkamlashning asosiy vositalaridan biri bo'lgan. Monumental inshootlar, shahar ansamblari va muqaddas majmualar davlatning vizual obrazini shakllantirgan, tartib g'oyasini uzatgan va hukmdorning legitimligini ta'kidlagan. Toshga o'yib yozilgan yoki tarixiy manbalarda qayd etilgan hukmdorlar so'zlari me'morchilik va qurilishning kuch, nazorat va mafkuraviy ta'sirni namoyish etish vositasi sifatida ongli ravishda qo'llanilganini tasdiqlaydi.

11-rasm. Tag'i Kisra (Eron) Sasoniylar saroyi gumbazli hokimiyat zalining prototipidir.

Me'moriy gumbaz alohida ahamiyatga ega bo'lib, Markaziy Osiyo me'morchiligida u nafaqat konstruktiv yechim, balki hokimiyatning kuchli mafkuraviy ramzi ham bo'lgan. Gumbaz osmon gumbazini ifodalab, hukmdorni kosmik tartib va ilohiy ibtido bilan bog'lagan. Sasoniylar davridagi taxt zallaridan tortib Temuriylar maqbaralarigacha gumbaz hokimiyatni legitimlashtirish vositasi sifatida qo'llanilgan bo'lib, hukmdorning muqaddas maqomini va uning dunyoni boshqarish huquqini ta'kidlagan.

Me'morchilikni hokimiyat vositasi sifatida o'rganish Markaziy Osiyoning qadimgi shaharlarini shakllantirish mantiqini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Me'moriy restavratsiya uchun bu bilim ayniqsa muhim, chunki u yodgorliklarni nafaqat moddiy obyektlar, balki ijtimoiy va siyosiy ma'nolarni tashuvchi hodisalar sifatida talqin qilishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Pugachenkova, G. A. (1976). *Iskusstvo Baktrii epoxi Kushan*. Moskva: Iskustvo.
2. Rtveladze, E. V. (2007). *Drevniy Termez: gorod i kultura*. Toshkent: San'at.
3. Masson, M. E. (1959). *Drevniye goroda i puti Sredney Azii*. Moskva–Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
4. Frye, R. N. (1996). *The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion*. Princeton: Markus Wiener Publishers.
5. Leriche, P., & Cribb, J. (Eds.). (2007). *After Alexander: Central Asia before Islam*. Oxford: Oxford University Press.
6. Herrmann, G. (2001). *State Historical and Cultural Park "Ancient Merv"*. UNESCO World Heritage Nomination Dossier. Paris: UNESCO World Heritage Centre.
7. Tarn, W. W. (1938). *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge: Cambridge University Press.

UO'K 254.2:930.26

QANG' DAVLATI DAVRIDA SUG'DDA DIN, DINIY QARASHLAR

U.N.Xolmatova, *tayanch doktorant, Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Qang' davlati davrida Sug'd hududida mavjud bo'lgan dinlar va diniy qarashlar tadqiq etilgan. Unda mahalliy o'troq aholi hamda ko'chmanchi chorvadorlarning e'tiqodlaridagi o'zaro qorishuv jarayonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, tadqiqotda diniy dafn marosimlari orqali davrning ma'naviy hayoti va o'ziga xos diniy xususiyatlari yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Sug'd, Qang' davlati, diniy qarashlar, o'troq aholi, ko'chmanchi chorvadorlar, dafn marosimlari, zardushtiylilik,*

Аннотация. *В данной статье исследуются религии и религиозные воззрения, бытовавшие в Согде в эпоху государства Кангюй. Анализируются процессы взаимовлияния и слияния верований местного оседлого населения и кочевников-скотоводов. Также в работе на основе изучения религиозных погребальных обрядов освещаются духовная жизнь и этнокультурные особенности того периода.*

Ключевые слова: *Согд, государство Кангюй, религиозные воззрения, оседлое население, кочевники-скотоводы, погребальные обряды,*

Abstract. *This article examines the religions and religious beliefs prevalent in Sogdia during the Kangju state era. It analyzes the processes of interaction and syncretism between the beliefs of the local sedentary population and nomadic pastoralists. Furthermore, the study explores the spiritual life and unique religious characteristics of the period through the analysis of religious burial rites.*

Key words: *Sogdia, Kangju state, religious beliefs, sedentary population, nomadic pastoralists, burial rites.*

Kirish. Mil. avv. II va milodiy - II asrlar oralig'i O'rta Osiyo hududlarida ko'plab tarixiy voqeeliklar va migratsion harakatlar to'liqini bo'lgani ko'zga tashlanadi. Bu harakatlar davomida Qang' davlatining Sug'd, Choch kabi davlat uyushmalarini egallagani muhim voqeelik bo'lgan. Bu holat mahalliy o'troq va ko'chmanchi chorvador madaniyatlar o'rtasidagi assimilyatsiyalashuv jarayonini tezlashtirgan. Mahalliy va o'troq madaniyat o'rtasidagi assimilyatsiyalashuv xo'jalik hayoti, shahar madaniyatidagi o'zgarishlarda namoyon bo'lgan.

Asosiy qism. Xo'jalik tartibidagi o'zgarishlar bilan birga ko'chmanchilar olib kelgan hayot tarzi, urf-odatlar, turmushdagi mafkuraviy qarashlar ham mahalliy madaniyat bilan qorishib ketgan. Bu kabi madaniyatlar qorishuvi diniy qarashlarda aks etadi. Jumladan, zardushtiylilik bilan bog'liq dafn etish an'analari Qang' davlati davrida Sug'dda mavjud bo'lgani ma'lum bo'ladi. Qang'arlar davrida qo'rg'onlarda mayitlarni katakomba shaklidagi qabrlarda dafn etilgani ma'lum. Ularning

aksariyatida harbiylarga oid bo'lgan harbiy buyumlar topilgan bo'lib, bu davrda Sug'dda aholining asosiy qismi zardushtiylik diniga e'tiqod qilgan. [1.b.53-66]

Darg'om kanali (Zarafshon daryosi bo'yida/hozirgi Samarqand) janubidagi Ohalik, Sazag'on, Mironqul qishloqlari hududlaridan Qang' davlati davriga oid chorvador qabilalar madaniyatiga daxldor qo'rg'onlardagi dafn marosimlarini bunga misol qilish mumkin. Sazag'on va undan sharqda Mironqul va Tepaqul qishloqlari orasida 20 ga yaqin ayni qabrlar jamlanmasini tashkil etgan qo'rg'onlar qayd etilgan. Qabrlarda mayitning boshi sharqqa – quyosh chiqish tomonga qarab dafn etilgani ko'zga tashlanadi. Bu qabrlar asosan milodiy III-IV asrlar bilan sanalashtirilgan. [2.c. 66-80]

1964-1965 yillar davomida Sazag'onga sharqdan tutash bo'lgan Mironqul qishlog'i hududidan ham qabriston o'rni aniqlangan bo'lib, ularning umumiy soni 17 tani tashkil etadi. Bu qabristonlardagi mayitlarning ham boshi shimol va shimoliy-sharqqa qarab dafn etilgani ko'zga tashlanadi. Qablardan sopol buyumlar, tuvak, ko'za, temir pichoq va xanjarlar, kamarlarning bo'laklari topilgani ma'lum. Ushbu qabrlar ham milodiy III-IV asrlar bilan sanalashtiriladi. Bu kabi ko'mish marosimlari turkiy etnos vakillari va chorvador aholiga xos bo'lganini qo'rg'onlarda arxeologik tadqiqotlar olib borgan arxeologlar ta'kidlashadi. [3.c.80-85]

Bu kabi dafn marosimlari Qovunchi madaniyati uchun ham xos hisoblanadi. Jasad qabrga qo'yilgach, erkak kishi bo'lsa uning yoniga qurol-aslaha (qilich, xanjar, pichok va h.k.) va ayol kishi bo'lsa aksariyat hollarda taqinchoq va bezaklar bilan ko'milgan. Qabr usti esa qo'rg'on shaklida tosh bilan yopilgan. Ayrim dahmalar katta uy kabi qurilgan bo'lib, Sazag'on, Mironqul, Ohalikdan topilgan qo'rg'onlar ayni shu shaklda qurilgani bilan ularning Qang' davlati davriga mansub ekanligiga shubha qoldirmaydi. Ushbu shakldagi katta dahmalar oilaviy xilxonalar ham bo'lishi mumkinligini e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Ammo mayitning yerga ko'milgani – bu dafn marosimining zardushtiylikka mansubligini shubha ostiga qo'yadi. Zardushtiylikka ko'ra mayitni yerga qo'yish ma'n etilgan.

Ko'chmanchi xalqlarga xos bo'lgan diniy qarashlardan biri bu – quyoshga sig'inish bo'lib, qang'arlar hukmdorligi davrida Sug'diyonada ham quyoshga sig'inish mavjud bo'lgan. Quyoshga sig'inish O'rta Osiyodagi qadim diniy qarashlardan biri bo'lib, bu holat keyinchalik Sug'diyona aholisi ongiga ham singib ketgan.[4.b.114] Bugungi kunga qadar quyoshning muqaddas hisoblanishi, bu bilan bog'liq turli etnografik urf-odatlar, onomastika oid nom qo'yishlar qadim diniy e'tiqodlarning saqlanib qolgan elementlari hisoblanadi.

Sug'diyonadan topilgan ko'plab epigrafik materiallarda hayvon tasvirining tushirilgani (qo'chqor, shoxli ho'kiz), arxeologik qazishmalar natijasida topilgan qozon va ko'zalarning dastasida shoxli qo'chqorlarning tasvirlanishi zamirida turli ruhlardan saqlanish diniy tasavvuri mavjud bo'lgan. Bu holat Qang' davlati davrida Sug'dda ham keng tarqalgan. Salbiy ruhlardan himoyalaniş maqsadida amalga oshirilgan qurbonliklar yovuz ruhlarda himoyalaniş maqsadida amalga oshirilgan. Bu haqda xitoy yilnomalarida ham muayyan ma'lumotlar saqlanib qolgan.

“Bey shi” (“Shimoliy sulolar tarixi”)da keltirilishicha, *Sao* (Kabudon/Jomboy va Bulung'ur hududlari) hukmdorining qarorgohi *Nami* (Zarafshon) daryosidan bir necha *li* janubda joylashgan. Bu qadimgi Kangyuy yeri. Bu hukmdorlikning boshqaruvchi xonadoni yo'q, bu yerni boshqarishni Kan hukmdori o'zining o'g'li *Ugyanga* topshirgan. Qarorgoh uch *li* hududga ega. Muntazam jangchilar 1 000 kishi atrofida. Yettita hukmdorlikda *Desi* ruhi bor, G'arbiy dengizdan (Kaspiy dengiz) janubda joylashgan hamma hukmdorlikdagilar unga sig'inishadi. U oltin sajdagoh kabi tasavvur qilingan, uzunligi 15 *fut* hajmda. Har kuni beshta tuya, o'nta ot va yuzta qo'yni qurbonlik qilishadi. Ba'zida qurbonlik keltiruvchilar soni bir necha ming kishidan (“Suy sulolasi tarixi [Suy-shu]” da mingta odamgacha) oshadi va hammasini yeyisholmaydi. Janubi-sharqda *Kan* (Samarqand) hukmdorligigacha 100, g'arbda *Xe* (Kushoniya/Kattaqo'rg'on)gacha 150, sharqda *Gua-chjeugacha* 6 600 *li*. *Da-ye* hukmdorligi davrida o'sha yerda ishlab chiqilgan mahalliy sovg'alar yuborilgan [5.b.132]. Qurbonlik marosimini o'tkazish orqali sug'diylar yovuz ruhalarni haydashga harakat qilishgan. Shuningdek, *Desi* bu ajdodlar ruhi sifatida ham talqin qilinishi mumkin. Darvoqe, qo'y, qo'chqor kabi jonzodlar islom dinida ham ezgu amallar qatorida ekanligini eslatish joiz. Ya'ni, islom dini Sug'dda tarqalgandan keyin qadim diniy an'analar va urf-odatlar mahalliyarlari bilan qorishgan.

Keyinchalik qo'chqor bilan bog'liq e'tiqodiy qarash O'zbekiston xalqlarining dunyoqarashlarida saqlanib qolgan. Bugungi kunda Sug'd va unga tutash mintaqalarda "Qo'chqor ota", "Qo'chqor mozor" kabi maskanlar borki, bunda islomga qadar bo'lgan diniy qarashning bir qismi mavjudligi ko'zga tashlanadi va bugungi kunda ham aholi bu kabi maskanlarni ziyorat qilishadi. Bu ziyoratgohlarning ba'zilarida hozirda ham shoxli qo'chqor kallasining qoqib qo'yilganini kuzatish mumkin. Uy eshigida qo'chqor shoxi yoki butun boshli kallasini qoqib qo'yish orqali aholi yomon ko'zdan va turli salbiy odatlardan saqlanishga bugungi kunda ham ishonishadi. Bu diniy qarash esa Qang' davlati davri bilan bog'liq bo'lib, Sug'ddagi mahalliy zardushtiy e'tiqodi bilan qorishgan holda xalq e'tiqodiga singib, bugungi kungacha yetib kelgan. Bu holat hunarmandchilikda ham aks etgan (Qarang: 7-ilova). Shuningdek, hayvonlar bilan bog'liq diniy qarashlardan lavhalar zardushtiylik e'tiqodi uchun xos bo'lgan amallarda ham saqlanib qolgani ko'zga tashlanadi. Jumladan, V.B.Kastalskiy tomonidan topilgan Kattaqo'rg'on yaqinidagi Biyanayman qo'rg'onidan topilgan ossuariyda aks etgan lavhada ham turli hayvonlarning tasvirlari aks etgani ma'lum. Ba'zi tadqiqotchilar ularni qushlar, mayda shoxli mol yoki Sug'd ilohlaridan biri Nana (Zarafshon daryosi homiysi) ilohi bilan bog'lashga harakat qilishadi.[6.c.142]

Ko'rinish turibdiki, qo'y va zoomorflar bilan bog'liq diniy e'tiqod Sug'd va unga tutash hududlarning toponimikasi va onomastikasida ham uchraydi. Samarqand yaqinida Cho'ponota degan joy bor. Bu maskan qurbonlik keltiriladigan joy bo'lgan. Qurbonlik egalari har yili ikki martoba (erta bahor va qish) va kech kuzda qo'y suruvini qishloq yeriga olib kirish paytida qo'y so'yib, Cho'ponotaga atab xudoyi qilishgan. Xudoyiga qishloq oqsoqollari, amaldorlar taklif qilingan. Ziyofatdan so'ng Cho'ponotaga atab qur'ondan sura o'qib, chorva egasining haqqiga duo qilingan. Duolarning ijobati Cho'ponotadan so'ralgan. Bu diniy amal ham Qang' davlati davriga oid ko'chmanchi etnoslarning e'tiqodi bilan bog'liq bo'lgani, qang'arlar Sug'dda o'z hukmronliklarini o'rnatgandan keyin kirib kelganini ta'kidlash lozim.

Milodiy III-IV asrlarga oid diniy mazmundagi osori atiqalar Jangaltepa (Qashqadaryo viloyati, Chiroqchi tumani) yodgorligidan ham topilgan. Jangaltepada jonivorlar (masalan, qo'y) shakli berilgan xurmalar (suv yoki sut idishlari) mavjud. Yodgorlikdan o'choqqa osiladigan hayvon shakli bo'yin qismiga o'xshash qozonlar mutaxassislar tomonidan Qovunchi-I madaniyatiga o'xshash shaklga egaligi ta'kidlangan [7.b.155-156] Qolaversa, Qang' davlati va Kushon davlati bu davrda chegaradosh bo'lgani va Qashqadaryo vohasi bu ikki davlat o'rtasida chegara bo'lgani ma'lum. Kushon davlatida asosiy din budda dini ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, Jangaltepa hududlari Markaziy Sug'd ta'siridagi hududlar ekanligi ko'zga tashlanadi.

Bugungi kunda ham qoramol kasal bo'lganda kekxa cho'ponlarga murojaat qilinishi, mol sonining ko'payishi cho'pon tayog'i xosiyati bilan bog'liq ekanligi, cho'ponga shogird bo'lish uchun ziyofatlar tashkil qilingani, ziyofatda kurash, ko'pkari, poyga kabi qadimiy an'nalarning o'tkazilgani kabi marosimlar ko'chmanchilar uchun xos bo'lgan dunyoqarash hisoblanib, ushbu diniy va maishiy qarashlarning zamirida cho'pon va uning piri Cho'ponota turgan. Darvoqye, Mug' tog'i sug'diy hujjatlariga ko'ra "cho'pon" atamasining kelib chiqishi sug'diy asosga ega. A-5 raqamli hujjatda Van ismli cho'ponga 6 draxm pul to'langan. Hujjatda *šp'nk* – shopanak – "cho'pon" ma'nosini anglatgan [8.c.182] M.Is'hoqov bu so'zni quyidagicha izohlaydi: – "Sug'diychada bu so'z "xshupat" shaklida uchrab turadi. Hozirgi o'zbekchadagi "cho'pon" so'zi sug'diycha "xush" yoki "xshupan" so'zining davomchisidir" [9.b.53] Sug'dshunos B.G'oyibov esa so'zni "xshupat", "xushpat", "chuppat", "cho'ppat", "cho'pban", "cho'pbon" shaklida talqin qilishga va umumiy "cho'p ushlagan kishi" ma'nosini berishini yanada aniqlashtirib, keltirib o'tadi. Bu kabi atamalar va diniy amallarning Sug'dda kelib chiqishi asosan ko'chmanchi xalqlar uchun xos bo'lib, bular Sug'd kabi o'troq hayot tarziga ega hududlarda transformasiyalashgan va bugungi kungacha saqlanib qolgan.

Qang' davlati davri Sug'dda va unga qo'shni mintaqalar uchun xos bo'lgan yana bir diniy qarash quyoshga va olovga e'tiqod qilish, sig'inish hisoblangan. Ko'chmanchilar uchun quyosh muqaddas hisoblanib, ular o'z o'tovlarining kiraverish eshigini quyoshga qarab qurishgan. Mironqul, Sazag'on kabi qo'rg'onlardan topilgan mayitlardagi kabi murdalarning boshini kunchiqar tomonga qarab ko'mishgan. Olov esa ko'chmanchilar o'tovida doimo yonib turishi kerak bo'lgan. Baxt to'kis bo'lishi uchun o'choqda doimo olov yoniq bo'lishi lozim edi. Olovning bo'lmasligi uy sohibining bir

necha kun uyda bo'lgani, baxt quvonch yo'qolganini bildirar va oilada biror kishi vafot etsa bir necha kun uydagi o'choqqa olov yoqilmagan.[10.c.229] Yoki, cho'ponlar yozgi qo'y suruvini maydonga olib chiqish uchun olov bilan "tozalanganlar" (yog'och uchiga latta o'rab, mash'ala yoqish orqali). Bu usul orqali ko'zga ko'rinmas yovuz kuchlar haydalgan. Bu kabi turli diniy amallar, urf-odatlar islom diniga o'tib, shaklan biroz o'zgargan holda uchraydi.

Olov bilan bog'liq diniy amallar zardushtiylik dini bilan bog'liq bo'lishi mumkin. G.A.Pugachenkova Sug'dning Qang' davlati davriga oid yodgorligi hisoblangan Qo'rg'ontepadan zardushtiylik otashkadasi saqlanadigan ibodatxona topib o'rgangan edi (Qarang: 8-ilova). Ibodatxona olti metrlik tepalikka (30x30 m.) bunyod etilgan. Ibodatxona markazida otashkada saqlanadigan mehrob joylashgan bo'lib, eshik to'g'ri mehrobga olib borgan. Ya'ni, markazda mehrob turgan. [11.c.31.]

Sug'd hududidagi eng qadimgi ibodatxona sifatida tadqiqotchilar Yerqo'rg'on (Qashqadaryo) ibodatxonasi hisoblanib, bu ibodatxonadan zardushtiy ilohlarining tasvirlari ham topilgani ma'lum. Suratlarda zardushtiylik dini ilohlari va ushbu diniy e'tiqodga oid amallar aks etgan. Soha mutaxassislarining e'tiroficha, Yerqo'rg'on ibodatxonasi Sug'd hukmdorlarining qurbonlik keltiradigan asosiy markazi bo'lgan [12.c.65-66]. Ilk o'rta asrlar (V-VIII asrlar) davriga kelib, Sug'dning boshqaruv markazi Samarqand (Afrosiyob)ga ko'chgani bois, qurbonlik keltirish marosimi bilan bog'liq amallar Afrosiyobdagi ibodatxonada o'tkazilgan. Bu haqda xitoy yilnomalarida ham ma'lumotlar keltirilgani [13.c.274-275], ushbu xabarlarini tarixiy asoslarga ega ekanligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Индияминова Ш.А. Илк ўрта асрларда Суғдда кечган диний жараёнлар (археологик ва тарихий манбалар асосида): тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Бухоро: БухДУ, 2020.
2. Обельченко О.В. Сазаганские курганы // ИМКУ, 1966, Выпуск VII.
3. Обельченко О.В. Миранкульские курганы // ИМКУ, 1969, Выпуск VIII.
4. Шониёзов К. Қанг давлати ва қанглилар. Тошкент: Фан, 1990.
5. Ўзбекистон тарихи. (Хрестоматия). 2-жилд. 1-қисм. Тошкент: Фан, 2014.
6. Пугаченкова Г.А. Интерпретация одного из персонажей на Биянайманском оссуарии // ИМКУ, Вып. 27. Самарканд: Регистан, 1996.
7. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. Тошкент: Фан, 1995.
8. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II. / Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. Москва: Издательство Восточной литературы, 1962.
9. Исхоков М. Унутилган подшоликдан хатлар. Тошкент: Фан, 1992. Б. 53
10. Шониёзов К. К этнической истории узбекского народа. Ташкент: Фан, 1974.
11. Якубов Ю. Религия древнего Согда. Душанбе: Дониш, 1966.
12. Сулейманов Р., Исхаков М., Исамиддинов М., Нефедов Н. Раскопки городище Еркурган / Археологические открытия. 1977. Москва, 1977.
13. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1950. Том II.
14. Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Комплекс ритуально-культовой керамики IV-V вв. из Южного Согда //ИМКУ, Вып. 13. Ташкент: Фан, 1977.

UO'K 947.1:339.5(575.2)

O'ZBEKISTON VA QIRG'IZISTON RESPUBLIKALARI SAVDO-IQTISODIY HAMKORLIGI TARIXI

D.B.Xolmurodov, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston va Qirg'iziston respublikalari savdo-iqtisodiy hamkorligining shakllanish va rivojlanish tarixi masalalari haqida so'z yuritiladi. Ikki davlat o'rtasidagi o'zaro savdo-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashda o'zaro tovar aylanmasi, qo'shma korxonalar, eksport va import hajmining o'sib borish tendensiyasi tahlil etilgan. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasida Yagona iqtisodiy makon tuzish to'g'risida uch tomonlama shartnoma imzolashining davlatlararo iqtisodiy hamkorlikka ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy hamkorlik, savdo-iqtisodiy, O'zbekiston, Qirg'iziston, tovar aylanmasi, savdo-sotiq, qo'shma korxonalar, eksport, import, "Yagona iqtisodiy makon", investitsiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы формирования и развития торгово-экономического сотрудничества между Республиками Узбекистан и Кыргызская Республика. Анализируется тенденция роста объемов взаимного товарооборота, совместных предприятий, экспорта и импорта в контексте укрепления взаимно-экономических связей между двумя странами. Подчеркивается влияние подписания трехстороннего соглашения о создании Единого экономического пространства между Узбекистаном, Казахстаном и Кыргызстаном на межгосударственное экономическое сотрудничество.

Ключевые слова: экономическое сотрудничество, торговля и экономика, Узбекистан, Кыргызстан, товарооборот, торговля, совместные предприятия, экспорт, импорт, «Единое экономическое пространство», инвестиции.

Abstract. This article discusses the issues of the formation and development of trade and economic cooperation between the Republics of Uzbekistan and the Kyrgyz Republic. The trend of growth in the volume of mutual trade turnover, joint ventures, exports and imports in strengthening mutual trade and economic relations between the two countries is analyzed. The impact of the signing of the trilateral agreement on the creation of a Single Economic Space between Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan on interstate economic cooperation is highlighted.

Key words: economic cooperation, trade and economic, Uzbekistan, Kyrgyzstan, trade turnover, trade, joint ventures, export, import, "Single Economic Space", investment.

O'zbekiston va Qirg'iziston respublikalari savdo-iqtisodiy hamkorligining shakllanish va rivojlanishi masalalari ikki davlatning mustaqillikni qo'lga kiritgan dastlabki yillariga borib taqaladi. 1996-yildan buyon Savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha O'zbekiston-Qirg'iziston hukumatlararo komissiyasi faoliyat olib borishi savdo-iqtisodiy hamkorlikni muvofiqlashtirib turadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasini tahlil etar ekanmiz, mazkur masalaga bag'ishlab mahalliy va xorijiy tarixshunoslikda ko'plab ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Mustaqillik yillarida O'zbekistonni Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan o'rnatgan va olib borgan hamkorligi masalasi yuzasidan R.Alimov [1], R.Antchak, M.Markevich [2], Sh.Arifxanov [3], N.Ziyamov [4], Ch.Ko'charov [5], M.Laruel, S.Peyruz [6] kabi olimlar tomonidan ham ilmiy izlanishlar olib borilib, qator ilmiy asarlar e'lon qilingan.

O'zbekiston va Qirg'iziston savdo aylanmasi tahliliga nazar tashlaydigan bo'lsak, 1997-yilda 73,6 mln., 1999-yilda 98,8 mln., 2000-yilda 144,8 mln. AQSH dollarini tashkil etganligini ko'rish mumkin. Bu jarayon ikki mamlakat mustaqilligining dastlabki o'n yilligida bozor iqtisodiyotini shakllantirishda o'zining ichki iqtisodiy holatidagi sust iqtisodiy ahvoliga bog'liq holda kechganligi bilan izohlanadi. Ikki mamlakatning 2001 yilda savdo aylanmasi 125,7 mln., 2002 yilda 111,6 mln., 2003 yilda 76,4 mln., 2004 yilda 68,0 mln., 2005 yilda 71,9 mln AQSH dollarni tashkil etganligi, iqtisodiy hamkorlikning so'nggi yigirma yildan ortiq vaqtdagi eng past ko'rsatkichi sifatida baholash mumkin. Mazkur ko'rsatkichni bir qator omillar bilan izohlash mumkin. Jumladan, O'zbekistonning 1999-2005-yillarda qo'shni davlatlar chegarasining mustahkam emasligi va mintaqa mamlakatlarining iqtisodiyotini himoyalash maqsadidagi sababli terrorchi guruhlarining kirib kelishini oldini olish maqsadidagi harakatlari bilan asoslash mumkin. Ikki mamlakat o'rtasidagi savdo aylanmasi 2006-yildan boshlab ko'tarila boshladi (111,6 mln. dollar). Xususan, 2008-yilda 266,1 mln dollarni tashkil etgan bo'lsa, 2016-yilgacha past holatni aks ettirdi (167,4 mln. dollar). 2018-yilda 402,8 mln. dollar, 2019-yilda 820,3 mln. dollar, 2020-yilda 903,1 mln. dollar, 2021-yilda 952,6 mln. dollarni tashkil etganligi o'zaro tovar aylanmasining ijobiy tomonga o'zgarib borayotganligidan dalolat beradi [16, 3]. Biroq, o'zaro tovar aylanmasi hajmi 2016-yil yakunlari bo'yicha qariyb 169,3 million AQSH dollarini tashkil etdi. 2017-yilda qariyb 253,9 million AQSH dollarini tashkil etdi [4].

Hozirgi paytga kelib haqli ravishda O'zbekiston Respublikasi bilan Markaziy Osiyo mamlakatlari hamkorligida yangi bosqichga qadam qo'yilmoqda. Masalan, 2018-yilda O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi tovar ayriboshlash hajmi 50 foiz o'sib, 3 milliard dollardan oshgan. O'zbekistonning Qirg'iziston bilan o'zaro tovar ayriboshlashi 2018-yilda 481 million dollardan,

Tojikiston bilan esa 389 million dollardan oshgan [3], Turkmaniston bilan o'zaro iqtisodiy hamkorlik 302 million dollarni tashkil etgan [2].

Ikki tomonlama munosabatlarda alohida e'tibor iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, ushbu yo'nalishdagi aloqalar so'nggi 5 yillikda yangi bosqichga ko'tarildi. Xususan, 2019-yilda mamlakatlar o'rtasidagi savdo hajmi 818 million dollarni tashkil etdi (eksport – 668 million dollar, import 150 million dollar). Bu ko'rsatkich 2016-yilga nisbatan 80% ga oshgan.

E'tiborli jihati shundaki, og'ir pandemiya sharoitida ham savdo aloqalarining o'sish jarayoni saqlab qolindi. Xususan o'tgan yil mobaynida mamlakatlar o'rtasidagi tovar aylanma hajmi 903 million dollardan oshdi, shu jumladan eksport – 756,6 million dollar, import 146,5 million dollarga yetdi [5].

Davlatlar o'rtasidagi savdo aloqalarining rivojlanishida 2018-yilda tuzilgan Chegara hududlari rahbarlari kengashi va uning doirasida olib borilayotgan investitsiya, turizm va savdo sohasida hamkorlikni rivojlantirish borasidagi ishlarni alohida ta'kidlash lozim. Shu bilan birga hududlar o'rtasidagi munosabatlarni yana-da jadallashtirish maqsadida Toshkent va Bishkek shaharlari, Andijon va O'sh, Namangan va Jalol-Obod, Farg'ona va Botken viloyatlari o'rtasida o'zaro savdo-iqtisodiy hamda madaniy gumanitar sohalarda hamkorlik qilish bo'yicha shartnomalar imzolangan [3].

2000-yilda O'zbekistonda 22 ta o'zbek-qirg'iz qo'shma korxonasi, Qirg'izistonda 62 ta qirg'iz-o'zbek qo'shma korxonalari faoliyat yurita boshlagan bo'lib, ushbu holat davlatlar imkoniyat darajasidan ancha past ko'rsatkichda ekanligini ko'rsatgan. O'zbekiston va Qirg'iziston Respublikalari hamkorligi 1996-yil 24-dekabrda Ikki mamlakat o'rtasida imzolangan "Abadiy do'stlik to'g'risida"gi shartnoma asosida izchil rivojlanmoqda [6].

2021-yilda O'zbekistonda qirg'iz kapitali ishtirokida 187 ta korxona faoliyat yuritmoqda, ulardan 98 tasi qo'shma korxona, 89 tasi chet el kapitali asosida ish yuritadi. Vaholangki, 2016-yilda bu kabi korxonalar soni jami 49 tani tashkil etar edi [7]. 2023-yil yakuniga kelib, Mamlakatimizda Qirg'iziston kapitali ishtirokida 260 dan ortiq korxona faoliyat yuritmoqda. Qo'shni davlat hududida O'zbekiston rezidentlari ishtirokida 70 ta korxona ish olib bormoqda [9]. 2024-yil iyul oyiga kelib, O'zbekistonda Qirg'iziston kapitali ishtirokidagi 273 korxona muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Qirg'izistonda esa mamlakatimiz rezidentlari ishtirokida 70 ta korxona tashkil etilgan [2].

Ikki davlat o'rtasida investitsion hamkorlikni rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, O'zbekiston va Qirg'iziston hukumatlari o'rtasida ustav kapitali 50 mln. dollarga teng bo'lgan qirg'iz-o'zbek investitsion jamg'armasini tashkil qilish bo'yicha amaliy harakatlar olib borilgan va natijaga erishilgan. Shubhasiz, amalga oshirilayotgan bu kabi chora-tadbirlar, aholining ijtimoiy-iqtisodiy holatini yaxshilash, yangi ish-o'rinlarini ochilishiga, iqtisodiyotni rivojlantirish va chegara hududlarida xavfsizlikni barqarorlashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Qaayd etish joizki, O'zbekiston Qirg'iziston iqtisodiyotida qiziqish uyg'otishi mumkin bo'lgan yetarli darajadagi oziq-ovqat va sanoat tarmoqlariga ega bo'lib kelajakda farmatsevtika, qishloq-xo'jaligi transport va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari bo'yicha ikkitarafli foydali loyihalarni amalga oshirish mumkin. O'z o'rnida 2021-yilning 1-yanvar kunidan boshlab O'zbekiston tomonidan Qirg'izistonga 73 turdagi tovarlarga import aksiz solig'i bekor qilindi. Ushbu qaror, shubhasiz, o'zaro savdo-sotiq munosabatlarini yangi bosqichga olib chiqadi [7].

Darhaqiqat, 1996-yildan buyon faoliyat yuritayotgan Hukumatlararo komissiya va 2021-yilda tashkil etilgan Ishbilarmonlar kengashi ikki tomonlama savdo-iqtisodiy va investitsiyaviy hamkorlikni kengaytirish hamda mustahkamlashga salmoqli hissa qo'shmoqda [2].

Ta'kidlash joizki, Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tubdan yaxshilash global siyosat bo'yicha yangi markazning shakllantirishga xizmat qilishi mumkin. "Shu bois, mintaqaviy manfaatning umumiy o'ziga xos jihatlari va umumiy tuzilmalarini aniqlash yuzasidan qo'shma, yanada chuqur tadqiqotlar o'tkazish zarur [2]. Bundan tashqari, sanoat kooperatsiyasi, mintaqalar o'rtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlarni yanada mustahkamlash, mintaqaviy turizmni rivojlantirish ham ustuvor maqsadlar sirasiga kiradi.

2025-yil yakunlariga ko'ra, O'zbekistonning Turkiy davlatlar tashkiloti mamlakatlari bilan savdosida eng katta ulush - 46% (5 mlrd dollar) Qozog'iston hissasiga to'g'ri keldi. Undan keyin

Turkiya 28% (3 mlrd dollar). Shuningdek, Turkmaniston va Qirg'izistonning har biri 11,1% (1,2 mlrd dollardan) ulushga ega bo'ldi [22]. Bu esa, O'zbekiston va Qirg'iziston davlatlari savdo-iqtisodiy hamkorligini yanada kuchaytirishni taqozo etadi.

O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasidagi Savdo-iqtisodiy hamkorlikning ilmiy monitoring tizimini yaratish, ya'ni, ikki davlat universitetlari va tadqiqot markazlari hamkorligida savdo ko'rsatkichlari, investitsiya oqimlari va logistika samaradorligini muntazam tahlil qiluvchi ilmiy platformani tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shubhasiz, ushbu takliflar O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasidagi iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish, o'zaro savdo hajmini oshirish hamda mintaqaviy iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ko'charov Ch. Markaziy Osiyoning mintaqaviy integratsion jarayon muammolari (geosiyosiy tahlil tajribasi) – Toshkent: Fan, 2007. – 200 b.
2. Mirzayev G'.R. O'zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorligi // Monografiya. – Toshkent: "Metodist nashriyoti", 2023. – 292 b.
3. Safayev S. Markaziy Osiyodagi geosiyosat. – Toshkent: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2005. – 160 b.
4. Usmonov Q. O'zbekiston tarixi. – T.: "O'qituvchi", 2015.
5. Алимов Р.М. Центральная Азия: Общность интересов. Ташкент: "Шарк" 2005.
6. Антчак Р., Маркевич М. Экономические реформы в Кыргызстане в 1994–1995 годах Перевод с польского И.Синицина. – Варшава. 1996.
7. Арифханов Ш.Р. Центральная Азия: настоящее и будущее. / геополитика, геоэкономика, безопасность. Ташкент: 2012. – 250 с.
8. Зиямов Н.Ш. Роль Узбекистана в развитии межгосударственного экономического и культурного сотрудничества стран Центральной Азии (1991–2001 гг.): Автореф. дис...канд. ист. наук. – Тошкент: 2001. – 26 с.
9. Ларуэль М., Пейруз С. Региональные организации в Центральной Азии: характеристика взаимодействий, дилеммы эффективности. Доклад № 10. 2013.
10. Халанский И.В. Интеграция Центральной Азии в контексте глобализации. – Бишкек: Изд-в. КРСУ, 2014.

УДК 930.1:94(575)"1920/1930":396

ЖЕНСКАЯ ЭМАНСИПАЦИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ 1920-1930-Х ГГ.: АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

*М.Ф. Адилова, базовый докторант, Институт антропологии Академии наук
Республики Узбекистан, Ташкент*

Аннотация. В статье анализируется современная зарубежная историография женской эмансипации в Центральной Азии 1920-1930-х гг. Рассматриваются подходы М. Кэмп, Д. Нортропа и Саба Махмуд к проблемам модерности, колониализма и женской субъектности. Показано, что современные исследования отходят от линейной модели «освобождения» и интерпретируют советскую гендерную политику как сложное взаимодействие власти, традиции и повседневных практик. Выявлены основные методологические трансформации зарубежной исторической науки XXI века.

Ключевые слова: женщины Центральной Азии, советская гендерная политика, модерность, антивуалевые кампании, паранджа, Худжум, колониальный дискурс, женская агентность, социальная трансформация.

Аннотация. Мақолада 1920-1930 йилларда Марказий Осиёда аёллар эмансипациясининг замонавий хорижий тарихшунослиги таҳлил қилинган. М.Кемп, Д.Нортроп ва Саба Маҳмуднинг замонавийлик, мустамлакачилик ва аёл субъектлиги муаммоларига ёндашувлари кўриб чиқилади. Замонавий тадқиқотлар "озодлик"нинг чизиқли моделидан узоқлашиб, совет гендер сиёсатини ҳокимият, анъаналар ва кундалик амалиётларнинг мураккаб ўзаро таъсири сифатида талқин қилиши кўрсатилган. XXI аср хорижий тарих фанининг асосий методологик ўзгаришлари аниқланди.

Калит сўзлар: Марказий Осиё аёллари, совет гендер сиёсати, замонавийлик, ниқобга қарши кампаниялар, паранжи, Хужум, мустамлакачилик дискурси, аёллар агенти, ижтимоий ўзгариш.

Abstract. *The article analyzes contemporary foreign historiography on women's emancipation in Central Asia during the 1920s-1930s. It examines the approaches of M. Kamp, D. Northrop, and Saba Mahmood to the issues of modernity, colonialism, and female agency. The study demonstrates that contemporary scholarship moves away from the linear model of "liberation" and interprets Soviet gender policy as a complex interaction of power, tradition, and everyday practices. The article identifies the main methodological transformations in twenty-first-century foreign historical scholarship.*

Keywords: *women of Central Asia, Soviet gender policy, modernity, anti-veiling campaigns, paranji, Hujum, colonial discourse, female agency, social transformation.*

Введение. В современной зарубежной историографии XXI в. проблема женской эмансипации в Центральной Азии 1920-1930-х гг. рассматривается в рамках исследований модерности, колониализма, гендерной политики и советского национального строительства. В отличие от советологической литературы второй половины XX в., где советская политика в отношении мусульманских женщин чаще интерпретировалась либо как закономерный этап социалистической модернизации, либо как часть идеологического противостояния между «традицией» и коммунизмом, современные исследования значительно усложнили исследовательскую оптику. Основное внимание сегодня уделяется не столько нормативной оценке советского проекта, сколько анализу механизмов власти, форм социальной адаптации, повседневных практик и женской субъектности.

Актуальность темы и её современное изучение.

Актуальность темы определяется тем, что современная зарубежная историография позволяет по-новому интерпретировать процессы социальной трансформации в Центральной Азии, рассматривая женскую эмансипацию не как линейный процесс «освобождения», а как сложное взаимодействие модернизационной политики государства, локальных традиций, религиозных норм и индивидуальных стратегий поведения. Кроме того, анализ зарубежных исследований позволяет выявить основные методологические тенденции современной исторической науки – переход от институционального описания к изучению повседневности, гендерной субъектности и культурных практик.

Методологическую основу статьи составляют принципы историзма, объективности и сравнительно-историографического анализа. В исследовании используются методы дискурс-анализа, сравнительного анализа и проблемно-хронологического подхода, позволяющие выявить эволюцию исследовательских подходов в современной зарубежной историографии XXI века.

Источниковую базу исследования составляют труды современных зарубежных исследователей, посвященные проблемам женской эмансипации, гендерной политики и модернизационных процессов в мусульманских обществах. Особое значение имеют работы М. Кэмп [1], Саба Махмуд [3], Д. Нортропа [4; 7], коллективная монография под редакцией С. Кронин [5], а также рецензионные исследования С. И. Кузнецовой [6] и Г. Юсуповой [8].

Современный уровень изученности проблемы характеризуется существенным расширением исследовательской проблематики. Если ранняя советологическая литература концентрировалась преимущественно на оценке эффективности советской модернизации, то исследования XXI в. анализируют механизмы дисциплинарной власти, колониальные аспекты советской политики, повседневные практики и формы женской агентности.

Одним из наиболее заметных направлений современной зарубежной историографии стал сравнительный анализ антивуалевых кампаний в мусульманском мире. Существенное значение в этом отношении имеет коллективная монография под редакцией С. Кронин [5], в которой советский «Худжум» рассматривается в широком контексте модернизационных процессов XX в. Исследователи показывают, что в Турции, Иране, Афганистане и Центральной Азии отказ от традиционного женского покрывания выступал не только социальной реформой, но и важнейшим символом модерного государства. Женское тело

становилось пространством политической репрезентации модерности, а изменение внешнего облика женщины – визуальным доказательством разрыва с «традиционным» прошлым.

Важным выводом С. Кронин является тезис о том, что антивуалевые кампании носили преимущественно элитарный характер и инициировались государством сверху [5, 288]. Тем самым исследовательница фактически отходит от прежней модернизационной схемы, согласно которой снятие покрывала интерпретировалось как естественный результат социального прогресса. В современной интерпретации «Худжум» предстает не как органическое движение за освобождение женщин, а как инструмент дисциплинарной модернизации общества.

Дополнительный историографический интерес представляет рецензия Г. Юсуповой на монографию под редакцией С. Кронин [8]. Исследовательница обращает внимание на то, что современная западная историография стремится вывести проблему антивуалевых кампаний за пределы исключительно советского контекста и рассматривать её как часть глобального проекта модерности. По мнению Г. Юсуповой, важным достижением данной работы является отказ от упрощенного противопоставления «традиции» и «эмансипации», а также стремление показать неоднозначность взаимодействия государства, религии и женской повседневности [8, 320-333].

Р. Хан в рецензии на монографию С. Кронин обращает внимание на парадоксальный характер этих кампаний: «Лицевые вуали, объявленные отсталыми и подчиненными, на самом деле широко принимались и практиковались элитами в этих странах до того, как были введены принудительные реформы по раскрытию в XX веке». Этот вывод заставляет отказаться от упрощенного противопоставления «прогрессивного» государства и «реакционного» традиционного общества, признав, что сама традиция женского покрывания была значительно более сложным и внутренне динамичным явлением [2, 135-137].

В этом контексте значительное методологическое влияние на современные исследования оказала работа Саба Махмуд [3], посвященная проблеме женской субъектности в исламском обществе. Хотя исследование Саба Махмуд не связано непосредственно с Центральной Азией, её теоретические положения активно используются при анализе советской гендерной политики. Исследовательница подвергает критике либеральное понимание свободы, в рамках которого освобождение женщины автоматически связывается с отказом от религиозных практик. По мнению Саба Махмуд, следование религиозным нормам может быть не только формой подчинения, но и способом конструирования собственной субъектности.

Данный подход существенно повлиял на современную интерпретацию советской политики «раскрытия» женщин. Если в советском дискурсе снятие паранджи рассматривалось как универсальный показатель прогресса, то современные исследования подчеркивают множественность женских стратегий поведения. Практика ношения или отказа от паранджи зависела не только от идеологических факторов, но и от социального пространства, степени общественного контроля, семейного окружения и локальных культурных норм.

Саба Махмуд подвергает фундаментальной критике либерально-феминистскую предпосылку, согласно которой «свобода» и «освобождение от отношений подчинения» являются универсальными и безусловными ценностями. Исследовательница утверждает, что «процессы и условия, которые обеспечивают подчинение субъекта, являются также средствами, посредством которых он обретает самосознательную идентичность и агентность [3, 202-236]. Этот теоретический прорыв имеет прямое отношение к изучению Центральной Азии 1920-1930-х годов. Если подходить к женщинам того времени не как к пассивным объектам советской модернизации или, напротив, жертвам «традиционного» угнетения, а как к акторам, способным выстраивать собственные стратегии в сложном поле возможностей и ограничений, то историческая картина становится значительно более объемной. Некоторые женщины могли публично отказываться от паранджи не из внутреннего принятия советских идеалов, а как часть прагматического расчета, например, для получения доступа к образованию, медицинской помощи или социальной защите. При этом в частной жизни, в кругу семьи, они могли продолжать следовать привычным нормам. Другие, напротив, могли

воспринимать советскую риторику освобождения как легитимный инструмент для решения собственных проблем – ухода от жестокого мужа, получения развода или возможности учиться. Как справедливо замечает Саба Махмуд в другом месте своей работы, феминистская теория склонна придавать свободе нормативный статус и акцентировать те случаи, которые иллюстрируют «желание женщин быть свободными от отношений подчинения» [3, 210]. Однако, как показывает современная историография Центральной Азии, желание конкретной женщины в узбекском кишлаке 1928 года могло быть устроено сложнее, чем простая оппозиция «традиция»/«модерность».

Одним из наиболее значимых исследований XXI века стала монография Д. Нортропа [4], в которой проблема женской эмансипации анализируется через категорию колониальной власти. В отличие от более ранних модернизационных интерпретаций, Д. Нортроп рассматривает советскую политику в Центральной Азии как форму культурного и политического доминирования центра над периферией. По мнению исследователя, борьба с паранджой являлась не только социальной реформой, но и важным механизмом советского контроля над мусульманским обществом.

Принципиальное значение в концепции Д. Нортропа имеет трактовка паранджи как символа культурной автономии [4]. Исследователь показывает, что советская власть стремилась изменить не только социальное положение женщин, но и саму систему культурных идентичностей. Именно поэтому борьба с паранджой приобрела столь масштабный и политизированный характер. В интерпретации Д. Нортропа женское тело становится объектом модернизационного вмешательства государства.

Особое место в исследованиях Д. Нортропа занимает анализ повседневности. В статье «Ограниченное освобождение» [7] автор показывает, что официальная политика далеко не всегда совпадала с реальными социальными практиками. Женщины могли участвовать в публичных акциях снятия паранджи, демонстрируя лояльность советской власти, однако в частной жизни продолжали придерживаться традиционных моделей поведения. Тем самым исследователь демонстрирует ограниченность представлений о линейном характере модернизации и подчеркивает сложность механизмов социальной адаптации.

Существенный интерес представляет и рецензия С. И. Кузнецовой на монографию Д. Нортропа [6]. Исследовательница подчеркивает, что работа американского историка стала одной из первых попыток рассмотреть советскую гендерную политику в Центральной Азии через призму колониальных отношений и повседневных практик. По мнению С. И. Кузнецовой, важным достоинством исследования является использование микроисторического подхода и внимание к повседневным формам взаимодействия между советской властью и местным обществом. Одновременно рецензия демонстрирует постепенное проникновение постколониальной методологии в постсоветское научное пространство.

В современной историографии концепция Д. Нортропа стала предметом активной научной дискуссии. Наиболее заметную альтернативу колониальной интерпретации предлагает М. Кэмп [1]. Исследовательница полемизирует с трактовкой советской политики исключительно как имперского проекта и рассматривает трансформацию положения женщин в более широком контексте глобальной модерности XX в. По мнению М. Кэмп, процессы изменения женского статуса в Центральной Азии следует анализировать в сопоставлении с аналогичными реформами в других модернизирующихся обществах.

Особое значение в концепции М. Кэмп имеет тезис о преемственности между советскими реформами и джадидским движением начала XX в. [1, 2-13]. В отличие от интерпретации, предполагающей полный разрыв между дореволюционным и советским периодами, исследовательница показывает, что многие идеи о «новой женщине», женском образовании и социальной активности формировались еще в рамках мусульманского реформизма. Тем самым советская эмансипация рассматривается не как исключительно внешнее навязывание модерности, а как часть более длительного процесса внутренней культурной трансформации.

Еще одной характерной особенностью современной зарубежной историографии является смещение исследовательского внимания от институциональной политики к анализу женской агентности. Если ранние исследования концентрировались преимущественно на деятельности государства, то современные работы изучают способы, посредством которых сами женщины воспринимали, адаптировали или переосмыслили советские модели поведения.

В данном контексте особую методологическую значимость приобретает сочетание подходов Саба Махмуд, Д. Нортропа и М. Кэмп. Теоретическая модель Саба Махмуд позволяет переосмыслить само понятие женской субъектности [3]; исследования Д. Нортропа раскрывают механизмы дисциплинарной власти и противоречивость повседневных практик [4; 7]; работы М. Кэмп демонстрируют внутреннюю историческую динамику трансформации женского статуса [1].

Заключение. Таким образом, зарубежная историография XXI в. демонстрирует существенную методологическую трансформацию в изучении женской эмансипации в Центральной Азии. Если ранние исследования преимущественно рассматривали советскую гендерную политику как часть модернизационного проекта, то современные работы анализируют ее как сложное пространство взаимодействия власти, культурной традиции, колониального опыта и женской субъектности.

Современные исследователи отходят от линейной модели «освобождения женщины» и рассматривают женскую эмансипацию как противоречивый и многослойный процесс, включавший как элементы государственного давления, так и различные формы социальной адаптации, сопротивления и переосмысления модернизационных практик. Анализ современной зарубежной историографии показывает, что женский вопрос в Центральной Азии является важным инструментом изучения не только гендерной истории, но и более широких проблем взаимодействия модерности, власти и культурной идентичности в советском обществе.

СПИСКО ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Kamp M. Women's Studies and Gender Studies in Central Asia: Are We Talking to One Another // Central Eurasian Studies Review. 2009. Vol. 8.1. P. 2-13.
2. Khan R. Review of: Stephanie Cronin (ed.). Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism and the Politics of Dress // Asian Affairs. 2016. Vol. 47. No. 1. P. 135-137.
3. Mahmood S. Feminist Theory, Embodiment, and the Docile Agent: Some Reflections on the Egyptian Islamic Revival // Cultural Anthropology. 2001. vol. 6. №2. pp. 202-236.
4. Northrop D. Veiled Empire: Gender & power in Stalinist Central Asia. Ithaca; L.: Cornell univ. press, 2004. XVII, 392 p.
5. Stephanie Cronin (ed.). Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism and the Politics of Dress. L.; N.Y.: Routledge, 2014. 288 p.
6. Кузнецова С. И., Нортроп Д. Империя под паранджой: гендер и власть в сталинской Центральной Азии. Northrop D. Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004. XVII, 392 p. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 9: Востоковедение и африканистика. 2007. №1. С. 102-109.
7. Нортроп Д. Ограниченное освобождение: гендер, революция и паранджа в повседневной жизни в Советском Узбекистане // CAA Network. URL: <https://caanetwork.org/archives/8785>
8. Юсупова Г. Рец. на кн.: Stephanie Cronin (ed.). Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism and the Politics of Dress. L.; N.Y.: Routledge, 2014. 288 p. // Антропологический форум. 2016. №28. С. 320-333.

УЎК 94(575.1:470)"18" + 316.32(575.1)

**РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ БОСҚИНИ АРАФАСИДА ЖИЗЗАХ
БЕКЛИГИ АҲОЛИСИ, УНИНГ МИЛЛИЙ ВА ИЖТИМОЙ ТАРКИБИ**
*Т.О.Ахмедов, катта ўқитувчи, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети,
Тошкент*

Аннотация. Тарихчиликда амалга оширилган тадқиқотларнинг аксариятида Россия империяси босқини арафасида Туркистонда мавжуд давлатларнинг сиёсий ва иқтисодий ҳолати ёритилганлиги сабабли, бу даврда аҳолининг сони, миллий ва ижтимоий таркиби

қандай бўлганлиги умумий маълумотлар билан чекланган эди. Тарихчиликдаги бу бўшлиқни қисман бўлса-да тўлдириш мақсадида мақолада миллий муаллифларнинг асарлари, Жиззах юришида бевосита иштирок этган рус ҳарбийларининг қайдлари, хорижий ва миллий тадқиқотларда келтирилган маълумотлар таҳлили асосида Бухоро амирлигининг иқтисодий ва стратегик жиҳатдан муҳим мулкларидан бири бўлган Жиззах беклигининг Россия империяси босқини арафасидаги демографик ҳолати, аҳолиси, унинг миллий ва ижтимоий таркиби хусусида сўз боради.

Калит сўзлар: Жиззах беклиги, ўтроқ ва кўчманчи аҳоли, аҳоли тоифалари.

Аннотация. Поскольку большая часть исследований в историографии охватывала политико-экономическую ситуацию в государствах Туркестана накануне вторжения Российской империи, данные о численности населения, его национальном и социальном составе в этот период были ограничены общими сведениями. Чтобы частично восполнить этот пробел в историографии, в статье, на основе анализа работ отечественных авторов, записей русских солдат, непосредственно участвовавших в Джизакском походе, и данных, представленных в зарубежных и отечественных исследованиях, рассматривается демографическая ситуация, численность населения, а также национальный и социальный состав Джизакского бекства, одного из экономически и стратегически важных владений Бухарского эмирата, накануне вторжения Российской империи.

Ключевые слова: Джизакская бекства, оседлое и кочевое население, категории населения.

Abstract. Since most of the research conducted in historiography covered the political and economic situation of the states existing in Turkestan on the eve of the Russian Empire's invasion, the number of the population, its national and social composition during this period were limited to general information. In order to partially fill this gap in historiography, the article, based on the analysis of the works of national authors, the records of Russian soldiers who directly participated in the Jizzakh campaign, and the data presented in foreign and national research, discusses the demographic situation, population, and national and social composition of the Jizzakh principality, one of the economically and strategically important possessions of the Bukhara Emirate, on the eve of the Russian Empire's invasion.

Key words: Jizzakh province, settled and nomadic population, population categories.

Кириш. Россия империяси босқини арафасида Жиззах ҳамда унинг атрофида қадимдан номлари машҳур бўлган ҳудудлар – Фориш ва Зомин ерлари Бухоро амирлиги таркибида бўлиб, Жиззах беклиги амирлик таркибидаги 32 та [1] бекликдан бири эди.

Тарихчиликда мавжуд адабиётларда Жиззах ва Жиззах беклиги тўғрисида келтирилган маълумотлар Бухоро амирлиги бўйича келтирилган умумий маълумотлар асосида шаклланган. Жиззах ва унинг атрофидаги ерларнинг алоҳида тарихини яратиш бўйича тамал манбавий асосга эга илмий тадқиқотлар амалга оширилмаган бўлса-да, Туркистоннинг Россия империяси қарамлик даври, Бухоро амирлиги ёки Самарқанд вилояти тарихини ёритишга қаратилган ишларда Жиззахнинг стратегик жиҳатдан муҳим минтақада жойлашганлиги, Хўжанд ва Ўратепа шаҳарлари қаторида Бухоро ва Қўқон давлатлари ўртасидаги урушларда муҳим нукта ўлароқ аҳамият касб этгани, Туркистон ички ва ташқи савдосида Бухородан Қўқонга, Тошкентдан Самарқандга борадиган карвон йўлининг гўзаргоҳида жойлашганлиги ҳамда Зарафшон воҳасини чўлдан (Қизилқўм ва Мирзачўл назарда тутилмоқда – Т.А.) кўчманчиларнинг ҳужумларидан ҳимоя қилишда мустаҳкам истехком бўлганлиги таъкидланган.

Асосий қисм. Жиззах аҳолиси ва унинг ижтимоий ҳаётига доир маълумотлар ҳам 1866 йилга Бухоро амирлиги, 1866 йилдан кейин дастлаб Туркистон вилояти, 1867-1886 йилларда Сирдарё, 1887-1917 йилларда Самарқанд вилояти учун умумий бўлган ҳужжатли манбалар ва адабиётлар асосида шакллангантирилган бўлиб, мазкур масала тарихчиликда шу пайтгача алоҳида ўрганилмаган. Шу жиҳатдан Россия империяси босқини арафасида ва Россия империясига қарамлик даврида Жиззах аҳолиси ва унинг ижтимоий ҳаёти билан

боғлиқ жиҳатларни мавжуд адабиётлар ҳамда бирламчи тарихий манбалар асосида тадқиқ қилиш, уни Бухоро амирлиги ва Туркистон аҳолисининг ижтимоий ҳаёти кесимида кўрсатиб бериш муҳим вазифалардан биридир.

19-юзйилликнинг 60-йилларига қадар Жиззах ҳудудида аҳоли ҳисоби расман юритилмаган бўлса-да, мавжуд маълумотларнинг таҳлиliga таяниб Жиззах беклиги аҳолисининг тахминий сони, миллий, диний ва ижтимоий таркиби, ижтимоий аҳволи ва турмуш тарзи, бекликда мавжуд бўлган ижтимоий хизматлар тўғрисида маълумот бериш мумкин.

Маълумки, Жиззах беклиги ерлари 1866 йил кузида Россия империяси томонидан босиб олинган ҳамда унинг ўрнида Туркистон вилоятининг Жиззах ҳудуди (райони) ташкил этилган эди. Туркистон вилояти ҳарбий губернатори Д.И.Романовскийнинг 1867 йилга оид расмий ахборотида Жиззах ҳудудининг аҳолиси 40 минг атрофида эканлиги қайд этилганлигидан келиб чиқиб [2], Жиззах беклигида 1866 йилда 40-50 минг атрофида аҳоли истиқомат қилган деб ҳисоблашимиз мумкин.

1866 йилгача бўлган даврда Жиззах шаҳри аҳолиси сони бир томондан аҳолининг табиий кўпайиши, иккинчи томондан Бухоро ва Қўқон давлатлари ўртасидаги урушлар оқибатида чегарада жойлашган Ўратепа, Зомин, Ём каби шаҳар ва кентлар, улар атрофидаги қишлоқлар аҳолисининг мудофаа иншоотлари мустаҳкам бўлган шаҳар ва шаҳар атрофидаги мавзеларга кўчиб келишга мажбур бўлиши оқибатида доимий ўсиб борган [3].

19-юзйилликнинг 1-ярмида Бухоро амирлигида бўлган Е.К.Мейндорф [4], Н.Ханыков [5], А.Вамберининг [6] эсталикларида ҳамда Мулла Олим Маҳдум Хожининг “Тарихи Туркистон” [7], Исҳоқхон Ибротнинг “Тарихи Фарғона” [8] асарларида келтирилган маълумотлар таҳлили Жиззах беклиги аҳолисининг миллий таркиби ўзбеклар, сартлар (Жиззах шаҳри аҳолисининг 94,57 фоизини ташкил этган), қирғиз (қозоқ) лар, қорақалпоқлар, тожиклар, эронилар, ҳиндлар, афғонлар, лўлилар ва яҳудийлар иборат бўлганлигини кўрсатмоқда. Фақат бу ерда сартлар ва лўлиларнинг миллий эмас, ижтимоий гуруҳ эканлиги ҳамда ҳиндлар, афғонлар ва яҳудийларнинг бекликда тижорий ва бошқа юмушлар сабаб муваққат истиқомат қилганлигини ҳисобга олиш лозим.

Диний жиҳатдан Жиззах беклиги аҳолиси мусулмон суннийлар ва шиаларга (эронилар) бўлинган. Шунингдек, бу ерда кам сонли бўлса-да, яҳудий динига эътиқод қилувчилар ва бутпарастлар (ҳинд савдогарлари ва хизматкорлари) ҳам бўлган. Бухоро амирлиги ерларида аҳамиятли сонда араблар истиқомат қилган. Лекин Жиззах ҳудуди бўйича кейинги йилларда мустамлакачи маъмурият томонидан тақдим этилган расмий ҳисоботларда бу ерда араб нузуфининг яшаганлиги қайд этилмаган.

Аҳолининг миллий ва диний таркиби билан бир қаторда унинг имтиёзлар, ҳуқуқ ва мажбуриятлар, даромади ва бандлигига кўра таснифини келтириш ҳам ўринлидир. Бу ерда Бухоро амирлиги аҳолисининг ижтимоий таснифидан келиб чиқиб, Жиззах беклиги аҳолиси ҳам қуйидаги 4 та тоифадан иборат бўлган, деб айтиш мумкин:

1) олий ёки имтиёзли тоифа вакиллари (бек, юқори мартабали руҳонийлар ва амалдорлар);

2) ўрта тоифа вакиллари (йирик савдогарлар ва мулкдорлар, уламолар ва мадраса талабалари, қуйи мартабали амалдорлар, тариқат аҳли ва диний хизматчилар);

3) Раият ёки қуйи тоифа вакиллари (майда савдогарлар, хунармандлар, деҳқонлар, чорвачилар, мирзалар, табиблар ва фолбинлар, чорикорлар, мардикорлар, корандалар, аравачилар, мешкобчилар);

4) Энг қуйи тоифа вакиллари (йўқсиллар, беватанлар, қашшоқлар, хизматкорлар, куллар ва чўрилар);

1866 йилгача Бухоро амирлиги таркибида бўлган Жиззах беклигида ҳам амирликда мавжуд бўлган кул савдоси ҳамда кул ва чўриларни сақлаш тизими амалда бўлган. Шу билан бирга Жиззах беклиги эрони (персиён) кулларнинг сони жиҳатидан Бухоро ва Самарқанддан кейинги асосий жойлардан бири эди. Бу ерда ҳам кулларнинг меҳнатидан давлат ва хўжалик ишларининг барча соҳаларида фойдаланилган. Зеро, кул ва чўрилар меҳнатидан фойдаланиш

19-юзйиллик 80-йилларигача бутун Туркистон минтақаси иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган ҳамда улар хўжалик чархини юритишнинг ёрдамчи кучларидан бири эди. Туркистоннинг Россия империяси томонидан босиб олинишига доир адабиётларнинг аксариятида кул савдосининг тақиқланиши бу тупроқларда империя ҳукмронлигининг ўрнатилиши билан боғланса-да, аслида руслар ишғолчилик ҳаракатларини бошлаган йилларда, бутун дунёда кул савдосининг тақиқланишига мойиллик таъсири ўлароқ Туркистондаги кул савдосида ҳам пасайиш кузатилган. Хусусан, кул савдосининг яширин шаклга ўта бошлаши, бозорлардан кўра, кўпроқ ёпиқ ва узоқ маҳаллаларда олиб борилиши бу таъсирнинг натижалари эди [9].

Жиззах беклиги аҳолиси турмуш тарзига кўра ўтроқ аҳоли ва кўчманчиларга бўлинган. Юқорида таъкидланганидек, бу ерда Зарафшон воҳасида бўлгани каби ярим ўтроқ турмуш кечирадиган араблар бўлмаган, борлари ҳам ўтроқлашган эди. 1820-1821 йилларда Бухоро амирлигида бўлган Е.К.Мейндорф томонидан келтирилган маълумотларга таяниб [10] амирлик аҳолисининг 40 фоизи кўчманчи ҳаёт тарзи кечирган ҳамда Туркистон вилояти Жиззах ҳудуди бўйича 1866-1867-йиллар учун тақдим этилган маълумотлардан келиб чиқиб [11], Жиззах беклиги ерларида бу кўрсаткич 25 фоизни ташкил этган, деб ҳисоблашимиз мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Р.Э.Холикова. Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида. Тошкент. 2005. 71-72-бетлар.
2. Д.И.Романовский. Заметки по среднеазиатскому вопросу. СПб. 1868. С.282
3. А.Х.Пардаев. Жиззах шахрининг этник номлар билан аталувчи маҳаллалари тарихидан // “Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (қадимги даврлардан ҳозирги кунгача). 2020 йил 20 апрелда онлайн тарзида ўтказилган Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция материаллари. Жиззах. 2020. 243-бет
4. Е.К.Мейндорф. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Москва. 1975. С.103
5. Н.Ханыков. Описание Бухарского ханства. СПб. 1843. С.53-77
6. А.Вамбери. Очерки Средней Азии. Москва. 1868. С.265-316
7. Мулла Олим Махдум Хожи. Тарихи Туркистон. Тошкент. 2009. 191-192-бетлар
8. Исҳоқхон Иброт. Тарихи Фарғона. Тошкент. 2005. 5-бет
9. Mesut Karakulak. Türkistanda Efendiler ve Köleler. İstanbul. 2020. S.83
10. Е.К.Мейндорф. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Москва. 1975. С.145
11. Д.И.Романовский. Заметки по среднеазиатскому вопросу. СПб. 1868. С.282

УДК: 398:392

ОТРАЖЕНИЕ ПИЩЕВЫХ ТРАДИЦИЙ В ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ КАРАКАЛПАКОВ

Г.А.Жолдасбаева, докторант, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

<https://orcid.org/0009-0001-5381-7490>

Annotatsiya. Tadqiqotning maqsadi qoraqalpoq xalqining oziq-ovqat an'analari va an'anaviy taomlarini qahramonlik dostonlari orqali tahlil qilishdan iborat. Qo'yilgan maqsadga erishish uchun “Alpomish,” “Qirq qiz” kabi dostonlar matnlari tahlili va qoraqalpoqlarning an'anaviy taomlariga oid etnografik ma'lumotlarni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotda boshqa xalqlarning moddiy madaniyatiga oid asarlar ham hisobga olingan.

Tahlil jarayonida turli metodologik yondashuvlar, jumladan, kontekstual, etnografik, tarixiy-qiyosiy va struktur-semantik yondashuvlardan foydalanildi, bu esa qoraqalpoq xalqining qahramonlik dostonlarida oziq-ovqat an'alarining aks ettirilishini o'rganish imkonini berdi.

Kalit so'zlar: doston, non, tandir, kabob, choy, patiya, sarqit.

Аннотация. Целью настоящей работы является анализ пищевых традиций и традиционных блюд каракалпакского народа через призму героических эпосов. Для её достижения поставленной цели использовался комплексный подход, включающий анализ текстов таких эпосов, как «Алпамыс», «Кырк кыз» и этнографические сведения о

традиционной пище каракалпаков. При исследовании ещё учитывались работы по материальной культуре других народов.

В ходе анализа применялись различные методологические подходы включая контекстуальный, этнографический, историко-сравнительный и структурно-семантический, что позволило изучить отражение пищевых традиций в героических эпосах каракалпакского народа.

Ключевые слова: дастан, хлеб, тандыр, кебаб, чай, пәтия, саркыт.

Abstract. The purpose of this work is to analyze the culinary traditions and traditional dishes of the Karakalpak people through the prism of heroic epics. To achieve this goal, a comprehensive approach was used, including the analysis of the texts of such epics as “Alpamys,” “Kyrk kyz,” and ethnographic information about the traditional food of the Karakalpaks. In the research, works on the material culture of other peoples were also taken into account.

During the analysis, various methodological approaches were used, including contextual, ethnographic, historical-comparative, and structural-semantic approaches, which made it possible to study the reflection of food traditions in the heroic epics of the Karakalpak people.

Key words: dastan, bread, tandoor, kebab, tea, patiya, sarkyt.

Введение. Каракалпакский народ отличается от других народностей своей национальной кухней и уникальными традиционными блюдами. В исторических документах, этнографических сведениях, а также в фольклорных произведениях, в том числе в героических дастанах (эпосах), нередко упоминаются продукты питания и блюда каракалпакского народа. Изучение национальной кухни и блюд каракалпаков помогает нам понять, как формировалась национальная культура и быт этого народа, какие особенности они имеют, а также выявить возможные сходства и взаимосвязи с культурами других этносов. Кроме того, сведения, полученные из богатырских эпосов, позволяют детально исследовать повседневную жизнь, хозяйственную деятельность и традиции каракалпакского народа.

Анализ литературы и методология. Изучение традиционных блюд и связанных с ними обрядов представляет собой значимую тему в этнографических исследованиях. Сведения о пище, традиционных блюдах и обрядах, связанных с их употреблением встречаются в работах А. С. Морозовой, Т. Жданко, А. Бекмуратовой, Х. Есбергенова и Т. Атамуратов, З. И. Курбановой и других. При этом анализ традиционной кухни в контексте эпических произведений остаётся мало изученным, что делает эту проблему особенно актуальной. Целью нашей работы является исследование национальной кухни и традиционных блюд каракалпакского народа на материале героических эпосов.

В процессе исследования мы опирались на несколько методологических подходов: контекстуальный, этнографический, историко-сравнительный и структурно-семантический.

Основными источниками послужили тексты каракалпакских героических дастанах, таких как «Алпамыс» и «Кырк кыз», ещё этнографические материалы и работы ряд исследователей посвящённые материальной культуре, особенно традиционной пище каракалпаков. Для проведения сравнительного анализа были привлечены книги и статьи, освещающие культуру других народов, что позволило выявить как общие и уникальные черты культуры различных народностей.

Обсуждение и результаты. В жизни каракалпаков большинство видов пищи изготовливалось из зерна (пшеница, джугары, рис и тд.). Наиболее важное место в рационе и быте населения занимал хлеб и хлебные изделия. С давних времен хлеб считался священным, поэтому относились к ним с уважением. Помимо того, упоминание или использование хлеба при даче обещания является широко распространённой практикой. Это значимость хлеба нашло своё отражение и в эпических произведениях. Например, «Ортага қойдым мен қылыш пенен нан. Бул нанга инанар хэмме инсан» [1, Б. 305] (Я положил меч и хлеб. Все люди поверят хлебу). Ещё когда приходили гости, сначала предлагали хлеб и этот обычай сохранился до сих пор.

В каракалпакских эпических произведениях хлеб упоминается особенно часто. Например, в эпосе «Алпамыс» встречаются такие строки: «... *бал қаймақ салынған шөреклерди тикешлеп, бир қоржын шөректи тай қылып*» [1, Б. 297] или «... *дигирман тартып, қамыр ийлеп жауып, нанларын арқалап*» [1, Б. 195]. В первом примере видим, что лепёшки готовили, добавляя сливки, затем с помощью *тикеш* наносили узоры на хлеб и выпекали *бир қоржын* то есть, одну корзину хлеба. Во втором примере рассказывается о приготовлении муки с помощью *дигирмана* и замешивании теста.

Обычно хлеб выпекали из пшеницы. Сначала, чтобы получить муку, использовался *дигирман* — мельница для зерна. У ручной мельницы имеются два камня и зерно помещали между ними и потом верхний камень вращали руками. Таким образом получилась мука из пшеницы, из которой затем готовили тесто. Чтобы испечь лепёшку — *шөрек нан* использовался печь *тандыр* предназначенная для выпекания хлеба. Появление и использование тандыра относится к глубокой древности, о чём свидетельствуют археологические находки остатков таких печей в памятниках древних эпох. Так, например, как отмечает Е. Е. Неразик на городище Кой-Крылган-калы помимо кострищ были обнаружены цилиндрические печи, стоявшие у стен или на возвышении типа суфы и сделанные из скрепленных глиняных черепков или же из старого сосуда с небольшим поддувалом возле дна. Предполагается, что они могли использоваться для выпечки лепешек [2, С. 144-145]. Это показывает, что предки каракалпаков были знакомы с печами подобного типа и применяли их для выпечки хлеба, отопления жилищ также для других хозяйственных нужд.

Ещё в эпосах имеются такие строки: «*Қырық тандыр пәтир нан керек*» [1, Б. 194] (нужно сорок тандыров патыр хлеба), который упоминается другой вид хлеба *пәтир*. Пәтир — это хлеб в виде лепёшки, но без закваски. Его тоже выпекали в тандыре и перед этим также наносили узоры с помощью тикеша. Патыр известен и другим народам, например, таджики северной части оазиса называли *фатир нон*, а жители узбекских кишлаков — *қуруқ патыр, тош патыр, кўр патыр* [3, С. 264].

Другой вид хлеба, рассказанный в эпосе — это *загара* приготовленная на закваске из пшеничной и ячменной муки. Этот вид хлеба был сытным и надолго утолял голод. Для её приготовления сначала один *кепиш* (по суда, в которой провеивают зерно) проса перемалывали в муку; столько же джугары отдельно мололи на дигирмане. Морковь очищали, клали в миску и варили в котле, добавив немного соли. Когда морковь размягчалась, её вынимали из котла и толкли (перед тем как использовать ступку, полагалось её трижды хорошо промыть). После этого в казан наливали воду, подсаливали ее и как только закипит, бросали туда измельчённую морковь (иногда для приготовления загары вместо моркови употребляли *палау кабак* — сладкую тыкву) и просяную муку, перемешивали и давали остыть. В остывшую смесь насыпали джугарную муку и все это вместе месили, добавив закваску (камыр ашыткы) и ещё маленькую миску пшеничной муки. Так готовили тесто для тары загары. Как только тандыр разогревался, начинали сажать в него загары, предварительно проткнув середину лепешки большим пальцем, чтобы загары не были сырыми. Лепешки получались особенно румяными, если внутрь тандыра на горячую золу насыпали немного муки [4, С. 120]. Таким образом каракалпаки готовили загара, а в дастане она упоминается следующим образом:

Алты батпан загараны

Еки жерде дем алып

Буны да жеп алды [1, Б. 575].

(Шесть батманов загары, после двух передышек, он тоже съел).

В этом эпизоде упоминается *батпан* — мера веса, которая в зависимости от территории могла составлять от двадцати, двадцати двух, двадцати четырёх до сорока килограммов [5, Б. 225]. Когда герои отправляются в дальний путь, они берут с собой запас пищи. Кажется, упоминание здесь большого количества хлеба (алты батпан загара), вероятно, служит для того, чтобы подчеркнуть отличие богатырей от обычных людей. То есть, описание большого запаса

еды, так же как и мотив долгого сна богатырей, должно объясняться этой же причиной. Надо отметить, что каракалпаки и в наши дни продолжают употреблять хлеб — загару.

В дастане «Алпамыс» Алпамыс просит свою мать приготовить *куўырмаш*, то есть жеренное зерно. Это тоже одно из распространенных кушаний каракалпаков. Чтобы приготовить *куўырмаш*, сначала пшеницу кипятили в солёной воде, как только зерно разбухло, воду выливали, а зерно жарили в котле без масла [4, С. 119]. Однако в одной из версий эпоса описывается иной способ приготовления *куўырмаш*: «*Астына от жагып, қазанга май қуйды. Майды әбден дағлады, бир желтим бийдайды желтип-желтип қазанга қуйып, әбден қақлады*» [1, Б. 694] (Она разожгла огонь, налила в казан масло. Масло хорошо разогрела и высапала туда пшеницу, после чего обжарила её). Исходя из этого можно сказать, что *куўырмаш* готовили двумя способами: с маслом и без. Кроме того, *куўырмаш* ещё готовили из джугари.

В «Кырк кыз» тоже встречаются строки, привлекающие внимание, например: «*Бир дорба майсөк жегизди*» (накормила мешком майсока) [6, Б. 55]. Майсок — это жареное пшено с маслом, молоком или кислым молоком. Майсок обычно держали в доме как угощение и считался обрядовой едой [4, С. 119]. Например, в свадебном обычае, когда невеста приходила дом мужа, перед входом её и остальных следовало угостить майсоком. Ещё принято угощать май соком гостей при рождении ребёнка.

В рационе каракалпаков также были приготовленные блюда из риса. Некоторые из них отмечаются в героических дастанах. Например, в эпосе «Алпамыс» встречается упоминание о плове: «*... палау алып келиң деп аспазларга ҳамир етти*» [1, Б. 243] (...он приказал поварам принести плов). В этом эпизоде на свадьбе поварами был приготовлен плов для угощения гостей. Согласно данным этнографических сведений, каракалпаки раньше готовили плов редко и заимствовали его у узбеков [4, С. 132]. Для его приготовления сначала обжаривали мясо и лук, затем добавляли морковь, заливали водой, а после на поверхность выкладывали рис. Если воды добавляли больше, и блюдо готовили более мягким и жидким, его называли *шәүле*. Об этом блюде тоже упоминается в дастане: «*... ыссы гана шәүле писирип қойыппан деп*» (...приготовила горячую шауле) [1, Б. 238]. Плов считался одним из известных блюд у множество народов и его готовили как для повседневного, так и для праздничного дастархана. К примеру среди северных кумыков был популярен среднеазиатский плов с морковью [7, С. 18].

Кроме того, в героических произведениях имеются строки, где рассказываются о блюдах, сделанные из мяса:

Сексеуилден жетирип

Жагып келип жиберип

Кебап етип батырга [1, Б. 353].

(Доставив саксаул, разожгли его и приготовили кебаб для богатыря).

Куўырдақ пенен шарапқа [1, Б. 175].

(Кууырдак с вином).

В приготовлении этих блюд, особенно для кебаба, мясо считается самым важным ингредиентом. Как видно, на первом эпизоде для приготовления использовали растение *сексеуил*, его сжигали и получался жар, на котором и готовили кебаб. В качестве мяса для него применяли баранину, говядину, также другие виды мяса. К примеру, в эпосе «Кырк кыз» встречаются следующие строки:

Кийиктиң етин паршалап,

Жақсылап кәбап етеди [6, Б. 67].

(Разделав мясо оленя, тщательно готовят шашлык).

Как известно, охота была одним из важных видов хозяйственной деятельности каракалпаков. Они охотились на различных животных и готовили из них пищу. Упомянутый эпизод наглядно показывает, что охотились и на оленей и из их мяса готовили кебаб.

Есть некоторые сведения о наличии нескольких видов кебаба. Например, каракалпаки, чтобы приготовить *жер кебаб* (кебаб приготовленный в земле), удаляли внутренности овцы

или козы, закапывали (тушу) в песок и несколько часов жгли огонь сверху. Мясо нарезали тонкими кусками, укладывали в тандыр, в казан и готовили *тандыр кебаб* [8, Б. 129]. В героических произведениях встречается такое упоминание о *тандыр кебаб*: «*Тас тандырға жети қойдың гөшинен кәбап писирип...*» (Приготовить кебаб из семи баранины в каменном тандыре...). Следует отметить, что азербайджанцы тоже готовили тандыр-кебабы. Баранину или мясо молодого теленка жарили, подвешивая в раскаленном тандыре [7, С. 62].

Блюдо упомянутое во втором эпизоде это *кууырдак* — один из традиционных блюд, которое готовят путём обжаривания мяса и субпродуктов с луком, затем тушат до готовности. У каракалпаков в *кууырдак* не добавляли воду. Мясо жарилось исключительно на жире и добавляли нарезанный хлеб [9, Б. 63]. Кушанье широко распространено и среди других народностей. Так к числу излюбленных блюд ногайцев относились *кзувурма*, *кзувурмаи* (караногайцы), *кзувурдак* (кубанские ногайцы) и *бесбармак*, приготовленные из мяса барашка, ягненка. Для *кзувурма* мясо нарезали мелкими кусочками и жарили на курдючном или внутреннем жире, добавляя лук и перец. Лучшим видом считалась *кзувурма* молодого барашка и ягнятины. В конце XIX в. *кзувурдак* готовили и с картофелем [7, С. 59]. У каракалпаков раньше тоже *кууырдак* готовили без картошки, так как внедрение новых овощных культур началось с середины XX века, в том числе и картофеля [10, С. 52].

Как известно, в древности не было такой техники, как холодильники, поэтому у каракалпаков существовало несколько способов хранения мясных продуктов. Например, мясо немного подсаживали и подвешивали в прохладном месте и такой простейший способ вяления назывался *дузланган гош*. Ещё иногда же мясо некоторое время держали в соленой воде, чтобы оно пропиталось солью, а потом подвешивали на веревке. Этот способ называли *серебеге салган гош*. Для копчения мясо немного подсаживали, завертывали на несколько дней в шкуру, после чего подвешивали к верхней части юрты, чтобы оно коптилось над очагом. Копченое мясо называлось *ысланган гош*. Следует отметить, что в дастане «Кырк кыз» встречаются следующие строки, подтверждающие, что вяленое мясо хранили в специально отведённом месте:

Берги жайдың ишинде

Қақланған қойдың ети бар [6, Б. 105].

(В этом доме есть вяленая баранина).

Каракалпаки готовили напитки, которые отлично освежали и утоляли жажду. В их рационе и повседневной жизни особое место занимал чай. Он не только утолял жажду, но и давал ощущение сытости. Существовал обычай совместного чаепития: когда люди собирались, они пили чай вместе. Когда приходили гости, им в первую очередь, наряду с хлебом, предлагали чай. Гостям пришедшим, часто предлагали чай, говоря: «*шай ишип кетиң*» (зайдите, попейте чаю). Похожая традиция широко распространена и среди туркмен. Например, у туркмен выражение «*чайлап гечмек*» (буквально напиться чаю и идти дальше) означало не только пить чай, но и кратковременный визит в гости [11, С. 93].

У каракалпаков было принято пить различные виды чая, например, *көк шай* — зелёный чай, также чёрный чай с молоком. Чёрный чай с молоком получался особенно насыщенным. В каракалпакских богатырских эпосах неоднократно фиксируются упоминания чая. Например, в эпосе «Кырк кыз» встречается эпизод, в котором герой отдыхая, употребляет чай:

Көп уақытлар дем алып,

Шайға әбден қанған соң,

Атқа ерди салдырды [6, Б. 38].

(Долго отдохнув и полностью насытившись чаем, он оседлал коня).

Ещё один из напитков, упоминающихся, например, в эпосе «Алпамыс» [1, Б. 10], был *айран* и его разновидность — *шалап*. Эти напитки были важной частью ежедневного рациона и использовались особенно для утоления жажды.

У ногайцев тоже часто употребляемым напитком являлся айран. Айран готовила каждая семья кочевника - чаще из пахты, которую получали от кислого молока при сбивании масла, реже из цельного молока, смешав его с водой и пили его преимущественно летом [7, С. 42].

Пища не только источник жизни, но и один из элементов проведения обрядов. У каракалпаков имеются некоторые семейные и религиозные обряды, где пища играет значимую роль. Например:

*Кейнимде бала қалар деп,
Малларды жсыяр деп,
Мал семизин сояр деп,
Моллалардың алдына,
Малдың басын қояр деп,
Ясийин қуран оқытып,
Хаққыма дуға қылар деп,
Тилейди екен перзентти* [1, Б. 591].

Здесь говорится о желании каждого родителя, чтобы после его ухода из этого мира дети совершили жертвоприношение, пригласили муллу и прочитали коран за упокой его души. У каракалпаков этот обряд известен под названием «куран шықпа» и сохраняется в современной обрядовой практике. В рамках этого обряда приглашаются мулла и близкие родственники, приводится жертвоприношение, после чего устраивается трапеза. Во время трапезы существует свой особый порядок распределения мяса: голову коровы или барана ставят перед муллой либо самым старшим по возрасту человеком. Тот человек отрезает у головы ухо или глаз и передает их другим. Все пришедшие по очереди пробуют по кусочку мяса. Оставшееся мясо отдается хозяевам дома для *саркыт*.

В героическом эпосе об этом тоже встречается: «*Култай саркыт берер деп отыр еди...*» [1, Б. 229] (Култай ожидал, что ему дадут саркыт...). Обычай есть *саркыт* — пищу, оставшуюся от уважаемого гостя или почтенного, святого человека — существовал с древних времён и сохранился до наших дней. Эта в основном связана с верой в то, что, съев пищу, оставшуюся от почтенного или пожилого человека, человек, поевший саркыт, обретёт такой же почёт или доживёт до преклонного возраста. А также по традиционным представлениям каракалпаков, *саркыт* обладает магической силой, излечивающей тех, кто съедал его [12, С. 35]. У казахов тоже есть традиция передавать *саркыт*. Например, если кто-то сходил на пиршество, вернувшись, он приносит саркыт и угощает им всех, кто не побывал там [13, С. 8].

Для каракалпаков получение благословения — *пәтия* от старших, святых людей, аксакалов было очень важно. Ведь подобные пословицы, такие как «Алтын алма, алғыс ал», «Алғыс пенен ел көгерер, жаўын менен жер көгерер» появились не просто так. Поэтому перед каждым важным и значимым событием обязательно получили благословение, чтобы их дела или намерения увенчались успехом и это нашло своё отражение в героических эпосах. Герои дастанов часто перед тем, как отправиться в дальний путь, выступить в поход или провести свадебные обряды, получали благословение от старших или уважаемых людей. Например:

*Бир мал сойып, шырағым,
Қазаның сал деди,
Байсынның енди гаррыларын
Шақырып, балам ал деди,
Табак қойып алдыңа,
Пәтиясын ал, деди
Бурыннан киятқан жол, деди* [1, Б. 617].

Как видно из приведённого выше эпизода, приглашение страших, совершение жертвоприношения и угощение, затем получение их благословения — *пәтия* является древним обычаем. В данном фрагменте пища, угощение служит одним из элементов в проведении этого обычая.

Подобные строки тоже характерны для кыргызского эпоса «Манас»:

*Калың жаткан далай бээ
Даам берүүгө сойду эми,
Бай Жакыптын үйүнө
Кырк үйлүү кыргыз толду эми,*

Кырк үйлүү кыргыз тойгондо:

«Оомийин!» - деп, кол жайып,

Бата кылып койду эми [14, Б. 80].

Здесь рассказывается о том, что в доме богатого человека Жакыпа приносят много скота и готовят для угощения гостей. На праздник собираются представители многих семей — *кырк үйлүү кыргыз* и после трапезы они дают бата (благословение) и произносят «Оомийин!». И этот эпизод свидетельствует о том, что получение благословения (патия, бата) распространено среди многих тюркских народностей и характерно для их эпических произведений.

Подтверждением данного положения также служат сведения о том, что у башкир «*батаһүз*» означает благословение, молитву, напутствие; «*бата һүз әйтеү*» – дать благословение, напутствие и присутствует у них во многих обрядах жизненного цикла [15, С. 133].

Закключение. Проведённое исследование показало, что традиционные блюда каракалпаков занимают важное место в системе материальной и духовной культуры народа. Анализ героических эпических повествований подтвердил, что пища в эпических текстах играет роль не только в повседневной жизни но и в обрядах и верованиях. Применяемые подходы позволили комплексно рассмотреть отражение традиций питания в эпическом наследии каракалпаков. В результате исследования можно сделать вывод, что героические эпосы являются ценным источником для изучения быта и материальной культуры каракалпаков и остаются важным материалом в исследованиях в сфере этнографии, культурологии и фольклористики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Каракалпак фольклоры (көп томлык). Т. 1-8. Алпамыс. —Нөкис:Қарақалпақстан, 2007. 756 б.
2. Неразик Е. Е. Формирование раннесредневекового общества в низовьях Амударьи. М.: Гриф и К, 2013. 374 с.
3. Файзуллаева М. Х. Узбекская национальная кухня и культура питания (по материалам Сурхандарьинского оазиса) //IX international scientific conference development of georgian-ossetian relationship. Тбилиси. 2023. С. 264-273
- 4.Этнография каракалпаков. XIX-начало XX века (материалы и исследования).Ташкент: Изд-во “ФАН” Узбекской ССР.1980. 206 с.
5. Каракалпак тилиниң түсиндирме сөзлиги. 1-том. Нөкис: Қарақалпақстан. 1982. 402 б.
6. Каракалпак фольклоры (көп томлык). Т. 9-13. Қырық қыз Қурбанбай жыраў варианты. —Т.:Маънавият, 2010. 536 б.
7. Алимова Б. М. Пища и культура питания тюркоязычных народов Дагестана в XIX – начале XX в. Махачкала. 2003. 124 с.
8. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. Нөкис.: Қарақалпақстан. 1995. 228 б.
- 9.Қосбергенов Р. Қарақалпак халқының колониаль дәўирдеги мәдениаты ҳәм турмысы (1873-1917). Нөкис.:Қарақалпақстан. 1970. 112 б.
- 10.Курбанова З. И. Культура питания каракалпаков под воздействием глобализационных процессов// Қарақалпақстанда этнографиялық изертлеўлер: тарийх ҳәм заманагөйлик. Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. ӨзРИАҚБ Қарақалпак гуманитар илимлер илим-изертлеў институты. Нөкис: «Илим» баспасы, 2023. С. 51-54
- 11.Бердыев М. С. Трансформация традиционной системы питания туркмен в наши дни // Советская этнография. 1985, № 1. С. 88-98
- 12.Есбергенов Х. К вопросу о борьбе пережитками устаревших обычаев и обрядов. //Советская этнография. 32. 1963, № 5. С. 32-45
- 13.Сабыр М. Б, Раманова А.А, Кусаинова Д.Ж, Ахметов Т.Р. Наименования продуктов питания в письменных памятниках средневековья и их лингвокультурное поле в казахском языке//Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ Хабаршысы Филология ғылымдары сериясы. 2024.
14. Манас: Каралаев С. варианты б-ча / Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев; - Б.: «Турар», 2010. 626 б.
15. Сарсамбекова А. С, Баязитова Р. Р, Ботбайбекова С. К, Ибадуллаева З. О, Ярыгин С. А. Бата беру в культуре казахов – традиции и новации // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2021. Т. 20, №3: Археология и этнография. С. 131-141.

ИСЛАМ В СОВЕТСКОЙ БУХАРЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX В.) В ФОКУСЕ АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ ГУМАНИТАРИСТИКИ

С.Ю. Каримов, преподаватель, Азиатский международный университет, Бухара

Annotatsiya. Maqolada XX asrning ikkinchi yarmi sovet davlatining diniy siyosati o'ziga xos xususiyatlari va uning ingliz-amerika sovetologiyasida idrok etilishi tahlil qilingan. 1950–1980-yillardagi xorijiy adabiyotlarning qiyosiy-tarixiy tahlili asosida Buxoro vohasi va Miri Arab madrasasining o'ziga xos dualistik maqomi ochib berilgan. Atreistik unifikatsiyaga qarshi mental qalqon vazifasini o'tagan Buxorodan Volga bo'yi va Shimoliy Kavkazga Naqshbandiya tariqatining so'fiyona tranziti geografiyasiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: sovet islomi, Buxoro, Mir-i Arab madrasasi, ingliz-amerika istoriografiyasi, sovetologiya, parallel islom, so'fiylik, Naqshbandiya, Muhammadjon Hindustoni, davlat-konfessiyaviy munosabatlar, O'zSSR.

Аннотация. В статье исследуется специфика религиозной политики советского государства во второй половине XX века и особенности её восприятия в англо-американской советологии. На основе сравнительно-исторического анализа зарубежной литературы 1950–1980-х годов раскрывается уникальный дуалистический статус Бухарского оазиса и медресе Мири Араб.

Ключевые слова: советский ислам, Бухара, медресе Мири Араб, англо-американская историография, советология, параллельный ислам, суфизм, Накшбандийа, Мухаммаджон Хиндустони, государственно-конфессиональные отношения, УзССР.

Abstract. The article examines the specifics of the Soviet state's religious policy in the second half of the 20th century and the peculiarities of its perception in Anglo-American Sovietology. Based on a comparative historical analysis of foreign literature from the 1950s–1980s, the unique dualistic status of the Bukhara oasis and the Mir-i Arab madrasah is revealed.

Keywords: Soviet Islam, Bukhara, Miri Arab madrasah, Anglo-American historiography, Sovietology, parallel Islam, Sufism, Naqshbandiyya, Muhammadjan Hindustani, state-confessional relations, UzSSR.

Изучение государственно-конфессиональных отношений в Советском Союзе остается одним из самых дискуссионных полей в современной исторической науке. Особый интерес исследователей вызывает период 1950–1980-х годов эпоха, когда советская власть сменила тактику тотального уничтожения религиозных институтов на прагматичный административный контроль и использование верующих во внешнеполитических целях.

Анализ англо-американской литературы показывает, что зарубежные исследователи видели в Бухаре уникальный исторический парадокс: город одновременно служил главным инструментом государственного контроля над верующими и оставался колыбелью религиозного возрождения. Если в довоенный период западные авторы фиксировали преимущественно разрушение традиционных институтов, то в исследуемый период (1950–1980-е гг.) Бухара стала рассматриваться как главная арена столкновения двух противоположных тенденций: жесткой прагматичной институционализации религии государством и подспудного, низового сохранения исламской идентичности [1].

Исследователи Э. Лаззери и Ш. Лемерсье-Кельеже одними из первых обратили внимание на то, что после коренного перелома в государственно-конфессиональных отношениях в годы Второй мировой войны советская власть отказалась от идеи немедленного уничтожения ислама, перейдя к стратегии его бюрократического огосударствления [4]. В этой обновленной вертикали Бухаре была отведена стратегическая роль. Как подчеркивают в своих фундаментальных трудах А. Беннигсен и А. Халид, легализация Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана (САДУМ) и возобновление деятельности медресе Мири Араб в 1945–1948 гг. имели выраженный внешнеполитический подтекст [1]. В условиях Холодной войны и борьбы за влияние в деколонизирующемся мусульманском мире Ближнего

и Среднего Востока, Бухара превратилась в обязательную репрезентативную «витрину» Кремля. Город стал ключевым пунктом международных маршрутов, куда регулярно привозились иностранные делегации для демонстрации «советской свободы совести». Тем не менее, этот «витринный» статус подвергался жесткой критике. Советологи видели в монопольном положении медресе Мири Араб инструмент искусственной изоляции и редукции ислама. С точки зрения западных наблюдателей, аккумуляция всей системы воспроизводства религиозных кадров огромного региона в рамках одного подконтрольного учреждения являлось попыткой советских спецслужб и партийных органов локализовать, замкнуть и постепенно свести на нет интеллектуальный потенциал ислама. Как подчеркивает Э. Тасар, анализируя внутреннюю механику Совета по делам религиозных культов, этот шаг позволял КГБ осуществлять тотальный надзор за отбором абитуриентов, учебными планами и распределением выпускников [4]. А. Халид указывает на вынужденный конформизм официальных бухарских улемов, которые в рамках деятельности САДУМ были вынуждены издавать фетвы, направленные на модернизацию и адаптацию исламских догм к советской действительности (включая фетвы против паломничества к мазарам и «сверхнормативных» расходов на обряды). В ранней англо-американской историографии это давало повод рассматривать официальный бухарский клир (в частности, династию Бабахановых) исключительно как проводников государственной воли.

Однако за этим лояльным фасадом скрывался мощный пласт неофициальной религиозной жизни, который в трудах А. Беннигсена и С. Эндерса Уимбуша получил название «параллельного ислама». В этой исследовательской оптике Бухара представляла уже не покорной советской провинцией, а мощной, латентно сопротивляющейся цитаделью традиционализма. В основе этого феномена лежал непререкаемый сакральный авторитет города как «Бухаро-и Шариф» (Благородной Бухары) исторического центра исламской ортодоксии в Центральной Азии. Западные авторы полагали, что этот многовековой статус породил мощный иммунитет против советской атеистической унификации, позволяя местному населению сохранять верность религиозным практикам в обход официальных директив [3].

Особое внимание англо-американские исследователи уделяли суфийским сетям (тарикатам), в первую очередь ордену Накшбандийа, чья духовная география неразрывно связана с Бухарским оазисом. В работах Беннигсена суфийские братства рассматривались как строго законспирированные организации. Согласно советологическим концепциям 1970–1980-х годов, именно этот «подпольный» ислам, подпитываемый памятью о бухарских святых (мазарах семи пиров), оказался гораздо более жизнеспособным, нежели официальный САДУМ, а паломничество к бухарским мазарам оценивалось на Западе как наглядное свидетельство бессилия официальной атеистической пропаганды.

Анализируя этноконфессиональные процессы в Татарии и Башкирии, Аллен Франк выдвинул тезис о существовании глубокой «бухарской традиции», которая выполняла функцию психологического и социокультурного щита против советской ассимиляции. Татарские и башкирские общины на протяжении веков конструировали свою идентичность вокруг нарративов о генеалогической легитимации, возводящих появление ислама в Поволжье к деятельности бухарских миссионеров. Признание Бухары (а не официальной Уфы, где располагалось ДУМЕС) истинным эталоном веры формировало у верующих Поволжья внутреннюю автономию от советских институтов. Еще более радикальная интерпретация представлена в трудах Беннигсена и Уимбуша, посвященных Северному Кавказу (Чечено-Ингушская и Дагестанская АССР), который квалифицировался как зона «воинствующего суфизма». Ключевым элементом здесь выступал «накшбандийский транзит». Беннигсен подчеркивал, что орден Накшбандийа, зародившийся в средневековой Бухаре, лег в основу идеологии имамата Шамиля, а в советский период трансформировался в разветвленное, глубоко законспирированное антисоветское подполье со своими теневыми судами, кассами взаимопомощи и нелегальными школами [3]. В поздней англо-американской историографии (Т. Раковска-Хармстон, А. Халид) произошел постепенный отказ от жесткого

противопоставления официального и подпольного ислама. Раковска-Хармстон предложила концепцию «серой зоны» - пространства вынужденного и сложного симбиоза между легальными структурами и параллельными сетями. Главным воплощением этой «серой зоны» советологи справедливо назвали само медресе Мири Араб [1]. Несмотря на тотальный надзор, Мири Араб объективно оставалось единственным пространством в СССР, где физически выживала классическая исламская схоластика, текстологическая культура и «ученая традиция». САДУМ, по сути, пытался реализовать уникальный проект - создать своего рода «церковь для ислама», используя легальные институты для сохранения базовых догматов веры. Классическим примером такого дуализма, детально описанным в западных трудах, выступает фигура крупнейшего ханафитского теолога XX века Мухаммаджона Хиндустони (Домулло Хиндустони). Будучи глубоко связанным с традициями старой бухарской богословской школы, Хиндустони официально работал в структурах САДУМ, но одновременно развернул масштабную сеть подпольного преподавания в худжрах. Этот кейс наглядно демонстрирует: Бухара смогла использовать узкое, отведенное ей советской властью пространство внешней «витрины» для воспроизводства и сохранения автономных смыслов мусульманской цивилизации.

Обсуждая выводы классиков советологии, таких как У. Коларц или Дж. Троуэр, стоит признать, что жизнестойкость ислама в Узбекистане была обеспечена именно этим сложным сочетанием официальной институционализации и теневых структур [1]. Проведенный историографический анализ англо-американских исследований 1950-1980х годов позволяет сформулировать следующие выводы: Во-первых, в фокусе западной науки Бухара и медресе Мири Араб обладали уникальным дуалистическим статусом. Город рассматривался советологами одновременно как ключевой инструмент советской «исламской дипломатии» и как эпицентр «параллельного ислама». Во-вторых, зарубежные работы демонстрируют, что сакральный авторитет Благородной Бухары выступал мощным интегратором исламской идентичности на огромных пространствах СССР, детерминируя жизнестойкость религиозных структур в Поволжье, Приуралье и на Северном Кавказе через механизмы накшбандийского транзита. В-третьих, выявленный исследователями парадокс «серой зоны» показывает, что советской административной системе так и не удалось полностью секуляризировать среднеазиатское общество. Легальные институты, созданные властью для надзора, фактически использовались традиционной элитой для воспроизводства классической ученой традиции и трансляции смыслов. Перспективным направлением дальнейших исследований является верификация теоретических моделей западных советологов посредством введения в научный оборот рассекреченных документов из региональных архивов Узбекистана (в частности, фондов Государственного архива Бухарской области), что позволит составить объективную и свободную от идеологических штампов картину религиозной жизни республики в советский период.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Khalid, A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia / A. Khalid. — Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 2007. — 258 p..
2. Frank, A. J. Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education, and the Paradox of Islamic Prestige / A. J. Frank. — Leiden ; Boston : Brill, 2012. — 236 p. (Brill's Inner Asian Library ; vol. 26)..
3. Bennigsen, A. Muslims of the Soviet Empire: A Guide / A. Bennigsen, S. E. Wimbush. — London : C. Hurst & Company, 1985. — 294 p..
4. Tasar, E. Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991 / E. Tasar. — New York : Oxford University Press, 2017. — 434 p..
5. Абдурасулова, Х. Ислам и религиозная политика советских властей в Узбекистане в 1950–1980 гг.: анализ англо-американской историографии // O'zbekiston tarixi. — 2010. — № 1. — С. 46–53.

**СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА ДОРИХОНА ИШЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ
ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ
(XX асрнинг 40–60 йиллари)**

У.М.Маматраимов, тадқиқотчи, Термиз иқтисодиёт ва сервис университети, Термиз

Аннотация. Мазкур мақолада Сурхондарё вилоятида дорихона ишларининг ташкил этилиши ва ривожланиш босқичлари таҳлил қилинган. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида дорихоналарни давлат ихтиёрига ўтказиш, вилоятда биринчи дорихоналарнинг очилиши, уларнинг саноқлилиги ва санитария талабларига жавоб бермаслиги ёритилган. Урушдан кейинги даврда дорихоналар сонининг ошиб бориши, фармацевт кадрлар етишмаслиги ва ҳудудий нотенглик муаммолари кўрсатилган.

Калит сўзлар: дорихона, фармацевт кадрлар, Тошкент фармацевтика институти, дори-дармон билан таъминлаш.

Аннотация. В данном статье анализируются этапы организации и развития аптечного дела в Сурхандарьинской области. Освещены передача аптек в государственное ведение в первые годы советской власти, открытие первых аптек в регионе, их малочисленность и несоответствие санитарным требованиям. Показано увеличение количества аптек в послевоенный период, а также проблемы нехватки фармацевтических кадров и территориального неравенства.

Ключевые слова: аптека, фармацевтические кадры, Ташкентский фармацевтический институт, обеспечение лекарственными средствами.

Abstract. This article analyzes the stages of organization and development of pharmacy services in the Surkhandarya region. It highlights the transfer of pharmacies to state control during the early years of Soviet power, the establishment of the first pharmacies in the region, their limited number, and their failure to meet sanitary requirements. The increase in the number of pharmacies in the post-war period, as well as the problems of pharmaceutical staff shortages and regional inequality, are shown.

Key words: pharmacy, pharmaceutical personnel, Tashkent Pharmaceutical Institute, provision of medicines.

Ўзбекистонда фармацевтика хизмати ва дорихона ишларининг тарихи халқ соғлиғини сақлаш тизимининг ажралмас қисми сифатида муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади. XX асрнинг бошига қадар ҳудудда замонавий маънодаги фармацевтика инфратузилмаси деярли шаклланмаган бўлиб, аҳолининг дори-дармонга бўлган эҳтиёжи асосан хусусий дорихоналар, савдогарлар ва анъанавий табобат воситалари ҳисобидан қондириларди. Совет ҳокимияти ўрнатилгач, дорихона муассасаларини давлат ихтиёрига ўтказиш, марказлаштирилган фармацевтика тизимини яратиш ва миллий фармацевт кадрларини тайёрлаш борасида кенг қўламли ислохотлар амалга оширилди.

Жумладан, 1919 йил 28 февралда ҳукуматнинг дорихона муассасаларини давлат ихтиёрига ўтказиш тўғрисидаги декрети қабул қилиниб, Туркистоннинг барча шаҳарларидаги дорихоналарни давлат ихтиёрига ўтказиш бошланди. Умуман, Туркистон дорихона бошқармаси 1922 йил 19 августдан ўз фаолиятини бошлаб, ҳисобида 34 та дорихона мавжуд эди [1].

Кейинчалик ЎзССР ташкил этилгач, республикада аҳолини зарур дори-дармонларга бўлган эҳтиёжини қондириш масаласи ҳам белгилаб олинди. Бироқ, фармацевтика хизматининг ривожланиши ҳудудлар кесимида бир текисда бўлмади. Айрим вилоятлар, жумладан, Сурхондарёда дорихоналар сонининг камлиги, моддий-техник базанинг заифлиги ва энг муҳими, малакали фармацевт мутахассисларнинг етишмаслиги узоқ йиллар давомида ҳал этилмаган долзарб муаммолардан бири бўлиб қолди. Масалан, Сурхондарё округи Ижроия Қўмитасининг 1925 йил декабрда ўтказилган ИИ пленумида воҳа соғлиқни сақлаш бўлими

ходими Т.Швеловичнинг маърузаси қилди. Унинг маърузасида келтирилишича, ўша даврда бутун округ бўйича битта дорихона бўлиб, у ҳам Термиз шаҳрида жойлашган эди [2].

1930 йилда воҳада ташкил қилинган жамоа хўжаликларининг тиббий пунктларини доридармон билан таъминлаш мақсадида дорихоналар ташкил қилинди [3]. 1935 йилда вилоятда 4 та дорихона фаолият кўрсатган [4]. 1940 йили эса Сурхондарёда 7 та дорихона бўлган [5].

Шундай қилиб, Сурхондарё вилоятида соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланиши, хусусан, дорихона ишларининг ташкил этилиши ўз тарихий босқичларига эгадир. Вилоятда фаолият кўрсатаётган дорихоналарнинг аксарият қисми XX асрнинг 20 – 30 йилларда қурилган бўлиб, бинолар санитария талабларига жавоб бермасди.

Урушдан кейинги йилларда вилоят аҳолисининг дори-дармонга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида дорихоналар фаолиятини яхшилашга ҳам алоҳида эътибор берилиб, уларнинг сони ошиб борди. Жумладан, 1945 йилда вилоятда 22 та дорихона фаолият юритган [6].

Ўзбекистонда дорихоналар тармоғининг фаолияти XX аср 50-йилларининг ўрталарига қадар ҳам бошқа республикалардаги дорихоналар хизмати даражасига етмади. 1953 йилда республикада жами 346 дорихона ва 2175 дорихона пунктлари мавжуд бўлиб, битта дорихона 23,4 минг кишига хизмат кўрсатди. Иттифокда эса 15,5 минг кишига битта дорихона тўғри келди. Жанубий вилоятларда 29 минг кишига битта дорихона хизмат қилди [7].

Вилоятда фармацевт кадрлар етишмаслиги, Термиз шаҳри ва Денов туманларидаги катта шифохоналарда ҳам алоҳида дорихоналарнинг мавжуд эмаслиги, дори-дармон билан узлуксиз таъминлаш тиббий хизмат сифатига ўзининг салбий таъсирини кўрсатган. Шу мақсадда Денов туман касалхонаси ташкил этилган кундан бошлаб бўлимларни дори-дармон ва тиббий жиҳозлар билан таъминлаш мақсадида 1955 йилда касалхона қошида ички дорихона бўлими ҳам тузилган [8].

1955 йилда Сурхондарё вилоятида жами 37 та дорихона фаолият юритган бўлиб, шундан 14 таси қишлоқ ҳудудларида жойлашган. 1956 йил 1 январ ҳолатига вилоятдаги дорихона ва хўжалик ходимлари кўрсаткичи қуйидагича бўлган [9]:

1 жадвал.

Ходимлар	Дорихона	
	Жами	Шундан қишлоқ ҳудудида
Жами фармацевт лавозими	37	14
Жисмоний шахслар	28	10
Олий маълумотли фармацевтлар	6	1
Ўрта маълумотли фармацевтлар	22	10

Шунингдек, бу каби қолоқликка барҳам бериш учун СССР Соғлиқни сақлаш министрлигининг 1961 йили 11 июлда “Аҳолига дори-дармон хизматини яхшилашнинг келгуси чора-тадбирлари тўғрисида” қарори қабул қилди. Қарорда аҳолига дори-дармон етказиб бериш масаласига ҳам тўхталиб, уларни бартараф қилиш тўғрисида йўл-йўриқлар белгиланди [7]. Натижада соғлиқни сақлаш соҳасида аҳолини зарур дори-дармонларга бўлган эҳтиёжини қондириш катта аҳамият берилди бошланди. 1960 йилга келиб вилоятда дорихоналарнинг сони 483 тага етказилди [6]. Бироқ ушбу даврда вилоят дорихона бошқармаси омборхоналарида дори-дармонлар етарли эмасди, айниқса, кўпчилик туманларда ҳатто энг зарур бўлган спирт, пахта ва бинт кабилар ҳам етишмасди. Дорихоналарнинг аҳволи санитария қоидаларига умуман жавоб бермасди.

Шунингдек, ярим тоғли туманларга дори-дармонлар ўз вақтида етказиб берилмади, янги чиқарилган дорилар анча кечиктирилиб қишлоқларга тарқатилди. Фақат 70 йилларнинг иккинчи ярмига келиб, Термиз, Денов шаҳарлари марказларида намунавий лойиҳада қурилган дорихона бинолари фойдаланишга топширилди. Дорихона тармоқлари ишини ташкил этишдаги муаммолар соҳа фаолиятини такомиллаштиришга тўсқинлик қилиб келган.

Соғлиқни сақлаш тизимини доришунослар билан таъминлаш ишларини йўлга қўйиш мақсадида 1919 йилда Тошкентда фармацевтика мактаби ҳам очилди [10, С.50]. 1937 йили Ўрта Осиёда ягона бўлган Тошкент фармацевтика институти ташкил этилган. Институт 1940

йилдан бошлаб республикани юқори малакали фармацевтлар-провизорлар билан таъминлай бошлади. 1954 йилда институтда сиртки бўлим очилди. 1940 йилда Ўзбекистонда 72 нафар олий маълумотли фармацевтлар бўлса, 1963 йилга келиб, уларнинг сони 1278 тага етган [11]. Лекин 60 йилларга қадар Сурхондарё вилоятидан биронта ҳам талаба фармацевтика институтига қабул қилинмаган. Бу эса вилоятда, нафақат малакали фармацевтлар етишмаслигига олиб келган, балки фармацевтика кадрлари билан таъминлашда нафақат микдорий, балки ҳудудий жиҳатдан ҳам адолатли ёндашув зарурлигини кўрсатарди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Сурхондарё вилоятида XX асрнинг 20–60-йилларида дорихона ишларининг ривожланиши бир неча босқични босиб ўтган. Дастлабки даврда (20–30-йиллар) вилоятда дорихоналар сони жуда оз бўлиб, улар санитария талабларига жавоб бермасди. Урушдан кейинги йилларда дорихоналар сони ортган (1945 йилда 22 та, 1960 йилда 483 тага етган) бўлса-да, уларнинг моддий-техник базаси заифлигича қолган.

Фармацевт кадрлар етишмаслиги, айниқса, олий маълумотли мутахассисларнинг камлиги (1956 йилда вилоятдаги 37 дорихонада бор-йўғи 6 нафар олий маълумотли фармацевт бўлган) жиддий муаммо бўлган. Энг муҳими, 1960-йилларга қадар Сурхондарё вилоятидан Тошкент фармацевтика институтига биронта талаба қабул қилинмаганлиги ҳудудий тенгсизликнинг ёрқин ифодасидир. Бу эса вилоят аҳолисининг сифатли дори-дармон ва тиббий хизматдан тенг фойдаланиш ҳукукини чеклаган.

Хулоса қилиб айтганда, Сурхондарё вилояти мисолида фармацевтика хизматини ривожлантиришда нафақат микдорий кўрсаткичларни ошириш, балки ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олган ҳолда адолатли ҳудудий сиёсат юритиш зарурлиги яққол кўринади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. ЎЗР МА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1388-йўғма жилд, 190-варақ.
2. Исаев О.Ф. Сурхон воҳасидаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар (1925-1941 йй.). Тарих фан. бўй. фалс. докт. (PhD)... дисс. – Термиз, 2020.
3. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 91-фонд, 1-рўйхат, 113-иш, 52-варақ.
4. Халияров Х., Бычков Д., Блинников А. Сурхандарьинская область. –Т., Ўзбекистон, 1974.
5. Туляганов К.С. Здравоохранение Сурхандарьинской области Узбекской ССР. – Т.: Медицина, 1972.
6. Турсунов С., Қобилов Э., Муртазов Б., Пардаев Т. Сурхондарё тарихи – Т.:Шарқ, 2004.
7. Мўминова Г. Тоштемирова Н. Ўзбекистон жанубий вилоятлари тиббиёти ва соғлиқни сақлаш соҳаси тарихи. – Қарши: Интеллект, 2021.
8. Мирзаев Р. Денов тиббиёти тизими раванки. – Денов: Жайхун, 1997.
9. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 77-фонд, 1-рўйхат, 168-иш, 38-варақ.
10. Кадыров А.А., Аслиддинов И.Ф. Развитие высшего медицинского образование в республиках Советского Востока // Советское здравоохранения. – 1984, № 3.
11. Ўзбекистонда 40 йил ичида дорихона ишларини уюштириш ва фармацевт кадрлар тайёрлаш. – Т.: Медицина, 1964.

УДК 614.2(575.172)

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КАРАКАЛПАКСТАНА В ПЕРИОД МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА XX-XXI ВЕКА

А.А.Мамбетназарова, преподаватель, Медицинский институт Каракалпакстана, Нукус

Annotatsiya. Maqolada XXI asr boshlarida jamiyat modernizatsiyasi sharoitida Qoraqalpog‘iston Respublikasi sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanishining tarixiy xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Tibbiyot tizimini isloh qilishning asosiy yo‘nalishlari, sog‘liqni saqlash sohasidagi davlat siyosatining roli hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillarning aholi uchun tibbiy yordamdan foydalanish imkoniyatlariga ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, tibbiy infratuzilmani rivojlantirish, birlamchi tibbiy-sanitariya yordami tizimini takomillashtirish va tibbiy xizmatlar sifatini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Tarixiy-analitik yondashuv asosida mintaqaga sog‘liqni saqlash tizimining transformatsiya bosqichlari yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: sog‘liqni saqlash tizimi, Qoraqalpog‘iston, jamiyat modernizatsiyasi, tibbiy infratuzilma, sog‘liqni saqlash islohotlari, davlat siyosati, tibbiy yordam, ijtimoiy-iqtisodiy omillar.

Аннотация. В статье рассматриваются исторические особенности развития системы здравоохранения Республики Каракалпакстан в условиях модернизации общества в начале XXI века. Анализируются основные направления реформирования медицинской системы, роль государственной политики в сфере здравоохранения, а также влияние социально-экономических факторов на доступность медицинской помощи населению. Особое внимание уделяется развитию медицинской инфраструктуры, совершенствованию системы первичной медико-санитарной помощи и повышению качества медицинских услуг. На основе историко-аналитического подхода показаны основные этапы трансформации системы здравоохранения региона.

Ключевые слова: здравоохранение, Каракалпакстан, медицинская реформа, социальная политика, медицинская инфраструктура, система здравоохранения, модернизация.

Abstract. The article examines the historical features of the development of the healthcare system of the Republic of Karakalpakstan in the context of the modernization of society at the beginning of the XXI century. The main directions of reforming the medical system, the role of state policy in the field of healthcare, and the influence of socio-economic factors on the accessibility of medical care for the population are analyzed. Particular attention is paid to the development of medical infrastructure, the improvement of the primary health care system, and the enhancement of the quality of medical services. Based on a historical and analytical approach, the main stages of the transformation of the regional healthcare system are identified.

Key words: healthcare system, Karakalpakstan, modernization of society, medical infrastructure, healthcare reforms, state policy, medical care, socio-economic factors.

Система здравоохранения является важнейшим элементом социальной политики государства и играет ключевую роль в обеспечении благополучия населения. После обретения независимости Республики Узбекистан начался процесс реформирования многих сфер общественной жизни, включая систему здравоохранения. Эти реформы оказали значительное влияние на развитие медицинской системы Республики Каракалпакстан [1.12].

В начале XXI века модернизация системы здравоохранения стала одним из приоритетных направлений государственной политики. Основной целью реформ было повышение доступности медицинской помощи, улучшение материально-технической базы медицинских учреждений и внедрение современных методов лечения и диагностики [2.4].

Система здравоохранения Каракалпакстана имеет длительную историю развития. В различные исторические периоды медицинская помощь населению развивалась под влиянием социально-экономических и политических условий региона. Формирование современной системы здравоохранения началось в XX веке, когда стали создаваться первые медицинские учреждения и организовываться санитарно-эпидемиологические службы [3.501].

В советский период была сформирована государственная система медицинского обслуживания, основанная на принципах бесплатной медицинской помощи населению и развитии сети лечебно-профилактических учреждений. Однако к концу XX века система здравоохранения столкнулась с рядом проблем, связанных с недостаточным финансированием и устаревшей материально-технической базой [1.25].

Развитие медицины в XX–XXI веках представляет собой сложный и многогранный процесс, обусловленный воздействием научно-технического прогресса и модернизацией общества. Проведённый анализ показал, что в течение XX века медицина прошла несколько ключевых этапов — от становления научных основ до формирования высокотехнологичной системы здравоохранения.

Особую роль сыграли фундаментальные открытия, включая внедрение антибиотиков, таких как, что позволило значительно снизить уровень смертности от инфекционных заболеваний. В дальнейшем развитие медицинских технологий, совершенствование методов диагностики и лечения, а также институциональные реформы способствовали повышению эффективности медицинской помощи и увеличению продолжительности жизни населения.[1.26]

В XXI веке медицина вступила в новый этап, связанный с цифровизацией и развитием таких направлений, как и персонализированная медицина. Вместе с тем глобальные вызовы, включая пандемию, продемонстрировали уязвимость существующих систем здравоохранения и необходимость их дальнейшего совершенствования. Несмотря на значительные достижения, остаются актуальными проблемы неравномерного доступа к медицинским услугам, роста стоимости лечения и дефицита квалифицированных кадров. Это требует комплексного подхода к развитию здравоохранения, включающего усиление профилактической направленности, внедрение инновационных технологий и расширение международного сотрудничества.

В развитие медицины в условиях модернизации общества характеризуется переходом от традиционных методов лечения к высокотехнологичной, научно обоснованной и ориентированной на пациента системе здравоохранения. Перспективы дальнейшего развития связаны с интеграцией цифровых технологий, биомедицинских исследований и повышением качества медицинской помощи.[2.4]

После 2000 года в Узбекистане началась активная модернизация системы здравоохранения, направленная на повышение качества медицинских услуг и совершенствование управления медицинскими учреждениями. Особое внимание уделялось развитию первичной медико-санитарной помощи и укреплению сети сельских врачебных пунктов [2.6].

В рамках проводимых реформ была реализована программа модернизации медицинской инфраструктуры. В регионах, включая Каракалпакстан, проводилось строительство новых медицинских учреждений, оснащение больниц современным оборудованием и повышение квалификации медицинских работников [1.37].

Кроме того, государственная политика в сфере здравоохранения была направлена на развитие профилактической медицины и улучшение санитарно-эпидемиологической ситуации. Эти меры позволили повысить эффективность медицинской помощи и снизить уровень некоторых заболеваний среди населения. Развитие системы здравоохранения в Каракалпакстане было тесно связано с социально-экономическими условиями региона. Важную роль играли такие факторы, как уровень жизни населения, демографическая ситуация, экологические проблемы и доступность медицинских услуг. Особенно значительное влияние на состояние здоровья населения региона оказали экологические проблемы, связанные с высыханием Аральского моря. Экологическая ситуация стала причиной распространения ряда заболеваний и потребовала усиления медицинских и профилактических мероприятий [1.41].

Кроме того, важным направлением государственной политики стало повышение квалификации медицинских кадров. Подготовка специалистов и развитие медицинского образования способствовали улучшению качества медицинской помощи населению.

Проведенные реформы способствовали значительному развитию медицинской системы региона. Были расширены возможности диагностики и лечения заболеваний, улучшена материально-техническая база медицинских учреждений и внедрены современные медицинские технологии.

В результате реформ государство продолжает модернизацию системы здравоохранения, направленную на обеспечение всеобщего доступа населения к качественным медицинским услугам [2.8].

Анализ развития системы здравоохранения Каракалпакстана в условиях модернизации общества показывает, что реформы, проводимые в начале XXI века, сыграли значительную роль в совершенствовании медицинской системы региона. Государственная политика в сфере здравоохранения была направлена на модернизацию медицинской инфраструктуры, повышение качества медицинских услуг, а также улучшение санитарно-эпидемиологической ситуации.[2.15]

В результате проведенных реформ была создана основа для дальнейшего развития системы здравоохранения и повышения уровня медицинского обслуживания населения.

Реализация государственных программ позволила укрепить материально-техническую базу медицинских учреждений, расширить возможности диагностики и лечения заболеваний, а также повысить эффективность профилактических мероприятий.[2.8]

Вместе с тем дальнейшее развитие системы здравоохранения требует продолжения модернизации медицинских учреждений, внедрения современных медицинских технологий и повышения квалификации медицинских кадров. Особое значение имеет совершенствование системы управления здравоохранением, а также развитие профилактической медицины, направленной на сохранение и укрепление здоровья населения.

Таким образом, модернизация системы здравоохранения Каракалпакстана является важным условием повышения качества медицинской помощи и улучшения социального благополучия населения региона.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Республика Узбекистан. Материалы и документы по реформированию системы здравоохранения. – Ташкент: Узбекистон, 2010.
2. Доклад Всемирной организации здравоохранения о реформировании системы здравоохранения Узбекистана. – Женева: WHO, 2023.
3. Торенизов М. История здравоохранения в Каракалпакстане (1917–1924 гг.) // Общество и инновации. – 2025. – №3. – С. 498–505.
4. Абдуллаев Р.А. Развитие системы здравоохранения в Узбекистане. – Ташкент: Фан, 2018.
5. Нурыллаева Н. Социальные аспекты развития медицины в Каракалпакстане // Вестник Каракалпакского государственного университета. – 2021. – №2. – С. 45–52.
6. Всемирная организация здравоохранения. Здравоохранение в Узбекистане: аналитический обзор. – Женева, 2020.
7. Министерство здравоохранения Республики Узбекистан. Основные направления реформирования системы здравоохранения. – Ташкент, 2019.

УДК 0930.2:070(47+57)"1950/1980"

РЕКОНСТРУКЦИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ МАРШРУТОВ ШАРАФА РАШИДОВА В СТРАНЫ ЕВРОПЫ: ПРОБЛЕМЫ ПОИСКА ИСТОЧНИКОВ И ИХ ИНТЕРПРЕТАЦИИ (1955-1980 годы)

И.Т.Муминов, независимый соискатель, Институт антропологии при Академии наук Узбекистана, Ташкент

Annotatsiya. Ushbu nashr Sharof Rashidovning 1955-yildan 1980-yilgacha Yevropa mamlakatlari qilgan diplomatik tashriflarining rekonstruksiyasini taqdim etadi. Ushbu rekonstruksiya to'plangan tarixiy manbalar va Sovet davriy nashrlariga asoslangan.

Kalit so'zlar: Sharof Rashidov, diplomatiya, SSSR, Yevropa, arxiv manbalari, davriy nashrlar, xronologiya, rekonstruksiya, O'zbekiston, tizimli tahlil.

Аннотация. В публикации приводится реконструкция дипломатических визитов Шарафа Рашидова в страны Европы в период с 1955 по 1980 годы. Эта реконструкция основана на собранных исторических источниках и советской периодике.

Ключевые слова: Шараф Рашидов, дипломатия, СССР, Европа, архивные источники, периодика, хронология, реконструкция, Узбекистан, системный анализ.

Abstract. This publication provides a reconstruction of Sharaf Rashidov's diplomatic visits to European countries from 1955 to 1980. This reconstruction is based on collected historical sources and Soviet periodicals.

Keywords: Sharaf Rashidov, diplomacy, USSR, Europe, archival sources, periodicals, chronology, reconstruction, Uzbekistan, systems analysis.

Введение. Вопросы участия республик Советского Союза во внешнеполитической деятельности центра долгое время оставались на периферии научного интереса. Особенно малоизученным остаётся вопрос о роли союзных республик и их представителей в дипломатических инициативах, направленных на укрепление международных связей СССР в период «оттепели» и последующей стабилизации политического режима. В этом контексте особый интерес представляет фигура Шарафа Рашидова — Первого секретаря ЦК Компартии

Узбекистана (1959–1983), одного из самых ярких и влиятельных политиков среднеазиатского региона.

Несмотря на то, что деятельность Рашидова преимущественно рассматривалась в рамках внутренней политики Узбекской ССР, существует необходимость более внимательного анализа его международной активности, особенно в европейском направлении. Целью настоящей статьи является реконструкция дипломатических маршрутов Шарафа Рашидова в страны Европы в 1955–1980 гг. А также осветить вопрос двухстороннего сотрудничества между странами Европы и Узбекистаном в советский период с 1955 по 1980 годы на основе анализа республиканской советской партийной периодики, на примере газеты “Правда Востока”. Эта задача требует системного анализа источников различной природы: архивных дел, фотодокументов, материалов фалеристики, а также отзывов в международной и советской периодике.

В данном исследовании были проанализированы следующие исторические источники:

1. Листок – пребывание за границей – Зав. сектором учета кадров ЦК Компартии Узбекистана II. 1982.- Н. Макитрина. Это экспонат Мемориального государственного музея Шарафа Рашидова в Джизаке.

2. Дополнение к личному листку по учету кадров – Рашидов Шараф Рашидович”. Архивный рассекреченный в 2009 году, документ из Российского Государственного Архива Новейшей Истории. РГАНИ. Фонд № 5 – оп. 98, д. 28855, лл.1,2 об 3об 4, 5. Экз. № 9, 18.02.2009.

3. Справка предоставленная на утверждение ЦК КПСС по Рашидову Шарафу Рашидовичу, документ из личного дела”, хранится в архиве Международного общественного Фонда Шарафа Рашидова.

4. Арх. №1-78097 – Члены делегации КПСС в зале заседаний XX съезда Компартии Австрии; справа – руководитель делегации, кандидат в члены Политбюро ЦК КПСС, первый секретарь ЦК КП Узбекистана Ш. Р. Рашидов, 1969 г. Австрия, г. Вена, автор съемки неизвестен. Из Российского Государственного Архива Кино Фото Документов. РГАКФД.

5. Есть записи из иностранного Фонда Антонио Грамши, Италия - №071 885, от 15 октября 1970 года, №071 875, №071 876, №071 877. материалы о визите Шарафа Рашидова в Италию в 1970 года. Любезно предоставленные доктором наук, ассистентом профессора Неаполитанского Университета “L’Orientale” Риккардо Марио Куччиолой.

6. Несколько фотоальбомов из личного архива семьи Шарафа Рашидова о визитах Шарафа Рашидова в страны Европы: Фотоальбом о поездке в Италию в 1970 году «53'della Rivoluzioned'Ottobre», хранящийся в Международном общественном Фонде Шарафа Рашидова.

7. Фотоальбом «Болгария. 1979 г. Государственный визит Ш. Рашидова в 1979 году». Инв. № 69.

Кроме этого была и советская периодика. которая описывала некоторые визиты Шарафа Рашидова в страны Европы. Это были центральные газеты – Правда и Известия, республиканские газеты – Правда Востока. А также и иностранная пресса – итальянской партийной газете “Унита”, обзор федерации журналистов Югославии, и сборники визитов советских лидеров. А также материалы фалеристики⁶ и филателии⁷.

Настоящая публикация направлена на восполнение пробела в изучении дипломатической активности союзных республик, показывает различные типы двухстороннего сотрудничества и демонстрирует значимость региональных лидеров в реализации внешнеполитических инициатив Советского государства.

О проблеме поиска источников и их интерпритации: Для того чтобы провести реконструкцию зарубежных визитов Шарафа Рашидова в страны Европы, пришлось привлекать разные типы исторических источников. Так как используя только архивные

⁶Памятный знак Итальянской комму-нистической партии, врученный Ш.Р. Рашидову, возглавлявшему советскую делегацию на съезде партии в г. Ливорно 7 ноября 1970 года.

⁷Почтовая марка, Болгария 1979. 75-летие болгарских профсоюзов.

материалы или советскую периодику, охватить все визиты не представлялось возможным ввиду отсутствия полного освещения этих визитов в вышеуказанных источниках. В связи с этим сведения, касающиеся дипломатических визитов Шараф Рашидова, фрагментарны, а порой и вызывают вопросы в их достоверности. Была проведена верификация данных, из которых были вычеркнуты спорные и неverifiedированные визиты в Ирландию в 1962 году, Италию в 1964 году, Францию в 1959 и в 1967 годах. Которые были представлены в источнике из сектора учета кадров ЦК КП Узбекистана – пребывание за границей (1982) [1].

Исследовательская часть: В ходе проведенного исследования было выявлено, что Шараф Рашидов был в 8 Европейских странах с 11 визитами, что нашло отражение в составленной таблице.

Таблица.

Обобщенная историческая реконструкция хронологии дипломатических визитов Шарафа Рашидова в страны Европы с 1955 по 1980 годы

Год	Страна	Город прилета	Цель визита
1955	Финляндия	Хельсинки	Участие в 44-й конференции Межпарламентского союза - парламентский визит
1957	Венгрия	Будапешт	Технический визит (дозаправка)
1962	Венгрия	Будапешт	Технический визит (дозаправка)
1965	Югославия	Белград	Мемориальный визит
1965	Венгрия	Будапешт	Технический визит (дозаправка)
1969	Австрия	Вена	Участие в XX съезде КП Австрии - партийный визит
1970	Италия	Рим, Ливорно	Участие в празднование 53 годовщины октября – партийный визит
1975	Болгария	София, Пловдив, Плевна, Габрово, Велико-Тырново, София	31 годовщина социалистической революции Болгарии на мероприятиях посвященными этому событию – партийно-экономический визит
1976	Румыния	Бухарест	Неустановленный визит (возможно в составе делегации Л.И. Брежнева)
1979	Болгария	София, Пловдив	На празднование 75 профсоюзов Болгарии – партийный визит
1980	Чехословакия	Прага, Карловы-Вары	Отдых по приглашению КП Чехословакии

Согласно анализу таблицы, первый свой зарубежный визит Шараф Рашидов совершил в страну Северной Европы, Финляндию 24 августа 1955 года. Ш.Р. Рашидов принимал участие в составе второй группы советских парламентариев Верховного Совета СССР на 44 конференции Межпарламентского совета, в городе Хельсинки как гласит информация из газеты «Известия» [2]. Это был первый опыт Шарафа Рашидова пребывания в зарубежной стране в составе советской делегации.

Поездка в Финляндию Шарафа Рашидовича привела к расширению культурно и научного сотрудничества. Так называемая “мягкая сила” взаимодействия между СССР и Финляндией, которые охватывали и Советский Узбекистан.

В 1957, 1962 и 1966 годах Шараф Рашидов останавливался с техническими визитами (дозаправка самолета) в Венгрии на пути в Египет в 1957-1958 гг, на пути на Кубу в 1962 году и снова на пути на Кубу в 1965 году.

Как пишет сам Шараф Рашидов в своей рукописной записке на узбекском языке - «Мен Будапешт шахрида учинчи марта булдим. Биринчи марта 1957 йил декабр ойида ... ушбу муаззам шахарда булдим 24 соат тухтаган эдим». («Это мой третий приезд в Будапешт. Первый раз был в декабре 1957 года... Я пробыл в этом великолепном городе 24 часа») [3].

Верифицировать этот визит из советской периодики и доступных архивных документов не удалось, но, видимо, это был 1965 год, по пути снова на Кубу.

В 1965 году был визит Шарафа Рашидова в Югославию, информации о визите не так много, только в одном югославском источнике, короткая заметка в одно предложение. «Шараф Рашидов, первый секретарь Центрального Комитета Коммунистической партии Узбекистана, провел короткое время в Белграде» [4]. Цель визита неизвестна, можно предположить, что в советской периодике работала установка, сформулированная еще в конце 1950-х гг.: «нет необходимости уделять в нашей печати много внимания политике... Материал, касающийся Югославии, буквально просачивался в советскую прессу» [5].

В 1969 году Шараф Рашидов был в Австрии. В советской прессе был лишь формальный протокольный отчет о визите. Советская делегация, возглавляемая Шарафом Рашидовым, пробыла в Австрии с 2 по 9 января 1969 года для участия в XX съезде КПА [6].

В 1970 году Шараф Рашидов возглавил советскую делегацию на празднование 53 годовщины КП Италии [7] в Рим и Леворно. Этот визит связан с тем, что Шараф Рашидов был направлен ЦК КПСС в Италию для того, чтобы выяснить настроения в Итальянской коммунистической партии, которые на тот момент готовы были пересмотреть отношение к ЦК КПСС.

Визит продолжался с 4 по 12 ноября 1970 года. О том, что Шараф Рашидов был в городе Ливорно, стало известно из двух других источников: – памятный знак, подаренный Шарафу Рашидову Итальянской коммунистической партией с надписью на итальянском языке «...P.C.I. Porto Livorno, 7.11.1970». Также об участии в праздновании говорит надпись «53'della Rivoluzione d'Ottobre», Livorno на фотоальбоме из личного архива Шарафа Рашидова [8]. Но упоминаний о пребывании Шарафа Рашидова в этом городе в советской периодике не было.

В 1975 году Шараф Рашидов возглавляет советскую делегацию в Болгарию, с 9 по 16 сентября. Посетил Пловдив, Плевен, Габрово, Велико-Тырново, химический комбинат, встретился с Тодором Живковым. Целью визита было посещение предприятий промышленности Болгарии, говорили о советско-болгарской дружбе, были в парламенте Болгарии и ознакомились с его работой [9]. Конечно же истинная цель остается за рамками советской публикации.

В 1979 году второй визит Шарафа Рашидова **в Болгарию. Сведения** об этом содержит единственный источник – фотоальбом, посвященный визиту Шарафа Рашидова в Болгарию [10]. Используя данные филателистки, в частности, почтовую марку, выпущенную в Болгарии в 1979 году, посвященную 75-летию Болгарских профессиональных союзов, можно сделать вывод, что Шараф Рашидов был на этом мероприятии.

В 1976 году Шараф Рашидов был в Румынии. 1976 год был ознаменован напряжёнными союзническими отношениями. Румыния оставалась во всех социалистических блоках, по хотела свободы от СССР.

Цели визита и точное время выяснить не удалось, есть лишь единственный источник, подтверждающий этот визит Шарафа Рашидова [11].

Визит Шарафа Рашидова в Европу был в Чехословакию в 1980 году. Советская пресса была немногословна, сообщив лишь то, что Шарафа Рашидова принял президент ЧССР Г. Гусак. В ходе встречи были обсуждены вопросы сотрудничества и некоторые партийные вопросы, во время встречи был посол СССР в ЧССР П.П. Ботвин [12].

Заключение. Проведённый анализ периодической печати, освещающий визиты Шарафа Рашидова в страны Европы, за период с 1955 по 1983 годы позволил реконструировать внешнеполитическую стратегию международного сотрудничества Узбекистана в ключе советской дипломатии.

Роль Шарафа Рашидова во внешнеполитическом сотрудничестве со странами Европы заключалась в выстраивании личных контактов с партийными и государственными лидерами. Он выступал как представитель не только ЦК КПСС, но и регионального восточного лидера. Это показывало западным политикам, что внешняя политика СССР, задействует не только лидеров титульной нации, но и региональных лидеров. Это формировало позитивный имидж СССР в глазах западных партнеров. Шараф Рашидов выступал как переговорщик между ЦК КПСС и компартиями Европы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Листок – пребывание за границей – Зав. сектором учета кадров ЦК Компартии Узбекистана П. 1982.- Н. Макитрина. Это экспонат Мемориального государственного музея Шарафа Рашидова в Джизаке., “Дополнение к личному листку по учету кадров – Рашидов Шараф Рашидович”.
2. Известия .-№201.- 25 августа 1955. -3 с.
3. Копия рукописной личной записки Шарафа Рашидова на узбекском языке о поездке в Венгрию. Оригинал утерян в 2000 году. который находится в архиве Международного общественного Фонда Шарафа Рашидова.
4. Review of International Affairs.- Vol 354-377. -Federation of Yugoslav Journalists, 1965. -24 p.
5. Каменская Е. В. «И не друг, и не враг»: Югославия второй половины 1960-х гг. на страницах советской печати и в восприятии населения (по материалам Урала) / Е. В. Каменская // Документ. Архив. История. Современность: сборник научных трудов. - Екатеринбург: Урал. ун-та, 2019. - Вып. 19. - С. 168-180. — <http://elar.urfu.ru/handle/10995/77979>
6. Правда Востока.- №8.- 10 января 1969. -1 с.
7. Правда Востока.- №266.- 13 ноября 1970. -3 с.
8. Фотоальбом «Италия, Ливорно, 1970» из личного архива Семьи Ш.Р. Рашидова.
9. Правда Востока.- №217.- 17 сентября 1975 года. -1 с.
10. Фотоальбом. «Болгария. 1979 г. Государственный визит Ш. Рашидова в 1979 году». Инв.-№ 69.
11. Дополнение к личному листку по учету кадров – Рашидов Шараф Рашидович”. Архивный рассекреченный в 2009 году, документ из Российского Государственного Архива Новейшей Истории. РГАНИ. Фонд № 5 - оп. 98, д. 28855, лл.1,2 об 3об 4, 5. Экз. № 9, 18.02.2009.
12. Правда. №229.- 16 августа 1980.- 4 с.

УЎК 908

ЎЗБЕК МАҚОМ САНЪАТИ ВА УНИНГ ЕТУК НАМОЯНДАЛАРИ ФАОЛИЯТИ
ТАРИХИДАН

С.Б.Муртазова, PhD, проф., Иқтисодиёт ва педагогика университети НТМ, Қариш

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек мақом санъати ва унинг ўзига хослиги, шунингдек ўзбек мақом санъатининг атоқли вакили Юнус Ражабийнинг ижодий фаолиятига бир назар солиниб, унинг ўзбек мақом санъати ривожига қўшган ҳиссаси ва сулола вакиллари ижодига доир маълумотлар таҳлил этилди. Мақолада мумтоз мусиқий меросни етук даргалари, соҳа олимлари, уларнинг совет даврида мафкуравий тазйиқ ва зўравон сиёсат юритилишига қарамасдан бу мусиқий меросни сақланишида жонбозлик кўрсатганликлари архив манбалари асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: мусиқа, санъат, маънавий мерос, анъана, қадрият, мақом, қарор, фармон, ислоҳот, мақом санъатининг “Тошкент-Фарғона” йўналиши, “устоз-шогирд”, сулола, рисола, монография, диссертация, Шашмақом

Аннотация. В данной статье проанализировано узбекское макомное искусство и его уникальность, а также творческая деятельность Юнуса Раджаби, известного представителя узбекского макомного искусства. В статье на основе архивных источников освещены зрелые этапы формирования классического музыкального наследия, ученые данной области, их стремление к сохранению этого музыкального наследия, несмотря на идеологическое давление и политику советской эпохи.

Ключевые слова: музыка, искусство, духовное наследие, традиция, ценность, статус, решение, указ, реформа, «Ташкент-Ферганское» направление макомного искусства, «мастер-ученик», династия, трактат, монография, диссертация, Шашмақом.

Abstract. In this article, the Uzbek maqom art and its uniqueness, as well as the creative activity of Yunus Rajabi, a famous representative of the Uzbek maqom art, were analyzed. In the article, the mature stages of the classical musical heritage, the scientists of the field, their dedication to the preservation of this musical heritage despite the ideological pressure and violent politics in the Soviet era are highlighted on the basis of archival sources.

Key words: music, art, spiritual heritage, tradition, value, maqom, decision, decree, reform, "Tashkent-Fergana" direction of maqom art, "master-disciple", dynasty, treatise, monograph, dissertation, Shashmaqom

Кириш. Ўзбек мақом санъати бой, бетакрор ва ўзига хосдир. Ҳар бир миллатнинг ўзига хос анъана ва қадриятлари, урф-одатлари, маънавий мероси бор. Бугун дунё халқлари ўз анъана ва қадриятлари билан, бой маънавий мероси билан, аجدодлардан мерос бўлиб келаётган мусиқий, ижодий мероси билан жаҳонга юзланмоқда.

Бугун дунё бўйлаб янграётган мақом санъатимиз, бахши боболаримизнинг хонишлари, соҳада устоз-шогирд анъаналарини давом этаётгани, шунингдек давлатимиз томонидан бу маънавий меросни асраб-авайлашга, уни келажак авлодга безавол етказишга алоҳида эътибор қаратилаётганлиги, бу борада қатор ҳуқуқий, меъёрий ҳужжатларни тасдиқланаётгани ҳам бежизга эмас албатта.

Юртимизда давлатимиз раҳбари ташаббуси билан “Учинчи ренессанс”ни яратишдек масъулиятли вазифа қўйилган экан, ҳар жабҳада, ҳар бир соҳада мамлакатимиздан етишиб чиққан алломалар, мутафаккирлар, уларнинг бой маънавий меросини чуқур ўрганиш, уни бойитиш, такомиллаштириш, замонавий илм-фан сирларини чуқур ўрганиб аجدодларга муносиб ворис бўлиш ва яратувчанлик муҳити билан уни мазмунан, моҳиятан англаш, асраб-авайлаш бугунги авлодларнинг муҳим бурчи ҳисобланади.

Манба ва адабиётлар таҳлили. Ўзбек мақом санъати, унинг ривожланиши, бугунги кунгача етиб келишида аввало бу ноёб мероснинг авлоддан-авлодга анъанавий тарзда, шунингдек, манбалар ва мавзуга оид адабиётлар асосида кўришимиз мумкин. Аввало IX-XII аср шарқ алломалари Абдулқодир Мароғий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн-Сино, Исроҳ ал-Киндий ва бошқаларнинг асарларида ўзбек мумтоз мусиқий мероси, унинг инсон руҳиятига ва шахс камолотидаги ўрни ҳақида гапирилган бўлса, риёзиёт илми қаторига қўйилганлиги маълум.

Хусусан, Шашмақом ҳақида асосан, XVIII аср бошларида Бухорода шаклланди [7, Б.5]. Бу ҳақида 1967 йилда Юнус Ражабий томонидан ёзиб олиниб, нашр этилган “Шашмақом” номли манбада келтирилади. Шунингдек, 1997 йилда чоп этилган олий ва ўрта махсус ўқув юртлари учун чоп этилган “Мақом асослари дастури”да ҳам келтириб ўтилади. С.Б. Муртозованинг “XIX аср охири - XX асрнинг 80 - йилларида Ўзбекистон мусиқа маданиятидаги трансформация жараёнлари” мавзусидаги тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертациясида ҳам мавзуга оид масалалар атрофлича таҳлил қилинган ва бу ҳақида қуйидагича маълумот берилди. Шашмақом асосан, XVIII аср бошларида Бухорода шаклланганлиги, чунки шу даврга қадар ёзилган рисолаларда Шашмақом ҳақида гапирилмаганлиги таъкидланади [4, Б.184].

Совет даврида фаолият юритган олимларнинг ижоди ва асарларига ҳамда бу даврда бу мусиқий меросга бўлган муносабат масаласида қуйидаги фикрларни келтириш мумкин.

Мусиқани назарий жиҳатдан тадқиқ этиш натижасида аста-секин мусиқашунослик илми ривожлана борди. 1963 йил таниқли мусиқашунос олим Исроҳ Ражабовнинг “Мақомлар масаласига доир” номли йирик монографияси чоп этилди ва ушбу китоб мақом санъатининг туб моҳиятини илмий шаклда асослаб берди. Академик Юнус Ражабий 1966-75 йилларда Бухоро шашмақомини тўплаб, илмий жиҳатдан асослаб нашр эттирди [7, Б.5.]. Бу борадаги тинимсиз изланишлари натижасида ўзидан келажак авлодларга жуда катта мерос қолдирди. Бугунги кунда Юнус Ражабий қолдирган меросдан нафақат ўз сулоласининг вакиллари балки, кўплаб ёшлар ҳам бу мактабни муносиб давомчилари ҳисобланади.

Натижалар. Мақомлар – ўз тарихий тараққиёти давомида жуда узоқ йўлни босиб ўтиб, ҳар бир тарихий даврда янги хусусиятлар билан бойиб борди [1, Б.165.]. Ўзбек мусиқа меросида мақомнинг учта асосий тури мавжуд:

- 1.Шашмақом (ёки Бухоро мақомлари, Бухоро Шашмақоми);
- 2.Хоразм мақомлари;
- 3.Тошкент-Фарғона мақомлари (ёки мақом йўллари) [2, Б.7.].

Бу мусиқа йўналиши устоз созанда ва хонандадан шогирдларга оғзаки ўтиб бизгача етиб келган.

Айнан сўз юритмоқчи бўлганимиз мақом санъатининг Тошкент-Фарғона мақом йўналишининг намояндалари хусусида бўлади. Тошкент ва Фарғона водийсида ҳам мумтоз

мусиканинг ўзига хос намуналари юзага келиб, кўплаб эл севган намояндалар фаолият олиб бордилар.

Ўзбек мусиқа санъатининг Тошкент-Фарғона йўналишида Ашуралӣ Ҳофиз (1850-1913), Мирза Қосим Ҳофиз (1850-1917), Мўминжон Ҳофиз (1860-1910), Мўйдин Ҳожи (1885-1958), Беркинбой Файзиев (1885-1945), Жамолхон Ҳофиз (1850-1916), Абдулла Тароқ (1870-1952), Мадумар Ҳофиз (1884-1935), Зебо Пари (1826-1910), Маматбобо Сатторов (1885-1967), Эрка Қори Каримов (1880-1954), Маҳкам Ҳофиз (1865-1915), Ҳамроқул қори Тўрақулов (1872-1943), Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов (1868-1943) ва бошқалар сермахсул ижод қилди ва улар халқ орасида “ҳофиз” сифатида ном қозонди. Масалан, Мадумар Ҳофиз мусиқа санъатининг сир-асрорларини отаси Тошхалифа Ҳофиздан ўрганиб, алоҳида мактаб яратди. Қўқон хонандалик санъатининг ёрқин намояндаларидан бирига айланди [4, Б.184].

Мадумар Ҳофиз ижро этган асарларнинг сўзлари алоҳида шаклда “Баёзхон Умар Ҳофиз” номи билан нашр этилди. Тўйчи Ҳофиз, Ҳамроқулқори, Юнус Ражабий каби машҳур ҳофизлар унинг шогирдлари бўлиб, у мусиқа санъатида ўзига хос мактаб яратди. Хусусан соҳада “устоз-шогирд” ва “сулолавий” ижодкорлик фаолиятини шаклланишига ана шундай ўз соҳасининг билимдонлари ва фидойиларининг ўрни бекиёсдир.

Хусусан, совет даврида бошқа соҳалар қатори ўзбек миллий мақом санъати ҳам таъқиб ва тазйиқлардан холи бўлмаганлиги маълум. Бунӣ англаган академик Юнус Ражабий 1971 йил бир гуруҳ ижодкорлар билан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи котиби Ш.Р.Рашидов номига хат йўллайдилар. Хатда асосан мақом ва катта ашула санъатига эътиборни кучайтириш ҳақидаги фикр-мулоҳазалар баён этилади [8, 48-варақ].

Унда шундай дейилади: “Мусиқа маданиятимиз равнақи ҳамма жиҳатдан тузук. Аммо бизни ташвишлантираётган мақом билан катта ашула санъатининг тақдири. Бу икки санъат ҳақида ўйлаш керак бўлар. Катта ашула эсдан чиқа бошлади, мақом эса фақат академик Юнус Ражабий раҳбарлигидаги радио ансамбли мисолида қолди, холос. Ёшларимиз, табиий, бу санъатдан узоқлашиб қолди. Ражабий ансамблининг атоқли созанда ва хонандалари боқий қолмас. Уларнинг ўринбосарлари йўқ, тайёрлаш билан ҳеч ким қизиқмаётганга ҳам ўхшайди. Ваҳоланки, ҳамма янги ва аъло музика санъатимизнинг, опера, балет ва симфоник санъатимизнинг асоси ана шу санъат. Бу билан ўзбек совет санъати фахрланса арзийди. Бу санъат кўпларда йўқ.

Бугунги замонавий фан, техника, технология ривожланган даврда ҳар бир миллат, ҳар бир халқ ўз маънавий меросини, хусусан анъанавий мусиқий меросини сақлаб қолиши, ёшларни ҳар-хил “оммавий маданият” ниқоби остидаги унсурлардан асраш ҳамда ёшлар онгига санъатнинг асл моҳиятини, асл мусиқий меросни чуқурроқ сингдириш бугунги куннинг долзарб ва ўта муҳимлигини уч авлод вакиллари теран англашлари ва бу ноёб меросни авайлаб асраб келажак авлодга безавол етказишда амалий ишларни бошида бўлишлари зарур ва шартдир.

Хулоса. Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкин, ушбу мақолада ўзбек мумтоз мусиқий меросимиз бўлган мақом санъатининг Тошкент-Фарғона йўналишининг атоқли вакиллари билан Юнус Ражабий ва сулоланинг захматкаш баъзи вакиллари билан бу ноёб маънавий меросни асраб-авайлаб, бизгача етиб келишида жонбозлик кўрсатганликлари ҳақида эътибор қаратдир холос. Ҳали зиммамизда у меросни чуқур тадқиқ этиш, унинг сир-асрорини бугунги авлодларга ва келажак авлодларга етказишдек улкан вазифалар борки, зеро, ўзлигини, миллий урф-одат, қадриятларини, ўз миллий соз ва оҳанглари билан бус-бутунича сақлаган халқ, миллат мангуликка дахлдордир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Акбаров И. Мусиқа луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б.165. / “Мақом” ибораси – (турар жой, ўрин, парда)- мусиқа чолғу асбобларида парда ва товушлар ўрнини билдирган.

2. Мақом асослари дастур. (Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари учун). – Тошкент, 1997. – Б. 7.

3. Маврулов А., Давлатов О., Абдурашулов Ш. Ўзбек халқи санъатидаги трансформация жараёнларининг тарихий таҳлили (XX-XXI аср бошлари)./ – Тошкент, 2017. – Б.121.

4. Муртозова С.Б. “XIX аср охири - XX асрнинг 80 - йилларида Ўзбекистон мусиқа маданиятидаги трансформация жараёнлари” мавзусидаги тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси. Тошкент, 2018 йил, 184-бет.

5. Муртазова С.Б. (в соавторстве). Ўзбекистон мусиқа маданиятининг мустақиллик даври тарихи. Т., 2022 йил.
6. Муртазова С. Б. Процессы и результаты становления системы среднего специального музыкального образования в Узбекистане (на примере период советской власти)"/ Вопросы современной науки. Москва, Интернаука, Том 67. 2021 г., ХАЛҚАРО КОЛЛЕКТИВ МОНОГРАФИЯ.
7. Шашмаком (ёзиб олувчи Юнус Ражабий). – Тошкент, 1967. – Б.5.
8. ЎЗР МДА, Р.837-фонд, 41-рўйхат, 2461-иш, 48-варақ.

УДК 94(575)“1928”:323.329:001.32

СОВЕТСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ МЕЖДУ ЛОЯЛЬНОСТЬЮ И КОНТРОЛЕМ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЗАПИСКИ И.А. ФАТЬЯНОВА 1928 Г.)

О.Г. Пуговкина, DSc, в.н.с., Институт антропологии АН Узбекистана, Ташкент

Аннотация. Статья посвящена анализу взаимоотношений советской власти и интеллигенции в Средней Азии в конце 1920-х гг. на основе архивного документа, записки советского партийного деятеля И.А. Фатьянова, адресованной Средазбюро ЦК КП(б). Исследование показывает, что в условиях кадрового дефицита и социалистического строительства советская интеллигенция одновременно воспринималась как необходимый профессиональный ресурс и как потенциально неблагонадежная социальная группа, требующая политического и идеологического контроля.

Ключевые слова: источник, документ, интерпретация, 1928 г., Средняя Азия, знание, интеллигенция, специалисты, И.А. Фатьянов, старая интеллигенция, советская власть.

Annotatsiya. Maqola 1920-yillar oxirida O'rta Osiyoda sovet hokimiyati va ziyolilarning o'zaro munosabatlarini arxiv hujjati, sovet partiya arbobi I.A. Fatyanovning KP (b) MK O'rta Osiyo byurosiga yo'llagan xati asosida tahlil qilishga bag'irlangan. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, kadrlar tanqisligi va sotsialistik qurilish sharoitida sovet ziyolilari bir vaqtning o'zida ham zarur professional resurs, ham siyosiy va mafkuraviy nazoratni talab qiladigan potensial ishonchsiz ijtimoiy guruh sifatida qabul qilingan.

Kalit so'zlar: manba, hujjat, talqin, 1928-yil, O'rta Osiyo, bilim, ziyolilar, mutaxassislar, I.A. Fatyanov, eski ziyolilar, sovet hokimiyati.

Abstract. The article devoted to the relationship between the Soviet authorities and the intelligentsia in Central Asia in the late 1920s on the basis of an archival document — a memorandum by the Soviet party official I.A. Fatyanov addressed to the Central Asian Bureau of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). The research shows that, under conditions of personnel shortages and socialist transformation, the Soviet intelligentsia was perceived simultaneously as a necessary professional resource and as a potentially politically unreliable social group requiring political and ideological control.

Keywords: source, document, interpretation, the year 1928, Central Asia, knowledge, intelligentsia, specialists, I.A. Fatyanov, old intelligentsia, Soviet power.

Введение. Проблема взаимоотношений интеллигенции (спецов) и советской власти в Узбекистане вот уже на протяжении более века остается на периферии исследовательского внимания. Советская историография отдавала предпочтения вопросам классовой структуры общества, истории рабочего класса и дехканства, формированию нового поколения советской интеллигенции. При этом вопрос о «старой интеллигенции» — русской или национальной (джадидской) затрагивался эпизодически и как правило в рамках дискурса о «буржуазных специалистах», «использования опыта бывших», «пережитках колониального прошлого». Между тем, для советской действительности 20-30-х гг. выстраивание взаимоотношений между интеллигенцией и государством в условиях кадрового дефицита республики, представлялось политически острым и жизненно важным. Советские специалисты с «имперским прошлым» превращалась одновременно и в необходимый интеллектуальный ресурс советской власти, и, в тоже время, в объект постоянного идеологического подозрения, который необходимо было перевоспитать.

Актуальность темы и её современное изучение. Проблема «интеллигенция и советская власть в Узбекистане» долгое время остается историографической лакуной. В советской историографии основное внимание уделялось подготовке кадров и воспитанию новых кадров национальной интеллигенции [1, 2, 3, 4, 5]. Советские исследователи подчеркивали, что «лучшая часть интеллигенции приняла сторону советской власти, так как видела пороки капитализма». Можно также отметить и ряд исследований об использовании опыта и знаний военной интеллигенции, военспецов, бывшего русского офицерства, перешедшего на сторону советской власти [6, 7, 8, 9].

Современная историография вопроса характеризуется изучением истории советской интеллигенции в контексте социальной структуры общества [10, 11, 12] и истории джадидизма [13, 14, 15]. Исследования, связанные с историей старой русской интеллигенции и их вклада в советское строительство, по-прежнему, носят фрагментарный и эпизодический характер, что затрудняет формирование самостоятельного научного направления в контексте взаимоотношений «власти и знания (интеллигенции)» [16, 17, 18, 19, 20, 21].

Исследовательская часть. Проследить формирование отношений между советской властью и интеллигенцией позволяют источники раннесоветского периода. В этом отношении в качестве источника, представляющего особую ценность, выступает письмо-обращение советского партийного деятеля 20-х годов в Средней Азии И.А. Фатьянова в Средазбюро на имя Н.Ф. Гикало.

Данный документ, напечатанный на машинке объемом 5 страниц хранится в Российском государственном архиве социально-политической истории (далее – РГАСПИ), в фонде Р-62, дело 1393 под названием «Письма в Средазбюро ЦК КП(б) на имя Гикало от отдельных лиц и учреждений о работе специалистов и о взаимоотношениях хозяйств со специалистами и ячейками» [22, л. 1] от 1928 г. Анализ этого документа позволяет проследить, каким образом партийное руководство, в рамках среднеазиатских республик, выстраивала модель взаимоотношений с туркестанской интеллигенцией через механизмы контроля, кадровой селекции и идеологической интеграции специалистов.

Кратко остановимся на отправителе и адресате. Отправитель, И.А. Фатьянов (1891-1973) – советский экономист, хозяйственный и партийный деятель. Долгие годы его работы были связаны с республиками Средней Азии. На момент составления записки, 1928/29 гг. был членом ЦИК Узбекистана, работал в Киргизии, председателем правления треста «Средазсельхозснаб» и др.[23] Не менее интересной была фигура, на чье имя была составлена записка – Н.Ф. Гикало (1897-1938), занимавшего в 1927/28 гг. должность заведующего организационным отделом и членом Средазбюро, а позже, в 1929 г. – первого секретаря ЦК КП(б) Узбекской ССР.

Бурный рост экономического развития Средней Азии в 20-е годы способствовал притоку различного рода специалистов. По мнению И.А. Фатьянова, прибывавшие профессиональные кадры со всего Союза представляли крайне неоднородную и пеструю среду. В ней он выделял социально неблагонадежное пространство, состоящее из «лжеспециалистов с карьеристическим уклоном», «чиновников периода колонизации», административно-ссыльных [22, л. 1]. Приток таких социально-опасных групп, по мнению И.А. Фатьянова, формировал неблагоприятную обстановку при их использовании в качестве специалистов.

Лояльную группу составляли низшие специалисты – учителя, техники, а отчасти немногочисленные кадры агрономов, врачей, работающих на низах (кишлаки, аулы), среди которых преобладающий процент несомненно добросовестные и преданные своему делу работники, но положение которых значительно более тяжелое, чем специалистов, работающих на предприятиях» [22, л. 1].

Таким образом, широкое пространство советской интеллигенции воспринималось одновременно и как необходимый кадровый ресурс, и, частично, как потенциально опасная среда, требующая контроля. Примечательно, что менее лояльная часть интеллигенции, согласно записке, занимала профессиональные ниши в городах, а лояльная, как раз, в областных городах, селах и аулах.

Важной составляющей записки стала мысль о том, что у некоторой части старых специалистов сохранялось «колониальное наследие» бывшей Российской империи. В частности, речь шла о примерах сохранения прежних социальных и культурных практик, переноса «пренебрежительного отношения не только к основной массе местного населения, но и современным мероприятиям» некоторыми чиновниками [22, л. 1].

Таким образом, государство, осуждая прежнюю систему сословности и привилегий, пыталась дистанцироваться от имперского прошлого, но не отказывалось от знаний и опыта специалистов.

Еще одним важным пунктом, заслуживающим внимания И.А. Фатьянова, стала аполитичность интеллигенции, их нежелание вступать в партию, а отсюда возникала опасность отсутствия надзора власти за ними. Так, сомнения в лояльности вызывали «всякого рода спецовские организации (корпоративные организации), находящиеся вне или почти вне влияния со стороны партии и руководства профессиональных организаций» [22, л. 1-2]. Изолированность таких организаций вела к лишению их политического контроля, а отсюда, возникали различного рода брожения и критика мероприятий советской власти. Он писал, что «наш аппарат в частности, в основной своей массе быстро перерождается и иногда представляет собой рутину, тормозящую прохождение хозяйственных и прочих вопросов. Господствуют условия своеобразного кумовства, поддержка друг друга, т.е. получается замкнутый круг работников, привилегированно обслуживающих наши организации, ревностно оберегающих от проникновения в эти организации новых элементов, иногда достаточно живых и полезных» [22, л. 2]. Такая сегрегация в обществе, недопустимая в рамках социалистической идеологии углублялась опасностью «отрыва специалистов, закупоривание их самих в себе, недовольства среди наиболее честной, преданной из них, тем, что они не вовлечены в достаточной степени в общественную работу .. Все это несомненно ставит перед партией задачу наискорейшего изживания этих недостатков» [22, л. 3].

Профессиональная среда «спецов», осевшая в советских учреждениях, требовала жесткого идеологического контроля со стороны власти, а также преследовала целью разрушения прежних корпоративных связей и предоставление новых возможностей всем желающим.

Основная задача, которую преследовал автор записки – выработка практических механизмов интеграции специалистов в советскую систему. И речь здесь шла не только о профессиональном использовании знаний интеллигенции, но и постепенном их включении в новое идеологическое мировоззрение и переформатирование их интеллектуальной среды.

В частности, И.А. Фатьяновым предлагалось осуществление таких практических мероприятий, как «руководство организациями ... должно быть взято в партийные руки», «связаться с наиболее активными и преданными советской власти группами специалистов, как путем личного общения, так и письменно (для работающих на периферии)», «создать во всех спецовских организациях группы из коммунистов-специалистов» [22, л. 3].

В качестве важного инструмента идеологического перевоспитания интеллигенции, «политизации научного знания» рассматривалась периодическая печать, а в частности, уже выпускавшийся в Москве специализированный журнал, с яркой профессиональной направленностью, как «Наука и труд» [22, л. 3]. Как нам видится, название журнала должно было подчеркнуть стремление советской власти преодолеть автономность интеллектуального знания, подчинив его практическим задачам социалистического строительства. Таким образом, знание в рамках советской идеологии становится публичным, доступным для всех и в тоже время было интегрировано в социалистическое переустройство общества. Публичность знания, в свою очередь должна была привести к его подконтрольности советскими гражданами, тем самым препятствуя его «разложению, обростанию».

Довольно смелым и радикальным выглядело предложение И.А. Фатьянова о привлечении специалистов «к нашему советскому аппарату, ...наиболее преданных из них выдвигать в Советы и не только в советы, но и в ЦИК республики. Между тем мы знаем, что

очень ограниченное количество из них введены в советы. Не было бы вреда, если скажем в Ташкентский совет было избрано 3-5% специалистов и ученых» [22, л. 4].

Используя довольно жесткие методы, И.А. Фатьянов предлагал для спецов и некие поощрения в виде улучшения материального положения, добавляя, что «в деле материального обеспечения среди специалистов и особенно научных работников у нас дело обстоит весьма неблагополучно», а также «улучшить экономическое и правовое положение специалистов, особенно работающих на местах (кишлак, деревня)» [22, л. 5].

И, видимо, как крайнюю меру в деле выстраивания диалога между интеллигенцией и властью, И.А. Фатьянов предлагал, пока в довольно мягких формулировках, «проводить перестановку сил, стремясь очистить советский хозяйственный аппарат от чуждого, разложившегося, разлагающегося элемента», т.е. речь шла о начавшемся процессе чисток государственного аппарата и учреждений республики от «чуждых элементов», пришедших на 1928-1932 гг. и ставших одной из характерных черт кадровой политики Советского государства. Таким образом, возможно было решить задачу «отбора и перемещения отдельных работников, ... замена сидящих целый ряд лет в аппарате выдвижением специалистов, работавших и работающих на производстве вообще в низах. При такой перестановке сил неизбежно известный % вредного и бесполезного, примазавшегося к нашему советскому аппарату элемента будет сам по себе отсеиваться» [22, л. 5]. Переход к чисткам означивал собой формирование механизмов кадровой фильтрации и политического отбора, где профессиональная пригодность тесным образом была связана с политической лояльностью.

Заключение. Записка И.А. Фатьянова представляет собой важный источник по истории складывания взаимоотношений советской власти и интеллигенции в Средней Азии в 1920-е годы. Документ позволяет понять, как в условиях кадрового дефицита и масштабного социалистического строительства интеллигенция (спецы, специалисты) воспринималась советским руководством и как ценнейший профессиональный, кадровый ресурс, и потенциально неблагонадежная социальная группа. Документ позволяет проследить механизмы политизации знания, установления контроля государства над специалистами, подчинения знания государству, постепенной интеграции интеллигенции (спецов) в советскую систему, а также первые попытки чисток 1928-32 гг. от «чуждого элемента».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мазитов А.Х. Борьба КП Узбекистана за создание советской национальной интеллигенции в годы первой сталинской пятилетки (1928-1932): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва: Институт повышения квалификации преподавателей марксизма-ленинизма, 1953. – 15 с.
2. Бутходжаев А. Из истории формирования узбекской советской интеллигенции (1917-1920): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент: Институт истории, 1968. – 36 с.
3. Дехканов А. Формирование советской национальной интеллигенции. – Ташкент: [б. и.], 1973. – 24 с.
4. Тастанов Ш.Ю. Казахская советская интеллигенция. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 255 с.
5. Изменение классовой структуры общества в Узбекистане за годы советской власти (1917-1980 гг.). – Ташкент: Фан, 1984. – 304 с.
6. Скерский К.В. Красная Армия в освещении современников «белых» и иностранцев, 1918-1924. – Москва-Ленинград: Государственное военное издательство, 1926. – 172 с.
7. Боевой путь войск Туркестанского военного округа. – Москва: Воениздат, 1959. – 306 с.
8. Краснознаменный Туркестанский. – Москва: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство Министерства обороны СССР, 1976. – 436 с.
9. Кавтарадзе А.Г. Военные специалисты на службе Республики Советов, 1917-1920 гг. – Москва: Наука, 1988. – 276 с.
10. Хасанов Б.В. Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917 – начала 50-х годов. – Ташкент: Институт истории, 2000. – 202 с.
11. Махкамова Н.Р. Социальная структура общества на территории Узбекистана: традиции и трансформация (конец XIX в. – 30-е годы XX в.). – Ташкент: Aloqachi, 2009. – 236 с.
12. Махкамова Н.Р. Стратификационные процессы общества Узбекистана в контексте исторических процессов. – Ташкент: Navro'z, 2014. – 274 с.
13. Алимова Д., Рашидова Д. Махмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения. – Ташкент: Маънавият, 1998. – 39 с.
14. Алимова Д. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. – Ташкент: Ўзбекистон, 2000. – 23 с.

15. Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 годы. – Ташкент: Навруз, 2014. – 218 с.
16. История и историки Узбекистана в XX веке. – Ташкент: Navro'z, 2014. – 428 с.
17. Германов В.А. Полузабытый ориенталист П.П. Цветков: драма жизни, трагедия судьбы научного наследия // Общественное мнение. Права человека. – Ташкент: Научно-информационное издание, 2008. – № 2. – С. 135-141.
18. Флыгин Ю.С. Знаток Востока. Жизненный путь и научная деятельность академика В.В. Бартольда. – Ташкент: Tugon zamin ziyo, 2016. – 80 с.
19. Пуговкина О.Г. Бывшие и их судьбы в Узбекистане: Исторический аспект (20-30-е годы XX века). – Ташкент: Zaminnashr, 2022. – 216 с.
20. Пуговкина О.Г. Нил Сергеевич Лыкошин: от Самаркандского военного губернатора до советского профессора // Восток. Oriens. – 2018. – № 6. – С. 124-141.
21. Пуговкина О.Г. Советская власть в восприятии граждан Узбекской ССР в 20-30-е годы XX века (по материалам сводок ППППУ) // O'zbekiston tarixi. – 2020. – № 4. – С. 104-113.
22. РГАСПИ ф. Р-62, оп.1, д.1393 - «Письма в Средазбюро ЦК КП(б) на имя Гикало от отдельных лиц и учреждений о работе специалистов и о взаимоотношениях хозяйств со специалистами и ячейками». – 1928. – 7 л.
23. Дятленко П.И. Вклад И.А. Фатьянова в создание и развитие Киргизской АССР // Россия и Узбекистан: исторический опыт модернизации в процессе взаимодействия и диалога цивилизаций. Материалы международной конференции. Ташкент: Paradigma, 2018. С. 80-88.

УЎК 94(575.1):338.45:664.1

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИДА ҚОВУНЧИ ШАКАР ЗАВОДИНИ БАРПО ЭТИШ МАСАЛАСИ ХУСУСИДА

*А.А. Турсунметов, PhD, кат.и.х., Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Антропология институти, Тошкент*

Annotatsiya. Ushbu maqola Turkiston general-gubernatorligida Kaunchi shakar zavodining tashkil etilishini o'rganadi. Uning maqsadi mintaqaning shakarga bo'lgan ehtiyojini qondirish va uni qo'shni mamlakatlarga eksport qilish edi. "Turkestanskije vedomosti" gazetasidagi idoraviy yozishmalar va yangiliklar bizga zavod tarixidagi asosiy voqealarni kuzatish va rasmiylarning uning faoliyatini qo'llab-quvvatlash sabablarini tushunish imkonini beradi. "Postkolonializm" kabi zamonaviy tadqiqot paradigmalariga ko'ra, hukumatning zavodni qo'llab-quvvatlash tashabbuslari infratuzilma (mustamlaka) modernizatsiyasining bir qismi va kengroq ma'noda, imperiyaning mintaqadagi siyosiy va iqtisodiy mavqeini mustahkamlash sifatida talqin qilinishi mumkin. Biroq, hukumat idoralari o'rtasidagi turlicha ustuvorliklar imperiya modernizatsiyasini deterministik tushunishga ma'lum qiyinchiliklar tug'diradi.

Kalit so'zlar: Kaunchinskiy shakar zavodi, Turkiston general-gubernatorligi, infratuzilmani modernizatsiya qilish, Moliya vazirligi, Turkiston qishloq xo'jaligi hamkorligi.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы учреждения Каунчинского сахарного завода в Туркестанском генерал-губернаторстве. Его деятельность предполагала покрытие нужд края в сахаре, а также отправку на экспорт в сопредельные страны. Ведомственная переписка и новостные сообщения в газете «Туркестанские Ведомости» позволяют проследить основные события в истории этого завода и понять мотивы властей по поддержке деятельности завода. Согласно современным исследовательским парадигмам вроде «постколониализма» инициативы властей по поддержке завода можно было трактовать в русле инфраструктурной (колониальной) модернизации, и в более широком смысле укрепления политико-экономических позиций империи в крае. Однако, различие приоритетов между государственными ведомствами накладывают определенные сложности в детерминистском понимании имперской модернизации.

Ключевые слова: Каунчинский сахарный завод, Туркестанское генерал-губернаторство, инфраструктурная модернизация, Министерство финансов, Туркестанское сельскохозяйственное Товарищество

Abstract. This article examines the establishment of the Kaunchi sugar factory in the Turkestan General-Governorate. Its purpose was to meet the region's sugar needs and also export it to neighboring countries. Departmental correspondence and news reports in the "Turkestanskije Vedomosti" newspaper allow us to trace the key events in the factory's history and understand the

authorities' motives for supporting its operations. According to modern research paradigms such as "postcolonialism," the government's initiatives to support the factory could be interpreted as part of infrastructural (colonial) modernization and, more broadly, strengthening the empire's political and economic position in the region. However, the differing priorities between government departments pose certain challenges to a deterministic understanding of imperial modernization.

Keywords: Kaunchinsky sugar factory, Turkestan General-Governorate, infrastructure modernization, Ministry of Finance, Turkestan Agricultural Partnership.

Кириш. Туркистон генерал-губернаторлигининг ички ривожланишида қандай мақсад ва вазифалар кўзлангани ҳақида турли қарашлар мавжуд. Улардан бирига кўра, ўлкада инфратузилмавий модернизация устувор вазифалар қаторига кирмаган. Кенг маънода устуворлик минтақанинг ҳарбий-сиёсий барқарорлигига қаратилган эди. [1:36] Шунингдек, ўлканинг табиий ресурсларидан мустамлакачилик мақсадларида фойдаланиш танқиди ва Туркистонни империянинг аграр-хомашё қўшимчасига айлантириш режалари ҳақида ҳам сўз юритилган [2:16, 58-84], ёки товар-пул муносабатлари ва капиталистик ишлаб чиқаришни ривожлантирган иқтисодий макон шаклланигани, жумладан мусулмон муҳитида тадбиркорлар, адвокатлар, банкирлар қатлами пайдо бўлгани таъкидланган [3:13].

Мавзунинг долзарблиги ва унинг ўрганилиши. Жойлардаги барча ташаббуслар ҳам Петербург назарида долзарб деб ҳисобланмаган. Бироқ XX аср бошларидаги Тошкент трамвайи каби айрим инфратузилмавий лойиҳалар анча муваффақиятли бўлиб, шаҳар эҳтиёжларига хизмат қилган. Шундай эҳтиёжлар қаторига Чимкентда шакар заводи ташкил этиш ҳақидаги илтимосномаларни ҳам киритиш мумкин. Завод қурилишининг фойдалилиги, айниқса унинг ўзини оқлаши масаласи ҳам газета хабарларида, ҳам хизмат ёзишмаларида доим қайд этилган. Мақолада Каунчи шакар заводи фаолияти ҳақида сўз боради. Муаллиф асосан «Туркистон ведомостилари» газетаси материаллари ва архив ҳужжатларига таянган. Завод ҳақидаги хабарлар чиқиши давомида уни қуриш зарурати, ички Россия ҳудудларидаги шунга ўхшаш заводларга нисбатан қимматлиги асосий масала бўлиб қолган. Шунга қарамай, 1893 йилда завод ташкил этиш ташаббуси модернизация руҳида баҳоланган. Буни газета хабарлари ва расмий шахслар рапортларидан кўриш мумкин.

Тадқиқот қисми. 1893 йилда «Туркистон ведомостилари»да шундай дейилган: «Ўлкада шакар ишлаб чиқариш ва кўмир конларини ўзлаштириш иқтисодий ҳаётга катта фойда келтириши мумкин. Шу билан бирга, ушбу завод фаолияти Чимкент уезди деҳқонларининг ерга ишлов бериш усулларини такомиллаштириш ва янада мукамал қурол ҳамда машиналарни жорий қилишга ижобий таъсир кўрсатишига умид қилиш мумкин. Бу Россия жанубида кузатилган жараёнларга ўхшайди». [4:86]

Шу руҳда Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Туркистон генерал-губернаторига шундай ёзган: «Шакар заводининг қурилиши қишлоқ хўжалиги саноати йўналишини ўзгартириб, аҳоли учун янги даромад манбаини яратади ва бир хил дон экинларини такрорий экиш натижасида чарчаган ерларни асрашга ёрдам беради. Шунингдек, завод Чимкент уезди учун куз ва қишда бир неча юз ишчига қўшимча иш ўрни яратади. Бу давр ҳозирги вақтда меҳнат бозоридаги сокин палла ҳисобланади. Бундан ташқари, завод маҳаллий юк ташиш соҳасини ҳам жонлантиради». [5:22]

1893 йилда Статистика қўмитаси котиби ўз рапортида завод қурилишининг яна бир сабаби сифатида шакар бозоридаги монополияни бузиш зарурлигини кўрсатган: «Маҳаллий шакар ишлаб чиқариш янги соҳа сифатида ривожланишининг дастлабки босқичида бозорни назорат қилаётган йирик шакар ишлаб чиқарувчилар билан жиддий рақобатга дуч келади. Бундай қурашнинг ягона қуроли – шакар нархларини вақтинча пасайтиришидир. Келажакдаги Чимкент заводининг афзаллиги Россия заводларига нисбатан ташиш харажатларининг камлиги бўлса-да, Туркистон ўлкаси йилига 300 минг пуддан зиёд шакар истеъмол қилишини унутмаслик керак. Рус шакар ишлаб чиқарувчилари бундай бозорни қурашсиз ташлаб қўймайдилар». [6:5]

Шундан сўнг қанд лавлаги экиш ва завод қурилиши учун ер сотиб олиш бошланади. Завод қурилиши ташаббускорларидан I гильдия савдогари Н.П. Савенков ва муҳандис Е.В. Гофман ер ижараси ҳақидаги илтимосномаларининг қондирилишига эришганлар. Туркистон генерал-губернатори канцелярияси 1883 ва 1903 йилларда Молия вазирига Қовунчи шакар заводи учун имтиёзлар бериш ҳақида бир неча бор мурожаат қилган ва буни ўлкада саноатни ривожлантириш зарурати билан изоҳлаган.

XX аср бошларида газеталардан бирида заводни кенгайтириш зарурати ҳақида шундай ёзилган: *«1901 йилда Красноводск орқали Европа Россиясидан 1,5 млн пуд шакар келтирилган. Унинг асосий қисми Туркистон ўлкасида тарқалган. Агар иш муваффақиятли кетса, завод кенгайтирилиши ва маҳсулдорлиги ошиши шубҳасиз. Ҳар ҳолда, ўлкамиз учун фойдали бўлган бу ташаббусни қутлаш ва катта капитал сарфлашдан қўрқмаган ташаббускорларга миннатдорлик билдириш керак»*. [7:42]

Янги маҳсулот билан танилиш аҳоли ҳаёти ва бутун ўлкада катта ўзгаришлар қилиш имконияти сифатида баҳоланган. Газетада деҳқонлар қишда бўш вақтга эга бўлгани, аммо шакар заводи очилгандан кейин қанд лавлаги етиштириш янги қишлоқ хўжалиги тармоғи сифатида шаклланиши қайд этилган: *«Қиммат транспорт йўллари ва хомашёга талабнинг йўқлиги деҳқон ташаббусини сўндирмоқда. Шакар заводи очилиши билан янги экин тури – қанд лавлаги етиштириш пайдо бўлади»*. [4:72]

1901 йилги хабарларда Туркистон ўлкасига ҳар йили 800 минг пуд шакар олиб келинаётгани, маҳаллий ишлаб чиқариш эса бу эҳтиёжни тўлиқ қоплай олмаслиги айтилган: *«Биргина шакар заводи ўлканинг барча эҳтиёжини қондирмайди, шунинг учун бу ташаббус ортидан бошқалар ҳам келади»*. [8:29]

Газета материалларига кўра, 1906 йилда лавлаги ҳосили ва завод маҳсулоти катта фойда келтирган – 938674 рубль [9:145], 1907 йилда эса такомиллаштирилган шакар қайнатиш усуллари туфайли муваффақият такрорланган: оқ шакар қуми 193000 пуд ишлаб чиқарилган ва унинг барчаси Самарқанднинг «Воган ва Ко» фирмаси томонидан сотиб олинган [9:229]. Завод ишчилари маошлари ва бошқа харажатлар ҳақидаги маълумотлар лойиҳанинг ўзини ўзи таъминлашга интилиш сифатида кўрсатилган [9:145].

1910 йилда завод фаолиятини қайта тиклаш муҳокама қилинганда маҳаллий аҳоли мурожаатлари ҳам келтирилган: *«Шакар заводи 1904-1907 йилларда бизнинг асосий даромад манбаимиз эди. Биз қанд лавлаги экиб, заводда ишлар эдик. Ҳозир эса икки йилдан бери бу даромаддан маҳрум бўлдик. Пахта эса охириги йилларда фойда бермаяпти»*. [10:63, 63 об]

Бу ҳужжатлар маҳаллий аҳоли манфаатлари ҳам империя маъмурияти манфаатлари билан боғланган ҳолда ифодаланганини кўрсатади. Туркистон қишлоқ хўжалиги саноат товариществаси заводни сақлаб қолиш учун 2% земство солиғини бекор қилишни ҳам сўраган [11:140]. Канцелярия эса бу ташаббусни «ўлка ва рус саноатини ривожлантириш учун фойдали иш» деб баҳолаган: *«Акс ҳолда, ўлка ва рус саноатини ривожлантириш учун фойдали бўлган бу корхона ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлади»*. [10:81 об] Шу билан бирга, «Туркистон ведомостилари» саҳифаларида заводнинг иқтисодий самарадорлиги, жойлашуви ва маҳсулот сифати танқид қилинган [12:273, 278, 282]. Айрим муаллифлар унинг муваффақиятсизлигини нотўғри жойлашув, қиммат ишчи кучи ва оғир хўжалик шароитлари билан изоҳлаганлар [12:273].

Хулоса. Шундай қилиб, Қовунчи шакар заводи Туркистон ўлкаси ҳокимияти учун муҳим аҳамиятга эга бўлган. Завод атрофидаги баҳслар унинг иқтисодий самарадорлиги шубҳали эканини кўрсатса-да, ҳокимият ва мулкдорларнинг уни сақлаб қолишга интилиши иқтисодий ривожланиш минтақадаги ҳарбий-сиёсий барқарорлик шарти сифатида қаралганини тасдиқлайди. Бироқ ўлка ҳокимиятининг барча ташаббуслари ҳам империя вазирликлари томонидан қўллаб-қувватланмаган. Айниқса Молия вазирлиги кўпроқ солиқ ва акциз тушумларини кўзлаган. Ҳар ҳолда, Қовунчи шакар заводи тарихи империянинг ўлкадаги иқтисодий ва сиёсий позицияларини мустаҳкамлаш воситаларидан бири сифатида намоён бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. A.S. Morrison. Russian Rule in Samarkand 1868–1910. A Comparison with British India. Oxford, New York 2008, 364 p.
2. Потапова Н.Ю. История предпринимательства в Туркестане (вторая половина XIX - начало XX вв.). автореф. к.и.н. Ташкент. 2002. 27с.;
2. Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917). Ташкент, 1997. 197с
3. Тайронов Ё.Р. Общественно-политическая деятельность Туркестанских предпринимателей в начале XX вв. автореф. к.и.н. Ташкент. 2011. 26 с.
4. Туркестанские Ведомости. 1893.
5. Ўз МА. Ф. И-1, 11-р, 968 й.ж.
6. Ўз МА. Ф. И-17, 1-р, 21210 й.ж.
7. Туркестанские Ведомости. 1903.
8. Туркестанские ведомости. 1901.
9. Туркестанские Ведомости. 1907.
10. Ўз МА. Ф. И-1, 12-р. 548 й.ж..
11. Ўз МА. Ф. И-717, 1-р. 54 й.ж.
12. Туркестанские Ведомости. 1910.

УДК 7.036(575.1):72.03

МОНУМЕНТАЛЬНО-ДЕКОРАТИВНОЕ ИСКУССТВО ТАШКЕНТА 1960–1980-Х ГОДОВ КАК ФОРМА ВИЗУАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ

М.С. Тухтаева, PhD, Институт антропологии Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada Toshkentning 1960–1980-yillardagi monumental-dekorativ san'ati kech sovet davri shahar muhitining vizual, me'moriy va ijtimoiy tarixi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Turar joy binolari fasadlaridagi mozaikalar, jamoat binolaridagi dekorativ pannolar va metropoliten bezaklari shahar makonini estetik, ramziy va ideologik jihatdan tashkil etuvchi vosita sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Toshkent, monumental-dekorativ san'at, mozaika, sovet modernizmi, turar joy massivlari, vizual antropologiya, shahar muhiti, Jarskiylar, metro, milliy shakl.

Аннотация. В статье рассматривается монументально-декоративное искусство Ташкента 1960–1980-х гг. как часть визуальной, архитектурной и социальной истории позднесоветского города. Мозаики на фасадах жилых домов, декоративные панно общественных зданий и художественное оформление метрополитена анализируются как средство эстетической, символической и идеологической организации городской среды.

Ключевые слова: Ташкент, монументально-декоративное искусство, мозаика, советский модернизм, жилые массивы, визуальная антропология, городская среда, Жарские, метро, национальная форма.

Abstract. The article examines the monumental and decorative art of Tashkent in the 1960s–1980s as part of the visual, architectural and social history of the late Soviet city. Mosaics on residential façades, decorative panels on public buildings and the artistic design of the metro are analyzed as instruments of aesthetic, symbolic and ideological organization of the urban environment.

Key words: Tashkent, monumental and decorative art, mosaic, Soviet modernism, residential districts, visual anthropology, urban environment, the Zharsky brothers, metro, national form.

Введение. Монументально-декоративное искусство Ташкента 1960–1980-х гг. представляет собой значимый материал для изучения позднесоветской городской среды. Мозаики на фасадах жилых домов, декоративные панно общественных зданий и художественное оформление метрополитена не только дополняли архитектуру, но и участвовали в формировании визуального облика города. В условиях массового типового строительства они выполняли эстетическую, композиционную, навигационную и символическую функции: преодолевали однообразие панельной застройки, создавали локальные ориентиры в жилых массивах и включали повседневное пространство в систему

советских образов - труда, прогресса, науки, космоса, дружбы народов и национальной культуры. Теоретическая постановка проблемы монументального искусства как части архитектурной среды разрабатывалась в трудах В.П. Толстого, О.А. Швидковского, Г.И. Бабаджановой и А.Р. Умарова [1–4].

Актуальность темы определяется тем, что монументальные мозаики Ташкента до сих пор чаще воспринимаются как декоративный слой позднесоветского города, тогда как они требуют более строгого анализа как источник по социальной истории городской среды. Эти произведения были включены не только в репрезентативные общественные пространства, но и в повседневную ткань города: фасады жилых домов, торцы зданий, подъезды, микрорайоны, станции метро, общественные интерьеры. Поэтому их следует рассматривать не как второстепенное украшение архитектуры, а как форму визуальной организации городской повседневности.

Актуальность обращения к фасадным мозаикам определяется также их уязвимым современным состоянием. В условиях интенсивной перестройки городской среды многие произведения оказываются скрыты, повреждены, демонтированы или утрачивают связь с первоначальным архитектурным контекстом. Значительная часть фасадных композиций остаётся слабо атрибутированной, что делает их фиксацию и научное описание важной задачей истории городской визуальной культуры.

Историческим условием активного развития монументально-декоративного искусства стала послеземлетрясенная реконструкция Ташкента. Землетрясение 1966 г. открыло возможность для масштабного обновления столицы Узбекской ССР. В официальном советском дискурсе восстановление города представлялось как проявление общесоюзной солидарности и «дружбы народов». Однако за этой формулой стоял более сложный процесс: создание нового визуального образа Ташкента как современного советского города Центральной Азии. Архитектура, градостроительство и монументальное искусство в этой ситуации стали взаимосвязанными инструментами эстетической и символической реконструкции городской среды.

Важным обстоятельством было и то, что Ташкент в позднесоветский период выполнял функцию репрезентативной столицы советской Центральной Азии. Его архитектурный образ был значим не только для внутреннего городского развития, но и для демонстрации достижений социалистической модернизации в регионе. Именно поэтому художественное оформление общественных зданий, жилых массивов и метро имело не только локальное, но и символически-представительское значение [8].

При этом художественная реконструкция Ташкента не была однородным процессом. В ней пересекались интересы московских проектных институтов, республиканских архитекторов, местных художников-монументалистов и производственных структур. Различия между московской моделью модернистской архитектуры и стремлением ташкентских архитекторов придать зданиям локальную выразительность создавали поле напряжения, внутри которого формировался язык позднесоветского монументально-декоративного искусства [8].

Для понимания этой художественной практики важна более ранняя институциональная предыстория советской архитектуры Ташкента. Б.А. Алимджанов показывает, что уже в 1930–1950-е гг. архитектура города осмыслялась в категориях социалистической реконструкции, национальной формы, социалистического содержания и ансамблевого градостроительства. На материалах Союза архитекторов Узбекистана он раскрывает, как московская модель реконструкции становилась нормативным ориентиром для Ташкента, а профессиональные дискуссии разворачивались в напряжении между идеологическими требованиями, локальной спецификой и задачами создания нового архитектурного языка [5]. Особенно значим для настоящей статьи тезис Алимджанова о том, что Союз архитекторов выступал не только инструментом контроля, но и площадкой профессионального обмена, критики и выработки коллективного архитектурного мышления [6]. Эта позиция позволяет рассматривать монументально-декоративное искусство 1960–1980-х гг. как продолжение более ранних

дискуссий о национальной форме и социалистическом содержании, но уже в новых условиях — массового крупнопанельного строительства, послеземлетрясенской реконструкции и расширения художественного оформления жилой среды.

Материалы и методы исследования. Методологически статья опирается на сочетание визуальной антропологии, социальной истории искусства и исследований городской среды. Визуально-антропологический подход позволяет рассматривать мозаику как часть повседневного визуального опыта горожан: важны не только сюжет и стиль произведения, но и его положение на фасаде, масштаб, цвет, ритм, дистанция восприятия и связь с ежедневными маршрутами. Социальная история искусства переносит внимание с отдельного произведения на условия его создания: институциональный заказ, взаимодействие художника и архитектора, связь монументального искусства с проектными организациями и домостроительными комбинатами. Подход *urban studies* позволяет рассматривать фасады жилых домов, торцы зданий, станции метро и общественные интерьеры как визуальные поверхности, через которые формировалась идентичность районов и закреплялись символические значения конкретных мест.

Отдельного внимания требует институциональная сторона создания фасадных мозаик: роль проектных институтов, художественных советов, домостроительных комбинатов и производственных мастерских. Художественный замысел в таких условиях проходил через систему согласований, технических ограничений и производственных возможностей, поэтому конечный вид мозаики был результатом не только авторской идеи, но и архитектурно-производственной координации.

Цель статьи — рассмотреть монументально-декоративное искусство Ташкента 1960–1980-х гг. как механизм эстетической, символической и идеологической организации городской среды. Для достижения этой цели необходимо определить роль мозаик в преодолении визуальной монотонности типовой архитектуры, выявить основные тематические и композиционные группы ташкентских мозаик, показать значение творческих групп монументалистов в формировании художественного облика города, а также проанализировать связь мозаик с советскими образами труда, науки, техники, космоса, дружбы народов и национальной культуры.

Анализ и результаты. Развитие монументально-декоративного искусства Ташкента 1960–1980-х гг. невозможно отделить от более широкой истории советской архитектуры и градостроительства. Постановление 1955 г. «Об устранении излишеств в проектировании и строительстве» изменило архитектурную практику в СССР: массовое строительство было ориентировано на типизацию, индустриализацию, удешевление и ускорение строительных процессов. В результате архитектура жилых районов получила более рациональный и стандартизированный характер. Однако именно эта стандартизация породила проблему визуального однообразия, особенно заметную в новых жилых массивах.

В советском искусствоведении 1960–1970-х гг. монументально-декоративное искусство рассматривалось как один из способов преодоления утилитарности и монотонности современной архитектуры. Оно должно было не просто украшать здание, но вступать с ним в композиционную и смысловую связь. Швидковский подчёркивал проблему взаимодействия архитектуры и монументального искусства как условие формирования целостного архитектурно-художественного образа. Толстой, анализируя советское монументальное искусство, рассматривал его как часть общественной художественной программы, связанной с задачами формирования новой среды [1; 2].

В Узбекистане эта общесоюзная проблематика получила региональную специфику. С одной стороны, Ташкент развивался в рамках советской модели модернизации и индустриального строительства. С другой стороны, архитекторы и художники работали в условиях сильной декоративной традиции Средней Азии, где цвет, орнамент, керамика, ритм фасада и отношение к климату имели особое значение. Поэтому монументально-декоративное искусство здесь оказалось не только способом компенсации типовой архитектуры, но и средством включения локального художественного языка в советскую городскую среду. В

этом смысле позднесоветские мозаики и декоративные фасады 1960–1980-х гг. можно рассматривать как один из последующих этапов более ранней дискуссии о соотношении национальной формы и социалистического содержания: теперь вопрос национальной формы решался не только через общественные здания и ансамбли, но и через оформление массовой жилой среды.

В этом контексте «национальная форма» в ташкентских мозаиках не должна пониматься как прямое продолжение локальной художественной традиции. Скорее, она была результатом профессиональной переработки и институционального отбора: архитекторы и художники обращались к орнаменту, керамике, древнесреднеазиатским мотивам и цветовым схемам, чтобы придать типовой советской архитектуре локальную узнаваемость. Поэтому национальный язык фасадных мозаик был одновременно связан с региональным наследием и сконструирован внутри советской художественно-архитектурной системы [9].

Особое место в художественном оформлении жилой среды Ташкента занимает деятельность братьев Петра, Николая и Александра Жарских. По данным Ю.Г. Мирошниченко, их творчество было связано с поиском новых форм взаимодействия монументального искусства и архитектуры жилья в условиях крупнопанельного строительства [7]. Важно, что их работа развивалась не на периферии строительного процесса, а внутри системы индустриального домостроения. Это обстоятельство принципиально меняет понимание мозаики: она выступает не только как произведение художника, но и как результат взаимодействия проектирования, производства, технологии и архитектурной композиции.

С конца 1960-х гг. братья Жарские работали в тесной связи с системой домостроительного комбината и крупнопанельного строительства. Первые опыты художественного оформления были связаны с мозаичными панелями у входов в подъезды и на фасадах жилых домов. Эти работы решали не только декоративную, но и пространственную задачу: в однотипной застройке они становились визуальными ориентирами, помогали различать дома и создавали индивидуальный облик жилого массива [7]. В типовой жилой застройке мозаика выполняла несколько задач. Первая — эстетическая: цвет, орнамент и пластический ритм смягчали монотонность бетонных фасадов. Вторая — композиционная: панно могло организовывать торец здания, подчёркивать вертикаль или верхнюю часть объёма, задавать масштаб фасада. Третья — навигационная: в однотипных микрорайонах мозаики становились визуальными ориентирами. Четвёртая — символическая: изображения включали жилую среду в систему тем, характерных для советской культуры, — труд, прогресс, мир, братство, науку, технику, космос, национальную традицию.

В этом отношении ташкентская мозаика отличается от станкового произведения искусства. Она рассчитана не на музейное созерцание, а на включённость в городской маршрут. Зритель чаще воспринимает её не фронтально и не изолированно, а в движении: из двора, с улицы, с расстояния, в сочетании с архитектурным объёмом, зеленью, транспортом, соседними зданиями. Поэтому анализ таких произведений требует учитывать не только иконографию, но и среду восприятия. Работы Жарских позволяют увидеть основное противоречие позднесоветского жилищного строительства: с одной стороны, оно стремилось к стандартизации и повторяемости; с другой — нуждалось в средствах художественной индивидуализации. Мозаика в этом случае выполняла роль медиатора между серийной архитектурой и локальным обликом района.

Одним из наиболее показательных ранних опытов братьев Жарских стало мозаичное панно на девятиэтажном жилом доме по улице Мукими. В имеющемся описании этот объект определяется как первый дом с художественным декоративным панно из мозаики, выполненным П.В. и А.В. Жарскими; архитектором здания указан А.Г. Хуршудов. Важность этого произведения заключается не только в его хронологическом положении, но и в том, что в нём были намечены решения, определившие дальнейшее развитие художественной практики Жарских в жилой застройке [7]. Панно на улице Мукими воспринималось как нетипичное для ташкентской фасадной мозаики. Его композиция не совпадала с привычными орнаментальными мотивами традиционного декора Узбекистана ни по рисунку, ни по

колористическому решению, ни по тематическому строю. Эта реакция показательна: ранний опыт Жарских демонстрирует не простое воспроизведение национального орнамента, а поиск иного декоративного языка, который соединял советскую тему коллективного единства с более древними пластами среднеазиатской художественной памяти.

Рис. 1. Мозаичное панно на жилом доме по ул. Муками. Автор: П. А. Жарский.

Мозаика была решена в красно-коричневых и золотистых тонах; крупномасштабная композиция разворачивалась снизу вверх по торцу дома. В её структуру входили декоративные изображения группы сидящих девушек с красной лентой в руках; этот мотив повторялся в верхней части композиции. На одной из лент была размещена надпись «Мир. Братство». Наряду с фигурами девушек, панно включало изображения мифологических животных и декоративный орнамент [7]. Иконографически эта мозаика может быть рассмотрена как пример соединения советской темы дружбы народов с региональной образностью. Надпись «Мир. Братство» прямо соотносится с официальным советским языком межнациональной солидарности. Однако композиция не сводится к плакатной иллюстрации этой идеи. Использование мифологических животных, декоративных фигур и орнаментальной структуры отсылает к более ранним художественным традициям Средней Азии.

Таким образом, мозаика на улице Муками важна для понимания того, как в позднесоветской жилой среде могла работать тема «национального». Национальная форма здесь не представлена как простое цитирование устойчивого орнаментального репертуара. Скорее, она выстраивается через обращение к глубинным историко-художественным пластам региона, которые соединяются с советской риторикой мира и братства. В результате фасад жилого дома становится не только декоративной поверхностью, но и местом наложения нескольких смысловых уровней: индустриальной архитектуры, советской идеологии, региональной памяти и авторского художественного эксперимента.

Тезис о том, что ташкентские мозаики включали повседневное пространство в систему советских образов, требует конкретизации. Его можно доказать через несколько тематических групп. Первая группа связана с трудом и созиданием. В советской визуальной культуре труд был не только экономической категорией, но и нравственно-политической ценностью. В ташкентском контексте тема созидания приобретала дополнительное значение из-за

послеземлетрясенской реконструкции: город восстанавливался, расширялся и получал новые жилые массивы. Поэтому образы труда, строительства, производства и коллективного действия соотносились не только с идеологией, но и с реальным опытом городской трансформации.

Вторая группа связана с техникой, авиацией и космосом. Особенно показателен комплекс мозаик микрорайона Ц-13, расположенный напротив бывшего авиационного завода ТАПОиЧ. В описании этого комплекса подчёркивается, что три мозаики объединены темами космоса, неба и полёта; среди мотивов упоминаются дирижабль, самолёты, космонавт, зодиакальный круг и атом. Эти изображения можно интерпретировать как визуальную связь между жилым районом и соседним производственным объектом. Здесь мозаика не просто украшает фасад, а маркирует место через его промышленную и техническую идентичность.

Рис. 2. Мозаичное панно на жилом доме массива Ц-13: космическая тема. Автор: Жарские.

Космическая тема получила более репрезентативное выражение в оформлении станции метро «Проспект Космонавтов». А.П. Ган выполнил для этой станции цикл композиций в технике энкастики на тему «Разум, Вселенная, Человечество». В отличие от мозаик Ц-13, связанных с конкретной локальной средой авиационного завода, оформление станции метро выводит космический мотив на уровень универсального образа советского научного прогресса. Метро становится не только транспортным сооружением, но и пространством повседневного контакта с образами науки, техники и будущего [3; 4].

Третья группа связана с дружбой народов и коллективной солидарностью. Мозаика на улице Муками показывает, что эта тема могла выражаться не только в прямой плакатной форме, но и через сложную декоративно-историческую образность. В ней официальная формула мира и братства соединялась с фигуративными и мифологическими мотивами, близкими древнему искусству Средней Азии. Четвёртая группа связана с национальной культурой. В ташкентских мозаиках она чаще всего выражалась не через прямой сюжет, а через орнамент. Растительные, геометрические, фризобразные и ковровые композиции перерабатывали традиции среднеазиатского декоративного искусства. Орнамент позволял адаптировать типовую архитектуру к локальному визуальному контексту.

Рис. 3. Орнаментальная фасадная мозаика жилого дома в микрорайоне Ц-13.

Пятая группа включает фигуративные и аллегорические сюжеты. Женские образы могли быть связаны с темами природы, плодородия и изобилия; изображения музыкантов, танцоров и детей — с культурой, досугом и жизненным циклом. Панно В. Чуба «Три возраста» на улице Сарыкуль обращалось к теме детства, отрочества и юности. Подобные произведения показывают, что ташкентская мозаика не сводилась к прямой политической пропаганде. Она включала в городскую среду и более широкие антропологические сюжеты: возраст, тело, праздник, память, природный цикл, культурную преемственность.

Орнаментальные мозаики жилых домов Ташкента можно условно разделить на несколько композиционных типов. Первый тип — полосные композиции, организующие фасад через вертикальный или горизонтальный ритм. Второй — ковровые композиции, покрывающие значительную часть торцевой стены и превращающие её в декоративную плоскость. Третий — композиции, смещённые вверх, где художественный акцент расположен в верхней части здания и влияет на восприятие его силуэта. Эта классификация важна не только для формального описания. Она показывает, что мозаика взаимодействует с архитектурой по-разному. Полосная композиция подчёркивает направление и ритм; ковровая — превращает стену в цельную декоративную поверхность; верхняя композиция меняет восприятие масштаба и завершения здания.

Фасад жилого дома в этом контексте можно рассматривать как особую визуальную поверхность. На нём пересекались строительная технология, художественный замысел, идеологический заказ и локальная декоративная традиция. В отличие от музейного произведения, фасадная мозаика не отделена от среды: она включена в жизнь двора, улицы, района. Именно поэтому её значение не исчерпывается иконографией. Не менее важны масштаб, расположение, повторяемость, видимость и связь с маршрутом. Ташкентские орнаментальные мозаики показывают, что позднесоветская архитектура не была полностью

унифицированной. Даже в рамках типового строительства сохранялось пространство для локальной художественной адаптации.

Рис. 4. Мозаичное панно «Три возраста» на ул. Сарыкуль. Автор: Владимир Чуб, конец 1970-х гг.

Если мозаики жилых домов были включены в повседневную среду дворов и микрорайонов, то художественное оформление метро и общественных зданий представляло более репрезентативный уровень монументально-декоративного искусства. Метрополитен в советской традиции рассматривался не только как транспортная система, но и как общественный интерьер, связанный с идеями технического прогресса, эстетического воспитания и символической репрезентации города. Ташкентское метро, построенное в 1970–1980-е гг., стало важным пространством синтеза архитектуры, декоративного искусства и локальной художественной традиции. Станции получили индивидуальные темы и отличались использованием керамики, мозаики, рельефа, металла, стекла, камня и орнаментальных решений.

Оформление станции «Проспект Космонавтов» связано с темой космоса и научного познания. Станция «Пахтакор» обращалась к образу хлопка как одного из центральных символов советского Узбекистана; в её оформлении участвовали художники, связанные с ташкентской монументальной школой. В общественных зданиях монументальные панно также могли выполнять функцию смыслового акцента: они обозначали назначение здания, усиливали его репрезентативность, связывали архитектурный образ с темой культуры, труда, науки или истории. Общественный интерьер и фасад жилого дома различались по функции, но в обоих случаях монументально-декоративное искусство выполняло одну общую задачу: оно переводило архитектурное пространство в визуально осмысленную среду.

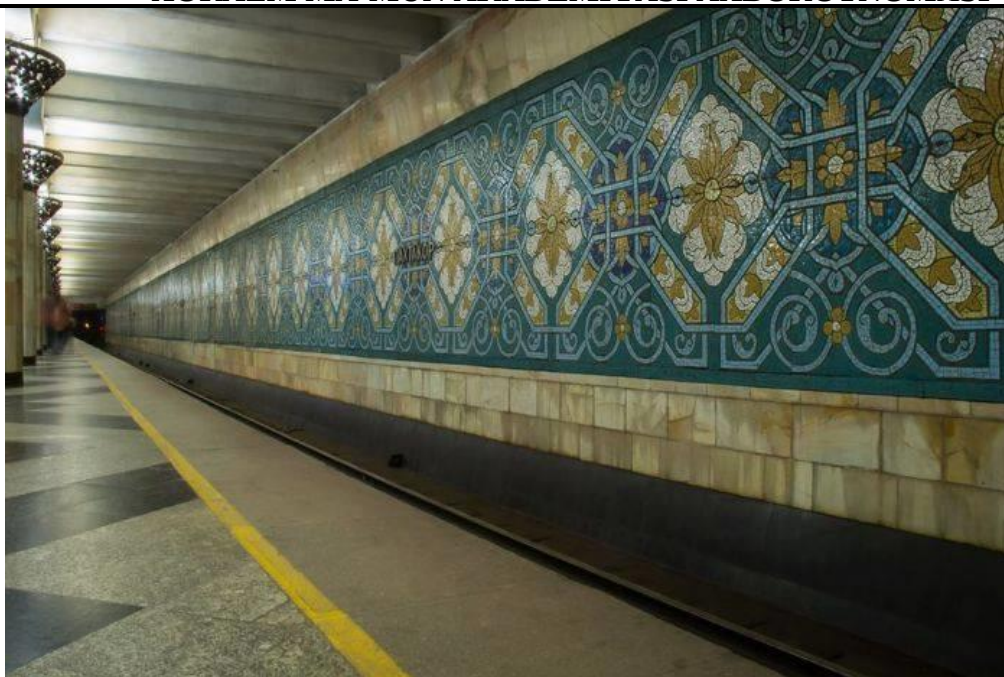

Рис. 5. Мозаичные панно на станции «Пахтакор» Ташкентского метрополитена. Автор: Жарские.

Заключение. Монументально-декоративное искусство Ташкента 1960–1980-х гг. было не второстепенным украшением архитектуры, а важным механизмом визуальной организации позднесоветской городской среды. Оно развивалось в условиях послеземлетрясенской реконструкции, массового крупнопанельного строительства и поиска художественных средств, способных преодолеть однообразие типовой архитектуры. Мозаики жилых домов выполняли одновременно несколько функций: эстетизировали фасады, создавали визуальные ориентиры, индивидуализировали микрорайоны и включали повседневное пространство в систему советских образов.

Мозаика на улице Муками занимает в этом процессе особое место. Она показывает, что уже в ранних опытах Жарских фасадное панно могло быть не просто орнаментальным украшением, а сложной художественной программой, соединяющей советскую идею мира и братства с образами древнесреднеазиатского искусства. Через фигуры девушек, мифологических животных, декоративный орнамент и надпись «Мир. Братство» панно создавало визуальный язык, в котором идеологический мотив был переведён в форму регионально окрашенной художественной памяти.

Деятельность братьев Жарских показывает, что ташкентская мозаика была связана не только с индивидуальным творчеством художника, но и с системой индустриального домостроения. Именно здесь проявляется специфика позднесоветского монументального искусства: оно существовало на границе между художественным замыслом, архитектурной технологией, производственным процессом и идеологическим заказом. Таким образом, монументально-декоративное искусство Ташкента 1960–1980-х гг. следует рассматривать как форму адаптации советского модернистского проекта к региональной городской среде.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Толстой В.П. Монументальное искусство СССР. – Москва: Советский художник, 1978.
2. Швидковский О.А. Гармония взаимодействия: архитектура и монументальное искусство. – Москва: Стройиздат, 1984. – 280 с.
3. Бабаджанова Г.И. Монументальная живопись Узбекистана 70-х годов. – Ташкент: Узбекистан, 1984. – 19 с.
4. Умаров А.Р. Монументально-декоративное искусство Узбекистана: достижения и проблемы // Коммунист Узбекистана. – 1980. – № 2. – С. 66–73.
5. Алимджанов Б.А. Реконструкция Ташкента 1940–1950-х гг.: идеология и художественная практика // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – 2026. – № 4/3. – С. 108–110.
6. Алимджанов Б.А. «На этом съезде идейному разброду нужно положить конец», или как Союз архитекторов Узбекистана начал мыслить // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. – 2026. – Т. 6. – Спец. вып. 1. – С. 11–17.

7. Мирошниченко Ю.Г. Монументальное искусство и архитектура жилья в творчестве Петра, Николая и Александра Жарских // Архитектура и строительство Узбекистана. – 1987. – № 7.

8. Чухович Б. Ташкентская архитектура // Hook.report. URL: <https://hook.report/2022/04/tashkent-architecture/> (дата обращения: 18.05.2026).

9. Чухович Б. Локальность шире традиционной архитектуры // Prorus. URL: <https://prorus.ru/interviews/boris-chuhovich-lokalnost-shire-tradicionnoj-arhitektury/> (дата обращения: 18.05.2026).

УДК 902.01:94(574)

ЭВОЛЮЦИЯ ФОРМ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

И.М.Ходжалепесов, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук

Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан,

Annotatsiya. *Maqolada o'rta asrlar davrida (IX-XIV asrlar) Janubiy Orolbo'yi aholisi dehqonchilik madaniyatining rivojlanish dinamikasi masalalari ko'rib chiqiladi. Eng qadimgi sug'orma dehqonchilik o'choqlarining paydo bo'lishi va rivojlanishi tabiiy resurslarga bog'liq bo'lib, aholi tomonidan turli maqsadlarda foydalaniladigan foydali o'simliklarning u yoki bu dastlabki turlarining tarqalishi bilan bog'liq bo'lgan.*

Kalit so'zlar: *Janubiy Orolbo'yi, o'rta asrlar, dehqonchilik madaniyati, aholi, sug'orish, o'simliklar.*

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы динамики развития земледельческой культуры населения Южного Приаралья в средневековый период (IX-XIV вв.). Возникновение и развитие древнейших очагов орошаемого земледелия зависело от природных ресурсов и было связано с распространением тех или иных исходных видов полезных растений, используемых населением в различных целях.*

Ключевые слова: *Южное Приаралье, средневековье, земледельческая культура, населения, орошение, растения.*

Abstract. *The article examines the dynamics of agricultural culture development among the population of the Southern Aral Sea region during the medieval period (IX-XIV centuries). The emergence and development of the earliest centers of irrigated agriculture depended on natural resources and was linked to the spread of various original types of useful plants used by the population for various purposes.*

Key words: *Southern Aral Sea region, Middle Ages, agricultural culture, population, irrigation, plants.*

Древний Хорезм, насчитывающий несколько тысячелетий, внёс огромный вклад в мировую цивилизацию своими материальными и духовными памятниками. Орошаемое земледелие, как и обработка почвы, эволюционировало в сторону большего использования энергетических затрат на основе применения «серых» технологий. Ирригационные системы, появившиеся в Древнем Египте, Месопотамии, Китае, Передней Азии и бывшие при этом достаточно простыми, на современном этапе включают элементы организации водозабора, создания искусственных каналов, конструирования распределительной и оросительной сети, водорегулирующих устройств, использования специальной техники и т.п. [13, <https://en.wikipedia>].

В эпоху средневековья в Приаралье (в низовьях рек Амударьи и Сырдарьи) эволюционировали разные формы земледелия: подсечно-огневая, ирригационное и, в некоторых случаях, заливное. Эти изменения были связаны с природными условиями региона: засушливостью, экстремальными климатическими условиями, необходимостью водообеспечения населения [13, <https://en.wikipedia>].

В Хорезмском оазисе, расположенном на правом и левом берегах дельты реки Амударьи, считавшейся одним из основных источников орошения, земледельческие традиции имели своеобразный характер. В истории сельского хозяйства Хорезма особое место занимало развитие земледелия путем искусственного орошения. Так как хорезмские земледельцы

хорошо знали особенности своих земель, они, в первую очередь, обращали внимание на виды культур, выращиваемых в конкретном районе. Использование ирригационных систем, таких как каналы и арыки, расширяло возможности земледелия в условиях засушливого климата. В основе практик были многообразие культур: пшеница, ячмень, бахчевые, а также гибридные подходы к сельскому хозяйству. Интересно, что в те времена активно применялись местные знания и инновации, включая использование природных ресурсов и природной гидромелиорации. Постепенно менялись и технологии, появлялись новые сорта и методы обработки почвы, что становилось залогом процветания региона.

Возникновение и развитие древнейших очагов орошаемого земледелия зависело от природных ресурсов и было связано с распространением тех или иных исходных видов полезных растений, используемых населением в различных целях.

Важную роль в прогрессе земледелия сыграло развитие земледельческих орудий (ручных, плужных). Земледельческие орудия – орудия для возделывания культурных растений. С конца V - начала VI веков начинается постепенный рост в экономической и культурной жизни Хорезма. Процесс развития культуры Афригидов характеризует материальная культура Беркуткалинского оазиса. Первые замки в оазисе построены в V-VI веках. В данном регионе имеются около ста крепостей-замков, разделенных в группы, в каждой группе выделяется одна большой замок. К этим группам относятся Беркуткала (25 замок), Тешиккала (13 замок), Кумбасканкала (8 замок) и т.д. В VI -VII веках начинается развитие экономической и культурной жизни Хорезма [2, с. 112-114].

В тот период некоторые города Хорезма формировались в результате процесса роста больших и малых крепостей-замков. То есть, построенная в начале VII-VIII веков замок, постепенно видоизменились до городских масштабов. За счет агломерации, расположенных вблизи соседних больших и малых сельских поселение, VI-VIII веках расширяются территории таких городищ как Беркуткала, Тешиккала, Кят (ал-Фир), Миздакхан (Гяур) со своими специализациями в отраслях различных ремесел.

Высокое искусство обработки камня, получившее распространение в XI – XIII веках, обусловило широкую возможность применения жернова в качестве измельчающей машины. Параллельно с усовершенствованием конструкции жерновов улучшился и сам процесс производства муки. Зерно перед размолотом начали очищать от примесей, а влажное зерно по возможности начали сушить. Для отсева лучшей муки начали стали применять сита.

В дальнейшем исследованиями, посвященные истории пахотных орудий, занимались такие ученые, как В. С. Мамонов (1959), П. И. Минин (1956), А.В. Кирьянов (1959), Б.А. Шрамко (1961), Ю. А. Краснов (1987) и другие [7, с. 75-89; 8, с. 158-195; 5, с. 320-365; 12, с. 73-90; 6, 236 с.].

В ходе археологических исследований памятников земледельческой культуры Центральной Азии, относящихся к эпохе неолита, энеолита и бронзового века, найдены многочисленные свидетельства производства муки и масла - орудия труда для размельчения и растирания зерна: зернотёрки, ступки, ручные мельницы, каменные жернова и т.п.[3, с. 36]. В сведениях многих средневековых авторов (Истахри, Ибн Хаукала и др.) по населённым пунктам Мавераннахра указаны количество мельниц и объём производства муки [1, с. 93-104].

В ходе археологических раскопок в Каваткалинском оазисе Хорезма обнаружен очаг и рядом с очагом обнаружены две ямы с обломками зернотерок [10, с.123-124]. Преднамеренное уничтожение зернотёрок могло быть связано с идеей цикличного обновления природы. Также некоторые зернотерки служили два-три столетия. Они обычно передавались из поколения в поколение. В средневековье ручные мельницы были широко распространены по всей Центральной Азии. В различных районах Южного Приаралья ручные мельницы сохранились до наших дней. Они переходят из поколения в поколение, используются широко в хозяйстве среди населения Приаралья.

В археологии Центральной Азии зернотёрки являются весьма частыми находками при раскопках земледельческих поселений. Например, на известном памятнике эпохи энеолита и

бронзы – поселения Саразм (ГУ-II тыс. до н.э.) были обнаружены изящные каменные зернотерки различных форм, изготовленные из камней разных горных пород [16, с.177].

История возникновения каменных зернотерок относится к эпохе нового каменного века (неолит). За 4000 лет до нашей эры люди, жившие в условиях первобытнообщинного строя, еще до возникновения организованного земледелия уже измельчали зерна различных злаковых растений в муку при помощи камней. Позже для измельчения зерен стали применять каменные ступы, в которых зерно толкли пестом. В качестве сырья для изготовления зернотерок служили плоские камни: овально-удлиненные, ладьевидные, прямоугольные, аморфные. Они различались по форме и весу.

Зернотерки Саразма изготовлены исключительно из плоских каменных плит, а также булыжника, гранита. Они имели углубленно-продолговатую, чашевидную форму [16, с.177]. Зернотерки в большом количестве обнаружены также во многих памятниках эпохи ранней бронзы Дагестана. Их обычно изготавливали из окатанных валунов плотного известняка, а также песчаника. Они почти все имели ладьевидную форму (рис.1). Такие зернотёрки без малейшего изменения формы использовались вплоть до раннего средневековья, т.е. до тех пор, пока они не были заменены круглыми жерновами [17, с.30-32].

Рис.1. Зернотерка. Каракалпакстан, Турткульский р-н, Аяз-Кала (X-XIII вв.). Хорезмская экспедиция в 1937-1991 гг.

Основной пищевой рацион этого населения составлял тутовник, который размалывали на каменных зернотерках примитивным способом. Для получения тутовой муки, вернее, пудретов. Большую часть населения Кухистана и Бадахшана таджики соседних кишлаков обзывали тутоедами [18, с.101]. Еще до недавнего времени многие культы и обряды горных таджиков были связаны с зернотёрками. Эти обряды символизировали завершение длительного цикла выращивания зерновых злаков и получения муки. Из первой муки готовили праздничное угощение. Например, хуфцы устраивали угощение под названием «алмоф» [19, с.77].

В ходе археологических раскопок в Каваткалинском оазисе Хорезма обнаружен очаг и рядом с очагом обнаружены две ямы с обломками зернотерок [10, с.123-124]. Преднамеренное уничтожение зернотёрок могло быть связано с идеей циклического обновления природы. Также некоторые зернотерки служили два-три столетия. Они обычно передавались из поколения в поколение. По мнению У.Эшонкулова, в средние века и новое время в отдельных селениях использовались небольшие металлические и бронзовые ступки. Но они использовались преимущественно для измельчения семечек, абрикоса, ореха и др. преимущественно для лечебных целей [16, с.177].

Для размельчения зерна в домашних условиях использовались песты из твёрдых пород дерева. Они были толстыми и прочными. В середине пестов проделывались песты продолговатой формы для захвата обеими руками. С более тяжёлыми пестами работали два человека, становясь с двух сторон друг против друга и держась за пест. В таких деревянных ступах обмалывали различные зерновые, включая чистый рис до шелухи, а также им нередко размельчали сушеные фрукты, соль, зерно и другие злаки [19, с.77].

Как показывают письменные источники и археологические материалы, широкое распространение различных приспособлений для размола зерна или размельчения других видов твердых продуктов обусловлено необходимостью этих орудий в системе любого хозяйства. По принципиальным различиям изготовления, устройства и действия все приспособления для размельчения зерна, орудия переработки урожая делятся на три самостоятельных класса – зернотерки, ступы и ротационные мельницы [20, с.256-276].

Широкое распространение различных приспособлений для размола зерна или размельчения других видов твердых продуктов обусловлено необходимостью этих орудий в системе любого хозяйства. Среди археологического материала эти орудия являются одной из самых массовых категорий. По принципиальным различиям изготовления, устройства и действия все приспособления для размельчения зерна, орудия переработки урожая делятся на три самостоятельных класса – зернотерки, ступы и ротационные мельницы.

История техники мукомольного производства изучалась Н.А. Пономаревым [11, с. 311]. По его мнению, появление мельниц сравнительно с зернотерками и ступами относится к более позднему времени и знаменует начало развитой ступени сельскохозяйственного производства. Мельницы в отличие от зернотерок и ступ являются специализированными орудиями, приспособленными только для размалывания зерна. Принцип действия основан на вращательном движении верхнего жернова – бегуна на рабочей поверхности неподвижного нижнего [11, с.59].

Ручная мельница (*каракалтакский* - дигирман) являлась одним из ранних орудий, изготовленных человеком, использовавшимся для помола зерна и получения муки (рис.2). Самые ранние ручные мельницы представляли собой овальные камни с плоской рабочей поверхностью и сквозным отверстием. Они отличаются по форме и весу. Как правило, жернова изготавливались из твердых пород камня.

**Рис. 2. Ручная мельница Турткульский р-н, Аяз-Кала
Хорезмская экспедиция в 1937-1991 гг.**

Изучение археологических материалов показывает, что ручные мельницы начали бытовать на территории Нижней Сырдарьи в период IV–VII вв.[21, с.7-46], в Отрарском оазисе – в V–VII вв.[22, с.158]. С VIII–IX вв. они стали достаточно распространенными средствами производства, что доказывается их многочисленностью среди археологических находок. Известны жернова в Таразе и близлежащих городах [23, с.223].

В Приаральском регионе богатые семьи редко сами работали на ручных мельницах, в основном приглашали поденщиц, которым платили от 2 до 7 фунтов зерна в день [4, опись 19]. Ручные мельницы были разных размеров. В условиях традиционного домашнего хозяйства переработка зерна осуществлялась с использованием ручных мельниц, предназначенных для измельчения пшеницы в муку. Данный процесс представлял собой механическое дробление зерновых культур посредством ручного привода, что обеспечивало получение продукта с заданной степенью помола. Полученная мука служила основным сырьём для производства хлеба и других пищевых изделий, составлявших значимую часть рациона.

Таким образом, проведенные исследования показывают, что прогрессивное развитие технологии земледелия на всех этапах годового цикла сельскохозяйственных работ, выразившееся в переходе от мотыжного к пашенному земледелию, с использованием упряжных животных,

искусственного орошения, эффективных орудий из железа и железоуглеродистых сплавов, механизмов в виде ротационных ручных и водяных мельниц, а также комплекса мероприятий, приспособлений и сооружений, направленных на сохранение урожая сельскохозяйственных культур, привело к значительному росту производительности труда и объемов производства земледельческой продукции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гизбулаев М.А. Арабские географы X в. ал-Истахри и Ибн Хаукал о Кабке // Письменные памятники Востока. 2022. Том 19. № 4 (вып. 51). С. 93-104.
2. Гуломов Я.Г. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. Тошкент, 1959.- 326 б.
3. Гулямова Э. и др. Археологические и нумизматические коллекции института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. (Краткий обзор). -Сталинабад, 1956.- С. 36.
4. Давыдов А.С. Дневники. Гиссарская этнографическая экспедиция 1974 года // Архив Ин-та истории, археологии и этнографии им. А.Дониша.// Папка №2. Опись №19. - Душанбе, 1974.
5. Кирьянов А. В. К истории земледелия Новгородской земли // Труды Новгородской археологической экспедиции. Новгород, 1959.- С. 320-365.
6. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. М.: Наука, 1987. 236 с.
7. Мамонов В. С. Старинные орудия обработки почвы из села Староселье на Днепре // СЭ, 1959.- №4.- С. 75-89.
8. Минин П.И. История плуга в России // Труды Института естествознания и техники. М., 1956.- С. 158-195.
9. Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Т. Средневековый Шахристан. (материальная культура Уструшаны). Вып. 1. -Душанбе, 1966. – 228 с
10. Неразик Е.Е. Сельские поселения Афригидского Хорезма. Москва.,1966. – С. 123-124.
11. Пономарев Н. А. История техники мукомольного и крупяного производства. М., 1955, 311 с.
12. Шрамко Б. А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе // СА, 1961, № 1, С. 73 - 90.
13. Irrigation. 2019 [Электронный ресурс <https://en.wikipedia.org/wiki/Irrigation#References> (дата обращения 17.01.2019)].
14. Nopsca F. Zur Genese der primitiven Pflugtypen II Zeitschrift fur Ethnologie. 1919, P. 64-95.
15. Rau K. H. Geschichte des Pfluges. Heidelberg, 1845, 320 p.
16. Эшонкулов У. История парадиза древнего Согда// Респ. Таджикистан, Науч.-исслед. центр "Ориенфар". — Душанбе : Эход, 2007. — С.177.
17. Гаджиев М.Г. Ремесла и промыслы Дербента албанского времени // Сб. статей «Промыслы и ремесла древнего и средневекового Дагестана».- Махачкала, 1988.- С. 30-32.
18. Вавилов Н.И., Букин Д.Д. Земледельческий Афганистан / Вавилов Н.И. Избранные труды в пяти томах. Т.1. М., Л., 1959.- С. 101.
19. Андреев М.С. Материалы по этнографии Ягноба (записи 1927-1928гг.). Подготовила к печати А.К. Писарчик. -Душанбе: Дониш, 1970., С.77.
20. Левашова В. П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X - XIII вв. Тр. ГИМ, вып. 32, 1956, С. 256-276.
21. Толстов С. П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР (1945-1954 гг.) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. М.: Изд-во АН СССР, 1952. Т. 1. С. 7–46.
22. Байпаков К.М., Подушкин А. Н. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989. 158 с.
23. Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972.- 223 с.

УЎК 37.02

МАДҲАЛИЙЛАР ҲАРАКАТИНИНГ САЛАФИЙЛИК МАФКУРАСИ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ

**Ф.З.Холмўминов, кат.и.х., Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Мотуридий халқаро
илмий-тадқиқот маркази, Тошкент**

Аннотация. Ушбу мақолада салафийликнинг тармоқларидан бири бўлган мадҳалийлик ҳаракатининг вужудга келиши, мафкуравий асослари, халқаро тарқалиши жараёни ва салафийлик оқими ривожига кўрсатган таъсири илмий-таҳлилий нуқтаи назардан ўрганилади.

Калит сўзлар: Мадҳалийлик, салафийлик, радикаллашув, сиёсий ислом, ҳукмдорга итоат, “Саҳва” ҳаракати, исломий мафкура, жиҳодчилик.

Аннотация. В данной статье с научно-аналитической точки зрения рассматриваются возникновение движения мадхализма, являющегося одним из направлений салафизма, его идеологические основы, процесс международного распространения и влияние на развитие салафитского течения.

Ключевые слова: мадхализм, салафизм, радикализация, политический ислам, подчинение правителю, движение «Сахва», исламская идеология, джихадизм.

Abstract. This article examines the emergence of Madkhalism, one of the branches of Salafism, its ideological foundations, the process of its international expansion, and its influence on the development of the Salafi movement from a scholarly and analytical perspective.

Key words: Madkhalism, Salafism, radicalization, political Islam, obedience to rulers, Sahwa movement, Islamic ideology, jihadism.

Диний оқимларнинг кўплиги ва уларнинг сиёсий, ижтимоий жараёнларга кўрсатаётган таъсири мустақил илмий тадқиқот объектига айланиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан, мадхалийлик ҳаракати ХХІ аср ислом дунёсида кескин мунозараларга сабаб бўлаётган мафкуравий оқимлардан бири сифатида алоҳида ўрганишни тақозо этади. Соҳта салафийлар ҳам сиёсатга муносабати, тарғибот услублари ва ғояларига кўра алоҳида гуруҳларга таснифланади. Мадхалийлар (Жамоати мадхалийя) салафийликнинг бир тармоғи бўлиб, Саудия Арабистони Подшоҳлиги ҳукуматида содиқлиги ҳамда уни қўллаб-қувватлаши билан ажралиб туради. Ҳаракат унинг асосчиси, 1933 йилда Саудия Арабистонида туғилган Рабиъ ибн Ҳодий Умайр Мадхалий номи билан боғлиқ бўлиб, салафийлик оқимининг “Мадина жамоати” (ёки “жомийлар”) номи билан ҳам машхур⁸. Рабиъ Мадхалий 2025 йили 9 июль санасида вафот этган. У Мадина ислом университети профессори ҳамда “Суннатни ўрганиш” кафедраси раҳбари сифатида фаолият юритган⁹.

1990 йилларнинг бошларида Форс кўрфази минтақасида юз берган урушлар ва ундан кейинги даврда Рабиъ Мадхалий Саудия Арабистони томонидан қўллаб-қувватланиши натижасида таъсирли шахсга айланади. Саудия ҳукуматининг Америка билан ҳамкорлиги ва АҚШ ҳарбий базаларининг Арабистон яриморлига жойлаштиришга рухсат бериши мамлакатда кескин норозиликлар (“Сахва ҳаракати”) келтириб чиқарди. Бунга жавобан, ҳукумат норозилик ҳаракати етакчиларини қамоққа олади ва Саудия режими тарафдори бўлган Рабиъ Мадхалий ва унинг издошларини фаол қўллаб-қувватлайди. Америкалик сиёсатчилари У.Маккантс ва Ж.Брачман ҳукуматга АҚШ армиясига нисбатан зўравонликка чакирувчи жиҳодчи гуруҳларга қарши курашда Мадхалий ва у каби шахсларни молиялаштиришни маслаҳат беради. Бу Мадхалий ва мадхалийлик қарашларини нафақат Саудия Арабистонидан балка кўшни араб мамлакатларида ҳам ривожланишига сабаб бўлади.

1990 йилларда Арабистони ва Миср ҳукумати мадхалийликни бошқа диний радикал гуруҳларга қарши мувозанат вазифасини бажарувчи исломий ҳаракат сифатида тарғиб қилади. Айнан шу даврда бир қатор радикал жиҳодчи жамоалар, айниқса салафийларнинг мустаҳкам маркази бўлган Бурайда шаҳридаги кўплаб гуруҳлар мадхалийликка кўшилади. Тарғиботлар натижасида мадхалийлик бошқа Кўрфаз давлатларида ҳам тарқала бошлайди. 1981 йили Қувайтдаги мадхалийлик ҳаракати мамлакатдаги “асосий оқим” бўлган салафийликдан ажралиб чиққан бир қанча шахсларнинг сиёсий майдонга кириб бориши орқали шаклланиб, ривожланади.

2010 йилларга келиб, ҳаракат фаолияти халқаро миқёсда кенгайиб, Жануби-Шарқий Осиёгача етиб борди. Марказий Осиё мамлакатлари орасида Қозоғистон Республикасининг Ғарбий минтақалари мадхалийликнинг маркази сифатида баҳоланади. Нидерландиядаги салафийларнинг ярмидан кўпини мадхалийлар ташкил қилади. Бугунги кунда мадхалийларнинг Яқин Шарқ, Европа, Маркази ва Жануби-Шарқий Осиёни қамраб олувчи халқаро тармоғи шаклланиб қолган.

⁸ Roel Meijer. Global Salafism: Islam's New Religious Movement. New York: Columbia University Press, 2009. – P. 49.

⁹ Omayma Abdel-Latif. Trends in Salafism. Islamist Radicalisation: The Challenge for Euro-Mediterranean Relations. Eds. Michael Emerson, Kristina Kausch and Richard Youngs. Brussels: Centre for European Policy Studies, 2009. – P. 74.

2011 йилларда Араб давлатларида содир бўлган “Араб баҳори” воқеаларида салафийлик ҳаракати вакиллари Ливия ва Сурия ҳукуматига қарши исёнчиларни қўллаб-қувватлайди. Мадхалийлар бунга жавобан уларни танқид қилиб, расмий ҳукуматга қарши амалга оширилган ҳаракатларни қоралайди. Бу мадхалийлар ва бошқа салафийлик оқимлари ўртасидаги низони кучайтиради.

2012 йили 24 августда баъзи мадхалийлар Ливиянинг Злетен шаҳридаги тасаввуф тариқатлари учун муқаддас бўлган қадамжоларни булдозерлар орқали вайрон қилиши мадхалийликка нисбатан халқаро миқёсда норозиликларга сабаб бўлади. Мазкур ҳодисалар Саудия ҳукуматининг мадхалийлардан узоқлашувига олиб келади. Рабиъ Мадхалий ва унинг издошлари Саудия монархиясига содиқлигига қарамай ҳукуматдаги ўзгаришлар натижасида сиёсий майдондан сиқиб чиқарила бошлайди. 2014 йилга келиб, Саудия бош муфтийси Абдулазиз Оли Шайх ҳам Рабиъ Мадхалийга қарши фатво эълон қилгач, мадхалийлар бошқа бир қатор диний етакчилар томонидан танқидларга учрайди. Ҳаракатнинг таниқли уламолар томонидан кескин танқидларга учраши араб дунёсида обрўси тушиб кетишига ва издошларидан айрилишига олиб келади. Натижада фақат Саудия ичкарасидаги Ғарб мамлакатларидан келган хорижлик ишчилар, Рабиъ Мадхалий туғилган шаҳар аҳолиси ҳамда Кувайт ва яманликлардан иборат мадхалийлик тарафдорлари сақланиб қолади.

Мадхалийлик салафийлик билан ўхшаш тамойилларга эгаллиги туфайли кўпинча улар салафийлар сифатида талкин қилинади. Бироқ бу иккиси яхлит бир ҳаракат эмас. Рабиъ Мадхалий ўз қарашларини шакллантиришда салафийликнинг ғоявий устозларидан Муҳаммад Носириддин Албоний (1914-1999) қарашларидан кенг фойдаланган. Рабиъ Мадхалий Албонийнинг салафийлик ғояларидан тасирланган бўлса-да, унга нисбатан кескин ва радикал қарашларга эга эди. Шунингдек, мутахассислар мадхалийлар жамоасини “ал-Ихвон ал-муслимун” ташкилотининг мўътадилроқ йўналиши таъсири остида шаклланганлигини таъкидлайдилар.

Мазкур жамоа қарашларида салафийлик ғояларига ишонч билан бир қаторда мамлакат подшоҳи ёки раҳбарининг сиёсатига нисбатан мутлақ содиқлик кайфияти кучли ҳисобланади. Ҳатто раҳбар ўз фуқароларига нисбатан ҳаддан ташқари ва асоссиз зўравонлик ишлатса ҳам мадхалийлар унга итоат қилишга чақиради. Мадхалийлар ўзлари яшаб турган ҳар қандай сиёсатга нисбатан ижобий муносабатда бўладилар. Уларнинг наздида араб мамлакатлари ҳукуматларига қарши чиқиш мумкин эмас, улар золим бўлса ҳам. Мадхалийлар ўз қарашларини мусулмонлар устидаги раҳбарлар ҳокимияти Аллоҳ таоло томонидан ўрнатилгани ва бунга Қуръони каримнинг “Нисо” сурасидаги “Эй иймон келтирганлар! Аллоҳга итоат қилинг, Расулга ва ўзингиздан бўлган ишбошиларга итоат қилинг” ояти далил эканини айтади.

Мадхалийлар ўзлари яшаб турган мамлакатдаги ҳукуматни қўллаб-қувватлаши билан танилган бўлишига қарамай, уларнинг хорижий мамлакатлар ҳукуматлари билан муносабати ҳар доим ҳам яхши бўлмаган. Мадхалийлик ғоялари араб давлатларида раҳбарга итоат қилиш, ҳокимиятга қарши чиқмасликка тарғиб қилган бўлса-да, уларнинг ислом дини кенг тарқалган минтақалардаги фаолияти доим ҳам Мадхалий қарашлари билан мос тушмаган. Масалан, Рабиъ Мадхалийнинг укаси экани айтилган Муҳаммад Мадхалий 1990-2000 йилар оралиғида Индонезиянинг Малуку оролларида юз берган диний низоларга мамлакат ичкарасидаги ва ташқарисидаги мусулмонларни фаол тарғиб қилган. Шунингдек, у 2000 йили ўша вақтдаги Индонезия президенти ҳамда халқаро миқёсда тан олинган ислом олими Абдурраҳмон Воҳиднинг жиҳодга қўйган тақиқини шариат қонунларига зид деб эълон қилади. Муҳаммад Мадхалийнинг бу ҳаракати мадхалийлик қарашларига зид экани билан бир вақтда мазкур оқимнинг жиҳодчилик ғояларига мойил эканини ҳам намоён қилади.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jarret M. Brachman, Willam F. McCants. Stealing Al-Qa'ida's Playbook. Studies in Conflict and Terrorism, 2006. Vol 29, №4, – pp. 309-321.
2. Martijn de Koning. The 'Other' Political Islam: Understanding Salafi Politics. New York: Columbia University Press, 2012. – P. 159.

3. Qur'oni karim: ma'nolarining tarjima va tafsiri. /Tarjima va tafsir muallifi: A.Mansur; tahrir hay'ati: Usmonxon Alimov, Rahmatulloh qori Obidov, N.Ibrohimov va boshq.; Mas'ul muharrir: M.Ahmadjonov. – T.: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2017. – 626 b.
4. Roel Meijer, "Politicising al-Jarh wa-l-Ta'dil: Rabi' b. Hadi al-Madkhali and the Transnational Battle for Religious Authority" in N. Boekhoff-van der Voort, K. Versteegh, and J. Wagemakers (eds.), *The Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam*. Leiden: Brill, 2011. – pp. 375-399.
5. Roel Meijer. *Global Salafism: Islam's New Religious Movement*. New York: Columbia University Press, 2009. – P. 49.
6. Stéphane Lacroix, *Awakening Islam: The Politics of Religious Dissent in Contemporary Saudi Arabia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. – P. 212.
7. Sherifa Zuhur. *Saudi Arabia: Islamic Threat, Political reform, and the Global War on Terror*. Strategic Studies Institute 2005. – P. 26.
8. Zoltan Pall. *Kuwaiti Salafism and Its Growing Influence in the Levant*. Carnegie Endowment for International Peace. 2014. – P. 10.

UDC 378:004.892:37.091.214(574)

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TESOL TEACHER PROFESSIONAL DEVELOPMENT: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES IN CENTRAL ASIA**Yu.D.Abdullayeva, independent researcher**

Annotatsiya. Ushbu aralash usullardan iborat tadqiqot Markaziy Osiyoda (O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston) TESOL o'qituvchilarining kasbiy rivojlanishi (TPD) dasturiga sun'iy intellekt (SI) ning integratsiyasini o'rganadi. 340 ta o'rta va oliy ingliz tili o'qituvchilaridan olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, generativ SI vositalari (LLM, AWE va repetitorlik platformalari) ma'muriy ish yuklamalarini kamaytiradi, materiallarni shaxsiylashtiradi va texnologik o'zini o'zi boshqarishni oshiradi, ammo jiddiy ijtimoiy-texnologik to'siqlar saqlanib qolmoqda. Bularga shahar-qishloq o'rtasidagi keskin raqamli tafovut, rasmiylashtirilgan milliy SI kompetentsiya doiralarining yo'qligi va mustahkamlangan an'anaviy pedagogik modellar kiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, asosiy texnik savodxonlik yetarli emas; barqaror tizimli qabul qilish ko'p bosqichli, jarayonga yo'naltirilgan professional rivojlanish arxitekturasini tuzilgan institutsional boshqaruv bilan birlashtirishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, TESOL, O'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi, Markaziy Osiyo, Raqamli tafovut, TPACK.

Аннотация. Данное исследование смешанного типа изучает интеграцию искусственного интеллекта (ИИ) в систему профессионального развития преподавателей английского языка (TESOL) в Центральной Азии (Узбекистан, Казахстан и Кыргызстан). Данные, полученные от 340 школьных и вузовских преподавателей, показывают, что, хотя генеративный ИИ (LLM, системы автоматической оценки письма и интеллектуальные платформы обучения) снижает административную нагрузку, персонализирует материалы и повышает технологическую уверенность учителей, в регионе сохраняются серьезные социально-технологические барьеры. Среди них: цифровой разрыв между городом и селом, отсутствие национальных стандартов компетенций в области ИИ и укоренившиеся традиционные модели обучения. Результаты показывают, что базовой цифровой грамотности недостаточно; для устойчивого системного внедрения необходима многоуровневая, ориентированная на процессы архитектура профессионального развития в сочетании со структурированным государственным и институциональным управлением.

Ключевые слова: искусственный интеллект, TESOL, профессиональное развитие учителей, Центральная Азия, цифровой разрыв, TPACK.

Abstract. This mixed-methods study investigates the integration of Artificial Intelligence (AI) into TESOL Teacher Professional Development (TPD) in Central Asia (Uzbekistan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan). Data from 340 secondary and tertiary English educators reveal that while generative AI tools (LLMs, AWE, and tutoring platforms) reduce administrative workloads, personalize materials, and enhance technological self-efficacy, severe socio-technological barriers persist. These include a sharp urban-rural digital divide, a lack of formalized national AI competency frameworks, and entrenched traditional pedagogical models. The findings indicate that basic technical literacy is insufficient; sustainable systemic adoption requires a multi-tiered, process-oriented professional development architecture combined with structured institutional governance.

Keywords: Artificial Intelligence, TESOL, Teacher Professional Development, Central Asia, Digital Divide, TPACK.

Introduction. The global educational paradigm is undergoing a profound structural reorientation accelerated by the rapid maturation of generative Artificial Intelligence (AI) and foundational Large Language Models (LLMs) (Case et al., 2025). Within the domain of Teaching English to Speakers of Other Languages (TESOL), AI technologies have evolved beyond passive lexical aids or grammar checkers into

collaborative pedagogical partners. Current architectures are capable of dynamically generating customized curriculum matrices, parsing nuanced learner speech errors, and offering individualized formative evaluation metrics in real time (Edmett, 2024; Wu, 2026). However, the conversion of these PhD Research Framework | Central Asia algorithmic capabilities into measurable classroom success depends fundamentally upon the targeted design of continuous Teacher Professional Development (TPD) frameworks (Arranz-García, 2024).

In Central Asia, this rapid technological disruption intersects with comprehensive state-level socio-educational transitions. Over the past decade, Central Asian republics—most notably Uzbekistan and Kazakhstan have instituted aggressive educational legislative initiatives aimed at global integration, positioning English language proficiency as a foundational prerequisite for macroeconomic

competitiveness and scientific advancement. Concurrently, regional policies dictate an accelerated digitalization across public and private educational ecosystems. Nevertheless, TESOL TPD within Central Asia operates under unique historical and structural contingencies, frequently negotiating a legacy of centralized, top-down, teacher-centric educational approaches against modern distributed technological

expectations (Abdullaeva, 2021). While recent global literature indicates widespread, self-directed educator experimentation with generative software for material compilation (Edmett, 2024), a significant gap persists regarding how these dynamics materialize within the macro-political and infrastructure landscapes of Central Asia. This research explicitly addresses this gap by investigating how regional TESOL educators construct pedagogical meaning from AI assets while navigating systemic socioinstitutional constraints.

Literature review and theoretical framework. Theoretical Framework: AI-TPACK and Continuous TPD

To evaluate the nuanced processes of technological integration, this study extends the established Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) matrix by introducing explicit subdimensions of AI Literacy. This synthesis permits the structural evaluation of how professional development interactions transition from basic technological exposure to advanced, context-aware pedagogical implementation (Aravantinos, 2026). Rather than treating AI infrastructure as an isolated software suite, this study implements a process-oriented, multi-level professional development framework. This model asserts that durable technological adoption depends on the structured alignment of four distinct development phases:

Technical Literacy → Pedagogical Integration → Institutional Support → Ethical Practice

A expanding body of global empirical research confirms that the systematic adoption of automated writing feedback tools, adaptive language software, and interactive conversational engines yields.

Conversely, the deployment curve across Central Asian economies exhibits severe stratification.

Recent regional investigations highlight that while urban tertiary centers successfully utilize gamified mobile systems and LLM prompt design to optimize learner engagement (Abdullaeva, 2021; Nurzhanova, 2026), peripheral institutions face persistent hardware and resource limitations. This widening "digital divide" presents a clear systemic threat: without structured, contextualized intervention programs, the unguided adoption of AI technologies may widen disparities in educational outcomes between elite urban institutions and under-resourced rural schools (Arranz-García, 2024; Sharifuddin & Hashim, 2024).

Methodology. This investigation is guided by three primary research objectives:

1. To what extent, and for what specific professional objectives, do Central Asian TESOL educators utilize AI tools within their self-directed professional development and instructional planning?

2. What primary structural, pedagogical, and socio-technological challenges hinder the optimization of AI-driven TESOL teacher professional development within the region?

3. How do institutional support frameworks and ethical parameters moderate the relationship between an educator's baseline technological attitude and their practical classroom application?

This study employs an explanatory sequential mixed-methods design. Quantitative survey instruments were deployed to collect cross-sectional data from N = 340 active in-service English language educators across three Central Asian states: Kazakhstan (n = 120), Uzbekistan (n = 150), and Kyrgyzstan (n = 70), spanning both public secondary schools and state universities. Qualitative depth was subsequently generated through three semi-structured focus group sessions consisting of selected survey respondents (n = 24 total participants).

The quantitative questionnaire adapted core validation metrics from the standard Technology Acceptance Model (TAM) and contemporary TESOL perception inventories (Edmett, 2024; Wu, 2026).

Construct reliability was validated via Cronbach’s alpha evaluations, confirming robust structural integrity across all targeted variables: Perceived Usefulness for Planning (PUP, $\alpha = 0.88$), Workload Reduction Efficacy (WRE, $\alpha = 0.84$), and Institutional & Ethical Support (IES, $\alpha = 0.79$).

Results and discussion. Quantitative Trends: Usage Matrices and Functional Efficiencies

The gathered dataset reveals an extensive, self-motivated reliance on generative LLM software for rapid pre-class compilation. Table 1 outlines the operational distribution and perceived utility weights recorded across the regional cohort.

Structural Distribution of AI Tool Integration Across Central Asian TESOL Contexts

AI Application Domain	Core Tools Frequently Used	Secondary/Tertiary Level Usage	Public K-12 Level Usage	Primary Benefit Identified
Material Generation	ChatGPT, Copilot, Claude	78%	41%	Vocabulary contextualization, level-appropriate reading generation
Formative Assessment	Grammarly, QuillBot, AWE tools	64%	22%	Rapid error-coding, structural feedback generation
Speaking/Pronunciation	ELSA Speak, ASR extensions	35%	12%	Reducing student speaking anxiety in public spaces
Administrative / Syllabus	Gamma, Notion AI	52%	19%	Lesson plan template scripting, rubric alignment

Multiple regression analysis demonstrated that active teacher engagement with professional development pathways structured around AI competencies was the strongest single statistical predictor of high-order classroom implementation ($\beta = 0.65$, $p < 0.01$), matching global documentation regarding advanced automated composition models (Wu, 2026). Educators actively embedded within specialized

technological professional networks showed advanced prompt formulation behaviors and improved critical validation skills relative to automated outputs.

Conclusion. This study demonstrates that Artificial Intelligence can significantly enhance TESOL teacher professional development in Central Asia by providing accessible pedagogical support, automated resource design, and administrative relief. However, technological deployment cannot succeed independent of systemic policy updates and infrastructure stability. To prevent regional fragmentation of educational quality, state ministries, university administrative boards, and international professional associations must transition from isolated tool demonstrations to comprehensive structural reforms.

REFERENCES:

1. Abdullaeva, B. S. (2021). Gamified AI for fostering vocabulary retention and motivation: A phenomenological study of Uzbek EFL learners. *Computer-Assisted Language Learning Electronic Journal*, 22(3), 112–135.

2. Aravantinos, S. (2026). Artificial intelligence in K-12 education: A systematic review of teachers' professional development needs for AI integration. *MDPI Computers and Education*, 15(1), 49–67.

3. Arranz-García, O. (2024). Perceptions, strategies, and challenges of teachers in the integration of artificial intelligence in primary education. *UNIR Research Repository*, 1–18.

4. Case, R., Liu, L., & Mintz, J. (2025). Integrating AI technology into language teacher education: Challenges, potentials, and assumptions. *Computers in the Schools*, 42(1), 1–7. <https://doi.org/10.1080/07380569.2025.2458950>
5. Edmett, A. (2024). Artificial intelligence and English language teaching: Preparing for the future. *British Council Global ELT Reports*, 14–32.
6. Jannath, H. (2025). Artificial intelligence (AI) for automated writing evaluation in TESOL: Effectiveness and challenges. *Journal of Language and Language Teaching*, 13(2), 180–198.
7. Nurzhanova, Z. (2026). AI for teaching English as a foreign language to university students. *Innovation Science and Technology*, 2(3), 45–59.
8. Roe, J. (2025). The AI assessment scale: A practical framework for TESOL educators in the age of ChatGPT. *TESOL Quarterly Insights*, 8–19.
9. Sharifuddin, A., & Hashim, H. (2024). Digital gaps and algorithmic challenges in Central Asian language education ecosystems. *Journal of Asia TEFL*, 21(1), 89–104.
10. Wu, M. (2026). English teachers' perceptions of AI-supported writing instruction: Implications for professional development. *Frontiers in Psychology*, 17, 1806618.

UO'K 37.016:372.881.132.1

FRANSUZ TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA PEDAGOGIK O'YINLARNING AMALIY QO'LLANILISHI

B. Yu. Ashirova, o'qituvchi, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur bo'limda fransuz tilini xorijiy til sifatida o'qitishda lingvistik o'yinlarning leksik va grammatik kompetensiyalarni rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Lingvistik o'yinlarning o'quvchilar motivatsiyasini oshirish, lug'at boyligini kengaytirish va grammatik ko'nikmalarni mustahkamlashdagi roli tahlil qilingan. Shuningdek, interfaol va raqamli o'yinlarning ta'lim samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik o'yinlar, fransuz tili, chet tilini o'qitish, kommunikativ kompetensiya, lingvistik o'yinlar, interaktiv o'yinlar, raqamli texnologiyalar, leksik kompetensiya, grammatik kompetensiya, og'zaki nutq, tinglab tushunish, motivatsiya, ta'lim jarayoni, innovatsion metodlar.

Аннотация. В данном разделе рассматривается значение лингвистических игр в развитии лексической и грамматической компетенций при обучении французскому языку как иностранному. Анализируется роль лингвистических игр в повышении мотивации учащихся, расширении словарного запаса и закреплении грамматических навыков. Также изучаются возможности интерактивных и цифровых игр в повышении эффективности образовательного процесса.

Ключевые слова: Педагогические игры, французский язык, обучение иностранным языкам, коммуникативная компетенция, лингвистические игры, интерактивные игры, цифровые технологии, лексическая компетенция, грамматическая компетенция, устная речь, аудирование, мотивация, образовательный процесс, инновационные методы.

Abstract. This section examines the importance of linguistic games in developing lexical and grammatical competencies in teaching French as a foreign language. The role of linguistic games in increasing learners' motivation, expanding vocabulary, and reinforcing grammatical skills is analyzed. In addition, the potential of interactive and digital games for enhancing the effectiveness of the educational process is explored.

Keywords: Pedagogical games, French language, foreign language teaching, communicative competence, linguistic games, interactive games, digital technologies, lexical competence, grammatical competence, speaking skills, listening comprehension, motivation, educational process, innovative methods.

Fransuz tilini xorijiy til sifatida o'qitishda leksik va grammatik kompetensiyalarni shakllantirish o'quv jarayonining muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Lug'at boyligi va grammatika samarali muloqotning asosiy poydevorini tashkil etadi. So'zlar va grammatik tuzilmalarni yetarli darajada egallamagan o'quvchilar matn va nutq mazmunini tushunishda, o'z fikrlarini ifodalashda hamda turli kommunikativ vaziyatlarda faol ishtirok etishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Biroq lug'at va grammatikani an'anaviy usullar asosida o'rganish ko'pincha o'quvchilar tomonidan bir xillikka asoslangan, takroriy va murakkab jarayon sifatida qabul qilinadi.

Shu nuqtayi nazardan, lingvistik o'yinlar ta'limni yanada jonli, interfaol va rag'batlantiruvchi shaklda tashkil etishga imkon beruvchi zamonaviy pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Lingvistik o'yinlar o'quvchilarning tilga oid bilimlarini qiziqarli va interfaol usullar orqali rivojlantirish maqsadida tashkil etiladigan pedagogik faoliyat shaklidir. Ular ta'lim va qiziqishni yagona faoliyat doirasida uyg'unlashtirish imkonini beradi. O'yinlar yordamida o'quvchilar lug'at boyligi hamda grammatik qoidalarini tabiiyroq va samaraliroq tarzda o'zlashtiradilar. O'yin faoliyati o'quvchilarning qiziqishi, motivatsiyasi va faol ishtirokini kuchaytiradi, bu esa lingvistik bilimlarning mustahkamroq yodda saqlanishiga xizmat qiladi. Lingvistik o'yinlarning asosiy afzalliklaridan biri ularning ijobiy assotsiatsiyalar hosil qilish qobiliyatidir. O'yin jarayonida o'quvchilar yangi so'zlarni real yoki shartli vaziyatlarda qo'llaydilar, bu esa ularning uzoq muddatli xotirada saqlanishini osonlashtiradi. O'yin davomida yuzaga keladigan ijobiy hissiyotlar ham o'quv jarayonida muhim o'rin tutadi. O'quvchilar qiziqarli va yoqimli faoliyatlarda ishtirok etganlarida ma'lumotlarni tezroq va samaraliroq eslab qoladilar. Leksik kompetensiyalarni rivojlantirishda eng ko'p qo'llaniladigan o'yinlar qatoriga assotsiativ o'yinlar, kartochkalar bilan ishlash, topishmoqlar, krossvordlar va interaktiv viktorinalar kiradi. Ushbu faoliyatlar o'quvchilarning lug'at boyligini bosqichma-bosqich kengaytirish bilan birga, ularning darsga bo'lgan qiziqishini ham saqlab qoladi. Masalan, leksik tasniflash o'yinlarida o'quvchilar so'zlarni ma'lum guruhlariga ajratadilar: oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechaklar, kasblar, hayvonlar yoki transport vositalari. Bunday yondashuv lug'at boyligini mantiqiy tizim asosida tashkil etishga yordam beradi. Xotirani rivojlantirishga qaratilgan o'yinlar ham leksik kompetensiyalarni mustahkamlashda samarali vosita hisoblanadi. Bunday faoliyatlarda o'quvchilar rasmlar, so'zlar yoki iboralarni eslab qolishlari va ularni to'g'ri moslashtirishlari talab etiladi. Mazkur mashqlar diqqatni faollashtiradi hamda eslab qolish qobiliyatini rivojlantiradi. Shuningdek, tezkor leksik o'yinlar o'quvchilarni tez fikrlashga va mavjud til bilimlarini faol ravishda safarbar etishga undaydi. Rolli o'yinlar faol lug'atni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar o'rgangan so'z va iboralarni hayotiy vaziyatlarga yaqin sharoitlarda qo'llaydilar. Masalan, ular restoran, do'kon, sayyohlik agentligi yoki shifoxonadagi vaziyatlarni sahnalashtirishlari mumkin. Bunday mashg'ulotlar nafaqat lug'at boyligini kengaytiradi, balki kommunikativ kompetensiyalar va tilga bo'lgan ishonchni ham rivojlantiradi. Lingvistik o'yinlarda tasviriy vositalar va ko'rgazmali materiallardan foydalanish ham lug'at o'rganish samaradorligini oshiradi. Rasmlar tushirilgan kartochkalar, real predmetlar, plakatlar va videomateriallar faoliyatni yanada qiziqarli qiladi hamda yangi so'zlarning ma'nosini tushunishni yengillashtiradi. Ko'rgazmali vositalar so'z va uning ma'nosi o'rtasida bevosita bog'liqlik yaratishga yordam beradi va tarjimaga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi. Leksik rivojlanish bilan bir qatorda, lingvistik o'yinlar fransuz grammatikasini o'rganishda ham muhim o'rin tutadi. Grammatika ko'pincha fransuz tilini o'rganishning eng murakkab jihatlaridan biri hisoblanadi. Grammatik qoidalar, fe'l zamonlari, moslashuvlar va sintaktik tuzilmalarni o'zlashtirish muntazam mashq qilish hamda chuqur tushunishni talab qiladi. Biroq an'anaviy grammatik mashqlar haddan tashqari takroriy bo'lib qolganida o'quvchilarning qiziqishini pasaytirishi mumkin. Grammatik o'yinlar til qoidalarini o'rganishni interfaol va qiziqarli faoliyatga aylantirish imkonini beradi. O'quvchilar grammatik strukturalarni nazariy mashqlarni bajarayotgandek his qilmasdan o'zlashtiradilar. Bunday yondashuv grammatika o'rganish bilan bog'liq stressni kamaytiradi va o'quvchilarning faol ishtirokini kuchaytiradi. Fe'l tuslanishiga oid o'yinlar fransuz tilini o'qitishda ayniqsa foydali hisoblanadi. O'quvchilar ko'pincha turli zamon shakllari va ko'plab istisno tuslanishlarni o'zlashtirishda qiyinchilikka duch keladilar. O'yin faoliyatlari yordamida ular fe'llarni takroriy, ammo qiziqarli shaklda mashq qiladilar. Jamoalar o'rtasidagi musobaqalar, vaqt bilan bog'liq topshiriqlar va interfaol mashqlar grammatik tuzilmalarni avtomatlashtirishga yordam beradi. Fransuz tilini o'qitishda qo'llaniladigan pedagogik o'yinlarning asosiy turlari quyidagilar: **1. Leksik o'yinlar.** Leksik o'yinlar o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytirish va yangi so'zlarni mustahkamlashga qaratilgan. Ushbu o'yinlar orqali o'quvchilar so'zlarning ma'nosini, talaffuzini va qo'llanilish usullarini osonroq o'zlashtiradilar. **Misollar:** « **Mot mystère** » (Sirli so'z). O'qituvchi biror so'zni tavsiflaydi, o'quvchilar esa uni topishga harakat qiladilar. Ushbu o'yin lug'at boyligini oshirish bilan birga, mantiqiy fikrlashni ham rivojlantiradi.

«**Association de mots** » (**So'zlar assotsiatsiyasi**) - Bir o'quvchi bir so'z aytadi, ikkinchi o'quvchi esa shu so'z bilan bog'liq boshqa so'zni aytadi. O'yin so'zlar o'rtasidagi semantik bog'liqlikni mustahkamlaydi. **1. Grammatik o'yinlar** -Grammatik o'yinlar grammatik qoidalarini amaliy faoliyat orqali o'zlashtirishga xizmat qiladi. Ular nazariy bilimlarni mustahkamlash va grammatik strukturalarni avtomatlashtirish imkonini beradi. **Misollar:** « **La phrase mélangée** » (**Aralash gap**)- So'zlar tartibsiz holda berilad, o'quvchilar ularni grammatik jihatdan to'g'ri ketma-ketlikka joylashtirishlari kerak. 2.« **Course de conjugaison** » (**Tuslanish musobaqasi**). Jamoalar berilgan fe'lni ma'lum zamonda eng tez va to'g'ri tuslash bo'yicha bellashadilar. Rolli o'yinlar o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ular real hayotdagi kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish imkonini beradi. **3. Fonetik o'yinlar.** Fonetik o'yinlar talaffuz, intonatsiya va eshitib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Misollar: « **Répète après moi** ». O'quvchilar o'qituvchi aytgan so'z yoki iborani to'g'ri talaffuz bilan takrorlaydilar. « **Karaoké français** ». Fransuzcha qo'shiqlar yordamida talaffuz va intonatsiya ustida ishlanadi. **4. Interaktiv va raqamli o'yinlar.** Zamonaviy texnologiyalar asosidagi o'yinlar o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish va darslarni yanada qiziqarli tashkil etish imkonini beradi. **Kahoot** - Onlayn viktorinalar yaratish va bilimlarni tekshirish uchun qo'llaniladi. **Quizlet** - Elektron kartochkalar yordamida lug'at boyligini rivojlantirish imkonini beradi. **LearningApps** - Turli mavzular bo'yicha interaktiv topshiriqlar tayyorlash imkonini beruvchi ta'lim platformasi hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar lingvistik o'yinlar leksik va grammatik bilimlarning uzoq muddatli xotirada saqlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. O'quvchilar ma'lumotlarni mazmunli vaziyatlarda faol qo'llaganlarida ularni osonroq eslab qoladilar. Ijobiy emotsiyalar va faol ishtirok kognitiv bog'lanishlarni mustahkamlaydi hamda ta'lim samaradorligini oshiradi. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan lingvistik o'yinlardan foydalanish imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. Bugungi kunda ta'lim platformalari, mobil ilovalar va onlayn interaktiv o'yinlar lug'at boyligi hamda grammatika ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ko'plab faoliyatlarni taklif etmoqda. Raqamli viktorinalar, elektron xotira kartochkalari, interaktiv mashqlar va virtual o'yinlar ayniqsa texnologiyalardan faol foydalanishga odatlangan yosh avlod vakillarining qiziqishini jalb etadi. Raqamli vositalar ta'lim jarayonini individuallashtirish imkoniyatini ham yaratadi. Har bir o'quvchi o'z sur'atida rivojlanishi, ehtiyojiga qarab mashqlarni takrorlashi va yo'l qo'yan xatolari bo'yicha tezkor fikr-mulohaza olishi mumkin. Bunday shaxsiylashtirilgan yondashuv pedagogik samaradorlikni oshiradi hamda o'quvchilarning mustaqil faoliyat yuritish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shunga qaramay, lingvistik o'yinlardan foydalanish puxta metodik tayyorgarlikni talab etadi. O'qituvchi faoliyatlarni o'quvchilarning til darajasi va darsning ta'limiy maqsadlariga mos ravishda tanlashi lozim. Noto'g'ri tashkil etilgan o'yin chalkashliklarni yuzaga keltirishi yoki o'quvchilar e'tiborining asosiy o'quv maqsadlaridan chalg'ishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois o'yinning qiziqarli jihatlari bilan ta'limiy maqsadlar o'rtasidagi muvozanatni saqlash muhim hisoblanadi. Lingvistik o'yinlarni tashkil etishda o'qituvchining roli alohida ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'yin qoidalarini aniq va tushunarli tarzda izohlashi, barcha o'quvchilarni faol ishtirok etishga rag'batlantirishi hamda sinfda ijobiy psixologik muhit yaratishi kerak. Bundan tashqari, u o'quvchilarning duch kelayotgan qiyinchiliklarini kuzatib borishi va faoliyatlarni ularning individual ehtiyojlariga moslashtirishi zarur. Lingvistik o'yinlardan muntazam foydalanish o'quvchilarning mustaqilligini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. O'quvchilar asta-sekin o'z bilimlaridan mustaqil ravishda foydalanishni, tilga oid qarorlar qabul qilishni va kommunikativ muammolarni hal etishni o'rganadilar. Bunday mustaqillik fransuz tilini xorijiy til sifatida o'rganish jarayoniga chuqurroq jalb etilish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, lingvistik o'yinlar fransuz tilini xorijiy til sifatida o'qitishda leksik va grammatik kompetensiyalarni rivojlantirishning nihoyatda samarali pedagogik vositasi hisoblanadi. Ularning interfaol, motivatsion va kommunikativ xususiyatlari lug'at hamda grammatika o'rganishni qiziqarli va faol jarayonga aylantiradi. O'yinlar nafaqat til bilimlarini o'zlashtirishga, balki o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchi, ijodkorligi va mustaqilligini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Xoshimov O'., Yoqubov I. *Ingliz tili o'qitish metodikasi*. — Toshkent: O'qituvchi, 2003.

2. Jalolov J. *Chet tillarni o'qitish metodikasi*. — Toshkent: O'qituvchi, 2012.
3. Azizxo'jayeva N. N. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. — Toshkent: TDPU, 2006.
4. Karimova V. M. *Psixologiya*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
5. Yo'ldoshev J. G'. *Ta'lim texnologiyalari*. — Toshkent: O'qituvchi, 2008.
6. To'xtasinov M. *Zamonaviy pedagogik texnologiyalar*. — Toshkent, 2015.
7. Mahkamov U. *Chet tillarni o'qitishda innovatsion usullar*. — Toshkent, 2019.
8. Saidova D. *Pedagogik innovatsiyalar va interfaol metodlar*. — Toshkent, 2020.
9. G'oziyev E. *Umumiy psixologiya*. — Toshkent: O'qituvchi, 2007.
10. Hamidov H. *Ta'lim jarayonida axborot texnologiyalari*. — Toshkent, 2018.
11. TV5MONDE – Apprendre le français (FLE platforma)
12. France Éducation International – CECRL resurslari
13. Le Point du FLE – français langue étrangère resurslari
14. RFI Savoirs – Français langue étrangère
15. Duolingo – til o'rganish mobil ilovasi

UO'K 37.02

NEMIS TILINING GLOBAL MEHNAT BOZORIDAGI O'RNI: GERMANIYA, AVSTRIYA VA SHVETSARIYADA KASBIY IMKONIYATLAR VA SOHA TAHLILI *A.B.Ergashev, talaba, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona*

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada nemis tilining zamonaviy global mehnat bozoridagi strategik ahamiyati tahlil qilingan. Maqolaning asosiy maqsadi Germaniya, Avstriya va Shvetsariya (DACH mintaqasi) davlatlarida nemis tili bilish darajasining ishga joylashish, kar'epa o'sishi va ijtimoiy integratsiyaga ta'sirini o'rganishdir. Tadqiqot jarayonida IT, muhandislik va tibbiyot sohalarida til kompetensiyasining roli chuqur tahlil qilingan. Shuningdek, migratsiya siyosati, malaka tan olish jarayonlari va til sertifikatlari talablari ko'rib chiqilgan. Maqola natijalariga ko'ra, nemis tili nafaqat muloqot vositasi, balki Yevropa iqtisodiyotiga kirish uchun kalit instrument ekanligi isbotlangan.

Kalit so'zlar: Nemis tili, global mehnat bozori, DACH mintaqasi, muhandislik, IT sohasi, tibbiyot, migratsiya siyosati, kasbiy integratsiya, malaka tan olish.

Аннотация. В данной научной статье анализируется стратегическое значение немецкого языка на современном глобальном рынке труда. Основной целью исследования является изучение влияния уровня владения немецким языком на трудоустройство, карьерный рост и социальную интеграцию в немецкоязычных странах — Германии, Австрии и Швейцарии (регион DACH). В ходе исследования подробно рассмотрена роль языковой компетенции в таких сферах, как информационные технологии, инженерия и медицина. Также проанализированы миграционная политика, процедуры признания квалификаций и требования к языковым сертификатам. Результаты статьи показывают, что немецкий язык является не только средством коммуникации, но и ключевым инструментом для доступа к европейской экономике.

Ключевые слова: немецкий язык, глобальный рынок труда, регион DACH, инженерия, информационные технологии (IT), медицина, миграционная политика, профессиональная интеграция, признание квалификаций.

Abstract. This scientific article analyzes the strategic importance of the German language in the modern global labor market. The main objective of the study is to examine the impact of German language proficiency on employment opportunities, career advancement, and social integration in the German-speaking countries of Germany, Austria, and Switzerland (the DACH region). During the research process, the role of language competence in the fields of information technology, engineering, and healthcare was thoroughly investigated. In addition, migration policies, qualification recognition procedures, and language certification requirements were examined. The findings of the article demonstrate that the German language is not only a means of communication but also a key instrument for gaining access to the European economy.

Key words: German language, global labor market, DACH region, engineering, information technology (IT), healthcare, migration policy, professional integration, qualification recognition.

Kirish. XXI asrda globallashuv jarayonlari mehnat resurslarining xalqaro miqyosda harakatlanishini keskin oshirdi. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotini sustlashtirayotgan demografik inqiroz va malakali kadrlar yetishmovchiligi (Fachkräftemangel) rivojlanayotgan mamlakatlar vakillari uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Ushbu jarayonda Germaniya, Avstriya va Shvetsariya kabi nemis tilida so'zlashuvchi davlatlar o'zining barqaror iqtisodiyoti, yuqori ijtimoiy himoya tizimi va kuchli sanoat salohiyati bilan ajralib turadi.

Biroq, ushbu mamlakatlarda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun nafaqat kasbiy ko'nikmalar, balki yuqori darajadagi nemis tili bilimi ham zarurdir. Ingliz tili global biznes tili sifatida tan olingan bo'lsa-da, DACH (Deutschland, Austria, Confoederatio Helvetica) mintaqasida mahalliy mehnat bozoriga to'liq integratsiyalashish uchun nemis tili hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ushbu maqolada nemis tilining global mehnat bozoridagi o'rnini, xususan, strategik ahamiyatga ega bo'lgan IT, muhandislik va tibbiyot sohalaridagi roli ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlaridan Yevropaga mehnat migratsiyasi oqimi kuchayib borayotgan bir paytda, potentsial mutaxassislarning til tayyorgarligi darajasi ularning kelajagini belgilab beradi. Ko'p hollarda yuqori malakali mutaxassislarning til bilmasligi sababli o'z kasbi bo'yicha ishlash imkoniyatidan mahrum bo'lish holatlari kuzatilmoqda. Shu sababli, nemis tilining kasbiy ahamiyatini o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki iqtisodiy va sotsiologik nuqtai nazardan ham muhimdir.

Germaniya "Muhandislar mamlakati" sifatida tanilgan. Siemens, Bosch, BMW, Volkswagen kabi gigantlar dunyo bo'ylab o'z filiallariga ega bo'lsa-da, ularning tadqiqot va ishlanma (R&D) markazlari asosan nemis tilida ishlaydi.

Texnik hujjatlashtirish: Muhandislik loyihalarida xavfsizlik standartlari (DIN standartlari) nemis tilida yuritiladi. Chizmalar, texnik topshiriqlar va hisobotlarni tushunish uchun maxsus terminologik bazaga ega bo'lish shart.

Ishlab chiqarish jarayoni: Zavodlarda ishchilar va boshqaruv o'rtasidagi muloqot nemis tilida amalga oshiriladi. Xavfsizlik texnikasi bo'yicha ko'rsatmalarni tushunmaslik baxtsiz hodisalarga olib kelishi mumkin.

Karyera imkoniyatlari: Muhandislik sohasida boshlang'ich darajada ishga kirish uchun B2 darajasi yetarli bo'lishi mumkin, ammo loyiha rahbari (Project Manager) yoki bo'lim boshlig'i lavozimiga ko'tarilish uchun C1 darajasi va biznes nemis tili (Wirtschaftsdeutsch) bilimi talab etiladi.

IT sohasi an'anaviy ravishda ingliz tiliga eng ko'p tayanadigan soha hisoblanadi. Berlin, Myunxen va Gamburg kabi shaharlardagi startaplarda ish muhiti ko'pincha ingliz tilida bo'ladi. Biroq, bu barcha IT vakansiyalariga taalluqli emas.

An'anaviy korporatsiyalar: SAP, Deutsche Bank yoki Siemens kabi yirik nemis korporatsiyalarida ichki tizimlar va mijozlar bilan ishlash nemis tilini talab qiladi. Dasturchi nafaqat kod yozishi, balki buyurtmachi (klient) bilan talablarni muhokama qilishi kerak.

Davlat sektori va E-Hukumat: Germaniyada raqamlashtirish jarayonlari davlat idoralarida nemis tilida olib boriladi. Shu sababli, davlat buyurtmalari ustida ishlaydigan IT kompaniyalari nemis tilini biladigan mutaxassislarni afzal ko'radi.

Integratsiya: IT mutaxassislari uchun ham A2 yoki B1 darajasi jamiyatga qo'shilish va maishiy muammolarni hal qilish uchun zarur. Til bilmaslik izolyatsiyaga olib kelishi va ish unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tibbiyot sohasi nemis tili talablari eng qat'iy bo'lgan yo'nalishdir. Bu bevosita inson hayoti va xavfsizligi bilan bog'liq ekanligi bilan izohlanadi.

Til sertifikatlash: Chet ellik shifokorlar Germaniyada ishlash huquqini olish uchun maxsus "Tibbiyot nemis tili" imtihonidan (Fachsprachprüfung) o'tishlari shart. Bu imtihon C1 darajasiga tenglashtiriladi. Shifokor bemor bilan aniq, tushunarli va empatiya bilan gaplasha olishi kerak.

Hujjatlar va Diagnostika: Kasallik tarixi (Anamnese), retseptlar va diagnostika xulosalari nemis tilida yuritiladi. Noto'g'ri tushunish bemor salomatligiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

O'rta tibbiyot xodimlari: Hamshiralalar (Pflegefachkraft) uchun ham B2 darajasi talab etiladi. Aholining qarishi tufayli Germaniyada hamshiralarga bo'lgan talab juda yuqori, ammo til to'sig'i ushbu sohada ham kuzatiladi.

Avstriya va Shvetsariya farqlari: Avstriyada tibbiyot diplomlarini tan olish jarayoni biroz murakkabroq bo'lishi mumkin, Shvetsariyada esa ko'p tillilik (nemis, fransuz, italyan) talab qilinadigan hududlar mavjud, ammo nemis tili ustunlik qiladi.

Nemis tilini o'rganish va mehnat bozorida qo'llash jarayonida bir qator qiyinchiliklar mavjud. Ushbu qismda ushbu to'siqlar va ularni yengish yo'llari tahlil qilinadi. Nemis mehnat madaniyati aniq rejalashtirish, punktuallik va to'g'ridan-to'g'ri muloqotga asoslanadi. Tilni bilish nafaqat grammatika, balki madaniy kodlarni tushunishdir. Masalan, ish joyida "Sie" (siz) va "Du" (sen) shakllaridan qachon foydalanish, yig'ilishlarda qanday fikr bildirish kabi nozik jihatlar nemis tili orqali o'zlashtiriladi. Til bilmaslik madaniy to'qnashuvlarga (Kultur Shock) olib kelishi va ishdan bo'shatilish xavfini tug'dirishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, nemis tili global mehnat bozorida, xususan, Yevropaning eng rivojlangan iqtisodiyotlariga ega bo'lgan DACH mintaqasida muvaffaqiyat kaliti hisoblanadi. IT, muhandislik va tibbiyot kabi strategik sohalarda nemis tili bilimi nafaqat ishga kirish uchun, balki kasbiy o'sish, xavfsizlik va ijtimoiy integratsiya uchun ham zarur shartdir.

Germaniya, Avstriya va Shvetsariyadagi kadrlar yetishmovchiligi muammosi O'zbekiston kabi demografik salohiyati yuqori bo'lgan mamlakatlar uchun noyob imkoniyatdir. Biroq, bu imkoniyatlardan samarali foydalanish uchun tizimli til tayyorgarligi, kasbiy malakani tasdiqlash va madaniy integratsiya jarayonlariga jiddiy yondashish lozim. Nemis tili shunchaki chet tili emas, balki Yevropa standartlaridagi hayot tarzini va yuqori daromadli kasbni egallash vositasidir. Kelajakda ushbu tilni chuqur o'zlashtirgan mutaxassislarining global mehnat bozoridagi raqobatbardoshligi yanada oshishi shubhasizdir.

Davlatlararo hamkorlikni rivojlantirish, til markazlarini qo'llab-quvvatlash va kasb-hunar ta'limini nemis standartlariga moslashtirish orqali mehnat migratsiyasini yanada samarali va xavfsiz tashkil etish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bundesagentur für Arbeit. (2023). "Arbeitsmarkt im Überblick: Fachkräfteengpassanalyse". Nürnberg.
2. Goethe-Institut. (2022). "Deutsch als Fremdsprache im Beruf: Anforderungen und Trends". München.
3. OECD. (2023). "International Migration Outlook 2023". Paris: OECD Publishing.
4. Make it in Germany. (2024). "Official Portal of the Federal Government for Skilled Immigration". www.make-it-in-germany.com.
5. Statistisches Bundesamt (Destatis). (2023). "Bevölkerung und Erwerbstätigkeit: Ausländische Bevölkerung". Wiesbaden.
6. Yusupov, A. (2021). "Mehnat migratsiyasi va til omili: O'zbekiston tajribasi". Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.

UO'K 37.02

TEKNOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHNING INNOVATSION METODLARI

Z.S.Fayziyeva, tadqiqotchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlash tizimida qo'llanilayotgan innovatsion metodlar tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim paradigmasi bilimlarni uzatishdan ko'ra kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilganligi sababli, bo'lajak texnologiya fan o'qituvchilarida dizayn, loyihalash, raqamli texnologiyalar va tafakkurning texnologik madaniyatini rivojlantiruvchi metodlar muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada muammoli o'qitish, loyiha metodi, interfaol simulyatsiyalar, teskari o'qitish, CASE-stadi, modulli o'qitish, gamifikatsiya, STEM/STEAM integratsiyasi, texnologik treninglar va mentorlik kabi o'nta innovatsion metod tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: texnologiya ta'limi, o'qituvchilar tayyorlash, innovatsion metodlar, muammoli o'qitish, loyiha metodi, teskari o'qitish, gamifikatsiya, STEM/STEAM, raqamli simulyatsiyalar, mentorlik, pedagogik kompetensiya, oliy pedagogik ta'lim.

Аннотация. В данной статье анализируются инновационные методы, применяемые в системе подготовки учителей технологии. Поскольку современная образовательная парадигма ориентирована на формирование компетенций, а не на простую передачу знаний, важное значение приобретают методы, развивающие у будущих учителей технологии

дизайнерские, проектные, цифровые компетенции и технологическую культуру мышления. В статье анализируются десять инновационных методов: проблемное обучение, метод проектов, интерактивные симуляции, перевёрнутое обучение, кейс-стади, модульное обучение, геймификация, STEM/STEAM-интеграция, технологические тренинги и наставничество

Ключевые слова: технологическое образование, подготовка учителей, инновационные методы, проблемное обучение, метод проектов, перевёрнутое обучение, геймификация, STEM/STEAM, цифровые симуляции, наставничество, педагогическая компетенция, высшее педагогическое образование.

Abstract. This article analyzes innovative methods used in the training of technology teachers. Since the modern educational paradigm is focused on the formation of competencies rather than the mere transmission of knowledge, methods that develop design, project, digital competencies and technological thinking in future technology teachers are of particular importance. The article analyzes ten innovative methods: problem-based learning, project-based learning, interactive simulations, flipped classroom, case study, modular teaching, gamification, STEM/STEAM integration, technology workshops, and mentoring.

Keywords: technology education, teacher training, innovative methods, problem-based learning, project-based method, flipped classroom, gamification, STEM/STEAM, digital simulations, mentoring, pedagogical competence, higher pedagogical education.

Kirish. Texnologiya fani jamiyatning texnologik taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan fanlardan biri hisoblanadi. Ushbu fan o'qituvchilari nafaqat bilim, balki amaliy ko'nikma, kreativ fikrlash va o'zgaruvchan texnologik muhitda harakat qilish qobiliyatiga ega bo'lishi zarur [4]. An'anaviy pedagogik tayyorgarlik metodlari (ma'ruza, amaliy mashg'ulot, laboratoriya ishlari) bugungi talab darajasida o'qituvchi tayyorlashda yetarli emas [1]. Shu sababli, texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashda innovatsion o'qitish metodlariga ehtiyoj kuchaymoqda. Innovatsion metodlar deganda, talabalarning mustaqil fikrlashi, loyihalash ko'nikmasi, raqamli savodxonligi va ijodiy yechimlar topish qobiliyatini rivojlantiruvchi, interaktiv va talaba markazli yondashuvlar tushuniladi [3].

Texnologiya ta'limi o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligi tarkibida konstruktiv bilimlar, materialshunoslik, elektrotexnika, dizayn, muhandislik grafikasi va boshqa fanlar muhim o'rin tutadi [4]. So'nggi yillarda O'zbekistonda "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Pedagogik kadrlar tayyorlash konsepsiyasi" [1] da texnologiya ta'limini modernizatsiya qilish, o'qituvchilarda raqamli va loyihalash kompetensiyalarini rivojlantirish vazifasi belgilangan [1]. Biroq, aksariyat pedagogika oliy o'quv yurtlarida hali ham o'qituvchilar tayyorlashda passiv o'qitish metodlari ustuvorlik qilmoqda. Maqolaning maqsadi – texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashda qo'llaniladigan innovatsion metodlarni tizimli tahlil qilish va ularning samaradorligini asoslashdan iborat.

Metodlar. Tadqiqot 2022–2025-yillarda Shahrisabz davlat pedagogika institutida olib borildi. Tajriba-sinov ishlari davomida bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashda innovatsion ta'lim texnologiyalarini qo'llash metodikasi takomillashtirildi. Tadqiqotda ilg'or pedagogik tajribalar (Q.M.Abdullayeva, V.P.Bespalko [5], N.A.Muslimov [2], Sh.Sh.Sharipov [2;4], O.A.Qo'ysinov [2;3] va boshqalar) hamda davlat ta'lim standartlari talablariga tayanildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, eksperimental guruhning o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan 1,16 barobar (16%) yuqori bo'ldi ($p < 0,05$). Eksperimental guruhda bilim sifati (a'lo va yaxshi baholar ulushi) 28% dan 67% gacha oshgan bo'lsa, nazorat guruhida 40% dan 47% gacha o'sdi.

Loyihalash kompetensiyasi va raqamli vositalardan foydalanish ko'nikmalari (AutoCAD, Tinkercad, CorelDRAW) eksperimental guruhda sezilarli darajada yuqori bo'ldi. O'qitish metodikasiga oid ijodiy portfellar tahlili eksperimental guruh talabalarining nazorat guruhiga nisbatan ancha yuqori natijalarga erishganligini ko'rsatdi.

Bundan tashqari, eksperimental guruh talabalarida o'qituvchilik kasbiga bo'lgan motivatsiya 5 balli tizimda 2,7 ball dan 4,5 ballga, pedagogik refleksiya darajasi esa sezilarli darajada oshdi.

Muhokama. Tadqiqot davomida bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashda quyidagi innovatsion metodlarning samaradorligi aniqlangan (2.2- va 2.3-bandlarga asosan):

1. **Muammoli o'qitish** — real texnologik muammo (masalan, “Maktab ustaxonasi uchun ko‘p funksiyali ish stolini loyihalash”) orqali analitik va tanqidiy fikrlash rivojlanadi [7].
2. **Loyiha metodi** — semestr davomida yagona muhandislik-texnologik loyiha ustida ishlash texnologik tafakkurni shakllantiradi [7].
3. **Interfaol simulyatsiyalar** (PhET, Tinkercad Circuits) — virtual muhitda elektr zanjirlari va 3D modellashirishni o'rgatadi, jihoz yetishmasligi muammosini kamaytiradi [4;5].
4. **Teskari o'qitish** — uyda video materiallarni o'zlashtirib, amaliy mashg'ulotlarda dars o'tish simulyatsiyasi metodikani chuqur egallash imkonini beradi [7].
5. **Keys-metod** — texnologik holatlar (masalan, “3D printer ishdan chiqdi”) pedagogik va texnik qaror qabul qilishni rivojlantiradi [2].
6. **Modulli o'qitish** — nazariy va amaliy qismlar muvozanatlangan modullar (dizayn, materiallar texnologiyasi, elektrotexnika) individual traektoriyani ta'minlaydi [2;3].
7. **Gamifikatsiya** — ballar, reyting, “Texnologik startap” o'yini motivatsiya va kreativlikni keskin oshiradi [6].
8. **STEM/STEAM integratsiyasi** — texnologiyani matematika, fizika, informatika, san'at bilan bog'lab, 21-asr ko'nikmalarini (4K) rivojlantiradi [6;7].
9. **Texnologik treninglar** — haftalik 2 soatlik intensiv amaliy mashg'ulotlar (lazerli kesish, 3D skanerlash, IoT asoslari) tashqi mutaxassislar tomonidan o'tkaziladi [3;4].
10. **Mentorlik** — har bir talabaga korxona yoki texnopark muhandisi biriktirilib, real ishlab chiqarish tajribasi beriladi [2;5].

Tahlil shuni ko'rsatadiki, alohida metodlar emas, balki ularning majmuasi (metodlar portfeli) eng yuqori natijalarga olib keladi. Eksperimental guruhda yuqoridagi metodlarning kamida 8 tasi muntazam qo'llanildi. Shu bilan birga, innovatsion metodlarni joriy etishda ikki asosiy muammo aniqlandi: (1) professor-o'qituvchilarning o'zlarining innovatsion metodlarni bilmasligi yoki qarshiligi; (2) moddiy-texnika bazasining (zamonaviy laboratoriya jihozlari, dasturiy ta'minot) yetarli emasligi. Shuning uchun bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlovchi pedagoglarni avvalo innovatsion metodlarda qayta tayyorlash zarur.

Xulosa. Texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashda an'anaviy metodlardan innovatsion metodlarga o'tish zamon talabidir. Ushbu maqolada tahlil qilingan o'nta innovatsion metod (muammoli o'qitish, loyiha metodi, simulyatsiyalar, teskari o'qitish, CASE-stadi, modulli o'qitish, gamifikatsiya, STEM/STEAM, treninglar, mentorlik) bo'lajak o'qituvchilarning texnologik bilimi, loyihalash ko'nikmasi, raqamli savodxonligi va kasbiy motivatsiyasini sezilarli darajada oshirishi amaliyotda isbotlandi. Shu sababli, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida texnologiya fanining o'quv rejalariga ushbu metodlarni tizimli va uyg'unlashtirilgan holda kiritish, professor-o'qituvchilarning innovatsion kompetensiyasini rivojlantirish va moddiy-texnik bazani zamonaviylashtirish lozim. Kelgusida sun'iy intellektga asoslangan adaptiv metodlarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish muhim vazifadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Pedagogik kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida”gi Farmoni, PQ-4884-son, 2021. URL: www.lex.uz (дата обращения: 28.05.2026).
2. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S., Qo'ysinov O.A. Mehnat ta'limi o'qitish metodikasi, kasb tanlashga yo'llash. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014.
3. Qo'ysinov O.A. Bo'lajak mehnat ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta'limning pedagogik-psixologik ahamiyati. Ta'lim texnologiyalari. 2007. №1. B. 31-32.
4. Sharipov Sh.S. Texnologiya ta'limi metodikasi. Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018.
5. Беспалко В.П. Дидактический процесс. Школьные технологии. 2007. №1. С. 57-72.
6. Kapp K.M. The Gamification of Learning and Instruction. San Francisco: Pfeiffer, 2012.
7. Krajcik J.S., Shin N. Project-based learning. In: The Cambridge Handbook of the Learning Sciences. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. P. 275-297.

**KIMYO TEXNOLOGIYA VA TABIIY FANLARGA BO'LGAN QIZIQISHLARNI OSHIB
BORISHIDA O'QITISHDA ZAMONAVIY, NOODATIY O'QITISHNING ASOSIY
YO'NALISHLARI**

S.F.Fayzulloeva, o'qituvchi, Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Kimyo fani koinotdagi barcha tiriklikni turli ko'rinishdagi kimyoviy moddalardan tashkil topganligiga asoslangan holda ularning bir holatdan boshqa holatga o'zgarish qonuniyatlarini hamda xossalari o'rganuvchi fan hisoblanadi. Sekin astalik bilan tarqalib ijtimoiy hayotga kirib keldi. Tabiiy fan va kimyo fanlarini o'qitish olam qonuniyatlarini tushunish, predmetlarni tarkibi, ular orasidagi aloqalarni o'rnatish, bilim, tushunchalarni ta'lim sohasiga integratsiyalash muhim asosidir. Ta'lim sohasini rivojlantirilishi, tarkibiy jihatdan qayta isloh qilinishi, ilm fanning zamonaviy texnika va texnologiya yutuqlaridan foydalanib axborot kommunikatsiya texnologiyalarini o'qitish jarayoniga integratsiyalash, ta'lim tarbiya jarayoni qatnashchilarining imkoniyatlari va ehtiyojlari uchun shart sharoit yaratib berish asosiy talablardan biri bo'lib qolmoqda.

Kalit so'zlar. axborot kommunikatsiya texnologiyalari, virtual laboratoriya, Blended Learning, Bulutli texnologiya, VR (Virtual Reality) va AR (Augmented Reality), IBL - Inquiry-Based Learning.

Аннотация. Химия — это наука, изучающая законы и свойства всех живых существ во Вселенной, основываясь на том факте, что они состоят из различных химических веществ. Она постепенно распространилась и вошла в общественную жизнь. Преподавание естественных наук и химии является важной основой для понимания законов Вселенной, установления структуры объектов, взаимосвязей между ними и интеграции знаний и концепций в сферу образования. Развитие сектора образования, его структурная реформа, интеграция информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс с использованием современных технических и технологических достижений науки и техники, а также создание условий для реализации возможностей и удовлетворения потребностей участников образовательного процесса остаются одним из главных требований.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, виртуальная лаборатория, смешанное обучение, облачные технологии, VR (виртуальная реальность) и AR (дополненная реальность), IBL (обучение на основе исследования).

Abstract. Chemistry is a science that studies the laws and properties of all living things in the universe, based on the fact that they are composed of various chemical substances. It gradually spread and entered social life. Teaching natural sciences and chemistry is an important basis for understanding the laws of the universe, establishing the structure of objects, relationships between them, and integrating knowledge and concepts into the field of education. The development of the education sector, its structural reform, the integration of information and communication technologies into the educational process using modern technical and technological achievements of science and technology, and the creation of conditions for the opportunities and needs of participants in the educational process remain one of the main requirements.

Keywords: information and communication technologies, virtual laboratory, Blended Learning, Cloud technology, VR (Virtual Reality) and AR (Augmented Reality), IBL - Inquiry-Based Learning.

Hozirgi kunda jahon miqyosida tabiiy fanlarga bo'lgan qiziqishning oshishib borishi, kimyo va boshqa fanlarni o'qitishning noodatiy va zamonaviy turlari ommalashib bormoqda:

Bulardan eng asosiylari VR (Virtual Reality) va AR (Augmented Reality) bu kimyoviy jarayonlarni 3d formatda tushunish imkonini berib, reaksiyalarni oson o'rganishga yordam beradi. Undan tashqari virtual laboratoriya va simulyatsiyalarni zararsiz va interaktiv tarzda bajarishga yordam beradi. AI- tizimi esa dars jarayoni va o'quvchilarni bilim tafakkurini moslashtirib ularni analiz qilishni taklif qiladi.

Bizning ijtimoiy va siyosiy hayotimizda o'z o'rnini egallagan, turli jabhalarda o'z kuchini ko'rsatgan axborot kommunikatsiya texnologiyalarining yo'nalishlari quyidagilar.

1. Virtual laboratoriya bu- Kimyoviy tajribalar va kimyoviy reaksiyalarni bajarishda xavfsiz va interaktiv tarzda ko'rsatuvchi yo'nalish. Turli xildagi shakllar, harakatlar, vizualizatsiya orqali kimyo fanini tushuntirish.

Maktab o'quvchilarning bilim salohiyatini tekshirish va kerakli dasturlarni taklif beruvchi yonalish- Suniy intellekt.

1. Ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan holda online darslar, video xabarlar, videodarslar va interaktiv testlar orqali tushuntirish- Masofaviy ta'lim jarayoni.

2. Kimyoviy unsurlar va tajribalarni tushuntirishda turli xil video, media va boshqa texnologiyalar orqali tushuntirish- multimediali texnologiya

3. Tabiatda va turmush tarzida uchraydigan kimyoviy laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish- ekisperimentlarni modellash tirish dasturi.

4. Ananaviy dars va raqamli ta'lim jarayonlarini integratsiyalashgan holda o'qitish jarayoni bu- Blended Learning jarayoni hisoblanadi.

5. Fanga oid malumotlarni yig'ish va saqlash, ularni yetkazib berish kabi loyihalarni bajaruvchi dasturlardan foydalanish- Bulutli texnologiya

Zamonaviy ta'limga mos holda nef-gaz kimyo fanining yondashuvi asosida qo'yiladigan umumiy talablar quyidagilar.

1. Nef-gaz kimyo sohasida erishilgan eng so'nggi yutuqlar asosida ta'lim tarbiyaga asoslangan ilg'or pedagogik dars jarayonlarini yaratish.

2. Psixologik va didaktik tamoyillarga asoslangan (ilmiylik, ko'rgazmaviylik, tushuncha hosil qilishlilik) dars jarayonlarini amalga oshirish.

3. Kimyo faniga doir bilimlarini oshirish, tasavvurlarini shakillantirishda boshqa fanlar bilan bog'liqligidan foydalanish.

4. Darsdagi bilimlarni hayotiy misollar bilan bog'lash, kimyoviy moddalar, jihozlar va kimyoga doir jarayonlar bilan ishlashda xavsizlikga o'rgatish.

5. Nef-gaz kimyo fanini qiziqarli, samarali aniq tajribali malumotlar bilan boyitish.

6. Dars jarayonlarini tavsilotlari va natijalarini tushunarli darajada tashkillashtirish.

STEAM dasturi bu- bir fanni boshqa fanlar bilan bog'lab o'qitishni taklif etadi. Ya'ni (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics). Bu dasturda o'quvchilar o'zining qiziqish doirasidagi loyihalarni chizib ularni real hayot bilan komplimentlashgan holda o'rganadi.

Flipped Classroom (Teskari sinf) modelida- Maktab o'quvchilari fanga doir nazariyalarni video darslar va darsliklar, qo'shimcha adabiyotlardan o'qib o'rganadi. Dars jarayonida olgan bilimlariga tayanib mustaqil laboratoriya mashg'ulotini bajaradi.

Tadqiqotga asoslangan o'qitish (IBL - Inquiry-Based Learning)- bu tadqiqot o'quvchilarni qiziqishlariga asoslanib, mustaqil izlanishga, mustaqil tajribalarni bajarishga undaydi natijada harakatlar rag'batlantiriladi. Mustaqil izlanishlar ko'pgina kimyoviy qonuniyatlarni o'rganishga zamin yaratadi.

Green Chemistry loyihasida- ekologik xavsiz va zararsiz laboratoriya ishlarini bajarsa bo'ladi. Bularga mini laboratoriya sensorli qurilmalar kirib, ularni ishlatish qoidalari o'rganiladi.

Gamifikatsiya yani o'yinli yondashuv- bu loyiha o'z nomi bilan mashhur. Turli xil o'yinlar orqali reaksiyalarni, atomlarni, molekulani yoki reaktivlarni tushuntiruvchi maxsus ilovalar qatoriga kiradi. Bunga misol ChemCollective, Molecule Madness larni kiritisa bo'ladi.

Masofaviy va gibrid ta'limi- Bu ta'lim turli xil test va noodatiy qiziqarli savollar orqali kimyo faniga qiziqtiradi va o'rgatadi MOOC kurslar (Massive Open Online Courses) o'z ichiga qamrab oladi. An'anaviy dars, raqamli texnologiyalar va online darslarni integratsiyalaydi. Bu ta'lim jarayoni Gibrid modeli ham deyiladi.

Konstruktiv yondashuv. Bu metod - o'quvchilarni darsda faol bo'lishiga, mustaqil tushuncha hosil qilishga va olgan bilimlarini amaliyotda sinashini taminlaydi.

Inquiry-based learning (So'rovga asoslangan o'qitish): bu metod o'quvchilarni tushunchalarini oshiradi va natijaviylik asosida olgan bilimlarini mustahkamlaydi. Izlanishlari asosida olgan bilimlari bilan savollarga o'zlari yechim topadilar.

Problem-based learning (Muammoni hal qilishga asoslangan o'qitish):

Bunda tabiatdagi muammolarni yechimini topishga xizmat qiladi. Yani ekologik muammolarni oldini olishi yoki texnologik muammolarni yechimini topishi uchun zarur.

Matematik va ilmiy yondashuvning integratsiyasi. Singapurda bu metod kimyo fanini matematika, va ilmiy - siyosiy fanlar bilan birga integratsiyalashgan holda amalga oshiradi.

Finlandiyadagi ta'lim tizimi. Dunyo miqyosida solishtiradigan bo'lsak Finlyandiyaning maktab ta'limi eng ommalashgan yaxshilaridan biri hisoblanadi. Mamlakatlar orasidagi iqtisodiy aloqalar va taraqqiyot tashkilotining xulosasi har 3 yilda tashkillashtiradigan yagona xulosasiga ko'ra finlarning maktablardagi o'quvchilar yuqori saviya va darajani namoyon qilgan. Chunki ular ko'p kitob o'qiydi. Ijtimoiy, tabiiy fanlarda 2-o'rin va matematikadan 5-o'rinni egalladi. Finlandiya maktabida ko'pi 960 nafar o'quvchi va eng kami 11 nafarni tashkil etadi. Barcha maktablar bir xil imkoniyatlar, moliyalashtirish va uskunalar bilan taminlangan. Maktablar 2 bosqichdan iborat quyi (alakoulu) 1- 6-sinfgacha va yuqori (yläkoulu) 7- 9-sinfgacha. Undan keyin kasb-hunar kollejiga yoki litseyga o'qishlari mumkin. Ularda o'quvchilar 2 baho bilan jazolanmaydi, imtihonlar o'tkazilmaydi faqat o'qituvchining xohishi orqali olinadi.

Singapur ta'lim yondashuvi Bu davlat o'zining samarali va innovatsion metodlari bilan kimyo fanini o'qitishda yetakchilikka erishgan.. Bundan ko'zlangan maqsad o'quvchilarda o'zlashtirilgan bilim, tushuncha, fikrlash, dunyoqarash va muammoni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirilganlik darajasi. Bu davlatda kimyo fanini o'qitishda quyidagi asosiy yondashuvlar va usullar yo'lga qo'yilgan.

Konstruktiv yondashuv. Bu metod - o'quvchilarni darsda faol bo'lishiga, mustaqil tushuncha hosil qilishga va olgan bilimlarini amaliyotda sinashini taminlaydi. O'quvchilar fan mavzularini o'zlari o'rganishga, o'zgaruvchilarni aniqlashga va sinovdan o'tkazishga imkon beriladi.

Texnologiyaga bog'langan zamon ta'lim psixologiyasida o'quvchilarga doimiy yangilanib turadigan axborotlarni mustaqil o'zlashtirish imkoniyatini beradigan, ilmiy-texnika yangiliklaridan orqada qolmaslikni ta'minlaydigan tafakkur sifatlarini o'rganish muhim masaladir.

Tarbiya psixologiyasining asosiy vazifasi — maktab o'quvchilarini tarbiyaviy ishlar jarayonida shaxsning shakllanishi kabi choralarni ishlab chiqish. Unda shaxsning axloqiy sifatlarining shakllanishiga alohida ahamiyat beriladi. Pedagogik psixologiya tadqiqotlari o'quv materialini mazmunini tanlash, o'quv dasturlari, darsliklar tuzish, ta'limning har xil bosqichlarida o'qitish metodlari tizimini tashkil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda ta'lim tizimi global axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) bilan integratsiyalashgan holda ommalashdi. Axborot texnologiyalarining ta'limga aloqadorligi, ta'lim tizimini rivojlantirish, o'quvchilarda raqamli kompetensiyalarni uyg'unlashtirish va ta'lim sifatini oshirish maqsadida muhim ahamiyat kasb etadi. AKTning ta'lim jarayoniga kiritilishi o'qitish usullarini yangilash, o'quvchilarni faol, mustaqil va kreativ fikrlashga undash imkonini yaratadi.

Bu esa, o'z navbatida, zamonaviy ta'limning asosiy maqsadlaridan biri bo'lgan jahon standartlariga javob beradigan, yuqori saviyali, raqamli savodxon insonlarni tarbiyalashga xizmat qiladi. Zamonaviy pedagogika AKTni faqatgina o'quv jarayonining qo'shimcha vositasi sifatida emas, balki ta'limning sifatini oshirish, o'quvchilarda mustaqil fikrlash va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirish uchun zarur vosita sifatida ko'rib chiqadi. O'qituvchilarning raqamli platformalar va interaktiv vositalardan foydalanishi, o'quvchilarning faolligini oshiradi, ular bilan samarali kommunikatsiya o'rnatish imkonini beradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) pedagogik jarayonga integratsiyasi haqida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar va adabiyotlar, ushbu texnologiyalarni ta'lim tizimida samarali qo'llashning nafaqat o'qituvchilar, balki o'quvchilar uchun ham bir qancha ijobiy natijalar keltirayotganini ko'rsatadi. O'quv adabiyotlarda bu jarayonning o'qitish metodologiyasi, o'quvchilarning faoliyatini faollashtirish, mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish va ta'lim sifatini oshirishdagi o'rni yoritilgan. Aslida, AKT, masalan, raqamli darsliklar, interaktiv ta'lim

platformalari va masofaviy ta'lim tizimlari o'quvchilarni yangi bilimlarni qabul qilishda faol ishtirok etishga undaydi, bu esa ta'lim sifatini yaxshilaydi. Interaktiv o'qitish metodlari, AKTning ta'limda samarali qo'llanishini ta'minlashda eng muhim yondashuvlar sifatida ko'rib chiqiladi. Bir qancha tadqiqotchilar qiziqarli interaktiv o'qitish metodlarining o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydilar. Interaktiv platformalar yordamida o'quvchilarga o'qitish jarayonida jamoaviy ishlash imkoniyati beriladi, bu esa ularga fikrlarini erkin ifodalashga, bir-birlaridan o'rganishga va o'zaro bilim almashishga yordam beradi. Interaktiv ta'lim vositalari yordamida o'qituvchilar o'quvchilarga tezkor fikr almashish, savollar berish va o'qitish jarayonini interaktiv tarzda tashkil etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. —Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови! мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т. „Ўзбекистон“ 2017. – 48 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб ҳалқимиз билан бирга курамыш. – Т.: „Ўзбекистон!“ 2017. – 488 б.
3. N.G'.Rahmatullayev, H.T.Omonov, SH.M.Mirkomilov „kimyo o'qitish metodikasi.“ Toshkent „Iqtisod-Moliya“ 20113
- 4.Sadokat F. Results Aimed at Increasing the Efficiency of Information and Communication Technologies in the Process of Teaching Chemistry //Intelektualitas Jurnal Penelitian Lintas Keilmuan. – 2025. – Т. 2. – №. 1. – С. 7-7..
5. Sadokat F. Theoretical basis for using information and communication technologies in the process of teaching chemistry. // Journal of Multidisciplinary Academic Business Studies-ISSN 3032-3169, Vol 2, No 3, 2025, 389-395

UDC 37.091.3:811.521:004

THE SIGNIFICANCE AND PEDAGOGICAL APPROACHES OF TEACHING THE JAPANESE LANGUAGE THROUGH CONTEMPORARY INFORMATION TECHNOLOGIES

D.Juramurodov, teacher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Tezkor texnologik taraqqiyot va globallashuv sharoitida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) til ta'limiga integratsiya qilish zamonaviy pedagogikaning ajralmas qismiga aylandi. Ushbu maqolada yapon tilini o'qitishda AKTning roli kengaytirilgan tahlil qilingan bo'lib, uning pedagogik ahamiyati, amaliy qo'llanilishi va metodologik ahamiyati ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, Yapon tili ta'limi, qo'ng'iroq qiling, ayting, multimedia ta'limi, tilni o'zlashtirish

Аннотация. В условиях стремительного технологического прогресса и глобализации интеграция информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в языковое образование стала неотъемлемой частью современной педагогики. В данной статье представлен расширенный анализ роли ИКТ в преподавании японского языка, с акцентом на его педагогическое значение, практическое применение и методологические аспекты.

Ключевые слова: Информационно-коммуникационные технологии, преподавание японского языка, компьютерное обучение языку, обучение языку, мультимедийное обучение, усвоение языка

Abstract. In the context of rapid technological advancement and globalization, the integration of information and communication technologies (ICT) into language education has become an indispensable component of modern pedagogy. This paper provides an expanded analysis of the role of ICT in teaching the Japanese language, emphasizing its pedagogical significance, practical applications, and methodological implications.

Keywords: Information and communication technologies, Japanese language education, CALL, TELL, multimedia instruction, language acquisition

Introduction. In contemporary education systems, the integration of information and communication technologies is no longer optional but a fundamental requirement for ensuring instructional effectiveness. The increasing complexity of knowledge systems and the exponential growth of information necessitate the adoption of innovative pedagogical approaches. Traditional

teaching methods, while still valuable, are insufficient on their own to meet the demands of modern learners.

Educators are therefore required not only to incorporate ICT into their teaching practices but also to carefully align technological tools with instructional objectives, content, methodologies, and organizational structures. The effectiveness of teaching depends largely on the strategic and pedagogically sound integration of these components.

The Expanding Role of ICT in Language Education

The growing volume of information and the diversification of educational content have made it increasingly difficult to rely solely on conventional teaching approaches. ICT offers a comprehensive set of tools that significantly enhance the quality and efficiency of education.

In the context of Japanese language learning, ICT plays a particularly important role due to the language's structural and orthographic complexity. Digital technologies enable the presentation of learning materials in multimodal formats, including visual, auditory, and interactive forms. Such multimodality not only facilitates comprehension but also increases student engagement and motivation.

Furthermore, ICT allows educators to tailor instructional content to learners' cognitive and physiological characteristics, thereby promoting individualized learning experiences. This adaptability is essential for fostering intrinsic motivation and sustaining long-term engagement in the learning process.

Informatization and the Transformation of Education

ICT enables the efficient management and delivery of large volumes of information, making complex content more accessible and easier to assimilate. It also enhances both classroom-based and independent learning by providing interactive and user-friendly platforms.

Addressing the Challenges of Japanese Language Learning

The acquisition of the Japanese language is widely recognized as a challenging endeavor, particularly for learners whose native languages differ significantly in structure and writing systems. Key difficulties include:

- The mastery of grammatical patterns, including particles and sentence structures;

- The use of honorific and polite forms of speech;

- The acquisition of "kanji" characters, which require memorization of both form and meaning.

ICT-based tools are particularly effective in addressing these challenges. They provide immediate feedback on learner performance, enable repeated exposure to complex material, and support differentiated instruction. As a result, learners can progress at their own pace, receiving additional support or advanced content as needed.

Pedagogical Advantages of ICT Integration

The application of ICT in Japanese language instruction yields numerous pedagogical benefits:

- It minimizes repetitive instructional tasks, allowing teachers to focus on higher-level pedagogical activities;

- It enhances visual and spatial cognition through the use of images, animations, and graphical representations;

- It accelerates the comprehension of learning procedures and content;

- It facilitates the presentation of abstract theoretical concepts in a concrete and accessible manner;

- It increases learners' motivation and engagement by creating interactive learning environments.

Importantly, the integration of ICT transforms the role of the teacher. Rather than serving primarily as a transmitter of knowledge, the teacher becomes a facilitator, organizer, and evaluator of the learning process. Digital tools assume many of the functions traditionally performed by educators, such as information delivery and repetition, thereby allowing teachers to concentrate on guiding students' cognitive development.

Structural Organization of ICT-Based Lessons

ICT-supported instruction is characterized by a modular and sequential organization of learning materials. For example, widely used Japanese language textbooks such as *Minna no Nihongo* can be effectively adapted into digital formats by dividing lessons into distinct components:

- Vocabulary and kanji acquisition;
- Grammar instruction;
- Dialogues and communicative practice.

The use of multimedia tools further enhances this structure. Projectors and digital displays can be used to demonstrate kanji writing, while audio recordings and video materials provide authentic language input. Additionally, digital monitoring systems enable continuous assessment of student progress, ensuring that each learner advances systematically through the curriculum.

ICT-Based Tools and Instructional Methods

A wide range of ICT tools and methodologies can be employed in Japanese language teaching:

Video Conferencing Technologies

These platforms allow learners to participate in live lectures delivered by international experts, fostering global academic interaction and access to high-quality educational content.

Digital Video Libraries

Recorded instructional materials enable learners to revisit lessons at their convenience, reinforcing knowledge retention and supporting self-directed learning.

Audio-Based Learning Resources

Audio materials, including dialogues and songs, play a crucial role in developing listening comprehension and pronunciation skills.

Language Laboratories

Modern language laboratories incorporate specialized software that supports the development of all four language skills—listening, speaking, reading, and writing—within an interactive environment.

CALL (Computer-Assisted Language Learning)

CALL systems provide structured, computer-based learning activities that facilitate language acquisition through practice and feedback.

TELL (Technology-Enhanced Language Learning)

TELL expands upon CALL by integrating internet-based tools, such as online communication platforms, streaming media, and virtual learning environments.

Video-Based Instruction

The use of video materials without subtitles followed by subtitled versions allows for progressive development of listening comprehension and contextual understanding.

ICT and Global Educational Transformation

The ongoing process of globalization has accelerated the development of digital technologies and increased the availability of information. As a result, significant transformations have occurred across all sectors of society, including education.

Modern educational technologies are inherently linked to ICT, as they rely on digital tools to enhance teaching and learning processes. In foreign language education, ICT enables more efficient instruction by reducing time and effort while maximizing learning outcomes. This aligns with contemporary pedagogical principles that emphasize effectiveness, efficiency, and learner-centeredness.

Conclusion. The integration of information and communication technologies into Japanese language teaching represents a significant advancement in modern education. By addressing the specific challenges associated with the language and providing diverse, interactive learning opportunities, ICT enhances both the effectiveness and accessibility of instruction.

In the 21st century, technological competence is an essential skill for both educators and learners. The successful implementation of ICT in language education requires not only technical proficiency but also a clear understanding of pedagogical principles. When applied effectively, ICT has the potential to transform the teaching and learning process, leading to improved educational outcomes and greater learner engagement.

REFERENCES:

1. Begimqulov, U. Sh. (2007). Scientific and theoretical foundations of introducing modern information technologies in pedagogical education. Tashkent: Fan.
2. Yo'ldoshev, J., & Yo'ldosheva, F. (2008). Quality assurance in interactive education. Tashkent.
3. Sirojiddinov, Sh., & Lutfillayev, M. (2014). Development of foreign language teaching materials based on ICT. Samarkand State Institute of Foreign Languages.

UO'K 37.02

**TARBIYA FANINI O'QITISH JARAYONIDA O'QUVCHILARNING O'QUV
DEZADAPTATSIYASINI BARTARAF ETISHNING PEDAGOGIK VOSITALARI VA
SHART-SHAROITLARI**

O'Z.Ismoilova, magistrant, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqola tarbiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning o'quv dezadaptatsiyasini bartaraf etishning pedagogik vositalari va shart-sharoitlarini tahlil qiladi. Ishda dezadaptatsiyaning sabablari, uning ijtimoiy, psixologik va pedagogik omillari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, o'quvchilarning o'qishga motivatsiyasini oshirish, faol o'qitish metodlari, pedagogik kommunikatsiya va raqamli vositalardan foydalanish kabi samarali yondashuvlar tavsiya etilgan. Maqola ta'lim muassasalari uchun zarur shart-sharoitlar va pedagoglarning malakasini oshirish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: tarbiya fani, o'quv dezadaptatsiyasi, pedagogik vositalar, pedagogik shart-sharoitlar, faol o'qitish, pedagogik kommunikatsiya, motivatsiya, raqamli ta'lim

Аннотация: В статье рассматриваются педагогические средства и условия преодоления учебной дезадаптации учащихся в процессе преподавания воспитательного предмета. Анализируются причины дезадаптации, ее социальные, психологические и педагогические факторы. Рекомендуются эффективные подходы, такие как повышение мотивации к обучению, активные методы обучения, развитие педагогической коммуникации и использование цифровых технологий. Подчеркивается важность создания необходимых условий в образовательных учреждениях и повышения квалификации педагогов.

Ключевые слова: воспитательный предмет, учебная дезадаптация, педагогические средства, педагогические условия, активное обучение, педагогическая коммуникация, мотивация, цифровое образование

Abstract. The article analyzes pedagogical tools and conditions for overcoming students' learning maladaptation in the teaching process of the education subject. The causes of maladaptation and its social, psychological, and pedagogical factors are examined. Effective approaches such as enhancing learning motivation, active teaching methods, pedagogical communication, and the use of digital technologies are recommended. The importance of creating necessary conditions in educational institutions and improving teacher qualifications is emphasized.

Key words: education subject, learning maladaptation, pedagogical tools, pedagogical conditions, active teaching, pedagogical communication, motivation, digital education.

Kirish. So'nggi yillarda ta'lim tizimidagi o'zgarishlar, shuningdek, talabalarning shaxsiy xususiyatlari va ijtimoiy muhitdagi murakkabliklar o'quvchilarning ta'lim jarayoniga moslashuvi — dezadaptatsiyasi muammosini yanada dolzarb qilmoqda. Dezadaptatsiya, ya'ni o'quv jarayoniga psixologik, ijtimoiy va pedagogik moslashmaslik, o'quvchilarning bilim olishda qiyinchiliklarga duch kelishlari, natijada ta'lim sifatining kamayishi va psixologik noqulayliklarni yuzaga keltiradi. Shu bois, mazkur muammoni oldini olish hamda bartaraf etishda pedagogik yondashuvlar, vositalar va shart-sharoitlarni ishlab chiqish zarur.

Tarbiya fanining o'rni nafaqat nazariy bilimlarni berish, balki o'quvchilarda axloqiy-madaniy qadriyatlarni shakllantirish, ularning ijtimoiy munosabatlarni o'rganish va shaxsiy rivojlanishiga ko'maklashishdan iborat. Bu esa o'quvchining ta'lim jarayonidagi dezadaptatsiya muammosini hal qilishda muhim omil sifatida qoraladi. Shu munosabat bilan mazkur maqolada tarbiya fanini o'qitish

jarayonida o'quvchilarning o'quv dezadaptatsiyasini bartaraf etishda pedagogik vositalar va shart-sharoitlarning mohiyati, turlari, amaliy qo'llanilishi masalalari chuqur tahlil qilinadi.

1. O'quv dezadaptatsiyasining nazariy asoslari

O'quv dezadaptatsiyasi – bu o'quvchining ta'lim jarayoniga ijtimoiy, psixologik va pedagogik jihatdan moslashmasligi holatidir. Dezadaptatsiya deb o'quv faoliyatidan va ijtimoiy muhitdan chekinish, o'quv jarayoniga nisbatan salbiy munosabat, o'z-o'zini baholashning pasayishi va shaxsning o'z holatidan noroziligini tushunish mumkin. Bu holat o'quvchilarning darslarda aktyiv ishtirok etmasligi, bilim olish sur'atining tushishi, uzoq muddatda maktabni tashlash xavfi bilan ham bog'liq.

Bir nechta nazariyalarda pedagogik va psixologik dezadaptatsiyaning sabablariga alohida e'tibor qaratiladi. Masalan, ekologik nazariya ta'kidlaydiki, o'quvchining o'quv jarayonidagi muvaffaqiyatsizligi uning shaxsiy va atrof-muhit omillari o'rtasidagi nomuvofiqlikdan kelib chiqadi. Shuningdek, kognitiv nazariyalar o'quvchilarning bilim qabul qilish va qayta ishlash jarayonidagi muammolarni asosiy sabab sifatida ko'rsatadi.

O'z navbatida, o'quvchi dezadaptatsiyasining quyidagi turlari mavjud:

Pedagogik dezadaptatsiya — o'quv metodlari bilan bog'liq qiyinchiliklar.

Psixologik dezadaptatsiya — o'quvchilarning ichki psixologik holatining buzilishi.

Ijtimoiy dezadaptatsiya — o'quvchining maktabdagi ijtimoiy muhitga moslasha olmasligi.

Dezadaptatsiyaning har bir turi tarbiya fanini o'qitish jarayonida o'ziga xos yondashuvlarni talab qiladi.

2. Tarbiya fanida o'quv dezadaptatsiyasining yuzaga kelish sabablari

Tarbiya fanini o'qitish jarayonida dezadaptatsiya sabablarining tahlili muhim o'rin tutadi. Asosiy omillar quyidagilar:

2.1. Pedagogik omillar

An'anaviy va qattiq shablon asosida olib borilayotgan darslar o'quvchilarda qiziqishni yo'qotishiga olib keladi.

Individuumning shaxsiy ehtiyojlari va qobiliyatlari hisobga olinmasligi.

Faol o'quv metodlarining yetishmasligi, monoton darsliklar va materiallar.

O'qituvchilar tomonidan salbiy pedagogik kommunikatsiyalar, tanqid va so'kishga yo'naltirilgan munosabat.

2.2. Psixologik omillar

O'ziga bo'lgan ishonchsizlik, o'zini past baholash.

Ruhiiy zo'riqish, stress, oilaviy sharoitlardagi muammolar.

Maktabda yoki sinfda yuzaga keladigan hissiy tushkunliklar, bezovtalik.

2.3. Ijtimoiy omillar

Sinf jamoasidagi ijtimoiy munosabatlarning noqulayligi.

Do'stlar bilan muloqot yetishmasligi.

Oila tomonidan yetarlicha tarbiyaviy qo'llab-quvvatlanmaslik.

Bu omillar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, har biri ta'lim jarayonidagi dezadaptatsiyaning rivojlanishiga hissa qo'shadi.

3. Tarbiya fanini o'qitish jarayonida dezadaptatsiyani bartaraf etishning pedagogik vositalari

Tarbiya fanida dezadaptatsiyani oldini olish va kamaytirish uchun qator pedagogik vositalar samarali hisoblanadi. Ular – talabalar individual xususiyatlariga moslashgan o'quv jarayonini tashkil etish, faol metod va texnologiyalardan foydalanish hamda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni inobatga olishni o'z ichiga oladi.

3.1. Individuumga yo'naltirilgan pedagogik yondashuv

O'quvchilarning qobiliyatlari, ehtiyojlari, psixologik holatlari va qiziqishlariga moslashtirilgan pedagogik usullarni qo'llash dezadaptatsiyani sezilarli darajada kamaytiradi. Masalan: differensial topshiriqlar berish, o'zlashtirish darajasiga qarab ko'maklashish.

3.2. Faol o'qitish usullari

O'yin metodlari, muammoli o'qish, guruhli ishlar, debat va rolli o'yinlar o'quvchilarni dars jarayoniga faol jalb qiladi, bu esa o'quvchilarni o'zini erkin his qilishiga va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

3.3. Pedagogik kommunikatsiya va psixologik qo'llab-quvvatlash

O'qituvchining o'quvchilarga mehribon munosabati, rag'batlantirish, ochiq konstruktiv muloqot dezadaptatsiyani kamaytirish uchun muhim vosita hisoblanadi. Bundan tashqari, psixologik konsultatsiyalar, stressni kamaytirish mashg'ulotlari faol qo'llanilishi zarur.

3.4. Raqamli vositalardan foydalanish

Interaktiv ta'lim platformalari, video va audio materiallar ta'lim jarayonini qayta shakllantirishda yordam beradi. Bu o'quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi hamda ularning individual o'rganish uslublariga moslashadi.

4. O'quv dezadaptatsiyasini oldini olish uchun shart-sharoitlar

4.1. Sog'lom ijtimoiy-madaniy muhit yaratish

Sinf ichida hamda maktab miqyosida hurmat, tenglik va do'stlik ruhini shakllantirish, ijtimoiy konfliktlarni oldini olish va hal qilish ta'lim jarayonini ijobiy tomonga o'zgartiradi.

4.2. Ota-onalar bilan hamkorlik

O'quvchilarning maktabda va uyda ta'lim olishi uchun ota-onalar bilan muntazam muloqot va hamkorlikni yo'lga qo'yish dezadaptatsiyani oldini olishda muhim hisoblanadi.

4.3. Ta'lim muassasalarida diagnostika va monitoring tizimini tashkil qilish

O'quvchilarning o'quv faoliyati, xulq-atvori va ruhiy-holati doimiyroq tahlil qilinib, zarurat bo'lsa tezkor pedagogik va psixologik yordam ko'rsatilishi talaba dezadaptatsiyasining oldini oladi.

4.4. Pedagoglarning malakasini oshirish

O'qituvchilarga dezadaptatsiya muammosi bo'yicha muntazam seminarlar, treninglar tashkil etib borilishi, innovatsion pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish imkoniyatlari yaratilishi kerak.

5. Amaliyotni tashkil etish va kuzatuvlar

Amaliyotda pedagogik vositalardan foydalangan holda tarbiya fanini o'qitishda o'quvchilarda dezadaptatsiyasining kamayishi kuzatildi. O'quvchilar darslarda faol ishtirok etishlari, o'z fikrlarini erkin ifoda qilishlari va sinf jamoasida o'z o'rnini topishlari ta'minlandi. Raqamli texnologiyalar yordamida interaktiv darslar tashkil etilishi motivatsiyani oshirdi. O'qituvchilar va psixologlar hamkorligida muvaffaqiyatli psixologik ko'mak tizimi yaratildi.

Xulosa

O'quvchilarning o'quv dezadaptatsiyasini bartaraf etish – ta'lim sifatini va tarbiya samaradorligini oshirishda muhim vazifa hisoblanadi. Tarbiya fanini o'qitish jarayonida dezadaptatsiyani oldini olish va kamaytirish uchun pedagogik vositalar (individuumsiga moslashgan yondashuv, faol o'qitish metodlari, pedagogik kommunikatsiya va psixologik yordam), shuningdek, shart-sharoitlar (sog'lom ijtimoiy-madaniy muhit, ota-ona hamkorligi, ta'lim muassasasida monitoring tizimi va pedagoglarning malakasini oshirish) vazifasini bajaradi. Integrativ yondashuv amaliyotda o'quvchilarda ta'lim jarayoniga qiziqishni oshiradi, ularning shaxs sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi hamda maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhitni sog'lomlashtiradi.

Mazkur yo'nalishda davom etadigan tadqiqotlar pedagogik yondashuvlarning samaradorligini oshirish, yangi innovatsion texnologiyalarni joriy qilish, shuningdek, o'quv dezadaptatsiyasining individual xususiyatlarini chuqurroq o'rganish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Axmadova, M. (2019). *Ta'lim psixologiyasi: nazariya va amaliyot*. Toshkent: O'zbekiston davlat pedagogika universiteti nashriyoti.
2. Karimova, N. & Sultonigizova, D. (2020). O'quvchilarda o'quv dezadaptatsiyasini aniqlash va bartaraf etish. *Pedagogika va psixologiya jurnali*, 5(3), 45–52.
3. Mirzaev, F. (2018). *Pedagogik kommunikatsiya asoslari*. Toshkent: Fan.
4. Pavlenko, G. (2017). *Psixologiya va pedagogik konsultatsiya*. Moskva: Akademiya.
5. Rakhmonov, S. (2021). Raqamli ta'lim texnologiyalari va ularning samaradorligi. *Zamonaviy ta'lim jarayoni*, 12(2), 101-110.
6. Shodmonov, J. (2018). *Ta'limda faol metodlar: nazariya va amaliyot*. Toshkent: O'qituvchi.

**ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING:
OPPORTUNITIES AND CHALLENGES****M.Y.KHabibullayeva, master's student, Namangan State Pedagogical Institute, Namangan**

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellektning (SI) ingliz tilini o'qitish (ELT) jarayonidagi roli va uning zamonaviy ta'limga ta'siri tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt texnologiyalari shaxsiylashtirilgan o'qitish, moslashuvchan teskari aloqa va o'quvchilarning faolligini oshirish orqali til o'rganish jarayonini yaxshilashda muhim imkoniyatlar yaratadi. Shu bilan birga, maqolada axloqiy muammolar, ma'lumotlar xavfsizligi, o'qituvchilarning yetarli tayyorgarlikka ega emasligi hamda texnologiyaga ortiqcha bog'lanib qolish kabi muammolar ham ko'rib chiqiladi. Tadqiqot ELT jarayoniga sun'iy intellektni muvozanatli tarzda joriy etish zarurligini ta'kidlaydi, bu esa ta'lim samaradorligini oshirish va mavjud cheklovlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, ingliz tilini o'qitish, ELT, shaxsiylashtirilgan ta'lim, til o'rganish, ta'lim texnologiyalari, axloqiy muammolar, ma'lumotlar xavfsizligi, o'qituvchilar tayyorgarligi, texnologiyaga bog'liqlik.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании английского языка (ELT), подчеркивается его растущее влияние на современное образование. Технологии ИИ предоставляют инновационные возможности для улучшения изучения языка посредством персонализированного обучения, адаптивной обратной связи и повышения вовлеченности учащихся. Несмотря на эти преимущества, в работе также обсуждаются такие проблемы, как этические вопросы, защита данных, недостаточная подготовка преподавателей и риск чрезмерной зависимости от технологий. Подчеркивается необходимость сбалансированной интеграции ИИ в ELT для максимизации образовательных результатов.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, преподавание английского языка, ELT, персонализированное обучение, овладение языком, образовательные технологии, этика, защита данных, подготовка учителей.

Abstract. Artificial Intelligence (AI) has rapidly transformed various sectors of society, including education. In English Language Teaching (ELT), AI offers innovative tools that enhance learning experiences, personalize instruction, and improve language acquisition outcomes. However, alongside these opportunities come significant challenges such as ethical concerns, teacher preparedness, data privacy issues, and overreliance on technology. This article explores the role of AI in ELT, focusing on its benefits, limitations, and implications for teachers and learners in modern educational environments.

Key words: Artificial Intelligence, English Language Teaching, ELT, personalized learning, language acquisition, educational technology, ethics, data privacy, teacher training.

Introduction. The integration of technology into education has evolved significantly over the past decades, from simple computer-assisted language learning (CALL) systems to advanced AI-driven platforms. Artificial Intelligence, defined as the ability of machines to simulate human intelligence processes such as learning, reasoning, and problem-solving, is now playing an increasingly important role in language education. English, as a global lingua franca, is widely taught across the world, and AI tools are reshaping how it is learned and taught. Applications such as intelligent tutoring systems, chatbots, speech recognition software, and adaptive learning platforms are becoming common in classrooms and self-study environments. Despite its potential, AI also raises important questions about pedagogy, teacher roles, equity, and the future of traditional classroom instruction. AI in English Language Teaching refers to the use of intelligent systems that can analyze learners' performance, provide feedback, and adapt instruction to individual needs. These systems include:

- Natural Language Processing (NLP) tools
- Speech recognition and pronunciation analysis software

- AI-powered writing assistants
- Chatbots for conversational practice
- Adaptive learning platforms

These technologies aim to simulate real-life communication, provide immediate feedback, and personalize learning experiences based on student performance. One of the most significant advantages of AI is its ability to personalize learning. Traditional classrooms often follow a one-size-fits-all approach, but AI systems can adapt content based on students' proficiency levels, learning speed, and weaknesses. For example, adaptive platforms can provide easier exercises for beginners and more complex tasks for advanced learners. This ensures that each learner progresses at an appropriate pace. AI tools can provide instant feedback on grammar, pronunciation, vocabulary usage, and writing style. Applications like grammar checkers and writing assistants help students identify mistakes and correct them in real time. This immediate correction improves learning efficiency and helps students avoid repeated errors.

Gamified AI learning systems increase student motivation through rewards, badges, and interactive tasks. These features make learning English more engaging and less stressful. Interactive simulations and storytelling also enhance learner interest. Despite its advantages, AI cannot fully replace human interaction. Language learning is a social process that involves emotions, cultural understanding, and spontaneity, which AI systems often lack. Overreliance on AI may reduce opportunities for authentic human communication. Many teachers are not adequately trained to use AI tools effectively. The integration of AI requires new digital literacy skills and pedagogical knowledge. Without proper training, teachers may struggle to integrate AI into their teaching practices. AI systems collect large amounts of user data, including learning behavior, performance records, and personal information. This raises concerns about data protection and privacy. Educational institutions must ensure that student data is securely stored and ethically used. Advanced AI tools and platforms can be expensive, limiting access for underfunded schools or developing regions. This may create a digital divide between learners who have access to AI and those who do not. Students may become overly dependent on AI tools such as grammar checkers and translation apps, reducing their ability to think critically and learn independently. This could negatively impact long-term language proficiency. AI systems are often trained on large datasets that may not fully represent diverse cultural and linguistic contexts. As a result, they may produce biased or culturally inappropriate responses. This is particularly important in English language teaching, where cultural awareness is essential. Although AI is transforming education, teachers remain central to the learning process. Their role is shifting from information providers to facilitators and mentors.

Teachers are responsible for:

- Guiding students in using AI tools effectively
- Encouraging critical thinking and creativity
- Providing emotional and social support
- Designing meaningful communicative activities

In this sense, AI should be viewed as a supportive tool rather than a replacement for teachers. The future of AI in English Language Teaching is promising. Emerging technologies such as virtual reality (VR), augmented reality (AR), and advanced conversational AI will further enhance language learning experiences.

Possible future developments include:

- Fully immersive virtual classrooms
- AI-powered real-time translation during conversations
- Highly personalized lifelong learning systems
- More accurate speech and emotion recognition

However, successful integration will depend on balancing technology with human-centered teaching approaches.

Conclusion. Artificial Intelligence has become one of the most influential innovations in the field of English Language Teaching, bringing both transformative opportunities and complex challenges. Its integration into education marks a shift from traditional teacher-centered instruction

to more flexible, learner-centered, and technology-supported learning environments. On the positive side, AI significantly improves the quality and efficiency of language learning. It enables personalized instruction that adapts to each learner's level, strengths, and weaknesses. Students are no longer limited to the pace of the classroom; instead, they can learn independently and receive immediate feedback on grammar, pronunciation, vocabulary, and writing. This instant correction helps reduce repeated mistakes and accelerates language acquisition. In conclusion, Artificial Intelligence should not be seen as a replacement for teachers but as a powerful supportive tool that enhances the teaching and learning process. The most effective approach is a balanced integration, where AI handles repetitive and technical tasks while teachers focus on human interaction, motivation, and critical thinking development. If used responsibly and ethically, AI has the potential to greatly improve English Language Teaching and prepare learners for a more connected and technologically advanced world.

REFERENCES:

1. Baker, T., & Smith, L. (2019). *Educational AI and the future of language learning*. Routledge.
2. Chapelle, C. A. (2001). *Computer applications in second language acquisition*. Cambridge University Press.
3. Chen, X., & Liu, Y. (2020). Artificial intelligence in foreign language teaching: A review. *Journal of Educational Technology Development and Exchange*, 13(2), 45–60.
4. Godwin-Jones, R. (2019). Emerging technologies: AI in language learning. *Language Learning & Technology*, 23(3), 1–11.
5. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign.
6. Huang, X. (2021). The role of AI chatbots in English speaking practice. *International Journal of Computer-Assisted Language Learning*, 31(4), 210–225.
7. Luckin, R. (2018). *Machine learning and human intelligence in education*. UCL Institute of Education Press.
8. McCarthy, P. M. (2020). Automated writing evaluation systems in ESL classrooms. *TESOL Quarterly*, 54(2), 512–530.
9. Rahimi, M., & Yadollahi, S. (2022). The impact of AI-based tools on EFL learners' performance. *Computer Assisted Language Learning*, 35(6), 1–18.
10. Warschauer, M., & Healey, D. (1998). Computers and language learning: An overview. *Language Teaching*, 31(2), 57–71.
11. Yang, Q., & Evans, C. (2023). AI-powered adaptive learning systems in education. *Educational Research Review*, 39, 100–115.

UO'K 378(575.1)

YANGI O'ZBEKISTONDA OLIY TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING STRATEGIK YO'NALISHLARI

X.T.Mamaniyozov, dekan, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari, amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmun-mohiyati hamda ularning ta'lim sifati va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, oliy ta'lim, ta'lim islohotlari, kredit-modul tizimi, raqamlashtirish, xalqaro hamkorlik, ta'lim sifati.

Аннотация. В данной статье анализируются приоритетные направления развития системы высшего образования в условиях Нового Узбекистана, сущность проводимых реформ и их влияние на качество образования и подготовку конкурентоспособных кадров.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, высшее образование, образовательные реформы, кредитно-модульная система, цифровизация, международное сотрудничество, качество образования.

Abstract. This article analyzes the priority areas of development of the higher education system in the conditions of New Uzbekistan, the essence of the reforms being implemented, and their impact on the quality of education and the training of competitive personnel.

Key words: New Uzbekistan, higher education, digitalization, international cooperation, quality of education.

So'nggi yillarda O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini tubdan modernizatsiya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. 2019-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi hamda keyinchalik amalga oshirilgan islohotlar oliy ta'limni xalqaro standartlarga moslashtirish, qamrov darajasini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashga qaratildi. Konsepsiyada oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50 foizdan oshirish, xalqaro reytinglarda munosib o'rin egallaydigan universitetlar sonini ko'paytirish va ilm-fan hamda ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish vazifalari belgilangan. (UZA.uz)

Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida oliy ta'lim, fan va innovatsiyalarni rivojlantirish mamlakatning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta'minlovchi asosiy omil sifatida e'tirof etilmoqda. 2030-yilgacha oliy ta'lim qamrovini kamida 50 foizga yetkazish, 10 ta oliy ta'lim muassasasini dunyoning TOP-1000 universitetlari qatoriga kiritish hamda ta'lim dasturlarining xalqaro akkreditatsiyasini kengaytirish rejalashtirilgan. (O'zbekiston Respublikasi Hukumat portal)

Mazkur tadqiqotning maqsadi Yangi O'zbekiston sharoitida oliy ta'lim tizimini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarni tahlil qilish va ularning samaradorligini baholashdan iborat.

Mazkur tadqiqotda Yangi O'zbekiston sharoitida oliy ta'lim tizimini rivojlantirish jarayonlarini kompleks o'rganish maqsadida sifat va miqdoriy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etib, oliy ta'lim tizimidagi institutsional o'zgarishlar, davlat siyosati va ta'lim natijalari o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi.

Tadqiqotning empirik bazasini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining oliy ta'lim sohasiga oid farmon va qarorlari, O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi, "O'zbekiston – 2030" strategiyasi, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi ma'lumotlari hamda mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etdi. Olingan ma'lumotlar umumlashtirish, guruhlash va ilmiy interpretatsiya qilish usullari orqali qayta ishlanib, tadqiqot natijalari shakllantirildi.

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari natijasida oliy ta'lim muassasalari tarmog'i sezilarli darajada kengaydi. So'nggi yillarda davlat oliy ta'lim muassasalari bilan bir qatorda nodavlat va xorijiy universitetlar filiallarining tashkil etilishi oliy ta'lim tizimining institutsional salohiyatini oshirdi hamda yoshlarning oliy ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirdi. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50 foizdan yuqori ko'rsatkichga yetkazish strategik maqsad sifatida belgilangan.

Oliy ta'lim qamrovining kengayishi mamlakat inson kapitalini rivojlantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida malakali mutaxassislar tayyorlash, innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash va mehnat bozorining o'zgaruvchan talablariga moslashuvchan kadrlar zaxirasini shakllantirish bevosita oliy ta'lim tizimining samaradorligiga bog'liq. Shu nuqtai nazardan, qamrov darajasining oshishi nafaqat ta'lim sohasidagi ijtimoiy imkoniyatlarni kengaytiradi, balki iqtisodiyotning bilimlarga asoslangan rivojlanish modeliga o'tish jarayonini ham jadallashtiradi.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan muhim islohotlardan biri kredit-modul tizimining bosqichma-bosqich joriy etilishi hisoblanadi. Mazkur tizim xalqaro ta'lim standartlariga, xususan, Yevropa kredit transfer va jamg'arish tizimi (ECTS) tamoyillariga mos ravishda tashkil etilib, ta'lim jarayonining sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Kredit-modul tizimi talabalarning akademik mobilligini kengaytirish, o'quv rejalari va dasturlarini xalqaro talablarga muvofiqlashtirish hamda ta'lim natijalarini aniq mezonlar asosida baholash imkoniyatlarini yaratdi. Ushbu yondashuv talabaga individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish, fanlarni tanlash va mustaqil ta'lim ulushini oshirish imkonini beradi. Natijada ta'lim jarayonida talabaning faolligi, mas'uliyati va mustaqil fikrlash kompetensiyalari rivojlanadi.

Shuningdek, kredit-modul tizimining joriy etilishi professor-o'qituvchilar faoliyatini natijadorlik asosida tashkil etish, o'quv yuklamalarini optimallashtirish va ta'lim sifatini monitoring qilish mexanizmlarini takomillashtirishga yordam bermoqda. Mazkur tizim orqali ta'lim jarayonining

shaffofligi va hisobdorligi oshib, talabalarning o'zlashtirish ko'rsatkichlarini xalqaro mezonlar asosida baholash imkoniyati kengaymoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kredit-modul tizimi oliy ta'limning xalqaro integratsiyasini kuchaytirish, universitetlar o'rtasida akademik hamkorlikni rivojlantirish va bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bois mazkur tizimni takomillashtirish va uning amaliy samaradorligini oshirish Yangi O'zbekiston oliy ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Raqamli transformatsiya zamonaviy oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning asosiy omillaridan biriga aylanib, ta'lim jarayonining barcha bosqichlarini qamrab olmoqda. Yangi O'zbekistonda oliy ta'lim sohasini raqamlashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilib, ta'lim sifatini oshirish, boshqaruv samaradorligini kuchaytirish va ta'lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalarning ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi ta'lim sifatini yaxshilash, innovatsion muhitni shakllantirish va akademik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data), bulutli texnologiyalar va virtual o'quv muhitlari kabi zamonaviy yechimlar ta'lim jarayonini shaxsiylashtirish hamda o'quv natijalarini monitoring qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Umuman olganda, raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish oliy ta'lim tizimining xalqaro raqobatbardoshligini oshirish, ta'lim sifati va boshqaruv samaradorligini yaxshilash hamda bilimlar iqtisodiyoti talablariga mos kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yangi O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. So'nggi yillarda xorijiy universitetlar filiallarini tashkil etish, qo'shma ta'lim dasturlarini amalga oshirish, ikki diplomli (double degree) dasturlarni kengaytirish hamda xalqaro ilmiy va akademik almashinuv loyihalarida ishtirok etish ko'lamli sezilarli darajada kengaydi. Ushbu jarayonlar milliy oliy ta'lim tizimini jahon ta'lim makoniga integratsiyalashuvini jadallashtirib, ta'lim sifati va ilmiy salohiyatni oshirish uchun qulay sharoit yaratmoqda.

Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish strategik maqsadlari doirasida kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasini dunyoning nufuzli xalqaro reytinglari TOP-1000 taligi qatoriga kiritish vazifasi belgilangan. Mazkur maqsadga erishish universitetlardan ilmiy tadqiqotlar sifatini oshirish, xalqaro indeksatsiyalangan jurnallarda chop etiladigan maqolalar sonini ko'paytirish, ilmiy iqtiboslik (citation) ko'rsatkichlarini yaxshilash hamda akademik reputatsiyani mustahkamlashni talab etadi.

Universitetlar reytinglarida yuqori o'rinlarni egallash nafaqat ta'lim sifati ko'rsatkichlarini yaxshilash, balki xalqaro talabalar va investorlarni jalb qilish, ilmiy grantlar hajmini oshirish hamda innovatsion faoliyatni rivojlantirish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash, xalqaro hamkorlik aloqalarini mustahkamlash va ta'lim sifatini global standartlar asosida takomillashtirish strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xalqaro hamkorlik va reyting ko'rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan islohotlar O'zbekiston oliy ta'lim tizimining raqobatbardoshligini oshirish, ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish hamda mamlakatning global bilimlar makonidagi o'rnini mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Amalga oshirilayotgan islohotlarga qaramay, quyidagi muammolar saqlanib qolmoqda:

- ta'lim sifati bo'yicha hududlararo tafovutlar;
- ilmiy tadqiqotlarning tijoratlashtirish darajasining pastligi;
- ayrim yo'nalishlarda professor-o'qituvchilar malakasining yetarli emasligi;
- bitiruvchilarning mehnat bozori talablariga moslashuv darajasining turlicha ekanligi;
- ilmiy infratuzilma va laboratoriya bazasini yanada takomillashtirish zarurati.

Mazkur muammolarni bartaraf etish oliy ta'lim tizimining xalqaro raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari Yangi O'zbekistonda oliy ta'lim tizimi keng ko'lamli transformatsiya jarayonini boshdan kechirayotganini ko'rsatdi. Oliy ta'lim qamrovining oshishi, kredit-modul tizimining joriy etilishi, raqamlashtirish, xalqaro hamkorlikning rivojlanishi hamda ilm-fan va innovatsiyalarga e'tiborning kuchayishi tizimning sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qilmoqda.

Kelgusida oliy ta'lim sifatini xalqaro standartlar asosida baholash, ilmiy tadqiqotlar natijadorligini oshirish, universitet–sanoat hamkorligini rivojlantirish hamda akademik erkinlikni kengaytirish Yangi O'zbekiston oliy ta'lim tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

FODALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.
3. "O'zbekiston – 2030" strategiyasi.
4. Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi materiallari.
5. Bhuiyan B.A., Molla M.S., Alam M. Managing Innovation in Technical Education: Revisiting the Developmental Strategies of Politeknik Brunei. 2021.
6. Turkanović M. va boshqalar. EduCTX: A Blockchain-Based Higher Education Credit Platform. 2017.
7. Zamonaviy oliy ta'limni raqamlashtirish va innovatsion rivojlantirish bo'yicha xalqaro ilmiy manbalar.

UO'K 355.2:17.023.36:316.61

HARBIY XIZMATCHILARDA MILLIY G'URUR VA VATANGA SADOQAT TUYG'USINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

K.Yo.Nasriddinov, o'qituvchi, O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada harbiy xizmatchilarda milliy g'urur va Vatanga sadoqat tuyg'ularini shakllantirishning zamonaviy mexanizmlari kompleks tarzda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: milliy g'urur, Vatanga sadoqat, harbiy xizmatchi, ma'naviy tarbiya, tarixiy meros, murabbiylik, ijtimoiy himoya, axborot-psixologik himoya, milliy qadriyatlar, raqamli savodxonlik

Аннотация. В данной статье комплексно анализируются современные механизмы формирования у военнослужащих чувства национальной гордости и преданности Родине.

Ключевые слова: национальная гордость, преданность Родине, военнослужащий, духовно-нравственное воспитание, историческое наследие, наставничество, социальная защита, информационно-психологическая защита, национальные ценности, цифровая грамотность

Abstract. This article comprehensively analyzes modern mechanisms for fostering a sense of national pride and devotion to the Motherland among military personnel.

Keywords: national pride, devotion to the Motherland, military personnel, spiritual and moral education, historical heritage, mentorship, social protection, information-psychological defense, national values, digital literacy

Har qanday davlatning mudofaa qudrati nafaqat qurol-yarog' va harbiy texnika bilan, balki eng avvalo, uni qo'llaydigan shaxsiy tarkibning ma'naviy salohiyati bilan belgilanadi. Bu haqiqat tarixning turli davrlarida o'z tasdig'ini topgan: eng zamonaviy qurol-yarog' bilan ta'minlangan, ammo jangovar ruhi past bo'lgan armiyalar mag'lubiyatga uchragan, kuchsizroq qurollangan, biroq Vataniga cheksiz sadoqat va muhabbat bilan xizmat qilgan qo'shinlar esa buyuk g'alabalarga erishgan. Aynan shu sababdan, milliy armiya qurilishida inson omili, ya'ni harbiy xizmatchining ichki dunyosi, e'tiqodi va qadriyatlar tizimi strategik ahamiyatga ega.

Milliy g'urur – bu xalqning o'z tarixi, madaniyati va qadriyatlariga bo'lgan chuqur hurmatidan tug'iladigan ichki tuyg'udir. U o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, balki avloddan-avlodga o'tib kelayotgan moddiy va ma'naviy meros, ulug' ajdodlarning jasorati, milliy san'at va adabiyot, til va an'analar zahirida shakllanadi. **Milliy g'urur** – bu shunchaki o'tmish bilan faxrlanish emas, balki bugungi kunda ham millatning rivojlanishiga, uning yutuqlariga daxldorlik hissi, kelajak avlodlar

oldidagi mas'uliyatni chuqur anglashdir. Harbiy xizmatchi uchun milliy g'urur – bu uning libosini kiyishga, safda turishga va xalqiga xizmat qilishga bo'lgan ichki ishtiyoqining manbaidir.

Vatanga sadoqat esa ana shu milliy g'urur tuyg'usining eng yuqori darajadagi amaliy ifodasidir. Agar milliy g'urur insonning ichki his-tuyg'ulari dunyosida qolsa, sadoqat uni harakatga aylantiradi. **Sadoqat** – bu shaxsiy manfaatlarni Vatan manfaatlaridan yuqori qo'ymaslik, har qanday sharoitda, hatto o'z hayotini xavf ostiga qo'yish evaziga ham, berilgan qasamyodga va harbiy burchga sodiq qolishdir. Bu tuyg'u harbiy xizmatchini eng og'ir damlarda ham ruhiy tushkunlikdan saqlaydi, uni jasorat va fidoyilikka chorlaydi. Sadoqatsiz armiya – bu faqatgina tashqi tartib-intizom bilan birlashtirilgan, ammo ichki mustahkamligi yo'q qurolli guruhdir. **Sadoqatli armiya** esa – har qanday sinovga bardosh bera oladigan, yengilmas kuchdir.

Bugungi kunda ushbu ikki muhim tuyg'uni shakllantirish jarayoni har qachongidan ham murakkab va ko'p qirrali bo'lib bormoqda. Buning bir qancha obyektiv sabablari mavjud:

- Birinchidan, globallashuv va axborot texnologiyalarining tezkor rivojlanishi natijasida milliy chegaralar ma'naviy-mafkuraviy jihatdan xiralashmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali yot madaniyat, qadriyatlar va g'oyalarning kirib kelishi, ayniqsa yosh harbiy xizmatchilarning ongiga ta'sir o'tkazmoqda.

- Ikkinchidan, turli destruktiv kuchlar tomonidan olib borilayotgan axborot urushlari va manipulyatsiya kampaniyalari aynan milliy g'urur va Vatanga sadoqat kabi muqaddas tushunchalarni nishonga olgan. Ular tarixni soxtalashtirish, milliy qahramonlarni kamsitish va armiyaga nisbatan ishonchsizlik muhitini shakllantirishga qaratilgan.

- Uchinchidan, iste'molchilik madaniyati va individualizm kabi zamonaviy tendensiyalar jamoaviy manfaat, fidoyilik va burch kabi harbiy xizmat uchun zarur fazilatlarining qadrsizlanishiga olib kelmoqda.

- To'rtinchidan, yosh avlodning tarixiy ongida uzilishlar yuz bermoqda. Ko'plab yoshlar o'z xalqining shonli o'tmishi, milliy qadriyatlari va ular uchun kurashgan ajdodlarining jasorati haqida yetarlicha ma'lumotga ega emas.

Mana shu omillar ta'sirida harbiy xizmatchilarda milliy g'urur va Vatanga sadoqat tuyg'ularini shakllantirish oddiy tashviqot-targ'ibot ishlaridan ancha yuqoriroq pog'onaga ko'tarilgan tizimli yondashuvni talab qilmoqda. Bu jarayon bir martalik aksiya yoki bayram tadbirlari bilan cheklanib qolmasligi kerak. U uzluksiz, ilmiy asoslangan va hayotiy tajriba bilan bog'liq bo'lishi zarur.

Har bir mexanizm o'ziga xos usul va vositalarga ega bo'lib, ular bir-birini to'ldirgan holda yagona maqsad – ma'naviy jihatdan yetuk, Vataniga sadoqatli va har qanday tahdidga qarshi tura oladigan harbiy xizmatchini tarbiyalashga yo'naltirilgan.

1. Tarixiy meros orqali milliy g'ururni uyg'otish mexanizmi. Milliy g'ururning poydevori – bu shonli tarixdir. Harbiy xizmatchi ajdodlarining jasorati va fidoyiligini anglagandagina, o'zining ushbu ulug'vor zanjirning davomchisi ekanligini his qiladi. Tarixiy meros – bu shunchaki o'tmish voqealari yig'indisi emas, balki xalqning jamoaviy xotirasi, uning sinovlardan o'tgan donoligi va yengilmas ruhining timsolidir. Aynan shu xotira harbiy xizmatchiga o'z missiyasining naqadar muhim va muqaddas ekanligini anglatadi, unga kuch va ilhom bag'ishlaydi. Buning uchun quyidagi innovatsion yondashuvlar samarali mexanizm bo'lib xizmat qiladi:

1.1. Harbiy-tarixiy merosni interaktiv o'rganish. An'anaviy muzey ekskursiyalari ko'pincha passiv kuzatishga asoslanadi: eksponatlar ortida shisha vitrinalar, gidning bir xil ohangdagi hikoyasi va tezda unutiladigan faktlar. Bunday yondashuv zamonaviy avlodning hissiy ehtiyojlariga javob bermaydi. Shu sababli, harbiy-tarixiy merosni interaktiv o'rganishga o'tish zarur:

- Tarixiy jang maydonlariga sayohatlar: Harbiy xizmatchilarni bevosita tarixiy janglar bo'lib o'tgan joylarga olib borish, u yerda o'sha davr voqealarini qayta tiklash orqali tarixni his qilishlariga imkon yaratish kerak. Masalan, mashhur jang bo'lgan dalada turib, komandirning o'sha vaqtdagi buyruqlarini eshitish, askarlar turgan pozitsiyalarni ko'rish va hatto o'sha davr qurollari bilan amaliy mashg'ulotlar o'tkazish – bularning barchasi tarixni abstrakt tushunchadan shaxsiy kechinmaga aylantiradi.

- Harbiy-tarixiy rekonstruksiya tadbirlari: Harbiy qismlarning o'zida yoki ularga yaqin hududlarda tarixiy janglarning rekonstruksiyalarini tashkil etish. Bunda harbiy xizmatchilarning

o'zlari tarixiy liboslarda, o'sha davr qurollari bilan jang sahnalarini jonlantiradilar. Bu nafaqat qiziqarli tadbir, balki o'tmishdagi askarlarning ruhiy va jismoniy holatini tushunishga yordam beradigan kuchli psixologik treningdir. O'z qo'li bilan qilich yoki miltiqni ushlab, o'sha davr kiyimining og'irligini his qilgan askar ajdodlarining jasoratini butunlay boshqacha baholaydi.

- VR (Virtual Reallik) texnologiyalari asosidagi immersiv dasturlar: Eng ilg'or texnologiya sifatida VR ko'zoynaklari yordamida harbiy xizmatchini tarixiy voqealar ichiga "tushirish" mumkin. Masalan, u o'zini Samarqand darvozalari himoyasida, yoki Ikkinchi jahon urushidagi mashhur jangning markazida his qiladi. 3D formatdagi ovoz va tasvir, 360 gradusli ko'rinish orqali u o'sha muhitning bir qismiga aylanadi. Bunday immersiv tajriba xotirada uzoq muddat saqlanib qoladigan kuchli emotsional iz qoldiradi.

Harbiy xizmatchi o'tmish voqealarini "jonli" his qilganda, ulug' ajdodlariga nisbatan daxldorlik tuyg'usi kuchayadi. U endi o'zini tarixdan tashqaridagi kuzatuvchi emas, balki o'sha shonli an'analarning bevosita vorisi deb biladi.

1.2. Milliy qahramonlarning shaxsiy hikoyalari. Ko'pincha milliy qahramonlar obrazi haddan tashqari ideallashtirilib, ular oddiy insoniy fazilatlaridan yiroq, "bronzadan yasalgan" haykallar sifatida tasvirlanadi. Bunday yondashuv zamonaviy yoshlarda ularga nisbatan sun'iy masofa hissini uyg'otadi: "Ular – afsonaviy qahramonlar, biz esa oddiy odamlarmiz" degan fikr paydo bo'ladi. Aslida esa, har bir qahramon – avvalo oddiy inson, o'z qo'rquvlari, shubhalari va zaifliklari bilan. Aynan shu zaifliklarni yengib o'tish ularni qahramonga aylantirgan.

Shu sababli, harbiy xizmatchilarga qahramonlarni yangicha usulda tanishtirish lozim:

- Shaxsiy hikoyalarga asoslangan hujjatli filmlar: Har bir harbiy qismga nom berilgan yoki shu hududdan chiqqan milliy qahramonlarning tarjimai holi asosida qisqa metrajli hujjatli filmlar yaratish. Bunda asosiy e'tibor faqat ularning jasoratiga emas, balki bolaligi, oilasi, orzulari, qiyinchiliklarni qanday yenggani, shubha va ikkilanishlari va nihoyat, jasorat sari bosgan yo'liga qaratiladi. Tomoshabin o'zini qahramon bilan solishtirish, uning o'rnida o'zini tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa ulkan motivatsion kuchga ega.

- Audio-kitoblar va podkastlar: Yosh harbiy xizmatchilarning aksariyati kitob o'qishdan ko'ra, audio-kontentni iste'mol qilishga moyil. Shuning uchun milliy qahramonlarning hayoti haqida professional ovozlashtirilgan, ovoz effektlari va musiqiy bezak bilan boyitilgan audio-kitoblar yaratish maqsadga muvofiq. Podkast formatida esa qahramon hayotining turli qirralari haqida qiziqarli suhbatlar va tahliliy ko'rsatuvlar tayyorlash mumkin.

- Mobil ilovalar va interaktiv biografiyalar: Smartfonlar uchun maxsus mobil ilova yaratib, unda harbiy qism nomi bilan bog'liq qahramonning interaktiv biografiyasini taqdim etish. Foydalanuvchi xronologik lenta bo'ylab harakatlanib, qahramon hayotining turli bosqichlaridagi fotosuratlar, xatlar, hujjatlar va video materiallar bilan tanishishi, hatto uning nomidan yozilgan kundalik parchalari bilan tanishishi mumkin. Bu zamonaviy va interaktiv yondashuv qahramon shaxsini yanada yaqinroq va tushunarliroq qiladi. Umumiy qahramon obrazi emas, balki uning oddiy inson sifatidagi hayoti, shubhalari, qiyinchiliklarni yengishi va jasorati yoritilganda, ta'sir kuchi bir necha barobar ortadi.

1.3. "Tarix saboqlari" interaktiv dasturi. An'anaviy ta'lim tizimida harbiy xizmatchilar ko'pincha passiv tinglovchi rolda bo'ladi: ularga tayyor ma'lumot beriladi, ular esa uni yodlab olishlari va imtihonda aytib berishlari kerak. Bu yondashuv mustaqil fikrlash, tahlil qilish va eng muhimi, tarixga nisbatan shaxsiy munosabatni shakllantirishga imkon bermaydi. "Tarix saboqlari" interaktiv dasturi ushbu kamchilikni bartaraf etishga qaratilgan:

- Raqamli arxiv yaratish: Har bir guruh tomonidan tayyorlangan tadqiqot ishlari raqamlashtirilib, harbiy qismning ichki tarmog'ida maxsus arxiv yaratiladi. Keyingi avlod harbiy xizmatchilari ushbu arxivdan foydalanishlari, oldingilarning ishlarini yangi ma'lumotlar bilan to'ldirishlari mumkin. Bu tarixiy bilimlarning uzluksizligi va o'sishini ta'minlaydi. Ushbu yondashuv harbiy xizmatchilarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchi va tadqiqotchiga aylantiradi. Eng muhimi, ular o'zlarining ushbu shonli tarixning bir qismi ekanligini va uning davomchilari sifatidagi mas'uliyatni chuqur anglab yetadilar.

Tarixiy meros orqali milliy g'ururni uyg'otish mexanizmi faqatgina o'tmish haqidagi ma'lumotlarni yetkazish emas, balki harbiy xizmatchida o'sha o'tmishga nisbatan chuqur hissiy daxldorlik, ajdodlar jasorati oldida hayrat va o'z missiyasining muqaddasligiga ishonch tuyg'ularini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Buning uchun zamonaviy texnologiyalar, interaktiv usullar va shaxsiylashtirilgan yondashuvlardan foydalanish eng samarali yo'ldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуллаев, А.А. Ҳарбий хизматчиларда ватанпарварлик туйғусини шакллантиришнинг ижтимоий-психологик асослари / А.А. Абдуллаев // Ҳарбий педагогика журнали. – 2022. – № 3. – Б. 24–31.
2. Рахимов, Б.Х. Ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг замонавий механизмлари: монография / Б.Х. Рахимов. – Тошкент: Фан ва технология, 2021. – 212 б.
3. Исмоилов, М.М. Миллий гур – шахс маънавий камолотининг асоси / М.М. Исмоилов // Жамият ва бошқарув. – 2023. – № 1. – Б. 58–65.

UO'K 378.14:37.011

BO'LAJAK "TARBIYA" FANI O'QITUVCHILARIDA AXBOROT OLISH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI Z.R.Olimova, magistrant, Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak "Tarbiya" fani o'qituvchilarida axborot olish kompetentligini rivojlantirishning pedagogik asoslari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etiladi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida pedagogning kasbiy kompetensiyalaridan biri sifatida axborot bilan ishlash, uni tanlash, tahlil qilish, qayta ishlash va ta'lim jarayonida samarali qo'llash ko'nikmalari muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda axborot kompetentligining tarkibiy tuzilmasi, uni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar, raqamli texnologiyalar imkoniyatlari hamda didaktik shart-sharoitlar chuqur yoritiladi. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarda axborot kompetentligini rivojlantirishning bosqichlari va samarali metodlari bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: Axborot kompetentligi, pedagogik asoslar, raqamli savodxonlik, "Tarbiya" fani, bo'lajak o'qituvchi, AKT, kompetensiyaviy yondashuv, didaktika, axborot madaniyati.

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической и практической точек зрения анализируются педагогические основы развития информационной компетентности у будущих учителей предмета «Воспитание». В условиях информационного общества особое значение приобретают навыки работы с информацией, её отбора, анализа, обработки и эффективного применения в образовательном процессе как одной из важнейших профессиональных компетенций педагога. В исследовании подробно освещаются структурные компоненты информационной компетентности, педагогические подходы к её формированию, возможности цифровых технологий, а также дидактические условия, способствующие её развитию. Кроме того, представлены практические рекомендации по этапам и эффективным методам развития информационной компетентности у будущих педагогов.

Ключевые слова: информационная компетентность, педагогические основы, цифровая грамотность, предмет «Воспитание», будущий учитель, ИКТ, компетентностный подход, дидактика, информационная культура.

Abstract. This article analyzes the pedagogical foundations of developing information competence among prospective teachers of the subject "Education" from both scientific-theoretical and practical perspectives. In the context of an information society, the ability to work with information, select, analyze, process, and effectively apply it in the educational process has become one of the key professional competencies of a teacher. The study provides a comprehensive examination of the structural components of information competence, pedagogical approaches to its development, the potential of digital technologies, and the didactic conditions that facilitate its formation. Furthermore, practical recommendations are offered regarding the stages and effective methods for developing information competence among prospective teachers.

Key words: information competence, pedagogical foundations, digital literacy, Education subject, prospective teacher, ICT, competency-based approach, didactics, information culture.

Zamonaviy ta'lim tizimi globallashuv, raqamli transformatsiya va axborot oqimining keskin ortishi bilan xarakterlanadi. Bugungi kunda axborot jamiyatining shakllanishi pedagogik faoliyat mazmunini tubdan o'zgartirdi. Endilikda o'qituvchi faqat bilim yetkazuvchi emas, balki axborot oqimini boshqaruvchi, uni tanqidiy tahlil qiluvchi va o'quv jarayoniga moslashtiruvchi shaxs sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, "Tarbiya" fani o'qituvchilari uchun axborot kompetentligi alohida ahamiyatga ega, chunki ushbu fan o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda o'qituvchi turli axborot manbalaridan, jumladan, internet, ijtimoiy tarmoqlar va ilmiy resurslardan to'g'ri foydalanishi lozim. Shu sababli bo'lajak o'qituvchilarda axborot olish kompetentligini rivojlantirish dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi.

Axborot kompetentligi — bu shaxsning axborotni izlash, tanlash, tahlil qilish, baholash, saqlash va amaliy faoliyatda qo'llashga doir integrativ kasbiy sifatidir.

U quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

Kognitiv komponent (axborot manbalarini bilish; axborot turlarini farqlash; ilmiy va ommabop manbalarni ajratish)

Operatsion komponent (axborotni izlash strategiyalari; raqamli platformalardan foydalanish; ma'lumotlarni qayta ishlash)

Refleksiv komponent (axborotning ishonchliligini baholash; o'z faoliyatini tahlil qilish; xulosa chiqarish)

Motivatsion komponent (axborot bilan ishlashga qiziqish; mustaqil o'rganishga intilish; kasbiy rivojlanishga ehtiyoj)

Axborot kompetentligini rivojlantirish bir nechta zamonaviy pedagogik yondashuvlarga asoslanadi.

Kompetensiyaviy yondashuv. Bu yondashuvga ko'ra, ta'lim natijasi bilim emas, balki amaliy kompetensiya shaklida ifodalanadi. Bo'lajak o'qituvchi real vaziyatda axborotdan foydalana olishi kerak.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim-talabani individual qobiliyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlari inobatga olinadi. Axborot bilan ishlash mustaqil faoliyat orqali rivojlanadi.

Bo'lajak "tarbiya" fani o'qituvchilari bir qator faol o'qitish metodlaridan ham foydalanishsa bu ta'limda alohida yutuqqa erishishning kafolati bo'ladi. Jumladan, loyiha metodi, muammoli ta'lim, keys-stadi, hamkorlikda o'qitish singari metodlar pedagogning darsini sifatli va qiziqarli qilishda qo'l keladi.

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar axborot kompetentligini rivojlantirishning asosiy vositasidir: Google Scholar, Moodle, Zoom, Canva, ChatGPT va boshqa AI vositalari ijodkorlikni oshirishda va pedagog ishini yengillashtirishdagi eng qulay zamonaviy vositalardir.

Bo'lajak o'qituvchilarda axborot kompetentligini shakllantirish asosan to'rt bosqichda amalga oshiriladi: Motivatsion, nazariy, amaliy va refleksiv bosqich.

Motivatsion bosqichda talabalar axborot bilan ishlashga qiziqish uyg'otiladi. Masalan, "Tarbiya jarayonida media ta'siri" mavzusida muhokamalar tashkil etiladi.

Nazariy bosqichda axborot madaniyati, raqamli savodxonlik va axborot xavfsizligi bo'yicha bilimlar beriladi. Amaliy bosqich talabalar real axborot manbalari bilan ishlaydi (maqola topish; tahlil qilish; taqdimot tayyorlash va boshqalar). Refleksiv bosqichda talaba o'z ishini baholaydi, xatolarini aniqlaydi va xulosa chiqaradi.

Axborot kompetentligini rivojlantirishda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi. Loyiha asosida o'qitish - bunda talabalar mustaqil loyiha tayyorlaydi. Masalan: "Ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchilarning tarbiyasiga ta'siri" va hokazo.

Keys-stadi- bunda real pedagogik muammolar tahlil qilinadi. Interaktiv metodlar – bunda turli debatlar, aqliy hujum va guruh tahlil jarayoni amalga oshiriladi. Raqamli vositalar- bunda PowerPoint, Canva, Google Docs, LMS platformalaridan samarali foydalaniladi.

Pedagogik amaliyot jarayonida talabalar quyidagi ishlarni amalga oshirdilar:

-30 dan ortiq ilmiy va internet manbalarni tahlil qildilar;

-ishonchli va ishonchsiz axborotni farqladilar;

-“Tarbiya darslarida internet madaniyati” mavzusida taqdimot tayyorladilar;

-guruh muhokamalarida faol ishtirok etdilar.

Natijada ularning axborot bilan ishlash kompetensiyasi sezilarli darajada oshdi. Ayniqsa, manbalarni tanlash va tahlil qilish ko‘nikmalari rivojlandi.

Axborot kompetentligini baholash axborot manbalarini topa olish darajasi, axborotni tahlil qilish sifati, raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmasi, mustaqil xulosa chiqarish qobiliyati, axborot xavfsizligiga rioya qilish kabi mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Shuni alohida ta’kidlash zarurki bugungi global zamonda axborot bilan ishlashda ham qator muammolar mavjud. Jumaladan, axborot oqimining haddan tashqari ko‘pligi, ishonchsiz manbalarning mavjudligi, talabalarning tanqidiy fikrlash darajasining pastligi; raqamli savodxonlikning yetishmasligi kabi. Mana shunday muammolar ko‘ndalang turganda qanday yechimlar topish mumkin? Bizningcha, media savodxonlik kurslarini joriy etish, amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirish, mustaqil izlanadigan topshiriqlarini berish, raqamli platformalardan tizimli foydalanishni kuchaytirish kerak.

Xulosa. Bo‘lajak “Tarbiya” fani o‘qituvchilarida axborot olish kompetentligini rivojlantirish zamonaviy ta’limning eng muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon kompetensiyaviy yondashuv, raqamli texnologiyalar va faol o‘qitish metodlarini uyg‘unlashtirish orqali samarali amalga oshiriladi.

Axborot kompetentligiga ega o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki axborot oqimini boshqaruvchi, tahlil qiluvchi va uni tarbiyaviy jarayonga moslashtiruvchi professional mutaxassisga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim konsepsiyasi (2019–2030).
2. Mavlonova R, Voxidova N, Rahmoqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. –Toshkent, 2010.
3. Mavlonova R, Rahmonqulova N, Matnazarova K, Shirinov M, Hafizov S. Umumiy *Pedagogika*. –Toshkent, 2020.
4. Yo‘ldoshev J, Yo‘ldosheva F, G. Yo‘ldosheva. Interfaol ta’lim sifat kafolati. –Toshkent, 2009.
5. Axmedjonov M, Xo‘jayev B, Hasanova Z. Pedagogik mahorat. –Buxoro, 2008.
6. OECD. *Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots*. Paris: OECD Publishing, 2021.

UO‘K 37.02

MATERIALSHUNOSLIK ASOSLARI FANIDAN AMALIY MASHG‘ULOTLARNI BAJARISH TARTIBI

A.A.Pulotov, t.f.n., Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Ushbu maqolada materialshunoslik asoslari fanidan amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish va bajarish tartibi yoritilgan. Amaliy ishlarni bajarish jarayonida talabalar tomonidan materiallarning tuzilishi, xossalari va ulardan foydalanish xususiyatlarini o‘rganish usullari bayon etilgan. Shuningdek, laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlarda xavfsizlik qoidalariga rioya qilish, o‘lchash asboblaridan foydalanish hamda olingan natijalarni tahlil qilish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan. Mazkur maqola talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash, amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish va materiallarni ilmiy asosda baholash kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: materialshunoslik, amaliy mashg‘ulot, materiallar xossalari, laboratoriya ishlari, texnologiya, o‘lchash usullari, tahlil, xavfsizlik qoidalar.

Аннотация. В данной статье описан порядок организации и выполнения практических занятий по дисциплине «Основы материаловедения». В процессе выполнения практических работ изложены методы изучения студентами структуры материалов, их свойств и особенностей применения. Также представлены рекомендации по соблюдению правил безопасности в лабораторных и практических занятиях, использованию измерительных приборов и анализу полученных результатов. Данная статья способствует укреплению теоретических знаний студентов, развитию практических навыков и формированию компетенций научно обоснованной оценки материалов.

Ключевые слова: материаловедение, практическое занятие, свойства материалов, лабораторные работы, технология, методы измерения, анализ, правила безопасности.

Abstract. This article describes the procedure for organizing and conducting practical classes in the discipline "Fundamentals of Materials Science." During the practical work, methods for studying the structure of materials, their properties, and application features by students are presented. Recommendations are also given on compliance with safety rules in laboratory and practical sessions, the use of measuring instruments, and the analysis of obtained results. This article contributes to strengthening students' theoretical knowledge, developing practical skills, and forming competencies in scientifically based material evaluation.

Keywords: materials science, practical class, material properties, laboratory work, technology, measurement methods, analysis, safety rules.

Kirish: Materialshunoslik zamonaviy texnika va texnologiyalarning rivojlanishida muhim o'rin tutadigan fanlardan biri hisoblanadi. Ushbu fan turli xil materiallarning tuzilishi, tarkibi, fizik, kimyoviy va mexanik xossalarini o'rganish hamda ularni amaliyotda samarali qo'llash masalalarini qamrab oladi. Amaliy mashg'ulotlar talabalarga nazariy bilimlarni mustahkamlash, materiallarning xossalarini aniqlash usullarini o'zlashtirish hamda turli tajriba va sinovlarni mustaqil bajarish imkoniyatini yaratadi[2]. Shuningdek, ular materiallarni tanlash, baholash va ulardan foydalanish bo'yicha zarur kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur ishda materialshunoslik asoslari fanidan amaliy mashg'ulotlarni bajarish tartibi, ularni tashkil etishning asosiy bosqichlari, xavfsizlik texnikasi talablari hamda natijalarni rasmiylashtirish qoidalari bayon etilgan.

Asosiy qism: Materialshunoslik asoslari fanidan amaliy mashg'ulotlar talabalarning nazariy bilimlarini amaliyot bilan bog'lash, materiallarning xossalarini chuqurroq o'rganish va ulardan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Amaliy mashg'ulotlarni bajarish jarayonida talabalar avvalo mavzu bo'yicha nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirishi, mashg'ulotning maqsadi va vazifalarini tushunib olishi hamda foydalaniladigan asbob-uskunalar bilan tanishishi lozim. Bu esa amaliy ishlarni to'g'ri va samarali tashkil etishga xizmat qiladi[3]. Mashg'ulot davomida xavfsizlik texnikasi qoidalariga qat'iy rioya qilish talab etiladi. Laboratoriya jihozlari, elektr qurilmalari va o'lchov asboblari bilan ishlashda ehtiyotkorlik choralariga amal qilish, ish joyini tartibli saqlash hamda himoya vositalaridan foydalanish talabalarning xavfsizligini ta'minlaydi. Xavfsizlik qoidalariga rioya etish amaliy ishlarning sifatli bajarilishi va baxtsiz hodisalarning oldini olishda muhim omil hisoblanadi. Amaliy mashg'ulotlar jarayonida turli materiallarning fizik, kimyoviy va mexanik xossalari o'rganiladi. Jumladan, materiallarning qattiqligi, mustahkamligi, plastiklik darajasi, elastikligi, issiqlik va elektr o'tkazuvchanligi kabi ko'rsatkichlar aniqlanadi. Buning uchun maxsus sinov usullari va o'lchov asboblaridan foydalaniladi.

Olingan natijalar qayd etilib, tegishli jadval va grafiklar asosida tahlil qilinadi. Tajribalar natijasida talabalar materiallarning tarkibi va tuzilishi ularning xossalariga qanday ta'sir ko'rsatishini amaliy jihatdan anglab yetadilar. Amaliy ishlarni bajarish davomida talabalar berilgan metodik ko'rsatmalar asosida tajribalarni mustaqil ravishda amalga oshiradilar, kuzatishlar olib boradilar va o'lchash natijalarini qayd etadilar. Olingan ma'lumotlar nazariy bilimlar bilan taqqoslanadi hamda aniqlangan farqlar va qonuniyatlar yuzasidan ilmiy asoslangan xulosalar chiqariladi. Har bir amaliy mashg'ulot yakunida hisobot tayyorlanib, unda ishning maqsadi, bajarish tartibi, olingan natijalar, ularning tahlili va umumiy xulosalar bayon etiladi[4]. Shu sababli amaliy mashg'ulotlar ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib, nazariy bilimlarni mustahkamlash va ularni amaliyotga tatbiq etishda muhim vosita hisoblanadi.

1. Diagnostika bosqichi. Ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, talabalarning mavjud bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash hamda ularning amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik darajasini baholashga xizmat qiladi. Ushbu bosqichda o'qituvchi talabalar tomonidan mavzu bo'yicha egallangan nazariy bilimlarni tekshiradi, ularning materialshunoslik faniga oid asosiy tushunchalar va qonuniyatlarni qay darajada o'zlashtirganligini aniqlaydi. Diagnostika og'zaki so'rov, test topshiriqlari, savol-javoblar yoki amaliy vazifalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Olingan natijalar asosida talabalarining bilim darajasi baholanadi, mavjud kamchiliklar aniqlanadi va ularni bartaraf etish bo'yicha tegishli tavsiyalar beriladi.

2. Rejalashtirish bosqichi. Amaliy mashg'ulotlarni samarali tashkil etish va belgilangan maqsadlarga erishishni ta'minlaydigan muhim jarayondir. Ushbu bosqichda mashg'ulotning maqsadi, vazifalari, mazmuni va bajarilish ketma-ketligi aniqlanadi. Shuningdek, amaliy ishni bajarish uchun zarur bo'lgan asbob-uskunalar, materiallar, o'lov vositalari va metodik ko'rsatmalar tayyorlanadi. O'qituvchi talabalar faoliyatini tashkil etish usullarini belgilaydi, vaqt taqsimotini rejalashtiradi hamda kutilayotgan natijalarni oldindan aniqlaydi. Rejalashtirish jarayonida xavfsizlik texnikasi talablari ham hisobga olinib, amaliy ishlarni bajarishning eng maqbul usullari tanlanadi.

3. Amaliy faoliyatni tashkil etish bosqichi. Amaliy mashg'ulotlarning asosiy qismi bo'lib, unda talabalar rejalashtirilgan topshiriqlarni bevosita bajarishga kirishadilar. Ushbu bosqichda o'qituvchi tomonidan berilgan ko'rsatmalar asosida tajribalar o'tkaziladi, materiallarning xossalari o'rganiladi va zarur o'lchash ishlari amalga oshiriladi. Talabalar asbob-uskunalaridan to'g'ri foydalanish, kuzatishlar olib borish, olingan natijalarni qayd etish hamda ularni tahlil qilish ko'nikmalarini egallaydilar. Amaliy faoliyat davomida xavfsizlik texnikasi qoidalariga qat'iy rioya etilishi, ish joyining tartibli saqlanishi va belgilangan metodik talablarning bajarilishi muhim ahamiyatga ega. Ushbu bosqich talabalarining mustaqil ishlash, muammolarni hal etish, nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

4. Natijalarni baholash bosqichi. Amaliy mashg'ulot yakunida talabalar tomonidan bajarilgan ishlarning sifati va samaradorligini aniqlashga qaratilgan jarayondir. Ushbu bosqichda olingan natijalar tahlil qilinadi, ularning belgilangan maqsad va vazifalarga muvofiqligi baholanadi hamda nazariy ma'lumotlar bilan taqqoslanadi. Talabalar tomonidan tayyorlangan hisobotlar, o'lchash natijalari, jadval va grafiklar ko'rib chiqilib, ishning to'g'ri bajarilganlik darajasi aniqlanadi. Baholash jarayonida talabalarining amaliy ko'nikmalari, mustaqil ishlash qobiliyati, asbob-uskunalaridan foydalanish madaniyati va xulosalar chiqarish darajasi ham e'tiborga olinadi. Aniqlangan kamchiliklar yuzasidan tavsiyalar berilib, ularni bartaraf etish yo'llari ko'rsatib o'tiladi[5].

Xulosa: Materialshunoslik asoslari fanidan amaliy mashg'ulotlarni samarali tashkil etish va bajarish talabalarining nazariy bilimlarini mustahkamlash hamda ularni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Amaliy mashg'ulotlarni bajarish jarayoni diagnostika, rejalashtirish, amaliy faoliyatni tashkil etish va natijalarni baholash bosqichlaridan iborat bo'lib, har bir bosqich o'zaro uzviy bog'langan holda ta'lim samaradorligini ta'minlaydi. Diagnostika bosqichida talabalarining dastlabki bilim darajasi aniqlansa, rejalashtirish bosqichida amaliy ishlarning maqsadi va bajarilish tartibi belgilanadi. Amaliy faoliyatni tashkil etish bosqichida talabalar nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar, natijalarni baholash bosqichida esa bajarilgan ishlarning samaradorligi tahlil qilinadi va tegishli xulosalar chiqariladi. Shunday qilib, materialshunoslik asoslari fanidan amaliy mashg'ulotlarni ilmiy-metodik talabalar asosida tashkil etish talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish hamda kelajakdagi muhandislik va texnologik faoliyatga puxta tayyorlashda muhim omil hisoblanadi. Natijada ta'lim sifati oshadi va olingan bilimlarning amaliy ahamiyati yanada kuchayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. *Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.* – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. Mirboboyev A., Raximov T. *Materialshunoslik asoslari.* – Toshkent: O'qituvchi, 2020. – 320 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan tasdiqlangan "Materialshunoslik asoslari" fan dasturi. – Toshkent, 2023.
4. *Materialshunoslik fanidan amaliy mashg'ulotlarni bajarish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar.* – Oliy ta'lim muassasalari uchun o'quv-uslubiy qo'llanma, Toshkent, 2022.
5. Ismatullayev P., Qodirov S. *Materialshunoslik va konstruksion materiallar texnologiyasi.* – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 286 b.
6. Xayitov, J.X. *Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini kreativligini shakllantirish jarayoni* (ilmiy maqola). Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar, 2021.
7. Xayitov J. *Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini kreativlikni raqamli texnologiyalar orqali rivojlantirish* / UzMU Xabarlari, 2025.

8. Xayitov, J.X. *Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini kreativligini shakllantirish texnologiyasi*. – ilmiy maqola (PDF).

9. Xayitov J.X. *Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarida kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyasi // Ilm sarchashmalari*. – Urganch, 3/2022. –B. 78-81. (13.00.00: №31).

10. Sharipov Sh.S., Qo'ysinov O.A. va boshqalar. *Texnologiya fanini o'qitish va psixologik xizmatni tashkil etishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish*. – Toshkent: "Muhammad poligraf" MCHJ, 2017.

UO'K 159.9:81'23.

O'QUVCHILARNING NUTQIY FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PSIXOLINGVISTIK OMILLARI

S.A.Raxmanova, mustaqil tadqiqotchi, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning nutqiy faoliyatini shakllantirishning psixologik va psixolingvistik omillari tahlil qilinadi. Nutqiy faoliyatning rivojlanishida tafakkur, idrok, xotira, diqqat, motivatsiya va emotsional holatlarning o'rni yoritilgan. Shuningdek, psixolingvistika nuqtayi nazaridan nutqni hosil qilish va qabul qilish jarayonlari, til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik hamda o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, nutqiy faoliyatni samarali shakllantirish uchun psixologik va psixolingvistik yondashuvlarni uyg'unlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: nutqiy faoliyat, psixologik omillar, psixolingvistika, kommunikativ kompetensiya, motivatsiya, tafakkur, til o'rganish, nutq rivoji.

Аннотация. В данной статье анализируются психологические и психолингвистические факторы формирования речевой деятельности учащихся. Освещается роль мышления, восприятия, памяти, внимания, мотивации и эмоционального состояния в развитии речевой деятельности. Также рассматриваются процессы порождения и восприятия речи с точки зрения психолингвистики, взаимосвязь языка и мышления, а также факторы, влияющие на развитие коммуникативной компетенции учащихся. Результаты исследования показывают, что эффективное формирование речевой деятельности требует интеграции психологических и психолингвистических подходов.

Ключевые слова: речевая деятельность, психологические факторы, психолингвистика, коммуникативная компетенция, мотивация, мышление, изучение языка, развитие речи.

Abstract. This article examines the psychological and psycholinguistic factors involved in the formation of students' speech activity. The study highlights the role of cognition, perception, memory, attention, motivation, and emotional states in speech development. It also discusses speech production and comprehension processes from a psycholinguistic perspective, the relationship between language and thought, and factors influencing the development of communicative competence. The findings suggest that integrating psychological and psycholinguistic approaches is essential for the effective development of students' speech activity.

Key words: speech activity, psychological factors, psycholinguistics, communicative competence, motivation, cognition, language learning, speech development.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Nutq insonning ijtimoiylashuvi, bilimlarni egallashi va muloqot jarayonlarini samarali amalga oshirishida muhim vosita hisoblanadi. Shuning uchun ham o'quvchilarda nutqiy faoliyatni shakllantirish jarayonini chuqur o'rganish pedagogika, psixologiya va psixolingvistika fanlarining dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Nutqiy faoliyatning muvaffaqiyatli rivojlanishi nafaqat lingvistik bilimlarga, balki psixologik va psixolingvistik omillarga ham bog'liqdir. O'quvchining motivatsiyasi, xotirasi, diqqati, tafakkuri va emotsional holati nutqiy faoliyat samaradorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Nutqiy faoliyat tushunchasi va uning mohiyati

Nutqiy faoliyat insonning til vositalari orqali fikr almashishi, axborot uzatishi va qabul qilishi bilan bog'liq murakkab psixik faoliyat hisoblanadi. A.A. Leontev nutqiy faoliyatni maqsadga yo'naltirilgan kommunikativ harakatlar tizimi sifatida talqin qiladi. Nutqiy faoliyat tinglash, gapirish, o'qish va yozish kabi asosiy ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

Ta'lim jarayonida nutqiy faoliyatni shakllantirish o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq. Kommunikativ kompetensiya til birliklarini to'g'ri qo'llash, muloqot vaziyatiga mos ravishda fikr bildirish va nutqiy strategiyalardan samarali foydalanish qobiliyatini anglatadi.

Nutqiy faoliyatni shakllantirishning psixologik omillari

Motivatsiya

Motivatsiya nutqiy faoliyatning eng muhim psixologik omillaridan biridir. Motivatsiyasi yuqori bo'lgan o'quvchilar tilni o'rganishga ko'proq qiziqish bildiradi, faol ishtirok etadi va nutqiy topshiriqlarni bajarishda yuqori natijalarga erishadi.

R. Gardner motivatsiyani ikkinchi tilni o'zlashtirishning asosiy omillaridan biri deb hisoblaydi. Uning fikricha, til o'rganishga bo'lgan ijobiy munosabat va ichki ehtiyoj o'quvchilarning muvaffaqiyatini belgilaydi.

Diqqat

Nutqiy faoliyat jarayonida diqqatning ahamiyati katta. O'quvchi tinglayotgan yoki o'qiyotgan axborotni to'liq anglash uchun diqqatini bir nuqtaga jamlay olishi kerak. Diqqatning barqarorligi va taqsimlanishi nutqni qabul qilish va qayta ishlash jarayonlarining samaradorligini oshiradi.

Xotira

Nutqiy faoliyatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan xotira faoliyatiga bog'liq. So'z boyligini egallash, grammatik qoidalarni o'zlashtirish va nutq namunalarini eslab qolishda qisqa muddatli va uzoq muddatli xotira muhim rol o'ynaydi.

Tafakkur

Tafakkur va nutq bir-biri bilan uzviy bog'liq jarayonlardir. O'quvchi fikrni shakllantiradi, uni tahlil qiladi va nutq orqali ifodalaydi. Tafakkurning rivojlanganligi o'quvchilarning nutqiy faolligi va mantiqiy fikrlashiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Emotsional holat

O'quvchilarning emotsional holati ham nutqiy faoliyatga bevosita ta'sir qiladi. Qo'rquv, hayajon yoki ishonchsizlik nutqiy faollikni pasaytirishi mumkin. Aksincha, qulay psixologik muhit va o'ziga ishonch nutqiy faoliyatni rag'batlantiradi.

Nutqiy faoliyatni shakllantirishning psixolingvistik omillari

Psixolingvistika til va nutq jarayonlarining psixologik mexanizmlarini o'rganuvchi fan hisoblanadi. Ushbu fan nutqni hosil qilish, qabul qilish va tushunish jarayonlarini tahlil qiladi.

Til va tafakkur munosabati

L.S. Vigotskiy til va tafakkur o'rtasidagi munosabatni inson rivojlanishining muhim omili sifatida baholaydi. Uning fikricha, nutq tafakkurning shakllanishi va rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Nutqni hosil qilish jarayoni

Nutqni hosil qilish bir necha bosqichlardan iborat:

Fikrning shakllanishi;

Til birliklarini tanlash;

Grammatik tuzilmani hosil qilish;

Artikulyatsiya va talaffuz.

Bu bosqichlarning har biri psixik jarayonlar bilan chambarchas bog'liq.

Nutqni qabul qilish va tushunish

Nutqni qabul qilish jarayonida o'quvchi eshitilgan yoki o'qilgan axborotni idrok qiladi, tahlil qiladi va mazmunini tushunadi. Ushbu jarayonda diqqat, xotira va tafakkur faol ishtirok etadi.

Kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishi

Psixolingvistik tadqiqotlar kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda autentik muloqot muhiti va faol nutqiy amaliyotning muhimligini ko'rsatadi. O'quvchilar qanchalik ko'p muloqot qilsalar, ularning nutqiy ko'nikmalari shunchalik tez rivojlanadi.

Nutqiy faoliyatni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar

Bugungi kunda kommunikativ yondashuv, interaktiv metodlar, loyiha asosida o'qitish va raqamli texnologiyalar nutqiy faoliyatni rivojlantirishning samarali vositalari sifatida e'tirof etilmoqda.

Kommunikativ yondashuvning afzalliklari:

Real muloqotga yo'naltirilganlik;

O'quvchi faolligini oshirish;

Nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish;

Mustaqil fikrlashni rag'batlantirish.

Interaktiv metodlar:

Munozara;

Bahs-munozara;

Rolli o'yinlar;

Klaster;

Aqliy hujum.

Mazkur metodlar o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa

O'quvchilarning nutqiy faoliyatini shakllantirish murakkab va ko'p omilli jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonning samaradorligi motivatsiya, diqqat, xotira, tafakkur va emotsional holat kabi psixologik omillar hamda nutqni hosil qilish va qabul qilish mexanizmlarini o'z ichiga oluvchi psixolingvistik omillarga bog'liq.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nutqiy faoliyatni rivojlantirishda psixologik va psixolingvistik yondashuvlarning uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va kommunikativ metodlardan foydalanish o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vigotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika, 1982.
2. Leontev A.A. Psixolingvistika asoslari. – Moskva: Smysl, 2003.
3. Gardner R.C. Social Psychology and Second Language Learning. – London: Edward Arnold, 1985.
4. Zimnyaya I.A. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Logos, 2005.
5. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – New York: Pearson Education, 2007.
6. G'ulomov A., Yo'ldoshev J. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2016.
7. Jalolov J. Chet til o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
8. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge University Press, 2014.
9. Alaudinova D. R., Mamatqulova N. X., Erdonova M. H. Use of phrasal verbs in tests on medical disciplines //Взаимодействие науки и общества: проблемы и перспективы. – 2019. – С. 106-107.
10. Alaudinova D. R. New methods of teaching languages //International Journal EPRA. – 2020

UO'K 37.091.214:004.892

SUN'IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN ADAPTIV TIL O'RGANISH PLATFORMALARINING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

E.Sh.Raxmonova, o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellektga asoslangan adaptiv til o'rganish platformalarining zamonaviy ta'limdagi o'rni, pedagogik imkoniyatlari va cheklovlari tahlil qilinadi. Duolingo, ChatGPT, Grammarly, ELSA Speak, Busuu va Mondly kabi platformalar misolida individual ta'lim, tezkor fikr-mulohaza, talaffuzni baholash, yozma nutqni takomillashtirish va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish masalalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari AI vositalari til o'rganishni qulaylashtirishi, biroq nazoratsiz foydalanilganda tayyor javoblarga qaramlik va jonli muloqot yetishmasligi kabi muammolarni keltirib chiqarishi mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, adaptiv ta'lim, raqamli ta'lim, til o'rganish platformalari, ChatGPT, Duolingo, kommunikativ kompetensiya.*

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические возможности адаптивных платформ изучения иностранных языков, основанных на технологиях искусственного интеллекта. Особое внимание уделяется роли таких цифровых инструментов, как Duolingo, ChatGPT, Grammarly, ELSA Speak, Busuu и Mondly, в развитии языковых компетенций обучающихся. В работе анализируются возможности искусственного интеллекта в индивидуализации учебного процесса, предоставлении быстрой обратной связи, исправлении грамматических и стилистических ошибок, совершенствовании письменной речи, а также развитии произношения и коммуникативных навыков. Отмечается, что использование AI-платформ способствует повышению мотивации, самостоятельности и регулярности в изучении языка. Вместе с тем подчёркивается, что чрезмерная зависимость от подобных технологий может привести к снижению критического мышления, поверхностному усвоению материала и ослаблению навыков живого общения. В статье делается вывод о том, что искусственный интеллект следует рассматривать не как замену преподавателю, а как эффективное вспомогательное средство, которое при правильном педагогическом подходе повышает качество и результативность обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, адаптивное обучение, цифровое образование, языковые платформы, иностранный язык, индивидуализация обучения, обратная связь, коммуникативная компетенция, самостоятельное обучение.*

Abstract. This article analyzes the pedagogical potential and limitations of artificial intelligence-based adaptive language learning platforms. The study discusses Duolingo, ChatGPT, Grammarly, ELSA Speak, Busuu and Mondly in relation to personalized learning, immediate feedback, pronunciation assessment, writing improvement and communicative competence. The findings show that AI tools can support language learning, but excessive use may weaken critical thinking and real-life communication practice.

Key words: *artificial intelligence, adaptive learning, digital education, language learning platforms, communicative competence.*

Kirish. So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar, ayniqsa, sun'iy intellekt vositalari chet tillarini o'qitish jarayoniga faol kirib kelmoqda. Mobil ilovalar, chatbotlar, avtomatik nutqni aniqlash tizimlari va adaptiv mashqlar o'quvchiga istalgan joyda mustaqil shug'ullanish imkonini beradi. Shu sababli AI platformalari bugungi ta'limda oddiy yordamchi vosita emas, balki o'quv jarayonini individuallashtiruvchi metodik imkoniyat sifatida baholanmoqda [7, 12–28-b.].

Sun'iy intellekt asosidagi til o'rganish platformalari o'quvchining darajasi, xatolari va ehtiyojlarini tahlil qilib, unga mos topshiriqlar beradi. Masalan, ayrim platformalar talaffuzdagi kamchiliklarni aniqlaydi, boshqalari yozma matndagi grammatik va uslubiy xatolarni ko'rsatadi, chatbotlar esa real suhbatga yaqin muloqot muhitini yaratadi. Biroq bunday vositalar o'qituvchi, jonli muloqot va mustaqil fikrlash o'rnini to'liq bosa olmaydi [9, 45–63-b.]. Mazkur maqolaning maqsadi AI asosidagi adaptiv til o'rganish platformalarining pedagogik samaradorligi, afzalliklari va cheklovlarini tahlil qilishdan iborat.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, analitik va kuzatuv metodlaridan foydalanildi. Material sifatida Duolingo, ChatGPT, Grammarly, ELSA Speak, Busuu va Mondly platformalari, shuningdek, sun'iy intellekt, raqamli ta'lim va chet til o'qitish metodikasiga oid ilmiy manbalar tahlil qilindi. Asosiy e'tibor platformalarning grammatik, leksik, talaffuz, yozma nutq va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi imkoniyatlariga qaratildi [8, 38–52-b.].

Muhokama. Sun'iy intellekt asosidagi adaptiv platformalar oddiy elektron darslik yoki test dasturidan farq qiladi. Ular foydalanuvchi faoliyatini kuzatadi, xatolarni aniqlaydi va o'quv jarayonini shaxsiy ehtiyojlarga moslashtiradi. Adaptiv ta'limda barcha o'quvchilar bir xil yo'nalishda emas, balki o'z bilim darajasi, o'rganish tezligi va ehtiyojiga qarab rivojlanadi. Til o'rganishda bu

yondashuv muhim, chunki kimdir grammatikani bilib, gapirishda qiynaladi; kimdir lug'at boyligiga ega bo'lsa-da, talaffuzda ishonchsizlik sezadi [7, 12–28-b.].

Duolingo gamifikatsiya elementlari orqali o'rganish jarayonini qiziqarli qiladi. Ball, daraja, kunlik maqsad va qisqa mashqlar o'quvchini muntazam shug'ullanishga undaydi [10, 29–46-b.]. ChatGPT esa dialog tuzish, matnni tahlil qilish, grammatik xatolarni tushuntirish va speaking mashqlarini tashkil etishda foydalidir. O'quvchi undan essayni tekshirtirish, murakkab grammatikani izohlash yoki matnni o'z darajasiga moslashtirishda foydalanishi mumkin. Biroq tayyor javobni ko'chirib olish odati mustaqil fikrlash va yozish ko'nikmasini susaytiradi.

Grammarly yozma nutqni rivojlantirishda grammatik, imloviy, punktuatsion va uslubiy xatolarni aniqlash orqali yordam beradi. Yozishda grammatika bilan birga mantiqiy bog'lanish, uslub, so'z tanlash va argumentatsiya ham muhim bo'lgani uchun bunday vosita talabalar uchun amaliy ahamiyatga ega [6, 94–113-b.]. ELSA Speak talaffuzni mustaqil mashq qilish imkonini beradi, Busuu va Mondly esa vaziyatli dialoglar orqali kommunikativ yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi. Shunga qaramay, bu platformalar intonatsiya, tana tili, madaniy kontekst va tabiiy hissiy muloqotni to'liq almashtira olmaydi.

AI platformalarining asosiy pedagogik afzalliklari individual yondashuv, tezkor fikr-mulohaza, moslashuvchanlik va motivatsiyani oshirishda namoyon bo'ladi. Platforma o'quvchining xatosini kuzatib, aynan shu muammo bo'yicha mashq tavsiya qilishi mumkin. Tezkor feedback xatoni o'z vaqtida anglashga yordam beradi. Mobil ilovalar esa talaba, ishchi yoki vaqti cheklangan o'rganuvchilar uchun qulay ta'lim muhitini yaratadi.

Samaradorlik platformaning o'ziga emas, balki undan foydalanish usuliga ham bog'liq. Muntazamlik, aniq maqsad, mos platforma tanlash, o'qituvchi nazorati va boshqa ta'lim vositalari bilan uyg'un foydalanish natijani oshiradi. Masalan, IELTSga tayyorlanayotgan o'quvchi uchun yozma matn tahlili va speaking simulyatsiyasi muhim bo'lsa, kundalik muloqot uchun til o'rganayotgan foydalanuvchi vaziyatli dialoglarga ko'proq e'tibor qaratadi.

Muammolar ham mavjud. Birinchidan, texnologiyaga haddan tashqari qaramlik mustaqil yozish va tanqidiy fikrlashni sustlashtirishi mumkin. Ikkinchidan, AI javoblari har doim ham mukammal emas: u kontekstni noto'g'ri tushinishi yoki sun'iy uslubdagi matn yaratishi mumkin. Uchinchidan, platformalarga shaxsiy yozuv, ovoz va o'quv faoliyati haqidagi ma'lumotlar kiritilgani sababli maxfiylik va axloqiy foydalanish masalalari muhim ahamiyatga ega.

Sun'iy intellekt o'qituvchini almashtiruvchi emas, balki unga yordam beruvchi vosita sifatida qaralishi kerak. O'qituvchi metodik yo'nalishni belgilaydi, o'quvchining ruhiy holati va ehtiyojini hisobga oladi, AI esa mashq, tahlil va individual yordamni kuchaytiradi. Eng samarali natija o'qituvchi va texnologiya hamkorligida yuzaga keladi.

Natijalar. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt asosidagi til o'rganish platformalari chet tilini o'zlashtirish jarayonini qulay, moslashuvchan va individual shaklga keltiradi. Duolingo muntazamlikni shakllantiradi, ChatGPT tahlil va muloqot mashqlarini kuchaytiradi, Grammarly yozma nutqni takomillashtiradi, ELSA Speak talaffuzni mustaqil mashq qilishga yordam beradi, Busuu va Mondly esa kommunikativ yondashuvni rivojlantiradi.

Shu bilan birga, AI vositalari to'liq ta'lim tizimi emas, balki til o'rganishni qo'llab-quvvatlovchi kuchli pedagogik yordamchidir. Ular maqsadli, muntazam va o'qituvchi nazorati bilan qo'llanganda samarali natija beradi; tayyor javob olish yoki matnni ko'chirib topshirish esa o'quvchining mustaqil til kompetensiyasini susaytirishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellektga asoslangan adaptiv til o'rganish platformalari zamonaviy ta'limning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Ular individual yondashuv, tezkor fikr-mulohaza, mustaqil mashq va motivatsiya orqali chet tilini o'rganish jarayonini samaraliroq qiladi. Biroq AI o'qituvchi, jonli muloqot, madaniy tajriba va mustaqil tafakkur o'rnini to'liq bosa olmaydi. Shuning uchun bunday vositalardan pedagogik maqsadga muvofiq, ongli va axloqiy foydalanish zarur. Sun'iy intellekt o'quvchi o'rniga o'ylab bermasligi, balki uni ko'proq fikrlashga, xatolarini tahlil qilishga va mustaqil o'rganishga undashi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Beatty K. Teaching and Researching Computer-Assisted Language Learning. London: Routledge, 2010. — pp. 15–31.

2. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education, 2007. — pp. 72–89.
3. Chapelle C.A. Computer Applications in Second Language Acquisition. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — pp. 25–41.
4. Godwin-Jones R. Emerging Technologies: Artificial Intelligence and Language Learning. Language Learning & Technology, 2021. — pp. 5–14.
5. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. — pp. 12–28.
6. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Pearson Longman, 2007. — pp. 94–113.
7. Hoshimov O'., Yoqubov I. Ingliz tili o'qitish metodikasi. Toshkent: Sharq, 2003. — 38–52-betlar.
8. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2012. — 45–63-betlar.
9. Kukulska-Hulme A. Mobile-assisted Language Learning. The Encyclopedia of Applied Linguistics, 2012. — pp. 3701–3709.
10. Yoldoshev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent: O'qituvchi, 2004. — 29–46-betlar.

UO'K 376.3:159.9

JISMONIY IMKONIYATI CHEKLANGAN MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TEZKORLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

D.F. Raxmatullayeva, magistrant, O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada jismoniy imkoniyati cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilingan. Tezkorlik sifatining mazmun-mohiyati, uni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar hamda adaptiv jismoniy tarbiya vositalari orqali rivojlantirish bosqichlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: adaptiv jismoniy tarbiya, tezkorlik sifati, maktabgacha ta'lim, inklyuziv ta'lim, jismoniy rivojlanish, harakat reaksiyasi, adaptiv mashqlar.

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические и практические основы развития скоростных качеств у детей дошкольного возраста с ограниченными физическими возможностями. Освещены сущность скоростных качеств, факторы их развития и этапы совершенствования средствами адаптивного физического воспитания.

Ключевые слова: адаптивное физическое воспитание, скоростные качества, дошкольное образование, инклюзивное образование, физическое развитие, двигательная реакция, адаптивные упражнения.

Abstract. The article examines the theoretical and practical foundations of developing speed abilities in preschool children with physical disabilities. The essence of speed abilities, factors influencing their development, and stages of improvement through adaptive physical education are analyzed.

Keywords: adaptive physical education, speed abilities, preschool education, inclusive education, physical development, motor reaction, adaptive exercises.

Kirish. Jahon miqyosida inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish, nogironligi bo'lgan bolalarni jamiyat hayotiga faol integratsiyalash hamda ularning jismoniy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Maktabgacha yosh davri inson hayotidagi eng muhim rivojlanish bosqichlaridan biri bo'lib, aynan shu davrda asosiy jismoniy sifatlar shakllanadi va takomillashadi. Tezkorlik sifati esa harakat faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida bolaning harakat reaksiyasi, koordinatsiyasi va fazoviy mo'ljal olish qobiliyatining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy imkoniyati cheklangan bolalarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirish sog'lom tengdoshlariga nisbatan murakkabroq kechadi. Bunga markaziy nerv tizimi faoliyatidagi o'ziga xosliklar, tayanch-harakat apparatidagi funksional cheklanishlar hamda harakat tajribasining yetarli emasligi sabab bo'ladi. Shu bois adaptiv jismoniy tarbiya vositalari asosida tezkorlik sifatlarini rivojlantirishning samarali metodikasini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limni rivojlantirish, nogironligi bo'lgan bolalarni qo'llab-quvvatlash hamda adaptiv sportni ommalashtirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa jismoniy imkoniyati cheklangan bolalarning jismoniy tayyorgarligini

takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni yanada dolzarb etadi. Jismoniy sifatlarni rivojlantirish muammosi ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Tezkorlik sifati insonning tashqi ta'sirlarga qisqa vaqt ichida javob qaytarishi, harakatlarni maksimal sur'atda bajarishi va harakat faoliyatini tez tashkil eta olish qobiliyati sifatida tavsiflanadi.

Tadqiqot maqsadi Jismoniy imkoniyati cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirish bosqichlarini ilmiy asoslash hamda adaptiv jismoniy mashqlar orqali ularning samaradorligini aniqlash.

Tadqiqot vazifalari

1. Jismoniy imkoniyati cheklangan bolalarning psixofiziologik xususiyatlarini o'rganish.
2. Tezkorlik sifatlarini rivojlantirishning bosqichli modelini ishlab chiqish..

Tadqiqot obyekti Jismoniy imkoniyati cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy tarbiya jarayoni.

Tadqiqot predmeti Maktabgacha yoshdagi bolalarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan adaptiv jismoniy mashqlar tizimi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Jismoniy imkoniyati cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirishning besh bosqichli pedagogik modeli ishlab chiqildi. Ushbu model diagnostik-tayyorgarlik, moslashtirish, rivojlantirish, mustahkamlash hamda nazorat-baholash bosqichlarini o'z ichiga olib, har bir bolaning individual rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda tezkorlik sifatlarini shakllantirish imkonini beradi. Jismoniy sifatlarni rivojlantirish muammosi ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Tezkorlik sifati insonning tashqi ta'sirlarga qisqa vaqt ichida javob qaytarishi, harakatlarni maksimal sur'atda bajarishi va harakat faoliyatini tez tashkil eta olish qobiliyati sifatida tavsiflanadi. Ilmiy manbalarda maktabgacha yosh davri tezkorlik sifatlarini rivojlantirish uchun eng qulay davrlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Aynan ushbu yoshda nerv-mushak apparati faol rivojlanadi va harakat analizatorlarining funksional imkoniyatlari kengayadi.

Adaptiv jismoniy tarbiya nazariyasiga ko'ra, jismoniy imkoniyati cheklangan bolalarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirishda bolaning individual imkoniyatlari, salomatlik holati va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotchilar adaptiv o'yinlar, signal asosidagi mashqlar va koordinatsion topshiriqlar tezkorlik sifatlarini rivojlantirishda samarali vositalar ekanligini ta'kidlaydilar. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar natijalari adaptiv jismoniy mashqlar orqali bolalarning harakat reaksiyasi, koordinatsiyasi va fazoviy mo'ljol olish qobiliyatlarini sezilarli yaxshilash mumkinligini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga mavjud tadqiqotlarda maktabgacha yoshdagi jismoniy imkoniyati cheklangan bolalarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirishning bosqichli metodikasi yetarlicha yoritilmaganligi aniqlandi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot davomida ilmiy-pedagogik kuzatish, pedagogik tajriba, testlash, so'rovnoma, taqqoslash, matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tajriba-sinov ishlari davomida 5–7 yoshli jismoniy imkoniyati cheklangan 40 nafar bola ishtirok etdi.

Ular ikki guruhga ajratildi:

- Tajriba guruhi – 20 nafar;
- Nazorat guruhi – 20 nafar.

Nazorat guruhida mashg'ulotlar an'anaviy dastur asosida olib borildi. Tajriba guruhida esa muallif tomonidan ishlab chiqilgan tezkorlik sifatlarini rivojlantirishning bosqichli metodikasi qo'llanildi.

Tadqiqot 6 oy davomida amalga oshirildi.

TEZKORLIK sifatlarini rivojlantirish bosqichlari.

1-bosqich. Diagnostik-tayyorgarlik bosqichi. Mazkur bosqichda bolalarning jismoniy rivojlanish darajasi, funksional imkoniyatlari hamda tezkorlik ko'rsatkichlari aniqlanadi. Dastlabki testlar va kuzatishlar asosida individual rivojlanish xaritalari tuziladi.

2-bosqich. Moslashtirish bosqichi. Bolalarda jismoniy mashg'ulotlarga qiziqish uyg'otish hamda organizmni yuklamalarga moslashtirish maqsadida sodda o'yinlar va harakatli mashqlar qo'llaniladi.

3-bosqich. Rivojlantiruvchi bosqich. Ushbu bosqichda tezkorlik sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar, signal bo'yicha yugurishlar, estafetalar va reaksiya tezligini oshiruvchi topshiriqlar bajariladi.

4-bosqich. Mustahkamlash bosqichi. Shakllangan ko'nikmalar murakkablashtirilgan o'yinlar va kombinatsiyalashgan mashqlar orqali mustahkamlanadi.

5-bosqich. Nazorat-baholash bosqichi. Mashg'ulotlar yakunida tezkorlik ko'rsatkichlari qayta o'lchanadi va dastlabki natijalar bilan taqqoslanadi.

1-jadval

Jismoniy imkoniyati cheklangan bolalarda tezkorlik ko'rsatkichlarining o'zgarishi

Guruh	Tadqiqot boshida (sek.)	Tadqiqot oxirida (sek.)
Nazorat guruhi	8,4 ± 0,3	7,9 ± 0,2
Tajriba guruhi	8,5 ± 0,4	6,8 ± 0,2

Jadval natijalaridan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhidagi bolalarda tezkorlik ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli yaxshilangan.

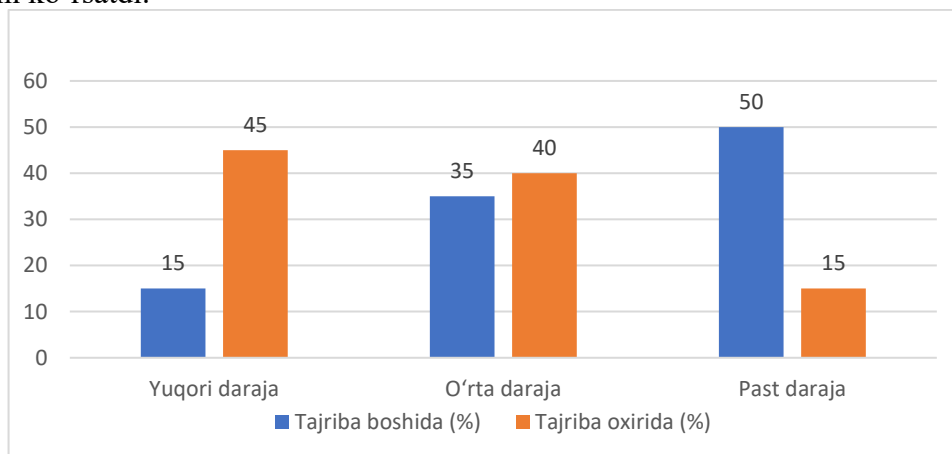
2-jadval

Harakat reaksiyasi rivojlanish dinamikasi

Ko'rsatkich	Tajriba boshida (%)	Tajriba oxirida (%)
Yuqori daraja	15	45
O'rta daraja	35	40
Past daraja	50	15

Natijalar shuni ko'rsatadiki, yuqori darajadagi tezkorlikka ega bolalar ulushi 15 foizdan 45 foizgacha oshgan.

1-rasmdagi tadqiqot natijalari ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini tasdiqladi. Tajriba guruhidagi bolalarda harakat reaksiyasi tezligi, koordinatsion qobiliyatlar va umumiy harakat faolligi nazorat guruhiga nisbatan yuqori sur'atlarda rivojlandi. Mashg'ulotlarda qo'llanilgan signal asosidagi topshiriqlar, harakatli o'yinlar va adaptiv estafetalar bolalarda tezkor qaror qabul qilish, vaziyatga moslashish va harakatlarni tez bajarish ko'nikmalarining shakllanishiga xizmat qildi. Shuningdek, mashg'ulotlarning o'yin shaklida tashkil etilishi bolalarning emotsional holatini yaxshilab, ularning jismoniy faollikka bo'lgan qiziqishini oshirdi. Bu esa mashg'ulotlar samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri bo'ldi. Olingan natijalar adaptiv jismoniy tarbiya vositalari orqali jismoniy imkoniyati cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalarda tezkorlik sifatlarini samarali rivojlantirish mumkinligini ko'rsatdi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot jismoniy imkoniyati cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirish muammosining nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishga bag'ishlandi. Olib borilgan ilmiy izlanishlar, pedagogik kuzatishlar hamda tajriba-sinov natijalari asosida tezkorlik sifatlarini rivojlantirish bolalarning umumiy jismoniy tayyorgarligi, harakat faolligi va ijtimoiy moslashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Tadqiqot davomida tezkorlik sifatlarini rivojlantirishning diagnostik-tayyorgarlik, moslashtirish, rivojlantirish, mustahkamlash va nazorat-baholash bosqichlarini o'z ichiga oluvchi pedagogik model ishlab chiqildi. Mazkur model bolalarning

yosh, fiziologik va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etildi hamda amaliyotda yuqori samaradorlik ko'rsatdi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, jismoniy imkoniyati cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalarda tezkorlik sifatlarini rivojlantirishda quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, adaptiv jismoniy tarbiya vositalaridan oqilona foydalanish orqali jismoniy imkoniyati cheklangan bolalarning nafaqat tezkorlik sifati, balki umumiy jismoniy rivojlanishi, harakat faolligi va ijtimoiy moslashuv darajasini ham yaxshilash mumkin. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim tashkilotlarida adaptiv jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini ilmiy asosda tashkil etish zarurligini ko'rsatadi. Tezkorlik sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni muntazam qo'llash bolalarning keyingi ta'lim bosqichlariga muvaffaqiyatli tayyorlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov R.R. Adaptiv jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Fan, 2022.
2. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: O'qituvchi, 2021.
3. Po'latov A.A. Inklyuziv ta'lim va adaptiv jismoniy tarbiya. – Toshkent: Tafakkur, 2023.
4. Xodjayev B.X. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.
5. Matveev L.P. Теория и методика физической культуры. – Москва: Спорт, 2021.
6. Евсеев С.П. Адаптивная физическая культура. – Москва: Юрайт, 2022.
7. Воронкова В.В. Специальная педагогика. – Москва: Академия, 2021.
8. Sherrill C. Adapted Physical Activity, Recreation and Sport. – New York, 2020.
9. Winnick J.P. Adapted Physical Education and Sport. – Illinois: Human Kinetics, 2021.

UO'K 37.02

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMIDA EKOLOGIK BILIMLARNI BOSQICHMA-BOSQICH SHAKLLANTIRISH

N.K.Saydaliyeva, PhD, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Orcid ID: 0009-0000-5938-7527

F.M.Hakimova, talaba, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha va maktab ta'limida ekologik bilim hamda kompetensiyalarni bosqichma-bosqich shakllantirishning nazariy-pedagogik asoslari yoritilgan. Unda integrativ ta'lim texnologiyalari, interfaol metodlar va innovatsion yondashuvlar orqali ekologik tafakkur, madaniyat hamda tabiatga ongli munosabatni rivojlantirish masalalari ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: ekologik ta'lim, ekologik tarbiya, ekologik bilim, ekologik madaniyat, ekologik kompetensiya, barqaror rivojlanish, maktabgacha ta'lim, maktab ta'limi, pedagogik yondashuv, interfaol metod va texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье раскрываются теоретико-педагогические основы поэтапного формирования экологических знаний и компетенций в дошкольного и школьного образования. Научно обоснованы вопросы развития экологического мышления, экологической культуры и осознанного отношения к природе посредством интегративных образовательных технологий, интерактивных методов и инновационных подходов.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическое воспитание, экологические знания, экологическая культура, экологическая компетентность, устойчивое развитие, дошкольное образование, школьное образование, педагогический подход, интерактивные методы и технологии.

Abstract. This article examines the theoretical and pedagogical foundations of the gradual formation of ecological knowledge and competencies in preschool and school education. It scientifically substantiates the development of ecological thinking, environmental culture, and a conscious attitude toward nature through integrative educational technologies, interactive methods, and innovative pedagogical approaches.

Keywords: environmental education, ecological upbringing, ecological knowledge, environmental culture, ecological competence, sustainable development, preschool education, school education, pedagogical approach, interactive methods and technologies.

Kirish. XXI asrda insoniyat taraqqiyoti yangi bosqichga ko'tarilayotgan bo'lsada, ekologik muammolar chuqurlashib bormoqda. Global miqyosda iqlim o'zgarishi, bioxilma-xillikning kamayishi, atmosfera va suv havzalarining ifloslanishi, chiqindilar muammosi kabi ekologik tahdidlar zamonaviy jamiyat uchun jiddiy xavf tug'dirmoqda. Shu bois, ekologik muammolarni chuqur anglaydigan va ularni hal qilishga faol hissa qo'sha oladigan shaxsni tarbiyalash zamonaviy ta'limning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Birlashgan millatlar tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlarida ham ekologik barqarorlik, iqlimga moslashuv, resurslardan oqilona foydalanish kabi tamoyillar asosiy ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilangan. Ayniqsa, 4-maqсадda "sifatli ta'lim" konsepsiyasi orqali ekologik ong va mas'uliyatni shakllantirishga urg'u berilgan. Bu esa ekologik tarbiya va ta'limni maktabgacha yoshdan boshlash zarurligini ko'rsatadi.

Maktabgacha ta'lim bolaning shaxs sifatida shakllanishidagi dastlabki bosqich bo'lib, bu davrda ekologik tushunchalar, tabiatga mehr, atrof-muhitga nisbatan mas'uliyat hissi shakllana boshlaydi. Bolalar aynan shu bosqichda tabiat hodisalarini kuzatish, his qilish, ularga baho berish orqali ekologik dunyoqarashni rivojlantiradi. Maktab ta'limining boshlang'ich bosqichi esa ushbu tushunchalarni ilmiy bilimlar bilan boyitish, ekologik tafakkurni shakllantirish va ekologik xatti-harakat ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Shuningdek, Ta'lim tizimidagi davlat standartlari, o'quv dasturlar va darsliklarda ekologik bilim va kompetensiyalarga alohida e'tibor qaratilgan bo'lsada, bu jarayonni bosqichma-bosqich, tizimli va metodik yondashuv asosida takomillashtirish zarurati mavjud. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim muassasalari bilan maktab o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash, ekologik tarbiyani turli yosh bosqichlariga moslashtirish hozirgi zamon ta'limi oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi.

Adabiyotlar taxlili. O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasida "fuqarolarning hayot uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash, barcha turdagi ta'lim muassasalarida ekologiya o'quvning majburiyligi", hamda 9-moddasida "ekologik ta'lim va tarbiya tizimini yaratish, shuningdek uning amalga oshirilishini ta'minlash" haqida keltirib o'tilgan.

Ekologik tarbiya va ta'lim masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, bu borada ko'plab nazariy va amaliy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan N.Yo'ldoshev, M.Qurbonov, R.Jo'rayevlar ekologik madaniyat va ekologik tarbiyaning mazmuni haqida ilmiy asoslar berilgan, T.Jalilov, D.Matyoqubovalar tomonidan maktabgacha ta'lim tizimida ekologik tarbiyaning bosqichlari va metodik asoslari ishlab chiqilgan. M.Jo'rayev va M.Xojayevlar tomonidan boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ongni shakllantirishning didaktik yondashuvlari o'rganilgan.

Muhokama va natija. Jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning tabiatga ta'sir etish darajasi ham shunchalik ko'p bo'lar ekan. Aholi sonining tez o'sib borishi natijasida ekologik muammolar ham ko'payib bormoqda. Ayniqsa, yer, suv, energetika, oziq-ovqat bilan ta'minlash haqidagi muammolar butun dunyo muammolariga aylanib bormoqda. Ekologik muammolarning ilmiy, iqtisodiy, texnik, gigienik, yuridik, estetik, pedagogik kabi yo'nalishlari mavjud. Bu yo'nalishlar ichidan pedagogik yo'nalish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ekologik muammolar inson faoliyati natijasida kelib chiqadi. Pedagogik yo'nalishda ekologik ta'lim va tarbiya berish ko'zda tutiladi.

Ekologik ta'lim inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarga oid bilimlar tizimi, ekologik tarbiya esa shaxsning atrof-muhitga ongli munosabatini shakllantirish jarayonidir. U umumiy ta'lim-tarbiyaning tarkibiy qismi bo'lib, barcha fanlar doirasida amalga oshiriladi. Ekologik ta'lim-tarbiyadan bosh maqsad yosh avlodda atrof-muhit muammolariga ongli munosabatni rivojlantirishdir.

Ekologik savodxonlik va madaniyatning shakllanishi, avvalo, oiladagi tarbiya bilan uzviy bog'liq bo'lib, ekologik dunyoqarashning asosi oilada yaratiladi. Ushbu jarayon to'g'ri yo'lga qo'yilmagan taqdirda, uni keyingi ta'lim bosqichlarida ham to'liq shakllantirish murakkablashadi. Shu bilan birga, ekologik ta'lim-tarbiya tizimli ravishda bog'cha va maktab muassasalarida davom ettirilishi zarur.

Bog'cha yoshidan boshlab bolalarda ekologik ta'lim asoslari shakllantiriladi, 1–5-sinflarda esa ekologik bilimlar asosan tabiatshunoslik darslari orqali beriladi. Yuqori sinflarda ekologik tushunchalar tabiiy fanlar, biologiya, kimyo, geografiya, fizika kabi fanlar bilan integratsiyalashgan holda mustahkamlanadi. Shuningdek, fakultativ mashg'ulotlar, to'garaklar, ekskursiyalar va kundalik faoliyat orqali ekologik muammolarni o'rganish jarayoni kengaytiriladi.

Tabiiy fanlarni o'qitishda o'quvchilarda tabiatni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalar mavzu mazmuni hamda dars maqsadiga mos ekologik materiallar asosida shakllantiriladi. Maktab geografiya darslarida esa ekologik tarbiya har bir mavzu bilan integratsiyalashgan holda tizimli ravishda amalga oshiriladi.

Ekologik ta'lim atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga yo'naltirilgan bilim, qadriyat va xulq normalarini shakllantirishga qaratilgan uzluksiz ta'lim jarayonidir. U o'z-o'zini rivojlantirish, amaliy tajriba orttirish va shaxsni kamol toptirishni ham o'z ichiga oladi. Mazkur jarayon fuqarolarning hayotiy xavfsizligini ta'minlash maqsadida ekologik bilim, madaniyat, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladi. (1-jadval)

1-jadval

Uzluksiz ekologik ta'lim va tarbiyaning asosiy yo'nalishlari

Yo'nalish	Qisqacha mazmuni
Ekologik bilim berish	Yosh avlodda tabiat qonuniyatlari va ekologik muammolar haqida ilmiy tushunchalarni shakllantirish.
Ekologik tarbiya	Atrof-muhitni muhofaza qilish va resurslardan oqilona foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish.
Ekologik mas'uliyat	Kelajak avlod oldidagi ekologik javobgarlik hissinini shakllantirish.
Maktabgacha va maktab ta'limi	Bolalarda tabiatsevarlik hamda o'simlik va hayvonlarga g'amxo'rlik ko'nikmalarini hosil qilish.
Oliy ta'lim	Ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanish bo'yicha malakali mutaxassislar tayyorlash.
Jamoatchilik targ'iboti	Aholiga chiqindilarni saralash, suv va energiyani tejash bo'yicha tushuntirish ishlari olib borish.
Ekologik vazifalar	Bolalarda tabiat hodisalarini o'rtasidagi bog'liqlikni anglash va ekologik tafakkurni rivojlantirish.
Tabiatni muhofaza qilish	Yosh avlodni tabiatni asrash va boyitishga yo'naltirilgan faoliyatlarga jalb etish.
Ekologik-huquqiy tarbiya	Bolalarni ekologik qonunchilik va tabiatni muhofaza qilishga oid islohotlar bilan tanishtirish.

Yuqorida ko'rsatilgandek bolalarga tabiatni asrashga doir vazifalar berib, uni bajarilishiga har doim amal qilib borilsa yaxshi natijalar berishi mumkin. Buni maktabgacha ta'lim va tarbiya tashkilotlarida, mashg'ulotlarda, o'yinlarda, kuzatishlarda, ekskursiyalarda, tabiatdagi maqsadli sayrlarda, mehnat faoliyatlarida, oddiy tajribalarda yangi texnik vositalardan va turli hil metod usullaridan foydalangan holda tashkil etilsa, ijobiy natija beradi. Buning uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlarining hodimlari, tarbiyachilari hamda ota-onalarning hamjihatdagi faoliyati muhimdir. Shu tartibda har doim muntazam ravishda olib boriladigan ishlar bolalarda ekologiyaga bo'lgan qiziqishlari, mehr-muhabbatini oshiradi va uni e'zozlashga, asrashga o'rgatib boradi. (2-jadval)

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga ekologik ta'lim berishning o'ziga xos pedagogik xususiyatlari

Yo'nalish	Mazmuni
Kuzatuvchanlik va amaliy faoliyat	Bolalar tabiatni bevosita sezgi a'zolari orqali idrok etadilar. Shu bois ta'lim jarayoni sayrlar, ochiq tabiat qo'ynida kuzatishlar va jonli tabiat burchaklarida amaliy mashg'ulotlar orqali tashkil etiladi.
O'yin faoliyati asosida o'qitish	Ekologik bilimlar didaktik, rolli va sahnalashtirilgan o'yinlar, ertak va sayohat-o'yinlar orqali beriladi. Bu yondashuv bolalarda qiziqish va ekologik tasavvurni rivojlantiradi.
Emotsional yondashuv	Tabiatga nisbatan mehr-shafqat, g'amxo'rlik va mas'uliyat hissi shakllantiriladi. O'simliklarni parvarish qilish, qushlarga don berish kabi faoliyatlar orqali ekologik qadriyatlar mustahkamlanadi.

Oddiy tadqiqotchilik faoliyati	Bolalarda kuzatish, taqqoslash va sabab-oqibatni anglash ko'nikmalari rivojlantiriladi. Fasllar almashinuvi, urug'ning unib chiqishi kabi tajribalar orqali ilmiy qiziqish shakllantiriladi.
Ekologik madaniyat poydevorini yaratish	Bolalarda tabiatga hurmat, uni asrash va zarar yetkazmaslik ko'nikmalari shakllantiriladi. Ular tabiatni "himoyachi" sifatida qadrlashga o'rgatiladi.
Tizimlilik va uzviylik	Tabiatdagi barcha elementlarning o'zaro bog'liqligi oddiy misollar orqali tushuntiriladi, bu esa ekologik tafakkurni rivojlantiradi.
Barqaror rivojlanish asoslari	Ekologik ta'lim sog'lom turmush tarzi va barqaror jamiyatni shakllantirishning muhim omili sifatida qaraladi.

Inson ongida ekologik ta'lim-tarbiyani shakllantirish uchun oiladan boshlab maktabgacha ta'lim, umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar bilim yurtlari, oliy ta'lim hamda oliy ta'limdan keyingi ta'limi tizimigacha uzluksiz ekologik ta'limni joriy etish zarur. Ushbu jarayon ta'lim muassasalarida o'quv mashg'ulotlari bilan bir qatorda festivallar, konferensiyalar, davra suhbatlari, ochiq darslar va turli ijodiy tadbirlar orqali amalga oshiriladi.

Tabiatdan foydalanish sohasida insonning ekologik jihatdan saviyasiga ta'sir ko'rsatish borasida oqilona tadbirlarni amalga oshirish bosh vazifa hisoblanadi. Bu ishlar atrof-muhitni saqlash bo'yicha uzoq yillarga mo'jallangan yagona uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimini yo'lga qo'yish orqali amalga oshiriladi.

Xulosa. Maktabgacha va maktab ta'limida ekologik bilimlarni bosqichma-bosqich shakllantirish ekologik ong, tafakkur va madaniyatni rivojlantiruvchi uzluksiz pedagogik jarayon bo'lib, u yosh xususiyatlarga mos, amaliy va integrativ yondashuv asosida tashkil etilganda samaradorlikka erishiladi hamda tabiatga ongli munosabat va ekologik mas'uliyatni shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi. Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi Qonun. – Toshkent, 1992 (va keyingi o'zgartirishlar bilan).
2. O'zbekiston Respublikasi. Ekologik ta'lim va tarbiyani rivojlantirish konsepsiyasi (2023–2030 yillar). – Toshkent, 2023.
3. Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs). – Nyu-York, 2015.
4. Yo'ldoshev N. Ekologik madaniyat va ekologik tarbiya asoslari: O'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2019. – 184 b.
5. Qurbonov M. Ekologik ta'lim nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2018. – 192 b.
6. Jo'rayev R. Ekologik madaniyat va barqaror rivojlanish masalalari. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2020. – 210 b.
7. Jalilov T. Maktabgacha ta'limda ekologik tarbiya metodikasi. – Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 2017. – 168 b.
8. Matyoqubova D. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ekologik tarbiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2021. – 176 b.
9. Jo'rayev M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ongni shakllantirish metodikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. – 200 b.
10. Xo'jayev M. Boshlang'ich ta'limda ekologik tarbiya didaktikasi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2019. – 188 b.

UDC 37.02

METHODS OF COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING

A.Z.Shodikulova, PhD, doc., Samarkand State Medical University, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqolada kommunikativ yondashuvning nazariy asoslari va uning asosiy xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, samarali lug'at boyligini o'qitish strategiyalarining umumiy tamoyillari tahlil qilinadi. Tadqiqotning ikkinchi qismi auditoriya sharoitida olib borilgan amaliy ishga asoslanib, dars ishlanmasi va tarqatma materiallarni o'z ichiga oladi. CLT (Communicative Language Teaching) strategiyalarining samaradorligini baholash uchun so'rovnoma usulidan foydalanildi. Tajriba natijalari CLT strategiyalarining o'quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: metodologiya, kompetentlik, usullar, o'quvchilar, CLT strategiyalari.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы коммуникативного подхода и его основные характеристики. Также анализируются общие принципы эффективных стратегий обучения лексике. Вторая часть исследования основана на практической работе в учебной аудитории и включает план занятия и раздаточные

материалы. Для оценки эффективности стратегий коммуникативного обучения языку (CLT) была использована анкета. Экспериментальные данные показали, что стратегии CLT являются весьма эффективными в повышении уровня языковой компетенции обучающихся.

Ключевые слова: методология, компетентность, методы, обучающиеся, стратегии CLT.

Abstract. This part concerns the theoretical backgrounds of approach and their characteristics. It also devoted in general principles of effective vocabulary teaching strategies. The second part is based on practical work within a classroom and it consists of lesson plan with handouts. Survey questionnaire was used to assess the CLT strategies. The experimental data shows that CLT strategies are very effective in improving the learners' language proficiency.

Key words: methodology, competent, techniques, learners, CLT strategies.

CLT stresses the need to allow students opportunities for authentic and creative use of the language. It focuses on meaning rather than form; it suggests that learning should be relevant to the needs of the students; it advocates task-based language teaching. Students should be given tasks to perform or problems to solve in the classroom. What's more, CLT emphasizes a functional approach to language learning (i.e. what people do with language, such as inviting, apologizing, greeting and introducing, etc.). Also, to be competent in the target language, learners should acquire not only linguistic knowledge, but also the cultural background of that language.

All the "methods" described so far are symbolic of the progress foreign language teaching ideology underwent in the last century. These were methods that came and went, influenced or gave birth to new methods - in a cycle that could only be described as "competition between rival methods" or "passing fads" in the methodological theory underlying foreign language teaching. Finally, by the mid-eighties or so, the industry was maturing in its growth and moving towards the concept of a broad "approach" to language teaching that encompassed various methods, motivations for learning English, types of teachers and the needs of individual classrooms and students themselves. It would be fair to say that if there is any one "umbrella" approach to language teaching that has become the accepted "norm" in this field, it would have to be the Communicative Language Teaching Approach. This is also known as CLT.

The Communicative approach does a lot to expand on the goal of creating "communicative competence" compared to earlier methods that professed the same objective. Teaching pupils how to use the language is considered to be at least as important as learning the language itself. Brown aptly describes the "march" towards CLT: "Beyond grammatical discourse elements in communication, we are probing the nature of social, cultural, and pragmatic features of language. We are exploring pedagogical means for 'real-life' communication in the classroom. We are trying to get our learners to develop linguistic fluency, not just the accuracy that has so consumed our historical journey. We are equipping our students with tools for generating unrehearsed language performance 'out there' when they leave the womb of our classrooms. We are concerned with how to facilitate lifelong language learning among our students, not just with the immediate classroom task. We are looking at learners as partners in a cooperative venture. And our classroom practices seek to draw on whatever intrinsically sparks learners to reach their fullest potential." [5,177].

CLT is a generic approach, and can seem non-specific at times in terms of how to actually go about using practices in the classroom in any sort of systematic way. There are many interpretations of what CLT actually means and involves. See Types of Learning and The PPP Approach to see how CLT can be applied in a variety of 'more specific' methods.

Background. Language teaching came into its own as a profession in the last century. Central to this phenomenon was the emergence of the concept of "methods" of language teaching. The method concept in language teaching--the notion of a systematic set of teaching practices based on a particular theory of language and language learning--is a powerful one, and the quest for better methods was a preoccupation of teachers and applied linguists throughout the 20th century. Howatt's overview documents the history of changes of practice in language teaching throughout history, bringing the

chronology up through the Direct Method in the 20th century. One of the most lasting legacies of the Direct Method has been the notion of "method" itself.

Methodology in language teaching has been characterized in a variety of ways. A more or less classical formulation suggests that methodology is that which links theory and practice. Theory statements would include theories of what language is and how language is learned or, more specifically, theories of second language acquisition (SLA). Such theories are linked to various design features of language instruction. These design features might include stated objectives, syllabus specifications, types of activities, roles of teachers, learners, materials, and so forth. Design features in turn are linked to actual teaching and learning practices as observed in the environments where language teaching and learning take place. This whole complex of elements defines language teaching methodology. [27, 69].

Within methodology a distinction is often made between methods and approaches, in which methods are held to be fixed teaching systems with prescribed techniques and practices, whereas approaches represent language teaching philosophies that can be interpreted and applied in a variety of different ways in the classroom. This distinction is probably most usefully seen as defining a continuum of entities ranging from highly prescribed methods to loosely described approaches. The period from the 1950s to the 1980s has often been referred to as "The Age of Methods," during which a number of quite detailed prescriptions for language teaching were proposed. Situational Language Teaching evolved in the United Kingdom while a parallel method, Audio-Lingualism, emerged in the United States. In the middle-methods period, a variety of methods were proclaimed as successors to the then prevailing Situational Language Teaching and Audio-Lingual methods. These alternatives were promoted under such titles as Silent Way, Suggestopedia, Community Language Learning, and Total Physical Response. In the 1980s, these methods in turn came to be overshadowed by more interactive views of language teaching, which collectively came to be known as Communicative Language Teaching (CLT)[22,55].

Communicative Language Teaching advocates subscribed to a broad set of principles such as these:

- Learners learn a language through using it to communicate.
- Authentic and meaningful communication should be the goal of classroom activities.
- Fluency is an important dimension of communication.
- Communication involves the integration of different language skills.
- Learning is a process of creative construction and involves trial and error.

However, CLT advocates avoided prescribing the set of practices through which these principles could best be realized, thus putting CLT clearly on the approach rather than the method end of the spectrum.

Communicative Language Teaching has spawned a number of off-shoots that share the same basic set of principles, but which spell out philosophical details or envision instructional practices in somewhat diverse ways. These CLT spin-off approaches include The Natural Approach, Cooperative Language Learning, Content-Based Teaching, and Task-Based Teaching.

It is difficult to describe these various methods briefly and yet fairly.

However, several up-to-date texts are available that do detail differences and similarities among the many different approaches and methods that have been proposed. Perhaps it is possible to get a sense of the range of method proposals by looking at a synoptic view of the roles defined for teachers and learners within various methods. Such a synoptic (perhaps scanty) view can be seen in the following chart. Some schools of methodology see the teacher as ideal language model and commander of classroom activity (e.g., Audio-Lingual Method, Natural Approach, Suggestopedia, Total Physical Response) whereas others see the teacher as background facilitator and classroom colleague to the learners (e.g., Communicative Language Teaching, Cooperative Language Learning).

There are other global issues to which spokespersons for the various methods and approaches respond in alternative ways. For example, should second language learning by adults be modeled on first language learning by children? One set of schools (e.g., Total Physical Response, Natural

Approach) notes that first language acquisition is the only universally successful model of language learning we have, and thus that second language pedagogy must necessarily model itself on first language acquisition. An opposed view (e.g., Silent Way, Suggestopedia) observes that adults have different brains, interests, timing constraints, and learning environments than do children, and that adult classroom learning therefore has to be fashioned in a way quite dissimilar to the way in which nature fashions how first languages are learned by children.

In conclusion. Further critique of CLT techniques in classroom teaching can be attributed to Elaine Ridge. One of her critiques of CLT is that it implies that there is a generally agreed upon consensus regarding the definition of "communicative competence", which CLT claims to facilitate, when in fact there is not. Because there is not such agreement, students may be seen to be in possession of "communicative competence" without being able to make full, or even adequate, use of the language. That an individual is proficient in a language does not necessarily entail that they can make full use of that language, which can limit an individual's potential with that language, especially if that language is an endangered language. This critique is largely to do with the fact that CLT is often highly praised and is popular, when it may not necessarily be the best method of language teaching.

REFERENCES:

1. Crawford, A., Saul, E. W., Mathews, S., Makinster, J., Teaching and learning strategies for the thinking classroom, 2005. – P.34.
2. Clark, E. V. The Lexicon in Acquisition. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P.45-46.
3. David Nunan, Shaw Corsini, Blake & Mouton, Communicative Language Teaching . Teaching English to children. New York: Longman, 2000. – P.127-129.
4. Faerch, C., K. Haastrup and R. Phillipson. Learner Language and Language Learning. Copenhagen: Multilingual Matter, 1984. – P.350.
5. Farr, R. and R. F. Carey. Assessing Reading Vocabulary, Study Skills and Rate. Reading: What can be Measured? Second Edition. Newark DE: International Reading Association, 1986. – P.239-240.
6. Grabe, W. Current developments in second language reading research. TESOL Quarterly. 25 (3): 1991. - P.375-406.
7. Hosking, P. Estimating vocabulary size in non-native speakers of English. MA Thesis. Birkbeck College: London, 1987. – P.304-306.
8. Jonassen D.H. Constructing learning environments on the web: Engaging students in meaningful learning. EdTech 99: Educational Technology Conference and Exhibition 1999: Thinking Schools, Learning Nation. - 1999 - P.45-46.

UDC 37:004.42:811

MOBILE APPLICATIONS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

N.O.Shukurova, teacher, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. *Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi xorijiy tillarni o'qitish sohasini sezilarli darajada o'zgartirib, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Mazkur maqolada xorijiy tillarni o'rganishda mobil ilovalarning o'rni hamda ularning tinglab tushunish, gapirish, o'qish, yozish, lug'at boyligini oshirish va talaffuzni rivojlantirish kabi asosiy til ko'nikmalariga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda Duolingo, Memrise va Busuu kabi keng qo'llaniladigan til o'rganuvchi mobil ilovalarga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu ilovalar o'yinlashtirish (gamification), shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'llari, takrorlash tizimlari va tezkor fikr-mulohaza kabi zamonaviy pedagogik yondashuvlarni o'z ichiga oladi.*

Kalit so'zlar: mobil ilovalar, xorijiy til o'rganish, mobil ta'lim, raqamli texnologiyalar, til o'zlashtirish, til ko'nikmalari, mustaqil ta'lim, motivatsiya, ta'lim texnologiyalari, raqamli ta'lim.

Аннотация. *Стремительное развитие цифровых технологий существенно изменило сферу обучения иностранным языкам, открыв новые возможности как для обучающихся, так и для преподавателей. В данной статье рассматривается роль мобильных приложений в изучении иностранных языков и анализируется их влияние на развитие основных языковых навыков, включая аудирование, говорение, чтение, письмо, расширение словарного запаса и совершенствование произношения. Внимание уделяется таким популярным приложениям для изучения языков, как Duolingo, Memrise и Busuu, которые используют различные*

педагогические подходы, включая геймификацию, персонализированные образовательные траектории, системы интервального повторения и оперативную обратную связь. В заключение отмечается, что интеграция мобильных технологий в обучение иностранным языкам способствует повышению качества образования и отвечает требованиям современных обучающихся цифровой эпохи.

Ключевые слова: *мобильные приложения, изучение иностранных языков, мобильное обучение, цифровые технологии, усвоение языка, языковые навыки, самостоятельное обучение, мотивация, образовательные технологии, цифровое образование.*

Abstract. *This article examines the role of mobile applications in foreign language learning. It discusses the advantages of mobile learning, its impact on language skill development, and its contribution to learners' motivation. Particular attention is paid to popular language-learning applications such as Duolingo, Memrise, and Busuu. The findings indicate that mobile applications make language learning more accessible, interactive, and effective for modern learners.*

Key words: *mobile applications, foreign language learning, mobile learning, digital technologies, language skills, independent learning, motivation.*

Introduction. The twenty-first century has witnessed unprecedented technological advancements that have transformed almost every aspect of human life, including education. The rapid expansion of digital technologies, internet accessibility, and mobile communication has fundamentally changed the way knowledge is acquired, shared, and applied. Educational institutions around the world are increasingly integrating technological tools into teaching and learning processes to meet the needs of modern learners. The growing popularity of smartphones and tablets has created new opportunities for learners to access educational resources beyond traditional classroom settings. According to recent global statistics, billions of people use smartphones daily, making mobile devices one of the most accessible technological tools worldwide. Unlike desktop computers, mobile devices allow users to engage in learning activities anytime and anywhere. Foreign language learning is a complex process that requires continuous exposure, regular practice, and active engagement with the target language. Traditional classroom instruction often faces limitations related to time, location, and resource availability. Students may only have a few hours of language instruction per week, which is often insufficient for developing communicative competence. Consequently, educators and researchers have sought alternative methods to supplement classroom learning and provide learners with additional opportunities for language practice. Mobile applications have emerged as an effective solution to this challenge by extending learning beyond classroom walls. Mobile applications enable learners to practice language skills in authentic and meaningful contexts. For example, a student learning English can use Duolingo during a commute to review vocabulary, practice grammar exercises during a lunch break, or complete listening activities before bedtime. Similarly, learners studying Spanish, French, German, or other foreign languages can access educational content whenever convenient. This flexibility promotes continuous learning and helps learners establish consistent study habits. One of the key characteristics of mobile-assisted language learning is its learner-centered nature. Unlike traditional teaching methods, which often place teachers at the center of the educational process, mobile learning empowers students to take responsibility for their own learning. Learners can select topics that match their interests, determine their study schedules, and progress at their preferred pace. Such autonomy is particularly important in language learning, where individual differences in motivation, proficiency levels, and learning styles significantly influence outcomes. The theoretical foundations of mobile learning are closely connected with constructivist and socio-cultural theories of education. Constructivist scholars argue that learners actively construct knowledge through interaction with their environment rather than passively receiving information. Mobile applications support this principle by providing interactive tasks, problem-solving activities, and opportunities for exploration. For instance, language-learning applications often include quizzes, simulations, pronunciation exercises, and real-world communication scenarios that encourage active participation. From a socio-cultural perspective, language learning is viewed as a social process that develops through interaction and communication. Many mobile applications facilitate collaborative

learning by enabling users to communicate with native speakers and fellow learners. Applications such as Busuu and HelloTalk allow students to exchange messages, correct each other's work, and participate in authentic conversations. Another important advantage of mobile applications is their ability to increase learner motivation. Motivation has long been recognized as a critical factor in successful language acquisition. Mobile applications address this issue through gamification strategies. Features such as achievement badges, daily learning streaks, experience points, leaderboards, and rewards create an engaging learning environment that encourages persistence and regular participation. For example, Duolingo employs a game-like structure where learners earn points for completing lessons and maintain streaks by studying every day. These features transform learning into an enjoyable experience rather than a purely academic task. Research has demonstrated that gamified learning environments can significantly improve learner engagement and increase the amount of time students spend practicing a foreign language.

The development of artificial intelligence (AI) has further enhanced the capabilities of mobile language-learning applications. Modern applications increasingly incorporate AI-powered features such as speech recognition, adaptive learning systems, and intelligent tutoring mechanisms. These technologies analyze learners' performance patterns and personalize instructional content accordingly. Consequently, learning becomes more individualized and effective. Mobile applications also support the development of all four major language skills: listening, speaking, reading, and writing. Listening skills can be improved through podcasts, audio recordings, and interactive listening tasks. Speaking skills are enhanced through speech recognition technologies and conversational practice activities. Reading comprehension can be developed through digital texts, articles, and stories, while writing skills benefit from interactive exercises and automated feedback systems. For example, a learner using the Busuu application may complete a listening activity based on authentic conversations, record spoken responses to practice pronunciation, read short texts related to everyday situations, and submit written assignments for peer review. Such integrated learning experiences contribute to comprehensive language development. Vocabulary acquisition represents another area where mobile applications have demonstrated considerable effectiveness. Many applications utilize spaced repetition systems (SRS), a scientifically supported learning technique that presents information at optimal intervals to improve long-term retention. Applications such as Memrise and Anki employ this approach to help learners memorize and retain new vocabulary. Rather than relying solely on rote memorization, students repeatedly encounter words in different contexts, strengthening memory and facilitating practical language use. Mobile devices provide access to social media platforms, games, entertainment applications, and various online services that may compete for learners' attention. Students may begin a language-learning session but quickly shift their focus to non-educational activities. Reliable internet connectivity, device compatibility, battery life, and software updates can influence the effectiveness of mobile applications. While mobile applications provide valuable learning opportunities, they should not replace face-to-face communication entirely. Language learning involves not only linguistic competence but also social interaction, cultural understanding, and interpersonal communication skills. The increasing integration of mobile applications into foreign language education reflects broader trends in digital transformation and educational innovation. Universities, schools, and language centers worldwide are incorporating mobile technologies into their curricula to support flexible, learner-centered, and technology-enhanced instruction. Numerous studies have reported positive learner attitudes toward mobile-assisted language learning, highlighting improvements in motivation, engagement, autonomy, and academic achievement. Exploring the advantages, challenges, and practical applications of these technologies can help educators design more effective instructional strategies and create meaningful learning experiences for students. Therefore, this study aims to examine the significance of mobile applications in foreign language learning and evaluate their contribution to language acquisition, learner motivation, and educational effectiveness.

Conclusion. Mobile applications have become valuable tools in foreign language learning. They provide flexibility, accessibility, personalization, and increased learner motivation. Applications such as Duolingo, Memrise, Busuu, and Quizlet support the development of language

skills through interactive and engaging learning experiences. Although challenges such as distraction and technical limitations exist, the benefits of mobile learning significantly outweigh its drawbacks. The effective integration of mobile technologies into language education can enhance students' learning experiences and contribute to higher levels of language proficiency. Therefore, educators and institutions should continue exploring innovative ways to utilize mobile applications in foreign language teaching and learning.

REFERENCES:

1. Kukulska-Hulme A. Mobile Learning and Language Learning. – London: Routledge, 2020.
2. Burston J. Mobile-Assisted Language Learning: A Selected Annotated Bibliography. – Language Learning & Technology, 2015.
3. Stockwell G. Mobile Assisted Language Learning: Concepts, Contexts and Challenges. – Cambridge University Press, 2022.
4. Godwin-Jones R. Emerging Technologies: Mobile Apps for Language Learning. – Language Learning & Technology, 2018.
5. Traxler J. Learning in a Mobile Age. – International Journal of Mobile and Blended Learning, 2019.

UO'K 37.02

TIBBIYOT OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA KLINIK ANATOMIYA FANINI O'QITISHGA INNOVATSION PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

D.Ya.Tulyanova, katta o'qituvchi, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon

Annotatsiya. Mazkur maqolada tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida klinik anatomiya fanini o'qitishda zamonaviy innovatsion pedagogik yondashuvlarning ahamiyati yoritilgan. Klinik anatomiyaning o'qitishda interfaol metodlar, muammoli ta'lim, klinik vaziyatli masalalar, simulyatsion texnologiyalar, 3D modellashtirish hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: klinik anatomiya, innovatsion pedagogika, tibbiy ta'lim, interfaol metodlar, muammoli ta'lim, simulyatsion ta'lim, 3D modellashtirish, klinik fikrlash, kompetensiyaviy yondashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение современных инновационных педагогических подходов в преподавании клинической анатомии в высших медицинских образовательных учреждениях. Проанализированы преимущества использования интерактивных методов обучения, проблемного обучения, клинических ситуационных задач, симуляционных технологий, трёхмерного моделирования и информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: клиническая анатомия, инновационная педагогика, медицинское образование, интерактивные методы, проблемное обучение, симуляционное обучение, 3D-моделирование, клиническое мышление, компетентностный подход, информационно-коммуникационные технологии.

Abstract. This article highlights the importance of modern innovative pedagogical approaches in teaching clinical anatomy at higher medical education institutions. The advantages of using interactive teaching methods, problem-based learning, clinical case studies, simulation technologies, 3D modeling, and information and communication technologies are analyzed.

Key words: clinical anatomy, innovative pedagogy, medical education, interactive methods, problem-based learning, simulation-based education, 3D modeling, clinical thinking, competency-based approach, information and communication technologies.

Kirish. So'nggi yillarda tibbiyot ta'limida kompetensiyaviy yondashuvning keng joriy etilishi an'anaviy o'qitish usullarini takomillashtirish va innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, klinik anatomiya fanini o'qitishda faqat ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar bilan cheklanib qolish talabalarning fazoviy tasavvuri, klinik fikrlashi va amaliy ko'nikmalarini to'liq shakllantirish uchun yetarli emas. Shu sababli interfaol ta'lim metodlari, muammoli ta'lim, klinik vaziyatli masalalar, simulyatsion treninglar, virtual va kengaytirilgan reallik

texnologiyalari, 3D anatomik modellar hamda raqamli ta'lim platformalaridan foydalanish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqot materiallari va usullari. Tadqiqot jarayonida pedagogika, tibbiy ta'lim va klinik anatomiya faniga oid ilmiy adabiyotlar, xorijiy va mahalliy tadqiqotlar, me'yoriy-huquqiy hujjatlar hamda zamonaviy ta'lim texnologiyalariga bag'ishlangan manbalar tahlil qilindi. Tadqiqotning nazariy asosini kompetensiyaviy yondashuv, talaba markazlashgan ta'lim, muammoli ta'lim va interfaol o'qitish metodlari tashkil etdi. Tahlil davomida klinik anatomiya fanini o'qitishda foydalaniladigan an'anaviy va innovatsion metodlarning afzalliklari hamda kamchiliklari qiyosiy o'rganildi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

Adabiyotlar tahlili usuli – klinik anatomiya va tibbiy ta'lim sohasidagi ilmiy maqolalar, monografiyalar va metodik qo'llanmalarni o'rganish;

Qiyosiy tahlil usuli – an'anaviy va innovatsion o'qitish metodlarining samaradorligini taqqoslash;

Pedagogik kuzatish usuli – talabalar faoliyati, o'quv mashg'ulotlaridagi ishtiroki va o'zlashtirish darajasini kuzatish;

So'rovnoma usuli – talabalar va professor-o'qituvchilarning innovatsion pedagogik texnologiyalarga munosabatini aniqlash;

Statistik tahlil usuli – olingan natijalarni umumlashtirish va ularning ishonchliligini baholash.

Tadqiqot davomida klinik anatomiya fanini o'qitishda interfaol metodlar, jumladan, "Case-study", "Brainstorming", "Fishbone", "Blits-so'rov", kichik guruhlarda ishlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish kabi usullar, shuningdek, simulyatsion texnologiyalar, virtual anatomik atlaslar, 3D modellar va multimedia vositalarining ta'lim samaradorligiga ta'siri o'rganildi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, klinik anatomiya fanini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish talabalarning o'quv faolligi va fan bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichlarini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, klinik vaziyatli masalalar va muammoli topshiriqlardan foydalanish talabalarni mustaqil fikrlashga, anatomik bilimlarni klinik amaliyot bilan bog'lashga hamda kasbiy qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlar qo'llanilgan mashg'ulotlarda talabalar o'rtasida muloqot va hamkorlik kuchaygani, mavzularni o'zlashtirish darajasi yuqorilangani kuzatildi. Kichik guruhlarda ishlash va klinik holatlarni tahlil qilish orqali talabalar nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarga tatbiq etishni o'rgandilar.

Simulyatsion texnologiyalar va 3D anatomik modellarni qo'llash esa murakkab anatomik tuzilmalarning fazoviy joylashuvini yaxshiroq tushunishga yordam berdi. Virtual anatomik dasturlar yordamida talabalar inson organizmi tuzilishini qatlamma-qatlam o'rganish, anatomik strukturalar o'rtasidagi munosabatlarni vizual tarzda tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu esa klinik tafakkurning rivojlanishiga va amaliy ko'nikmalarning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ta'lim jarayonining moslashuvchanligini oshirdi. Elektron platformalar, videoma'ruzalar va masofaviy ta'lim elementlari talabalar uchun mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirdi hamda o'quv materiallaridan foydalanish qulayligini ta'minladi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, innovatsion pedagogik yondashuvlar klinik anatomiya fanini o'qitish samaradorligini oshirish, talabalarning klinik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli mazkur texnologiyalarni tibbiyot oliy ta'lim muassasalarining o'quv jarayoniga keng joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interfaol o'qitish metodlari, muammoli ta'lim, klinik vaziyatli masalalar, simulyatsion texnologiyalar, 3D anatomik modellar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash talabalarning o'quv motivatsiyasini oshiradi, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalashga yordam beradi hamda klinik fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Aniqlanishicha, innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan

mashg'ulotlarda talabalarning fanga qiziqishi, mustaqil ishlash ko'nikmalari va bilimlarni o'zlashtirish darajasi an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan yuqoriroq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 240 b.
2. Ishmuhamedov R.J., Yo'ldoshev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Nihol, 2020. – 312 b.
3. Sayidahmedov N.S. Yangi pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Moliya, 2019. – 172 b.
4. Burgess A., Mellis C. Feedback and assessment for clinical learning in medical education // BMC Medical Education. – 2021. – Vol. 21. – P. 1–8.
5. Chan L.K., Pawlina W. Teaching Anatomy: A Practical Guide. – Cham: Springer Nature, 2023. – 450 p.
6. Estai M., Bunt S. Best teaching practices in anatomy education: A critical review // Annals of Anatomy. – 2016. – Vol. 208. – P. 151–157.
7. Singh K., Min A.K. Digital anatomy education and innovative teaching strategies in medical schools // Medical Science Educator. – 2022. – Vol. 32(4). – P. 945–952.
8. Harden R.M., Lilley P. The Eight Roles of the Medical Teacher. 2nd ed. London: Elsevier; 2018.
9. World Federation for Medical Education (WFME). wfme.org. Copenhagen, 2023.

UO'K 37.03

SUN'IY INTELLEKT VOSITALARI ORQALI TALABALARNING INGLIZ TILIDA YOZMA NUTQ KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

F. Tursunova, o'qituvchi, O'zbekiston Jaxon tillari universiteti, Toshkent

M. Kuchkarova, o'qituvchi, O'zbekiston Jaxon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt vositalarining talabalarning ingliz tilida yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni va pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ChatGPT, Grammarly va boshqa AI platformalarining yozish jarayonini takomillashtirish, grammatik xatolarni kamaytirish, akademik yozuv kompetensiyasini shakllantirish hamda mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlashdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ingliz tili, yozma nutq, akademik yozuv, ChatGPT, Grammarly, raqamli ta'lim, til kompetensiyasi, mustaqil ta'lim, innovatsion texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье анализируются роль и педагогические возможности средств искусственного интеллекта в развитии навыков письменной речи студентов на английском языке. Рассматривается значение таких AI-платформ, как ChatGPT, Grammarly и других цифровых инструментов, в совершенствовании письменной коммуникации, снижении количества грамматических ошибок, формировании академической письменной компетенции и поддержке самостоятельного обучения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, английский язык, письменная речь, академическое письмо, ChatGPT, Grammarly, цифровое образование, языковая компетенция, самостоятельное обучение, инновационные технологии.

Abstract. This article examines the role and pedagogical potential of artificial intelligence tools in developing students' English writing skills. The study highlights the contribution of AI-powered platforms such as ChatGPT, Grammarly, and other digital applications to improving writing performance, reducing grammatical errors, enhancing academic writing competence, and supporting autonomous learning.

Key words: artificial intelligence, English language, writing skills, academic writing, ChatGPT, Grammarly, digital education, language competence, autonomous learning, innovative technologies.

Kirish. XXI asrda ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasi jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalari o'quv jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, chet tillarini o'qitish sohasida sun'iy intellektga asoslangan vositalarning joriy etilishi ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish hamda mustaqil ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Ingliz tilini o'rganishda yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirish eng murakkab va ko'p mehnat talab qiladigan kompetensiyalardan biri hisoblanadi. Talabalar yozma nutqda grammatik qoidalarni to'g'ri qo'llash, fikrni mantiqiy bayon

etish, akademik uslubga rioya qilish va kommunikativ maqsadni aniq ifodalash kabi qator qiyinchiliklarga duch keladilar.

So'nggi yillarda ChatGPT, Grammarly, QuillBot, DeepL Write va boshqa sun'iy intellekt vositalari yozma nutqni rivojlantirishning samarali instrumentlari sifatida keng qo'llanilmoqda. Ushbu platformalar matndagi grammatik va uslubiy xatolarni aniqlash, leksik birliklarni boyitish, matnning mantiqiy tuzilishini takomillashtirish hamda real vaqt rejimida tavsiyalar berish imkoniyatiga ega. Natijada talabalarning yozish jarayoniga bo'lgan motivatsiyasi ortib, ularning akademik va kasbiy yozuv kompetensiyalari rivojlanadi.

Zamonaviy pedagogika va amaliy tilshunoslikda sun'iy intellektning til ta'limidagi o'rni, uning didaktik imkoniyatlari va ta'lim samaradorligiga ta'siri dolzarb ilmiy masalalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimida yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Ayniqsa, chet tillarini o'qitish jarayonida sun'iy intellekt vositalari o'quvchilarning til kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida e'tirof etilmoqda. Ingliz tilida yozma nutq ko'nikmasi kommunikativ kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi bo'lib, talabadan grammatik, leksik, uslubiy va pragmatik bilimlarni uyg'un qo'llashni talab qiladi. Tadqiqotchilar yozma nutqning shakllanishi murakkab kognitiv jarayon bo'lib, unda rejalashtirish, matn yaratish, tahrirlash va baholash bosqichlari o'zaro bog'liq holda amalga oshirishini ta'kidlaydilar [1].

Zamonaviy ta'limda ChatGPT, Grammarly, QuillBot, DeepL Write, Jasper AI kabi sun'iy intellekt vositalari yozma nutqni rivojlantirishda keng qo'llanilmoqda. Ushbu platformalar matn yaratish, grammatik xatolarni aniqlash, uslubiy tavsiyalar berish, sinonimlar tanlash va akademik yozuv talablariga moslashtirish imkoniyatlarini taqdim etadi. P. Godwin-Jonesning fikricha, sun'iy intellekt texnologiyalari til o'rganishda individual yondashuvni ta'minlab, o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi [2].

Ingliz tilida yozma nutqni rivojlantirishda Grammarly platformasining imkoniyatlari alohida e'tiborga loyiq. Ushbu dastur grammatik, orfografik va punktuatsion xatolarni aniqlash bilan birga, matnning uslubiy jihatdan takomillashishiga ham yordam beradi. Masalan, talaba quyidagi gapni yozgan bo'lsin: "Students needs improve their writing skills by using modern technologies."

Grammarly ushbu gapdagi grammatik xatolarni aniqlab, quyidagi variantni tavsiya qiladi: "Students need to improve their writing skills by using modern technologies."

Bu jarayon talabaning grammatik kompetensiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi va xatolar ustida mustaqil ishlash imkonini yaratadi [3].

ChatGPT esa yozma nutqni rivojlantirishning yangi bosqichini boshlab berdi. Ushbu vosita foydalanuvchiga matn yaratish, reja tuzish, argumentlarni shakllantirish va tahrirlash bo'yicha tavsiyalar beradi. Masalan, talaba "The Role of Technology in Education" mavzusida esse yozishi kerak bo'lsa, ChatGPT unga esse tuzilmasini taklif qilishi, kirish va xulosa qismlarini shakllantirishda yordam berishi mumkin. Natijada talaba matnning mantiqiy tuzilishini yaxshiroq anglaydi va akademik yozuv standartlarini o'zlashtiradi [4].

Sun'iy intellekt vositalarining yana bir muhim afzalligi – individual ta'lim trayektoriyasini yaratish imkoniyatidir. An'anaviy darslarda o'qituvchi barcha talabalar bilan bir xil ishlasa, AI platformalari har bir talabaning bilim darajasi va ehtiyojiga mos tavsiyalar bera oladi. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasiga ko'ra, o'quvchiga o'z imkoniyatlaridan biroz yuqoriroq vazifalar berilishi rivojlanishni tezlashtiradi [5]. Sun'iy intellekt aynan shu jarayonni qo'llab-quvvatlaydi.

Akademik yozuv kompetensiyasini rivojlantirishda AI vositalarining roli ayniqsa katta. Talabalar ilmiy maqola, referat, esse va hisobot yozishda ko'pincha akademik uslub talablariga rioya qilishda qiynaladilar. Sun'iy intellekt platformalari ilmiy uslubga mos leksik birliklarni tanlash, gaplar bog'liqligini yaxshilash va matnning mantiqiy yaxlitligini ta'minlashga yordam beradi.

Masalan: Oddiy variant: *"Many students use technology. It helps them learn."*

Akademik variant: *"Many students utilize digital technologies as effective tools for enhancing their learning outcomes."*

Bu kabi tavsiyalar talabalar akademik yozuvining sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Biroq sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ayrim muammolarni ham yuzaga keltiradi. Eng avvalo, akademik halollik masalasi dolzarb hisoblanadi. Ayrim talabalar AI tomonidan yaratilgan matnlarni o'zining mustaqil ishi sifatida taqdim etishga urinishi mumkin. Bu esa plagiat va akademik etikaga oid muammolarni keltirib chiqaradi. UNESCO ekspertlari sun'iy intellektdan foydalanishda mas'uliyat, shaffoflik va akademik halollik tamoyillariga qat'iy amal qilish zarurligini ta'kidlaydilar.

Shuningdek, AI vositalariga haddan tashqari tayanish tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvning pasayishiga olib kelishi mumkin. Talaba tayyor matnlardan foydalanishga odatlanib qolsa, mustaqil fikrlash va yozish ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmasligi ehtimoli mavjud. Shu sababli sun'iy intellekt vositalari o'qituvchini almashtiruvchi emas, balki uning faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi yordamchi vosita sifatida qaralishi lozim.

So'nggi tadqiqotlar AI texnologiyalarining yozma nutq rivojiga ijobiy ta'sirini tasdiqlamoqda. Xususan, sun'iy intellekt vositalaridan muntazam foydalangan talabalarning grammatik aniqlik, matn tuzilishi va leksik boylik ko'rsatkichlari an'anaviy usullarda ta'lim olgan talabalarga nisbatan yuqoriroq ekanligi aniqlangan. Bu esa sun'iy intellekt vositalarining ingliz tili ta'limidagi pedagogik samaradorligini ko'rsatadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt vositalari talabalarning ingliz tilida yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi. ChatGPT, Grammarly va boshqa AI platformalari yordamida talabalar grammatik xatolarni tezkor aniqlash, matnning uslubiy sifatini yaxshilash, so'z boyligini kengaytirish hamda akademik yozuv talabalarini chuqurroq o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa yozma nutqning aniqligi, mantiqiyli va kommunikativ samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, sun'iy intellekt vositalari talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlab, individual o'quv trayektoriyasini shakllantirishga xizmat qiladi. AI texnologiyalarining interaktivligi va moslashuvchanligi o'quvchilarning motivatsiyasini kuchaytiradi hamda yozma topshiriqlar ustida ishlash jarayonini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. – London: Pearson Education, 2015. – 446 p.
2. Godwin-Jones R. Emerging Technologies: Artificial Intelligence and Language Learning // Language Learning & Technology. – 2023. – Vol. 27. – No. 2. – P. 5–15.
3. O'Neill R., Russell A. Grammarly and the Future of Writing Instruction // Journal of Educational Technology Systems. – 2019. – Vol. 48. – No. 1. – P. 1–18.
4. Kasneci E., Sessler K., Küchemann S. et al. ChatGPT for Good? On Opportunities and Challenges of Large Language Models for Education // Learning and Individual Differences. – 2024. – Vol. 103. – P. 102274.
5. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 64 p.

UO'K 37.01:172

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING BOSHQARUVCHILIK FAOLIYATIGA OID PEDAGOGIK QARASHLARI

A.A.Urmonov, katta o'qituvchi, O'zbekiston Respublikasi Harbiy xafvsizlik va mudofaa universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada sharq mutafakkirlarining boshqaruvchilik faoliyatiga oid pedagogik qarashlari haqida fikrlar keltirilgan. Ayniqsa, boshqaruvchilik faoliyatiga oid pedagogik qarashlari keng doirada tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: sharq mutafakkirlari, pedagogik qarash, an'analar, salohiyat, amaliy jihat, boshqaruvchilik faoliyati.

Аннотация. В данной статье представлены мысли о педагогических взглядах восточных мыслителей на управленческую деятельность. В частности, широко проанализированы педагогические взгляды на управленческую деятельность.

Ключевые слова: восточные мыслители, педагогические взгляды, традиции, потенциал, практический аспект, управленческая деятельность.

Abstract. This article presents thoughts on the pedagogical views of Eastern thinkers on management activities. In particular, pedagogical views on management activities are widely analyzed.

Key words: *Eastern thinkers, pedagogical views, traditions, potential, practical aspect, management activity.*

Bugungi globallashuv va shiddatli islohotlar davrida har qanday soha, xususan, ta'lim va ijtimoiy tizimlar taraqqiyoti bevosita samarali boshqaruvga bog'liq. Zamonaviy menejment va rahbarlik ko'nikmalarini shakllantirishda G'arb nazariyalari bilan bir qatorda, o'zbek xalqining boy madaniy va ilmiy merosiga tayanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Sharq mutafakkirlarining asarlarida boshqaruv san'ati shunchaki ma'muriy buyruqbozlik emas, balki chuqur madaniy, pedagogik va axloqiy jarayon sifatida talqin etilgan. Rahbarni tarbiyalash va uning jamoa (yoki fuqarolar) bilan muloqot tizimini to'g'ri yo'lga qo'yish borasidagi tarixiy qarashlar bugungi kun rahbar xodimlari uchun ham dolzarb dasturilamal bo'la oladi.

Mamlakatimizning o'tgan 35 yillik mustaqil taraqqiyoti davomida xalqaro hamjamiyatda teng huquqli, o'zining va jahonning ilg'or davlatchilik an'analarini uyg'unlashtiradigan o'ziga xos milliy davlatchilik prinsiplarini yaratish ustida keng ko'lamda ishlar amalga oshirildi. O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoev ta'kidlaganidek, bugun "Yangi O'zbekiston xalqining siyosiy tafakkuri, ijtimoiy faolligi va madaniy saviyasi, ongu tafakkuri yuksalib, million-million vatandoshlarimiz o'zlarini islohotlar jarayoniga bevosita daxldor deb bilmogda"

Har bir davlatning barqaror taraqqiyotini ta'minlashda asosiy poydevor –inson omili, uning intellektual salohiyati va kasbiy sifatleri bilan uzviy bog'liq. Shu nuqtai nazardan, mamlakat aholisining katta qismi zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega yoshlardan iborat ekanligini inobatga olgan holda, mazkur qatlam ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sohalardagi manfaatlarini himoya qilish va kuzatilayotgan dolzarb masalalarning nazariy va amaliy jihatdan ilmiy va amaliy yechimini topish bugungi harbiy pedagogika fani oldida turgan muhim vazifalar biri hisoblanadi. Boshqaruv madaniyatini shakllantirish murakkab jarayon bo'lib, uning jihatlaridan biri uning darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan kasbiy va shaxsiy sifat xususiyatlari bilan bevosita boshqaruv ishining samaradorligi muammolari bilan bog'liq.

Boshqaruv madaniyatini shakllanishiga oid quyidagi yondashuvlari mavjud:

1) Antropologik yondashuv-barcha insonlarning boshqaruv salohiyatini shakllantirishga tayanadi;

2) Institutsional yondashuv-ta'lim sub'ektlarini amaldagi ijtimoiy va siyosiy institutlarning faoliyatiga jalb etish orqali boshqaruv madaniyatini shakllantirishga urg'u beradi;

3) Faoliyatli yondashuv-boshqaruv faoliyatining sifat ko'rsatkichini baholashga e'tibor qaratadi;

4) Funksional yondashuv-boshqaruvdagi professional funksiyalarni samarali va barqaror bajarishni ta'minlovchi intellektual, hissiy-irodaviy, axloqiy, jismoniy sifatlarni shakllantirishga asoslanadi.

Mazkur qarash va izlanishlar bugungi kunda boshqaruv bo'yicha dunyo va o'zimizning olim va allomalari Konfutsiy, Aflotun, Abu Nosir Forobiy, Yusuf Xos Xojib, Abu Rayxon Beruniy va Nizomulmuluk vakillari tomonidan o'ziga xos yondashuvlar ishlab chiqilgan.

Sharq falsafasida boshqaruvchilik faoliyati doimo oliy axloqiy fazilatlar, adolat va ilm bilan egizak holda ko'rilgan. Quyida asosiy mutafakkirlarning pedagogik-boshqaruv munosabatlariga oid qarashlari keltirilgan:

1. Abu Nasr Forobiy: "Fozil odamlar shahri" va rahbar fazilatleri. Sharq manbalarida boshqaruv pedagogikasining tamal toshini qo'ygan olimlardan biri Abu Nasr Forobiydir. U o'zining **mazkur** asarida davlat va jamiyatni boshqaradigan shaxsning aqliy va axloqiy qiyofasini tizimlashtirib bergan.

Forobiy fikricha, jamoa rahbari (shahar boshlig'i) quyidagi pedagogik va insoniy fazilatlarga ega bo'lishi shart:

- **Intellektual salohiyat:** Kuchli xotira, zehr va zukkolik, ilm-fanga muhabbat.
- **Kommunikativlik va pedagogik mahorat:** O'z fikrini tinglovchiga aniq va chiroyli yetkaza olish (notiqlik san'ati), odamlarni ezgulikka o'rgata olish va yo'naltirish.
- **Axloqiy barqarorlik:** Haqparvarlik, adolat, mol-dunyoga ruju qo'ymaslik, nafsni tiya bilish.

Forobiy formorlasi: Yaxshi boshqaruvchilik — bu majburlash emas, balki jamoa a'zolarini tarbiyalash va ularni baxt-saodat sari pedagogik mahorat bilan yetaklashdir.

2. Yusuf Xos Hojib: “Qutadg‘u bilig” – rahbarlik kodeksi. Turkiy adabiyot va pedagogikaning nodir namunasi bo‘lgan **ushbu asar** (“Saodatga yo‘llovchi bilim”) asarida hukmdorlar, vazirlar va saroy a'zolarining xulq-atvori tahlil qilinadi. Doston qahramonlaridan biri **Kuntug‘di (Adolat)** ramzi orqali muallif boshqaruvning asosiy qoidalarini belgilaydi:

- Rahbar gapirgan gapiga va bergan va'dasiga sodiq bo‘lishi (so‘z va amal birligi pedagogikasi).

- Qo‘l ostidagilarga nisbatan vazmin va kechirimli bo‘lish.

- Boshqaruvda jahl va g‘azabni aqlga bo‘ysundirish.

3. Nizomulmulk: “Siyosatnoma” va nazorat madaniyati. Saljuqiylar davlati vaziri Nizomulmulk o‘zining **ushbu** asarida rahbarning kadrlar bilan ishlash tizimiga alohida to‘xtaladi. U rahbarning qo‘l ostidagi xodimlarni doimiy o‘qitib, tarbiyalab borishi, munosiblarini rag‘batlantirib, xatoga yo‘l qo‘yganlarini jazolash (namunali jazo va rag‘bat pedagogikasi) mexanizmlarini yoritadi.

Amir Temurning boshqaruv pedagogikasi: “Tuzuklar” misolida. Sohibqiron Amir Temurning davlat boshqaruvi va harbiy mahorati nafaqat strategik rejalashtirishga, balki kuchli insoniy resurslar menejmentiga asoslangan edi. Uning **“Temur tuzuklari”** asari bugungi kunda ham **“Rahbarlik va yetakchilik (Leadership)”** fanlari uchun nodir manbadir.

Amir Temurning boshqaruv tamoyillari	Pedagogik va amaliy mohiyati
Kengash va kengashish	Har bir qarorni qabul qilishdan oldin mutaxassislar va olimlar bilan maslahatlashish. Jamoaviy fikrni hurmat qilish.
Adolat va shafqat	“Kuch — adolatdadir” shiori ostida, qo‘l ostidagilarning haq-huquqlarini himoya qilish, ularga g‘amxo‘rlik ko‘rsatish orqali sadoqatni shakllantirish.
Kadrlar tanlash tizimi	Ishni o‘z ahlisiga, sadoqatli va mard insonlarga topshirish. Shaxsiy namuna ko‘rsatish orqali jamoani ruhlantirish.

Sharq mutafakkirlari qarashlarining zamonaviy pedagogik ahamiyati

Tarixiy merosimizni tahlil qilar ekanmiz, undagi boshqaruv tamoyillari bugungi kunning **“Yumshoq ko‘nikmalar” (Soft skills)** va **“Hissiy intellekt” (Emotional intelligence)** tushunchalariga to‘liq mos kelishini ko‘ramiz:

- **Avtoritarizmdan voz kechish:** Forobiy va Ibn Sino asarlarida rahbar va xodim munosabati “ustoz va shogird” munosabatiga qiyoslanadi. Rahbar buyruq beruvchi emas, yo‘l ko‘rsatuvchi, mentor (ustoz) bo‘lishi kerak.

- **Rahbarning o‘z-o‘zini tarbiyalashi (Self-management):** Sharq falsafasiga ko‘ra, o‘z nafsini, his-tuyg‘ularini boshqara olmagan inson, jamoani ham boshqara olmaydi.

- **Ma’naviy mezonlar ustuvorligi:** Zamonaviy G‘arb menejmenti ko‘proq pragmatizm va iqtisodiy samaradorlikka intilsa, Sharq boshqaruv pedagogikasi jamoada ma’naviy muhit, o‘zaro ishonch va adolatni birinchi o‘ringa qo‘yadi.

Abu Rayhon Beruniy yondashuvida boshqaruv madaniyatini axloq sifatleri orqali ochib berib, u xislat birdaniga tarkib topmasligini, kishilar bilan o‘zaro muloqot, ijtimoiy muhit-jamiat taraqqiyoti jarayonida tarkib topib, boshqaruv madaniyatiga doir xislatlarga to‘g‘rilik, odillik, o‘zini vazmin tutish, insof, kamtarlik, lutf, sobitqadamlik, ehtiyotkorlik, saxiylik, shirinsuxanlik, rahbarlikda adolatlilik, tadbirkorlik kabilarni kiritadi. Abu Rayhon Beruniy qarashlari boshqaruv madaniyatini shakllanishini antropologik va faoliyatli yondashuvlarni o‘z ichida qamrab olgan.

Abu Ali Hasan ibn Ali Tusiy – Nizomulmulk yondashuviga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, boshqaruvni tashkil etish amaldorlarni to‘g‘ri tanlab, ularga qo‘llaridan keladigan ishlar va vazifalarni topshirib, ularning ijrosini o‘z vaqtida talab qilish faoliyati degan g‘oyalarini ilgani surgan. Uning talqinida boshqaruv madaniyatini shakllanishini antropologik, institutsional, faoliyatli va funksional yondashuvlarni o‘zida aks ettirgan.

Yondashuvlarni umumlashtirib, boshqaruv madaniyatini shakllantirish mexanizmini quyidagilarni o‘z ichiga oladi: bilimlarni, boshqaruv oid fan, dasturiy loyihalarni shakllantirish, boshqaruv munosabatlarini rivojlantirish, boshqaruv sohasidagi ijodiy faoliyatni rag‘batlantirish, jamiyatda jamoat institutlariga, davlatga, qonuniyatlarga, axloqqa, qonunga hurmatni ma’qullash va

boshqaruv jarayonining o'zini optimallashtiradigan va boshqaruv bilimlari, munosabatlari va ijodiy faoliyatini, davlat institutlari ishini bir butunga birlashtirgan boshqaruv texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish.

Boshqaruv madaniyatini shakllantirish murakkab jarayon bo'lib, uning jihatlaridan biri uning darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan sifat xususiyatlari bilan bevosita boshqaruv ishining samaradorligi muammolari bilan bog'liq. Umuman olganda, boshqaruv madaniyati boshqaruv tizimi tomonidan unga qo'yiladigan talablarga muvofiqlik darajasini baholash imkonini beradi. Amalda boshqaruv tizimining madaniyat darajasi tizimning alohida elementlari ko'rsatkichlari bilan baholanadi. Boshqaruv madaniyati elementlarining xilma-xilligi boshqaruv jarayonida ko'plab standartlarga rioya qilish zarurligini oldindan belgilab beradi.

Boshqaruv madaniyati faoliyat samaradorligini ta'minlovchi bir necha elementlardan iborat bo'lib, ular boshqaruv sub'ektlarining o'z faoliyatida qo'llaydigan: 1) g'oya va qadriyatlari (*aksiologik*), 2) usul va vazifalari (*texnologik*), 3) qobiliyat va salohiyatidan (*fundamental*) tashkil topadi. Bunda boshqaruv aksiologiyasi umumiy maqsad va manfaatlarni aks ettirib, boshqaruv madaniyatining ruhini, yo'nalishi va harakterini ifoda etadi. Boshqaruv texnologiyasi uning real vaziyatlarda qanchalik oqilona namoyon bo'lishini ifoda etadi. Boshqaruv salohiyati esa boshqaruv madaniyatining tayanchini tashkil etib, faoliyatning natijaviyligini ta'minlaydigan element sanaladi.

Boshqaruv madaniyatining keng qamrovli tushuncha ekanligini inobatga olib, uni quyidagi boshqaruv funksiyalari kesimida o'rganish maqsadga muvofiq deb hisoblayman. Zero, Qurolli Kuchlar ta'lim muasasalarida boshqaruv madaniyatini shakllantirish bilan bog'liq muammolarni funksional tahlilga tayanish orqali aniqlash va tavsiyalar berish orqali boshqaruv madaniyatini takomillashtirish eng samarali yo'ldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри / Абу Наср Фаробий ; масъул муҳаррир М. М. Хайруллаев. – Тошкент : Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 224 б.
2. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим) / Юсуф Хос Ҳожиб ; транскрипция ва ўзбек тилига тавсиф Б. Тўхлиев. – Тошкент : Юлдузча, 1990. – 252 б.
3. Амир Темур. Темур тузуклари / Амир Темур ; форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси ; масъул муҳаррир Б. Аҳмедов. – Тошкент : Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – 216 б.

UO'K 070+316.77

MEDIA SAVODXONLIK VA FEYK YANGILIKLARNI ANIQLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

A.B.O'mirbaeva, magistrant, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada media savodxonlik tushunchasi, uning zamonaviy jamiyatdagi o'rni hamda feyk yangiliklarni aniqlash ko'nikmalarini shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Axborot oqimining tezlashuvi sharoitida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zarurligi asoslab berilgan. Shuningdek, yoshlar orasida media savodxonlikni oshirishga qaratilgan samarali usul va yondashuvlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: media savodxonlik, feyk yangiliklar, axborot xavfsizligi, tanqidiy fikrlash, raqamli madaniyat

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются понятие медиаграмотности, её роль в современном обществе, а также формирование навыков распознавания фейковых новостей. Обосновывается необходимость развития критического мышления в условиях стремительного роста информационных потоков. Также анализируются эффективные методы повышения медиаграмотности среди молодежи.

Ключевые слова: медиаграмотность, фейковые новости, информационная безопасность, критическое мышление, цифровая культура

Abstract. This scientific article examines the concept of media literacy, its role in modern society, and the development of skills for identifying fake news. The importance of critical thinking is justified in the context of rapidly increasing information flows. The paper also analyzes effective methods for improving media literacy among young people.

Key words: media literacy, fake news, information security, critical thinking, digital culture.

Kirish. Zamonaviy globallashuv va raqamli texnologiyalar taraqqiyoti natijasida axborot oqimi misli ko'rilmagan darajada tezlashdi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalar inson hayotining ajralmas qismiga aylandi. Bu esa har bir shaxsni nafaqat axborot iste'molchisi, balki uni tarqatuvchi subyektgacha ham aylantirdi.

Shu bilan birga, axborot maydonida ishonchsiz, noto'g'ri yoki ataylab buzib ko'rsatilgan ma'lumotlar — ya'ni feyk yangiliklar keng tarqalmoqda. Bunday axborotlar jamiyatda noto'g'ri qarorlar qabul qilinishiga, ijtimoiy beqarorlikka va axborot xavfsizligiga tahdid solishi mumkin. Feyk yangiliklar ko'pincha emotsional ta'sir orqali tez tarqaladi, shuningdek, diqqatni tortuvchi sarlavhalar va ijtimoiy tarmoqlarda tez ulashish imkoniyatlari bilan murakkablashadi.

Media savodxonlik — bu shaxsning turli manbalardan olingan axborotni tahlil qilish, baholash va undan ongli ravishda foydalanish qobiliyatidir. U faqat texnik ko'nikmalarni emas, balki tanqidiy fikrlash, axborot manbalarini solishtirish va xulosalar chiqarish kompetensiyalarini ham o'z ichiga oladi.

Bugungi kunda ayniqsa yoshlar orasida media savodxonlikni rivojlantirish dolzarb masalaga aylangan. Chunki ular internet va ijtimoiy tarmoqlarning eng faol foydalanuvchilari hisoblanadi. Yoshlar orasida axborotni tekshirish va feyk yangiliklarni aniqlash ko'nikmalarini shakllantirish nafaqat ularning shaxsiy xavfsizligi, balki jamiyatda ham axborot madaniyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Shuning uchun ta'lim tizimida media savodxonlikni alohida yo'nalish sifatida joriy qilish, uning metodik jihatlarini takomillashtirish va amaliy mashg'ulotlar orqali yoshlarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish zarur. Bundan tashqari, ota-onalar va jamoat tashkilotlari ham media savodxonlikni rivojlantirish jarayonida faol ishtirok etishi kerak.

Maqolaning maqsadi — zamonaviy axborot maydonida feyk yangiliklarni aniqlash va media savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirish usullarini tahlil qilish, shuningdek, yoshlar orasida axborotdan ongli ravishda foydalanishni targ'ib qilishdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Media savodxonlik va feyk yangiliklar masalasi zamonaviy pedagogika va axborot fanida keng o'rganilmoqda. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilganda, media savodxonlikning asosiy tarkibiy qismlari va uning ijtimoiy ahamiyati ko'plab tadqiqotchilar tomonidan ta'kidlanganini kuzatish mumkin.

Masalan, Howard (2010) media savodxonlikni demokratik jamiyatning asosiy elementlaridan biri sifatida qarash zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, axborotni tanqidiy qabul qilish va baholash qobiliyati fuqarolik ongini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, Janes va Smith (2015) yoshlar orasida media savodxonlikni oshirishda amaliyot va interaktiv usullarning samaradorligini ko'rsatadi.

Feyk yangiliklar fenomeni ham ilmiy tadqiqotlarda alohida o'rganilmoqda. Shu jihatdan, Tandoc, Lim va Ling (2018) feyk yangiliklarning ijtimoiy tarmoqlarda tez tarqalishini va ularning emotsional ta'sir orqali qabul qilinishi mumkinligini yoritadi.

Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Tahliliy metod – mavjud ilmiy adabiyotlar va maqolalarni o'rganish va umumlashtirish orqali media savodxonlik va feyk yangiliklarni aniqlash masalasini yoritish.

Taqqoslash metodi – ishonchli va noto'g'ri (feyk) axborotlarning xususiyatlari va ularning ta'sirini solishtirish.

Kuzatuv metodi – ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan axborotlarni kuzatish va ularning tarqalish strategiyalarini tahlil qilish.

Mantiqiy umumlashtirish – olingan ma'lumotlar asosida xulosalar chiqarish va samarali usullarni belgilash.

Shuningdek, metodologiya sifatida kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv qo'llanildi. Bu yondashuv yoshlarning axborotni tahlil qilish, baholash va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Natija va muhokama

Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, media savodxonlik darajasi yuqori bo'lgan shaxslar feyk yangiliklarni aniqlashda ancha samarali harakat qiladi. Ular axborot manbasining ishonchliligini baholash, muallifni tekshirish, faktlarni solishtirish kabi ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Feyk yangiliklarni aniqlashda quyidagi ko'nikmalar muhim:

- Tanqidiy fikrlash – axborotni shubha ostiga olish va tekshirish
- Axborotni verifikatsiya qilish – manbalarni tekshirish va faktlarni solishtirish
- Emotsional ta'sirni anglash – manipulyatsiyani ajrata olish
- Raqamli savodxonlik – internetdan ongli foydalanish

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, yoshlar ko'pincha axborotni tez qabul qiladi, lekin uni tekshirishga kam e'tibor beradi. Shu sababli quyidagi yondashuvlar samarali hisoblanadi:

- media savodxonlik fanini joriy qilish
- amaliy mashg'ulotlar tashkil etish
- real misollar asosida o'qitish
- interaktiv metodlardan foydalanish

Amaliy tavsiyalar

Media savodxonlikni rivojlantirish uchun quyidagi tavsiyalar taklif etiladi:

Ma'lumot texnologiyalaridan foydalanish:

Yoshlarni fakt-tekshiruv platformalaridan (Snopes, FactCheck.org va boshqalar) foydalanishga o'rgatish.

Ta'lim dasturlarini takomillashtirish:

Media savodxonlikni o'quv dasturlariga integratsiya qilish va interaktiv metodlardan foydalanish.

Targ'ibot ishlari:

Seminarlar, treninglar va ijtimoiy tarmoqlarda axborot materiallarini kengaytirish.

Davlat siyosati:

Axborot xavfsizligi bo'yicha milliy dasturlar va media standartlarni joriy etish.

Media savodxonlikni rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalar o'rni

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan sharoitda media savodxonlikni shakllantirishda zamonaviy vositalarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Internet platformalari, sun'iy intellekt texnologiyalari va raqamli ta'lim muhitlari yoshlarning axborot bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ayniqsa, sun'iy intellekt asosida ishlovchi algoritmlar axborotlarni tahlil qilish, feyk yangiliklarni aniqlash va ularni filtrlashda samarali qo'llanilmoqda. Masalan, avtomatlashtirilgan fakt-tekshirish tizimlari matndagi ma'lumotlarni turli manbalar bilan solishtirib, uning ishonchlilik darajasini baholash imkonini beradi. Bu esa foydalanuvchilarga tezkor va ishonchli axborot olishda yordam beradi.

Shu bilan birga, onlayn ta'lim platformalari va mobil ilovalar orqali media savodxonlikni o'rgatish imkoniyatlari kengaymoqda. Interaktiv kurslar, testlar va simulyatsiyalar orqali foydalanuvchilar axborotni tahlil qilish, manbalarni tekshirish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini amaliy ravishda rivojlantirishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar ham bu jarayonda ikki tomonlama rol o'ynaydi. Bir tomondan, ular feyk yangiliklarning tez tarqalishiga sabab bo'lsa, ikkinchi tomondan, media savodxonlikni targ'ib qilish uchun samarali platforma vazifasini bajaradi. Masalan, bloggerlar va jurnalistlar tomonidan tayyorlangan ta'limiy kontentlar, fakt-tekshirish videolari va tahliliy materiallar keng auditoriyaga yetib boradi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar orqali individual ta'lim imkoniyatlari ham yaratiladi. Ya'ni har bir foydalanuvchi o'z bilim darajasi va ehtiyojiga mos ravishda media savodxonlik bo'yicha bilimlarini oshirishi mumkin. Bu esa ta'lim jarayonini yanada samarali va moslashuvchan qiladi.

Xulosa. Media savodxonlik va feyk yangiliklarni aniqlash ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy jamiyat uchun muhim vazifalardan biridir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, axborotdan ongli foydalanish qobiliyati yoshlar va kattalar uchun birdek zarur.

Media savodxonlik tanqidiy fikrlash, faktlarni tekshirish va manbalarni baholash kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi. Bu esa feyk yangiliklar ta'sirini kamaytirish va axborot xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, media savodxonlikni rivojlantirish yoshlarning axborotni to'g'ri tahlil qilish va yolg'on ma'lumotlardan himoyalaniish qobiliyatini oshiradi hamda jamiyatda axborot madaniyatini yuksaltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Axborot sohasidagi faoliyatni tartibga solish to'g'risida"gi Qonun, 2020 yil
2. Muratova N., Toshpulatova N., Alimova G. Fake news: dezinformatsiya v media. Toshkent, 2020
3. Bagdikian B. Monopoliya sredstv massovoy informatsii. Moskva: Progress, 1987
4. Sander van der Linden. Foolproof: Why We Fall for Misinformation and How to Build Immunity. 2023

УДК 811.161.1'367.625+378.091.3

ТРУДНОСТИ УСВОЕНИЯ ВИДОВ ГЛАГОЛА РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Н.Д.Кудриддинова, старший преподаватель, Таможенный институт, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada chet ellik talabalarning o'qishning boshlang'ich bosqichida fe'l turlarini o'rganishi bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqiladi. Rus tili va talabalarning ona tili grammatikasi o'rtasidagi nomuvofiqliklar tufayli fe'l turini tanlashda yuzaga keladigan qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Mazkur grammatik mavzu bo'yicha yangi material va mashqlarni taqdim etishning ketma-ketligi hamda ularni qanday berish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: rus tili chet tili sifatida, fe'lning tugallangan turi, fe'lning tugallanmagan turi, o'qitish metodikasi.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с изучением видов глагола иностранными студентами на начальном этапе обучения. Анализируются трудности, испытываемые иностранными студентами при выборе вида глагола, вызванные несоответствиями грамматики русского и родного языков. Даются рекомендации по последовательности и форме подачи нового материала и упражнений по данной грамматической теме.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, вид глагола, несовершенный вид глагола, совершенный вид глагола, методика преподавания.

Abstract. The article deals with issues related to the study of verb types by foreign students at the initial stage of learning. It analyses the difficulties experienced by foreign students when choosing a verb type, caused by discrepancies between Russian grammar and that of their native languages. Recommendations are given on the sequence and form of presentation of new material and exercises on this grammatical topic.

Key words: Russian as a foreign language, verb aspect, imperfective aspect, perfective aspect, teaching methodology.

Введение. Глагол – очень важная часть речи, по частоте употребления занимающая второе место после существительного. Глагол обозначает действие и поэтому обладает огромным потенциалом для выражения бесчисленных действий, различных явлений природы. А.Н.Толстой писал: «Движение и его выражение - глагол - являются основой языка. Найти верный глагол для фразы – это значит дать движение фразе» [1, с.212]. Сила русского глагола заключается в способности не только называть действие, но и показывать, как оно протекает во времени. Оно может длиться долго, может произойти в один момент, может обозначать начало или конец действия. Всё это выражается с помощью видов глагола. Категория вида глагола относится к числу наиболее сложных грамматических категорий русского языка и представляет значительные трудности для иностранных учащихся. В отличие от многих языков мира, где вид либо отсутствует, либо выражается иными средствами (лексическими, контекстуальными, временными), в русском языке вид является системообразующей

грамматической категорией, тесно связанной с семантикой действия и коммуникативными задачами высказывания.

Для иностранных студентов, в частности для обучающихся с узбекским языком обучения, усвоение видовых форм представляет значительную трудность. Это объясняется тем, что в узбекском языке отсутствует грамматическая категория вида в том виде, в каком она представлена в русском языке. Значения завершённости и длительности действия в узбекском языке передаются преимущественно лексическими и контекстуальными средствами, а также системой временных форм. В результате при изучении русского языка у студентов возникает интерференция родного языка, что приводит к устойчивым ошибкам в речи.

Практика преподавания русского языка как иностранного (РКИ) показывает, что даже на продвинутом этапе обучения студенты допускают многочисленные ошибки в употреблении видов глагола, что негативно сказывается на точности и естественности речи. В связи с этим актуальным является анализ трудных случаев видового употребления и поиск эффективных методических решений.

Основная часть. В русском языке противопоставление **совершенного** и **несовершенного** вида основано не на временных, а на **аспектуальных** характеристиках действия: его завершённости, повторяемости, длительности, процессуальности и результативности.

Для иностранных студентов сложность усвоения вида обусловлена рядом факторов:

- отсутствием аналогичной категории в родном языке учащихся;
- многообразием значений каждого вида;
- зависимостью выбора вида от контекста и коммуникативного намерения говорящего;
- формальным сходством глаголов разных видов.

Особенно важно на начальном этапе обучения объяснить иностранным студентам, что в русском языке глаголы объединены в видовые пары, которые имеют одинаковое лексическое значение, т.е. любое лексическое значение слова, которое обозначает действие, выражается не одним глаголом. Например, *смотреть*, но и *посмотреть*, *сказать*, но и *рассказать*.

Преподавателям следует обратить внимание студентов на тот факт, что если нужно сообщить о действии, которое повторялось много раз или длилось, то необходимо выбрать глагол несовершенного вида (НСВ), обозначающий процесс действия, констатацию факта, отрицание действия и т.д., а если действие однократное, завершившееся, когда есть результат, то следует употребить совершенный вид (СВ) глагола, который выражает законченное действие в прошлом или будущем. На ограниченном количестве слов (не более семи-десяти) целесообразно показать основные способы образования видовых пар:

- с помощью приставки (*читать* – *прочитать*, *учить* – *выучить*);
- с помощью суффикса (*решать* – *решишь*, *показывать* – *покажет*);
- с помощью изменения корня (*говорить* – *сказать*, *брать* – *взять*).

Слова, сопутствующие категории вида глагола, тоже стоит обозначить; например, для несовершенного вида – это *всегда*, *часто*, *иногда*, *редко*, *обычно*, *каждый день*, *никогда*, *долго*, *недолго*, *весь день*, *целый день*, а для совершенного – *в конце концов*, *наконец*, *вдруг*, *сразу*, *неожиданно*.

«В результате объяснения в сознании учащегося должны сложиться следующие признаки, характеризующие основные функции несовершенного и совершенного видов глаголов в речи:

- 1) для обозначения действия как процесса, повторного действия, для называния действия, которое имеет место (общий факт), используется глагол несовершенного вида;
- 2) для обозначения конкретного действия, однократного или которое завершилось – совершенный вид» [2, с.108].

Далее необходимо перейти к объяснению временных форм. В русском языке у глаголов несовершенного вида существует три формы времени: настоящее, прошедшее и будущее сложное, а у глаголов совершенного вида – только две формы: прошедшее и будущее простое,

т.е. формы настоящего времени нет. Способ образования прошедшего времени у глаголов НСВ и СВ совпадает, способ образования будущего времени различный. Рекомендуется систематизировать эти сведения и представить их в форме таблицы.

Практика показывает, что иностранцы наиболее часто допускают следующие ошибки:

1) неправильный выбор вида глагола, то есть использование несовершенного вида там, где должен быть совершенный вид и наоборот, например: *Наконец я делал упражнение. Он долго **написал** письмо.*

2) неправильное образование форм будущего времени глаголов несовершенного и совершенного вида, например: *Я буду взять книги.*

С целью предотвращения ошибок и повышения уровня владения данной грамматической категорией можно предложить иностранным обучающимся упражнения, с помощью которых можно будет догадаться о сходстве и различиях русских глаголов несовершенного и совершенного вида. Например: Прочитать микротексты и определить по рисункам, в какой ситуации глагол называет действие, а в какой показывает результат действия; ответить на вопросы: Что ты делал вчера? Как часто ты звонишь родителям? Сколько времени ты смотрел фильм? Твой друг написал упражнение? Ты уже прочитал книгу? и т.д.

Современные учебники содержат разнообразные упражнения, направленные на формирование грамматических навыков. При изучении видов глагола обычно используются следующие виды языковых упражнений:

- заполнение пропусков в предложении (вставить глаголы НСВ и СВ);
- выбор правильной формы глагола из предложенных;
- трансформация предложений (на основе образца);
- образование одной грамматической формы от другой (раскрыть скобки, употребляя соответствующую грамматическую форму) и др.

Для превращения языкового навыка в речевое умение необходимо и большое количество языковых упражнений (подстановочных, трансформационных, вопросно-ответных), и большое число речевых упражнений (составление текстов, диалогов, игры). Например, такие ролевые игры и диалоги, где одна роль требует процесса, другая – результата:

врач – пациент

преподаватель – студент

друг – друг

Особое место занимают игровые методы обучения. По мнению Е.Н. Чекушкиной, Е.Н. Родиной, И.Б.Буяновой, «игра как интерактивный метод обладает значительным потенциалом для формирования исследовательской компетенции, поскольку создает поисковые ситуации, ставит задачу отбирать, анализировать и оценивать информацию, необходимую для решения поставленных проблем» [3, с. 114]. Одним из эффективных видов работы является игра с использованием карточек. На одной стороне карточки написан инфинитив глагола НСВ. На другой стороне карточки написано предложение или несколько предложений, в которые на место пропуска нужно вставить этот глагол в нужной форме. Участник игры должен найти парную карточку с соответствующим глаголом СВ и прочитать предложения, используя глагол в нужной форме. Далее преподаватель задает вопрос с этим глаголом. Если студент делает ошибки в ответе, можно еще раз повторить правило выбора глагола НСВ или СВ в данной модели. Использование карточек с глаголами несовершенного и совершенного вида способствует активизации учебного процесса, повышает мотивацию студентов и позволяет в ненавязчивой форме закрепить правила выбора вида глагола в речи.

Заключение. Таким образом, категория вида глагола представляет собой одну из наиболее сложных для усвоения грамматических тем русского языка как иностранного. Эффективность её усвоения во многом зависит от последовательности введения материала, опоры на коммуникативные ситуации и систематической тренировки в речи. Комплексный подход, сочетающий объяснение, наглядность, упражнения и игровые методы, способствует формированию устойчивых навыков правильного употребления глаголов совершенного и несовершенного вида.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Толстой А.Н. Собрание сочинений. В 10 т. Москва, 1961.
2. Балыхина Т. М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): учебное пособие для преподавателей и студентов. М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2007.
3. Чекушкина Е.Н., Родина Е.Н., Буянова И.Б. Формирование исследовательской компетенции школьников на основе применения интерактивных методов обучения. Гуманитарные науки и образование, 2021, т. 12, № 4 (48), с. 111-117.
4. Соколовская К.А. 300 глаголов совершенного и несовершенного вида в речевых ситуациях. М., 2002 г.

УДК 37.02:81'2

МЕТОДЫ ОЗВУЧИВАНИЯ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТОВ И ИХ ДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ В РАЗВИТИИ РЕЦЕПТИВНЫХ НАВЫКОВ

Ф.М.Матенова, докторант, Чирчикский Педагогический Университет, Чирчик

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy matnlarni hikoya qilishning zamonaviy usullari talabalarning xorijiy tillarni o'rganish jarayonida retseptiv ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida ko'rib chiqiladi. Unda nutq faoliyatining asosiy retseptiv turlari sifatida tinglash va o'qish xususiyatlari tahlil qilinadi, adabiy asarlarni hikoya qilishning turli usullarining didaktik imkoniyatlari o'rganiladi. Ta'lim jarayonida professional mutolaa, sahnalashtirilgan hikoya, audiokitoblar, raqamli texnologiyalardan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: adabiy matn, ovozashtirish, retseptiv ko'nikmalar, tinglab tushunish, o'qish, audiokitob, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация. В статье рассматриваются современные методы озвучивания литературных текстов как эффективное средство развития рецептивных навыков обучающихся в процессе изучения иностранных языков. Анализируются особенности аудирования и чтения как основных рецептивных видов речевой деятельности, а также раскрывается дидактический потенциал различных способов озвучивания художественных произведений. Особое внимание уделяется использованию профессионального чтения, драматизированного озвучивания, аудиокниг и цифровых технологий в образовательном процессе.

Ключевые слова: озвучивание текста, литературный текст, рецептивные навыки, аудирование, чтение, иностранный язык, аудиокнига, коммуникативная компетенция, цифровые технологии.

Abstract. The article examines modern methods of voicing literary texts as an effective means of developing students' receptive skills in foreign language learning. The study analyzes listening and reading as the main receptive language activities and reveals the didactic potential of various methods of literary text voicing. Special attention is paid to professional narration, dramatized reading, audiobooks, and digital technologies in education.

Key words: literary text, voicing, receptive skills, listening, reading, audiobook, communicative competence, foreign language teaching.

Введение. Современное языковое образование ориентировано на формирование коммуникативной компетенции обучающихся, включающей способность воспринимать и понимать устную и письменную речь. В этой связи особую актуальность приобретает развитие рецептивных навыков, к которым относятся аудирование и чтение. Одним из эффективных средств их формирования является использование литературных текстов в озвученном формате.

Развитие информационно-коммуникационных технологий значительно расширило возможности применения аудиоматериалов в образовательном процессе. Аудиокниги, цифровые платформы, интерактивные приложения и технологии синтеза речи позволяют организовать обучение в условиях, максимально приближенных к естественной языковой среде.

Основная часть. В условиях цифровизации образования особое значение приобретает поиск эффективных методов развития рецептивных навыков обучающихся. Под рецептивными

навыками традиционно понимаются умения воспринимать и интерпретировать информацию, поступающую посредством слухового или зрительного канала, то есть навыки аудирования и чтения.

Как отмечает И.А. Зимняя, успешность овладения иностранным языком во многом определяется способностью обучающихся воспринимать и перерабатывать речевую информацию в естественных условиях коммуникации. По мнению исследователя, аудирование является не только самостоятельным видом речевой деятельности, но и основой развития других языковых компетенций [2, с.45]. В связи с этим использование озвученных литературных произведений позволяет создать условия, максимально приближенные к естественной языковой среде.

Особую роль в развитии рецептивных навыков играет профессиональное художественное чтение литературных произведений. В отличие от обычного чтения текста, профессиональное озвучивание передает не только смысловое содержание произведения, но и его эмоциональную составляющую посредством интонации, темпа речи, пауз и логических ударений. По мнению Е.Н. Солововой, интонационные характеристики речи являются важным компонентом процесса понимания иноязычного текста, поскольку помогают обучающимся распознавать коммуникативные намерения автора и интерпретировать смысл высказывания более полно [4, с.21].

Согласно исследованиям Дж. Хармера [6, с.43], регулярное использование аудиокниг способствует расширению словарного запаса обучающихся, совершенствованию навыков аудирования и развитию языковой догадки. Кроме того, обучающиеся получают возможность воспринимать образцы аутентичной речи носителей языка, что положительно влияет на формирование фонетической компетенции. Еще одним эффективным методом является драматизированное озвучивание литературных текстов. Данный подход предполагает распределение ролей между несколькими исполнителями и воспроизведение художественного произведения в форме аудиоспектакля. По мнению Дж. Ричардса и Т. Роджерса, драматизация способствует повышению мотивации обучающихся и развитию навыков интерпретации текста, поскольку слушатель не только воспринимает информацию, но и эмоционально вовлекается в содержание произведения [7, с.87].

Методы озвучивания литературных текстов.

Профессиональное художественное чтение

Данный метод предполагает озвучивание текста профессиональными дикторами или актерами. Выразительная интонация, правильное произношение и эмоциональная окраска речи способствуют более глубокому пониманию содержания произведения.

Преимущества метода:

- формирование навыков восприятия нормативной речи;
- развитие фонематического слуха;
- расширение словарного запаса;
- совершенствование интонационных навыков.

Драматизированное озвучивание

Драматизированное чтение предусматривает распределение ролей между несколькими исполнителями. Такой подход позволяет передать характер персонажей и эмоциональную динамику произведения.

Дидактический потенциал метода заключается в:

- повышении мотивации обучающихся;
- развитии навыков прогнозирования содержания;
- формировании эмоционального восприятия текста;
- улучшении понимания скрытых смыслов произведения.

Аудиокниги

Аудиокниги являются одним из наиболее востребованных средств обучения. Их использование обеспечивает возможность многократного прослушивания текста в удобное время и индивидуальном темпе.

Педагогическая ценность аудиокниг определяется следующими факторами:

- доступностью образовательного контента;
- возможностью самостоятельного обучения;
- развитием навыков восприятия длительных речевых сообщений;
- совершенствованием произносительной компетенции.

Результаты и обсуждение. Анализ научных исследований показывает, что систематическое использование озвученных литературных текстов положительно влияет на развитие аудирования и чтения. Обучающиеся демонстрируют более высокий уровень понимания содержания текста, лучше воспринимают интонационные особенности речи и быстрее усваивают новую лексику. Практика преподавания иностранных языков свидетельствует о том, что сочетание традиционного чтения с прослушиванием литературных произведений повышает учебную мотивацию и способствует развитию самостоятельной познавательной деятельности студентов.

Заключение. Озвучивание литературных текстов является эффективным инструментом формирования рецептивных навыков обучающихся. Различные методы озвучивания — профессиональное чтение, драматизация, аудиокниги и технологии синтеза речи — обладают значительным дидактическим потенциалом и способствуют развитию аудирования, чтения, языковой и социокультурной компетенций. Интеграция озвученных литературных произведений в образовательный процесс позволяет повысить качество языковой подготовки обучающихся и создать условия для более успешного овладения иностранным языком.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М.: Академия, 2019.
2. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 2018.
3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 2020.
4. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. – М.: АСТ, 2021.
5. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – New York: Pearson Education, 2019.
6. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. – London: Pearson, 2018.
7. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

УДК 811.161.1

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

*М.К.Хайитова, преподаватель русского языка и литературы академического лица
Ургенского государственного университета*

Annotatsiya. Maqolada rus tilini chet tili sifatida o'qitishda talabalarning lingvistik kompetentsiyasini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi asosiy omillar ko'rib chiqilgan. Ta'limning asosiy jihatlariga alohida e'tibor berildi. Lingvistik kompetentsiyaning samarali rivojlanishi nafaqat fonetik, leksik va grammatik birliklarni egallashga, balki o'quv jarayonini to'g'ri tashkil etishga, o'quvchilarning ona tilini hisobga olgan holda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishga va kommunikativ til muhitini yaratishga ham bog'liqligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: lingvistik kompetentsiya, omillar, o'qitish usullari, til muhiti, motivatsiya, tillararo aralashuv, kommunikativ yondashuv.

Аннотация. В статье рассматриваются основные факторы, влияющие на формирование лингвистической компетентности обучающихся в процессе преподавания русского языка как иностранного. Особое внимание уделяется основным аспектам обучения. Обосновывается, что эффективное формирование лингвистической компетентности зависит не только от усвоения фонетических, лексических и грамматических единиц, но и от правильной организации учебного процесса, использования современных образовательных технологий, учета родного языка обучающихся и создания коммуникативной языковой среды.

Ключевые слова: лингвистическая компетентность, факторы, методика преподавания, языковая среда, мотивация, межъязыковая интерференция, коммуникативный подход.

Abstract. The article examines the main factors influencing the formation of students' linguistic competence in the process of teaching Russian as a foreign language. Particular attention is paid to the key aspects of instruction. It is substantiated that the effective formation of linguistic competence depends not only on the acquisition of phonetic, lexical, and grammatical units, but also on the proper organization of the educational process, the use of modern educational technologies, consideration of the students' native language, and the creation of a communicative language environment.

Key words: linguistic competence, factors, teaching methods, language environment, motivation, interlingual interference, communicative approach.

Формирование лингвистической компетентности является одной из центральных задач современной методики преподавания русского языка как иностранного. В условиях расширения международных образовательных связей, академической мобильности и межкультурной коммуникации владение русским языком приобретает не только учебное, но и профессиональное, социальное и культурное значение. Лингвистическая компетентность обеспечивает способность обучающегося правильно понимать и использовать языковые единицы на фонетическом, лексическом, грамматическом и синтаксическом уровнях.

В процессе обучения русскому языку как иностранному формирование данной компетентности зависит от целого комплекса факторов. К ним относятся особенности самого русского языка, уровень языковой подготовки студентов, влияние родного языка, мотивация обучающихся, применяемые методы обучения, профессиональная компетентность преподавателя, а также наличие благоприятной языковой и коммуникативной среды [1;2;3]. Поэтому изучение факторов, влияющих на развитие лингвистической компетентности, имеет важное теоретическое и практическое значение.

«Владение языком тесно связано с академическими достижениями, поскольку язык служит средством, с помощью которого приобретаются, выражаются и оцениваются знания» [4;233]. Лингвистическая компетентность предполагает знание языковой системы и умение применять эти знания в речевой деятельности. Она включает владение фонетическими нормами, лексическим запасом, грамматическими моделями, словообразовательными средствами, синтаксическими конструкциями и орфографическими правилами. При обучении русскому языку как иностранному данная компетентность формируется постепенно и требует системного методического подхода.

Формирование лингвистической компетентности при обучении русскому языку как иностранному представляет собой сложный и многоаспектный процесс. Его эффективность зависит от взаимодействия **лингвистических, психологических, методических, мотивационных, социокультурных и технологических факторов.**

Одним из важных факторов является **лингвистический фактор**, связанный со сложностью изучаемого языка. Русский язык отличается развитой системой падежей, видовременными формами глагола, свободным порядком слов, богатой словообразовательной системой и разнообразием стилистических средств. Приведем пример: При изучении русского языка иностранные студенты часто испытывают трудности в употреблении категории рода.

Неправильный вариант: *Моя брат учится в университете.*

Правильный вариант: *Мой брат учится в университете.*

Данная ошибка показывает, что обучающийся ещё не усвоил грамматическую связь между существительным мужского рода брат и притяжательным местоимением мой. Для иностранных обучающихся данные особенности могут вызывать определённые трудности. Поэтому преподаватель должен организовывать учебный материал от простого к сложному, обеспечивая последовательное усвоение языковых единиц.

Важное значение имеют также **психолого-педагогические факторы.** Уровень восприятия, память, внимание, языковые способности, возрастные особенности и

индивидуальный темп усвоения материала непосредственно влияют на успешность обучения. Некоторые студенты хорошо понимают грамматическое правило, но не всегда могут применить его в устной речи.

Неправильный вариант: *Вчера я читать книгу.*

Правильный вариант: *Вчера я читал книгу.*

В этом случае студент знает значение глагола читать, но испытывает трудности при образовании формы прошедшего времени.

Если учебный процесс строится с учетом индивидуальных возможностей студентов, то формирование лингвистической компетентности становится более эффективным. В этом отношении важны дифференцированный подход, использование наглядности, повторение, закрепление и практическое применение изученного материала.

Особое место занимает мотивационный фактор. Обучающийся, осознающий практическую значимость русского языка, проявляет большую активность в учебном процессе. Мотивация может быть академической, профессиональной, коммуникативной или культурной. Например, студент может изучать русский язык для получения образования, профессионального роста, общения с носителями языка или знакомства с русской культурой. Чем выше мотивация, тем активнее обучающийся включается в речевую деятельность.

Если студент изучает русский язык для будущей профессиональной деятельности, обучение становится более осознанным и результативным. Например, для студентов медицинского направления целесообразно использовать профессиональную лексику: *врач, пациент, больница, лечение, диагноз, анализ крови.*

Пример диалога:

— *Что вас беспокоит?*

— *У меня болит горло.*

— *Вам нужно обратиться к врачу.*

Такой материал повышает интерес студентов, потому что связан с их будущей специальностью.

Существенным фактором является влияние родного языка обучающихся. При изучении русского языка иностранные студенты нередко переносят нормы родного языка на русский язык. Это явление называется **межъязыковой интерференцией**. Она проявляется в произношении, построении предложений, употреблении падежей, согласовании слов и выборе лексических единиц. Например, если в родном языке студента отсутствует категория рода или падежная система, усвоение данных грамматических явлений русского языка может быть затруднено.

Неправильный вариант: *У меня есть книга моя. Я книгу читаю каждый день.*

Правильный вариант: *У меня есть книга. Я читаю книгу каждый день.*

В русском языке нейтральный порядок слов обычно строится по модели: *подлежащее – сказуемое – дополнение*. Ошибка возникает из-за влияния родного языка, где принадлежность может выражаться иначе. Поэтому преподавателю необходимо учитывать типичные ошибки обучающихся и проводить сопоставительный анализ языковых явлений.

Не менее важны **социокультурные факторы**. Язык не существует отдельно от культуры, поэтому формирование лингвистической компетентности тесно связано с усвоением культурных норм, речевого этикета, национально-культурной специфики общения. При изучении русского языка как иностранного студенты должны понимать не только значение слов и грамматических конструкций, но и условия их употребления в конкретной коммуникативной ситуации. При изучении русского языка важно учитывать нормы речевого этикета. Неправильно в официальной ситуации: *Привет, ты как?*

Правильный вариант: *Здравствуйте, как Вы себя чувствуете?*

Студент должен понимать разницу между неофициальным обращением ты и официально-вежливым обращением Вы. Это особенно важно при работе с художественными, публицистическими, научными и учебными текстами.

Большое значение имеют **методические факторы**. Эффективность формирования лингвистической компетентности зависит от выбора методов, приемов и форм обучения. В современной методике преподавания русского языка как иностранного активно применяются коммуникативный, лингвотекстологический, деятельностный, личностно-ориентированный и интерактивный подходы. Эффективность обучения зависит от того, как преподаватель организует работу с грамматическим материалом. Например, при изучении предложного падежа преподаватель может использовать не только правило, но и речевые ситуации:

Вопрос: *Где вы учитесь?*

Ответ: *Я учусь в университете.*

Вопрос: *Где проходит занятие?*

Ответ: *Занятие проходит в аудитории.*

Такие упражнения помогают студентам использовать грамматику в реальной речи. Использование текстов, диалогов, речевых упражнений, проблемных заданий, языковых игр и проектной деятельности способствует более глубокому усвоению языкового материала.

Особую роль играет личность преподавателя. Преподаватель должен не только владеть языковым материалом, но и уметь методически правильно его объяснять, подбирать эффективные упражнения, создавать благоприятную психологическую атмосферу, стимулировать речевую активность студентов. Профессиональная компетентность преподавателя является одним из ведущих условий успешного формирования лингвистической компетентности. При объяснении глаголов движения преподаватель должен не только перевести слова, но и показать различие между ними в контексте. Примеры:

Я иду в университет сейчас.

Я хожу в университет каждый день.

В первом предложении действие происходит в данный момент и имеет одно направление. Во втором предложении действие повторяется регулярно. Такое объяснение помогает студентам лучше понять различие между глаголами *идти* и *ходить*.

В современных условиях важным фактором становится использование информационно-коммуникационных технологий. Электронные учебники, онлайн-платформы, мультимедийные материалы, интерактивные упражнения, аудио- и видеоресурсы позволяют сделать процесс обучения более наглядным, динамичным и индивидуализированным. Особенно эффективными являются цифровые ресурсы при формировании фонетических навыков, расширении словарного запаса и развитии грамматической грамотности. Современные образовательные технологии помогают формировать фонетические и грамматические навыки. Например, при изучении звуков *ы, ц, щ* студенты могут прослушивать аудиозаписи и повторять слова: *сыр, сын, цирк, цыплёнок, щука*. Использование аудио и видеоматериалов помогает студентам правильно воспринимать и произносить трудные звуки русского языка.

В этой связи мы сочли целесообразным изложить наши выводы. **Они заключаются в следующем:**

1. Формирование лингвистической компетентности является основой успешного овладения русским языком как иностранным. На данный процесс влияет совокупность различных факторов: особенности русского языка, уровень подготовки обучающихся, мотивация, влияние родного языка, методическая организация занятий, профессионализм преподавателя и использование современных образовательных технологий.

2. Эффективное обучение возможно только при комплексном учете данных факторов. Преподаватель должен не ограничиваться передачей теоретических знаний о языке, а создавать условия для их практического применения в устной и письменной речи. Именно такой подход способствует развитию языковой личности обучающегося и повышению качества преподавания русского языка как иностранного.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Akhmedova V., Maksimova N.. (2024). The influence of world dramaturgy on the development of uzbek dramaturgy during the period of independence // CurrentResearch Journal of Philological Sciences, 5(05), 120–128. <https://doi.org/10.37547/philological-crijps-05-05-2411>.

2. Hakimov S. (2024). Defining the role of communicative competence in learning foreign language // Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences, 3(2), 18–20.
3. <http://econferences.ru/index.php/tafps/article/view/11809>
4. Hakimova, M. (2023). Development of linguistic competence among students // Development of Pedagogical Technologies in Modern Sciences, 2(12), 52–54. <http://www.econferences.ru/index.php/dptms/article/view/1035812>.
5. Hakimova M. (2024). Роль факторов, влияющих на лингвистическую компетентность // «Modernscienceand research»volume. 3(7), 232-236. <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/36128/36693>

УДК 373.5

ИННОВАЦИИ И ИХ МЕСТО В ШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ**Н.Б.Шаропова, преподаватель, Навоийский инновационный университет, Навои**

Annotatsiya. Maqolada maktab ta'limida innovatsion yondashuvlarning ahamiyati, ayniqsa, o'zbek tilida ta'lim olib boriladigan maktablarda rus tili va adabiyoti darslarida qo'llanishi yoritiladi. Loyiha metodi, keys-metod, storitelling, vizualizatsiya, raqamli resurslar va tanqidiy fikrlash texnologiyalarining o'quvchilarda kitobxonlik, nutqiy va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishdagi o'rni ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: innovatsiya, maktab ta'limi, rus tili va adabiyoti, innovatsion metodlar, tanqidiy fikrlash, kitobxonlik kompetensiyasi.

Аннотация. В статье рассматривается значение инновационных подходов в школьном образовании, особенно на уроках русского языка и литературы в школах с узбекским языком обучения. Раскрывается роль проектного обучения, кейс-метода, сторителлинга, визуализации, цифровых ресурсов и технологий критического мышления в развитии читательской, речевой и коммуникативной компетентности учащихся. Подчеркивается, что инновационные методы способствуют активизации учебной деятельности, преодолению языкового барьера и формированию самостоятельного мышления школьников.

Ключевые слова: инновация, школьное образование, русский язык и литература, инновационные методы, критическое мышление, читательская компетентность.

Abstract. The article discusses the importance of innovative approaches in school education, particularly in Russian language and literature lessons in schools where Uzbek is the language of instruction. It highlights the role of project-based learning, the case method, storytelling, visualization, digital resources and critical thinking technologies in developing students' reading, speech and communicative competence.

Keywords: innovation, school education, Russian language and literature, innovative methods, critical thinking, reading competence.

Понятие инновации в педагогике связано не только с новизной отдельного приёма, но и с качественным изменением образовательной ситуации. В школьном образовании инновация предполагает обновление целей, содержания, методов. В этом смысле инновационный подход отличается от простого использования необычного задания: он меняет позицию учащегося на уроке, превращая его из пассивного получателя информации в активного участника познавательного процесса.

В современной педагогике инновации рассматриваются как управляемые изменения, направленные на повышение качества образования, развитие личности учащегося и формирование у него способности применять знания в новых условиях. Для уроков русского языка и литературы это особенно важно, поскольку художественный текст требует не механического запоминания, а понимания, эмоционального отклика, интерпретации и речевого выражения собственной позиции. Поэтому инновационный подход в литературном образовании должен быть связан с активизацией читательской деятельности школьников.

Инновационные подходы в школьном образовании нельзя понимать как отказ от традиционной методики. Традиционные элементы урока — объяснение учителя, чтение текста, беседа, работа с вопросами, пересказ — сохраняют значение. Однако они должны быть дополнены такими формами работы, которые побуждают ученика самостоятельно искать

смысл, задавать вопросы, выдвигать предположения, сопоставлять факты и делать выводы. Именно такое сочетание традиционного и нового создаёт методически устойчивую систему обучения.

Для школ с узбекским и другими языками обучения инновационные подходы приобретают дополнительную значимость. Учащиеся изучают художественные произведения на русском языке, который для большинства из них является неродным. Следовательно, задача учителя состоит не только в раскрытии идейно-художественного содержания произведения, но и в преодолении языкового барьера. Инновационные методы позволяют соединить чтение, словарную работу, визуальную поддержку, обсуждение, творческое задание и рефлекссию.

Одним из важных признаков инновационного обучения является деятельностный характер урока. Учащиеся не ограничиваются слушанием объяснения, а выполняют действия с текстом: выделяют ключевые слова, составляют вопросы, строят маршрут героя, создают схему конфликта, участвуют в мини-дискуссии, готовят проектный продукт. Такая организация урока помогает формировать устойчивые учебные умения и делает литературный материал более доступным для иноязычной аудитории.

В условиях современного образования особое значение имеет компетентностный подход. Он ориентирует учителя не только на передачу знаний, но и на формирование у учащихся способности использовать эти знания в учебной и жизненной ситуации. При изучении художественного произведения это означает, что ученик должен уметь читать текст осмысленно, понимать мотивы поступков героев, выражать отношение к прочитанному, аргументировать своё мнение и соотносить нравственные проблемы произведения с личным опытом.

Важным направлением инновационного образования является развитие критического мышления. На уроках литературы оно проявляется в умении задавать вопросы к тексту, различать факты и оценки, видеть причины и последствия поступков, сравнивать позиции героев, находить доказательства в тексте. Для учащихся с неродным русским языком такие задания должны сопровождаться речевыми опорами и лексической подготовкой, иначе аналитическая работа может оказаться слишком трудной.

К инновационным подходам относятся проектное обучение, исследовательская деятельность, интерактивные методы, кейс-технология, технологии критического мышления, сторителлинг, визуализация, цифровая поддержка урока, смешанное обучение, игровые технологии, проблемное обучение, критериальное и формирующее оценивание. Каждый из этих подходов имеет собственную методическую функцию и должен использоваться в соответствии с целью урока, возрастом учащихся и содержанием изучаемого произведения.

Проектное обучение занимает особое место среди инновационных подходов. Оно предполагает создание учащимися конкретного продукта: коллажа, мини-книги, презентации, карты героя, комикса, исследовательского постера, устного выступления. При изучении сказок в 5 классе проектная деятельность помогает детям творчески переработать содержание произведения. При изучении рассказа в 9 классе проект может быть направлен на анализ нравственной проблемы, жизненной цели героя или социальной ситуации.

Исследовательская деятельность отличается от проекта тем, что её центром становится вопрос, проблема или гипотеза. Учащиеся учатся наблюдать за текстом, находить доказательства, сравнивать эпизоды, делать выводы. Даже в 5 классе исследование может быть простым: почему младшая дочь в «Аленьком цветочке» вызывает сочувствие? почему желания старухи в «Сказке о рыбаке и рыбке» приводят к разрушению? В 9 классе исследовательская работа может быть глубже: как меняется судьба Джона Ива в рассказе Грина и почему зелёная лампа становится символом цели?

Кейс-метод представляет собой анализ конкретной проблемной ситуации. В литературе такой ситуацией может стать нравственный выбор героя, конфликт, поступок, последствия решения. Кейс-метод особенно эффективен в 9 классе, поскольку подростки способны обсуждать социально-нравственные вопросы: можно ли использовать другого человека как

средство развлечения? что важнее — случай или воля человека? как человек превращает унижение в шанс?

Сторителлинг как инновационный приём связан с искусством рассказывания истории. На уроке литературы он помогает учащимся пересказывать произведение не механически, а осмысленно, сохраняя сюжетную логику, эмоциональную окраску и позицию героя. Для 5 класса сторителлинг особенно удобен при изучении сказок, потому что сказка имеет чёткую композицию, повторяющиеся эпизоды, ярких персонажей и нравственный вывод.

Интерактивная визуализация делает художественный текст более наглядным. К ней относятся ментальные карты, карты сказочного пути, дерево поступков, ценностные шкалы, схемы конфликта, цифровые иллюстрации, комиксы и визуальные коллажи. В узбекской школе визуализация помогает преодолеть языковые затруднения: учащиеся сначала видят структуру текста, а затем учатся говорить о ней на русском языке.

Цифровые ресурсы также входят в систему инновационных подходов. Они могут использоваться для прослушивания текста, просмотра иллюстраций, создания презентации, интерактивной викторины, онлайн-облака слов, цифрового постера или комикса. Однако цифровизация не должна подменять чтение. Технологии являются средством поддержки понимания, а не заменой художественного текста.

Инновационные подходы должны применяться не случайно, а системно. Если цель урока — первичное понимание сказки, уместны визуальные опоры, словарная работа, сторителлинг, работа с иллюстрацией. Если цель — анализ проблемного рассказа, эффективны кейс-метод, дискуссия, ментальная карта конфликта, письменное аргументированное высказывание. Такая соотнесённость цели и метода является важным условием качества урока.

В современной школе учитель становится организатором учебного взаимодействия. Он не просто сообщает готовую интерпретацию произведения, а создаёт условия, при которых учащиеся сами приходят к пониманию смысла. Учитель предлагает проблему, распределяет роли, задаёт вопросы, направляет обсуждение, помогает сформулировать вывод. Такая позиция особенно важна при работе с художественным текстом, потому что литература предполагает личностное восприятие и диалог.

Инновационные подходы не отменяют воспитательную функцию литературы. Напротив, они усиливают её, поскольку учащиеся не только слышат нравственный вывод от учителя, но и сами обсуждают поступки героев, оценивают их мотивы, сравнивают с жизненными ситуациями, формулируют собственную позицию. При изучении сказок это может быть разговор о доброте, жадности, благодарности, верности. При изучении рассказа Грина — разговор о достоинстве, цели, труде и возможности изменить судьбу.

Особую значимость инновационные подходы получают при изучении произведений, включённых в действующие учебники русского языка как иностранного для школ с узбекским и другими языками обучения. Эти учебники уже ориентированы на развитие всех видов речевой деятельности, проектность, игровые задания, аудирование и работу с текстом. Следовательно, задача учителя состоит в том, чтобы использовать потенциал учебника и дополнить его методически продуманными формами активного обучения. Таким образом, инновации в школьном образовании следует понимать как систему методических решений, направленных на активизацию личности учащегося, развитие читательской компетентности, речевой самостоятельности, критического мышления и межкультурного понимания. В изучении художественных произведений инновационный подход становится особенно продуктивным, поскольку помогает соединить понимание текста, эмоциональное переживание, анализ, творчество и личностный вывод.

Инновационность урока проявляется не только в выборе метода, но и в характере учебного результата. Если результатом становится простое воспроизведение готовой информации, урок остаётся преимущественно традиционным даже при использовании современных средств. Если же учащийся создаёт собственное высказывание, защищает мнение, объясняет выбор героя, представляет проектный продукт или делает

аргументированный вывод, то инновационный подход приобретает реальное методическое содержание.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. — М.: Народное образование, 2005. — Т. 1. — С. 15–23.
2. Формирование универсальных учебных действий в основной школе: от действия к мысли / под ред. А. Г. Асмолова. — М.: Просвещение, 2010. — С. 5–12.
3. Заир-Бек С. И., Муштавинская И. В. Развитие критического мышления на уроке. — М.: Просвещение, 2011. — С. 21–35.
4. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. — М.: Академия, 2009. — С. 64–72.

УДК 372.882:821.161.1(Пушкин А. С.)

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА А. С. ПУШКИНА В ШКОЛАХ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Н.Б.Шаропова, преподаватель, Навоийский инновационный университет, Навои
М.Х.Рахманова, преподаватель, Навоийский инновационный университет, Навои

Annotatsiya. Maqolada A. S. Pushkin ijodining maktab ta'limi tizimidagi metodik ahamiyati, ayniqsa, o'zbek tilida ta'lim olib boriladigan maktablar sharoitida o'rganish masalalari yoritiladi. Adabiyotshunoslik va metodik tahlil asosida Pushkin badiiy olamining o'ziga xosligi, lirik asarlarni o'rganish xususiyatlari, biografik-madaniy kontekstning roli hamda madaniyatlararo qiyoslash imkoniyatlari ko'rsatib beriladi. Maqolada Pushkin matnlari o'quvchilarda nafaqat kitobxonlik kompetensiyasini, balki nutqiy, axloqiy va madaniy ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: A. S. Pushkin, rus adabiyoti, maktab ta'limi, lirika, madaniyatlararo ta'lim, o'zbek maktabi, kitobxonlik kompetensiyasi.

Аннотация. В статье рассматривается методическое значение творчества А. С. Пушкина в системе школьного образования, особенно в условиях школ с узбекским языком обучения. На основе литературоведческого и методического анализа раскрываются художественное своеобразие пушкинского мира, специфика изучения лирических произведений, роль биографико-культурного контекста и возможности межкультурного сопоставления. Особое внимание уделяется тому, что тексты Пушкина способствуют не только формированию читательской компетентности, но и развитию речевых, нравственных и культурологических умений учащихся.

Ключевые слова: А. С. Пушкин, русская литература, школьное образование, лирика, межкультурное обучение, узбекская школа, читательская компетентность.

Abstract. The article examines the methodological significance of A. S. Pushkin's works in the school education system, with particular attention to schools where Uzbek is the language of instruction. Based on literary and methodological analysis, the paper reveals the artistic originality of Pushkin's world, the specific features of studying lyric poetry, the role of biographical and cultural context, and the possibilities of intercultural comparison. Special emphasis is placed on the fact that Pushkin's texts contribute not only to the formation of reading competence, but also to the development of students' speech, moral and cultural skills.

Keywords: A. S. Pushkin, Russian literature, school education, lyric poetry, intercultural learning, Uzbek school, reading competence.

Художественное своеобразие творчества Пушкина определяется редким единством простоты и глубины. Его произведения кажутся ясными по форме, но обладают многослойной смысловой структурой. Писатель умеет говорить о сложных нравственных, философских и исторических вопросах языком художественной точности, внутренней меры и композиционной гармонии. Именно это делает его творчество особенно значимым для школьного изучения: оно позволяет постепенно вводить учащихся в мир серьезной литературы, не разрушая живой интерес к чтению.

Одной из главных особенностей пушкинского художественного мира является гармония формы и содержания. В стихотворении, повести, драме или романе в стихах заметна строгая организованность художественной ткани: композиция, ритм, интонация, система образов и детали подчинены единой авторской задаче. Для школьного анализа это особенно важно, потому что учащиеся учатся видеть не отдельные «красивые слова», а внутреннюю связь всех элементов произведения. Такой подход помогает формировать полноценную читательскую компетентность.

Язык Пушкина отличается пластичностью и богатством. В его произведениях органично соединяются книжная лексика, разговорная речь, архаизмы, фольклорные элементы, бытовые детали, исторические реалии и философская обобщённость. Через это соединение раскрывается характер героя, передаётся настроение эпохи, создаётся особая авторская интонация. При работе с иноязычной аудиторией важно объяснять не только значение отдельных слов, но и их художественную функцию: как слово участвует в создании образа, как меняет настроение текста, как помогает увидеть авторскую позицию.

Важным признаком творчества Пушкина является жанровое многообразие. Он обращался к лирике, поэме, сказке, повести, историческому роману, драме, трагедии, роману в стихах, публицистической и критической прозе. Через творчество одного автора можно показать учащимся разные литературные роды и жанры, разные способы изображения человека и мира. Пушкинская лирика учит слышать поэтическую интонацию, проза — видеть точность повествования, драматургия — понимать конфликт и сценическое действие.

Композиция произведений Пушкина отличается ясностью, внутренней экономией и смысловой насыщенностью. Автор редко использует случайные эпизоды: каждая сцена, деталь, реплика, пейзажная зарисовка включены в развитие темы и характера. Пушкинская деталь часто выполняет смыслообразующую функцию: предмет, жест, пейзаж, интонация реплики раскрывают больше, чем прямое авторское объяснение. Поэтому на уроке важно не только задавать вопросы по сюжету, но и учить школьников наблюдать за деталями текста.

Фольклорное начало занимает значительное место в художественной системе Пушкина. Оно проявляется не только в сказках, но и в поэмах, исторической прозе, народных песенных мотивах, образах дороги, судьбы, испытания. Для узбекской школы эта особенность имеет особую методическую ценность, поскольку пушкинские фольклорные мотивы могут быть соотнесены с узбекскими сказками, пословицами, дастанами и образами народной мудрости. Такое сопоставление помогает понять, что национальная литература и мировая классика не противостоят друг другу, а вступают в содержательный диалог.

Пушкинское понимание человека отличается психологической глубиной. Его герои редко бывают однозначными. Они могут ошибаться, меняться, сомневаться, проявлять благородство и слабость одновременно. Именно поэтому произведения Пушкина важны для нравственного воспитания школьников. Учащийся не просто запоминает сюжет, а размышляет о выборе, ответственности, верности, чести, свободе, любви и долге. В этом заключается важнейшая воспитательная функция школьного изучения классики.

Лирика Пушкина занимает особое место в школьном курсе литературы, поскольку в ней наиболее полно раскрываются внутренний мир поэта, его представления о свободе, любви, дружбе, природе, творчестве, времени и судьбе. Лирические произведения позволяют учащимся не только познакомиться с поэтическим словом, но и научиться понимать настроение текста, видеть связь между образом и мыслью, воспринимать эмоциональное движение стихотворения.

Специфика лирики заключается в том, что она требует особого типа чтения. В отличие от эпического произведения, где ученик прежде всего следит за событиями, лирическое стихотворение строится на переживании, интонации, эмоциональном движении и образной ассоциации. Поэтому при изучении пушкинской лирики недостаточно определить только тему стихотворения. Важно помочь учащимся услышать, как меняется настроение, какие слова становятся ключевыми, как ритм, паузы, звук и интонация поддерживают смысл.

Одной из ведущих тем пушкинской лирики является свобода. В ранних стихотворениях она связана с гражданским пафосом, мечтой о справедливости и свободном человеке. Позднее тема свободы приобретает более философский характер и соотносится с внутренней независимостью личности, достоинством поэта и нравственным выбором. Для школьного изучения важно показать, что свобода у Пушкина не означает произвола, а связана с духовной зрелостью, ответственностью и уважением к личности.

Любовная лирика Пушкина отличается благородством чувства и нравственной деликатностью. В стихотворениях «Я вас любил», «Я помню чудное мгновенье», «На холмах Грузии лежит ночная мгла» любовь представлена как глубокое, светлое и часто самоотверженное переживание. Для школьников важно увидеть, что пушкинская любовь не сводится к внешней эмоции. Она связана с уважением к другому человеку, памятью, духовным пробуждением и способностью сохранить доброту даже после расставания.

Тема дружбы занимает особое место в поэзии Пушкина. Лицейское братство стало для поэта символом духовной верности, поддержки и нравственной связи, которая сильнее расстояния и времени. В узбекской школе эта тема может быть особенно понятной, поскольку мотив дружбы близок национальной этической традиции, представлениям о верности, братстве, уважении и взаимопомощи. Поэтому при изучении стихотворений о дружбе полезно обращаться к личному опыту учащихся и к близким им нравственным понятиям.

Природа в лирике Пушкина является не только фоном, но и способом выражения внутреннего состояния человека. Осень, зима, ночь, дорога, буря, тишина, свет и мгла создают эмоциональное пространство стихотворения. Пейзажная лирика особенно доступна учащимся среднего школьного возраста, поскольку она опирается на зрительные, слуховые и эмоциональные впечатления. В школах с узбекским языком обучения тема природы позволяет сопоставлять образы России и Узбекистана, расширять словарный запас и формировать первоначальное эмоциональное отношение к русскому поэтическому слову.

Музыкальность пушкинской лирики требует выразительного чтения. Учащиеся должны слышать ритм, паузы, интонационные переломы, повтор звуков, мелодию строки. В иноязычной аудитории выразительное чтение является не только эстетическим, но и речевым упражнением: оно помогает совершенствовать произношение, интонацию и понимание смысла. Эффективным является постепенный переход от первого читательского впечатления к осознанной интерпретации текста: сначала учащиеся определяют настроение стихотворения, затем выделяют ключевые слова, после этого объясняют художественные средства и делают общий вывод.

В школьном образовании изучение Пушкина выполняет несколько важных функций. Прежде всего оно имеет литературно-познавательное значение: учащиеся знакомятся с личностью писателя, основными этапами его жизненного пути, особенностями его художественного мира и местом поэта в истории русской литературы. Через пушкинскую тему школьники получают первоначальное представление о русской классике как о культурном явлении, оказавшем влияние на развитие литературы, языка и общественной мысли.

Не менее важна речевая функция изучения Пушкина. Тексты, биографические материалы и учебные задания, связанные с именем поэта, способствуют расширению словарного запаса учащихся, развитию навыков чтения, пересказа, ответа на вопросы, построения связного высказывания. В условиях школы с узбекским языком обучения это приобретает особую значимость, поскольку учащиеся одновременно осваивают содержание русской литературы и совершенствуют владение русским языком как неродным.

Творчество А. С. Пушкина обладает значительным образовательным потенциалом и занимает устойчивое место в системе школьного изучения русской литературы. Его художественный мир отличается гармонией формы и содержания, жанровым богатством, точностью языка, психологической глубиной, фольклорной основой и универсальностью нравственных проблем. Эти особенности позволяют использовать пушкинские тексты как средство литературного, речевого, воспитательного и культурологического развития учащихся.

В школах с узбекским языком обучения изучение Пушкина требует особой методической организации. Учителю необходимо учитывать языковые трудности, культурные различия, возрастные особенности школьников и уровень их читательской подготовки. Поэтому работа с текстом должна строиться поэтапно: от словарной подготовки и эмоционального восприятия — к анализу образов, художественных деталей, интонации, авторской позиции и межкультурных связей.

Следовательно, изучение творчества Пушкина в узбекской школе должно рассматриваться как важный компонент гуманитарного образования. Оно помогает формировать читателя, способного понимать художественный текст, воспринимать культурное наследие другого народа и соотносить его с собственной духовной традицией.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий: теория и практика обучения языкам. — М.: ИКАР, 2009.
2. Беляева Н. В. Современный урок литературы: методика, технологии, практика. — М.: Просвещение, 2016.
3. Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы. — М.: Академия, 2014.
4. Лотман Ю. М. Пушкин: биография писателя. Статьи и заметки. — СПб.: Искусство-СПБ, 2005.
5. Пушкин А. С. Собрание сочинений: в 10 т. — М.: Художественная литература, 2007.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№6/3 (139)
2026 y., iyun

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 08.06.2026
Bosishga ruxsat etildi: 15.06.2026.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 21,0 b.t. Buyurtma: № 6-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18